सत्यमेव जयते

ભારતનું સંવિધાન

THE CONSTITUTION OF INDIA

ગુજરાતી

Gujarati

2026

ભારત સરકાર
વિધિ અને ન્યાય મંત્રાલય
વૈધાનિક વિભાગ
સત્તાવાર ભાષા વિભાગ

GOVERNMENT OF INDIA
MINISTRY OF LAW AND JUSTICE
LEGISLATIVE DEPARTMENT
OFFICIAL LANGUAGES WING

सत्यमेव जयते

ભારતનું સંવિધાન

[ફેબ્રુઆરી, 2026ના રોજ]

THE CONSTITUTION OF INDIA

[As on February, 2026]

2026

ભારત સરકાર

વિધિ અને ન્યાય મંત્રાલય

વૈધાનિક વિભાગ, સત્તાવાર ભાષા વિભાગ

GOVERNMENT OF INDIA

MINISTRY OF LAW AND JUSTICE

LEGISLATIVE DEPARTMENT, OFFICIAL LANGUAGES WING

PREFACE

It is with great pride that we present the fifth edition of the Constitution of India in the Gujarati language. This edition has been prepared by the National Translation Mission (NTM), Central Institute of Indian Languages (CIIL), Mysuru on behalf of the Official Languages Wing of the Legislative Department, Ministry of Law and Justice.

The translation of the Constitution of India into Gujarati is a conscious step towards making available of the Constitution of India in the language which manifests the linguistic heritage of the country.

In this edition, the text of the Constitution of India has been brought up-to date by incorporating therein all the amendments up to the Constitution (One Hundred and Sixth Amendment) Act, 2023. The footnotes below the text indicate the Constitution Amendment Acts by which such amendments have been made. The Constitution (One Hundred Amendment) Act, 2015 has been provided in Appendix I. The Constitution (Application to Jammu and Kashmir) Order, 2019 and the declaration under article 370(3) of the Constitution have been provided respectively in Appendix II and Appendix III for reference.

We believe that this edition will serve as an invaluable resource for scholars, students and academicians as well as for those who have interest in Gujarati language. This fifth edition of the Constitution of India in Gujarati stands as a testament to India's rich linguistic legacy and our enduring commitment to the values of our Constitution.

New Delhi,
February, 2026

Dr. Rajiv Mani
Secretary to the Government of India

પ્રસ્તાવના

ખૂબ ગર્વ સાથે અમે ભારતના સંવિધાનની પાંચમી આવૃત્તિ ગુજરાતી ભાષામાં રજૂ કરીએ છીએ. આ આવૃત્તિ રાષ્ટ્રીય અનુવાદ મિશન (NTM), ભારતીય ભાષા સંસ્થાન (CIIL), મૈસુરુ દ્વારા કાયદા અને ન્યાય મંત્રાલયના વૈધાનિક વિભાગના સત્તાવાર ભાષા વિભાગ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવી છે.

ભારતના સંવિધાનનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ એ દેશના ભાષાકીય વારસાને પ્રદર્શિત કરતી ભાષામાં ભારતના સંવિધાનને ઉપલબ્ધ કરાવવા તરફ એક સભાન પ્રયત્ન છે.

આ આવૃત્તિમાં, ભારતના સંવિધાનના લખાણને સંવિધાન (એકસો છમો સુધારો) અધિનિયમ, 2023 સુધીના તમામ સુધારાઓનો સમાવેશ કરીને અદ્યતન બનાવવામાં આવ્યું છે. લખાણની નીચેની પાદટીપ સંવિધાન સુધારા અધિનિયમો દર્શાવે છે જેના દ્વારા આવા સુધારા કરવામાં આવ્યા છે. સંવિધાન (એકસોમો સુધારો) અધિનિયમ, 2015 પરિશિષ્ટ I માં પ્રદાન કરવામાં આવ્યો છે. સંવિધાન (જમ્મુ અને કાશ્મીર પર અરજી) આદેશ, 2019 અને સંવિધાનના કલમ 370(3) હેઠળની ઘોષણા અનુક્રમે પરિશિષ્ટ II અને પરિશિષ્ટ III માં સંદર્ભ માટે પ્રદાન કરવામાં આવી છે.

અમારું માનવું છે કે આ આવૃત્તિ વિદ્વાનો, વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષણવિદો તેમજ ગુજરાતી ભાષામાં રસ ધરાવતા લોકો માટે અમૂલ્ય સંસાધન તરીકે સેવા આપશે. ગુજરાતીમાં ભારતીય સંવિધાનની આ પાંચમી આવૃત્તિ ભારતના સમૃદ્ધ ભાષાકીય વારસા અને આપણા સંવિધાનના મૂલ્યો પ્રત્યેની આપણી સ્થાયી પ્રતિબદ્ધતાનો પુરાવો છે.

નવી દિલ્હી,
ફેબ્રુઆરી, 2026

ડૉ. રાજીવ મણિ
ભારત સરકારના સચિવ

Preface to the Fourth Edition

This is the Fourth Edition of the Constitution of India in Gujarati language. The last Edition of the Gujarati version of the Constitution of India was published on behalf of the Government of India by the active cooperation and assistance of the Legislative and Parliamentary Affairs Department, Government of Gujarat, in the year 1994 incorporating therein amendments to the Constitution up to the Constitution (Seventy Sixth Amendment) Act, 1994 with the approval of the Ministry of Law and Justice, Legislative Department, New Delhi.

Incorporating further amendments to the Constitution made during the past seventeen years, the present edition of the Constitution of India has been prepared by the Legislative and Parliamentary Affairs Department, Government of Gujarat, and the same has been scrutinized and updated by the Government of India, Ministry of Law and Justice, Legislative Department, Official Languages Wing (Regional Languages Unit), New Delhi as part of the implementation of the decision of the Central Government to make available the Constitution of India and other Central laws to the general public in their own regional official languages to enable them to understand the Law of the land in their true spirit to fulfill the Constitutional mandate.

In this Edition all the amendments up to the Constitution (Ninety fifth Amendment) Act, 2009 have been incorporated with necessary footnotes. We hope, edition will also be useful to members of the Bar, the Bench, the students of Law and the general public.

New Delhi;
The November, 2010.

V. K. BHASIN
Secretary to the Govt. of India
Legislative Department
Ministry of Law & Justice

ચોથી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી ભાષામાં ભારતના સંવિધાનની આ ચતુર્થ આવૃત્તિ છે. ભારત સરકાર વતી, ભારતના સંવિધાનની છેલ્લી આવૃત્તિ ગુજરાત સરકારના વૈધાનિક અને સંસદીય બાબતોના વિભાગના સક્રિય સહયોગ અને સહાયથી વર્ષ ૧૯૯૪માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી, જેમાં સંવિધાન (છોંતેરમાં સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૪ સુધીના સુધારા, વિધિ અને ન્યાય મંત્રાલય, વૈધાનિક વિભાગ, નવી દિલ્હી પાસે મંજૂર કરાવીને આમેજ કરવામાં આવ્યા હતા.

છેલ્લા સત્તર વર્ષ દરમિયાન કરવામાં આવેલા સંવિધાનના બીજા સુધારા આમેજ કરીને, ગુજરાત સરકારના વૈધાનિક અને સંસદીય બાબતોના વિભાગ દ્વારા ભારતના સંવિધાનની હાલની આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં આવી છે અને જાહેર જનતા સંવૈધાનિક આજ્ઞાનું પાલન કરવા માટે દેશના કાયદા તેના સાચા અર્થમાં સમજી શકે તે માટે ભારતનું સંવિધાન અને બીજા કેન્દ્રીય કાયદા જાહેર જનતા માટે તેમની પ્રાદેશિક રાજભાષામાં ઉપલભ્ય કરાવવાના કેન્દ્ર સરકારના નિર્ણયના અમલીકરણના ભાગ રૂપે, ભારત સરકાર, વિધિ અને ન્યાય મંત્રાલય, વૈધાનિક વિભાગ, ઓ. એલ. વિંગ (પ્રદેશિક ભાષા એકમ), નવી દિલ્હી દ્વારા તેની હાલની આવૃત્તિની ઝીણવટપૂર્વક ચકાસણી કરીને તેને અદ્યાવત કરવામાં આવેલ છે.

આ આવૃત્તિમાં, સંવિધાન (પાંચણુમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૯ સુધીના તમામ સુધારા જરૂરી ફૂટનોટ સાથે આમેજ કરવામાં આવેલ છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે, આ આવૃત્તિ પણ વકીલમંડળ (બાર)ના સભ્યો, ન્યાયાલય, કાયદાશાખાના વિદ્યાર્થીઓ અને જાહેર જનતાને ઉપયોગી થશે.

નવી દિલ્હી;
નવેમ્બર, ૨૦૧૦.

વી. કે. ભસીન
ભારત સરકારના સચિવ
વૈધાનિક વિભાગ
વિધિ અને ન્યાય મંત્રાલય

Message

The Constitution of India is a comprehensive and detailed document which lays down the framework defining the political principles, structure of government and rights and duties of the citizens.

All the amendments up to the Constitution (Ninety fifth Amendment) Act, 2009 were incorporated in the fourth edition of the Gujarati translation. The Government decided to update the edition of the Constitution with the latest amendments. The task of translation and updating was assigned to National Translation Mission (NTM), Central Institute of Indian Languages (CIIL), Mysuru, as the Mission has been assisting various Ministries and Government agencies in various translation-related works.

It is a matter of great pleasure that this Gujarati translation is being published incorporating the one hundred and sixth amendment. Adoption and creation of new terminology was inevitable even in this work of translation. Care has been taken that this new translation remains aligned with the existing one and is compatible for future Amendments.

As part of its mandate, NTM has been translating and publishing Knowledge Texts from English into all 22 languages listed in the VIII Schedule of the Constitution of India with a vision of making knowledge accessible to all by transcending language barriers.

It is my firm belief that this edition of the Constitution of India will strengthen the Gujarati language and its users and also expand the spirit of law and justice.

Prof. Shailendra Mohan
Director, CIIL, Mysuru

સંદેશ

ભારતનું સંવિધાન એક વ્યાપક અને વિગતવાર દસ્તાવેજ છે જે રાજકીય સિદ્ધાંતો, સરકારની રચના અને નાગરિકોના અધિકારો અને ફરજોને વ્યાખ્યાયિત કરતું માળખું રજૂ કરે છે.

સંવિધાન (પંચાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2009 સુધીના તમામ સુધારાઓ ગુજરાતી અનુવાદની ચોથી આવૃત્તિમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યા હતા. સરકારે સંવિધાનની આવૃત્તિને નવીનતમ સુધારાઓ સાથે અપડેટ કરવાનો નિર્ણય લીધો. અનુવાદ અને અપડેટ કરવાનું કાર્ય રાષ્ટ્રીય અનુવાદ મિશન (NTM), ભારતીય ભાષા સંસ્થાન (CIIL), મૈસુરુને સોંપવામાં આવ્યું હતું કારણ કે મિશન વિવિધ મંત્રાલયો અને સરકારી એજન્સીઓને અનુવાદ સંબંધિત વિવિધ કાર્યોમાં મદદ કરી રહ્યું છે.

આ ગુજરાતી અનુવાદ એકસો છમા સુધારાને સમાવીને પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે તે ખૂબ આનંદની વાત છે. અનુવાદના આ કાર્યમાં પણ નવી પરિભાષા અપનાવવી અને તેનું નિર્માણ અનિવાર્ય હતું. આ નવો અનુવાદ હાલના અનુવાદ સાથે સુસંગત રહે અને ભવિષ્યના સુધારાઓ માટે અનુરૂપ રહે તેની કાળજી લેવામાં આવી છે.

તેના આદેશના ભાગ રૂપે, NTM ભાષાના અવરોધોને પાર કરીને જ્ઞાનને બધા માટે સુલભ બનાવવાની દૃષ્ટિ સાથે, ભારતના સંવિધાનની VIIIમી અનુસૂચિમાં સૂચિબદ્ધ બધી 22 ભાષાઓમાં અંગ્રેજીમાંથી જ્ઞાન પાઠોનું ભાષાંતર અને પ્રકાશન કરી રહ્યું છે.

મારો દ્રઢ વિશ્વાસ છે કે ભારતના સંવિધાનની આ આવૃત્તિ ગુજરાતી ભાષા અને તેના વપરાશકર્તાઓને મજબૂત બનાવશે અને કાયદા અને ન્યાયની ભાવનાને પણ વિસ્તૃત કરશે.

પ્રો. શૈલેન્દ્ર મોહન
નિદેશક, ભારતીય ભાષા સંસ્થાન (CIIL), મૈસુરુ

Translation and review experts

(alphabetically arranged)

AJAYSINH CHAUHAN
Central University of Gujarat,
Gandhinagar, Gujarat

ALKESH PATEL
Senior Journalist and Translator,
Ahmedabad, Gujarat

ANNIE ROYSON
Pandit Deendayal Energy
University, Gandhinagar, Gujarat

BHAVDIP L. CHAVDA
Central University of Gujarat,
Gandhinagar, Gujarat

HARDIK PARIKH
Gujarat National Law University,
Gandhinagar, Gujarat

HARMIK VAISHNAV
Pandit Deendayal Energy
University, Gandhinagar, Gujarat

J. M. CHANDRAVADIA
Saurashtra University, Rajkot,
Gujarat

JAYENDRA KUMAR AMIN
Central University of Gujarat,
Gandhinagar, Gujarat

KRISHNA MEHTA
Legal Consultant, Ahmedabad,
Gujarat

MILIND SOLANKI
Central University of Gujarat,
Gandhinagar, Gujarat

MINESH DAMOR
Central University of Gujarat,
Gandhinagar, Gujarat

NARENDRAKUMAR D. VASAVA
Children's Research University,
Gandhinagar, Gujarat

NIDHI MAKWANA
Pandit Deendayal Energy
University, Gandhinagar, Gujarat

NIYATI SHAH
Pandit Deendayal Energy
University, Gandhinagar, Gujarat

PULKESHI JANI
Central University of Gujarat,
Gandhinagar, Gujarat

RAEESABEGAM USMANI
NMIMS University, Mahbubnagar,
Telangana

RAJENDRAKUMAR R. BAMBHANIYA
R. R. Lalan College, Bhuj, Gujarat

RAJESH MAKWANA
Central University of Gujarat,
Gandhinagar, Gujarat

RAKESH RAVAT
Anand High school, Anand,
Gujarat

SANJAY PATEL
Children's Research University,
Gandhinagar, Gujarat

SURYAKANT C. SOLANKI
Sheth D L Law College,
Bhuj-Kachchh, Gujarat

VIPUL SOLANKI
Central University of Gujarat,
Gandhinagar, Gujarat

YASH SHAH
Advocate, High Court of Gujarat,
Ahmedabad, Gujarat

Translation Project Coordinators

DINKAR PRASAD
National Translation Mission
Mysuru

JNANA MURTHY. B. R.
National Translation Mission
Mysuru

SHREYA PARMAR
National Translation Mission
Mysuru

TARIQ KHAN
National Translation Mission
Mysuru

WINSTON CRUZ S.
National Translation Mission
Mysuru

Page Layout: SEETHALAKSHMI M. L.
National Translation Mission, Mysuru

Cover Design: NANDAKUMAR L.
National Translation Mission, Mysuru

Technical Assistance

MAYURSINH DILIPSINH CHUDASAMA
Central University of Gujarat,
Gandhinagar, Gujarat

RUSHABHKUMAR NARENDRABHAI PARMAR
Central University of Gujarat,
Gandhinagar, Gujarat

DHARIKA CHAUHAN
Ahmedabad, Gujarat

RAJENDRA VADODARIYA
Ahmedabad, Gujarat

ASHOK OZA
Ahmedabad, Gujarat

NARESH MAKWANA
Ahmedabad, Gujarat

ભારતનું સંવિધાન

વિષય સૂચી

આમુખ

ભાગ I
સંઘ અને તેનું રાજ્યક્ષેત્ર

અનુચ્છેદ		પૃષ્ઠ
1.	સંઘનું નામ અને તેનું રાજ્યક્ષેત્ર	2
2.	નવા રાજ્યોના પ્રવેશ અથવા સ્થાપના વિશે	2
[2ક.	સિક્કિમનું સંઘ સાથે જોડાણ–*રદ કરેલ*]	2
3.	નવા રાજ્યોની સ્થાપના તથા વર્તમાન રાજ્યોના વિસ્તાર, સીમા અને નામમાં ફેરફાર કરવા બાબત	2
4.	અનુચ્છેદ 2 અને 3 હેઠળ કરવામાં આવેલી કાયદાકીય જોગવાઈઓ મુજબ પેહલી અને ચોથી અનુસૂચિમાં સુધારા કરવા તથા પૂરક, આનુષંગિક અને પ્રાસંગિક બાબતો અંગે જોગવાઈ કરવા વિશે	3

ભાગ II
નાગરિકતા

5.	સંવિધાનના પ્રારંભે નાગરિકત્વ	4
6.	પાકિસ્તાનમાંથી સ્થળાંતર કરી ભારતમાં આવેલી કેટલીક વ્યક્તિઓના નાગરિકત્વના અધિકારો	4
7.	પાકિસ્તાનમાં સ્થળાંતર કરેલી વ્યક્તિઓનું નાગરિકત્વ	4
8.	ભારતની બહાર નિવાસ કરતી અમુક ભારતીય મૂળની વ્યક્તિઓના નાગરિકત્વના અધિકારો	5
9.	સ્વેચ્છાએ વિદેશી નાગરિકત્વ પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિઓ નાગરિક ગણાશે નહિ	5
10.	નાગરિકતા અધિકારોનું સાતત્ય	5
11.	નાગરિકત્વ અંગે કાયદો ઘડવાની સંસદની સત્તા	5

અનુચ્છેદ પૃષ્ઠ

ભાગ III
મૂળભૂત અધિકારો

સામાન્ય

12. વ્યાખ્યા 6

13. મૂળભૂત અધિકારો સાથે અસંગત હોય અથવા તેમાં ઘટાડો કરતા હોય તેવા કાયદા 6

સમાનતાનો અધિકાર

14. કાયદા સમક્ષ સમાનતા 6

15. ધર્મ,જાતિ, જ્ઞાતિ, લિંગ અથવા જન્મસ્થળના કારણે ભેદભાવનો નિષેધ 6

16. જાહેર રોજગારીની બાબતોમાં તકની સમાનતા 8

17. અસ્પૃશ્યતાની નાબૂદી 9

18. ખિતાબોની નાબૂદી 9

સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર

19. વાણીસ્વાતંત્ર્ય વગેરે સંબંધી અમુક અધિકારોનું રક્ષણ 9

20. ગુના માટે દોષિત ઠરાવવા અંગે રક્ષણ 11

21. જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ 11

21ક. શિક્ષણનો અધિકાર 11

22. અમુક કેસોમાં ધરપકડ અને અટકાયત સામે રક્ષણ 11

શોષણ વિરુદ્ધનો અધિકાર

23. મનુષ્ય-વ્યાપાર અને બળજબરીથી કરાવવામાં આવતી મજૂરી પર પ્રતિબંધ 14

24. કારખાનાઓ વગેરેમાં બાળકોના રોજગાર પર પ્રતિબંધ 14

ધર્મ સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર

25. અંતઃકરણનું અને મુક્તપણે ધર્મ માન્યતા, પાલન અને પ્રચારનું સ્વાતંત્ર્ય 14

26. ધાર્મિક બાબતોના વહીવટનું સ્વાતંત્ર્ય 14

27. કોઈ ચોક્કસ ધર્મના પ્રચાર-પ્રસાર માટે કર ચૂકવવા અંગે સ્વાતંત્ર્ય 15

28. ચોક્કસ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં ધાર્મિક શિક્ષણ અથવા ધાર્મિક ઉપાસનામાં હાજરી અંગે સ્વાતંત્ર્ય 15

અનુચ્છેદ **પૃષ્ઠ**

સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક અધિકારો

29.	લઘુમતીઓના હિતોનું રક્ષણ	15
30.	શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સ્થાપવાનો અને તેમનો વહીવટ કરવાનો લઘુમતીઓનો અધિકાર	15
[31.	મિલકતનું ફરજિયાત સંપાદન–*રદ કરેલ*]	16

અમુક કાયદા અંગે અપવાદ

31ક.	અસ્ક્યામતો વગેરેના સંપાદનની જોગવાઈ કરતા કાયદાઓનો અપવાદ	16
31ખ.	અમુક કાયદા અને નિયમનોની માન્યતા	18
31ગ.	અમુક માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોને અમલી બનાવતા કાયદાઓનો અપવાદ	18
[31ઘ.	રાષ્ટ્રવિરોધી પ્રવૃત્તિઓના સંબંધમાં કાયદામાં અપવાદ–*રદ કરેલ*]	18

સંવિધાનિક ઉપાયોનો અધિકાર

32.	આ ભાગ દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારોના અમલીકરણ માટેના ઉપાયો	19
[32ક.	અનુચ્છેદ 32 હેઠળની કાર્યવાહીમાં રાજ્યના કાયદાઓની સંવિધાનિક માન્યતા પર વિચારણા કરવામાં આવશે નહીં– *રદ કરેલ*]	19
33.	આ ભાગ દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારો સુરક્ષા દળો વગેરેને લાગુ પાડવામાં ફેરફાર કરવાની સંસદની સત્તા	19
34.	જ્યારે કોઈ વિસ્તારમાં લશ્કરી કાયદો અમલમાં હોય ત્યારે આ ભાગ દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારો પર નિયંત્રણ	20
35.	આ ભાગની જોગવાઈઓને અમલી બનાવવા માટેના કાયદા	20

ભાગ IV

રાજ્યની નીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો

36.	વ્યાખ્યા	21
37.	આ ભાગમાં સમાવિષ્ટ ધારાધોરણો લાગુ પડવા બાબત	21
38.	લોકકલ્યાણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે રાજ્ય દ્વારા સામાજિક વ્યવસ્થા સુનિશ્ચિત કરવી	21
39.	રાજ્ય દ્વારા અનુસરવાની નીતિના અમુક ધારાધોરણો	21
39ક.	સમાન ન્યાય અને નિઃશુલ્ક કાનૂની સહાય	22

અનુચ્છેદ **પૃષ્ઠ**

40. ગ્રામ પંચાયતનું ગઠન 22
41. અમુક કિસ્સામાં કામ મેળવવાનો, શિક્ષણ મેળવવાનો અને જાહેર સહાયનો અધિકાર 22
42. કામની ન્યાયી અને માનવીય સ્થિતિ અને પ્રસૂતિ સહાય માટેની જોગવાઈ 22
43. કામદારો માટે નિર્વાહ વેતન વગેરે 22
43ક. ઉદ્યોગોના વહીવટમાં કામદારોની સહભાગીતા 22
43ખ. સહકારી મંડળીઓને પ્રોત્સાહન 23
44. નાગરિકો માટે સમાન દીવાની કાયદો 23
45. છ વર્ષથી ઓછી વયના બાળકો માટે પ્રારંભિક બાળપણ સંભાળ અને શિક્ષણની જોગવાઈ 23
46. અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ અને અન્ય નબળા વર્ગોના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને પ્રોત્સાહન 23
47. પોષણનું સ્તર અને જીવનધોરણ ઊંચું લાવવાની તથા જાહેર આરોગ્ય સુધારવાની રાજ્યની ફરજ 23
48. કૃષિ અને પશુપાલનનું આયોજન 23
48ક. પર્યાવરણનું રક્ષણ અને સુધારણા તેમજ જંગલો અને વન્યજીવોનું રક્ષણ 23
49. રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વના સ્મારકો અને સ્થળો તેમજ વસ્તુઓનું રક્ષણ 24
50. ન્યાયતંત્રનું કારોબારીથી પૃથક્કરણ 24
51. આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને સલામતીને પ્રોત્સાહન 24

ભાગ IVક

મૂળભૂત ફરજો

51ક. મૂળભૂત ફરજો 25

ભાગ V

સંઘ

પ્રકરણ 1—કારોબારી

રાષ્ટ્રપતિ અને ઉપરાષ્ટ્રપતિ

52. ભારતના રાષ્ટ્રપતિ 26
53. સંઘની કારોબારી સત્તા 26
54. રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી 26

અનુચ્છેદ		પૃષ્ઠ
55.	રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીની રીત	26
56.	રાષ્ટ્રપતિના હોદ્દાની મુદત	27
57.	પુનઃચૂંટણી માટેની પાત્રતા	28
58.	રાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટાવા માટેની લાયકાતો	28
59.	રાષ્ટ્રપતિના હોદ્દાની શરતો	28
60.	રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા	28
61.	રાષ્ટ્રપતિ પર મહાભિયોગ ચલાવવાની પ્રક્રિયા	29
62.	રાષ્ટ્રપતિના હોદ્દાની પડતી ખાલી જગ્યા ભરવા માટે ચૂંટણી યોજવાનો સમય અને આકસ્મિક ખાલી જગ્યા ભરવા માટે ચૂંટાયેલી વ્યક્તિની મુદત	29
63.	ભારતના ઉપરાષ્ટ્રપતિ	29
64.	ઉપરાષ્ટ્રપતિ હોદ્દાની રૂએ રાજ્યસભાના અધ્યક્ષ રહેશે	29
65.	હોદ્દાની આકસ્મિક ખાલી જગ્યા દરમિયાન અથવા રાષ્ટ્રપતિની ગેરહાજરીમાં ઉપરાષ્ટ્રપતિનું રાષ્ટ્રપતિ તરીકે કાર્ય કરવું અથવા તેમના કાર્યો બજાવવા	30
66.	ઉપરાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી	30
67.	ઉપરાષ્ટ્રપતિના હોદ્દાની મુદત	31
68.	ઉપરાષ્ટ્રપતિના હોદ્દાની પડતી ખાલી જગ્યા ભરવા માટે ચૂંટણી યોજવાનો સમય અને આકસ્મિક ખાલી જગ્યા ભરવા માટે ચૂંટાયેલી વ્યક્તિની મુદત	31
69.	ઉપરાષ્ટ્રપતિ દ્વારા શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા	31
70.	અન્ય આકસ્મિક સંજોગોમાં રાષ્ટ્રપતિના કાર્યોનું સંચાલન	32
71.	રાષ્ટ્રપતિ અથવા ઉપરાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીને લગતી અથવા તેની સાથે સંકળાયેલી બાબતો	32
72.	અમુક કિસ્સાઓમાં ક્ષમા વગેરે આપવાની અને સજા મોકૂફ રાખવાની, માફ કરવાની અથવા ઘટાડવાની રાષ્ટ્રપતિની સત્તા	32
73.	સંઘની કારોબારી સત્તાનો વિસ્તાર	33

મંત્રીમંડળ

74.	રાષ્ટ્રપતિને સહાય અને સલાહ આપવા માટે મંત્રીમંડળ	34
75.	મંત્રીઓ વિશેની અન્ય જોગવાઈઓ	34

ભારતના ઍટર્ની-જનરલ

76.	ભારતના ઍટર્ની-જનરલ	35

અનુચ્છેદ **પૃષ્ઠ**

સરકારી કામકાજનું સંચાલન

77. ભારત સરકારના કામકાજનું સંચાલન 35
78. રાષ્ટ્રપતિને માહિતી પૂરી પાડવા, વગેરે બાબતમાં વડાપ્રધાનની ફરજો 36

પ્રકરણ II—સંસદ

સામાન્ય

79. સંસદનું સંવિધાન 36
80. રાજ્યસભાની રચના 36
81. લોકસભાની રચના 37
82. દરેક વસ્તી ગણતરી પછી પુનર્વ્યવસ્થા 38
83. સંસદના ગૃહોની મુદત 39
84. સંસદના સભ્યપદ માટે લાયકાત 39
85. સંસદના સત્રો, સત્ર સમાપ્તિ અને વિસર્જન 40
86. રાષ્ટ્રપતિનો ગૃહોને સંબોધવાનો અને સંદેશાઓ મોકલવાનો અધિકાર 40
87. રાષ્ટ્રપતિનું વિશિષ્ટ સંબોધન 40
88. ગૃહો અંગે મંત્રીઓ અને ઍટર્ની જનરલના અધિકારો 40

સંસદના અધિકારીઓ

89. રાજ્યસભાના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ 41
90. ઉપાધ્યક્ષના પદનો અવકાશ, રાજીનામું અને હોદ્દા પરથી દૂર કરવા વિશે 41
91. ઉપાધ્યક્ષના હોદ્દાની ફરજો બજાવવાની અથવા અધ્યક્ષ તરીકે કાર્ય કરવાની ઉપાધ્યક્ષ અથવા અન્ય વ્યક્તિની સત્તા 41
92. અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યક્ષને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવાના ઠરાવની ઉપર વિચારણા વખતે તેઓ અધ્યક્ષસ્થાન લેશે નહિ 41
93. લોકસભાના અધ્યક્ષ તથા ઉપાધ્યક્ષ 42
94. અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષના પદનો અવકાશ, રાજીનામું અને હોદ્દા પરથી દૂર કરવા વિશે 42
95. અધ્યક્ષના હોદ્દાની ફરજો બજાવવાની અથવા અધ્યક્ષ તરીકે કાર્ય કરવાની ઉપાધ્યક્ષ અથવા અન્ય કોઇ વ્યકિતની સત્તા 42

અનુચ્છેદ		પૃષ્ઠ
96.	અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યક્ષને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવાના ઠરાવની વિચારણા વખતે તેઓ અધ્યક્ષસ્થાન લેશે નહિ	43
97.	સભાપતિ અને ઉપ-સભાપતિ તથા અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષના પગાર અને ભથ્થાં	43
98.	સંસદનું સચિવાલય	43
	કાર્યોનું સંચાલન	
99.	સભ્યોએ લેવાના શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા	44
100.	ગૃહોમાં મતદાન અને ખાલી જગ્યા હોવા છતાં કાર્ય કરવાની ગૃહોની સત્તા અને કાર્યસાધક સંખ્યા	44
	સભ્યોની ગેરલાયકાતો	
101.	બેઠકો ખાલી થવા બાબત	44
102.	સભ્યપદ માટેની ગેરલાયકાતો	46
103.	સભ્યોની ગેરલાયકાતો અંગેના પ્રશ્નોનો નિર્ણય	46
104.	અનુચ્છેદ 99 હેઠળ શપથ કે પ્રતિજ્ઞા લેતા પહેલાં કે લાયક ન હોવા અથવા ગેરલાયક ઠર્યા હોવા છતાં ગૃહમાં બેસવા અને મત આપવા માટે દંડ	47
	સંસદ અને તેનાં સભ્યોની સત્તાઓ, વિશેષાધિકારો અને મુક્તિઓ	
105.	સંસદના ગૃહો, તેનાં સભ્યો અને સમિતિઓની સત્તાઓ, વિશેષાધિકારો વગેરે	47
106.	સભ્યોના પગારો અને ભથ્થાં	48
	વૈધાનિક કાર્યવાહી	
107.	વિધેયકો દાખલ અને પસાર કરવા અંગે જોગવાઈઓ	48
108.	કેટલાક પ્રસંગોમાં બન્ને ગૃહોની સંયુક્ત બેઠક	48
109.	નાણાં વિધેયકોના સંબંધમાં ખાસ કાર્યવાહી	49
110.	"નાણાં વિધેયકો"ની વ્યાખ્યા	50
111.	વિધેયકોને અનુમતિ	51
	નાણાંકીય બાબતોમાં કાર્યરીતિ	
112.	વાર્ષિક નાણાંકીય નિવેદન	51
113.	અંદાજો સંબંધમાં સંસદની કાર્યવાહી	52
114.	વિનિયોગ વિધેયકો	53

અનુચ્છેદ		પૃષ્ઠ
115.	પૂરક, વિશેષ અથવા વધારાના અનુદાન	53
116.	હિસાબો પેટે મંજૂર કરવાના, વિશ્વાસ પર મંજૂર કરવાના અને અપવાદરૂપ અનુદાનો	54
117.	નાણાંકીય વિધેયકો સંબંધમાં વિશેષ જોગવાઈઓ	54

સામાન્ય રીતે કાર્યવાહી

118.	કાર્યવાહીના નિયમો	55
119.	નાણાંકીય વ્યવહારના સંબંધમાં સંસદમાં કાર્યવાહીનું કાયદાથી નિયમન	55
120.	સંસદમાં ઉપયોગમાં લેનાર ભાષા	56
121.	સંસદમાં ચર્ચાવિચારણા પર નિયંત્રણ	56
122.	સંસદની કાર્યવાહી અંગે ન્યાયાલયો તપાસ કરી શકશે નહિ	56

પ્રકરણ III—રાષ્ટ્રપતિની ધારાકીય સત્તા

123.	સંસદનું સત્ર ચાલુ ના હોય તે દરમિયાન રાષ્ટ્રપતિની વટહુકમ બાહર પડવાની સત્તા	56

પ્રકરણ IV—સંઘનું ન્યાયતંત્ર

124.	સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયની સ્થાપના અને રચના	57
124ક.	રાષ્ટ્રીય ન્યાયિક નિમણૂક આયોગ	58
124ખ.	આયોગના કાર્યો	59
124ગ.	સંસદની કાયદો બનાવવાની સત્તા	59
125.	ન્યાયાધીશોના પગાર વગેરે	59
126.	કાર્યકારી મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિની નિમણૂક	60
127.	*ઍડ હૉક* ન્યાયાધીશોની નિમણૂક	60
128.	સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયની બેઠકોમાં નિવૃત્ત ન્યાયાધીશોની ઉપસ્થિતિ	60
129.	સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય 'રેકોર્ડ ન્યાયાલય' રહેશે	61
130.	સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયનું સ્થાન	61
131.	સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયનું મૂળ અધિકારક્ષેત્ર	61
[131ક.	કેન્દ્રીય કાયદાઓની સંવિધાનિક માન્યતા સંબંધિત પ્રશ્નોના સંદર્ભમાં સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયનું વિશિષ્ટ કાર્યક્ષેત્ર—*રદ કરેલ*]	61
132.	અમુક કિસ્સામાં ઉચ્ચ ન્યાયાલયોમાંથી આવતી અપીલોમાં સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયનું અપીલનું કાર્યક્ષેત્ર	61
133.	દીવાની બાબતોના સંબંધમાં ઉચ્ચ ન્યાયાલયોમાંથી આવતી અપીલોમાં સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયનું અપીલનું કાર્યક્ષેત્ર	62
134.	ફોજદારી બાબતોના સંબંધમાં સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયનું અપીલનું કાર્યક્ષેત્ર	62

અનુચ્છેદ		પૃષ્ઠ
134ક.	સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયમાં અપીલ માટેનું પ્રમાણપત્ર	63
135.	વિદ્યમાન કાયદા હેઠળ ફેડરલ કોર્ટનું કાર્યક્ષેત્ર અને સત્તા સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા વાપરી શકાય તેવી રહેશે	63
136.	સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા અપીલ માટે ખાસ રજા	63
137.	સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા ચુકાદા અથવા આદેશોની પુનઃસમીક્ષા	63
138.	સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના અધિકારક્ષેત્રનો વિસ્તાર	64
139.	અમુક રીટ કાઢવાની સત્તા સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયને આપવા બાબત	64
139ક.	અમુક કેસોની તબદીલી	64
140.	સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયની સહાયક સત્તા	64
141.	સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયે જાહેર ઘડેલો કાયદો તમામ અદાલતો પર બંધનકર્તા રહેશે	65
142.	સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના હુકમ અને આદેશોનો અમલ તથા સંશોધન વગેરે અંગેના આદેશો	65
143.	સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયની સલાહ લેવાની રાષ્ટ્રપતિની સત્તા	65
144.	દીવાની અને ન્યાયિક સત્તાધિકારીઓ સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયની સહાયમાં કાર્ય કરશે	65
[144ક.	કાયદાઓની સંવિધાનિક માન્યતા સંબંધિત પ્રશ્નોના નિકાલ અંગેની વિશેષ જોગવાઈઓ–*રદ કરેલ*]	65
145.	ન્યાયાલયના નિયમો વગેરે	65
146.	સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓ તથા ખર્ચ	67
147.	અર્થઘટન	68

પ્રકરણ V—ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષક

148.	ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષક	68
149.	નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષકની ફરજો અને સત્તા	69
150.	સંઘના તેમજ રાજ્યોના હિસાબોના નમૂના બાબત	69
151.	ઑડિટ રિપોર્ટ	69

ભાગ VI
રાજ્યો
પ્રકરણ I—સામાન્ય

152.	વ્યાખ્યા	70

અનુચ્છેદ **પૃષ્ઠ**

પ્રકરણ II—કારોબારી

રાજ્યપાલ

153. રાજ્યોના રાજ્યપાલો 70
154. રાજ્યની કારોબારી સત્તા 70
155. રાજ્યપાલની નિમણૂક 70
156. રાજ્યપાલના હોદ્દાની મુદત 70
157. રાજ્યપાલ તરીકેની નિમણૂક માટેની લાયકાતો 71
158. રાજ્યપાલના હોદ્દાની શરતો 71
159. રાજ્યપાલે લેવાના શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા 71
160. અમુક આકસ્મિક પ્રસંગે રાજ્યપાલના કાર્યો બજાવવા બાબત 72
161. માફી વગેરે આપવાની તથા અમુક પ્રસંગોમાં સજા મુલતવી રાખવાની, તેમાંથી મુક્તિ આપવાની અથવા તે હળવી કરવાની રાજ્યપાલની સત્તા 72
162. રાજ્યની કારોબારી સત્તાનો વિસ્તાર 72

મંત્રી મંડળ

163. રાજ્યપાલને મદદ કરવા અને સલાહ આપવા માટે મંત્રીમંડળ 72
164. મંત્રીઓ અંગેની બીજી જોગવાઈઓ 72

રાજ્યના મહાધિવક્તા (ઍડવોકેટ જનરલ)

165. રાજ્યના મહાધિવક્તા 74

સરકારી કામકાજનું સંચાલન

166. રાજ્ય સરકારના કામકાજનું સંચાલન 74
167. રાજ્યપાલને માહિતી પૂરી પાડવા વગેરે અંગે મુખ્યમંત્રીની ફરજો 75

પ્રકરણ III—રાજ્યનું વિધાનમંડળ

સામાન્ય

168. રાજ્યોમાં વિધાનમંડળોની રચના 75
169. રાજ્યોમાં વિધાન પરિષદોની નાબૂદી અથવા રચના 76
170. વિધાનસભાઓની રચના 76

અનુચ્છેદ		પૃષ્ઠ
171.	વિધાન પરિષદોની રચના	78
172.	રાજ્ય વિધાનમંડળોની મુદત	79
173.	રાજ્યના વિધાનમંડળના સભ્યપદ માટેની લાયકાત	79
174.	રાજ્યના વિધાનમંડળના સત્રો, સત્ર સમાપ્તિ અને વિસર્જન	80
175.	ગૃહ અથવા ગૃહોને સંબોધવાનો તથા સંદેશા મોકલવાનો રાજ્યપાલનો અધિકાર	80
176.	રાજ્યપાલનું ખાસ સંબોધન	80
177.	ગૃહો સંબંધિત મંત્રીઓ અને ઍડવોકેટ જનરલના અધિકારો	81

રાજ્ય વિધાનમંડળના અધિકારીઓ

178.	વિધાનસભાના અધ્યક્ષ તથા ઉપાધ્યક્ષ	81
179.	અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષના ખાલી પડતા હોદ્દા, તેમના રાજીનામાં અને તેમને હોદ્દા પરથી દૂર કરવા બાબત	81
180.	અધ્યક્ષના હોદ્દાની ફરજો બજાવવાની અથવા અધ્યક્ષ તરીકે કાર્ય કરવાની ઉપાધ્યક્ષ અથવા અન્ય વ્યક્તિની સત્તા	81
181.	અધ્યક્ષને અથવા ઉપાધ્યક્ષને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવાના ઠરાવ વિચારાધીન હોય ત્યારે તેઓ અધ્યક્ષસ્થાન લેશે નહિ	82
182.	વિધાન પરિષદના સભાપતિ તથા ઉપ-સભાપતિ	82
183.	સભાપતિ તથા ઉપ-સભાપતિના ખાલી પડતા હોદ્દા, તેમના રાજીનામાં અને તેમને હોદ્દા પરથી દૂર કરવા બાબત	82
184.	સભાપતિના હોદ્દાની ફરજો બજાવવાની અથવા સભાપતિ તરીકે કાર્ય કરવાની ઉપ-સભાપતિ અથવા અન્ય વ્યક્તિની સત્તા	82
185.	સભાપતિને અથવા ઉપ-સભાપતિને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવાનો ઠરાવ વિચારણાધીન હોય તે વખતે તેઓ અધ્યક્ષસ્થાન લેશે નહિ	83
186.	અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ તથા સભાપતિ અને ઉપ-સભાપતિના પગાર અને ભથ્થાં	83
187.	રાજ્યના વિધાનમંડળનું સચિવાલય	83

કામકાજનું સંચાલન

188.	સભ્યોએ લેવાની શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા	84
189.	ગૃહોમાં મતદાન, ખાલી જગ્યાઓ હોવા છતાં કાર્યો કરવાની ગૃહોની સત્તા અને કાર્યસાધક સંખ્યા	84

સભ્યોની ગેરલાયકાતો

190.	બેઠકોનો અવકાશ	85

અનુચ્છેદ		પૃષ્ઠ
191.	સભ્યપદ માટેની ગેરલાયકાતો	86
192.	સભ્યોની ગેરલાયકાતો સંબંધિત પ્રશ્નોનો નિર્ણય	86
193.	અનુચ્છેદ 188 હેઠળ શપથ કે પ્રતિજ્ઞા લીધા પહેલાં અથવા લાયક ન હોવા છતાં અથવા ગેરલાયક ઠર્યા હોવા છતાં ગૃહમાં હાજર રહેવા અને મતદાન કરવા માટે દંડ	87

રાજ્યના વિધાનમંડળો અને તેમના સભ્યોની સત્તા, વિશેષાધિકારો અને મુક્તિઓ

194.	વિધાનમંડળોના ગૃહોના અને તેમના સભ્યોના અને સમિતિઓની સત્તા, વિશેષાધિકારો વગેરે	87
195.	સભ્યોના પગાર અને ભથ્થાં	88

વૈધાનિક કાર્યવાહી

196.	વિધેયકો દાખલ કરવા અને પસાર કરવા અંગે જોગવાઈઓ	88
197.	નાણાં વિધેયક સિવાય અન્ય વિધેયકોને લગતી વિધાન પરિષદની સત્તા પર નિયંત્રણ	88
198.	નાણાં વિધેયક અંગે ખાસ કાર્યવાહી	89
199.	"નાણાં વિધેયક"ની વ્યાખ્યા	90
200.	વિધેયકોને અનુમતિ	91
201.	વિચારણા માટે અનામત રાખેલા વિધેયકો	91

નાણાંકીય બાબતોમાં કાર્યવાહી

202.	વાર્ષિક નાણાંકીય નિવેદન	92
203.	વિધાનમંડળમાં અંદાજો સંબંધિત કાર્યરીતિ	92
204.	વિનિયોગ વિધેયકો	93
205.	પૂરક, વિશેષ કે વધારાના અનુદાનો	93
206.	હિસાબ પેટે મંજૂર કરવાના, વિશ્વાસ ઉપર મંજૂર કરવાના અને અપવાદરૂપ અનુદાન	94
207.	નાણાંકીય વિધેયકો સંબંધિત ખાસ જોગવાઈઓ	95

સામાન્ય કાર્યવાહી

208.	કાર્યવાહીના નિયમો	95
209.	રાજ્યના વિધાનમંડળમાં નાણાંકીય કામકાજ સંબંધિત કાર્યવાહીનું કાયદાથી નિયમન	96

અનુચ્છેદ **પૃષ્ઠ**

210. વિધાનમંડળમાં વાપરવાની ભાષા 96
211. વિધાનમંડળમાં ચર્ચા વિચારણા ઉપર નિયંત્રણ 97
212. વિધાનમંડળની કાર્યવાહી અંગે ન્યાયાલયો તપાસ કરી શકશે નહિ 97

પ્રકરણ IV—રાજ્યપાલની ધારાકીય સત્તા

213. વિધાનમંડળની બેઠકો ચાલુ ન હોય ત્યારે વટહુકમો પ્રસિદ્ધ કરવાની રાજ્યપાલની સત્તા 97

પ્રકરણ V—રાજ્યોમાં ઉચ્ચ ન્યાયાલયો

214. રાજ્યો માટે ઉચ્ચ ન્યાયાલયો 99
215. ઉચ્ચ ન્યાયાલયો રેકર્ડ ન્યાયાલય તરીકે 99
216. ઉચ્ચ ન્યાયાલયોની રચના 99
217. ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશની નિમણૂક અને તેમના હોદ્દાની શરતો 99
218. સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયને લગતી કેટલીક જોગવાઈઓનો ઉચ્ચ ન્યાયાલયોમાં અમલ 101
219. ઉચ્ચ ન્યાયાલયોના ન્યાયાધીશો દ્વારા શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા 101
220. કાયમી ન્યાયાધીશ રહ્યા પછી વ્યવસાય કરવા પર પ્રતિબંધ 101
221. ન્યાયાધીશોના વેતન વગેરે 101
222. ન્યાયાધીશની એક ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાંથી અન્ય ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં બદલી 102
223. કાર્યકારી મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિની નિમણૂક 102
224. સહાયક અને કાર્યકારી ન્યાયાધીશોની નિમણૂક 102
224ક. ઉચ્ચ ન્યાયાલયોની કાર્યવાહીમાં નિવૃત્ત ન્યાયાધીશોની નિમણૂક 103
225. કાર્યરત ઉચ્ચ ન્યાયાલયોનું અધિકારક્ષેત્ર 104
226. ચોક્કસ આદેશ કરવાની ઉચ્ચ ન્યાયાલયોની સત્તા 104
[226ક. કલમ 226 હેઠળની કાર્યવાહીમાં કેન્દ્રીય કાયદાઓની સંવિધાનિક માન્યતા પર વિચાર કરવામાં આવશે નહીં–*રદ કરેલ]* 105
227. ઉચ્ચ ન્યાયાલયની તમામ ન્યાયાલયો પર સંચાલનની સત્તા 105
228. ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં ચોક્કસ કેસોની તબદીલી 106
[228ક. રાજ્યના કાયદાઓની સંવિધાનિક માન્યતાને લગતા પ્રશ્નોના નિકાલ અંગેની વિશેષ જોગવાઈઓ–*રદ કરેલ*] 107

અનુચ્છેદ		પૃષ્ઠ
229.	ઉચ્ચ ન્યાયાલયોના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓ તથા ખર્ચ	107
230.	કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશો સુધી ઉચ્ચ ન્યાયાલયોના અધિકારક્ષેત્રનો વિસ્તાર	107
231.	બે અથવા વધુ રાજ્યો માટે સમાન ઉચ્ચ ન્યાયાલયની સ્થાપના	108
[232.	અનુચ્છેદ 230, 231 અને 232 ના સ્થાને અનુચ્છેદ 230 અને 231]	108

પ્રકરણ VI—કાર્યક્ષેત્રની અદાલતો

233.	જિલ્લા ન્યાયાધીશોની નિમણૂક	108
233ક.	ચોક્કસ જિલ્લા ન્યાયાધીશોની નિમણૂક અને તેમના દ્વારા અપાયેલા ચુકાદા વગેરેની માન્યતા	109
234.	ન્યાયિક સેવામાં જિલ્લા ન્યાયાધીશો સિવાયની અન્ય વ્યક્તિઓની ભરતી	109
235.	કાર્યક્ષેત્રની અદાલતો પર નિયંત્રણ	110
236.	અર્થઘટન	110
237.	મેજિસ્ટ્રેટના ચોક્કસ વર્ગ અથવા વર્ગો પર આ ભાગની જોગવાઈઓનો અમલ	110

ભાગ VII
પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ રાજ્યો

[238.	*રદ કરેલ*]	111

ભાગ VIII
કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશો

239.	કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોનો વહીવટ	112
239ક.	ચોક્કસ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશો માટે સ્થાનિક વિધાનમંડળો અથવા મંત્રીમંડળ અથવા બન્નેની રચના	112
239કક.	દિલ્હીના સંબંધમાં વિશેષ જોગવાઈઓ	113
239કખ.	સંવિધાનિક તંત્ર નિષ્ફળ જવાના કિસ્સામાં જોગવાઈ	115
239ખ.	વિધાનમંડળના વિશ્રાંતિકાળ દરમિયાન વટહુકમ જારી કરવાની પ્રશાસકની સત્તા	116
240.	ચોક્કસ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશો માટે ધારાધોરણો બનાવવાની રાષ્ટ્રપતિની સત્તા	117
241.	કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશો માટે ઉચ્ચ ન્યાયાલયો	118
[242.	*કુર્ગ–રદ કરેલ]*	118

ભાગ IX
પંચાયત

243.	વ્યાખ્યા	119

અનુચ્છેદ		પૃષ્ઠ
243ક.	ગ્રામસભા	119
243ખ.	પંચાયતની રચના	119
243ગ.	પંચાયતનું ગઠન	119
243ઘ.	બેઠકોનું આરક્ષણ	121
243ઙ.	પંચાયતની સમયમર્યાદા વગેરે	122
243ચ.	સભ્યપદ માટેની ગેરલાયકાતો	122
243છ.	પંચાયતની સત્તા, અધિકાર અને જવાબદારીઓ	123
243જ.	પંચાયતની કર નાખવાની સત્તા અને નિધિઓ	123
243ઝ.	નાણાંકીય પરિસ્થિતિની સમીક્ષા માટે નાણાં પંચની રચના	123
243ઞ.	પંચાયતના હિસાબોનું ઑડિટ	124
243ટ.	પંચાયતની ચૂંટણીઓ	124
243ઠ.	કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોને લાગુ પડતી બાબતો	125
243ડ.	અમુક વિસ્તારોને આ ભાગ લાગુ પડશે નહિ	125
243ઢ.	વિદ્યમાન કાયદાઓ અને પંચાયતનું સાતત્ય	126
243ણ.	ચૂંટણી સંબંધી બાબતમાં ન્યાયાલયની દરમિયાનગીરીનો બાધ	126

ભાગ IXક
નગરપાલિકા

243ત.	વ્યાખ્યા	127
243થ.	નગરપાલિકાની રચના	127
243દ.	નગરપાલિકાનું ગઠન	128
243ધ.	વૉર્ડ, સમિતિઓ વગેરેની રચના અને ગઠન	129
243ન.	બેઠકોનું આરક્ષણ	129
243પ.	નગરપાલિકાની સમયમર્યાદા વગેરે	130
243ફ.	સભ્યપદ માટેની ગેરલાયકાતો	131
243બ.	નગરપાલિકાની સત્તા, અધિકાર અને જવાબદારીઓ વગેરે	131
243ભ.	નગરપાલિકાની કર લાદવાની સત્તા અને તેમના ભંડોળ	131
243મ.	નાણાં પંચ	132

અનુચ્છેદ		પૃષ્ઠ
243ય.	નગરપાલિકાના હિસાબોનું ઑડિટ	132
243યક.	નગરપાલિકાની ચૂંટણીઓ	133
243યખ.	કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોને લાગુ પડતી બાબતો	133
243યગ.	અમુક વિસ્તારોને આ ભાગ લાગુ પડશે નહિ	133
243યઘ.	જિલ્લા આયોજન માટે સમિતિ	133
243યઙ.	મહાનગર આયોજન માટેની સમિતિ	134
243યચ.	વિદ્યમાન કાયદાઓ અને નગરપાલિકાનું સાતત્ય	136
243યછ.	ચૂંટણી સંબંધી બાબતોમાં ન્યાયાલયની દરમિયાનગીરી સામે બાધ	136

ભાગ IXખ
સહકારી મંડળીઓ

243યજ.	વ્યાખ્યાઓ	137
243યઝ.	સહકારી મંડળીઓનું સ્થાપન	137
243યઞ.	બોર્ડ અને તેના હોદ્દેદારોની સંખ્યા અને હોદ્દાની મુદત	138
243યટ.	બોર્ડના સભ્યોની ચૂંટણી	139
243યઠ.	બોર્ડ અધિક્રમણ અને મોકૂફી તથા તેનું વચગાળાનું વ્યવસ્થાપન	139
243યડ.	સહકારી મંડળીઓના હિસાબોનું ઑડિટ	140
243યઢ.	સામાન્ય સભાની બેઠકોનું આયોજન	140
243યણ.	સભ્યનો માહિતી મેળવવાનો અધિકાર	141
243યત.	પત્રકો	141
243યથ.	ગુના અને સજા	141
243યદ.	બહુરાજ્ય સહકારી મંડળીઓને લાગુ પડવા અંગે	142
243યધ.	કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોને લાગુ પડવા અંગે	142
243યન.	પ્રવર્તમાન કાયદો ચાલુ રાખવા અંગે	142

ભાગ X
અનુસૂચિત અને જનજાતિ વિસ્તારો

244.	અનુસૂચિત વિસ્તારો અને જનજાતિ વિસ્તારોનો વહીવટ	143
244ક.	આસામના અમુક જનજાતિ વિસ્તારોને સમાવતા સ્વાયત્ત રાજ્યની રચના અને તેનાં માટે સ્થાનિક વિધાનમંડળ, મંત્રીમંડળ અથવા બન્નેની રચના	143

અનુચ્છેદ **પૃષ્ઠ**

ભાગ XI
સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચેના સંબંધો
પ્રકરણ I—ધારાકીય સંબંધો
ધારાકીય સત્તાની વહેંચણી

245.	સંસદ અને રાજ્યોના વિધાનમંડળોએ ઘડેલા કાયદાઓની વ્યાપ્તિ	145
246.	સંસદ અને રાજ્યોના વિધાનમંડળોએ ઘડેલા કાયદાઓનું વિષયવસ્તુ	145
246ક.	વસ્તુ અને સેવા કરના સંદર્ભમાં વિશેષ જોગવાઈ	145
247.	અમુક વધારાના ન્યાયાલયોની સ્થાપના માટે જોગવાઈ કરવાની સંસદની સત્તા	146
248.	વિધિ-વિધાનની શેષ સત્તાઓ	146
249.	રાજ્ય યાદીમાંની કોઈ બાબત અંગે રાષ્ટ્રીય હિતમાં કાયદા ઘડવાની સંસદની સત્તા	146
250.	કટોકટીનું જાહેરનામું અમલમાં હોય તો રાજ્ય બાબત અંગે કાયદા ઘડવાની સંસદની સત્તા	147
251.	અનુચ્છેદ 249 અને 250 હેઠળ સંસદ અને રાજ્યોના વિધાનમંડળે ઘડેલા કાયદા વચ્ચે અસંગતતા	147
252.	બે અથવા વધારે રાજ્યો માટે તેમની સંમતિથી કાયદા ઘડવાની સંસદની સત્તા અને અન્ય કોઇ રાજ્ય તરફથી આ વિધિ-વિધાનની સ્વીકૃતિ	147
253.	આંતરરાષ્ટ્રીય સમજૂતીઓના અમલીકરણ માટે વિધિ-વિધાન	148
254.	સંસદે ઘડેલા કાયદા અને રાજ્યોના વિધાનમંડળોએ ઘડેલા કાયદા વચ્ચે અસંગતતા	148
255.	ભલામણો અને પૂર્વ-મંજૂરીની જરૂરિયાતને ફક્ત પ્રક્રિયાત્મક બાબતો ગણાશે	148

પ્રકરણ II—વહીવટી સંબંધો
સામાન્ય

256.	રાજ્યોની અને સંઘની ફરજ	149
257.	અમુક સંજોગોમાં રાજ્યો ઉપર સંઘનું નિયંત્રણ	149
[257ક.	સંઘના સશસ્ત્રદળો અથવા બીજા દળો મોકલીને રાજ્યોને મદદ કરવા બાબત–*રદ કરેલ*]	150
258.	અમુક પ્રસંગોમાં રાજ્યને સત્તા વગેરે સોંપવાની સંઘની સત્તા	150

અનુચ્છેદ		પૃષ્ઠ
258ક.	સંઘને કાર્યો સોંપવાની રાજ્યોની સત્તા	150
[259.	પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ખમાંના રાજ્યોમાંના સશસ્ત્ર દળો–*રદ કરેલ*]	150
260.	ભારત બહારના રાજ્યક્ષેત્રો સંબંધી સંઘની હકૂમત	150
261.	જાહેર કાર્યો, રેકર્ડ અને ન્યાયિક કાર્યવાહી	151

પાણી સંબંધી તકરાર

262.	આંતર-રાજ્ય નદીઓ અથવા નદી-ખીણના પાણી સંબંધી તકરારનો ન્યાયનિર્ણય	151

રાજ્યો વચ્ચે સંકલન

263.	આંતરરાજ્ય પરિષદ અંગેની જોગવાઈઓ	151

ભાગ XII
નાણાંકીય બાબતો, મિલકત, કરાર અને દાવા
પ્રકરણ I—નાણાંકીય બાબતો

સામાન્ય

264.	અર્થઘટન	152
265.	કાયદા દ્વારા મળેલા અધિકાર સિવાય કર લાદવામાં આવશે નહિ	152
266.	ભારતના અને રાજ્યોના એકત્રિત ભંડોળ અને જાહેર હિસાબો	152
267.	તાકીદનું ભંડોળ	152

સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચે મહેસૂલની વહેંચણી

268.	સંઘ દ્વારા લાદવામાં આવતા પરંતુ રાજ્યો દ્વારા ઉઘરાવવામાં આવતા અને ફાળવવામાં આવતા વેરા	153
[268ક.	સંઘ દ્વારા લાદવામાં આવતો અને સંઘ તથા રાજ્યો દ્વારા એકત્રિત તથા ફાળવવામાં આવતો સેવા કર–*રદ કરેલ]*	153
269.	સંઘ દ્વારા લાદવામાં આવતા અને ઉઘરાવવામાં આવતા પરંતુ રાજ્યોને સોંપવામાં આવતા કર	154
269ક.	આંતર-રાજ્ય વ્યાપાર અથવા વાણિજ્ય દરમિયાન વસ્તુ અને સેવા કર લાદવો અને ઉઘરાવવો	154
270.	સંઘ દ્વારા લાદવામાં આવતા અને સંઘ તથા રાજ્યો વચ્ચે વહેંચવામાં આવતા કર	155
271.	સંઘના હેતુઓ માટે અમુક વેરાઓ અને કર ઉપર સરચાર્જ	156
[272.	સંઘ દ્વારા લાદવામાં આવતા અને ઉઘરાવવામાં આવતા અને સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચે વહેંચી શકાય તેવા કર–*રદ કરેલ]*	156
273.	શણ અને શણની બનાવટો ઉપરની નિકાસ-જકાતને બદલે અનુદાન	156
274.	જેમાં રાજ્યોનું હિત સમાયેલ હોય તેવા કરવેરાને અસર કરતાં વિધેયકો માટે રાષ્ટ્રપતિની પૂર્વ ભલામણ આવશ્યક હોવા બાબત	157

અનુચ્છેદ		પૃષ્ઠ
275.	સંઘ તરફથી અમુક રાજ્યોને અનુદાન આપવા બાબત	157
276.	વ્યવસાય, વ્યાપાર, ધંધા અને રોજગાર ઉપરના કર	158
277.	અપવાદો	159
[278.	અમુક નાણાંકીય બાબતો અંગે પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ખમાંના રાજ્યો સાથે કરાર–*રદ કરેલ]*	159
279.	"ચોખ્ખી ઉપજ" વગેરેની ગણતરી	159
279ક.	વસ્તુ અને સેવાકર પરિષદ	160
280.	નાણાં આયોગ	162
281.	નાણાં આયોગની ભલામણો	163

પ્રકીર્ણ નાણાંકીય જોગવાઈઓ

282.	સંઘ અથવા રાજ્ય પોતાની આવકમાંથી કરી શકે તેવો ભોગવવાપાત્ર ખર્ચ	163
283.	એકત્રિત ભંડોળ, આકસ્મિક ભંડોળ અને જાહેર હિસાબમાં જમા થયેલા નાણાંનો હવાલો વગેરે બાબત	163
284.	સરકારી સેવકોને અને ન્યાયાલયોને મળેલી દાવાદારોની અનામતો અને અન્ય નાણાંનો હવાલો	163
285.	સંઘની મિલકતને રાજ્યના કરવેરામાંથી મુક્તિ	164
286.	માલના વેચાણ અથવા ખરીદી ઉપર કર નાખવા અંગેના નિયંત્રણો	164
287.	વીજળી ઉપરના કરમાંથી મુકિત	164
288.	ચોક્કસ કિસ્સાઓમાં પાણી કે વીજળી અંગે રાજ્યો દ્વારા લાદવામાં આવતા કરવેરામાંથી મુક્તિ	165
289.	સંઘના કરવેરામાંથી રાજ્યની મિલકત અને આવકને મુક્તિ	165
290.	અમુક ખર્ચ અને પેન્શનના સંદર્ભમાં હિસાબમેળ બાબત	166
290ક.	અમુક દેવસ્વમ ભંડોળને વાર્ષિક ચુકવણી	166
[291.	રાજવીઓના સાલિયાણાંની રકમ–*રદ કરેલ]*	167

પ્રકરણ II—*નાણાં ઉછીના લેવા બાબત*

292.	ભારત સરકાર દ્વારા નાણાં ઉછીના લેવા બાબત	167
293.	રાજ્યો દ્વારા નાણાં ઉછીના લેવા બાબત	167

અનુચ્છેદ પૃષ્ઠ

પ્રકરણ III—*મિલકત, કરાર, અધિકારો, જવાબદારીઓ, ફરજો અને દાવા*

294. અમુક સંજોગોમાં મિલકત, અસ્કયામતો, અધિકારો, જવાબદારીઓ અને ફરજોનો ઉત્તરાધિકાર 167
295. અન્ય સંજોગોમાં મિલકત, અસ્કયામતો, અધિકારો, જવાબદારીઓ અને ફરજોનો ઉત્તરાધિકાર 168
296. ખાલસા થવાથી કે અધિકારનો વિલય થવાથી કે બિનવારસી તરીકે પ્રાપ્ત થતી મિલકત 168
297. પ્રાદેશિક જળસીમાની અથવા ખંડીય છાજલીની અંદર રહેલી કિંમતી વસ્તુઓ અને વિશિષ્ટ અને આર્થિક ક્ષેત્રના સંસાધનો સંઘમાં નિહિત થવા બાબત 169
298. વ્યાપાર વગેરે કરવાની સત્તા 169
299. કરાર 170
300. દાવા અને કાર્યવાહી 170

પ્રકરણ IV—મિલકતનો અધિકાર

300ક. કાયદા દ્વારા આપેલા અધિકાર સિવાય વ્યક્તિઓની મિલકત ન છીનવી લેવા બાબત 170

ભાગ XIII
ભારતના રાજ્યક્ષેત્રની અંદર વ્યાપાર, વાણિજ્ય અને આંતર–વ્યવહાર

301. વ્યાપાર, વાણિજ્ય અને આંતર–વ્યવહારની છૂટ 171
302. વ્યાપાર, વાણિજ્ય અને આંતર–વ્યવહાર ઉપર નિયંત્રણો લાદવાની સંસદની સત્તા 171
303. વ્યાપાર અને વાણિજ્ય સંબંધી સંઘ અને રાજ્યોની વૈધાનિક સત્તા ઉપર નિયંત્રણો 171
304. રાજ્યો વચ્ચેના વ્યાપાર, વાણિજ્ય અને આંતર–વ્યવહાર ઉપર નિયંત્રણો 171
305. વિદ્યમાન કાયદાઓ અને રાજ્યના ઈજારા માટે જોગવાઈ કરતા કાયદાઓનો અપવાદ 172
[306. પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ખમાંના અમુક રાજ્યોની વ્યાપાર અને વાણિજ્ય ઉપર નિયંત્રણ મૂકવાની સત્તા–*રદ કરેલ*] 172
307. અનુચ્છેદ 301 થી 304ના હેતુઓ પાર પાડવા માટે સત્તાધિકારીની નિમણૂક 172

ભાગ XIV
સંઘ અને રાજ્યો હેઠળની સેવાઓ
પ્રકરણ I—સેવાઓ

308. અર્થઘટન 173

અનુચ્છેદ		પૃષ્ઠ
309.	સંઘ અથવા રાજ્યમાં નોકરી કરતી વ્યક્તિઓની ભરતી અને સેવાની શરતો	173
310.	સંઘ અથવા રાજ્યની નોકરી કરતી વ્યક્તિઓના હોદ્દાની મુદત	173
311.	સંઘ અથવા રાજ્ય હેઠળ નાગરિક સેવામાં નોકરી કરતી વ્યક્તિઓની બરતરફી, પદભ્રષ્ટતા અથવા હોદ્દામાં ઘટાડો	174
312.	અખિલ ભારતીય સેવાઓ	175
312ક.	અમુક સેવાઓના અધિકારીઓની સેવાની શરતોમાં ફેરફાર કરવાની અથવા રદ કરવાની સંસદની સત્તા	175
313.	વચગાળાની જોગવાઈઓ	177
[314.	અમુક સેવાઓના વિદ્યમાન અધિકારીઓના રક્ષણ માટેની જોગવાઈ–રદ *કરેલ*]	177

પ્રકરણ II—લોકસેવા આયોગ

315.	સંઘ અને રાજ્યો માટે લોકસેવા આયોગ	177
316.	સભ્યોની નિમણૂક અને હોદ્દાની મુદત	177
317.	લોકસેવા આયોગના સભ્યને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા અને તેને સેવામાંથી મોકૂફ રાખવા બાબત	179
318.	આયોગના સભ્યો અને કર્મચારીઓની સેવાની શરતો સંબંધી નિયમો બનાવવાની સત્તા	179
319.	આયોગનું સભ્યપદ છોડ્યા બાદ હોદ્દો ધારણ કરવા પર પ્રતિબંધ	180
320.	લોકસેવા આયોગના કાર્યો	180
321.	લોકસેવા આયોગના કાર્યો વિસ્તારવાની સત્તા	182
322.	લોકસેવા આયોગના ખર્ચ	182
323.	લોકસેવા આયોગના અહેવાલો	182

ભાગ XIVક
ન્યાયપંચો

323ક.	વહીવટી ન્યાયપંચો	183
323ખ.	અન્ય બાબતો માટે ન્યાયપંચો	184

અનુચ્છેદ **પૃષ્ઠ**

ભાગ XV
ચૂંટણીઓ

324.	ચૂંટણીઓનું નિરીક્ષણ, નિર્દેશન અને નિયંત્રણ, ચૂંટણી આયોગમાં નિહિત થવા બાબત	186
325.	ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ કે લિંગભેદના આધારે કોઈપણ વ્યક્તિ મતદાર યાદીમાં સમાવિષ્ટ થવા માટે અપાત્ર ઠરશે નહિ અથવા વિશિષ્ટ મતદાર યાદીમાં સમાવિષ્ટ થવા માટે દાવો કરી શકશે નહિ	187
326.	લોકસભા અને રાજ્યોની વિધાનસભાઓની ચૂંટણીઓ પુખ્ત મતાધિકારના ધોરણે કરવા બાબત	187
327.	વિધાનમંડળોની ચૂંટણીઓ અંગે જોગવાઈ કરવાની સંસદની સત્તા	187
328.	રાજ્યના વિધાનમંડળની ચૂંટણીઓ અંગે જોગવાઈ કરવાની વિધાનમંડળની સત્તા	188
329.	ચૂંટણી વિષયક બાબતમાં ન્યાયાલયોની દખલગીરી ઉપર પ્રતિબંધ	188
[329ક.	પ્રધાનમંત્રી અને અધ્યક્ષની બાબતમાં, સંસદમાં તેમની ચૂંટણીઓ અંગે ખાસ જોગવાઈ–*રદ કરેલ*]	188

ભાગ XVI
અમુક વર્ગો સંબંધિત ખાસ જોગવાઈઓ

330.	લોકસભામાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે બેઠકો અનામત રાખવા બાબત	189
330ક.	લોકસભામાં મહિલાઓ માટે બેઠકોનું આરક્ષણ	190
331.	લોકસભામાં એંગ્લો–ઈન્ડિયન સમુદાયનું પ્રતિનિધિત્વ	190
332.	રાજ્યોની વિધાનસભાઓમાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે બેઠકો અનામત રાખવા બાબત	190
332ક.	રાજ્યોની વિધાનસભાઓમાં મહિલાઓ માટે અનામત બેઠકો	192
333.	રાજ્યોની વિધાનસભાઓમાં એંગ્લો–ઈન્ડિયન સમુદાયનું પ્રતિનિધિત્વ	192
334.	ચોક્કસ સમયગાળા પછી અનામતની બેઠકો અને વિશેષ પ્રાવધાન સમાપ્ત થશે	192
334ક.	મહિલાઓ માટેની અનામત બેઠકોનું અમલીકરણ	193
335.	સેવાઓ અને જગ્યાઓ માટે અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓના દાવા	193

અનુચ્છેદ		પૃષ્ઠ
336.	એંગ્લો–ઈન્ડિયન સમુદાય માટે અમુક સેવાઓમાં ખાસ જોગવાઈ	194
337.	એંગ્લો–ઈન્ડિયન સમુદાયના લાભ માટે શૈક્ષણિક અનુદાન અંગે ખાસ જોગવાઈ	194
338.	અનુસૂચિત જાતિઓ માટે રાષ્ટ્રીય આયોગ	195
338ક.	અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે રાષ્ટ્રીય આયોગ	196
338ખ.	પછાત વર્ગો માટેનું રાષ્ટ્રીય આયોગ	198
339.	અનુસૂચિત વિસ્તારોના વહીવટ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓના કલ્યાણ બાબતમાં સંઘનું નિયંત્રણ	200
340.	પછાત વર્ગોની સ્થિતિની તપાસ કરવા માટે આયોગની નિમણૂક	200
341.	અનુસૂચિત જાતિઓ	200
342.	અનુસૂચિત જનજાતિઓ	201
342ક.	સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગ	202

ભાગ XVII

સત્તાવાર ભાષા

પ્રકરણ I—સંઘની ભાષા

343.	કેન્દ્રની સત્તાવાર ભાષા	203
344.	સત્તાવાર ભાષા માટે આયોગ અને સંસદની સમિતિ	203

પ્રકરણ II—પ્રાદેશિક ભાષાઓ

345.	રાજ્યની સત્તાવાર ભાષા કે ભાષાઓ	204
346.	બે રાજ્યો વચ્ચે અને અન્ય રાજ્ય વચ્ચે અથવા કોઈ રાજ્ય અને કેન્દ્ર વચ્ચેના સંચાર માટેની સત્તાવાર ભાષા	204
347.	રાજ્યની વસ્તીના કોઈ વર્ગ દ્વારા બોલાતી ભાષા અંગેની ખાસ જોગવાઈ	205

પ્રકરણ III—સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય, ઉચ્ચ ન્યાયાલયો વગેરેની ભાષા

348.	સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયમાં અને ઉચ્ચ ન્યાયાલયોમાં અને અધિનિયમો, વિધેયકો વગેરે માટે વાપરવાની ભાષા	205
349.	ભાષા સંબંધિત અમુક કાયદા ઘડવા માટે ખાસ કાર્યરીતિ	206

અનુચ્છેદ **પૃષ્ઠ**

પ્રકરણ IV—ખાસ નિર્દેશો

350.	ફરિયાદોના નિવારણ માટેની રજૂઆતમાં વાપરવાની ભાષા	206
350ક.	પ્રાથમિક કક્ષાએ માતૃભાષામાં શિક્ષણ માટેની સુવિધાઓ	206
350ખ.	ભાષાકીય લઘુમતીઓ માટે ખાસ અધિકારી	207
351.	હિન્દી ભાષાના વિકાસ માટે નિર્દેશ	207

ભાગ XVIII
કટોકટી અંગે જોગવાઈઓ

352.	કટોકટીનું જાહેરનામું	208
353.	કટોકટીના જાહેરનામાની અસર	210
354.	કટોકટીનું જાહેરનામું અમલમાં હોય ત્યારે મહેસૂલની વહેંચણી સંબંધી જોગવાઈઓ લાગુ પડવા બાબત	211
355.	બાહ્ય આક્રમણ અને આંતરિક અશાંતિ સામે રાજ્યોનું રક્ષણ કરવાની સંઘની ફરજ	211
356.	રાજ્યોમાં સંવિધાનિક તંત્ર નિષ્ફળ જાય તે પ્રસંગે જોગવાઈ	211
357.	અનુચ્છેદ 356 હેઠળ જારી થયેલા જાહેરનામા હેઠળ ધારાકીય સત્તાઓનો ઉપયોગ	214
358.	કટોકટી દરમિયાન અનુચ્છેદ 19ની જોગવાઈઓ મોકૂફ રાખવા બાબત	215
359.	કટોકટી દરમિયાન ભાગ IIIથી અપાયેલા અધિકારો મોકૂફ રાખવા બાબત	216
[359ક.	આ ભાગ પંજાબ રાજ્યને લાગુ પડવા બાબત–*રદ કરેલ]*	217
360.	નાણાંકીય કટોકટી અંગેની જોગવાઈઓ	217

ભાગ XIX
પ્રકીર્ણ

361.	રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્યપાલો અને રાજપ્રમુખોને રક્ષણ	219
361ક.	સંસદ અને રાજ્યોની વિધાનસભાઓની કાર્યવાહીના અહેવાલો પ્રસિદ્ધ કરવા અંગે રક્ષણ	220
361ખ.	લાભદાયક રાજકીય હોદ્દા પર નિમણૂક માટે ગેરલાયકાત	220
[362.	દેશી રાજ્યોના રાજવીઓના અધિકાર અને વિશેષાધિકારો–*રદ કરેલ]*	221
363.	અમુક સંધિઓ, કરાર વગેરેમાંથી ઉદ્ભવતા વિવાદોમાં ન્યાયાલયોની દરમિયાનગીરી પર બાધ	221
363ક.	દેશી રાજ્યોના રાજવીઓને આપેલી માન્યતા બંધ થવા અને સાલિયાણાં નાબૂદ કરવા બાબત	221

અનુચ્છેદ		પૃષ્ઠ
364.	મુખ્ય બંદરો અને વિમાનમથકો અંગે ખાસ જોગવાઈઓ	222
365.	સંઘે આપેલા આદેશોનું પાલન કરવામાં અથવા તેનાં અમલ કરવામાં નિષ્ફળ જવા બાબત	222
366.	વ્યાખ્યાઓ	222
367.	અર્થઘટન	227

ભાગ XX
સંવિધાનમાં સુધારો કરવા બાબત

368.	સંવિધાન સુધારવાની સંસદની સત્તા અને એ માટેની કાર્યરીતિ	228

ભાગ XXI
કામચલાઉ, વચગાળાની અને ખાસ જોગવાઈઓ

369.	રાજ્ય યાદીમાંની અમુક બાબતો, સમવર્તી યાદીમાંની બાબતો હોય તેમ કાયદા ઘડવાની સંસદને કામચલાઉ સત્તા	230
370.	જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય માટે કામચલાઉ જોગવાઈઓ	231
371.	મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત રાજ્યોના સંબંધમાં વિશેષ જોગવાઈઓ	233
371ક.	નાગાલેન્ડ રાજ્ય અંગે વિશેષ જોગવાઈ	233
371ખ.	આસામ રાજ્યના સંબંધમાં વિશેષ જોગવાઈ	236
371ગ.	મણિપુર રાજ્ય અંગે વિશેષ જોગવાઈ	237
371ઘ.	આંધ્રપ્રદેશ રાજ્ય અથવા તેલંગાણા રાજ્ય અંગે વિશેષ જોગવાઈઓ	237
371ઙ.	આંધ્રપ્રદેશમાં સેન્ટ્રલ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના	241
371ચ.	સિક્કિમ રાજ્ય અંગે વિશેષ જોગવાઈઓ	241
371છ.	મિઝોરમ રાજ્ય સંબંધી વિશેષ જોગવાઈ	244
371જ.	અરુણાચલ પ્રદેશના રાજ્ય સંબંધી વિશેષ જોગવાઈ	244
371ઝ.	ગોવા રાજ્ય સંબંધિત વિશેષ જોગવાઈ	245
371ઞ.	કર્ણાટક રાજ્ય સંબંધી વિશેષ જોગવાઈઓ	245
372.	વિદ્યમાન કાયદા અમલમાં ચાલુ રાખવા બાબત અને તેનો અમલ કરવા બાબત	246
372ક.	કાયદાનો અમલ કરવાની રાષ્ટ્રપતિની સત્તા	247

અનુચ્છેદ		પૃષ્ઠ
373.	અમુક સંજોગોમાં આગોતરી અટકાયત હેઠળની વ્યક્તિઓ અંગે હુકમ કરવાની રાષ્ટ્રપતિની સત્તા	248
374.	ફેડરલ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશો અને ફેડરલ ન્યાયાલયમાં અથવા *હિઝ મેજેસ્ટી ઈન કાઉન્સિલ* સમક્ષ બાકી રહેલી કાર્યવાહી વિશે જોગવાઇઓ	248
375.	આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, ન્યાયાલયોએ, સત્તાધિકારીઓએ અને અધિકારીઓએ કાર્ય કરવાનું ચાલુ રાખવા બાબત	249
376.	ઉચ્ચ ન્યાયાલયોના ન્યાયાધીશો વિશે જોગવાઇઓ	249
377.	ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષક વિશે જોગવાઇઓ	249
378.	લોકસેવા આયોગ વિશે જોગવાઈઓ	250
378ક.	આંધ્રપ્રદેશની વિધાનસભાની મુદત અંગે વિશેષ જોગવાઈ	250
[379.	કામચલાઉ સંસદ તથા તેના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ વિશે ખાસ જોગવાઈઓ–*રદ કરેલ*]	250
[380.	રાષ્ટ્રપતિ વિશે ખાસ જોગવાઈ–*રદ કરેલ*]	250
[381.	રાષ્ટ્રપતિનું મંત્રીમંડળ–*રદ કરેલ*]	250
[382.	પહેલી અનુસૂચિના ભાગ કના રાજ્યોના કામચલાઉ વિધાનસભા વિશે ખાસ જોગવાઈઓ–*રદ કરેલ*]	250
[383.	પ્રાંતોના રાજ્યપાલો વિશે ખાસ જોગવાઈ–*રદ કરેલ*]	250
[384.	રાજ્યપાલોનું મંત્રીમંડળ–*રદ કરેલ*]	251
[385.	પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ખના રાજ્યોની કામચલાઉ વિધાનસભાઓ વિશે ખાસ જોગવાઈ–*રદ કરેલ*]	251
[386.	પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ખના રાજ્યોની મંત્રી પરિષદ–*રદ કરેલ*]	251
[387.	અમુક ચૂંટણીઓના હેતુઓ માટે વસ્તી નિર્ધારણ માટે ખાસ જોગવાઈ–*રદ કરેલ*]	251
[388.	કામચલાઉ સંસદ અને રાજ્યોની કામચલાઉ વિધાનસભાઓમાં પ્રાસંગિક ખાલી જગ્યાઓ ભરવા માટે ખાસ જોગવાઈ–*રદ કરેલ*]	251
[389.	ડોમિનિયન વિધાનસભા તથા પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યોની વિધાનસભાઓમાં બાકી રહેલા વિધેયકો માટે ખાસ જોગવાઈ–*રદ કરેલ*]	251

અનુચ્છેદ		પૃષ્ઠ
[390.	સંવિધાનના અમલ અને 31મી માર્ચ 1950 વચ્ચે પ્રાપ્ત થયેલા કે એકત્ર કરેલા નાણાં અથવા ખર્ચ માટે ખાસ જોગવાઈ–*રદ કરેલ*]	251
[391.	અમુક આકસ્મિક પરિસ્થિતિઓમાં પહેલી અને ચોથી અનુસૂચિમાં સુધારો કરવાની રાષ્ટ્રપતિની સત્તા–*રદ કરેલ*]	251
392.	મુશ્કેલી નિવારવા માટે રાષ્ટ્રપતિની સત્તા	251

ભાગ XXII
ટૂંકું શીર્ષક, આરંભ, હિન્દીમાં અધિકૃત પાઠ અને રદ કરવા બાબત

393.	ટૂંકું શીર્ષક	252
394.	આરંભ	252
394ક.	હિન્દી ભાષામાં અધિકૃત પાઠ બાબત	252
395.	રદ કરવા બાબત	252

અનુસૂચિ

પહેલી અનુસૂચિ

I. રાજ્યો 253

II. કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશો 260

બીજી અનુસૂચિ

ભાગ ક – રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્યોના રાજ્યપાલો અંગે જોગવાઈઓ 263

ભાગ ખ – [*રદ કરેલ*] 263

ભાગ ગ – લોકસભાના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ તથા રાજ્યસભાના સભાપતિ અને ઉપ-સભાપતિ અને રાજ્યની વિધાનસભાના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ તથા રાજ્યોની વિધાન પરિષદના સભાપતિ અને ઉપ-સભાપતિ અંગે જોગવાઈઓ 264

ભાગ ઘ – સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય અને ઉચ્ચ ન્યાયાલયોના ન્યાયાધીશો અંગે જોગવાઈઓ 265

ભાગ ઙ – ભારતના નિયંત્રક મહાલેખા પરીક્ષક અંગે જોગવાઈઓ 268

ત્રીજી અનુસૂચિ– શપથો અથવા પ્રતિજ્ઞાઓના નમૂના 269

અનુચ્છેદ **પૃષ્ઠ**

ચોથી અનુસૂચિ – રાજ્યસભામાંની બેઠકોની ફાળવણી 273

પાંચમી અનુસૂચિ–

અનુસૂચિત વિસ્તારો અને અનુસૂચિત જનજાતિઓના વહીવટ અને નિયંત્રણ વિશે જોગવાઈઓ 276

ભાગ ક – સામાન્ય 276

ભાગ ખ – અનુસૂચિત વિસ્તારો અને અનુસૂચિત જનજાતિઓના વહીવટ અને નિયંત્રણ 276

ભાગ ગ – અનુસૂચિત વિસ્તારો 278

ભાગ ઘ – અનુસૂચિમાં સુધારો કરવા બાબત 279

છઠ્ઠી અનુસૂચિ–

આસામ, મેઘાલય, ત્રિપુરા અને મિઝોરમ રાજ્યના આદિજાતિ વિસ્તારોના વહીવટ વિશે જોગવાઈઓ 280

સાતમી અનુસૂચિ–

યાદી I – સંઘ યાદી 310

યાદી II – રાજ્ય યાદી 317

યાદી III – સમવર્તી યાદી 321

આઠમી અનુસૂચિ – ભાષાઓ 325

નવમી અનુસૂચિ – અમુક કાયદા અને નિયમનોની માન્યતા 327

દસમી અનુસૂચિ – પક્ષપલટાના કારણે ગેરલાયકાત અંગેની જોગવાઈઓ 345

અગિયારમી અનુસૂચિ – પંચાયતની સત્તા, અધિકાર અને જવાબદારીઓ 349

બારમી અનુસૂચિ– નગરપાલિકાની સત્તા, અધિકાર અને જવાબદારીઓ વગેરે 350

પરિશિષ્ટ

પરિશિષ્ટ I – સંવિધાન (એકસોમો સુધારો) અધિનિયમ, 2015 351

પરિશિષ્ટ II – સંવિધાન (જમ્મુ અને કાશ્મીરને લાગુ) આદેશ, 2019] 370

પરિશિષ્ટ III – સંવિધાનના અનુચ્છેદ 370(3) હેઠળ નિર્ણય 371

ભારતનું સંવિધાન

આમુખ

અમે ભારતના લોકો ભારતને એક [1][**સાર્વભૌમ સમાજવાદી બિનસાંપ્રદાયિક લોકતાંત્રિક પ્રજાસત્તાક**] તરીકે સંસ્થાપિત કરવાનો તથા તેનાં સર્વ નાગરિકોને:

સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય **ન્યાય**;

વિચાર, અભિવ્યક્તિ, માન્યતા, ધર્મ અને ઉપાસનાની **સ્વતંત્રતા**;

દરજ્જા અને તકની **સમાનતા**;

પ્રાપ્ત થાય તેમ કરવાનો,

અને તેઓ સર્વમાં વ્યક્તિનું ગૌરવ અને [2][રાષ્ટ્રની એકતા અને અખંડતા] સુદૃઢ કરે એવી **બંધુતા** વિકસાવવાનો ગંભીરતાપૂર્વક સંકલ્પ કરીને;

અમારી સંવિધાન સભામાં 26 નવેમ્બર,1949ના રોજ, આથી **આ સંવિધાન અપનાવી, તેને અધિનિયમિત કરી અમને પોતાને અર્પિત કરીએ છીએ.**

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 2થી "સાર્વભૌમ લોકતાંત્રિક પ્રજાસત્તાક"ના સ્થાને બદલેલ છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

[2] ઉપર મુજબની કલમ 2થી "રાષ્ટ્રની એકતા"ના સ્થાને બદલેલ છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

ભાગ I

સંઘ અને તેનું રાજ્યક્ષેત્ર

1. સંઘનું નામ અને તેનું રાજ્યક્ષેત્ર—(1) *ઇન્ડિયા* અર્થાત ભારત, રાજ્યોનો સંઘ રહેશે.

[1][(2) રાજ્યો અને તેનાં રાજ્યક્ષેત્રો પહેલી અનુસૂચિમાં દર્શાવ્યા મુજબ રહેશે.]

(3) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં સમાવેશ કરવામાં આવશે:

(ક) રાજ્યોના રાજ્યક્ષેત્રો—

[2][(ખ) પહેલી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશો; તથા]

(ગ) અન્ય કોઈ હસ્તગત કરવામાં આવેલ રાજ્યક્ષેત્રો.

2. નવા રાજ્યોના પ્રવેશ અથવા સ્થાપના વિશે—કાયદા મુજબ માન્ય હોય તે રીતે સંસદ પોતાને યોગ્ય લાગે તેવી શરતોને અધીન નવા રાજ્યોને સંઘમાં શામેલ કરી શકશે અથવા તેમની સ્થાપના કરી શકશે.

[3][**2ક.** *સિક્કિમનું સંઘ સાથે જોડાણ*]—*સંવિધાન (છત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ*, 1975*ની કલમ* 5 *દ્વારા રદ કરવામાં આવેલ છે* (*તારીખ* 26-4-1975*થી અમલી*).

3. નવા રાજ્યોની સ્થાપના તથા વર્તમાન રાજ્યોના વિસ્તાર, સીમા અને નામમાં ફેરફાર કરવા બાબત—સંસદ, કાયદાને અધીન—

(ક) કોઈ રાજ્યમાંથી પ્રદેશ અલગ કરીને અથવા બે કે તેથી વધુ રાજ્યોના ભાગોને જોડીને અથવા કોઈપણ પ્રદેશને કોઈ રાજ્યના ભાગ સાથે જોડીને નવા રાજ્યની રચના કરી શકશે;

(ખ) કોઈ રાજ્યનો વિસ્તાર વધારી શકે;

(ગ) કોઈ રાજ્યનો વિસ્તાર ઘટાડી શકે;

(ઘ) કોઈ રાજ્યની સીમામાં ફેરફાર કરી શકે;

(ઙ) કોઈ રાજ્યનું નામ બદલી શકે:

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 2થી ખંડ (2)ને સ્થાને આ ખંડ મૂક્યો છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[2] ઉપર મુજબની કલમ 2થી પેટા-ખંડ (ખ)ને સ્થાને આ પેટા-ખંડ મૂક્યો છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[3] સંવિધાન (પાંત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1974ની કલમ 2થી દાખલ કરેલ છે (તારીખ 1-3-1975થી અમલી).

[1][પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, આ હેતુ માટે કોઈપણ વિધેયક, સંઘના કોઈપણ ગૃહમાં રાષ્ટ્રપતિની ભલામણ વિના રજૂ કરવામાં આવશે નહિ, જ્યાં સુધી વિધેયકમાં સમાવિષ્ટ દરખાસ્ત [2]*** કોઈપણ રાજ્યના વિસ્તાર, સીમા અથવા નામને અસર કરતી હોય. રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા તે વિધેયકને જે તે રાજ્યની વિધાનસભા સમક્ષ તેનાં મંતવ્યો રજૂ કરવા માટે સંદર્ભમાં નિર્ધારિત સમયગાળામાં અથવા રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા મંજુરી આપવામાં આવે તેવા વધારાના સમયગાળામાં મુકવામાં આવે અને તે નિર્ધારિત અથવા મંજુર કરેલ સમયગાળો પૂરો થઇ ગયો હોય.]

[3][*સ્પષ્ટીકરણ I*—આ અનુચ્છેદના ખંડ (ક) થી (ઙ)માં આવતા "રાજ્ય" શબ્દમાં કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોનો સમાવેશ થાય છે પરંતુ જોગવાઈ મુજબ "રાજ્ય"માં કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોનો સમાવેશ થતો નથી.

સ્પષ્ટીકરણ II—ખંડ (ક) દ્વારા સંસદને આપવામાં આવેલ સત્તામાં, કોઈપણ રાજ્યના કોઈ ભાગને અન્ય રાજ્ય કે કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ સાથે જોડીને નવું રાજ્ય કે કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ બનાવવાની સત્તાનો સમાવેશ થાય છે.]

4. અનુચ્છેદ 2 અને 3 હેઠળ કરવામાં આવેલી કાયદાકીય જોગવાઈઓ મુજબ પેહલી અને ચોથી અનુસૂચિમાં સુધારા કરવા તથા પૂરક, આનુષંગિક અને પ્રાસંગિક બાબતો અંગે જોગવાઈ કરવા વિશે—(1) અનુચ્છેદ 2 અને 3માં નિર્દિષ્ટ કોઈપણ કાયદામાં, કાયદાકીય જોગવાઈઓ અમલમાં મુકવા માટે જરૂરી હોય તેવી પેહલી અને ચોથી અનુસૂચિના સુધારા માટેની જોગવાઈઓ તથા સંસદને યોગ્ય લાગે તેવી કોઈપણ પૂરક, આનુષંગિક અને પ્રાસંગિક જોગવાઈઓનો (આ કાયદાથી અસર પામેલી સંસદ તથા વિધાનસભા અથવા રાજ્યોની વિધાનસભાઓમાં પ્રતિનિધિત્વની જોગવાઈઓ સહિત) સમાવેશ કરવામાં આવશે.

(2) ઉપરોક્ત કોઈપણ કાયદાને અનુચ્છેદ 368ના હેતુ માટે આ સંવિધાનનો સુધારો ગણવામાં આવશે નહિ.

---

[1] સંવિધાન (પાંચમો સુધારો) અધિનિયમ, 1955ની કલમ 2થી જોગવાઈને સ્થાને આ પરંતુક મુકેલ છે (તારીખ 24-12-1995થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક અથવા ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ" એ શબ્દો અને એ અક્ષરો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[3] સંવિધાન (અઢારમો સુધારો) અધિનિયમ, 1966ની કલમ 2થી આ *સ્પષ્ટીકરણ* ઉમેર્યાં છે (તારીખ 27-8-1966થી અમલી).

ભાગ II

નાગરિકતા

5. સંવિધાનના પ્રારંભે નાગરિકત્વ—આ સંવિધાનના આરંભે જેનો ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં અધિવાસ હોય અને-

(ક) જે ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં જન્મેલા હોય; અથવા

(ખ) જેના માતા-પિતામાંથી કોઈ ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં જન્મેલા હોય; અથવા

(ગ) જે આવા આરંભની તરત પહેલાં ઓછામાં ઓછાં પાંચ વર્ષથી ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં સામાન્ય રીતે રહેતી આવી હોય, તેવી દરેક વ્યક્તિ ભારતની નાગરિક ગણાશે.

6. પાકિસ્તાનમાંથી સ્થળાંતર કરી ભારતમાં આવેલી કેટલીક વ્યક્તિઓના નાગરિકત્વના અધિકારો—અનુચ્છેદ 5માં ગમે તે જોગવાઇ હોય તે છતાં, અત્યારે પાકિસ્તાનમાં સમાવિષ્ટ રાજ્યક્ષેત્રમાંથી ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં સ્થળાંતર કરી આવેલી વ્યક્તિ—

(ક) જે વ્યક્તિ પોતે અથવા જેના માતા કે પિતા પૈકી કોઈ અથવા જેના દાદા-દાદી કે નાના-નાની પૈકી કોઈનો જન્મ (મૂળ અધિનિયમ પ્રમાણેના) હિંદ રાજ્ય વહીવટ અધિનિયમ, 1935માં વ્યાખ્યા કર્યા પ્રમાણેના ભારતમાં થયેલો હોય; અને

(ખ) (i) જેણે સન 1948ના જુલાઈ મહિનાની 19મી તારીખ પહેલાં આ રીતે સ્થળાંતર કર્યું હોય અને સ્થળાંતરની તારીખથી સામાન્ય રીતે ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં નિવાસ કરતી આવી હોય, અથવા

(ii) જેણે સન 1948ના જુલાઈ મહિનાની 19મી તારીખે અથવા તે પછી આ રીતે સ્થળાંતર કર્યું હોય અને હિંદ આધિપત્યસરકારે નિયત કરેલા નમૂનામાં અને તે રીતે સરકારે આ કાર્ય માટે નીમેલા અધિકારીને આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં તે માટે આપેલી અરજી ઉપરથી એ અધિકારીએ જેને ભારતની નાગરિક તરીકે નોંધી હોય તેને, આ સંવિધાનના આરંભે ભારતની નાગરિક ગણવામાં આવશે:

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, જે વ્યક્તિએ અરજી કર્યાની તારીખની તરત પહેલાંના, ઓછામાં ઓછા છ મહિના સુધી ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં નિવાસ કર્યો ન હોય, તેની એ રીતે નોંધણી કરવામાં આવશે નહિ.

7. પાકિસ્તાનમાં સ્થળાંતર કરેલી વ્યક્તિઓનું નાગરિકત્વ—અનુચ્છેદ 5 અને 6માં જે કોઈ ઉલ્લેખ હોય તે છતાં, સન 1947ના માર્ચ મહિનાની 1લી તારીખ પછી ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાંથી અત્યારે પાકિસ્તાનમાં સમાવિષ્ટ રાજ્યક્ષેત્રમાં સ્થળાંતર કર્યું હોય તેવી વ્યક્તિ ભારતની નાગરિક ગણાશે નહિ:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, હાલ પાકિસ્તાનમાં સમાવિષ્ટ રાજ્યક્ષેત્રોમાં આ રીતે સ્થળાંતર કર્યા પછી, કોઈપણ કાયદા હેઠળ કે તેનાં અધિકારની રૂએ આપવામાં આવેલી પુનર્વસવાટ કે કાયમી પુનરાગમન માટેની પરવાનગી હેઠળ, ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં પાછી ફરેલી વ્યક્તિને આ અનુચ્છેદમાંની કોઈ જોગવાઇ લાગુ પડશે નહિ; અને તેવી પ્રત્યેક વ્યક્તિને અનુચ્છેદ 6ના ખંડ (ખ)ના હેતુઓ માટે સન 1948ના જુલાઈ મહિનાની 19મી તારીખ પછી ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં સ્થળાંતર કર્યું હોય તેમ માનવામાં આવશે.

8. ભારતની બાહર નિવાસ કરતી અમુક ભારતીય મૂળની વ્યક્તિઓના નાગરિકત્વના અધિકારો—અનુચ્છેદ 5માં ગમે તે જોગવાઇ હોય તેમ છતાં, જે વ્યક્તિ પોતે અથવા જેના માતા કે પિતા પૈકી કોઈ અથવા જેના દાદા-દાદી કે નાના-નાની પૈકી કોઈનો જન્મ (મૂળ અધિનિયમ પ્રમાણેના) હિંદ રાજ્ય વહીવટ અધિનિયમ, 1935માંની વ્યાખ્યા પ્રમાણેના ભારતમાં થયો હોય અને એ વ્યાખ્યા પ્રમાણેના ભારતની બાહરના કોઈપણ દેશમાં સામાન્ય રીતે નિવાસ કરતી હોય, તે વ્યક્તિએ તે સમયે પોતે જ્યાં નિવાસ કરતી હોય તે દેશમાંના ભારતના રાજદ્વારી અથવા કોન્સ્યુલર પ્રતિનિધિને, આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં કે પછી, હિંદ આધિપત્યની સરકારે અથવા ભારત સરકારે નિયત કરેલ નમૂનામાં અને તે રીતે, તે હેતુ માટે કરેલી અરજી ઉપરથી એ રાજદ્વારી અથવા કોન્સ્યુલર પ્રતિનિધિએ તેની ભારતના નાગરિક તરીકે નોંધણી કરી હોય, તો તે વ્યક્તિ ભારતની નાગરિક ગણાશે.

9. સ્વેચ્છાએ વિદેશી નાગરિકત્વ પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિઓ નાગરિક ગણાશે નહિ—પોતાની સ્વેચ્છાથી કોઈ વિદેશી રાજ્યની નાગરિકતા પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિ, અનુચ્છેદ 5ની રૂએ ભારતની નાગરિક રહેશે નહિ અથવા અનુચ્છેદ 6 અથવા અનુચ્છેદ 8 ની રૂએ ભારતની નાગરિક ગણાશે નહિ.

10. નાગરિકતા અધિકારોનું સાતત્ય—આ ભાગની કોઈ પૂર્વવર્તી જોગવાઈ અનુસાર ભારતની નાગરિક હોય અથવા ગણાતી હોય તેવી દરેક વ્યક્તિ, સંસદ દ્વારા ઘડવામાં આવે તે કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન, ભારતના નાગરિક તરીકેનું સાતત્ય જાળવી રાખશે.

11. નાગરિકત્વ અંગે કાયદો ઘડવાની સંસદની સત્તા—નાગરિકતાની પ્રાપ્તિ અને સમાપ્તિ અને નાગરિકતા સંબંધી અન્ય તમામ બાબતો અંગે જોગવાઈ કરવાની સંસદની સત્તામાં આ ભાગની પૂર્વવર્તી જોગવાઈઓની કોઈ બાબતથી ઘટાડો થશે નહિ.

ભાગ III
મૂળભૂત અધિકારો

સામાન્ય

12. વ્યાખ્યા—આ ભાગમાં, વિષયવસ્તુમાં અન્યથા અપેક્ષિત હોય તે સિવાય, "રાજ્ય"માં ભારત સરકાર અને સંસદ તથા દરેક રાજ્યોની સરકાર અને વિધાનસભા તથા ભારતના રાજ્યક્ષેત્રની અંદરના અથવા ભારત સરકારના નિયંત્રણ હેઠળના તમામ સ્થાનિક અથવા અન્ય સત્તામંડળોનો સમાવેશ થાય છે.

13. મૂળભૂત અધિકારો સાથે અસંગત હોય અથવા તેમાં ઘટાડો કરતા હોય તેવા કાયદા—(1) આ સંવિધાનના આરંભના તુરત પહેલાં ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં અમલમાં હોય તેવા તમામ કાયદાઓ, આ ભાગની જોગવાઈઓ સાથે જેટલે અંશે અસંગત હોય, તેટલે અંશે રદબાતલ ગણાશે.

(2) રાજ્ય એવો કોઈ કાયદો બનાવશે નહીં જે આ ભાગ દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારો છીનવી લે અથવા તેમાં ઘટાડો કરે અને આ ખંડના ઉલ્લંઘનમાં બનાવવામાં આવેલો કોઈપણ કાયદો, ઉલ્લંઘનની મર્યાદા સુધી, રદબાતલ ગણાશે.

(3) આ અનુચ્છેદમાં, વિષયવસ્તુમાં અન્યથા અપેક્ષિત હોય તે સિવાય—

(ક) "કાયદો"માં ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં કાયદાની અસર ધરાવતા કોઈપણ વટહુકમ, હુકમ, નિયમ, પેટા-નિયમ, ધારાધોરણ, જાહેરનામું, રૂઢિ અથવા પ્રથાનો સમાવેશ થાય છે;

(ખ) "અમલમાં હોય તેવા કાયદા"માં આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં કોઈ વિધાનસભા અથવા અન્ય સક્ષમ સત્તામંડળ દ્વારા પસાર કરવામાં આવેલા અથવા ઘડવામાં આવેલા કાયદાઓનો સમાવેશ થાય છે જે અગાઉ રદ કરવામાં આવ્યા ન હોય, ભલે આવો કોઈ કાયદો અથવા તેનો કોઈ ભાગ તે સમયે સંપૂર્ણપણે અથવા ચોક્કસ વિસ્તારોમાં અમલમાં ન હોય.

[1][(4) આ અનુચ્છેદની કોઈપણ બાબત અનુચ્છેદ 368 હેઠળ કરવામાં આવેલા આ સંવિધાનના કોઈપણ સુધારાને લાગુ પડશે નહીં.]

સમાનતાનો અધિકાર

14. કાયદા સમક્ષ સમાનતા—રાજ્ય, ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં કોઈપણ વ્યક્તિને કાયદા સમક્ષ સમાનતા અથવા કાયદાઓના સમાન રક્ષણથી વંચિત રાખશે નહીં.

15. ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ, લિંગ અથવા જન્મસ્થળના કારણે ભેદભાવનો નિષેધ—(1) રાજ્ય કોઈપણ નાગરિક વિરુદ્ધ, માત્ર ધર્મ, જાતિઓ, જ્ઞાતિ, લિંગ, જન્મસ્થળ અથવા તેમાંના કોઈપણ કારણોસર ભેદભાવ કરશે નહીં.

(2) કોઈપણ નાગરિક, માત્ર ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ, લિંગ, જન્મસ્થળ અથવા તેમાંના કોઈપણ કારણોસર,—

---

[1] સંવિધાન (ચોવીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1971ની કલમ 2 દ્વારા દાખલ કરેલ છે (તારીખ 5-11-1971થી અમલી).

(ક) દુકાનો, જાહેર રેસ્ટોરન્ટ્સ (ભોજનાલયો), હૉટલો અને જાહેર મનોરંજનના સ્થળોમાં પ્રવેશ બાબતે; અથવા

(ખ) સંપૂર્ણ અથવા અંશતઃ રાજ્યના ભંડોળથી નિભાવવામાં આવતા અથવા સામાન્ય પ્રજાના ઉપયોગ માટે અર્પણ કરાયેલા કૂવા, તળાવો, સ્નાનઘાટો, રસ્તાઓ અને જાહેર આશ્રયસ્થાનોના ઉપયોગ બાબતે—

કોઈપણ અસમર્થતા, જવાબદારી, નિયંત્રણ અથવા શરતને અધીન રહેશે નહીં.

(3) આ અનુચ્છેદની કોઈપણ બાબત રાજ્યને સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે કોઈ ખાસ જોગવાઈ કરતા અટકાવશે નહીં.

[1][(4) આ અનુચ્છેદની અથવા અનુચ્છેદ 29ના ખંડ (2)ની કોઈપણ બાબત, રાજ્યને, સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોના નાગરિકોની અથવા અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓની ઉન્નતિ માટે કોઈ ખાસ જોગવાઈ કરતા અટકાવશે નહીં.]

[2][(5) આ અનુચ્છેદની અથવા અનુચ્છેદ 19 ના ખંડ (1)ના પેટા-ખંડ (છ)ની કોઈપણ બાબત, રાજ્યને, સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોના નાગરિકોની અથવા અનુસૂચિત જાતિઓ અથવા અનુસૂચિત જનજાતિઓની ઉન્નતિ માટે કાયદા દ્વારા કોઈ ખાસ જોગવાઈ કરતા અટકાવશે નહીં, જેવી કે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં તેમના પ્રવેશને લગતી ખાસ જોગવાઈઓ, જેમાં રાજ્ય તરફથી સહાય મેળવતી હોય કે ન મેળવતી હોય તેવી ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે, પરંતુ અનુચ્છેદ 30ના ખંડ (1)માં નિર્દિષ્ટ લઘુમતી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સિવાયની સંસ્થાઓમાં.]

[3][(6) આ અનુચ્છેદની અથવા અનુચ્છેદ 19ના ખંડ (1) ના પેટા-ખંડ (છ)ની અથવા અનુચ્છેદ 29ના ખંડ (2)ની કોઈપણ બાબત રાજ્યને નીચે મુજબની જોગવાઈઓ કરતા અટકાવશે નહીં:—

(ક) ખંડ (4) અને (5)માં ઉલ્લેખિત વર્ગો સિવાયના, નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો (EWS)ની ઉન્નતિ માટે કોઈપણ ખાસ જોગવાઈ; અને

(ખ) ખંડ (4) અને (5)માં ઉલ્લેખિત વર્ગો સિવાયના, નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોની ઉન્નતિ માટેની કોઈપણ ખાસ જોગવાઈ, જેટલે અંશે આવી ખાસ જોગવાઈઓ ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સહિતની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં તેમના પ્રવેશને લગતી હોય, પછી ભલે તે રાજ્ય દ્વારા સહાય મેળવતી હોય કે ન હોય, પરંતુ અનુચ્છેદ 30 ના ખંડ (1)માં નિર્દિષ્ટ લઘુમતી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સિવાયની સંસ્થાઓમાં, અનામતના કિસ્સામાં, આ અનામત હાલની અનામતો ઉપરાંત રહેશે અને તે દરેક શ્રેણીમાં કુલ બેઠકોના વધુમાં વધુ દસ ટકાને અધીન રહેશે.

---

[1] સંવિધાન (પહેલો સુધારો) અધિનિયમ, 1951ની કલમ 2 દ્વારા ઉમેરવામાં આવેલ છે (તારીખ 18-6-1951થી અમલી).

[2] સંવિધાન (ત્રાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2005ની કલમ 2 દ્વારા દાખલ કરેલ છે (તારીખ 20-1-2006થી અમલી).

[3] સંવિધાન (એકસો ત્રણમો સુધારો) અધિનિયમ, 2019ની કલમ 2 દ્વારા દાખલ કરેલ છે (તારીખ 14-1-2019થી અમલી).

સ્પષ્ટીકરણ—આ અનુચ્છેદ અને અનુચ્છેદ 16ના હેતુઓ માટે, “આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો” એવા રહેશે કે જે કુટુંબની આવક અને આર્થિક પ્રતિકૂળતાના અન્ય માપદંડના આધારે રાજ્ય દ્વારા વખતોવખત અધિસૂચિત કરવામાં આવે.]

16. જાહેર રોજગારીની બાબતોમાં તકની સમાનતા—(1) રાજ્ય હેઠળના કોઈપણ હોદ્દા પરની રોજગારી અથવા નિમણૂકને લગતી બાબતોમાં તમામ નાગરિકો માટે તકની સમાનતા રહેશે.

(2) કોઈપણ નાગરિક, માત્ર ધર્મ, જાતિઓ, જ્ઞાતિ, લિંગ, વંશ, જન્મસ્થળ, રહેઠાણ અથવા તેમાંના કોઈપણ કારણોસર, રાજ્ય હેઠળની કોઈપણ રોજગારી અથવા હોદ્દા માટે અપાત્ર ઠરશે નહીં અથવા તેની સામે ભેદભાવ રાખવામાં આવશે નહીં.

(3) આ અનુચ્છેદની કોઈપણ બાબત સંસદને, [1][કોઈ રાજ્ય અથવા કેન્દ્ર શાસિત ક્ષેત્રની સરકાર અથવા કોઈપણ સ્થાનિક અથવા અન્ય સત્તામંડળ હેઠળના] રોજગાર અથવા નિમણૂકના વર્ગ અથવા વર્ગોના સંબંધમાં, આવી રોજગારી અથવા નિમણૂક પહેલાં તે રાજ્ય અથવા કેન્દ્ર શાસિત ક્ષેત્રમાં રહેઠાણ અંગેની કોઈ જરૂરિયાત નક્કી કરતો કાયદો બનાવતા અટકાવશે નહીં.

(4) આ અનુચ્છેદની કોઈપણ બાબત રાજ્યને, નાગરિકોના કોઈપણ પછાત વર્ગની તરફેણમાં નિમણૂકો અથવા જગ્યાઓના અનામત માટે કોઈ જોગવાઈ કરતા અટકાવશે નહીં, જેનું રાજ્યના અભિપ્રાય મુજબ, રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં પર્યાપ્ત પ્રતિનિધિત્વ નથી.

[2][(4ક) આ અનુચ્છેદની કોઈપણ બાબત રાજ્યને, [અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓની તરફેણમાં, જેનું રાજ્યના અભિપ્રાય મુજબ, રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં પર્યાપ્ત પ્રતિનિધિત્વ નથી, તેવી સેવાઓમાંના [3][કોઈપણ વર્ગ અથવા વર્ગોની જગ્યાઓ પર આનુક્રમિક વરિષ્ઠતા સાથે બઢતીની બાબતોમાં] અનામત માટે કોઈ જોગવાઈ કરતા અટકાવશે નહીં.]

[4][(4ખ) આ અનુચ્છેદની કોઈપણ બાબત રાજ્યને, કોઈ વર્ષની એવી ન ભરાયેલી ખાલી જગ્યાઓ, જે ખંડ (4) અથવા ખંડ (4ક) હેઠળ કરવામાં આવેલી અનામતની કોઈ જોગવાઈ અનુસાર તે વર્ષમાં ભરવા માટે અનામત રાખવામાં આવી હોય, તેને પછીના વર્ષ અથવા વર્ષોમાં ભરવા માટેની ખાલી જગ્યાઓના એક અલગ વર્ગ તરીકે ગણતા અટકાવશે નહીં; અને આવી ખાલી જગ્યાઓના વર્ગને, તે વર્ષની કુલ ખાલી જગ્યાઓના પચાસ ટકા અનામતની મર્યાદા નક્કી કરવા માટે, જે વર્ષમાં તે ભરવામાં આવી રહી હોય તે વર્ષની ખાલી જગ્યાઓ સાથે ગણતરીમાં લેવામાં આવશે નહીં.]

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિ દ્વારા, “પ્રથમ અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કોઈપણ રાજ્ય અથવા તેના રાજ્યક્ષેત્રની અંદરના કોઈપણ સ્થાનિક અથવા અન્ય સત્તામંડળ હેઠળ, તે રાજ્યની અંદર રહેઠાણ અંગેની કોઈપણ જરૂરિયાત” ના સ્થાને મૂકવામાં આવેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સિત્યોતેરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1995ની કલમ 2 દ્વારા દાખલ કરેલ છે (તારીખ 17-6-1995થી અમલી).

[3] સંવિધાન (પંચ્યાસીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2001ની કલમ 2 દ્વારા, અમુક શબ્દોના સ્થાને (પાછલી અસરથી) મૂકવામાં આવેલ છે (તારીખ 17-6-1995થી અમલી).

[4] સંવિધાન (એક્યાસીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2000ની કલમ 2 દ્વારા દાખલ કરેલ છે (તારીખ 9-6-2000થી અમલી).

(5) આ અનુચ્છેદની કોઈપણ બાબત એવા કોઈપણ કાયદાના અમલને અસર કરશે નહીં જે એવી જોગવાઈ કરતા હોય કે કોઈ ધાર્મિક અથવા સાંપ્રદાયિક સંસ્થાના કાર્યોના સંબંધમાં કોઈ હોદ્દો ધરાવનાર વ્યક્તિ અથવા તેનાં સંચાલક મંડળની કોઈ સભ્ય એવી વ્યક્તિ હોવી જોઈએ જે કોઈ ખાસ ધર્મ પાળતી હોય અથવા કોઈ ખાસ સંપ્રદાયની હોય.

[1][(6) આ અનુચ્છેદની કોઈપણ બાબત, રાજ્યને, ખંડ (4)માં ઉલ્લેખિત વર્ગો સિવાયના નાગરિકોના કોઈપણ આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોની તરફેણમાં નિમણૂકો અથવા જગ્યાઓના અનામત માટે કોઈ જોગવાઈ કરતા અટકાવશે નહીં, જે હાલના અનામત ઉપરાંત રહેશે અને દરેક શ્રેણીમાં કુલ જગ્યાઓના વધુમાં વધુ દસ ટકાને અધીન રહેશે.]

17. અસ્પૃશ્યતાની નાબૂદી—"અસ્પૃશ્યતા" નાબૂદ કરવામાં આવે છે અને તેનું કોઈપણ સ્વરૂપમાં આચરણ પ્રતિબંધિત છે. "અસ્પૃશ્યતા"માંથી ઉદભવતી કોઈપણ અયોગ્યતાનો અમલ કરવો એ કાયદા અનુસાર શિક્ષાપાત્ર ગુનો બનશે.

18. ખિતાબોની નાબૂદી—(1) લશ્કરી અથવા શૈક્ષણિક વિશિષ્ટતા સિવાયના કોઈપણ ખિતાબો રાજ્ય દ્વારા એનાયત કરવામાં આવશે નહીં.

(2) ભારતનો કોઈપણ નાગરિક કોઈ વિદેશી રાજ્ય પાસેથી કોઈપણ ખિતાબ સ્વીકારશે નહીં.

(3) ભારતનો નાગરિક, ન હોય તેવી કોઈપણ વ્યક્તિ, જ્યારે તે રાજ્ય હેઠળ લાભનો અથવા વિશ્વાસનો કોઈ હોદ્દો ધરાવતી હોય ત્યારે, રાષ્ટ્રપતિની સંમતિ વગર, કોઈ વિદેશી રાજ્ય પાસેથી કોઈપણ ખિતાબ સ્વીકારશે નહીં.

(4) રાજ્ય હેઠળ લાભનો અથવા વિશ્વાસનો કોઈ હોદ્દો ધરાવતી કોઈપણ વ્યક્તિ, રાષ્ટ્રપતિની સંમતિ વગર, કોઈ વિદેશી રાજ્ય પાસેથી અથવા તેની હેઠળની કોઈપણ પ્રકારની ભેટ, નાણાંકીય લાભ અથવા હોદ્દો સ્વીકારશે નહીં.

સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર

19. વાણીસ્વાતંત્ર્ય વગેરે સંબંધી અમુક અધિકારોનું રક્ષણ— (1) તમામ નાગરિકોને—

(ક) વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો;

(ખ) શાંતિપૂર્વક અને શસ્ત્રો વિના એકઠા થવાનો;

(ગ) મંડળો અથવા સંઘો [2][અથવા સહકારી મંડળીઓ] રચવાનો;

(ઘ) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં સર્વત્ર મુક્તપણે હરવા-ફરવાનો;

---

[1] સંવિધાન (એકસો ત્રણમો સુધારો) અધિનિયમ, 2019ની કલમ 3 દ્વારા દાખલ કરેલ છે (તારીખ 14 -1-2019થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સત્તાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2011ની કલમ 2 દ્વારા દાખલ કરેલ છે (તારીખ 8-2-2012થી અમલી).

(ङ) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈપણ ભાગમાં રહેવાનો અને સ્થાયી થવાનો; [1][અને]

[2][(ચ) * * * * *]

(છ) કોઈપણ વ્યવસાય કરવાનો અથવા કોઈપણ કામકાજ, વ્યાપાર અથવા ધંધો કરવાનો;

અધિકાર રહેશે.

[3][(2) ખંડ (1)ના પેટા-ખંડ (ક)ની કોઈપણ બાબત, [4][ભારતની સાર્વભૌમતા અને અખંડિતતા], રાજ્યની સુરક્ષા, વિદેશી રાજ્યો સાથેના મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો, જાહેર વ્યવસ્થા, શિષ્ટતા અથવા નૈતિકતાના હિતમાં અથવા ન્યાયાલયના તિરસ્કાર, બદનક્ષી અથવા ગુનાની ઉશ્કેરણીના સંબંધમાં, ઉક્ત પેટા-ખંડ દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારનો ઉપયોગ કરવા પર વાજબી નિયંત્રણો લાદતો હોય તેવા કોઈપણ કાયદાના અમલને અસર કરશે નહીં, અથવા રાજ્યને તે બાબત કોઈપણ કાયદો બનાવતા અટકાવશે નહીં.]

(3) ઉક્ત ખંડના પેટા-ખંડ (ખ)ની કોઈપણ બાબત, અમલમાં હોય તેવા કોઈપણ કાયદાના અમલને, તે [4][ભારતની સાર્વભૌમતા અને અખંડિતતા અથવા] જાહેર વ્યવસ્થાના હિતમાં ઉક્ત પેટા-ખંડ દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારનો ઉપયોગ કરવા પર વાજબી નિયંત્રણો લાદતો હોય ત્યાં સુધી અસર કરશે નહીં, અથવા તેવા નિયંત્રણો લાદતો કોઈપણ કાયદો બનાવતા રાજ્યને અટકાવશે નહીં.

(4) ઉક્ત ખંડના પેટા-ખંડ (ગ)ની કોઈપણ બાબત, અમલમાં હોય તેવા કોઈપણ કાયદાના અમલને, તે [4][ભારતની સાર્વભૌમતા અને અખંડિતતા અથવા] જાહેર વ્યવસ્થા અથવા નૈતિકતાના હિતમાં ઉક્ત પેટા-ખંડ દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારનો ઉપયોગ કરવા પર વાજબી નિયંત્રણો લાદતો હોય ત્યાં સુધી અસર કરશે નહીં, અથવા તેવા નિયંત્રણો લાદતો કોઈપણ કાયદો બનાવતા રાજ્યને અટકાવશે નહીં.

(5) ઉક્ત ખંડના [5][પેટા-ખંડ (ઘ) અને (ङ)]ની કોઈપણ બાબત, અમલમાં હોય તેવા કોઈપણ કાયદાના અમલને, તે સામાન્ય પ્રજાના હિતમાં અથવા કોઈપણ અનુસૂચિત જનજાતિના હિતોના રક્ષણ માટે ઉક્ત પેટા-ખંડો દ્વારા આપવામાં આવેલા કોઈપણ અધિકારનો ઉપયોગ કરવા પર વાજબી નિયંત્રણો લાદતો હોય ત્યાં સુધી અસર કરશે નહીં, અથવા તેવા નિયંત્રણો લાદતો કોઈપણ કાયદો બનાવતા રાજ્યને અટકાવશે નહીં.

---

[1] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 2 દ્વારા દાખલ કરેલ છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

[2] પેટા-ખંડ (ચ) તે જ અધિનિયમની કલમ 2 દ્વારા રદ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

[3] સંવિધાન (પહેલો સુધારો) અધિનિયમ, 1951ની કલમ 3 દ્વારા, ખંડ (2)ના સ્થાને મૂકવામાં આવેલ છે (પાછલી અસરથી).

[4] સંવિધાન (સોળમો સુધારો) અધિનિયમ, 1963ની કલમ 2 દ્વારા દાખલ કરેલ છે (તારીખ 5-10-1963થી અમલી).

[5] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 2 દ્વારા, "પેટા-ખંડ (ઘ), (ङ) અને (ચ)"ના સ્થાને મૂકવામાં આવેલ છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

(6) ઉક્ત ખંડના પેટા-ખંડ (છ)ની કોઈપણ બાબત, અમલમાં હોય તેવા કોઈપણ કાયદાના અમલને, તે સામાન્ય પ્રજાના હિતમાં ઉક્ત પેટા-ખંડ દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારનો ઉપયોગ કરવા પર વાજબી નિયંત્રણો લાદતો હોય ત્યાં સુધી અસર કરશે નહીં, અથવા તેવા નિયંત્રણો લાદતો કોઈપણ કાયદો બનાવતા રાજ્યને અટકાવશે નહીં, અને ખાસ કરીને, [1][ઉક્ત પેટા-ખંડની કોઈપણ બાબત, અમલમાં હોય તેવા કોઈપણ કાયદાના અમલને તે નીચેની બાબતોને લગતો હોય ત્યાં સુધી અસર કરશે નહીં અથવા નીચેની બાબતોને લગતો કોઈપણ કાયદો બનાવતા રાજ્યને અટકાવશે નહીં:—

(i) કોઈપણ વ્યવસાય કરવા માટે અથવા કોઈપણ કામકાજ, વ્યાપાર અથવા ધંધો ચલાવવા માટે જરૂરી વ્યાવસાયિક અથવા તકનીકી લાયકાતો; અથવા

(ii) નાગરિકોને સંપૂર્ણ અથવા અંશતઃ અથવા અન્યથા બાકાત રાખી, રાજ્ય દ્વારા, અથવા રાજ્યની માલિકીના અથવા તેનાં નિયંત્રણ હેઠળના કોઈ નિગમ દ્વારા, કોઈપણ વ્યાપાર, ધંધો, ઉદ્યોગ અથવા સેવા ચલાવવા અંગે.]

20. ગુના માટે દોષિત ઠરાવવા અંગે રક્ષણ—(1) કોઈપણ વ્યક્તિ ઉપર જે કૃત્ય માટે ગુનાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હોય, તે કૃત્ય કરતી વખતે અમલમાં હોય તે કાયદાનો તેણે ઉલ્લંઘન કર્યો હોય તે સિવાયના કોઈ ગુના માટે તેને દોષિત ઠરાવી શકાશે નહિ, તેમજ તેને ગુનો કરતી વખતે અમલમાં હોય તે કાયદા અનુસાર કરી શકાય તેમ હોત તેથી વધુ દંડ કરી શકાશે નહિ.

(2) કોઈપણ વ્યક્તિ પર એક જ ગુના માટે એકથી વધુ વાર કામ ચલાવી શકાશે નહીં અને તેને દંડ કરી શકાશે નહીં.

(3) કોઈપણ ગુનાના આરોપીને પોતાની વિરુદ્ધ સાક્ષી બનવા માટે ફરજ પાડી શકાશે નહીં.

21. જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ—કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા સિવાય કોઈપણ વ્યક્તિને તેનાં જીવન અથવા વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યથી વંચિત રાખવામાં આવશે નહીં.

[2][**21ક. શિક્ષણનો અધિકાર**—રાજ્ય, છથી ચૌદ વર્ષની વયના તમામ બાળકોને, રાજ્ય કાયદા દ્વારા નક્કી કરે તે રીતે, નિઃશુલ્ક અને ફરજિયાત શિક્ષણ પૂરું પાડશે.]

22. અમુક કેસોમાં ધરપકડ અને અટકાયત સામે રક્ષણ—(1) જે વ્યક્તિની ધરપકડ કરવામાં આવી હોય તેવી કોઈપણ વ્યક્તિને, તેની ધરપકડના કારણો વિશે શક્ય તેટલી વહેલી જાણ કર્યા વિના કસ્ટડીમાં (અટકાયતમાં) રાખવામાં આવશે નહીં, તેમજ તેને તેની પસંદગીના કાયદાકીય વકીલ સાથે પરામર્શ કરવાના અને તેમના દ્વારા બચાવ કરવાના અધિકારથી વંચિત રાખવામાં આવશે નહીં.

---

[1] સંવિધાન (પહેલો સુધારો) અધિનિયમ, 1951ની કલમ 3 દ્વારા, અમુક શબ્દોના સ્થાને મૂકવામાં આવેલ છે (તારીખ 18-6-1951થી અમલી).

[2] સંવિધાન (છ્યાસીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2002ની કલમ 2 દ્વારા દાખલ કરેલ છે (તારીખ 1-4-2010થી અમલી).

(2) જે કોઈ વ્યક્તિની ધરપકડ કરવામાં આવી હોય અને તેને અટકાયતમાં રાખવામાં આવી હોય, તેવી દરેક વ્યક્તિને ધરપકડના સ્થળેથી મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટ સુધીની મુસાફરી માટે જરૂરી સમયને બાદ કરતાં, આવી ધરપકડના ચોવીસ કલાકના સમયગાળાની અંદર નજીકના મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવશે અને આવી કોઈપણ વ્યક્તિને મેજિસ્ટ્રેટના અધિકાર વિના ઉક્ત સમયગાળાથી વધુ સમય માટે કસ્ટડીમાં રાખવામાં આવશે નહીં.

(3) ખંડ (1) અને (2) ની કોઈપણ બાબત નીચેની વ્યક્તિઓને લાગુ પડશે નહીં—

(ક) જે વ્યક્તિ તે સમયે શત્રુ દેશની નાગરિક હોય; અથવા

(ખ) જે વ્યક્તિની નિવારક અટકાયતની જોગવાઈ કરતા કોઈપણ કાયદા હેઠળ ધરપકડ અથવા અટકાયત કરવામાં આવી હોય.

*(4) નિવારક અટકાયતની જોગવાઈ કરતો કોઈપણ કાયદો, કોઈ વ્યક્તિની ત્રણ મહિનાથી વધુ સમય માટે અટકાયત કરવાની સત્તા આપશે નહીં, સિવાય કે—

(ક) ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ હોય, અથવા રહી ચૂક્યા હોય, અથવા ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક પામવાને પાત્ર હોય તેવી વ્યક્તિઓના બનેલા સલાહકાર મંડળે ઉપરોક્ત ત્રણ મહિનાનો સમયગાળો પૂરો થાય તે પહેલાં આવી અટકાયત યોગ્ય છે તેવો મત ધરાવતો અહેવાલ આપ્યો હોય:

---

* સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 3 દ્વારા ખંડ (4) નીચે મુજબ સ્થાનાંતરિત થશે (જેની તારીખ હજુ સૂચિત કરવાની બાકી છે)—

"(4) નિવારક અટકાયતની જોગવાઈ કરતો કોઈપણ કાયદો, કોઈ વ્યક્તિની બે મહિનાથી વધુ સમય માટે અટકાયત કરવાની સત્તા આપશે નહીં, સિવાય કે યોગ્ય ઉચ્ચ-ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિની ભલામણો અનુસાર રચાયેલા સલાહકાર બોર્ડે ઉક્ત બે મહિનાનો સમયગાળો પૂરો થાય તે પહેલાં અહેવાલ આપ્યો હોય કે તેના મતે આવી અટકાયત માટે પૂરતું કારણ છે:

પરંતુ શરત એ છે કે સલાહકાર બોર્ડમાં એક અધ્યક્ષ અને ઓછામાં ઓછા બે અન્ય સભ્યો હોવા જોઈએ, અને અધ્યક્ષ યોગ્ય ઉચ્ચ-ન્યાયાલયના વર્તમાનમાં ચાલુ ન્યાયાધીશ હોવા જોઈએ અને અન્ય સભ્યો કોઈપણ ઉચ્ચ-ન્યાયાલયના ચાલુ અથવા નિવૃત્ત ન્યાયાધીશો હોવા જોઈએ:

વધુમાં એવી શરત છે કે, આ ખંડની કોઈપણ બાબત સંસદ દ્વારા ખંડ (7)ના પેટા-ખંડ (ક) હેઠળ બનાવેલા કોઈપણ કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત કરવામાં આવેલી મહત્તમ અવધિથી વધુ સમય માટે કોઈ વ્યક્તિની અટકાયત કરવાની સત્તા આપશે નહીં.

સ્પષ્ટીકરણ—આ ખંડમાં, "યોગ્ય ઉચ્ચ-ન્યાયાલય" એટલે,—

(i) ભારત સરકાર અથવા તે સરકારના તાબાના કોઈ અધિકારી અથવા સત્તામંડળ દ્વારા કરવામાં આવેલા અટકાયતના આદેશના અનુસંધાને કરવામાં આવેલી વ્યક્તિની અટકાયતના કિસ્સામાં, દિલ્હી સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર માટેનું ઉચ્ચ-ન્યાયાલય;

(ii) કોઈપણ રાજ્ય (સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર સિવાયના)ની સરકાર દ્વારા કરવામાં આવેલા અટકાયતના આદેશના અનુસંધાને કરવામાં આવેલી વ્યક્તિની અટકાયતના કિસ્સામાં, તે રાજ્ય માટેનું ઉચ્ચ-ન્યાયાલય; અને

(iii) કોઈ સંઘ રાજ્યક્ષેત્રના વહીવટદાર અથવા તે વહીવટદારના તાબાના કોઈ અધિકારી અથવા સત્તામંડળ દ્વારા કરવામાં આવેલા અટકાયતના આદેશના અનુસંધાને કરવામાં આવેલી વ્યક્તિની અટકાયતના કિસ્સામાં, સંસદ દ્વારા આ સંબંધમાં બનાવેલા કાયદા દ્વારા અથવા તે હેઠળ નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવું ઉચ્ચ-ન્યાયાલય."

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, આ પેટા-ખંડની કોઈપણ બાબત, સંસદ દ્વારા ખંડ (7) ના પેટા-ખંડ (ખ) હેઠળ ઘડેલા કોઈપણ કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત કરવામાં આવેલી મહત્તમ અવધિથી વધુ સમય માટે કોઈ વ્યક્તિની અટકાયત કરવાની સત્તા આપશે નહીં; અથવા

(ખ) આવી વ્યક્તિની અટકાયત, સંસદ દ્વારા ખંડ (7)ના પેટા-ખંડો (ક) અને (ખ) હેઠળ ઘડેલા કોઈપણ કાયદાની જોગવાઈઓ અનુસાર કરવામાં આવી હોય.

(5) જ્યારે નિવારક અટકાયતની જોગવાઈ કરતા કોઈપણ કાયદા હેઠળ કરવામાં આવેલા આદેશના અનુસંધાને કોઈ વ્યક્તિની અટકાયત કરવામાં આવે, ત્યારે આદેશ કરનાર સત્તામંડળ, આવી વ્યક્તિને, બને તેટલી વહેલી તકે, જે આધારો પર આદેશ કરવામાં આવ્યો હોય તે જણાવશે અને તેને આદેશ વિરુદ્ધ રજૂઆત કરવાની વહેલામાં વહેલી તક આપશે.

(6) ખંડ (5)ની કોઈપણ બાબત, તે ખંડમાં ઉલ્લેખિત આદેશ કરનાર સત્તામંડળને એવી હકીકતો જાહેર કરવાની ફરજ પાડશે નહીં, જે જાહેર કરવી તે સત્તામંડળ તેને જાહેર હિતની વિરુદ્ધ માનતું હોય.

(7) સંસદ કાયદા દ્વારા નીચેની બાબતો નિર્ધારિત કરી શકશે—

*(ક) એવા સંજોગો અને એવા વર્ગ અથવા વર્ગોના કિસ્સાઓ કે જેમાં, નિવારક અટકાયતની જોગવાઈ કરતા કોઈપણ કાયદા હેઠળ, ખંડ (4)ના પેટા-ખંડ (ક)ની જોગવાઈઓ અનુસાર સલાહકાર મંડળનો અભિપ્રાય મેળવ્યા વિના કોઈ વ્યક્તિની ત્રણ મહિનાથી વધુ સમય માટે અટકાયત કરી શકાય;

**(ખ) કોઈપણ વર્ગ અથવા વર્ગોના કિસ્સાઓમાં નિવારક અટકાયતની જોગવાઈ કરતા કોઈપણ કાયદા હેઠળ કોઈ વ્યક્તિને વધુમાં વધુ કેટલા સમય માટે અટકાયતમાં રાખી શકાય; અને

***(ગ) ****ખંડ (4)ના પેટા-ખંડ (ક) હેઠળની તપાસમાં સલાહકાર મંડળ દ્વારા અનુસરવાની પ્રક્રિયા.

---

* સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 3(ખ)(i) દ્વારા પેટા-ખંડ (ક) રદ થશે (તારીખ સૂચિત કરવાની બાકી છે).

** તે જ અધિનિયમની કલમ 3(ખ)(ii) દ્વારા પેટા-ખંડ (ખ)ને ફરીથી પેટા-ખંડ (ક) તરીકે પુનઃઅક્ષરાંકિત કરવામાં આવશે (તારીખ સૂચિત કરવાની બાકી છે).

*** તે જ અધિનિયમની કલમ 3(ખ)(iii) દ્વારા પેટા-ખંડ (ગ)ને ફરીથી પેટા-ખંડ (ખ) તરીકે અક્ષરાંકિત કરવામાં આવશે (તારીખ સૂચિત કરવાની બાકી છે).

**** તે જ અધિનિયમની કલમ 3(ખ)(iii) દ્વારા ખંડ (4)ના પેટા-ખંડ (ક)ના સ્થાને "ખંડ (4)" મૂકવામાં આવશે (તારીખ સૂચિત કરવાની બાકી છે).

શોષણ વિરુદ્ધનો અધિકાર

23. મનુષ્ય-વ્યાપાર અને બળજબરીથી કરાવવામાં આવતી મજૂરી પર પ્રતિબંધ—(1) મનુષ્ય-વ્યાપાર અને *વેઠ* તથા તે પ્રકારની અન્ય બળજબરીથી કરાવવામાં આવતી મજૂરી પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવે છે અને આ જોગવાઈનું કોઈપણ ઉલ્લંઘન એ કાયદા અનુસાર દંડપાત્ર ગુનો બનશે.

(2) જાહેર હેતુઓ માટે ફરજિયાત સેવા કરાવવામાં રાજ્યને, આ અનુચ્છેદની કોઈ બાબતનો બાધ આવશે નહીં અને એવી સેવા કરાવવામાં ફક્ત ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ, વર્ગ કે તેમાંના કોઈ કારણે રાજ્યથી કશો ભેદભાવ રાખી શકાશે નહીં.

24. કારખાનાઓ વગેરેમાં બાળકોના રોજગાર પર પ્રતિબંધ—ચૌદ વર્ષથી ઓછી વયના કોઈપણ બાળકને કોઈ કારખાનામાં કે ખાણમાં કામ કરવા માટે રાખી શકાશે નહીં અથવા અન્ય કોઈ જોખમી વ્યવસાયમાં રાખી શકાશે નહીં.

ધર્મ સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર

25. અંતઃકરણનું અને મુક્તપણે ધર્મ માન્યતા, પાલન અને પ્રચારનું સ્વાતંત્ર્ય—(1) જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને સ્વાસ્થ્યને તથા આ ભાગની અન્ય જોગવાઈઓને અધીન, તમામ વ્યક્તિઓને અંતઃકરણના સ્વાતંત્ર્યનો અને ધર્મ મુક્તપણે માનવાનો, પાળવાનો અને પ્રચાર કરવાનો સમાન અધિકાર રેહશે.

(2) આ અનુચ્છેદની કોઈપણ બાબત—

(ક) ધાર્મિક આચરણ સાથે સંકળાયેલી કોઈપણ આર્થિક, નાણાંકીય, રાજકીય અથવા અન્ય ધર્મેતર પ્રવૃત્તિનું નિયમન કરતી અથવા તેનાં પર નિયંત્રણ લાદતી;

(ખ) સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારણા માટેની અથવા જાહેર સ્વરૂપની હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાઓને હિંદુઓના તમામ વર્ગો અને વિભાગો માટે ખુલ્લી મૂકવાની જોગવાઈ કરતા;

કોઈ વિદ્યમાન કાયદાના અમલને બાધ આવશે નહિ અથવા એવો કોઈ કાયદો ઘડવામાં રાજ્યને બાધ આવશે નહીં.

સ્પષ્ટીકરણ I—શીખ ધર્મની માન્યતામાં *કિરપાણ* ધારણ કરવાનો અને સાથે રાખવાનો સમાવેશ થાય છે તેમ ગણવામાં આવશે.

સ્પષ્ટીકરણ II—ખંડ (2)ના પેટા-ખંડ (ખ)માં, હિંદુઓના ઉલ્લેખમાં શીખ, જૈન અથવા બૌદ્ધ ધર્મ પાળતી વ્યક્તિઓના ઉલ્લેખનો સમાવેશ થાય છે એમ માનવામાં આવશે, અને હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાઓના ઉલ્લેખનો અર્થ પણ તે મુજબ જ કરવામાં આવશે.

26. ધાર્મિક બાબતોના વહીવટનું સ્વાતંત્ર્ય—જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને સ્વાસ્થ્યને અધીન, દરેક ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેનાં કોઈપણ વિભાગને—

(ક) ધાર્મિક અને સખાવતી હેતુઓ માટે સંસ્થાઓ સ્થાપવાનો અને નિભાવવાનો;

(ખ) ધર્મના સંબંધમાં પોતાની બાબતોનો પોતે વહીવટ કરવાનો;

(ગ) જંગમ અને સ્થાવર મિલકત ધરાવવાનો અને સંપાદન કરવાનો; અને

(ઘ) કાયદા અનુસાર આવી મિલકતનો વહીવટ કરવાનો.

અધિકાર રહેશે.

27. કોઈ ચોક્કસ ધર્મના પ્રચાર-પ્રસાર માટે કર ચૂકવવા અંગે સ્વાતંત્ર્ય—કોઈપણ વ્યક્તિને એવા કોઈ કર ચૂકવવાની ફરજ પાડવામાં આવશે નહીં, જેની આવક કોઈ ચોક્કસ ધર્મ અથવા ધાર્મિક સંપ્રદાયની પ્રચાર-પ્રસાર અથવા નિભાવ માટેના ખર્ચની ચુકવણીમાં ખાસ રીતે વિનિયોજિત કરવામાં આવતી હોય.

28. ચોક્કસ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં ધાર્મિક શિક્ષણ અથવા ધાર્મિક ઉપાસનામાં હાજરી અંગે સ્વાતંત્ર્ય—(1) રાજ્યના ભંડોળમાંથી સંપૂર્ણપણે નિભાવવામાં આવતી હોય તેવી કોઈપણ શૈક્ષણિક સંસ્થામાં કોઈ ધાર્મિક શિક્ષણ આપી શકાશે નહિ .

(2) ખંડ (1)ની કોઈપણ બાબત એવી શૈક્ષણિક સંસ્થાને લાગુ પડશે નહીં જેનો વહીવટ રાજ્ય દ્વારા કરવામાં આવતો હોય પરંતુ તેની સ્થાપના એવા કોઈ દાન અથવા ટ્રસ્ટ હેઠળ કરવામાં આવી હોય જે સંસ્થામાં ધાર્મિક શિક્ષણ આપવું જરૂરી હોય.

(3) રાજ્ય દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્ત અથવા રાજ્યના ભંડોળમાંથી સહાય મેળવતી શૈક્ષણિક સંસ્થામાં અભ્યાસ કરતી કોઈપણ વ્યક્તિને આવી સંસ્થામાં આપવામાં આવતા કોઈ ધાર્મિક શિક્ષણમાં ભાગ લેવાની અથવા આવી સંસ્થામાં કે તેની સાથે જોડાયેલા પરિસરમાં રાખવામાં આવતી કોઈ ધાર્મિક ઉપાસનામાં હાજર રહેવાની ફરજ પાડવામાં આવશે નહીં, સિવાય કે આવી વ્યક્તિએ અથવા જો તે સગીર હોય તો તેનાં વાલીએ, તે માટે પોતાની સંમતિ આપી હોય.

સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક અધિકારો

29. લઘુમતીઓના હિતોનું રક્ષણ—(1) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં અથવા તેનાં કોઈ ભાગમાં રહેતા નાગરિકોના કોઈપણ વર્ગને, જેની પોતાની આગવી ભાષા, લિપિ અથવા સંસ્કૃતિ હોય, તેનું સંવર્ધન કરવાનો અધિકાર રહેશે.

(2) રાજ્ય દ્વારા નિભાવવામાં આવતી અથવા રાજ્યના ભંડોળમાંથી સહાય મેળવતી કોઈપણ શૈક્ષણિક સંસ્થામાં પ્રવેશ મેળવતા કોઈપણ નાગરિકને માત્ર ધર્મ, જાતિઓ, જ્ઞાતિ, ભાષા અથવા તેમાંના કોઈપણના આધારે પ્રવેશ નકારવામાં આવશે નહીં.

30. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સ્થાપવાનો અને તેમનો વહીવટ કરવાનો લઘુમતીઓનો અધિકાર—(1) ધર્મ અથવા ભાષા પર આધારિત તમામ લઘુમતીઓને પોતાની પસંદગીની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સ્થાપિત અને સંચાલિત કરવાનો અધિકાર રહેશે.

[1][(1ક) ખંડ (1)માં ઉલ્લેખિત લઘુમતી દ્વારા સ્થાપિત અને સંચાલિત કરવામાં આવતી કોઈપણ શૈક્ષણિક સંસ્થાની કોઈપણ મિલકતના ફરજિયાત સંપાદનની જોગવાઈ કરતો કોઈ કાયદો બનાવતી વખતે, રાજ્ય એ સુનિશ્ચિત કરશે કે આવી મિલકતના સંપાદન માટે તેવા કાયદા દ્વારા નક્કી કરવામાં આવેલી અથવા તે હેઠળ નિર્ધારિત કરવામાં આવેલી રકમ એવી હોય કે જે, તે ખંડ હેઠળ બાંયધરી આપવામાં આવેલા અધિકારને મર્યાદિત ન કરે અથવા તેને નાબૂદ ન કરે.]

(2) શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને સહાય આપવામાં, રાજ્ય કોઈપણ શૈક્ષણિક સંસ્થા પ્રત્યે એવા આધાર પર ભેદભાવ રાખશે નહીં કે તે ધર્મ અથવા ભાષા પર આધારિત કોઈ લઘુમતીના વહીવટ હેઠળ છે.

[2]* * * *

31. [*મિલકતનું ફરજિયાત સંપાદન*]—*સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ,* 1978*ની કલમ* 6 *દ્વારા રદ કરવામાં આવ્યું* (*તારીખ* 20-6-1979થી *અમલી*).

[3][અમુક કાયદા અંગે અપવાદ]

[4]**[31ક. અસ્ક્યામતો વગેરેના સંપાદનની જોગવાઈ કરતા કાયદાઓનો અપવાદ**— [5][(1) અનુચ્છેદ 13માં ગમે તે સમાવિષ્ટ હોય તેમ છતાં, નીચેની બાબતોની જોગવાઈ કરતો કોઈપણ કાયદો—

(ક) રાજ્ય દ્વારા કોઈ અસ્ક્યામતોનું અથવા તેમાંના કોઈ અધિકારનું સંપાદન અથવા તેવા કોઈ અધિકારની સમાપ્તિ અથવા તેમાં ફેરફાર; અથવા

(ખ) જાહેર હિતમાં અથવા મિલકતનો યોગ્ય વહીવટ સુરક્ષિત કરવાના હેતુથી, મર્યાદિત સમયગાળા માટે રાજ્ય દ્વારા કોઈપણ મિલકતનો વહીવટ સંભાળી લેવો; અથવા

(ગ) જાહેર હિતમાં અથવા તે નિગમો પૈકીના કોઈપણનો યોગ્ય વહીવટ સુરક્ષિત કરવાના હેતુથી, બે અથવા વધુ નિગમોનું એકીકરણ; અથવા

(ઘ) નિગમોના વહીવટકર્તાઓ, સચિવો અને ખજાનચીઓ, વહીવટી નિદેશકો, નિદેશકો અથવા સંચાલકોના કોઈપણ અધિકારોની અથવા તેનાં શૅરધારકોના મતાધિકારની સમાપ્તિ અથવા તેમાં ફેરફાર; અથવા

---

[1] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 4 દ્વારા દાખલ કરેલ છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

[2] ઉપર મુજબના અધિનિયમની કલમ 5 દ્વારા પેટા-શીર્ષક "મિલકતનો અધિકાર" રદ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

[3] સંવિધાન (બેંતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 3 દ્વારા આ પેટા-શીર્ષક મુક્યું છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

[4] સંવિધાન (પહેલો સુધારો) અધિનિયમ, 1951ની કલમ 4થી આ અનુચ્છેદ (પાછલી અસરથી) ઉમેર્યો છે.

[5] સંવિધાન (ચોથો સુધારો) અધિનિયમ, 1955ની કલમ 3થી ખંડ (1)ને સ્થાને આ ખંડ મૂક્યો છે (પાછલી અસરથી).

(ડ) કોઈપણ ખનિજ અથવા ખનિજ તેલ શોધવા અથવા મેળવવાના હેતુ માટેના કોઈપણ કરાર, ભાડાપટ્ટો અથવા પરવાનાના આધારે ઉદ્ભવતા કોઈપણ અધિકારોની સમાપ્તિ અથવા તેમાં ફેરફાર, અથવા આવા કોઈપણ કરાર, ભાડાપટ્ટા અથવા પરવાનાના સમય પૂર્વે, અંત અથવા તે રદ કરવા બાબત,

[1][અનુચ્છેદ 14 અથવા અનુચ્છેદ 19] દ્વારા આપવામાં આવેલા કોઈપણ અધિકારો સાથે અસંગત છે અથવા તે અધિકારો છીનવી લે છે અથવા તેમાં ઘટાડો કરે છે તેવા આધાર પર રદબાતલ ગણવામાં આવશે નહીં:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, જ્યાં આવો કાયદો રાજ્યના વિધાનસભા દ્વારા ઘડવામાં આવ્યો હોય, ત્યાં આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓ તેને ત્યારે જ લાગુ પડશે જો તે કાયદો, રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે અનામત રાખવામાં આવ્યા પછી, તેમની મંજૂરી પ્રાપ્ત કરે:]

[2][વધુમાં જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, જ્યાં કોઈ કાયદો રાજ્ય દ્વારા કોઈપણ અસ્ક્યામતોના સંપાદન માટેની જોગવાઈ કરતો હોય અને તેમાં સમાવિષ્ટ કોઈપણ જમીન કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા તેની વ્યક્તિગત ખેતી હેઠળ રાખવામાં આવી હોય, ત્યારે તે વ્યક્તિને તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઈપણ કાયદા હેઠળ લાગુ પડતી મહત્તમ મર્યાદાની અંદર હોય તેવી જમીન અથવા તેનાં પર આવેલી કોઈપણ ઇમારત કે માળખું સંપાદિત કરવાનો રાજ્યને કાયદેસર અધિકાર રહેશે નહીં, સિવાય કે આવી જમીન, ઇમારત કે માળખાના સંપાદન સંબંધિત કાયદો તેની બજાર કિંમતથી ઓછા ન હોય તેવા દરે વળતરની ચુકવણી માટેની જોગવાઈ કરતો હોય.]

(2) આ અનુચ્છેદમાં,—

[3][(ક) “અસ્ક્યામતો” શબ્દપ્રયોગનો અર્થ, કોઈપણ સ્થાનિક વિસ્તારના સંદર્ભમાં, તે વિસ્તારમાં અમલમાં હોય તેવા જમીન ભોગવટા સંબંધિત વર્તમાન કાયદામાં તે શબ્દપ્રયોગનો અથવા તેનાં સ્થાનિક સમકક્ષ શબ્દનો જે અર્થ હોય તે રહેશે અને તેમાં નીચેની બાબતોનો પણ સમાવેશ થશે—

(i) કોઈપણ *જાગીર, ઇનામ* અથવા *મુઆફી* અથવા તેનાં જેવાં અન્ય અનુદાન અને [4][તમિલનાડુ] અને કેરળ રાજ્યોમાં કોઈપણ *જન્મમ* અધિકાર;

(ii) રૈયતવારી વ્યવસ્થા હેઠળ ધારણ કરવામાં આવેલી કોઈપણ જમીન;

(iii) ખેતીના હેતુ માટે અથવા તેનાં આનુષંગિક હેતુઓ માટે રાખવામાં આવેલી અથવા પટ્ટે આપવામાં આવેલી કોઈપણ જમીન, જેમાં પડતર જમીન, જંગલની જમીન, ગૌચરની જમીન અથવા ખેડૂતો, ખેતમજૂરો અને ગ્રામીણ કારીગરો દ્વારા કબજે કરવામાં આવેલી ઇમારતો અને અન્ય માળખાઓના સ્થળોનો સમાવેશ થાય છે;]

---

[1] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 7 દ્વારા, “અનુચ્છેદ 14, અનુચ્છેદ 19 અથવા અનુચ્છેદ 31”ના સ્થાને મૂકવામાં આવેલ છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સત્તરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1964ની કલમ 2(i) દ્વારા દાખલ કરેલ છે (તારીખ 20-6-1964થી અમલી).

[3] તે જ અધિનિયમની કલમ 2(ii) દ્વારા, પેટા-ખંડ (ક)ના સ્થાને મૂકવામાં આવેલ છે (પાછલી અસરથી).

[4] મદ્રાસ રાજ્ય (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, (1968નો 53) 1968ની કલમ 4 દ્વારા, “મદ્રાસ”ના સ્થાને મૂકવામાં આવેલ છે (તારીખ 14-1-1969થી અમલી).

(ખ) "અધિકાર" શબ્દપ્રયોગમાં, કોઈ અસ્ક્યામતોના સંબંધમાં, માલિક, પેટા-માલિક, અધીન-માલિક, પટ્ટેદાર, [1][ભાડૂત, પેટા-ભાડૂત] અથવા અન્ય મધ્યસ્થીમાં નિહિત કોઈપણ અધિકારોનો અને જમીન મહેસૂલના સંબંધમાં કોઈપણ અધિકાર અથવા વિશેષાધિકારોનો સમાવેશ થશે.]

[2]**[31ખ. અમુક કાયદા અને નિયમનોની માન્યતા**—અનુચ્છેદ 31કમાં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓની વ્યાપકતાને બાધ આવ્યા વિના, નવમી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવેલા કાયદા અને નિયમન તેમજ તેની કોઈ જોગવાઈ, આ ભાગની કોઈ જોગવાઈઓથી અપાયેલા કોઈ અધિકારો સાથે અસંગત હોય અથવા તે લઈ લેતા હોય અથવા તેમાં ઘટાડો કરતા હોય, એ કારણે એ કાયદા કે નિયમન કે જોગવાઈ રદબાતલ થયાનું અથવા કદી રદબાતલ થયા હોવાનું ગણાશે નહીં અને કોઈ ન્યાયાલય કે ન્યાયપંચનો ચુકાદો, હુકમનામુ કે આદેશ તેથી વિરુદ્ધ હોય તે છતાં, સદરહુ, દરેક કાયદા તથા નિયમન તેને રદ કરવાની અથવા તેમાં સુધારો કરવાની સત્તા ધરાવતા વિધાનસભાની સત્તાને અધીન અમલમાં ચાલુ રહેશે.]

[3]**[31ગ. અમુક માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોને અમલી બનાવતા કાયદાઓનો અપવાદ**—અનુચ્છેદ 13માં ગમે તે સમાવિષ્ટ હોય તેમ છતાં,[4][ભાગ IVમાં નિર્ધારિત તમામ અથવા કોઈપણ ધારાધોરણો] કાર્યાન્વિત કરવા તરફની રાજ્યની નીતિને અમલી બનાવતો હોય તેવો કોઈપણ કાયદો, [5][અનુચ્છેદ 14 અથવા અનુચ્છેદ 19] દ્વારા આપવામાં આવેલા કોઈપણ અધિકારો સાથે અસંગત છે અથવા તે અધિકારો છીનવી લે છે અથવા તેમાં ઘટાડો કરે છે તેવા આધાર પર રદબાતલ ગણાશે નહિ; [6][*અને આવી નીતિને અમલી બનાવવા માટેનો તે કાયદો છે તેવી જાહેરાત ધરાવતા કોઈપણ કાયદાને કોઈપણ ન્યાયાલયમાં એવા આધાર પર પડકારી શકાશે નહીં કે તે આવી નીતિને અમલી બનાવતો નથી*]:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, જ્યાં આવો કાયદો કોઈ રાજ્યની વિધાનસભા દ્વારા ઘડવામાં આવ્યો હોય, ત્યાં આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓ તેને ત્યારે જ લાગુ પડશે, જો તે કાયદો, રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે અનામત રાખવામાં આવ્યા પછી તેમની મંજૂરી પ્રાપ્ત કરે.]

[7]**31ઘ.** [*રાષ્ટ્રવિરોધી પ્રવૃત્તિઓના સંબંધમાં કાયદામાં અપવાદ*]—*સંવિધાન (તેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ,* 1977*ની કલમ* 2 *દ્વારા રદ કરવામાં આવ્યું (તારીખ* 13-4-1978*થી અમલી).*

---

[1] સંવિધાન (ચોથો સુધારો) અધિનિયમ, 1955ની કલમ 3 દ્વારા દાખલ કરેલ છે (પાછલી અસરથી).

[2] સંવિધાન (પહેલો સુધારો) અધિનિયમ, 1951ની કલમ 5 દ્વારા દાખલ કરેલ છે (તારીખ 18-6-1951થી અમલી).

[3] સંવિધાન (પચ્ચીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1971ની કલમ 3 દ્વારા દાખલ કરેલ છે (તારીખ 20-4-1972થી અમલી).

[4] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 4 દ્વારા, "અનુચ્છેદ 39ના ખંડ (ખ) અથવા ખંડ (ગ)માં નિર્દિષ્ટ ધારાધોરણો" ના સ્થાને મૂકવામાં આવેલ છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી). કલમ 4 ને સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા *મિનર્વા મિલ્સ લિમિટેડ અને અન્ય વિરુદ્ધ ભારત સંઘ અને અન્ય,* AIR 1980 SC 1789 ના કેસમાં અમાન્ય જાહેર કરવામાં આવી છે.

[5] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 8 દ્વારા, "અનુચ્છેદ 14, અનુચ્છેદ 19 અથવા અનુચ્છેદ 31"ના સ્થાને મૂકવામાં આવેલ છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

[6] ઈટાલિક્સ (ત્રાંસા અક્ષરો)માં રહેલા શબ્દોને સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા *કેશવાનંદ ભારતી વિરુદ્ધ કેરળ રાજ્ય,* AIR 1973 SC 1461ના કેસમાં રદબાતલ કરવામાં આવ્યા છે.

[7] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 5 દ્વારા દાખલ કરેલ છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

સંવિધાનિક ઉપાયોનો અધિકાર

32. આ ભાગ દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારોના અમલીકરણ માટેના ઉપાયો—(1) આ ભાગ દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારોના અમલીકરણ માટે યોગ્ય કાર્યવાહી દ્વારા સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયમાં જવાના અધિકારની બાંયધરી આપવામાં આવે છે.

(2) આ ભાગ દ્વારા આપવામાં આવેલા કોઈપણ અધિકારોના અમલીકરણ માટે, જે યોગ્ય હોય તે મુજબ, પ્રત્યક્ષ રજૂ કરવાની, નીચલી ન્યાયાલયને આદેશ કરવાની, પ્રતિબંધની, અધિકાર પૃચ્છાની અને આદેશપત્રના પ્રકારની રીટ સહિતના નિર્દેશો, આદેશો અથવા રીટ કાઢવાની સત્તા સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયને રહેશે.

(3) ખંડ (1) અને (2) દ્વારા સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયને આપવામાં આવેલી સત્તાઓને બાધ આવ્યા વિના, સંસદ કાયદા દ્વારા અન્ય કોઈપણ ન્યાયાલયને તેની હકૂમતની સ્થાનિક મર્યાદામાં, ખંડ (2) હેઠળ સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા વાપરી શકાય તેવી તમામ અથવા કોઈપણ સત્તા વાપરવા માટે સશક્ત કરી શકશે.

(4) આ સંવિધાનમાં અન્યથા જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય તે સિવાય, આ અનુચ્છેદ દ્વારા બાંયધરી આપવામાં આવેલો અધિકાર સ્થગિત કરવામાં આવશે નહીં.

[1]**32ક.** [*અનુચ્છેદ 32 હેઠળની કાર્યવાહીમાં રાજ્યના કાયદાઓની સંવિધાનિક માન્યતા પર વિચારણા કરવામાં આવશે નહીં*]—*સંવિધાન (તેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ,* 1977*ની કલમ* 3 *દ્વારા રદ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ* 13-4-1978*થી અમલી).*

[2]**[33. આ ભાગ દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારો સુરક્ષા દળો વગેરેને લાગુ પાડવામાં ફેરફાર કરવાની સંસદની સત્તા**—સંસદ કાયદા દ્વારા નક્કી કરી શકશે કે આ ભાગ દ્વારા આપવામાં આવેલા કોઈપણ અધિકારો,—

(ક) સશસ્ત્ર દળોના સભ્યોને; અથવા

(ખ) જાહેર વ્યવસ્થા જાળવવાની કામગીરી સોંપાયેલા દળોના સભ્યોને; અથવા

(ગ) ગુપ્તચર અથવા જાસૂસીના હેતુઓ માટે રાજ્ય દ્વારા સ્થાપિત કોઈપણ બ્યુરો અથવા અન્ય સંગઠનમાં નોકરી કરતા વ્યક્તિઓને; અથવા

(ઘ) ખંડ (ક)થી (ગ)માં ઉલ્લેખિત કોઈપણ દળ, બ્યુરો અથવા સંગઠનના હેતુઓ માટે સ્થાપિત ટેલિકોમ્યુનિકેશન સિસ્ટમમાં અથવા તેનાં સંબંધમાં નોકરી કરતા વ્યક્તિઓને,

તેમની ફરજોના યોગ્ય પાલન અને તેમની વચ્ચે શિસ્ત જાળવવાની ખાતરી કરવા માટે કઈ હદ સુધી મર્યાદિત અથવા નાબૂદ કરી શકાશે.]

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 6 દ્વારા દાખલ કરેલ છે (તારીખ 1-2-1977થી અમલી).

[2] સંવિધાન (પચાસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1984ની કલમ 2 દ્વારા, અનુચ્છેદ 33ના સ્થાને મૂકવામાં આવેલ છે (તારીખ 11-9-1984થી અમલી).

34. જ્યારે કોઈ વિસ્તારમાં લશ્કરી કાયદો અમલમાં હોય ત્યારે આ ભાગ દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારો પર નિયંત્રણ—આ ભાગની અગાઉની જોગવાઈઓમાં ગમે તે સમાવિષ્ટ હોય તેમ છતાં, સંસદ કાયદા દ્વારા, ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાંના એવા કોઈપણ વિસ્તારમાં જ્યાં લશ્કરી કાયદો અમલમાં હોય ત્યાં વ્યવસ્થાની જાળવણી અથવા પુનઃસ્થાપનાના સંબંધમાં સંઘની અથવા રાજ્યની સેવામાં હોય તેવી કોઈપણ વ્યક્તિને અથવા અન્ય કોઈપણ વ્યક્તિને તેણે કરેલા કોઈપણ કાર્ય બદલ ક્ષતિપૂર્તિ આપી શકશે અથવા આવા વિસ્તારમાં લશ્કરી કાયદા હેઠળ પસાર કરાયેલી કોઈપણ દંડ, અપાયેલી દંડ, ફરમાવેલી જપ્તી અથવા કરેલા અન્ય કાર્યને માન્ય કરી શકશે.

35. આ ભાગની જોગવાઈઓને અમલી બનાવવા માટેના કાયદા— આ સંવિધાનમાં ગમે તે સમાવિષ્ટ હોય તેમ છતાં—

(ક) નીચેની બાબતો માટે કાયદા ઘડવાની સત્તા સંસદને રહેશે અને રાજ્યની વિધાનસભાને રહેશે નહીં—

(i) અનુચ્છેદ 16ના ખંડ (3), અનુચ્છેદ 32ના ખંડ (3), અનુચ્છેદ 33 અને અનુચ્છેદ 34 હેઠળ જે બાબતો માટે સંસદ દ્વારા કાયદાથી જોગવાઈ કરી શકાય તેવી કોઈપણ બાબતોના સંબંધમાં; અને

(ii) આ ભાગ હેઠળ જે કાર્યોને ગુના તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યા હોય તે માટેની દંડ નક્કી કરવા માટે,

અને સંસદ, આ સંવિધાનના પ્રારંભ પછી બને તેટલી વહેલી તકે, પેટા-ખંડ (ii)માં ઉલ્લેખિત કાર્યો માટે દંડ નક્કી કરવા માટે કાયદા ઘડશે;

(ખ) આ સંવિધાનના પ્રારંભ પૂર્વે તરત જ ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં અમલમાં હોય તેવો કોઈપણ કાયદો, જે ખંડ (ક) ના પેટા-ખંડ (i)માં ઉલ્લેખિત કોઈપણ બાબતોના સંબંધમાં હોય અથવા તે ખંડના પેટા-ખંડ (ii)માં ઉલ્લેખિત કોઈપણ કાર્ય માટે દંડની જોગવાઈ કરતો હોય, તે તેની શરતોને અધીન અને અનુચ્છેદ 372 હેઠળ તેમાં કરવામાં આવતી કોઈપણ સ્વીકૃતિ અને ફેરફારોને અધીન, સંસદ દ્વારા તેમાં ફેરફાર કરવામાં ન આવે અથવા તેને રદ કરવામાં ન આવે કે સુધારવામાં ન આવે ત્યાં સુધી અમલમાં ચાલુ રહેશે.

સ્પષ્ટીકરણ—આ અનુચ્છેદમાં, "અમલમાં હોય તેવો કાયદો" શબ્દપ્રયોગનો એ જ અર્થ છે જે અનુચ્છેદ 372માં છે.

ભાગ IV
રાજ્યની નીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો

36. વ્યાખ્યા—આ ભાગમાં, સંદર્ભથી અન્યથા આવશ્યક ન હોય ત્યાં સુધી, "રાજ્ય"નો અર્થ એ જ છે જે ભાગ IIIમાં છે.

37. આ ભાગમાં સમાવિષ્ટ ધારાધોરણો લાગુ પડવા બાબત—આ ભાગમાં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓ કોઈપણ ન્યાયાલય દ્વારા અમલી કરાવી શકાશે નહીં, તેમ છતાં તેમાં નિર્ધારિત કરવામાં આવેલા ધારાધોરણો દેશના શાસનમાં પાયાના છે અને કાયદા ઘડતી વખતે આ ધારાધોરણો લાગુ પાડવાની રાજ્યની ફરજ રહેશે.

38. લોકકલ્યાણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે રાજ્ય દ્વારા સામાજિક વ્યવસ્થા સુનિશ્ચિત કરવી—[1][(1)] રાજ્ય, જેમાં સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય રાષ્ટ્રીય જીવનની તમામ સંસ્થાઓમાં વ્યાપ્ત હોય, એવી સામાજિક વ્યવસ્થા શક્ય હોય તેટલી અસરકારક રીતે સ્થાપીને અને તેનું રક્ષણ કરીને લોકકલ્યાણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે પ્રયત્ન કરશે.

[2][(2) રાજ્ય, ખાસ કરીને, આવકમાં રહેલી અસમાનતાઓને ઘટાડવા માટે પ્રયત્ન કરશે અને માત્ર વ્યક્તિઓ વચ્ચે જ નહીં પરંતુ વિવિધ વિસ્તારોમાં રહેતા અથવા વિવિધ વ્યવસાયોમાં રોકાયેલા લોકોના જૂથો વચ્ચે પણ દરજ્જો, સુવિધાઓ અને તકોની અસમાનતા દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરશે.]

39. રાજ્ય દ્વારા અનુસરવાની નીતિના અમુક ધારાધોરણો—રાજ્ય, ખાસ કરીને, તેની નીતિ નીચે મુજબની બાબતો પ્રાપ્ત કરવા તરફ દોરશે—

(ક) નાગરિકો, પુરુષો અને સ્ત્રીઓ સમાન રીતે, આજીવિકાના પૂરતા સાધનો મેળવવાનો અધિકાર ધરાવે;

(ખ) સમુદાયના ભૌતિક સંસાધનોની માલિકી અને નિયંત્રણ એવી રીતે વહેંચવામાં આવે જે સામાન્ય હિત માટે શ્રેષ્ઠ રીતે સહાયક બને;

(ગ) આર્થિક તંત્રનું સંચાલન એવી રીતે ન થાય કે જેથી સંપત્તિ અને ઉત્પાદનના સાધનોનું કેન્દ્રીકરણ સામાન્ય અહિતમાં પરિણમે;

(ઘ) પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બન્ને માટે સમાન કામ માટે સમાન વેતન મળે;

(ઙ) કામદારો, પુરુષો અને સ્ત્રીઓના સ્વાસ્થ્ય અને શક્તિનો તથા બાળકોની કુમળી વયનો દુરુપયોગ ન થાય અને આર્થિક જરૂરિયાતને કારણે નાગરિકોને તેમની વય અથવા શક્તિને અનુકૂળ ન હોય તેવા વ્યવસાયોમાં પ્રવેશવાની ફરજ ન પડે;

---

[1] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 9 દ્વારા અનુચ્છેદ 38ને ખંડ (1) તરીકે પુનઃક્રમાંકિત કરવામાં આવ્યો (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

[2] તે જ અધિનિયમની કલમ 9 દ્વારા દાખલ કરવામાં આવ્યો (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

[1][(ચ) બાળકોને સ્વસ્થ રીતે અને સ્વતંત્રતા તેમજ ગૌરવભરી સ્થિતિમાં વિકાસ કરવાની તકો અને સુવિધાઓ આપવામાં આવે અને બાળપણ તેમજ યુવાનીનું શોષણ સામે અને નૈતિક તેમજ ભૌતિક લાલસા સામે રક્ષણ કરવામાં આવે.]

[2]**[39ક. સમાન ન્યાય અને નિઃશુલ્ક કાનૂની સહાય**— રાજ્ય એ બાબતનું ધ્યાન રાખશે કે ન્યાયિક વ્યવસ્થાનું સંચાલન સમાન તકના ધોરણે ન્યાયની અભિવૃદ્ધિ કરે અને ખાસ કરીને, આર્થિક અથવા અન્ય અસમર્થતાઓને કારણે કોઈપણ નાગરિકને ન્યાય મેળવવાની તકો નકારવામાં ન આવે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે રાજ્ય, યોગ્ય કાયદા અથવા યોજનાઓ દ્વારા અથવા અન્ય કોઈ રીતે નિઃશુલ્ક કાનૂની સહાયની જોગવાઈ કરશે.]

40. ગ્રામ પંચાયતનું ગઠન—રાજ્ય ગ્રામ પંચાયતના ગઠન માટે પગલાં લેશે અને તેમને એવી સત્તાઓ અને અધિકારો આપશે જે તેમને સ્વરાજના એકમો તરીકે કાર્ય કરવા માટે સમર્થ બનાવવા માટે જરૂરી હોય.

41. અમુક કિસ્સામાં કામ મેળવવાનો, શિક્ષણ મેળવવાનો અને જાહેર સહાયનો અધિકાર—રાજ્ય તેની આર્થિક ક્ષમતા અને વિકાસની મર્યાદામાં રહીને, બેરોજગારી, વૃદ્ધાવસ્થા,માંદગી અને અસમર્થતાના કિસ્સામાં તેમજ અન્ય અનાવશ્યક જરૂરિયાતના કિસ્સામાં કામ મેળવવાના, શિક્ષણ મેળવવાના અને જાહેર સહાય મેળવવાના અધિકારને સુરક્ષિત કરવા માટે અસરકારક જોગવાઈ કરશે.

42. કામની ન્યાયી અને માનવીય સ્થિતિ અને પ્રસૂતિ સહાય માટેની જોગવાઈ—રાજ્ય કામની ન્યાયી અને માનવીય પરિસ્થિતિઓ સુનિશ્ચિત કરવા માટે અને પ્રસૂતિ સહાય માટે જોગવાઈ કરશે.

43. કામદારો માટે નિર્વાહ વેતન વગેરે—રાજ્ય યોગ્ય કાયદા અથવા આર્થિક સંગઠન દ્વારા અથવા અન્ય કોઈપણ રીતે, તમામ ખેતીવાડીના, ઔદ્યોગિક અથવા અન્ય કામદારોને કામ, નિર્વાહ વેતન, જીવનનું યોગ્ય ધોરણ અને નવરાશના સમયનો સંપૂર્ણ આનંદ તેમજ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક તકો સુનિશ્ચિત કરતી કામની સ્થિતિ પૂરી પાડવા પ્રયત્ન કરશે, અને ખાસ કરીને, રાજ્ય ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વ્યક્તિગત અથવા સહકારી ધોરણે કુટિર ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપવા પ્રયત્ન કરશે.

[3]**[43ક. ઉદ્યોગોના વહીવટમાં કામદારોની સહભાગીતા**— રાજ્ય કોઈપણ ઉદ્યોગમાં રોકાયેલા ઉપક્રમો, સંસ્થાઓ અથવા અન્ય સંગઠનોના વહીવટમાં કામદારોની સહભાગીતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે યોગ્ય કાયદા દ્વારા અથવા અન્ય કોઈપણ રીતે પગલાં લેશે.]

---

[1] 1976ના સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમની કલમ 7 દ્વારા, ખંડ (ચ)ના સ્થાને મૂકવામાં આવેલ છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

[2] તે જ અધિનિયમની કલમ 8 દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

[3] તે જ અધિનિયમની કલમ 9 દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

[1]**[43ખ. સહકારી મંડળીઓને પ્રોત્સાહન**—રાજ્ય સહકારી મંડળીઓના સ્વૈચ્છિક ગઠન, સ્વાયત્ત સંચાલન, લોકશાહી નિયંત્રણ અને વ્યાવસાયિક સંચાલનને પ્રોત્સાહન આપવા પ્રયત્ન કરશે.]

44. નાગરિકો માટે સમાન દીવાની કાયદો—રાજ્ય ભારતના સમગ્ર રાજ્યક્ષેત્રમાં નાગરિકો માટે એક સમાન દીવાની કાયદો સુનિશ્ચિત કરવા પ્રયત્ન કરશે.

[2]**[45. છ વર્ષથી ઓછી વયના બાળકો માટે પ્રારંભિક બાળપણ સંભાળ અને શિક્ષણની જોગવાઈ**—રાજ્ય તમામ બાળકો છ વર્ષની વય પૂર્ણ ન કરે ત્યાં સુધી તેમને પ્રારંભિક બાળપણના સંભાળ અને શિક્ષણ પૂરું પાડવા પ્રયત્ન કરશે.]

46. અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ અને અન્ય નબળા વર્ગોના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને પ્રોત્સાહન—રાજ્ય સમાજના નબળા વર્ગોના, અને ખાસ કરીને, અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને વિશેષ કાળજી સાથે પ્રોત્સાહન આપશે અને તેમને સામાજિક અન્યાય અને તમામ પ્રકારના શોષણથી બચાવશે.

47. પોષણનું સ્તર અને જીવનધોરણ ઊંચું લાવવાની તથા જાહેર આરોગ્ય સુધારવાની રાજ્યની ફરજ—રાજ્ય તેનાં લોકોના પોષણનું સ્તર અને જીવનધોરણ ઊંચું લાવવાને તથા જાહેર આરોગ્યના સુધારાને પોતાની પ્રાથમિક ફરજોમાં ગણશે અને ખાસ કરીને, રાજ્ય આરોગ્ય માટે હાનિકારક હોય તેવા કેફી પીણાં અને નશીલા દ્રવ્યોના ઔષધીય હેતુઓ સિવાયના સેવન પર પ્રતિબંધ લાવવા પગલાં ભરશે.

48. કૃષિ અને પશુપાલનનું આયોજન—રાજ્ય કૃષિ અને પશુપાલનને આધુનિક અને વૈજ્ઞાનિક ધોરણે સંગઠિત કરવા પ્રયત્ન કરશે અને ખાસ કરીને, ગાયો અને વાછરડાં તથા અન્ય દૂધાળાં અને ખેતીકામમાં ઉપયોગી પશુઓની ઓલાદો સાચવવા અને સુધારવા માટે તથા તેમના વધ પર પ્રતિબંધ મૂકવા માટે પગલાં લેશે.

[3]**[48ક. પર્યાવરણનું રક્ષણ અને સુધારણા તેમજ જંગલો અને વન્યજીવોનું રક્ષણ**—રાજ્ય પર્યાવરણનું રક્ષણ અને સુધારણા કરવા માટે તથા દેશના જંગલો અને વન્યજીવોના રક્ષણ માટે પ્રયત્ન કરશે.]

---

[1] સંવિધાન (સત્તાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2011ની કલમ 3 દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 15-2-2012થી અમલી).

[2] સંવિધાન (છ્યાસીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2002ની કલમ 3 દ્વારા, અનુચ્છેદ 45ના સ્થાને મૂકવામાં આવેલ છે (તારીખ 1-4-2010થી અમલી).

[3] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 10 દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

49. રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વના સ્મારકો અને સ્થળો તેમજ વસ્તુઓનું રક્ષણ—[1][સંસદ દ્વારા ઘડવામાં આવેલા કાયદા] દ્વારા અથવા તે હેઠળ રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વના [1][જાહેર કરાયેલા] કલાત્મક અથવા ઐતિહાસિક રસ ધરાવતા દરેક સ્મારક અથવા સ્થળ અથવા વસ્તુની લૂંટફાટ, વિકૃતિ, નુકસાન, હટાવવા, નિકાલ કરવા અથવા નિકાસ કરવા સામે રક્ષણ કરવાની રાજ્યની જવાબદારી રહેશે.

50. ન્યાયતંત્રનું કારોબારીથી પૃથક્કરણ—રાજ્ય તેની જાહેર સેવાઓમાં ન્યાયતંત્રને કારોબારીથી અલગ કરવા માટે પગલાં લેશે.

51. આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને સલામતીને પ્રોત્સાહન—રાજ્ય નીચે મુજબની બાબતો માટે પ્રયત્ન કરશે—

(ક) આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને સલામતીને પ્રોત્સાહન આપવું;

(ખ) રાષ્ટ્રો વચ્ચે ન્યાયી અને સન્માનજનક સંબંધો જાળવવા;

(ગ) પ્રજાના એકબીજા સાથેના વ્યવહારમાં આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા અને સંધિની જવાબદારીઓ પ્રત્યે આદર કેળવવો; અને

(ઘ) આંતરરાષ્ટ્રીય વિવાદોનો મધ્યસ્થતા દ્વારા ઉકેલ લાવવા પ્રોત્સાહન આપવું.

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 27 દ્વારા, "સંસદ દ્વારા કાયદાથી જાહેર કરવામાં આવેલા"ના સ્થાને મૂકવામાં આવેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[1][ભાગ IVક
મૂળભૂત ફરજો

51ક. મૂળભૂત ફરજો—ભારતના દરેક નાગરિકની એ ફરજ રહેશે કે તેણે—

(ક) સંવિધાનનું પાલન કરવું અને તેનાં આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રધ્વજ અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવો;

(ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોનું સન્માન કરવું અને તેનું અનુસરણ કરવું;

(ગ) ભારતનું સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતા જાળવવી અને તેનું રક્ષણ કરવું;

(ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવું અને જ્યારે હાકલ કરવામાં આવે ત્યારે રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવી;

(ઙ) ધાર્મિક, ભાષાકીય અને પ્રાદેશિક અથવા વિભાગીય વિવિધતાઓથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની અભિવૃદ્ધિ કરવી; સ્ત્રીઓના ગૌરવને હાનિ પહોંચાડનારા રિવાજોનો ત્યાગ કરવો;

(ચ) આપણી મિશ્ર સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજવું અને તેનું જતન કરવું;

(છ) જંગલો, સરોવરો, નદીઓ અને વન્યજીવો સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું રક્ષણ કરવું અને તેની સુધારણા કરવી તથા જીવમાત્ર પ્રત્યે દયાભાવ રાખવો;

(જ) વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવનાનો વિકાસ કરવો;

(ઝ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવું અને હિંસાનો ત્યાગ કરવો;

(ઞ) વ્યક્તિગત અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિના તમામ ક્ષેત્રોમાં ઉત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત કરવા તરફ સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું, જેથી રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિના ઉચ્ચ સોપાનો તરફ સતત પ્રગતિ કરતું રહે;]

[2][(ટ) જે માતા-પિતા અથવા વાલી હોય, તેમણે પોતાના છથી ચૌદ વર્ષની વય વચ્ચેના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવી.]

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 11 દ્વારા દાખલ કરેલ છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

[2] સંવિધાન (છ્યાસીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2002ની કલમ 4 દ્વારા દાખલ કરેલ છે (તારીખ 1-4-2010થી અમલી).

ભાગ V
સંઘ

પ્રકરણ I—કારોબારી

રાષ્ટ્રપતિ અને ઉપરાષ્ટ્રપતિ

52. ભારતના રાષ્ટ્રપતિ—ભારતના એક રાષ્ટ્રપતિ રહેશે.

53. સંઘની કારોબારી સત્તા—(1) સંઘની કારોબારી સત્તા રાષ્ટ્રપતિમાં નિહિત રહેશે અને આ સંવિધાન અનુસાર તેઓ પોતે સીધી રીતે અથવા તેમના તાબાના અધિકારીઓ મારફતે તેનો ઉપયોગ કરશે.

(2) અગાઉની જોગવાઈની વ્યાપકતાને બાધ આવ્યા વિના, સંઘના સંરક્ષણ દળોનું સર્વોચ્ચ આધિપત્યરાષ્ટ્રપતિમાં નિહિત રહેશે અને તેનો ઉપયોગ કાયદા દ્વારા સુનિશ્ચિત કરવામાં આવશે.

(3) આ અનુચ્છેદની કોઈપણ બાબત—

(ક) કોઈપણ વર્તમાન કાયદા દ્વારા કોઈ રાજ્યની સરકારને અથવા અન્ય સત્તાધિકારીને સોંપવામાં આવેલાં કોઈપણ કાર્યો રાષ્ટ્રપતિને તબદીલ કરવામાં આવે છે તેમ ગણાશે નહીં; અથવા

(ખ) સંસદને, રાષ્ટ્રપતિ સિવાયના અન્ય સત્તાધિકારીઓને કાયદા દ્વારા કાર્યો સોંપતા અટકાવશે નહીં.

54. રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી— રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી એક ચૂંટાયેલા મંડળના સભ્યો દ્વારા કરવામાં આવશે, જેમાં નીચેનાનો સમાવેશ થશે—

(ક) સંસદના બન્ને ગૃહોના ચૂંટાયેલા સભ્યો; અને

(ખ) રાજ્યોની વિધાનસભાઓના ચૂંટાયેલા સભ્યો.

[1][*સ્પષ્ટીકરણ*— આ અનુચ્છેદમાં અને અનુચ્છેદ 55માં, "રાજ્ય" શબ્દમાં દિલ્હી રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્ર અને [*]પુડુચેરી સંઘ રાજ્યક્ષેત્રનો સમાવેશ થાય છે.]

55. રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીની રીત—(1) શક્ય હોય ત્યાં સુધી, રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીમાં વિવિધ રાજ્યોના પ્રતિનિધિત્વના માપદંડમાં એકરૂપતા રહેશે.

(2) રાજ્યો વચ્ચે પરસ્પર આવી એકરૂપતા તેમજ સમગ્ર રીતે રાજ્યો અને સંઘ વચ્ચે સમાનતા જાળવવાના હેતુથી, સંસદના દરેક ચૂંટાયેલા સભ્ય અને દરેક રાજ્યની વિધાનસભાના દરેક ચૂંટાયેલા સભ્ય આવી ચૂંટણીમાં જેટલા મતો આપવા માટે હકદાર રહેશે તેની સંખ્યા નીચેની રીતે નક્કી કરવામાં આવશે:—

(ક) રાજ્યની વિધાનસભાના દરેક ચૂંટાયેલા સભ્ય પાસે તેટલાં મતો રહેશે જેટલાં રાજ્યની વસ્તીને વિધાનસભાના ચૂંટાયેલા સભ્યોની કુલ સંખ્યા વડે ભાગતા મળતા ભાગફળમાં એક હજારના ગુણાંક હોય;

---

[1] સંવિધાન (સિત્તેરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1992ની કલમ 2 દ્વારા દાખલ કરેલ છે (તારીખ 1-6-1995થી અમલી).

[*] હવે, 2006 ના પોન્ડિચેરી (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ (2006ના 44) ની કલમ 3 મુજબ પુડુચેરી (તારીખ 1-10-2006થી અમલી).

(ખ) જો એક હજારના ઉક્ત ગુણાંકો લીધા પછી, બાકી રહેતી સંખ્યા પાંચસોથી ઓછી ન હોય, તો પેટા-ખંડ (ક)માં ઉલ્લેખિત દરેક સભ્યના મતોની સંખ્યામાં વધુ એકનો ઉમેરો કરવામાં આવશે;

(ગ) સંસદના બન્ને ગૃહોના દરેક ચૂંટાયેલા સભ્યના મતોની સંખ્યા તેટલી રહેશે જે પેટા-ખંડ (ક) અને (ખ) હેઠળ રાજ્યોની વિધાનસભાઓના સભ્યોને ફાળવવામાં આવેલા મતોની કુલ સંખ્યાને સંસદના બન્ને ગૃહોના ચૂંટાયેલા સભ્યોની કુલ સંખ્યા વડે ભાગતા મળે; જેમાં અડધાથી વધુ હોય તેવા અપૂર્ણાંકને એક ગણવામાં આવશે અને અન્ય અપૂર્ણાંકોની અવગણના કરવામાં આવશે.

(3) રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી પ્રમાણસર મત પ્રમાણે ક્રમિક મત પદ્ધતિ અનુસાર કરવામાં આવશે અને આવી ચૂંટણીમાં મતદાન ગુપ્ત મતદાન દ્વારા થશે.

[1][*સ્પષ્ટીકરણ*—આ અનુચ્છેદમાં, "વસ્તી" શબ્દપ્રયોગનો અર્થ છેલ્લી થયેલી વસ્તી ગણતરી મુજબ નક્કી થયેલી વસ્તી એવો થાય છે જેના સંબંધિત આંકડા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા હોય:

પરંતુ શરત એ છે કે, આ *સ્પષ્ટીકરણ*માં છેલ્લી થયેલી જે વસ્તી ગણતરીના આંકડા પ્રસિદ્ધ થયા હોય તેનો સંદર્ભ, જ્યાં સુધી વર્ષ [2][2026] પછી કરવામાં આવેલી પ્રથમ વસ્તી ગણતરીના આંકડા પ્રસિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી, 1971ની વસ્તી ગણતરીના સંદર્ભ તરીકે ગણવામાં આવશે.]

56. રાષ્ટ્રપતિના હોદ્દાની મુદત—(1) રાષ્ટ્રપતિ પોતાનો હોદ્દો ધારણ કરે તે તારીખથી પાંચ વર્ષની મુદત સુધી હોદ્દો ભોગવશે:

પરંતુ શરત એ છે કે—

(ક) રાષ્ટ્રપતિ, ઉપરાષ્ટ્રપતિને સંબોધીને પોતાના હસ્તાક્ષરમાં લેખિત રાજીનામું આપી શકશે;

(ખ) સંવિધાનના ઉલ્લંઘન બદલ, અનુચ્છેદ 61માં આપેલી રીત મુજબ મહાભિયોગ દ્વારા રાષ્ટ્રપતિને હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકાશે;

(ગ) રાષ્ટ્રપતિ પોતાની મુદત પૂરી થઈ હોવા છતાં, જ્યાં સુધી તેમના અનુગામી પોતાનો હોદ્દો ધારણ ન કરે ત્યાં સુધી હોદ્દો ચાલુ રાખશે.

(2) ખંડ (1)ની જોગવાઈના ખંડ (ક) હેઠળ ઉપરાષ્ટ્રપતિને ઉદ્દેશીને આપેલું કોઈપણ રાજીનામું, તેમના દ્વારા તાત્કાલિક લોકસભાના અધ્યક્ષને જાણ કરવામાં આવશે.

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 12 દ્વારા, *સ્પષ્ટીકરણ*ના સ્થાને મૂકવામાં આવેલ છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

[2] સંવિધાન (ચોર્યાસીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2001ની કલમ 2 દ્વારા, "2000"ના સ્થાને મૂકવામાં આવેલ છે (તારીખ 21-2-2002થી અમલી).

57. પુનઃચૂંટણી માટેની પાત્રતા—જે વ્યક્તિ રાષ્ટ્રપતિ તરીકેનો હોદ્દો ધરાવતી હોય અથવા જેણે અગાઉ આવો હોદ્દો ધરાવ્યો હોય, તે આ સંવિધાનની અન્ય જોગવાઈઓને અધીન, તે હોદ્દા પર પુનઃચૂંટણી માટે પાત્ર રહેશે.

58. રાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટાવા માટેની લાયકાતો—(1) કોઈપણ વ્યક્તિ રાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટાવા માટે ત્યાં સુધી પાત્ર ગણાશે નહીં જ્યાં સુધી તે—

(ક) ભારતની નાગરિક ન હોય,

(ખ) પાંત્રીસ વર્ષની વય પૂર્ણ ન કરી હોય, અને

(ગ) લોકસભાના સભ્ય તરીકે ચૂંટાવા માટે લાયક ન હોય.

(2) જો કોઈ વ્યક્તિ ભારત સરકાર હેઠળ અથવા કોઈપણ રાજ્યની સરકાર હેઠળ અથવા ઉક્ત સરકારમાંની કોઈપણના નિયંત્રણ હેઠળના કોઈપણ સ્થાનિક અથવા અન્ય સત્તાધિકારી હેઠળ લાભનો હોદ્દો ધરાવતી હોય, તો તે રાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટાવા માટે પાત્ર રહેશે નહીં.

સ્પષ્ટીકરણ—આ અનુચ્છેદના હેતુઓ માટે, કોઈ વ્યક્તિ માત્ર એ કારણસર લાભનો હોદ્દો ધરાવે છે તેમ ગણાશે નહીં કે તે સંઘના રાષ્ટ્રપતિ અથવા ઉપરાષ્ટ્રપતિ છે અથવા કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલ [1]*** છે અથવા સંઘના કે કોઈ રાજ્યના મંત્રી છે.

59. રાષ્ટ્રપતિના હોદ્દાની શરતો—(1) રાષ્ટ્રપતિ સંસદના કોઈપણ ગૃહના અથવા કોઈપણ રાજ્યના વિધાનસભાના ગૃહના સભ્ય રહેશે નહીં, અને જો સંસદના કોઈપણ ગૃહના અથવા કોઈપણ રાજ્યના વિધાનસભાના ગૃહના કોઈ સભ્ય રાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટાય, તો તે જે તારીખે રાષ્ટ્રપતિ તરીકે પોતાનો હોદ્દો ધારણ કરે તે તારીખથી તેઓએ તે ગૃહમાં પોતાની બેઠક ખાલી કરી છે તેમ ગણવામાં આવશે.

(2) રાષ્ટ્રપતિ અન્ય કોઈપણ લાભનો હોદ્દો ધરાવશે નહીં.

(3) રાષ્ટ્રપતિ ભાડું આપ્યા વિના તેમના સત્તાવાર નિવાસોનો ઉપયોગ કરવા માટે હકદાર રહેશે અને તેઓ એવા પગાર, ભથ્થાં અને વિશેષાધિકારો માટે પણ હકદાર રહેશે જે સંસદ દ્વારા કાયદાથી નક્કી કરવામાં આવ્યા હોય અને જ્યાં સુધી તે બાબતે જોગવાઈ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કર્યા મુજબના પગાર, ભથ્થાં અને વિશેષાધિકારો મેળવશે.

(4) રાષ્ટ્રપતિના પગાર અને ભથ્થાં તેમની હોદ્દાની મુદત દરમિયાન ઘટાડી શકાશે નહીં.

60. રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા—દરેક રાષ્ટ્રપતિ અને રાષ્ટ્રપતિ તરીકે કાર્ય કરતી અથવા રાષ્ટ્રપતિના કાર્યો બજાવતી દરેક વ્યક્તિ પોતાનો હોદ્દો ધારણ કરતા પહેલાં, ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અથવા તેમની ગેરહાજરીમાં સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ઉપલબ્ધ વરિષ્ઠતમ ન્યાયાધીશ સમક્ષ નીચેના નમૂનામાં શપથ લેશે અથવા પ્રતિજ્ઞા કરશે અને તેનાં પર સહી કરશે, એટલે કે—

---

[1] "અથવા રાજપ્રમુખ અથવા ઉપ-રાજપ્રમુખ" શબ્દો સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિ દ્વારા રદ કરવામાં આવ્યા (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

"હું, અ.બ., ઈશ્વરના નામે સોગંદ લઉં છું / ગંભીરતાપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, હું ભારતના રાષ્ટ્રપતિના હોદ્દાનું નિષ્ઠાપૂર્વક પાલન કરીશ (અથવા ભારતના રાષ્ટ્રપતિના કાર્યો બજાવીશ) અને મારી પૂરેપૂરી શક્તિથી સંવિધાન અને કાયદાનું જતન, રક્ષણ અને બચાવ કરીશ અને હું ભારતની પ્રજાની સેવા અને કલ્યાણ માટે મારી જાતને સમર્પિત કરીશ".

61. રાષ્ટ્રપતિ પર મહાભિયોગ ચલાવવાની પ્રક્રિયા—(1) જ્યારે સંવિધાનના ઉલ્લંઘન બદલ રાષ્ટ્રપતિ વિરુદ્ધ મહાભિયોગ ચલાવવાનો હોય, ત્યારે સંસદના કોઈપણ ગૃહ દ્વારા આવો આરોપ મૂકી શકાશે.

(2) આવો કોઈ આરોપ ત્યાં સુધી મૂકવામાં આવશે નહીં જ્યાં સુધી—

(ક) આવો આરોપ મૂકવાનો પ્રસ્તાવ એવા ઠરાવમાં સમાવિષ્ટ હોય જે ઠરાવ રજૂ કરવાની પોતાની ઈચ્છા વિશે તે ગૃહના કુલ સભ્યોની સંખ્યાના ઓછામાં ઓછા ચોથા ભાગના સભ્યોએ સહી કરીને આપેલી ઓછામાં ઓછી ચૌદ દિવસની લેખિત નોટિસ આપ્યા પછી રજૂ કરવામાં આવ્યો હોય; અને

(ખ) તે ગૃહની કુલ સભ્ય સંખ્યાની ઓછામાં ઓછી બે-તૃતીયાંશ બહુમતીથી તે ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હોય.

(3) જ્યારે સંસદના કોઈપણ એક ગૃહ દ્વારા આ રીતે આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હોય, ત્યારે બીજું ગૃહ તે આરોપની તપાસ કરશે અથવા કરાવશે અને રાષ્ટ્રપતિને આવી તપાસમાં હાજર રહેવાનો અને પોતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરાવવાનો અધિકાર રહેશે.

(4) જો તપાસના પરિણામે જે ગૃહ દ્વારા આરોપની તપાસ કરવામાં આવી હોય અથવા કરાવવામાં આવી હોય, તે ગૃહ દ્વારા તેની કુલ સભ્ય સંખ્યાની ઓછામાં ઓછી બે-તૃતીયાંશ બહુમતીથી એવું જાહેર કરતો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવે કે રાષ્ટ્રપતિ વિરુદ્ધ મૂકાયેલો આરોપ પુરવાર થયો છે, તો તે ઠરાવ પસાર થયાની તારીખથી રાષ્ટ્રપતિને તેમના હોદ્દા પરથી દૂર કરવામાં આવ્યા છે તેમ ગણાશે.

62. રાષ્ટ્રપતિના હોદ્દાની પડતી ખાલી જગ્યા ભરવા માટે ચૂંટણી યોજવાનો સમય અને આકસ્મિક ખાલી જગ્યા ભરવા માટે ચૂંટાયેલી વ્યક્તિની મુદત—(1) રાષ્ટ્રપતિની મુદત પૂરી થવાને કારણે પડતી ખાલી જગ્યા ભરવા માટેની ચૂંટણી, મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં જ પૂર્ણ કરી લેવામાં આવશે.

(2) રાષ્ટ્રપતિના મૃત્યુ, રાજીનામું અથવા હોદ્દા પરથી દૂર કરવાના કારણે અથવા અન્યથા ખાલી પડેલી જગ્યા ભરવા માટેની ચૂંટણી, તે જગ્યા ખાલી પડ્યાની તારીખથી શક્ય તેટલી વહેલી તકે અને કોઈપણ સંજોગોમાં છ મહિના પછી નહીં તેમ યોજવામાં આવશે; અને તે ખાલી જગ્યા ભરવા માટે ચૂંટાયેલી વ્યક્તિ, અનુચ્છેદ 56ની જોગવાઈઓને અધીન, પોતાના હોદ્દા પર આવ્યાની તારીખથી પાંચ વર્ષની પૂરી મુદત સુધી હોદ્દો ભોગવવા હકદાર રહેશે.

63. ભારતના ઉપરાષ્ટ્રપતિ—ભારતના એક ઉપરાષ્ટ્રપતિ રહેશે.

64. ઉપરાષ્ટ્રપતિ હોદ્દાની રૂએ રાજ્યસભાના અધ્યક્ષ રહેશે—ઉપરાષ્ટ્રપતિ હોદ્દાની રૂએ રાજ્યસભાના અધ્યક્ષ રહેશે અને અન્ય કોઈપણ લાભનો હોદ્દો ધારણ કરશે નહીં:

પરંતુ શરત એ છે કે જ્યારે ઉપરાષ્ટ્રપતિ, અનુચ્છેદ 65 હેઠળ રાષ્ટ્રપતિ તરીકે કાર્ય કરે અથવા રાષ્ટ્રપતિના કાર્યો બજાવે તે સમયગાળા દરમિયાન, તેઓ રાજ્યસભાના અધ્યક્ષના હોદ્દાની ફરજો બજાવશે નહીં અને અનુચ્છેદ 97 હેઠળ રાજ્યસભાના અધ્યક્ષને મળવાપાત્ર કોઈપણ પગાર અથવા ભથ્થાં માટે હકદાર રહેશે નહીં.

65. હોદ્દાની આકસ્મિક ખાલી જગ્યા દરમિયાન અથવા રાષ્ટ્રપતિની ગેરહાજરીમાં ઉપરાષ્ટ્રપતિનું રાષ્ટ્રપતિ તરીકે કાર્ય કરવું અથવા તેમના કાર્યો બજાવવા—(1) રાષ્ટ્રપતિના મૃત્યુ, રાજીનામું અથવા હોદ્દા પરથી દૂર કરવાના કારણે અથવા અન્યથા તેમના હોદ્દામાં કોઈ ખાલી જગ્યા પડે તેવા સંજોગોમાં, આ ભાગની જોગવાઈઓ અનુસાર ચૂંટાયેલા નવા રાષ્ટ્રપતિ પોતાનો હોદ્દો ધારણ ન કરે ત્યાં સુધી ઉપરાષ્ટ્રપતિ, રાષ્ટ્રપતિ તરીકે કાર્ય કરશે.

(2) જ્યારે રાષ્ટ્રપતિ ગેરહાજરી, માંદગી અથવા અન્ય કોઈ કારણસર પોતાના કાર્યો બજાવવા માટે અસમર્થ હોય, ત્યારે રાષ્ટ્રપતિ પોતાની ફરજો પર પાછા ન ફરે ત્યાં સુધી ઉપરાષ્ટ્રપતિ તેમના કાર્યો બજાવશે.

(3) ઉપરાષ્ટ્રપતિ, જ્યારે તેઓ આ રીતે રાષ્ટ્રપતિ તરીકે કાર્ય કરતા હોય અથવા તેમના કાર્યો બજાવતા હોય તે સમયગાળા દરમિયાન અને તે સંબંધમાં, રાષ્ટ્રપતિની તમામ સત્તાઓ અને વિશેષ અધિકારો ધરાવશે અને એવા પગાર, ભથ્થાં અને વિશેષાધિકારો માટે હકદાર રહેશે જે સંસદ દ્વારા કાયદાથી નક્કી કરવામાં આવે અને જ્યાં સુધી તે બાબતે જોગવાઈ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કર્યા મુજબના પગાર, ભથ્થાં અને વિશેષાધિકારો મેળવશે.

66. ઉપરાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી—(1) ઉપરાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી [1][સંસદના બન્ને ગૃહોના સભ્યોના બનેલા ચૂંટાયેલા સભ્યો] દ્વારા સમાન પ્રતિનિધિત્વની પદ્ધતિ અનુસાર કરવામાં આવશે અને આવી ચૂંટણીમાં મતદાન ગુપ્ત મતદાન દ્વારા થશે.

(2) ઉપરાષ્ટ્રપતિ સંસદના કોઈપણ ગૃહના અથવા કોઈપણ રાજ્યના વિધાનસભાના ગૃહના સભ્ય રહેશે નહીં, અને જો સંસદના કોઈપણ ગૃહના અથવા કોઈપણ રાજ્યના વિધાનસભાના ગૃહના કોઈ સભ્ય ઉપરાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટાય, તો તે જે તારીખે ઉપરાષ્ટ્રપતિ તરીકે પોતાનો હોદ્દો ધારણ કરે તે તારીખથી તેઓએ તે ગૃહમાં પોતાની બેઠક ખાલી કરી છે તેમ ગણવામાં આવશે.

(3) કોઈપણ વ્યક્તિ ઉપરાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટાવા માટે ત્યાં સુધી પાત્ર ગણાશે નહીં જ્યાં સુધી તે—

(ક) ભારતની નાગરિક ન હોય;

(ખ) પાંત્રીસ વર્ષની વય પૂર્ણ ન કરી હોય; અને

---

[1] સંવિધાન (અગિયારમો સુધારો) અધિનિયમ, 1961ની કલમ 2 દ્વારા, "સંયુક્ત બેઠકમાં એકત્રિત થયેલા સંસદના બંને ગૃહોના સભ્યો"ના સ્થાને મૂકવામાં આવેલ છે (તારીખ 19-12-1961થી અમલી).

(ગ) રાજ્યસભાના સભ્ય તરીકે ચૂંટાવા માટે લાયક હોય.

(4) જો કોઈ વ્યક્તિ ભારત સરકાર હેઠળ અથવા કોઈપણ રાજ્યની સરકાર હેઠળ અથવા ઉક્ત સરકારમાંની કોઈપણના નિયંત્રણ હેઠળના કોઈપણ સ્થાનિક અથવા અન્ય સત્તાધિકારી હેઠળ લાભનો હોદ્દો ધરાવતી હોય, તો તે ઉપરાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટાવા માટે પાત્ર રહેશે નહીં.

સ્પષ્ટીકરણ—આ અનુચ્છેદના હેતુઓ માટે, કોઈ વ્યક્તિ માત્ર એ કારણસર લાભનો હોદ્દો ધરાવે છે તેમ ગણાશે નહીં કે તે સંઘના રાષ્ટ્રપતિ અથવા ઉપરાષ્ટ્રપતિ છે અથવા કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલ [1]*** છે અથવા સંઘના કે કોઈ રાજ્યના મંત્રી છે.

67. ઉપરાષ્ટ્રપતિના હોદ્દાની મુદત— ઉપરાષ્ટ્રપતિ પોતાનો હોદ્દો ધારણ કરે તે તારીખથી પાંચ વર્ષની મુદત સુધી હોદ્દો ભોગવશે:

પરંતુ શરત એ છે કે—

(ક) ઉપરાષ્ટ્રપતિ, રાષ્ટ્રપતિને સંબોધીને પોતાના હસ્તાક્ષરમાં લેખિત રાજીનામું આપી શકશે;

(ખ) ઉપરાષ્ટ્રપતિને રાજ્યસભાના એવા ઠરાવ દ્વારા હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકાશે જે તે સમયના રાજ્યસભાના તમામ સભ્યોની બહુમતીથી પસાર થયો હોય અને લોકસભા તેનાંથી સહમત હોય; પરંતુ આ ખંડના હેતુ માટેનો કોઈપણ ઠરાવ ત્યાં સુધી રજૂ કરી શકાશે નહીં જ્યાં સુધી તે ઠરાવ રજૂ કરવાના ઈરાદાની ઓછામાં ઓછી ચૌદ દિવસની નોટિસ આપવામાં ન આવી હોય;

(ગ) ઉપરાષ્ટ્રપતિ પોતાની મુદત પૂરી થઈ હોવા છતાં, જ્યાં સુધી તેમના અનુગામી પોતાનો હોદ્દો ધારણ ન કરે ત્યાં સુધી હોદ્દો ચાલુ રાખશે.

68. ઉપરાષ્ટ્રપતિના હોદ્દાની પડતી ખાલી જગ્યા ભરવા માટે ચૂંટણી યોજવાનો સમય અને આકસ્મિક ખાલી જગ્યા ભરવા માટે ચૂંટાયેલી વ્યક્તિની મુદત—(1) ઉપરાષ્ટ્રપતિની મુદત પૂરી થવાને કારણે પડતી ખાલી જગ્યા ભરવા માટેની ચૂંટણી, મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં જ પૂર્ણ કરી લેવામાં આવશે.

(2) ઉપરાષ્ટ્રપતિના મૃત્યુ, રાજીનામું અથવા હોદ્દા પરથી દૂર કરવાના કારણે અથવા અન્યથા ખાલી પડેલી જગ્યા ભરવા માટેની ચૂંટણી, તે જગ્યા ખાલી પડ્યા પછી શક્ય તેટલી વહેલી તકે યોજવામાં આવશે; અને તે ખાલી જગ્યા ભરવા માટે ચૂંટાયેલી વ્યક્તિ, અનુચ્છેદ 67ની જોગવાઈઓને અધીન, પોતાનો હોદ્દો ધારણ કર્યાની તારીખથી પાંચ વર્ષની પૂરી મુદત સુધી હોદ્દો ભોગવવા હકદાર રહેશે.

69. ઉપરાષ્ટ્રપતિ દ્વારા શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા—દરેક ઉપરાષ્ટ્રપતિ પોતાનો હોદ્દો ધારણ કરતા પહેલાં, રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ અથવા તે હેતુ માટે તેમના દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવેલી કોઈ વ્યક્તિ સમક્ષ નીચેના નમૂનામાં શપથ લેશે અથવા પ્રતિજ્ઞા કરશે અને તેનાં પર સહી કરશે, એટલે કે—

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિ દ્વારા "અથવા રાજપ્રમુખ અથવા ઉપ-રાજપ્રમુખ" શબ્દો રદ કરવામાં આવ્યા (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

"હું, અ.બ., $\frac{\text{ઈશ્વરના નામે સોગંદ લઉં છું}}{\text{ગંભીરતાપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું}}$ કે, હું કાયદા દ્વારા સ્થાપિત ભારતના સંવિધાન પ્રત્યે સાચી શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા રાખીશ અને જે હોદ્દો હું ધારણ કરવા જઈ રહ્યો છું, તેનું હું નિષ્ઠાપૂર્વક પાલન કરીશ".

70. અન્ય આકસ્મિક સંજોગોમાં રાષ્ટ્રપતિના કાર્યોનું સંચાલન—સંસદ, આ ભાગમાં જેની જોગવાઈ કરવામાં આવી નથી તેવા અન્ય કોઈપણ આકસ્મિક સંજોગોમાં રાષ્ટ્રપતિના કાર્યોના સંચાલન માટે તેને યોગ્ય લાગે તેવી જોગવાઈ કરી શકશે.

[1]**[71. રાષ્ટ્રપતિ અથવા ઉપરાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીને લગતી અથવા તેની સાથે સંકળાયેલી બાબતો**—(1) રાષ્ટ્રપતિ અથવા ઉપરાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીમાંથી ઉદ્ભવતી અથવા તેની સાથે સંકળાયેલી તમામ શંકાઓ અને વિવાદોની તપાસ અને નિર્ણય સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા કરવામાં આવશે અને તેનો નિર્ણય આખરી રહેશે.

(2) જો સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા રાષ્ટ્રપતિ અથવા ઉપરાષ્ટ્રપતિ તરીકે કોઈ વ્યક્તિની ચૂંટણીને રદબાતલ જાહેર કરવામાં આવે, તો તે વ્યક્તિએ, રાષ્ટ્રપતિ અથવા ઉપરાષ્ટ્રપતિના હોદ્દાની સત્તાઓના ઉપયોગમાં અને ફરજોના પાલનમાં સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના નિર્ણયની તારીખે અથવા તે પહેલાં કરેલા કાર્યો આવી જાહેરાતના કારણસર અમાન્ય ઠરશે નહીં.

(3) આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન, સંસદ રાષ્ટ્રપતિ અથવા ઉપરાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીને લગતી અથવા તેની સાથે સંકળાયેલી કોઈપણ બાબતનું કાયદા દ્વારા નિયંત્રિત કરી શકશે.

(4) રાષ્ટ્રપતિ અથવા ઉપરાષ્ટ્રપતિ તરીકે કોઈ વ્યક્તિની ચૂંટણીને, તેમને ચૂંટતા નિર્વાચક મંડળના સભ્યોમાં ગમે તે કારણસર કોઈ જગ્યા ખાલી હોવાના આધારે તેનાં પર પ્રશ્ન ઉઠાવી શકાશે નહીં.]

72. અમુક કિસ્સાઓમાં ક્ષમા વગેરે આપવાની અને દંડ મોકૂફ રાખવાની, માફ કરવાની અથવા ઘટાડવાની રાષ્ટ્રપતિની સત્તા—(1) રાષ્ટ્રપતિને, કોઈપણ ગુના માટે દોષિત ઠરેલી કોઈપણ વ્યક્તિની દંડને ક્ષમા, વિલંબ, વિરામ અથવા માફી આપવાની અથવા દંડને મોકૂફ રાખવાની, માફ કરવાની અથવા ઘટાડવાની સત્તા રહેશે—

(ક) એવા તમામ કિસ્સાઓમાં જેમાં દંડ અથવા દંડ લશ્કરી ન્યાયાલય દ્વારા આપવામાં આવ્યો હોય;

[1] સંવિધાન (ઓગણચાલીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1975ની કલમ 2 દ્વારા (તારીખ 10-8-1975થી અમલી)ના સ્થાને મૂકવામાં આવ્યું અને ત્યારબાદ સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ 1978ની કલમ 10 દ્વારા ફરીથી તે સ્થાને મૂકવામાં આવ્યું (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

(ખ) એવા તમામ કિસ્સાઓમાં જેમાં દંડ અથવા દંડ એવા કોઈ કાયદા વિરુદ્ધના ગુના માટે હોય, જે બાબત પર સંઘની કારોબારી સત્તાનો વિસ્તાર હોય;

(ગ) એવા તમામ કિસ્સાઓમાં જેમાં દંડ મૃત્યુદંડ હોય.

(2) ખંડ (1) ના પેટા-ખંડ (ક)ની કોઈપણ બાબત સંઘના સશસ્ત્ર દળોના કોઈપણ અધિકારીને લશ્કરી ન્યાયાલય દ્વારા પસાર કરાયેલી દંડના આદેશને મોકૂફ રાખવાની, માફ કરવાની અથવા તેમાં ઘટાડો કરવાની કાયદા દ્વારા આપવામાં આવેલી સત્તાને અસર કરશે નહીં.

(3) ખંડ (1) ના પેટા-ખંડ (ગ)ની કોઈપણ બાબત તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઈપણ કાયદા હેઠળ રાજ્યના રાજ્યપાલ [1]*** દ્વારા વાપરી શકાય તેવી મૃત્યુદંડની દંડને મોકૂફ રાખવાની, માફ કરવાની અથવા તે ઘટાડવાની સત્તાને અસર કરશે નહીં.

73. સંઘની કારોબારી સત્તાનો વિસ્તાર—(1) આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન, સંઘની કારોબારી સત્તાનો વિસ્તાર—

(ક) જે બાબતો અંગે સંસદને કાયદા ઘડવાની સત્તા છે તે બાબતો સુધી; અને

(ખ) કોઈપણ સંધિ અથવા કરારના આધારે ભારત સરકાર દ્વારા વાપરી શકાય તેવા અધિકારો, સત્તા અને ક્ષેત્રાધિકારના ઉપયોગ સુધી રહેશે:

પરંતુ શરત એ છે કે, આ સંવિધાનમાં અથવા સંસદ દ્વારા બનાવેલા કોઈ કાયદામાં સ્પષ્ટપણે જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય તે સિવાય, પેટા-ખંડ (ક)માં ઉલ્લેખિત કારોબારી સત્તાનો વિસ્તાર કોઈપણ રાજ્યમાં [2]*** એવી બાબતો સુધી રહેશે નહીં જેના પર તે રાજ્યની વિધાનસભાને પણ કાયદા બનાવવાની સત્તા હોય.

(2) સંસદ દ્વારા અન્યથા જોગવાઈ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, આ અનુચ્છેદમાં ગમે તે સમાવિષ્ટ હોય તેમ છતાં, કોઈ રાજ્ય અને રાજ્યના કોઈપણ અધિકારી અથવા સત્તાધિકારી, જે બાબતો અંગે સંસદને તે રાજ્ય માટે કાયદા ઘડવાની સત્તા છે, તેવી બાબતોમાં એવી કારોબારી સત્તા અથવા કાર્યોનો ઉપયોગ કરવાનું ચાલુ રાખી શકશે જેનો ઉપયોગ તે રાજ્ય અથવા તેનાં અધિકારી કે સત્તાધિકારી આ સંવિધાનના પ્રારંભ પૂર્વે તરત જ કરી શકતા હતા.

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિ દ્વારા "અથવા રાજપ્રમુખ" શબ્દો રદ કરવામાં આવ્યા (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિ દ્વારા "પ્રથમ અનુસૂચિના ભાગ ક અથવા ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ" શબ્દો અને અક્ષરો રદ કરવામાં આવ્યા (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

મંત્રીમંડળ

74. રાષ્ટ્રપતિને સહાય અને સલાહ આપવા માટે મંત્રીમંડળ— [1][(1) રાષ્ટ્રપતિને તેમના કાર્યો બજાવવામાં સહાય અને સલાહ આપવા માટે વડાપ્રધાનની અધ્યક્ષતા હેઠળ એક મંત્રીમંડળ રહેશે અને રાષ્ટ્રપતિ આવી સલાહ અનુસાર કાર્ય કરશે:]

[2][પરંતુ શરત એ છે કે, રાષ્ટ્રપતિ મંત્રીમંડળને આવી સલાહ પર સામાન્ય રીતે અથવા અન્યથા પુનઃવિચારણા કરવા માટે કહી શકશે, અને રાષ્ટ્રપતિ આવી પુનઃવિચારણા પછી આપવામાં આવેલી સલાહ અનુસાર કાર્ય કરશે.]

(2) મંત્રીઓએ રાષ્ટ્રપતિને કોઈ સલાહ આપી હતી કે કેમ અને જો આપી હોય તો શું સલાહ આપી હતી, તે પ્રશ્નની કોઈપણ ન્યાયાલયમાં તપાસ કરવામાં આવશે નહીં.

75. મંત્રીઓ વિશેની અન્ય જોગવાઈઓ—(1) વડાપ્રધાનની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા કરવામાં આવશે અને અન્ય મંત્રીઓની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા વડાપ્રધાનની સલાહથી કરવામાં આવશે.

[3][(1ક) મંત્રીમંડળમાં વડાપ્રધાન સહિતના મંત્રીઓની કુલ સંખ્યા લોકસભાના કુલ સભ્યોની સંખ્યાના પંદર ટકાથી વધુ હોવી જોઈએ નહીં.

(1ખ) સંસદના કોઈપણ ગૃહના કોઈ સભ્ય કે જે કોઈપણ રાજકીય પક્ષના સભ્ય હોય અને દસમી અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 2 હેઠળ તે ગૃહના સભ્ય તરીકે રહેવા માટે ગેરલાયક ઠર્યા હોય, તે સભ્ય પણ તેમની ગેરલાયકાતની તારીખથી લઈને, જે તારીખે સભ્ય તરીકેની તેમની મુદત પૂરી થવાની હોય તે તારીખ સુધી, અથવા જો તે આવી મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં સંસદના કોઈપણ ગૃહની ચૂંટણી લડે, તો જે તારીખે તે ચૂંટાયેલા જાહેર થાય તે તારીખ સુધી, બેમાંથી જે વહેલું હોય તે સમયગાળા માટે, અનુચ્છેદ (1) હેઠળ મંત્રી તરીકે નિમણૂક પામવા માટે પણ ગેરલાયક ઠરશે.]

(2) મંત્રીઓ રાષ્ટ્રપતિની મરજી હોય ત્યાં સુધી હોદ્દો ધરાવશે.

(3) મંત્રીમંડળ લોકસભાને સામુહિક રીતે જવાબદાર રહેશે.

(4) કોઈપણ મંત્રી પોતાનો હોદ્દો ધારણ કરે તે પહેલાં, રાષ્ટ્રપતિ તેમને ત્રીજી અનુસૂચિમાં તે હેતુ માટે નિર્ધારિત નમૂનાઓ અનુસાર હોદ્દા અને ગુપ્તતાના શપથ લેવડાવશે.

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 13 દ્વારા, ખંડ (1)ના સ્થાને મૂકવામાં આવેલ છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

[2] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 11 દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

[3] સંવિધાન (એકાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2003ની કલમ 2 દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 1-1-2004થી અમલી).

(5) જે મંત્રી સતત છ મહિનાના કોઈપણ સમયગાળા દરમિયાન સંસદના કોઈપણ ગૃહના સભ્ય ન હોય, તે તેટલો સમયગાળો પૂરો થયે મંત્રી રહેશે નહીં.

(6) મંત્રીઓના પગાર અને ભથ્થાં સંસદ દ્વારા વખતોવખત કાયદાથી નક્કી કરવામાં આવશે અને જ્યાં સુધી સંસદ તેમ નક્કી ન કરે ત્યાં સુધી, તે બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કર્યા મુજબ રહેશે.

ભારતના ઍટર્ની-જનરલ

76. ભારતના ઍટર્ની-જનરલ—(1) રાષ્ટ્રપતિ, સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક પામવા માટે લાયક હોય તેવી વ્યક્તિની ભારતના ઍટર્ની-જનરલ તરીકે નિમણૂક કરશે.

(2) ઍટર્ની-જનરલની એ ફરજ રહેશે કે તેઓ ભારત સરકારને એવી કાનૂની બાબતો પર સલાહ આપે અને કાનૂની સ્વરૂપની એવી અન્ય ફરજો બજાવે, જે રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા વખતોવખત તેમને સોંપવામાં આવે, અને આ સંવિધાન અથવા તે સમયે અમલમાં હોય તેવા અન્ય કોઈ કાયદા દ્વારા તેમને સોંપવામાં આવેલાં કાર્યો બજાવે.

(3) પોતાની ફરજોના પાલનમાં ઍટર્ની-જનરલને ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાંની તમામ અદાલતોમાં સુનાવણીનો અધિકાર રહેશે.

(4) ઍટર્ની-જનરલ રાષ્ટ્રપતિની મરજી હોય ત્યાં સુધી હોદ્દો ધરાવશે અને રાષ્ટ્રપતિ નક્કી કરે તેવું મહેનતાણું મેળવશે.

સરકારી કામકાજનું સંચાલન

77. ભારત સરકારના કામકાજનું સંચાલન—(1) ભારત સરકારના તમામ કારોબારી કાર્યો રાષ્ટ્રપતિના નામે કરવામાં આવ્યા હોવાનું વ્યક્ત કરવામાં આવશે.

(2) રાષ્ટ્રપતિના નામે કરવામાં આવેલા અને અમલી કરાયેલા આદેશો અને અન્ય દસ્તાવેજો રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા બનાવવામાં આવનારા નિયમોમાં[1] નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તે રીતે પ્રમાણિત કરવામાં આવશે; અને આ રીતે પ્રમાણિત થયેલા આદેશ અથવા દસ્તાવેજની માન્યતા સામે એવા આધારે પ્રશ્ન ઉઠાવી શકાશે નહીં કે તે રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા કરવામાં આવેલો અથવા અમલી કરાયેલો આદેશ કે દસ્તાવેજ નથી.

(3) રાષ્ટ્રપતિ ભારત સરકારના કામકાજના વધુ સુવિધાજનક વહીવટ માટે અને મંત્રીઓ વચ્ચે ઉક્ત કામકાજની વહેંચણી માટે નિયમો બનાવશે.

[2](4) * * * *

---

[1] *જુઓ* અધિસૂચના ક્રમાંક એસ.ઓ. 2297, તારીખ 3 નવેમ્બર, 1958, ભારતનું રાજપત્ર (Gazette of India), અસાધારણ, ભાગ II, વિભાગ 3 (ii), પાના 1315, જે વખતોવખત સુધારવામાં આવી છે.

[2] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 14 દ્વારા ખંડ (4) દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો (તારીખ 3-1-1977થી અમલી) અને સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 12 દ્વારા રદ કરવામાં આવેલ છે છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

78. રાષ્ટ્રપતિને માહિતી પૂરી પાડવા, વગેરે બાબતમાં વડાપ્રધાનની ફરજો—વડાપ્રધાનની એ ફરજ રહેશે કે—

(ક) સંઘના વહીવટી કાર્યો સંબંધિત મંત્રીમંડળના તમામ નિર્ણયો અને કાયદા માટેની દરખાસ્તો વિશે રાષ્ટ્રપતિને જાણ કરવી;

(ખ) સંઘના વહીવટી કાર્યો અને કાયદા માટેની દરખાસ્તો સંબંધિત એવી માહિતી પૂરી પાડવી જે રાષ્ટ્રપતિ માંગે; અને

(ગ) જો રાષ્ટ્રપતિ એવી અપેક્ષા રાખે તો, જે બાબત પર કોઈ મંત્રીએ નિર્ણય લીધો હોય પરંતુ મંત્રીમંડળે વિચારણા ન કરી હોય, તેવી કોઈપણ બાબતને મંત્રીમંડળની વિચારણા માટે રજૂ કરવી.

પ્રકરણ II—સંસદ

સામાન્ય

79. સંસદનું સંવિધાન—સંઘને માટે એક સંસદ રહેશે, કે જે રાષ્ટ્રપતિ અને અનુક્રમે રાજ્યસભા અને લોકસભા એ નામે ઓળખાતા બે ગૃહોની બનેલી હશે.

80. રાજ્યસભાની રચના—(1) [1][[2] * * * રાજ્યસભા] -

(ક) ખંડ (3)ની જોગવાઈઓ અનુસાર, રાષ્ટ્રપતિ નિયુક્ત કરે તે બાર સભ્યોની, અને

(ખ) રાજ્યોના [3][અને કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોના] બસ્સો આડત્રીસ કરતાં વધારે નહિ તેટલાં પ્રતિનિધિઓની, બનેલી રહેશે.

(2) રાજ્યસભામાં રાજ્યોના [3][અને કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોના] પ્રતિનિધિઓથી પૂરવાની બેઠકોની ફાળવણી ચોથી અનુસૂચિમાં તે અર્થે નિર્દિષ્ટ કરેલ જોગવાઈઓ અનુસાર થશે.

(3) ખંડ (1)ના પેટા-ખંડ (ક) હેઠળ રાષ્ટ્રપતિએ નિયુક્ત કરવાના સભ્યો, નીચેના વિષયોનું વિશેષ જ્ઞાન અથવા વ્યવહારૂ અનુભવ ધરાવતા હોવા જોઈશે:-

સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, કલા અને સમાજ સેવા.

---

[1] સંવિધાન (પાંત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1974ની કલમ 3થી "રાજ્યસભા" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે (તારીખ 1-3-1975થી અમલી).

[2] સંવિધાન (છત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1975ની કલમ 5થી "દસમી અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 4ની જોગવાઈને અધીન રહીને" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 26-4-1975થી અમલી).

[3] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 3થી આ શબ્દો ઉમેર્યા છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

(4) રાજ્યસભામાંના [1]*** દરેક રાજ્યના પ્રતિનિધિઓને તે રાજ્યની વિધાનસભાના ચૂંટાયેલા સભ્યો દ્વારા એકલ સંક્રમણિય મતના સાધનથી સપ્રમાણ પ્રતિનિધિત્વની પદ્ધતિથી ચૂંટવામાં આવશે.

(5) રાજ્યસભામાં [2][કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશના] પ્રતિનિધિઓને સંસદ કાયદાથી નક્કી કરે એ રીતે ચુંટવામાં આવશે.

[3][**81. લોકસભાની રચના**—(1) [4][અનુચ્છેદ 331 [5]*** ની જોગવાઈઓને અધીન] લોકસભા-

(ક) રાજ્યોના પ્રાદેશિક મતદારમંડળોમાંથી સીધી ચૂંટણીથી પસંદ કરેલા વધુમાં વધુ [6][પાંચસો ત્રીસ સભ્યો]ની, અને

(ખ) કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા અને સંસદ કાયદાથી ઠરાવે તે રીતે પસંદ કરેલા વધુમાં વધુ [7][વીસ]થી વધારે નહિ તેટલાં [7][સભ્યો]ની, બનેલી રહેશે.

(2) ખંડ (1)ના પેટા-ખંડ (ક)ના હેતુઓ માટે—

(ક) દરેક રાજ્યને લોકસભાની બેઠકોની સંખ્યાની ફાળવણી એવી રીતે કરવામાં આવશે કે જેથી તે સંખ્યા અને રાજ્યની વસ્તીનું પ્રમાણ, શકય હોય ત્યાં સુધી, તમામ રાજ્યો માટે એકસરખું રહે; અને

(ખ) દરેક રાજ્યનું, પ્રાદેશિક મતદારમંડળોમાં એવી રીતે વિભાજન કરવામાં આવશે કે જેથી દરેક મતદાર મંડળની વસ્તી અને તેને ફાળવવામાં આવેલી બેઠકોની સંખ્યા વચ્ચેનું પ્રમાણ, શકય હોય ત્યાં સુધી, તે રાજ્યમાં સર્વત્ર એકસરખું રહે:

[8][પરંતુ એવી જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, જે રાજ્યની વસ્તી સાઇઠ લાખથી વધુ ન હોય ત્યાં સુધી તે રાજ્યની લોકસભામાંની બેઠકોની ફાળવણીના હેતુ માટે આ ખંડના પેટા-ખંડ (ક)ની જોગવાઈઓ લાગુ પડશે નહિ.]

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 3થી "પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક અથવા ખમાં ઉલ્લેખેલા" એ શબ્દો અને અક્ષરો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 3થી "પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ગમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યો" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો અને અક્ષરો મૂકયા છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[3] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 4થી અનુચ્છેદ 81 અને 82 ને બદલે આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યા છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[4] સંવિધાન (પાંત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1974ની કલમ 4થી "અનુચ્છેદ 331ની જોગવાઈઓને અધીન રહીને" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે (તારીખ 1-3-1975થી અમલી).

[5] સંવિધાન (છત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1975ની કલમ 5થી "અને દસમી અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 4" એ શબ્દો અને આંકડા રદ કરેલ છે (તારીખ 26-4-1975થી અમલી).

[6] ગોવા, દમણ અને દીવ પુનર્રચના અધિનિયમ, 1987 (સન 1987ના 18)ની કલમ 63થી 'પાંચસો પચ્ચીસ સભ્યો" એ શબ્દોને સ્થાને આ ઉલ્લેખ મૂકયો છે (તારીખ 30-5-1987થી અમલી).

[7] સંવિધાન (એકત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1973ની કલમ 2થી "પચ્ચીસ સભ્યો" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે (તારીખ 17-10-1973થી અમલી).

[8] સંવિધાન (એકત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1973ની કલમ 2થી આ પરંતુક ઉમેર્યો છે (તારીખ 17-10-1973થી અમલી).

(3) આ અનુચ્છેદમાં "વસ્તી" શબ્દનો અર્થ, જેને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા હોય તેવી છેલ્લી વસ્તી ગણતરીમાં નક્કી થયા પ્રમાણેની વસ્તી, એવો થાય છે:

[1][પરંતુ એવી જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, આ ખંડમાં જેને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા હોય એવી છેલ્લી વસ્તી ગણતરીના ઉલ્લેખનો અર્થ, સન [2][2026] પછી કરેલી પ્રથમ વસ્તી ગણતરીને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, [3][એનો અર્થ એવો થશે કે, —

(i) ખંડ (2)ના પેટા-ખંડ (ક) અને તે પેટા-ખંડના પ્રબંધકના હેતુઓ માટે, સન 1971ની વસ્તી ગણતરીના ઉલ્લેખ તરીકે કરવો જોઈશે; અને

(ii) ખંડ (2)ના પેટા-ખંડ (ખ)ના હેતુઓ માટે સન [4][2001]ની વસ્તી ગણતરીના ઉલ્લેખ તરીકે કરવો જોઈશે.]]

82. દરેક વસ્તી ગણતરી પછી પુનર્વ્યવસ્થા—દરેક વસ્તી ગણતરી પૂરી થયે, રાજ્યોને ફાળે આવતી લોકસભાની બેઠકોની અને દરેક રાજ્યના પ્રાદેશિક મતદાર મંડળોની વિભાજનની, કાયદાથી સંસદ નક્કી કરે તેવા સત્તાધિકારી વડે અને તે રીતે, પુનર્વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે:

પરંતુ જોગવાઇ એવી કરવામાં આવે છે કે, તે સમયે અસ્તિત્વ ધરાવતા ગૃહનું વિસર્જન ન થાય ત્યાં સુધી, આવી પુનર્વ્યવસ્થાની અસર લોકસભાના પ્રતિનિધિત્વ ઉપર થશે નહિ:

[5][વધુમાં એવી જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, આવી પુનર્વ્યવસ્થા, રાષ્ટ્રપતિ આદેશ કરીને નિર્દિષ્ટ કરે તેવી તારીખથી અમલમાં આવશે અને આવી પુનર્વ્યવસ્થા અમલમાં ન આવે ત્યાં સુધી, ગૃહની કોઈપણ ચૂંટણી, આવી પુનર્વ્યવસ્થા અગાઉ અસ્તિત્વ ધરાવતાં પ્રાદેશિક મતદાર મંડળોના ધોરણે કરી શકાશે :

વધુમાં એવી પણ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, સન [6][2026] પછી કરવામાં આવેલ પ્રથમ વસ્તી ગણતરીને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, [7][આ અનુચ્છેદ હેઠળ,

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 15થી આ પરંતુક ઉમેર્યો છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

[2] સંવિધાન (ચોર્યાસીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2001ની કલમ 3થી "2000"ના સ્થાને દાખલ કરેલ છે (તારીખ 21-2-2002થી અમલી).

[3] ઉપર મુજબની, 2001ની કલમ 3થી કેટલાક શબ્દોના સ્થાને આ ઉલ્લેખ દાખલ કરેલ છે (તારીખ 21-2-2002થી અમલી).

[4] સંવિધાન (સિત્યાસીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2003ની કલમ 2થી "1991"ના સ્થાને દાખલ કરેલ છે (તારીખ 22-6-2003થી અમલી).

[5] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 16થી આ પરંતુકો દાખલ કર્યા છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

[6] સંવિધાન (ચોર્યાસીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2001ની કલમ 4થી "2000"ના સ્થાને આ ઉલ્લેખ દાખલ કરેલ છે (તારીખ 21-2-2002થી અમલી).

[7] સંવિધાન (ચોર્યાસીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2001ની કલમ 4થી, કેટલાક શબ્દોને સ્થાને દાખલ કરેલ છે (તારીખ 21-2-2002થી અમલી).

(i) રાજ્યોના ફાળે આવતી સન 1971ની વસ્તી ગણતરીના આધારે પુનર્ગઠિત કરાયેલી બેઠકો; અને

(ii) આ અનુચ્છેદ હેઠળ, સન [1][2001]ની વસ્તીગણતરીના આધારે જે રીતે પુનઃસમાયોજિત કરવામાં આવે તે મુજબ, દરેક રાજ્યનું પ્રાદેશિક મતવિસ્તારોમાં વિભાજન કરવામાં આવશે.]]

83. સંસદના ગૃહોની મુદત—(1) રાજ્યસભા વિસર્જનને અધીન રહેશે નહિ, પરંતુ તેની એક તૃતીયાંશની શક્ય હોય તેટલી નજીકની સંખ્યાના સભ્યો, સંસદે, તે હેતુ માટે કરેલ કાયદાની જોગવાઈઓ અનુસાર દર બીજા વર્ષને અંતે બનતી ત્વરાએ નિવૃત્ત થશે.

(2) લોકસભાનું વહેલું વિસર્જન કરવામાં આવે તે સિવાય, તેની પ્રથમ બેઠક માટે નક્કી કરાયેલ તારીખથી તે [2][પાંચ વર્ષ] સુધી ચાલુ રહેશે, અને તેથી વધુ નહિ; અને સદરહુ [2][તે પાંચ વર્ષ]ની મુદત પૂરી થાય એટલે તે ગૃહનું વિસર્જન થયેલું ગણાશે:

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે કટોકટીનું જાહેરનામું જ્યારે અમલમાં હોય તે દરમિયાન સંસદ કાયદા દ્વારા ઉપરોક્ત જણાવેલ મુદતને લંબાવી શકશે પણ તે સમયગાળો એકસાથે એક વર્ષથી વધારેનો ન હોવો જોઈએ અને જો જાહેરનામાનો અમલ પૂરો થઇ ગયો હોય તો તેવા સંજોગોમાં તે મુદતનો સમયગાળો કોઈપણ રીતે છ માસથી વધારે લંબાવી શકશે નહિ.

84. સંસદના સભ્યપદ માટે લાયકાત—કોઈપણ વ્યક્તિ, સંસદ ની કોઈપણ બેઠક પૂરવા માટે પસંદગી પામવા માટે લાયક ગણાશે નહિ, સિવાય કે તે—

[3][(ક) ભારતની નાગરિક હોય અને ચૂંટણી પંચે તે હેતુ માટે અધિકાર આપ્યો હોય તેવી કોઈ વ્યક્તિ સમક્ષ ત્રીજી અનુસૂચિમાં આ હેતુ માટે આપેલા નમૂના પ્રમાણે જેણે શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય અને તેની નીચે સહી કરી હોય;]

(ખ) રાજ્યસભાની બેઠક માટે ઓછામાં ઓછા ત્રીસ વર્ષની અને લોકસભાની બેઠક માટે ઓછામાં ઓછા પચીસ વર્ષની ઉંમર ધરાવતી હોય; અને

(ગ) સંસદે કરેલા કોઈ કાયદાથી કે તે હેઠળ નિયત કરવામાં આવે તેવી કોઇ અન્ય લાયકાતો ધરાવતી હોય.

---

[1] સંવિધાન (સિત્યાસીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2003ની કલમ 3થી "1991"ના સ્થાને દાખલ કરેલ છે (તારીખ 22-6-2003થી અમલી).

[2] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 17થી "પાંચ વર્ષ"ના સ્થાને દાખલ કરેલ છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી) અને સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 13થી "છ વર્ષ"ના સ્થાને મૂક્યો છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

[3] સંવિધાન (સોળમો સુધારો) અધિનિયમ, 1963ની કલમ 3થી ખંડ (ક)ને સ્થાને આ ખંડ મૂક્યો છે (તારીખ 5-10-1963થી અમલી).

[1][**85. સંસદના સત્રો, સત્ર સમાપ્તિ અને વિસર્જન**—(1) રાષ્ટ્રપતિ સંસદના દરેક ગૃહની બેઠક પોતાને યોગ્ય લાગે તે સમયે અને સ્થળે, વખતોવખત બોલાવશે, પરંતુ એક સત્રની છેલ્લી બેઠક અને તરત પછીના સત્રની પહેલી બેઠક માટે નક્કી કરાયેલ તારીખ વચ્ચે છ માસ કરતાં વધારે સમયગાળો રહેવો જોઇએ નહિ.

(2) રાષ્ટ્રપતિ વખતોવખત—

(ક) ગૃહોની અથવા કોઈપણ એક ગૃહની સત્ર-સમાપ્તિ કરી શકશે;

(ખ) લોકસભાનું વિસર્જન કરી શકશે.]

86. રાષ્ટ્રપતિનો ગૃહોને સંબોધવાનો અને સંદેશાઓ મોકલવાનો અધિકાર—(1) રાષ્ટ્રપતિ સંસદના કોઈપણ એક ગૃહને અથવા એકત્રિત થયેલા બન્ને ગૃહોને સંબોધન કરી શકશે અને તે હેતુ માટે સભ્યોને હાજર રહેવા જણાવી શકશે.

(2) રાષ્ટ્રપતિ, સંસદના કોઈપણ એક ગૃહને, સંસદમાં તે સમયે વિચારણાધીન હોય તેવા વિધેયક અંગે કે અન્ય કોઇ બાબત અંગે સંદેશો પાઠવી શકશે અને જે ગૃહને એ રીતે સંદેશો પાઠવવામાં આવેલ હોય તે ગૃહ સંદેશામાં વિચારણામાં લેવા માટે આવશ્યક ગણેલ હોય તે બાબત, બનતી ત્વરાએ, વિચારણામાં લેશે.

87. રાષ્ટ્રપતિનું વિશિષ્ટ સંબોધન—(1) [2][લોકસભાની દરેક સામાન્ય ચૂંટણી પછીના પ્રથમ સત્રની શરૂઆતમાં અને દરેક વર્ષના પ્રથમ સત્રને આરંભે] રાષ્ટ્રપતિ, સંસદના એકત્રિત થયેલા બન્ને ગૃહોને સંબોધશે અને સંસદને બોલાવવાના કારણો જણાવશે.

(2) આવા સંબોધનમાં ઉલ્લેખિત બાબતોની ચર્ચા માટે, સમય ફાળવવા માટે [3]*** કોઈપણ એક ગૃહની કાર્યવાહીનું નિયમન કરતા નિયમોથી જોગવાઈ કરવામાં આવશે.

88. ગૃહો અંગે મંત્રીઓ અને ઍટર્ની જનરલના અધિકારો—દરેક મંત્રીને અને ભારતના ઍટર્ની જનરલને કોઈપણ એક ગૃહમાં, ગૃહોની કોઈ સંયુક્ત બેઠકમાં અને સભ્ય તરીકે જેમાં તેમનું નામ હોય તેવી સંસદની કોઈ સમિતિમાં બોલવાનો અને અન્ય રીતે તેની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર રહેશે, પરંતુ આ અનુચ્છેદથી તેમને મત આપવાનો અધિકાર રહેશે નહિ.

---

[1] સંવિધાન (પહેલો સુધારો) અધિનિયમ, 1951ની કલમ 6થી આ "અનુચ્છેદ 85"ના સ્થાને મૂકયો છે (તારીખ 18-6-1951થી અમલી).

[2] સંવિધાન (પહેલો સુધારો) અધિનિયમ, 1951ની કલમ 7થી "દરેક સત્રને" સ્થાને આ મૂક્યા છે (તારીખ 18-6-1951થી અમલી).

[3] સંવિધાન (પહેલો સુધારો) અધિનિયમ, 1951ની કલમ 7થી "તથા ગૃહના અન્ય કામકાજ પહેલાં આવી ચર્ચાને પસંદગી આપવા માટે" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 18-6-1951થી અમલી).

સંસદના અધિકારીઓ

89. રાજ્યસભાના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ—(1) ભારતના ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ, હોદ્દાની રૂએ, રાજ્યસભાના અધ્યક્ષ રહેશે.

(2) રાજ્યસભા, બનતી ત્વરાએ, પોતાના એક સભ્યને ઉપાધ્યક્ષ તરીકે પસંદ કરશે અને ઉપાધ્યક્ષનો હોદ્દો ખાલી થાય ત્યારે બીજા સભ્યને ઉપાધ્યક્ષ તરીકે પસંદ કરશે.

90. ઉપાધ્યક્ષના પદનો અવકાશ, રાજીનામું અને હોદ્દા પરથી દૂર કરવા વિશે—રાજ્યસભાના ઉપાધ્યક્ષનો હોદ્દો ધરાવતા સભ્ય—

(ક) રાજ્યસભાના સભ્ય ન રહે તો તેઓ પોતાનો હોદ્દો ખાલી કરશે.

(ખ) અધ્યક્ષને સંબોધીને પોતાની સહીથી કરેલા લખાણથી ગમે તે સમયે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી શકશે; અને

(ગ) રાજ્યસભાના તે વખતના કુલ સભ્યોની બહુમતીથી પસાર કરેલા ઠરાવથી તેમને તેમના હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકાશે:

પરંતુ એવી જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, ખંડ (ગ)ના હેતુ માટેનો ઠરાવ, તે રજૂ કરવાના ઈરાદાથી ઓછામાં ઓછી ચૌદ દિવસની નોટિસ અપાઈ ન હોય, તો રજૂ કરી શકાશે નહિ.

91. ઉપાધ્યક્ષના હોદ્દાની ફરજો બજાવવાની અથવા અધ્યક્ષ તરીકે કાર્ય કરવાની ઉપાધ્યક્ષ અથવા અન્ય વ્યક્તિની સત્તા—(1) અધ્યક્ષનો હોદ્દો ખાલી હોય તે દરમિયાન, અથવા ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ, રાષ્ટ્રપતિ તરીકે કાર્યવાહી કરતા હોય અથવા તેમના કાર્યો બજાવતા હોય તેવા કોઈ સમયગાળા દરમિયાન, તે હોદ્દાની ફરજો ઉપાધ્યક્ષ બજાવશે અથવા ઉપાધ્યક્ષનો હોદ્દો પણ ખાલી હોય તો રાષ્ટ્રપતિ તે હેતુ માટે નીમે તેવા રાજ્યસભાના સભ્ય તે ફરજો બજાવશે.

(2) રાજ્યસભાની કોઈ બેઠકમાં અધ્યક્ષની ગેરહાજરી દરમિયાન, ઉપાધ્યક્ષ અથવા જો તેઓ પણ ગેરહાજર હોય તો રાજ્યસભાની કાર્યવાહીના નિયમોથી નક્કી કરવામાં આવે તે વ્યક્તિ, અથવા તેવી કોઈપણ વ્યક્તિ હાજર ન હોય, તો રાજ્યસભા નક્કી કરે એવી અન્ય વ્યક્તિ, અધ્યક્ષ તરીકે કાર્ય કરશે.

92. અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યક્ષને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવાના ઠરાવની ઉપર વિચારણા વખતે તેઓ અધ્યક્ષસ્થાન લેશે નહિ—(1) રાજ્યસભાની કોઈ બેઠકમાં ઉપ-રાષ્ટ્રપતિને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા માટેના કોઈ ઠરાવ ઉપર વિચારણા થઇ રહી હોય તે સમયે અધ્યક્ષ પોતે અથવા ઉપાધ્યક્ષને તેમના હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા માટે કોઈ ઠરાવ ઉપર વિચારણા થઇ રહી હોય તે સમયે ઉપાધ્યક્ષ પોતે હાજર હોય તો પણ અધ્યક્ષ સ્થાન લઈ શકશે નહિ અને અનુચ્છેદ 91ના ખંડ (2)ની જોગવાઈઓ, યથાપ્રસંગે, અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યક્ષ જેમાં ગેરહાજર હોય તેવી બેઠકને જે રીતે લાગુ પડે છે તે રીતે, આવી દરેક બેઠકને લાગુ પડશે.

(2) ઉપ-રાષ્ટ્રપતિને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવાના કોઈ ઠરાવ ઉપર વિચારણા થઇ રહી હોય ત્યારે, અધ્યક્ષને રાજ્યસભામાં બોલવાનો, અને અન્ય રીતે તેની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર રહેશે, પરંતુ અનુચ્છેદ 100માં ગમે તે જોગવાઇ હોય તે છતાં, આવા ઠરાવ ઉપર અથવા આવી કાર્યવાહી દરમિયાન અન્ય કોઈ બાબત ઉપર મતદાન કરવાનો તેમને કોઈ અધિકાર રહેશે નહિ.

93. લોકસભાના અધ્યક્ષ તથા ઉપાધ્યક્ષ—લોકસભા શક્ય તેટલી ત્વરાએ પોતાના બે સભ્યોને, અનુક્રમે, તેનાં અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ તરીકે પસંદ કરશે, અને અધ્યક્ષ અથવા જે હોય તે ઉપાધ્યક્ષનો હોદ્દો ખાલી થાય ત્યારે, ગૃહ કોઈ અન્ય સભ્યને અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યક્ષ તરીકે પસંદ કરશે.

94. અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષના પદનો અવકાશ, રાજીનામું અને હોદ્દા પરથી દૂર કરવા વિશે—લોકસભાના અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યક્ષ તરીકે હોદ્દો ધરાવતા સભ્ય-

(ક) લોકસભાના સભ્ય ન રહે, તો તેઓ પોતાનો હોદ્દો ખાલી કરશે.

(ખ) એવા સભ્ય અધ્યક્ષ હોય તો ઉપાધ્યક્ષને, અને ઉપાધ્યક્ષ હોય તો અધ્યક્ષને સંબોધીને પોતાની સહીથી કરેલા લખાણથી ગમે ત્યારે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી શકશે; અને

(ગ) લોકસભાના તે સમયે રહેલા કુલ સભ્યોની બહુમતીથી પસાર થયેલા ઠરાવથી તેમને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકાશે:

પરંતુ એવી જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, ખંડ (ગ)ના હેતુ માટેના ઠરાવ, તે રજૂ કરવાના ઈરાદાને ઓછામાં ઓછા ચૌદ દિવસની નોટિસ અપાયેલ ન હોય, તો રજૂ કરી શકાશે નહિ:

વધુમાં એવી જોગવાઇ કરવામાંઆવે છે કે, લોકસભાનું વિસર્જન થાય ત્યારે વિસર્જન પછીની લોકસભાની પ્રથમ બેઠક મળે ત્યાં સુધી, અધ્યક્ષ પોતાનો હોદ્દો ખાલી કરી શકશે નહિ.

95. અધ્યક્ષના હોદ્દાની ફરજો બજાવવાની અથવા અધ્યક્ષ તરીકે કાર્ય કરવાની ઉપાધ્યક્ષ અથવા અન્ય કોઇ વ્યકિતની સત્તા—(1) અધ્યક્ષનો હોદ્દો ખાલી હોય ત્યારે ઉપાધ્યક્ષ તે હોદ્દાની ફરજો બજાવશે અને ઉપાધ્યક્ષનો હોદ્દો પણ ખાલી હોય તો રાષ્ટ્રપતિ તે હેતુ માટે નિયુક્ત કરે તેવા લોકસભાના સભ્ય તે ફરજો બજાવશે.

(2) લોકસભાની કોઈ બેઠકમાં અધ્યક્ષની ગેરહાજરી દરમિયાન ઉપાધ્યક્ષ અથવા જો તેમની પણ ગેરહાજરી હોય તો ગૃહની કાર્યવાહીના નિયમોથી નક્કી કરવામાં આવે એ વ્યકિત, અથવા આવી વ્યકિત જો ગેરહાજર હોય તો ગૃહ નક્કી કરે એવી અન્ય વ્યકિત અધ્યક્ષ તરીકે કાર્ય કરશે.

96. અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યક્ષને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવાના ઠરાવની વિચારણા વખતે તેઓ અધ્યક્ષસ્થાન લેશે નહિ—(1) લોકસભાની કોઈ બેઠકમાં અધ્યક્ષને તેમના હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા માટેના ઠરાવ ઉપર વિચારણા થઇ રહી હોય ત્યારે અધ્યક્ષ પોતે અથવા ઉપાધ્યક્ષને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા માટેના ઠરાવ ઉપર વિચારણા થઇ રહી હોય તે સમયે ઉપાધ્યાક્ષ જાતે હાજર હોય તો પણ, અધ્યક્ષસ્થાન લેશે નહિ, અને અનુચ્છેદ 95ના ખંડ (2)ની જોગવાઈઓ, જે હોય તે, અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યક્ષ ગેરહાજર હોય તેવી બેઠકને જે રીતે લાગુ પડે છે તે રીતે આવી દરેક બેઠકને લાગુ પડશે.

(2) લોકસભામાં અધ્યક્ષને તેમના હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા અંગેના ઠરાવ ઉપર વિચારણા થઇ રહી હોય ત્યારે તેમને ગૃહમાં બોલવાનો અને અન્ય રીતે તેની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર રહેશે, અને અનુચ્છેદ 100માં ગમે તે જોગવાઇ હોવા છતાં, આવાં ઠરાવ ઉપર અથવા એવી કાર્યવાહી દરમિયાન અન્ય કોઈ બાબત ઉપર તેમને ફક્ત પ્રથમ વખત મતદાન કરવાનો અધિકાર રહેશે, પરંતુ મતો સરખા થાય ત્યારે આવો અધિકાર રહેશે નહિ.

97. સભાપતિ અને ઉપ-સભાપતિ તથા અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષના પગાર અને ભથ્થાં— રાજ્યસભાના સભાપતિ અને ઉપ-સભાપતિને તથા લોકસભાના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષને સંસદ કાયદાથી નક્કી કરે તે પ્રમાણે અને તે અર્થે એવી જોગવાઈ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા પગાર અને ભથ્થાં આપવામાં આવશે.

98. સંસદનું સચિવાલય—(1) સંસદના દરેક ગૃહને જુદો સચિવાલયી કર્મચારીગણ રહેશે:

પરંતુ એવી જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, સંસદના બન્ને ગૃહોની સહિયારી જગ્યાઓ ઊભી કરવામાં આ ખંડના કોઈ ઉલ્લેખથી બાધ આવે છે એમ ગણવામાં આવશે નહિ.

(2) સંસદ કાયદા દ્વારા, સંસદના કોઈપણ એક અથવા બન્ને ગૃહોના સચિવાલયી કર્મચારીગણની ભરતીનું અને તે ઉપર નીમાયેલી વ્યકિતઓની સેવાઓની શરતોનું નિયમન કરી શકશે.

(3) સંસદ, ખંડ (2) હેઠળ જોગવાઈ ન કરે ત્યાં સુધી, રાષ્ટ્રપતિ, લોકસભાના અધ્યક્ષના અથવા જે હોય તે રાજ્યસભાના સભાપતિ સાથે વિચારણા કર્યા બાદ, લોકસભા અથવા રાજ્યસભાના સચિવાલયી કર્મચારીગણની ભરતી માટે અને નિમવામાં આવેલ વ્યકિતઓની સેવાઓની શરતોના નિયમન માટે નિયમો ઘડી શકશે અને એ રીતે ઘડાયેલા નિયમો સદરહુ ખંડ હેઠળ ઘડેલા કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન અમલી બનશે.

કાર્યોનું સંચાલન

99. સભ્યોએ લેવાના શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા—સંસદના દરેક ગૃહના દરેક સભ્યએ, પોતાની બેઠક સંભાળતા પહેલાં, રાષ્ટ્રપતિ, અથવા તેમણે તે હેતુ માટે નીમેલી કોઈ વ્યકિત સમક્ષ ત્રીજી અનુસૂચિમાં તે હેતુ માટે અપાયેલ નમૂના પ્રમાણે શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા લેવાની રહેશે અને પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપર પોતાની સહી કરવાની રહેશે.

100. ગૃહોમાં મતદાન અને ખાલી જગ્યા હોવા છતાં કાર્ય કરવાની ગૃહોની સત્તા અને કાર્યસાધક સંખ્યા—(1) આ સંવિધાનમાં અન્યથા જોગવાઈ કરેલ હોય તે સિવાય બેમાંથી કોઈ ગૃહની કોઈ બેઠકમાં અથવા બન્ને ગૃહોની સંયુકત બેઠકમાં તમામ પ્રશ્નોનો નિર્ણય, અધ્યક્ષ અથવા સભાપતિ કે અધ્યક્ષ તરીકે કાર્ય કરનાર વ્યકિત સિવાયના તેમાં હાજર રહી મતદાન કરનારા સભ્યોની બહુમતીથી કરાશે.

સભાપતિ કે અધ્યક્ષ અથવા સભાપતિ કે અધ્યક્ષ તરીકે કાર્ય કરનાર વ્યકિત પ્રથમ તબક્કે મત આપી શકશે નહિ, પરંતુ જ્યારે મતની સંખ્યા સમાન થાય ત્યારે તેમને નિર્ણાયક મત આપવાનો રહેશે.

(2) સંસદના કોઈપણ ગૃહના સભ્યપદમાં જગ્યા ખાલી થાય તેમ છતાં, સંસદના કોઈપણ ગૃહને કાર્ય કરવાની સત્તા રહેશે અને સંસદની કોઈપણ કાર્યવાહી દરમિયાન હાજર રહેવાનો કે મતદાન કરવાનો કે અન્ય રીતે કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર ન ધરાવતી વ્યકિતએ જો તેમ કર્યું હોવાની જાણ પાછળથી થાય તેમ છતાં, તે કાર્યવાહી કાયદેસર ગણાશે.

[1][(3) સંસદે કાયદાથી અન્યથા જોગવાઈ કરેલ ન હોય ત્યાં સુધી, સંસદના દરેક ગૃહની બેઠક માટેની કાર્યસાધક સંખ્યા ગૃહના સભ્યોની કુલ સંખ્યાની એક દશાંશ સંખ્યા રહેશે.

(4) કોઈ ગૃહની બેઠક દરમિયાન કોઈ સમયે કાર્યસાધક સંખ્યા ન થાય તો ગૃહ મોકૂફ રાખવાની અથવા કાર્યસાધક સંખ્યા ન થાય ત્યાં સુધી તેની બેઠક મુલતવી રાખવાની ફરજ સભાપતિ અથવા અધ્યક્ષ અથવા તે તરીકે કાર્ય કરનાર વ્યક્તિની ગણાશે.]

સભ્યોની ગેરલાયકાતો

101. બેઠકો ખાલી થવા બાબત—(1) કોઈપણ વ્યક્તિ સંસદના બંને ગૃહોનોની સભ્ય બની શકશે નહીં અને જે વ્યક્તિ સંસદના બંને ગૃહોના સભ્ય તરીકે ચૂંટાઈ હોય તેણે એક અથવા બીજા ગૃહમાં પોતાની બેઠક ખાલી કરવા બાબતની જોગવાઈ સંસદ કાયદા દ્વારા કરશે.

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 18થી (તારીખ સૂચિત નથી) ખંડ (3) અને ખંડ (4) ને અવગણવામાં આવે છે. આ સુધારો સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 45 દ્વારા રદ કરેલ છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

(2) કોઈપણ વ્યક્તિ સંસદ અને રાજ્યની વિધાનસભાના ગૃહની, એમ બન્નેની સભ્ય બની શકશે નહિ [1]*** અને જો કોઈ વ્યક્તિ, સંસદ અને [2][કોઈ રાજ્યની] વિધાનસભાના કોઈ ગૃહની, એમ બન્નેના સભ્ય તરીકે ચૂંટાય, તો રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા કરવામાં આવેલા નિયમોમાં* નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેટલાં સમયગાળાની સમાપ્તિ પછી, સંસદમાં તે વ્યક્તિની બેઠક ખાલી ગણાશે, સિવાય કે તેણે રાજ્યની વિધાનસભાની પોતાની બેઠક પરથી અગાઉથી રાજીનામું આપી દીધું હોય.

(3) સંસદના કોઈપણ ગૃહના સભ્ય—

(ક) [3][અનુચ્છેદ 102ના ખંડ (1) અથવા ખંડ (2)]માં નિર્દિષ્ટ કોઇ ગેરલાયકાતને અધીન બને; અથવા

[4][(ખ) જે હોય તે, સભાપતિ અથવા અધ્યક્ષને સંબોધીને પોતાની સહીથી કરેલા લખાણથી પોતાની બેઠકનું રાજીનામું આપે, અને, જે હોય તે, સભાપતિ અથવા અધ્યક્ષ તે સ્વીકારે,]

જો આમ થાય તો તેની બેઠક ખાલી પડશે:

[5][પરંતુ એવી જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, પેટા-ખંડ (ખ)માં ઉલ્લેખિત કોઈ રાજીનામાના પ્રસંગે મળેલી માહિતી ઉપરથી અથવા અન્ય રીતે અને પોતે યોગ્ય ગણે તેવી તપાસ કર્યા બાદ, જે હોય તે, સભાપતિ અથવા અધ્યક્ષને એવી ખાતરી થાય કે આ રાજીનામું સ્વૈચ્છિક અથવા વાસ્તવિક નથી, તો તેઓ એ રાજીનામું સ્વીકારશે નહિ.]

(4) સંસદના કોઈપણ ગૃહના સભ્ય, ગૃહની પરવાનગી વિના ગૃહની તમામ બેઠકોમાં થઈને સાઠ દિવસની મુદત સુધી ગેરહાજર રહે તો ગૃહ તેની બેઠક ખાલી જાહેર કરી શકશે:

પરંતુ એવી જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, સાઇઠ દિવસની મુદતની ગણતરી કરવામાં, જે મુદત દરમિયાન ગૃહનું સત્ર સમાપ્ત કરાયેલ હોય અથવા સતત ચારથી વધુ દિવસ સુધી ગૃહની બેઠક મુલતવી રહેલ હોય તો તે મુદત ગણતરીમાં લેવામાં આવશે નહિ.

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક અથવા ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા" એ શબ્દો અને અક્ષરો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "આવા રાજ્યના" સ્થાને મૂક્યા છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

* *જુઓ* ભારતના રાજપત્ર, અસાધારણના પાના 678 ઉપરના સન 1950ના જાન્યુઆરી મહિનાની 26મી તારીખના વિધિ મંત્રાલયના જાહેરનામા નંબર 678 F.46/50-C સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલ સંસદ તેમજ રાજ્ય વિધાનમંડળ, એમ બન્નેના એક સાથેના સભ્યપદ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવા બાબતના નિયમો, 1950.

[3] સંવિધાન (બાવનમો સુધારો) અધિનિયમ, 1985ની કલમ 2થી "અનુચ્છેદ 102 ના ખંડ (1)"ના સ્થાને મૂક્યો છે (તારીખ 1-3-1985થી અમલી).

[4] સંવિધાન (તેત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1974ની કલમ 2થી મૂક્યો છે (તારીખ 19-5-1974થી અમલી).

[5] ઉપર મુજબની કલમ 2થી ઉમેર્યો છે (તારીખ 19-5-1974થી અમલી).

102. સભ્યપદ માટેની ગેરલાયકાતો—(1) કોઈ વ્યક્તિ સંસદના કોઈપણ ગૃહના સભ્ય તરીકે ચૂંટાવા અને સભ્ય રહેવા માટે ગેરલાયક ઠરશે જો—

[1][(ક) તે ભારત સરકાર અથવા કોઈપણ રાજ્યની સરકાર હેઠળ, સંસદે કાયદા દ્વારા જે હોદ્દો ધારણ કરનારને ગેરલાયક ન ઠરાવવાનું જાહેર કર્યું હોય તે સિવાયનો અન્ય કોઈ લાભદાયક હોદ્દો ધરાવતી હોય;]

(ખ) અસ્થિર મગજની હોય અને સત્તા ધરાવતા ન્યાયાલયે તેને તેવી હોવાનું જાહેર કર્યું હોય;

(ગ) જેને ન્યાયાલયે નાદારીમાંથી મુક્તિ આપી ન હોય;

(ઘ) ભારતની નાગરિક ન હોય, અથવા તેણે સ્વેચ્છાએ કોઈ વિદેશી રાજ્યની નાગરિકતા પ્રાપ્ત કરેલ હોય અથવા કોઈ વિદેશી રાજ્ય પ્રત્યેની નિષ્ઠા અથવા વફાદારીની સ્વીકૃતી હેઠળ હોય;

(ઙ) જો સંસદે ઘડેલા કોઈ કાયદાથી કે તે હેઠળ તેને તે રીતે ગેરલાયક ઠરાવવામાં આવેલ હોય, તો તે, સંસદના કોઈપણ ગૃહના સભ્ય તરીકે પસંદ થવા અને રહેવા માટે ગેરલાયક ગણાશે.

[2][*સ્પષ્ટીકરણ*—આ ખંડના હેતુઓ માટે] કોઇ વ્યક્તિ કેન્દ્રની અથવા રાજ્યની મંત્રી હોય તો માત્ર તે કારણથી, ભારત સરકાર અથવા આવા રાજ્ય સરકાર હેઠળ, કોઇ લાભદાયક હોદ્દો ધરાવતી હોવાનું ગણાશે નહિ.

[3][(2) કોઈ વ્યક્તિ દસમી અનુસૂચિ હેઠળ એવી રીતે ગેરલાયક હોય તો, તે વ્યક્તિ સંસદના કોઈપણ ગૃહની સભ્ય થવા માટે ગેરલાયક બનશે.]

[4][**103. સભ્યોની ગેરલાયકાતો અંગેના પ્રશ્નોનો નિર્ણય**—(1) જો સંસદના કોઈપણ ગૃહના સભ્ય, અનુચ્છેદ 102ના ખંડ (1)માં નક્કી કરાયેલ કોઇપણ ગેરલાયકાતને અધીન છે કે કેમ તે અંગે કોઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય, તો તે પ્રશ્ન રાષ્ટ્રપતિના નિર્ણય માટે મોકલવામાં આવશે અને તેમનો નિર્ણય અંતિમ ગણાશે.

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976, કલમ 19 (તારીખ સૂચિત નથી) દ્વારા બદલાયેલ નીચે પ્રમાણે વાંચવા માટે: જો કે: (ક) જો તે ભારત સરકાર હેઠળ અથવા કોઈપણ સરકાર હેઠળ નફાનું કોઈ પદ ધરાવે છે જે રાજ્ય માટે સંસદે કાયદા દ્વારા તેના ધારકને ગેરલાયક જાહેર કર્યા છે. આ સુધારો સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 45 દ્વારા રદ કરેલ છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

[2] સંવિધાન (બાવનમો સુધારો) અધિનિયમ, 1985ની કલમ 3થી "(2) આ અનુચ્છેદના હેતુઓ માટે" દાખલ કર્યો છે (તારીખ 1-3-1985થી અમલી).

[3] ઉપર મુજબની કલમ 3થી દાખલ કર્યો છે (તારીખ 1-3-1985થી અમલી).

[4] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 20થી અનુચ્છેદ 103ને સ્થાને મૂક્યો છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી) અને ત્યારબાદ સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 14થી અનુચ્છેદ 103ને સ્થાને મૂકયો છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

(2) આવા કોઈ પ્રશ્ન અંગે નિર્ણય આપતા પહેલાં, રાષ્ટ્રપતિ ચૂંટણી પંચનો અભિપ્રાય મેળવશે અને એવા અભિપ્રાય પ્રમાણે કાર્ય કરશે.]

104. અનુચ્છેદ 99 હેઠળ શપથ કે પ્રતિજ્ઞા લેતા પહેલાં કે લાયક ન હોવા અથવા ગેરલાયક ઠર્યા હોવા છતાં ગૃહમાં બેસવા અને મત આપવા માટે દંડ—કોઈ વ્યક્તિ અનુચ્છેદ 99ની જરૂરિયાતોનું પાલન કર્યા પેહલાં અથવા પોતે સંસદના કોઈ ગૃહના સભ્યપદ માટે લાયક નથી અથવા ગેરલાયક ઠેરવવામાં આવી છે અથવા સંસદ દ્વારા ઘડવામાં આવેલ કોઈ કાયદાની જોગવાઈથી પોતાને સભ્ય તરીકે ગૃહમાં બેસવાનો કે મતદાન કરવાનો પ્રતિબંધ હોવાનું જાણતી હોવા છતાં, ગૃહમાં બેસે અથવા મતદાન કરે તો આવા દરેક દિવસ માટે તે વ્યક્તિ પાંચસો રૂપિયાના દંડને પાત્ર બનશે અને તે રકમ સંઘને ચૂકવવાપાત્ર દેવા તરીકે વસૂલ કરવામાં આવશે.

સંસદ અને તેનાં સભ્યોની સત્તાઓ, વિશેષાધિકારો અને મુક્તિઓ

105. સંસદના ગૃહો, તેનાં સભ્યો અને સમિતિઓની સત્તાઓ, વિશેષાધિકારો વગેરે—(1) આ સંવિધાનની જોગવાઈઓ તથા સંસદની કાર્યવાહીના નિયમન કરતાં નિયમો અને સ્થાયી હુકમોને અધીન, સંસદમાં વાણી સ્વાતંત્ર્ય રહેશે.

(2) સંસદમાં અથવા તેની કોઈપણ સમિતિમાં સંસદના કોઈ સભ્યએ કહેલી કોઈ વાત અથવા આપેલા કોઈ મત સંબંધમાં તે સભ્ય વિરુદ્ધ કોઈપણ ન્યાયાલયમાં કોઈ કાર્યવાહી થઈ શકશે નહીં; અને સંસદના કોઈપણ ગૃહના સત્તાધિકાર હેઠળ અથવા તેના દ્વારા કોઈપણ અહેવાલ, પત્ર, મત અથવા કાર્યવાહીના પ્રકાશન સંબંધમાં આવી કોઈ વ્યક્તિ તે રીતે જવાબદાર રહેશે નહીં.

[1][(3) અન્ય બાબતોમાં, સંસદના દરેક ગૃહની અને તેનાં સભ્યોની તથા દરેક ગૃહની સમિતિઓની સત્તાઓ, વિશેષાધિકારો અને મુક્તિઓ, સંસદ વખતોવખત કાયદા દ્વારા નક્કી કરે તે પ્રમાણે રહેશે, અને જ્યાં સુધી તે રીતે નક્કી કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, તે સત્તાઓ, વિશેષાધિકારો અને મુક્તિઓ [સંવિધાન [2](ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978નો અનુચ્છેદ 15 અમલમાં આવે તેની તુરત પહેલાંના સમયે તે ગૃહની અને તેનાં સભ્યો તથા સમિતિઓની જે રીતે હતી તેમ રહેશે.]]

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 21થી (તારીખ સૂચિત નથી) ને બદલે દાખલ કરેલ છે. આ સુધારાને, (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978 ની કલમ 45થી રદ કરેલ છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

[2] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 15થી ને સ્થાને આ ઉલ્લેખ બદલાવેલ છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

(4) ખંડ (1), (2) અને (3)ની જોગવાઈઓ જે રીતે સંસદના સભ્યોની બાબતમાં લાગુ પડે છે તે રીતે, જે વ્યક્તિઓને સંસદના કોઈપણ ગૃહમાં કે તેની કોઈ સમિતિમાં આ સંવિધાનની રૂએ બોલવાનો અને અન્ય રીતે તેની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર હોય તેમના સંબંધમાં લાગુ પડશે.

106. સભ્યોના પગારો અને ભથ્થાં—સંસદના દરેક ગૃહના સભ્યોને સંસદ વખતોવખત કાયદાથી નક્કી કરે તેવા પગાર અને ભથ્થાં મેળવવાનો, અને એ રીતે જોગવાઈ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, આ સંવિધાનની શરૂઆતની તરત પહેલાં હિંદ આધિપત્યની સંવિધાન સભાના સભ્યોની બાબતમાં લાગુ પડતા હોય તે દર અને શરતો પ્રમાણે પગાર અને ભથ્થાં મેળવવા હકદાર રહેશે.

વૈધાનિક કાર્યવાહી

107. વિધેયકો દાખલ અને પસાર કરવા અંગે જોગવાઈઓ—(1) નાણાં વિધેયકો અને અન્ય નાણાંવિષયક વિધેયકો અંગેના અનુચ્છેદ 109 અને 117ની જોગવાઈઓને અધીન કોઇપણ વિધેયક, સંસદના બેમાંથી કોઈપણ એક ગૃહમાં લાવી શકાશે.

(2) અનુચ્છેદો 108 અને 109ની જોગવાઈઓને અધીન, કોઈ વિધેયક, સંસદના બન્ને ગૃહો દ્વારા સુધારા વિના અથવા બન્ને ગૃહો સંમત થયા હોય તેવા સુધારાઓ સહિત, મંજૂર કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, તે સંસદના ગૃહો દ્વારા પસાર થયેલો ગણાશે નહીં.

(3) સંસદમાં વિચારણાધિન કોઇ વિધેયક ગૃહોની સત્ર સમાપ્તિને કારણે રદ થશે નહિ.

(4) રાજ્યસભામાં વિચારણા હેઠળ હોય અને લોકસભાએ પસાર કરેલ ન હોય તેવું વિધેયક લોકસભાનું વિસર્જન થતા રદ થશે નહિ.

(5) જે વિધેયક લોકસભામાં વિચારણા હેઠળ હોય, અથવા લોકસભાએ પસાર કરેલ હોય અને રાજ્યસભામાં વિચારણા હેઠળ હોય તે વિધેયક, અનુચ્છેદ 108ની જોગવાઈઓને અધીન, લોકસભાનું વિસર્જન થતા રદ થશે.

108. કેટલાક પ્રસંગોમાં બન્ને ગૃહોની સંયુક્ત બેઠક—(1) એક ગૃહે કોઈ વિધેયક પસાર કરીને બીજા ગૃહને મોકલી આપ્યા બાદ, —

(ક) બીજું ગૃહ તે વિધેયકને નામંજૂર કરે; અથવા

(ખ) તે વિધેયકમાં કરવાના સુધારાઓ વિશે બન્ને ગૃહો અસંમત થાય; અથવા

(ગ) તે વિધેયક બીજા ગૃહને મળ્યાની તારીખથી, તેનાં દ્વારા વિધેયક પસાર કર્યા વિના, છ મહિના કરતાં વધુ સમય વીતી ગયો હોય,

લોકસભાના વિસર્જનને કારણે તે વિધેયક રદ થયેલ ન હોય તો તેની ઉપર વિચારણા કરવા અને મત આપવાના હેતુ માટે રાષ્ટ્રપતિ બન્ને ગૃહોની સંયુક્ત બેઠક યોજવા ગૃહોને બોલાવવાનો પોતાનો ઇરાદો, ગૃહોની બેઠક ચાલુ હોય તો સંદેશાથી અને ચાલુ ન હોય તો જાહેરનામાથી ગૃહોને જણાવી શકશે :

પરંતુ જોગવાઇ એવી કરવામાં આવે છે કે આ ખંડમાં જે કોઈ ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં કોઇ નાણાં વિધેયકને લાગુ પડશે નહિ.

(2) ખંડ (1)માં ઉલ્લેખિત છ મહિનાના કોઈપણ સમયગાળાની ગણતરી કરતી વખતે, તે ખંડના પેટા-ખંડ (ગ)માં ઉલ્લેખિત ગૃહનું સત્ર સમાપ્ત થયેલું હોય તે સમય અથવા સતત ચારથી વધારે દિવસ સુધી તે ગૃહની બેઠક મુલતવી રહી હોય તે સમય ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે નહિ.

(3) રાષ્ટ્રપતિએ ખંડ (1) અનુસાર બન્ને ગૃહોની સંયુક્ત બેઠક યોજવા માટે ગૃહોને બોલાવવાનો પોતાનો ઇરાદો જાહેર કર્યો હોય ત્યારે બેમાંથી કોઇપણ એક ગૃહ તે વિધેયક અંગે આગળ કાર્યવાહી કરશે નહિ, પણ રાષ્ટ્રપતિ પોતાના જાહેરનામાની તારીખ બાદ કોઇ પણ સમયે તે જાહેરનામામાં નિર્દિષ્ટ હેતુ માટે તે ગૃહોની સંયુક્ત બેઠક યોજાવા ગૃહોને બોલાવી શકશે અને તેઓ એમ કરે તો, ગૃહો તે અનુસાર મળશે.

(4) જો બંને ગૃહોની સંયુક્ત બેઠકમાં, સંમત થયેલા કોઈપણ સુધારાઓ સાથે તે વિધેયક હાજર રહેલા અને મતદાન આપનારા બંને ગૃહોના કુલ સભ્યોની બહુમતીથી પસાર થાય તો આ સંવિધાનના હેતુઓ માટે તે બંને ગૃહો દ્વારા પસાર થયેલો ગણવામાં આવશે:

પરંતુ જોગવાઇ એવી કરવામાં આવે છે કે, સંયુક્ત બેઠકમાં-

(ક) તે વિધેયક એક ગૃહે પસાર કર્યા બાદ બીજા ગૃહે સુધારા સહિત પસાર કર્યું ન હોય અને જે ગૃહમાં તે પ્રથમ રજુ કરાયેલ હોય તેને એ વિધેયક પરત મોકલવામાં આવ્યું હોય, તો તે વિધેયક પસાર કરવામાં થયેલ વિલંબને કારણે તેમાં જરૂરી બન્યો હોય તે સિવાયનો અન્ય કોઇ સુધારો સૂચવી શકાશે નહિ;

(ખ) તે વિધેયક આ રીતે પસાર થયેલ હોય અને પરત મોકલાવેલ હોય તો તે વિધેયકના માત્ર ઉપર્યુકત સુધારાઓ, અને જેના સંબંધમાં ગૃહો સંમત થયા ન હોય, તેવી બાબતોને લગતા અન્ય સુધારાઓ સૂચવી શકાશે,

અને આ ખંડ હેઠળ કયા સુધારા ગ્રાહ્ય છે તે વિશે અધ્યક્ષસ્થાન લેનાર વ્યક્તિનો નિર્ણય અંતિમ ગણાશે.

(5) રાષ્ટ્રપતિએ જે સંયુક્ત બેઠક યોજવા માટે ગૃહોને બોલાવવાનો પોતાનો ઇરાદો જાહેર કર્યા બાદ વચ્ચેના સમયગાળામાં લોકસભાનું વિસર્જન થયેલ હોવા છતાં, આ અનુચ્છેદ હેઠળ સંયુક્ત બેઠક યોજી શકાશે અને વિધેયક તેમાં પસાર કરી શકાશે.

109. નાણાં વિધેયકોના સંબંધમાં ખાસ કાર્યવાહી—(1) નાણાં વિધેયક રાજ્યસભામાં રજૂ કરી શકાશે નહિ.

(2) લોકસભાએ નાણાં વિધેયક પસાર કર્યા બાદ, રાજ્યસભાને ભલામણો માટે તે મોકલવામાં આવશે, અને રાજ્યસભા તે મળ્યાની તારીખથી ચૌદ દિવસની સમય મર્યાદામાં પોતાની ભલામણો સાથે લોકસભાને પરત કરશે અને તેમ થયે, લોકસભા, રાજ્યસભાની તમામ અથવા તેમાંની કોઇપણ ભલામણનો સ્વીકાર અથવા અસ્વીકાર કરી શકશે.

(3) જો લોકસભા રાજ્યસભાની કોઇ ભલામણનો સ્વીકાર કરે, તો રાજ્યસભાએ ભલામણ કરેલા અને લોકસભાએ સ્વીકારેલા સુધારા સહિત તે નાણાં વિધેયક બન્ને ગૃહોએ પસાર કરેલું હોવાનું ગણવામાં આવશે.

(4) જો લોકસભા રાજ્યસભાની કોઇ ભલામણનો સ્વીકાર ન કરે, તો, તે નાણાં વિધેયક રાજ્યસભાએ ભલામણ કરેલા સુધારા વિના લોકસભાએ પસાર કરેલું હોય તે જ સ્વરૂપમાં બન્ને ગૃહોએ પસાર કરેલ હોવાનું ગણવામાં આવશે.

(5) લોકસભાએ પસાર કરેલું અને રાજ્યસભાને તેની ભલામણ માટે મોકલેલું નાણાં વિધેયક, જો ચૌદ દિવસની અવધિમાં લોકસભાને પરત મોકલવામાં ન આવે, તો તે સમયની અવધિ પૂરી થયે, લોકસભાએ તે પસાર કરેલ હોય તે જ સ્વરૂપમાં બન્ને ગૃહોએ તે પસાર કરેલું હોવાનું ગણવામાં આવશે.

110. "નાણાં વિધેયકો"ની વ્યાખ્યા—(1) આ ભાગના હેતુઓ માટે, કોઇ વિધેયકમાં નીચેની તમામ અથવા તે પૈકી કોઇ બાબતને સંબંધિત જોગવાઇઓ હોય તો તે વિધેયક, નાણાં વિધેયક ગણવામાં આવશે: —

(ક) કોઇ કર લાદવાની, તે રદ કરવાની, માફ કરવાની, તેમાં ફેરફાર કરવાની અથવા તેનું નિયમન કરવાની;

(ખ) ભારત સરકારે નાણાં ઉછીના લેવાનું કે કોઇ બાંયધરી આપવાનું, નિયમન કરવાની અથવા ભારત સરકારે લીધેલી કે લેવાની કોઇ નાણાંકીય જવાબદારીઓ અંગેના કાયદામાં સુધારો કરવાની;

(ગ) ભારતના એકત્રિત ભંડોળના અથવા આકસ્મિક ભંડોળના હવાલાની, એવા કોઇપણ ભંડોળના નાણાં ભરવાની અથવા તેમાંથી નાણાં ઉપાડવાની;

(ઘ) ભારતના એકત્રિત ભંડોળમાંથી નાણાંનો વિનિયોગ કરવાની;

(ઙ) કોઇ ખર્ચને ભારતના એકત્રિત ભંડોળ ખાતે ઉધારવાનું જાહેર કરવાની અથવા એવા કોઇ ખર્ચની રકમમાં વધારો કરવાની;

(ચ) ભારતના એકત્રિત ભંડોળ અથવા ભારતના જાહેર હિસાબ ખાતે નાણાંની આવક, અથવા આવા નાણાંનો હવાલો રાખવાની કે તે નાણાં આપવાની અથવા સંઘ કે કોઈ રાજ્યના હિસાબોના પરીક્ષણ અંગેની; અથવા

(છ) પેટા-ખંડ (ક) થી (ચ)માં નિર્દિષ્ટ કરાયેલ કોઈ બાબતને આનુષંગિક કોઈ બાબતની.

(2) કોઈ વિધેયક, માત્ર એટલા માટે જ નાણા ખરડો ગણાશે નહીં, કે તેમાં દંડ અથવા અન્ય આર્થિક શિક્ષાઓ લાદવાની જોગવાઈ હોય અથવા પરવાના માટેની ફી અથવા પૂરી પાડવામાં આવેલી સેવાઓ માટેની ફીની માંગણી કે ચુકવણીની જોગવાઈ હોય અથવા સ્થાનિક સત્તામંડળ કે સ્થાનિક હેતુઓ માટેની સંસ્થા દ્વારા કોઈપણ કર લાદવાની, નાબૂદ કરવાની, માફ કરવાની, તેમાં ફેરફાર કરવાની અથવા તેનું નિયમન કરવાની જોગવાઈ હોય.

(3) કોઈ વિધેયક નાણાં વિધેયક છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય તો તે અંગે લોકસભાના અધ્યક્ષનો નિર્ણય આખરી ગણાશે.

(4) જ્યારે દરેક નાણાં વિધેયક અનુચ્છેદ 109 હેઠળ રાજ્યસભામાં મોકલવામાં આવે અને જ્યારે તે અનુચ્છેદ 111 હેઠળ જ્યારે રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ તે અનુમતિ માટે રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે તે દરેક નાણાં વિધેયક પર લોકસભાના અધ્યક્ષનું પ્રમાણપત્ર હોવું જોઈએ, જેમાં તેમની સહી હોવી જોઈએ કે તે નાણાં વિધેયક છે.

111. વિધેયકોને અનુમતિ— જ્યારે સંસદના બન્ને ગૃહોએ વિધેયક પસાર કરેલ હોય, ત્યારે તે રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવશે અને રાષ્ટ્રપતિ એવું જાહેર કરશે કે પોતે તે વિધેયકને અનુમતિ આપે છે અથવા અનુમતિ રોકી રાખે છે:

પરંતુ જોગવાઇ એવી કરવામાં આવે છે કે, કોઈ વિધેયક અનુમતિ માટે તેમની સમક્ષ રજૂ થયા બાદ, જો તે નાણાં વિધેયક ન હોય, તો ગૃહો, વિધેયકની અથવા તેની કોઈ નિર્દિષ્ટ કરેલી જોગવાઈઓની પુનર્વિચારણા કરે અને ખાસ કરીને, પોતાના સંદેશામાં પોતે જેની ભલામણ કરી હોય તેવા સુધારા દાખલ કરવાનું ઇચ્છવાજોગ છે કે કેમ તે વિચારે તેવી વિનંતીવાળા સંદેશા સાથે રાષ્ટ્રપતિ, તે વિધેયક બનતી ત્વરાએ ગૃહોને પાછું મોકલી શકશે, અને કોઈ વિધેયક એ રીતે પાછું મોકલવામાં આવે ત્યારે તે અનુસાર વિધેયકની પુનર્વિચારણા કરશે અને જો ગૃહો સુધારા સાથે કે સુધારા વગર તે વિધેયક ફરીથી પસાર કરે અને રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ અનુમતિ માટે તે રજૂ કરવામાં આવે, તો રાષ્ટ્રપતિ તેને અનુમતિ આપવાનું રોકી રાખી શકશે નહિ.

નાણાંકીય બાબતોમાં કાર્યરીતિ

112. વાર્ષિક નાણાંકીય નિવેદન—(1) રાષ્ટ્રપતિ, દરેક નાણાંકીય વર્ષ સંબંધમાં તે વર્ષ માટે, ભારત સરકારની અંદાજી આવક તથા ખર્ચનું પત્રક, જેનો આ ભાગમાં "વાર્ષિક નાણાંકીય નિવેદન" તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે સંસદના બન્ને ગૃહો સમક્ષ રજૂ કરાવશે.

(2) વાર્ષિક નાણાંકીય નિવેદનમાં સમાવિષ્ટ ખર્ચના અંદાજમાં–

(ક) આ સંવિધાનમાં ભારતના એકત્રિત ભંડોળ ખાતે ઉધારવામાં આવેલા ખર્ચ તરીકે વર્ણવવામાં આવેલ ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે જરૂરી રકમ; અને

(ખ) ભારતના એકત્રિત ભંડોળમાંથી જે અન્ય ખર્ચ કરવાનું નિવેદન હોય તે ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે જરૂરી રકમ,

અલગ બતાવવામાં આવશે અને મહેસૂલ ખાતાના ખર્ચને અન્ય ખર્ચથી અલગ દર્શાવવામાં આવશે.

(3) નીચેના ખર્ચાઓ ભારતના એકત્રિત ભંડોળ ખાતે ભારિત થયેલ ખર્ચ ગણાશે—

(ક) રાષ્ટ્રપતિના પગાર અને ભથ્થાં અને તેમના હોદ્દા સંબંધી અન્ય ખર્ચ;

(ખ) રાજ્યસભાના સભાપતિ અને ઉપ-સભાપતિના તથા લોકસભાના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષના પગાર અને ભથ્થાં;

(ગ) જેની ચૂકવણી કરવાની જવાબદારી ભારત સરકારની હોય તેવા કરજ અંગેનું ખર્ચ, જેમાં વ્યાજ, કરજ ભરપાઇ ભંડોળ-ખર્ચ અને કરજ-ચૂકવણી ખર્ચ તથા ધિરાણો ઊભા કરવા અંગેના અને કરજોની વ્યવસ્થા અને તેની ચૂકવણી અંગેના અન્ય ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે;

(ઘ) (i) સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોને અથવા તેમના સંબંધમાં ચુકવણીપાત્ર પગાર, ભથ્થાં અને પેન્શન;

(ii) ફેડરલ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોને અથવા તેમના સંબંધમાં આપવાના પેન્શન;

(ii) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં સમાવિષ્ટ કોઈ વિસ્તાર સંબંધમાં હકૂમત ભોગવતી અથવા [1][હિંદ આધિપત્ય હેઠળના ગવર્નરના પ્રાંતમાં] સમાવિષ્ટ કોઈ વિસ્તારના સંબંધમાં આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં કોઈ સમયે હકૂમત ભોગવી ચૂકેલા કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોને અથવા તેમના સંબંધમાં ચૂકવણીપાત્ર પેન્શન;

(ઙ) ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષક અથવા તેમના સંબંધમાં ચૂકવણીપાત્ર પગાર, ભથ્થાં અને પેન્શન;

(ચ) કોઈ ન્યાયાલય કે લવાદી ન્યાયપંચના ચૂકાદા, હુકમનામા અથવા એવોર્ડના સંતોષ માટે જોઈતી રકમ;

(છ) આ સંવિધાને અથવા સંસદે કાયદાથી એ રીતે ભારિત જાહેર કર્યું હોય તેવું અન્ય ખર્ચ.

113. અંદાજો સંબંધમાં સંસદની કાર્યવાહી—(1) અંદાજોનો જેટલો ભાગ ભારતના એકત્રિત ભંડોળ પર થયેલા ભારિત ખર્ચ સંબંધિત હોય, તે સંસદના મતદાન માટે રજૂ કરવામાં આવશે નહીં; પરંતુ આ ખંડમાંની કોઈપણ બાબતનો અર્થ એવો કરવામાં આવશે નહીં કે તે સંસદના કોઈપણ ગૃહમાં તેવા કોઈપણ અંદાજો પરની ચર્ચાને અટકાવે છે.

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "પહેલી અનુસૂચિના ભાગ કમાં ઉલ્લેખેલ રાજ્યના તત્સમાન પ્રાંતમાં" એ શબ્દો અને અક્ષરને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

(2) ઉપરોક્ત જણાવ્યા અનુસાર, અંદાજોમાંથી અન્ય ખર્ચ સંબંધિત હોય તેટલાં પૂરતા અંદાજો લોકસભા સમક્ષ અનુદાનની માંગણીના સ્વરૂપે રજૂ કરવામાં આવશે અને લોકસભાને આવી કોઈ માંગણીને અનુમતિ આપવાની, અથવા અનુમતિનો અસ્વીકાર કરવાની અથવા નિર્દિષ્ટ કરેલી રકમ ઘટાડીને માંગણીને અનુમતિ આપવાની સત્તા રહેશે.

(3) રાષ્ટ્રપતિની ભલામણ સિવાય અનુદાન માટેની કોઈ માંગણી કરી શકાશે નહિ.

114. વિનિયોગ વિધેયકો—(1) અનુચ્છેદ 113 હેઠળ લોકસભાએ અનુદાન મંજૂર કર્યા બાદ—

(ક) લોકસભાએ એ રીતે મંજૂર કરેલ અનુદાનોને; અને

(ખ) ભારતના એકત્રિત ભંડોળ પર ભારિત થયેલા પરંતુ સંસદ સમક્ષ અગાઉ રજુ કરાયેલા નિવેદનમાં દર્શાવેલી રકમ કરતા કોઈપણ સંજોગોમાં વધારે નહિ

તેટલાં ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે જરૂરી તમામ નાણાંનો ભારતના એકત્રિત ભંડોળમાંથી વિનિયોગ કરવા માટે જોગવાઈ કરવા બનતી ત્વરાએ વિધેયક રજૂ કરવામાં આવશે.

(2) આ રીતે મંજૂર થયેલ કોઈ અનુદાનની રકમમાં ફેરફાર થતો હોય કે તેનું લક્ષ્ય બદલાતું હોય અથવા ભારતના એકત્રિત ભંડોળ ખાતે ઉધારેલા કોઈ ખર્ચની રકમમાં કોઇ ફેરફાર થતો હોય તેવા વિધેયક અંગેનો કોઈ સુધારો સંસદના કોઈ ગૃહમાં રજૂ કરી શકાશે નહિ અને કોઈ સુધારો આ ખંડ હેઠળ અસ્વીકાર્ય છે કે કેમ તે સંબંધી અધ્યક્ષસ્થાને હોય તે વ્યક્તિનો નિર્ણય આખરી ગણાશે.

(3) અનુચ્છેદો 115 અને 116ની જોગવાઈઓને અધીન, આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓ અનુસાર પસાર કરાયેલ કાયદાથી કરાયેલા વિનિયોગ હેઠળ હોય તે સિવાય, ભારતના એકત્રિત ભંડોળમાંથી કોઈ નાણાં ઉપાડી શકાશે નહિ.

115. પૂરક, વિશેષ અથવા વધારાના અનુદાન—(1) રાષ્ટ્રપતિ-

(ક) જો અનુચ્છેદ 114ની જોગવાઈઓ અનુસાર કરવામાં આવેલા કોઈ કાયદા દ્વારા ચાલુ નાણાંકીય વર્ષ માટે કોઈ ચોક્કસ સેવા પાછળ ખર્ચવા માટે અધિકૃત કરવામાં આવેલી રકમ તે વર્ષના હેતુઓ માટે અપૂરતી જણાય અથવા જ્યારે તે વર્ષના વાર્ષિક નાણાંકીય નિવેદનમાં જેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો ન હોય તેવી કોઈ નવી સેવા પર પૂરક અથવા વિશેષ ખર્ચની જરૂરિયાત ચાલુ નાણાંકીય વર્ષ દરમિયાન ઊભી થાય; અથવા

(ખ) કોઈ નાણાંકીય વર્ષ દરમિયાન કોઈ સેવા માટે થયેલ ખર્ચ તે સેવા ખાતે અને તે વર્ષ માટે મંજૂર કરાયેલ રકમ કરતા વધારે થયો હોય તો,

સંસદના બન્ને ગૃહો સમક્ષ, તે ખર્ચની અંદાજીત રકમ દર્શાવતું બીજું નિવેદન મુકાવશે અથવા યથાપ્રસંગે, લોકસભા સમક્ષ એવા વધારા માટેની માંગણી રજૂ કરાવશે.

(2) અનુચ્છેદ 112, 113 અને 114ની જોગવાઈઓ, વાર્ષિક નાણાંકીય નિવેદન અને તેમાં, નિર્દિષ્ટ કરાયેલા ખર્ચ સંબંધમાં અથવા અનુદાન માટેની માંગણીના અને એ ખર્ચને અથવા અનુદાનને પહોંચી વળવા ભારતના એકત્રિત ભંડોળમાંથી નાણાંના વિનિયોગને અધિકૃત કરવા માટે ઘડવામાં અવેલા કાયદા સંબંધમાં જે રીતે અસરકર્તા બને છે, તે રીતે તે જોગવાઈઓ, એવા કોઈ નિવેદન અને ખર્ચ અથવા માંગણીના સંબંધમાં તેમ જ એવા ખર્ચને અથવા એવી માંગણી અંગેના અનુદાનને પહોંચી વળવા માટે ભારતના એકત્રિત ભંડોળમાંથી નાણાંના વિનિયોગને અધિકૃત કરવા માટે ઘડવાના કોઈ કાયદાના સંબંધમાં અસરકર્તા થશે.

116. હિસાબો પેટે મંજૂર કરવાના, વિશ્વાસ પર મંજૂર કરવાના અને અપવાદરૂપ અનુદાનો—(1) આ ભાગની અગાઉની જોગવાઈઓમાં ગમે તે જોગવાઇ હોવા છતાં—

(ક) કોઈ નાણાંકીય વર્ષના કોઈ ભાગ માટે અંદાજિત ખર્ચ સંબંધમાં, આવા અનુદાન માટેના મતદાન માટે અનુચ્છેદ 113થી નિયત કરવામાં અવેલી કાર્યવાહી પૂરી ન થાય તેમજ તે ખર્ચ અંગે અનુચ્છેદ 114ની જોગવાઈઓ અનુસાર કાયદો ન ઘડાય ત્યાં સુધી અગાઉથી કોઈ અનુદાન આપવાની;

(ખ) કોઈ સેવા અંગે ભારતના સંસાધનો પર અણધારી માંગ ઊભી થાય અને તે સેવાની વ્યાપકતા અને અનિશ્ચિત સ્વરૂપના કારણે તે અંગેની માંગણી વાર્ષિક નાણાંકીય નિવેદનમાં સામાન્ય રીતે આપવામાં આવતી વિગતો સાથે રજૂ કરવાનું શક્ય ન હોય ત્યારે તેવી માંગને પહોંચી વળવા માટે અનુદાન આપવાની;

(ગ) કોઈ નાણાંકીય વર્ષની ચાલુ સેવાના ભાગરૂપે ન હોય તેવું અપવાદરૂપ અનુદાન આપવાની સત્તા લોકસભાને રહેશે

અને જે હેતુઓ માટે ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનુદાન આપવામાં આવ્યા હોય, તે હેતુઓ માટે ભારતના એકત્રિત ભંડોળમાંથી નાણાં ઉપાડવાની અધિકૃત સત્તા સંસદ પાસે રહેશે.

(2) અનુચ્છેદ 113 અને 114ની જોગવાઈઓ, વાર્ષિક નાણાંકીય નિવેદનમાં દર્શાવેલા કોઈ ખર્ચ અંગે અનુદાન આપવા સંબંધમાં અને આવા ખર્ચને પહોંચી વળવા ભારતના એકત્રિત ભંડોળમાંથી નાણાંના વિનિયોગને અધિકૃત કરવા માટે કરવાના કાયદાની બાબતમાં જેમ અસરકર્તા બને છે, તે રીતે તે જોગવાઈઓ, ખંડ (1) હેઠળ કોઈ અનુદાન આપવાના અને તે ખંડ હેઠળ કરવાના કોઈ કાયદા સંબંધમાં અસરકર્તા બનશે.

117. નાણાંકીય વિધેયકો સંબંધમાં વિશેષ જોગવાઈઓ—(1) અનુચ્છેદ 110ના ખંડ (1)ના પેટા-ખંડ (ક)થી (ચ)માં નિર્દિષ્ટ કોઈપણ બાબત માટે જોગવાઈ કરતું વિધેયક અથવા સુધારો, રાષ્ટ્રપતિની ભલામણ સિવાય રજૂ કે પ્રસ્થાપિત કરી શકાશે નહિ અને એવી જોગવાઈ કરતું વિધેયક રાજ્યસભામાં રજૂ કરી શકાશે નહિ:

પરંતુ જોગવાઇ એવી કરવામાં આવે છે કે, કોઈ કરમાં ઘટાડો કરવાની કે તે નાબૂદ કરવાની જોગવાઈ કરતો કોઈ સુધારો પ્રસ્તાવિત કરવા માટે આ ખંડ હેઠળ કોઈ ભલામણની જરૂર રહેશે નહિ.

(2) કોઈ વિધેયક અથવા સુધાર જો દંડ અથવા અન્ય આર્થિક શિક્ષાઓ લાદવાની અથવા પરવાના માટેની ફી કે પૂરી પાડવામાં આવેલી સેવાઓ માટેની ફીની માંગણી કે ચુકવણીની જોગવાઈ કરે છે અથવા સ્થાનિક સત્તામંડળ કે સ્થાનિક હેતુઓ માટેની સંસ્થા દ્વારા કોઈપણ કર લાદવાની, નાબૂદ કરવાની, માફ કરવાની, તેમાં ફેરફાર કરવાની અથવા તેનું નિયમન કરવાની જોગવાઈ કરે છે તો માત્ર તે કારણોસર ઉપર્યુક્ત બાબતો પૈકીની કોઈ બાબત માટે જોગવાઈ કરતો ગણાશે નહીં.

(3) કોઈ વિધેયક જો કાયદા દ્વારા ઘડાય અને અમલમાં આવે અને તેના કારણે ભારતના એકત્રિત ભંડોળમાંથી ખર્ચ કરવો પડે તેમ હોય તો તે વિધેયકને સંસદના કોઈપણ ગૃહ દ્વારા ત્યાં સુધી પસાર કરવામાં નહિ આવે, જ્યાં સુધી રાષ્ટ્રપતિએ તે ગૃહને તે વિધેયક પર વિચારણા કરવા માટે ભલામણ ન કરી હોય.

સામાન્ય રીતે કાર્યવાહી

118. કાર્યવાહીના નિયમો—(1) સંસદનું દરેક ગૃહ આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન, પોતાની કાર્યવાહી* અને પોતાના કામકાજના સંચાલનનું નિયમન કરવા માટે નિયમો ઘડી શકશે.

(2) ખંડ (1) હેઠળ નિયમો ઘડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, આ સંવિધાનની શરૂઆતના તરત અગાઉ, હિંદ આધિપત્યના વિધાનમંડળ સંબંધમાં કાર્યવાહીના જે નિયમો અને સ્થાયી હુકમો અમલમાં હોય તે, રાજ્યસભાના સભાપતિ અથવા યથાપ્રસંગે, લોકસભાના અધ્યક્ષ તેમાં સુધારાવધારા અને અનુકૂળ ફેરફારો કરે તેને અધીન, સંસદની બાબતમાં અમલી થશે.

(3) રાષ્ટ્રપતિ, રાજ્યસભાના સભાપતિ અને લોકસભાના અધ્યક્ષ સાથે વિચારણા કર્યા બાદ, બન્ને ગૃહોની સંયુક્ત બેઠકો અને બે ગૃહો વચ્ચેના વ્યવહારો અંગેની કાર્યવાહીને લગતા નિયમો કરી શકશે.

(4) બે ગૃહોની સંયુક્ત બેઠકમાં લોકસભાના અધ્યક્ષ અથવા તેમની ગેરહાજરીમાં ખંડ (3) હેઠળ કરેલા કાર્યવાહીના નિયમોથી નક્કી કરવામાં આવે તે વ્યક્તિ અધ્યક્ષસ્થાન લેશે.

119. નાણાંકીય વ્યવહારના સંબંધમાં સંસદમાં કાર્યવાહીનું કાયદાથી નિયમન—સંસદ, નાણાંકીય કામકાજ સમયસર પૂર્ણ કરવાના હેતુ માટે, નાણાંકીય બાબતના અથવા ભારતના એકત્રિત ભંડોળમાથી નાણાંના વિનિયોગ માટેના કોઈ વિધેયક સંબંધમાં સંસદના દરેક ગૃહની કાર્યવાહી અને તેનાં કામકાજના સંચાલનનું કાયદાથી નિયમન કરી શકશે, અને એ રીતે કરવામાં આવેલા કાયદાની કોઈ જોગવાઈ, સંસદના કોઈ ગૃહે અનુચ્છેદ 118ના ખંડ (1) હેઠળ કરેલા નિયમ અથવા તે અનુચ્છેદના ખંડ (2) હેઠળ સંસદ સંબંધમાં અમલી કોઈ નિયમ કે સ્થાયી આદેશ સાથે અસંગત હોય, તો તેટલાં પ્રમાણમાં કાયદાની તે જોગવાઈ અમલ બનશે.

---

* સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 22થી (તારીખ સૂચિત નથી) "(જેના અંતર્ગત ગૃહની બેઠકની રચના માટેનો કોરમનો સમાવેશ થાય છે)" શબ્દ અને કોષ્ઠક દાખલ કરેલ છે. આ સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 45થી રદ કરેલ છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

120. સંસદમાં ઉપયોગમાં લેનાર ભાષા—(1) ભાગ XVIIમાં ગમે તે જોગવાઇ હોવા છતાં સંસદનું કામકાજ અનુચ્છેદ 348ની જોગવાઈઓને અધીન, હિંદી અથવા અંગ્રેજી ભાષામાં ચલાવવામાં આવશે:

પરંતુ જોગવાઇ એવી કરવામાં આવે છે કે, જે સભ્ય પોતાને હિંદી અથવા અંગ્રેજી ભાષામાં યોગ્ય રીતે વ્યક્ત કરી ન શકે તેને પોતાની માતૃભાષામાં ગૃહને સંબોધવાની પરવાનગી, જે હોય તે, રાજ્યસભાના સભાપતિ અથવા લોકસભાના અધ્યક્ષ અથવા તે તરીકે કાર્ય કરનાર વ્યક્તિ આપી શકશે.

(2) સંસદ કાયદાથી અન્યથા જોગવાઈ કરે તે સિવાય સંવિધાનના આરંભથી પંદર વર્ષનો સમય પૂરો થયા બાદ આ અનુચ્છેદમાંથી "અથવા અંગ્રેજીમાં" એ શબ્દો દૂર કરવામાં આવ્યા હોય તેમ તેનો અમલ થશે.

121. સંસદમાં ચર્ચાવિચારણા પર નિયંત્રણ—સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય અથવા ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશના પોતાની ફરજ પાલનના સમયે વર્તનના સંબંધમાં હવે પછી જોગવાઈ કર્યા પ્રમાણે તે ન્યાયાધીશને હોદ્દા પરથી દૂર કરવા માટે અરજ કરતું નિવેદન રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ રજૂ કરવા માટેના પ્રસ્તાવ ઉપર ચર્ચા થતી હોય તે સિવાય, સંસદમાં કોઈ ચર્ચા થઇ શકશે નહિ.

122. સંસદની કાર્યવાહી અંગે ન્યાયાલયો તપાસ કરી શકશે નહિ—(1) કાર્યવાહીની કહેવાતી અનિયમિતતાના કારણસર સંસદની કોઈ કાર્યવાહીની કાયદેસરતા સામે વાંધો લઇ શકાશે નહિ.

(2) સંસદમાં કાર્યવાહીનું અથવા કામકાજના સંચાલનનું નિયમન કરવા અથવા વ્યવસ્થા જાળવવા માટે, આ સંવિધાનથી કે તે હેઠળ સંસદના જે કોઇ અધિકારી કે સભ્યમાં સત્તા નિહિત થઇ હોય તે, એ સત્તા વાપરવા તે અંગે કોઈ ન્યાયાલયની હકૂમતને અધીન ગણાશે નહિ.

પ્રકરણ III—રાષ્ટ્રપતિની ધારાકીય સત્તા

123. સંસદનું સત્ર ચાલુ ના હોય તે દરમિયાન રાષ્ટ્રપતિની વટહુકમ બાહર પડવાની સત્તા—(1) સંસદના બન્ને ગૃહોનું સત્ર ચાલુ ન હોય ત્યારે કોઈપણ સમયે, રાષ્ટ્રપતિને ખાતરી થાય કે તાત્કાલિક પગલાં લેવાનું પોતાને માટે જરૂરી બને એવા સંજોગો જો પ્રવર્તમાન છે, તો તેઓ એ સંજોગોમાં પોતાને આવશ્યક જણાય તેવા વટહુકમો બાહર પાડી શકશે.

(2) આ અનુચ્છેદ હેઠળ બાહર પાડવામાં આવેલો વટહુકમ સંસદના અધિનિયમના જેટલા જ પ્રભાવ અને અમલમાં રહેશે, પણ આવો દરેક વટહુકમ,–

(ક) સંસદના બન્ને ગૃહ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવશે અને સંસદ ફરી મળે ત્યારથી છ અઠવાડિયાનો સમય પૂરો થયા બાદ તે અમલમાં રહેતો બંધ થશે અથવા જો તે સમયગાળો પૂરો થાય તે પહેલાં બંને ગૃહ તેને નામંજૂર કરતાં ઠરાવો પસાર કરે તો તે ઠરાવો પૈકીનો બીજો ઠરાવ પસાર થયા પર તે અમલમાં રહેશે નહિ; અને

(ખ) રાષ્ટ્રપતિ કોઈપણ સમયે તેને પાછો ખેંચી શકશે.

સ્પષ્ટીકરણ—સંસદના ગૃહોને જુદી-જુદી તારીખોએ ફરી મળવા જણાવવામાં આવે તો આ ખંડના હેતુઓ માટે તે તારીખો પૈકીની પાછળની તારીખથી છ અઠવાડિયાની મુદતની ગણતરી કરવામાં આવશે.

(3) જો અને જ્યાં સુધી આ અનુચ્છેદ હેઠળનો વટહુકમ એવી કોઈ જોગવાઈ કરે કે જે આ સંવિધાન હેઠળ પસાર કરવા માટે સંસદ સમર્થ ન હોય તો તે વટહુકમ રદબાતલ ગણાશે.

[1](4) * * * * *

પ્રકરણ IV—સંઘનું ન્યાયતંત્ર

124. સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયની સ્થાપના અને રચના—(1) ભારતની એક સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય રહેશે, જે ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અને સંસદ કાયદા દ્વારા વધુ સંખ્યા નક્કી ન કરે ત્યાં સુધી, [*][સાત]થી વધુ નહીં તેટલાં ન્યાયાધીશોની બનેલી હશે.

(2) સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના દરેક ન્યાયાધીશની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા તેમના હસ્તાક્ષર અને સિક્કા હેઠળના અધિકારપત્ર દ્વારા કરવામાં આવશે [2][અનુચ્છેદ 124કમાં ઉલ્લેખિત રાષ્ટ્રીય ન્યાયિક નિમણૂક આયોગની ભલામણ પર] અને તેઓ પાસઠ વર્ષની વય પ્રાપ્ત ન કરે ત્યાં સુધી હોદ્દો ધારણ કરશે:

[3][* * * * *]

[4][પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે]—

(ક) ન્યાયાધીશ, રાષ્ટ્રપતિને સંબોધીને પોતાના હસ્તાક્ષરથી લેખિતમાં પોતાનું રાજીનામું આપી શકશે;

(ખ) ન્યાયાધીશને ખંડ (4)માં દર્શાવેલી રીત મુજબ તેમના હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકાશે.

---

[1] સંવિધાન (આડત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1975ની કલમ 2માં (પાછલી અસરથી) દાખલ કરેલ છે અને સંવિધાન (ચુમાંળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 16થી રદ કરેલ છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

[*] સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય (ન્યાયાધીશોની સંખ્યા) સુધારા અધિનિયમ, 2019 (2019ના 37)ની કલમ 2 દ્વારા હવે "તેંત્રીસ" (તારીખ 9-8-2019થી અમલી).

[2] સંવિધાન (નવ્વાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2014ની કલમ 2 દ્વારા "સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય અને રાજ્યની ઉચ્ચ ન્યાયાલયના આવા ન્યાયાધીશ સાથે પરામર્શ કર્યા પછી, રાષ્ટ્રપતિ આ હેતુ માટે સલાહ લેવાનું જરૂરી સમજે" (તારીખ 13-4-2015થી અમલી). આ સુધારો સુપ્રીમ કોર્ટ એડવોકેટ્સ-ઓન-રેકોર્ડ એસોસિએશન અને અધર્સ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયાના કેસમાં તારીખ 16-10-2015ના નિર્ણયમાં રદ કરવામાં આવેલ છે [AIR 2016 SC 117].

[3] સંવિધાન (નવ્વાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2014ની કલમ 2 દ્વારા પ્રથમ જોગવાઈ રદ કરવામાં આવી હતી (તારીખ 13-4-2015થી અમલી). સુધારા પહેલાં પરંતુ નીચે મુજબ હતો-

"પરંતુ મુખ્ય ન્યાયાધીશ સિવાયના ન્યાયાધીશની નિમણૂકના કિસ્સામાં, ભારતના મુખ્ય ન્યાયાધીશની હંમેશાં સલાહ લેવામાં આવશે:" આ સુધારો સુપ્રીમ કોર્ટ એડવોકેટ્સ-ઓન-રેકોર્ડ એસોસિએશન વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયાના તારીખ 16-10-2015ના નિર્ણયમાં રદ કરવામાં આવેલ છે [AIR 2016 SC 117].

[4] સંવિધાન અધિનિયમ, 2014, કલમ 2 (તારીખ 13-4-2015ના સંદર્ભે) દ્વારા "આગળ પૂરી પાડવામાં આવેલ" શબ્દો બદલાવેલ છે (તારીખ 13-4-2015થી અમલી). આ સુધારો સુપ્રીમ કોર્ટ એડવોકેટ્સ-ઓન-રેકોર્ડ એસોસિએશન એન્ડ અધર્સ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયાના તારીખ 16-10-2015ના નિર્ણયમાં રદ કરવામાં આવેલ છે [AIR 2016 SC 117].

[1][(2ક) સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશની ઉંમર, સંસદ કાયદા દ્વારા નક્કી કરે તેવા સત્તાધિકારી દ્વારા અને તેવી રીતે નિર્ધારિત કરવામાં આવશે.]

(3) કોઈપણ વ્યક્તિ સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક માટે ત્યાં સુધી લાયક નહીં ગણાય, જ્યાં સુધી તે ભારતના નાગરિક ન હોય અને—

(ક) ઓછામાં ઓછા પાંચ વર્ષ સુધી કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયનો અથવા સતત એવી બે કે તેથી વધુ અદાલતોના ન્યાયાધીશ રહ્યા હોય; અથવા

(ખ) ઓછામાં ઓછા દસ વર્ષ સુધી કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના અથવા સતત એવી બે કે તેથી વધુ અદાલતોના ઍડવોકેટ (વકીલ) રહ્યા હોય; અથવા

(ગ) રાષ્ટ્રપતિના મતે તે એક પ્રતિષ્ઠિત ન્યાયશાસ્ત્રી હોય.

સ્પષ્ટીકરણ I—આ ખંડમાં "ઉચ્ચ ન્યાયાલય" એટલે એવી ઉચ્ચ ન્યાયાલય જે ભારતના પ્રાદેશિક વિસ્તારના કોઈપણ ભાગમાં અધિકારક્ષેત્ર ધરાવે છે, અથવા આ સંવિધાનના પ્રારંભ પહેલાં કોઈપણ સમયે અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી હતી.

સ્પષ્ટીકરણ II—આ ખંડના હેતુ માટે, વ્યક્તિ કેટલા સમય સુધી વકીલ રહી છે તેની ગણતરી કરતી વખતે, વકીલ બન્યા પછી તે વ્યક્તિએ જિલ્લા ન્યાયાધીશના પદથી ઉતરતું ન હોય તેવું કોઈ ન્યાયિક પદ ધારણ કર્યું હોય, તો તે સમયગાળાનો પણ તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવશે.

(4) સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના કોઈપણ ન્યાયાધીશને, તેમના હોદ્દા પરથી ત્યાં સુધી દૂર કરી શકાશે નહીં, જ્યાં સુધી સાબિત થયેલી ગેરવર્તણૂક અથવા અસમર્થતાના આધારે તેમને દૂર કરવા માટે સંસદના બંને ગૃહમાં તે ગૃહની કુલ સભ્ય સંખ્યાની બહુમતી દ્વારા અને તે ગૃહમાં હાજર રહીને મતદાન કરનારા સભ્યોની ઓછામાં ઓછી બે-તૃતીયાંશ બહુમતી દ્વારા સમર્થિત રજૂઆત, તે જ સત્રમાં રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ રજૂ કરવામાં ન આવી હોય અને તે પછી રાષ્ટ્રપતિએ તે મુજબનો આદેશ ન આપ્યો હોય.

(5) સંસદ, ખંડ (4) હેઠળ ન્યાયાધીશની ગેરવર્તણૂક અથવા અસમર્થતાની તપાસ અને સાબિતી માટેની તથા રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ રજૂઆત કરવા માટેની કાર્યપદ્ધતિનું કાયદા દ્વારા નિયમન કરી શકશે.

(6) સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક પામેલી દરેક વ્યક્તિ, પોતાનો હોદ્દો ધારણ કરતા પહેલાં, રાષ્ટ્રપતિ અથવા તેમણે તે હેતુ માટે નિયુક્ત કરેલી વ્યક્તિ સમક્ષ, ત્રીજી અનુસૂચિમાં તે હેતુ માટે આપેલા નમૂના મુજબ શપથ લેશે અથવા પ્રતિજ્ઞા કરશે અને તેનાં પર પોતાના હસ્તાક્ષર કરશે.

(7) સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે જે વ્યક્તિએ હોદ્દો ધારણ કર્યો હોય, તેવી કોઈપણ વ્યક્તિ ભારતના પ્રાદેશિક વિસ્તારની અંદરની કોઈપણ ન્યાયાલયમાં અથવા કોઈપણ સત્તાધિકારી સમક્ષ વકીલાત કરી શકશે નહીં કે કામગીરી કરી શકશે નહીં.

[2][**124ક. રાષ્ટ્રીય ન્યાયિક નિમણૂક આયોગ**—(1) રાષ્ટ્રીય ન્યાયિક નિમણૂક આયોગ તરીકે ઓળખાતું એક આયોગ રહેશે, જે નીચે મુજબના સભ્યોનું બનેલું હશે, એટલે કે:—

---

[1] સંવિધાન (પંદરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1963ની કલમ 2થી ખંડ (1) ઉમેર્યો છે (તારીખ 5-10-1963થી અમલી).

[2] સંવિધાન દ્વારા (નવ્વાણુંમો સુધારો), અનુચ્છેદ 2014ની કલમ 3 ઉમેર્યો છે (તારીખ 13-4-2015થી અમલી). આ સુધારો સુપ્રીમકોર્ટ અડવોકેટ ઓન રેકર્ડ અને બીજા વિ. ભારત સંઘ કેસ તારીખ 16-10-2015ના નિર્ણયથી રદ કરવામાં આવેલ છે, AIR 2016 SC 117.

(ક) ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ, અધ્યક્ષ, હોદ્દાની રૂએ;

(ખ) ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ પછીના સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના અન્ય બે વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશો—સભ્યો, હોદ્દાની રૂએ;

(ગ) કાયદા અને ન્યાય મંત્રાલયનો હવાલો સંભાળતા કેન્દ્રીય મંત્રી—સભ્ય, હોદ્દાની રૂએ;

(ઘ) વડાપ્રધાન, ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અને લોકસભામાં વિરોધ પક્ષના નેતા અથવા જ્યાં વિરોધ પક્ષના આવા કોઈ નેતા ન હોય ત્યાં, લોકસભામાં સૌથી મોટા વિરોધ પક્ષના નેતાની બનેલી સમિતિ દ્વારા નામાંકિત કરવામાં આવનાર બે પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓ—સભ્યો:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, એક પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિનું નામાંકન અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ, અન્ય પછાત વર્ગો, લઘુમતીઓ અથવા મહિલાઓ પૈકીની વ્યક્તિઓમાંથી કરવામાં આવશે:

વધુમાં જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિની નિમણૂક ત્રણ વર્ષના સમયગાળા માટે કરવામાં આવશે અને તે ફરીથી નામાંકિત થવા માટે પાત્ર રહેશે નહીં.

(2) રાષ્ટ્રીય ન્યાયિક નિમણૂક આયોગનું કોઈપણ કાર્ય અથવા કાર્યવાહી માત્ર આયોગમાં કોઈ જગ્યા ખાલી હોવાના અથવા આયોગના ગઠનમાં કોઈ ખામી હોવાના આધાર પર પ્રશ્ન હેઠળ લાવી શકાશે નહીં અથવા અમાન્ય ગણાશે નહીં.

124ખ. આયોગના કાર્યો—રાષ્ટ્રીય ન્યાયિક નિમણૂક આયોગની ફરજ નીચે મુજબ રહેશે—

(ક) ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ, સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશો, ઉચ્ચ ન્યાયાલયોના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિઓ અને ઉચ્ચ ન્યાયાલયોના અન્ય ન્યાયાધીશોની નિમણૂક માટે વ્યક્તિઓની ભલામણ કરવી;

(ખ) ઉચ્ચ ન્યાયાલયોના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિઓ અને અન્ય ન્યાયાધીશોની એક ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાંથી બીજી કોઈપણ ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં બદલી માટે ભલામણ કરવી; અને

(ગ) ભલામણ કરાયેલી વ્યક્તિ ક્ષમતા અને પ્રામાણિકતા ધરાવતી હોય તે સુનિશ્ચિત કરવું.

124ગ. સંસદની કાયદો બનાવવાની સત્તા—સંસદ, કાયદા દ્વારા, ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અને સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના અન્ય ન્યાયાધીશોની તથા ઉચ્ચ ન્યાયાલયોના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિઓ અને અન્ય ન્યાયાધીશોની નિમણૂક માટેની કાર્યપદ્ધતિનું નિયમન કરી શકશે; અને આયોગને તેનાં કાર્યોના પાલન માટેની કાર્યપદ્ધતિ, નિમણૂક માટે વ્યક્તિઓની પસંદગી કરવાની રીત અને તેને જરૂરી જણાય તેવી અન્ય બાબતો ધારાધોરણો દ્વારા નક્કી કરવાની સત્તા આપી શકશે.]

125. ન્યાયાધીશોના પગાર વગેરે—[1][(1) સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોને સંસદ કાયદા દ્વારા નક્કી કરે તે મુજબના પગાર આપવામાં આવશે અને જ્યાં સુધી તે બાબતે આવી જોગવાઈ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવેલા પગાર આપવામાં આવશે.]

(2) દરેક ન્યાયાધીશ એવા વિશેષાધિકારો અને ભથ્થાં મેળવવા માટે, તેમજ ગેરહાજરીની રજા અને પેન્શનના સંબંધમાં એવા અધિકારો મેળવવા માટે અધિકારી રહેશે જે સંસદ દ્વારા બનાવવામાં આવેલા કાયદા દ્વારા અથવા તે હેઠળ વખતોવખત નિર્ધારિત કરવામાં આવે; અને જ્યાં સુધી તે રીતે નિર્ધારિત કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા વિશેષાધિકારો, ભથ્થાં અને અધિકારો મેળવવા માટે હકદાર રહેશે:

---

[1] સંવિધાન (ચોપ્પનમો સુધારો) અધિનિયમ, 1986ની કલમ 2થી ખંડ (1) દાખલ કર્યો છે (તારીખ 1-4-1986થી અમલી).

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, કોઈ ન્યાયાધીશના વિશેષાધિકારો કે ભથ્થાં અથવા રજા કે પેન્શન અંગેના તેમના અધિકારોમાં તેમની નિમણૂક પછી તેમને ગેરલાભ થાય તે રીતે કોઈ ફેરફાર કરી શકાશે નહીં.

126. કાર્યકારી મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિની નિમણૂક—જ્યારે ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિનો હોદ્દો ખાલી હોય અથવા જ્યારે મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ, ગેરહાજરીના કારણે અથવા અન્યથા, તેમના હોદ્દાની ફરજો બજાવવા માટે અસમર્થ હોય, ત્યારે ન્યાયાલયના અન્ય ન્યાયાધીશો પૈકીના એવા ન્યાયાધીશ દ્વારા તે હોદ્દાની ફરજો બજાવવામાં આવશે જેમને રાષ્ટ્રપતિ તે હેતુ માટે નિયુક્ત કરે.

127. *ઍડ હૉક* ન્યાયાધીશોની નિમણૂક—(1) જો કોઈપણ સમયે ન્યાયાલયનું કોઈ સત્ર યોજવા અથવા ચાલુ રાખવા માટે સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોનું જરૂરી કોરમ ઉપલબ્ધ ન હોય, તો [1][ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા કરવામાં આવેલા સંદર્ભ પર રાષ્ટ્રીય ન્યાયિક નિમણૂક આયોગ, રાષ્ટ્રપતિની પૂર્વ સંમતિથી] અને સંબંધિત ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સાથે વિચારવિમર્શ કર્યા પછી, સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક થવા માટે યોગ્ય લાયકાત ધરાવતા ઉચ્ચ ન્યાયાલયના કોઈ ન્યાયાધીશને, ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેટલાં સમયગાળા માટે, *ઍડ હૉક* ન્યાયાધીશ તરીકે ન્યાયાલયની બેઠકોમાં હાજર રહેવા લેખિત વિનંતી કરી શકશે.

(2) આ રીતે નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવેલા ન્યાયાધીશની એ ફરજ રહેશે કે તેઓ, પોતાના હોદ્દાની અન્ય ફરજો કરતાં અગ્રતા આપીને, જે સમયે અને જે સમયગાળા માટે તેમની હાજરી જરૂરી હોય તે સમયે સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયની બેઠકોમાં હાજર રહે, અને જ્યારે તેઓ આ રીતે હાજર રહે ત્યારે તેમની પાસે સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશનું તમામ કાર્યક્ષેત્ર, સત્તા અને વિશેષાધિકારો રહેશે અને તેઓ તે હોદ્દાની ફરજો બજાવશે.

128. સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયની બેઠકોમાં નિવૃત્ત ન્યાયાધીશોની ઉપસ્થિતિ—આ પ્રકરણમાં ગમે તે લખ્યું હોય તેમ છતાં, [2][રાષ્ટ્રીય ન્યાયિક નિમણૂક આયોગ] કોઈપણ સમયે, રાષ્ટ્રપતિની પૂર્વ સંમતિથી, એવી કોઈપણ વ્યક્તિને વિનંતી કરી શકશે જેણે સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય અથવા ફેડરલ કોર્ટના ન્યાયાધીશનો હોદ્દો ધારણ કર્યો હોય [3][અથવા જેણે ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશનો હોદ્દો ધારણ કર્યો હોય અને જે સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક મેળવવા માટે યોગ્ય લાયકાત ધરાવતી હોય], કે તેઓ સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે હાજર રહે અને કાર્ય કરે; અને આવી વિનંતી કરવામાં આવેલી દરેક વ્યક્તિ, જ્યારે તેઓ તે રીતે હાજર રહે અને કાર્ય કરે ત્યારે, રાષ્ટ્રપતિ આદેશ દ્વારા નક્કી કરે તેવા ભથ્થાં મેળવવા માટે હકદાર રહેશે અને તેમની પાસે તે ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશનું તમામ કાર્યક્ષેત્ર, સત્તા અને વિશેષાધિકારો રહેશે, પરંતુ અન્યથા તેમને તે ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ માનવામાં આવશે નહીં:

---

[1] સંવિધાન (નવ્વાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2014ની કલમ 4થી, "ભારતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ, રાષ્ટ્રપતિની પૂર્વ સંમતિ સાથે" થી બદલાવેલ છે (તારીખ 13-4-2015થી અમલી) સુપ્રીમ કોર્ટ એડવોકેટ્સ-ઓન-રેકોર્ડ એસોસિએશન અને અન્ય વિરુદ્ધ ભારત સંઘ, તારીખ 16-10-2015ના નિર્ણયથી રદ કરેલ છે [AIR 2016 SC 117].

[2] તત્કાલિન અસરથી (તારીખ 13-4-2015થી અમલી), કલમ 5 દ્વારા, 'ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ'ના બદલે પ્રતિસ્થાપિત. આ સુધારો સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયે તેના તારીખ 16-10-2015 ના ચુકાદા સુપ્રીમ કોર્ટ એડવોકેટ્સ-ઓન-રેકોર્ડ એસોસિએશન અને અન્ય વિરુદ્ધ ભારત સંઘ, AIR 2016 SC 117 દ્વારા રદબાતલ ઠેરવ્યો છે.

[3] સંવિધાન (પંદરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1963ની કલમ 3થી આ શબ્દો ઉમેર્યા છે (તારીખ 5-10-1963થી અમલી).

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, આ અનુચ્છેદમાંની કોઈપણ બાબત અગાઉ જણાવેલી કોઈપણ વ્યક્તિને ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે બેસવા અને કાર્ય કરવા માટે ત્યાં સુધી જરૂરી માનવામાં આવશે નહીં, જ્યાં સુધી તે તેમ કરવા માટે પોતાની સંમતિ ન આપે.

129. સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય 'રેકોર્ડ ન્યાયાલય' રહેશે—સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય એક રેકોર્ડ ન્યાયાલય રહેશે અને તેની પાસે આવી ન્યાયાલયની તમામ સત્તા રહેશે, જેમાં પોતાની અવમાનના માટે દંડ કરવાની સત્તાનો પણ સમાવેશ થાય છે.

130. સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયનું સ્થાન—સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય દિલ્હીમાં અથવા એવા અન્ય સ્થળે કે સ્થળોએ બેસશે, જે ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ, રાષ્ટ્રપતિની મંજૂરીથી, વખતોવખત નક્કી કરે.

131. સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયનું મૂળ અધિકારક્ષેત્ર—આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન, સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય અન્ય કોઈપણ ન્યાયાલયને બાકાત રાખીને, નીચે મુજબના કોઈપણ વિવાદમાં મૂળ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવશે—

(ક) ભારત સરકાર અને એક અથવા વધુ રાજ્યો વચ્ચેના વિવાદમાં; અથવા

(ખ) એક તરફ ભારત સરકાર અને કોઈપણ રાજ્ય અથવા રાજ્યો હોય અને બીજી તરફ એક અથવા વધુ અન્ય રાજ્યો હોય તેવા વિવાદમાં; અથવા

(ગ) બે કે તેથી વધુ રાજ્યો વચ્ચેના વિવાદમાં,

જો અને જ્યાં સુધી તે વિવાદમાં કાયદાનો કે હકીકતનો એવો કોઈ પ્રશ્ન સમાયેલો હોય, જેના પર કોઈ કાનૂની અધિકારનું અસ્તિત્વ અથવા તેનો વ્યાપ નિર્ભર હોય:

[1][પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, ઉક્ત હકૂમત એવા વિવાદ સુધી વિસ્તરશે નહીં જે કોઈ એવી સંધિ, કરાર, સમજૂતી, જોડાણ, સનદ અથવા તેવા જ અન્ય દસ્તાવેજમાંથી ઉદભવ્યો હોય, જે આ સંવિધાનના પ્રારંભ પહેલાં કરવામાં આવ્યો હોય અથવા અમલમાં આવ્યો હોય અને આવા પ્રારંભ પછી પણ કાર્યરત હોય, અથવા જે એવી જોગવાઈ કરતું હોય કે ઉક્ત હકૂમત આવા વિવાદ સુધી વિસ્તરશે નહીં.]

[2]**[131ક.** *કેન્દ્રીય કાયદાઓની સંવિધાનિક માન્યતા સંબંધિત પ્રશ્નોના સંદર્ભમાં સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયનું વિશિષ્ટ કાર્યક્ષેત્ર*]—*સંવિધાનિક (તેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ,* 1977*ની કલમ* 4 *દ્વારા રદ કરવામાં આવેલ છે* (*તારીખ* 13-4-1978*થી અમલી*).

132. અમુક કિસ્સામાં ઉચ્ચ ન્યાયાલયોમાંથી આવતી અપીલોમાં સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયનું અપીલનું કાર્યક્ષેત્ર—(1) ભારતના પ્રાદેશિક વિસ્તારમાંની કોઈપણ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના કોઈપણ ચુકાદા, હુકમ અથવા અંતિમ આદેશ વિરુદ્ધ સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયમાં અપીલ કરી શકાશે, પછી તે દીવાની, ફોજદારી કે અન્ય કાર્યવાહી હોય, [3][જો ઉચ્ચ ન્યાયાલય અનુચ્છેદ 134ક હેઠળ એવું પ્રમાણપત્ર આપે] કે તે કેસમાં આ સંવિધાનના અર્થઘટન અંગે કાયદાનો કોઈ મહત્ત્વનો સારભૂત પ્રશ્ન સમાયેલો છે.

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1656ની કલમ 5થી પરંતુકને સ્થાને આ પરંતુક મુક્યો છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[2] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 23થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 1-2-1977થી અમલી).

[3] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 17થી ઉલ્લેખને સ્થાને "જો ઉચ્ચ ન્યાયાલય પ્રમાણિત કરે" દાખલ કર્યો છે (તારીખ 1-8-1979થી અમલી).

[1](2)* * * * *

(3) જ્યાં આવું પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવ્યું હોય, [2]*** ત્યાં કેસનો કોઈપણ પક્ષકાર એવા આધાર પર સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયમાં અપીલ કરી શકશે કે અગાઉ જણાવેલા (સંવિધાનના અર્થઘટનનો) કોઈપણ પ્રશ્ન ખોટી રીતે નક્કી કરવામાં આવ્યો છે.

સ્પષ્ટીકરણ—આ અનુચ્છેદના હેતુઓ માટે, "અંતિમ આદેશ" અભિવ્યક્તિમાં એવા આદેશનો સમાવેશ થાય છે જે કોઈ એવા મુદ્દાનો નિર્ણય કરે છે જેનો નિર્ણય જો અપીલકર્તાની તરફેણમાં લેવામાં આવે, તો તે કેસના અંતિમ નિકાલ માટે પૂરતો હોય.

133. દીવાની બાબતોના સંબંધમાં ઉચ્ચ ન્યાયાલયોમાંથી આવતી અપીલોમાં સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયનું અપીલનું કાર્યક્ષેત્ર—[3][(1) ભારતના પ્રાદેશિક વિસ્તારમાંની ઉચ્ચ ન્યાયાલયની દીવાની કાર્યવાહીના કોઈપણ ચુકાદા, હુકમ અથવા અંતિમ આદેશ વિરુદ્ધ સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયમાં અપીલ કરી શકાશે, [4][જો ઉચ્ચ ન્યાયાલય અનુચ્છેદ 134ક હેઠળ એવું પ્રમાણપત્ર આપે કે—]

(ક) તે કેસમાં સામાન્ય મહત્ત્વનો કાયદાનો કોઈ મહત્ત્વનો સારભૂત પ્રશ્ન સમાયેલો છે; અને

(ખ) ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મતે તે પ્રશ્નનો નિર્ણય સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા લેવાવો જરૂરી છે.]

(2) અનુચ્છેદ 132માં ગમે તે લખ્યું હોય તેમ છતાં, ખંડ (1) હેઠળ સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયમાં અપીલ કરનાર કોઈપણ પક્ષકાર આવી અપીલમાં એક આધાર તરીકે એમ દર્શાવી શકશે કે આ સંવિધાનના અર્થઘટન અંગેના કાયદાના કોઈ મહત્ત્વના સારભૂત પ્રશ્નનો ખોટી રીતે નિર્ણય લેવામાં આવ્યો છે.

(3) આ અનુચ્છેદમાં ગમે તે લખ્યું હોય તેમ છતાં, જ્યાં સુધી સંસદ કાયદા દ્વારા અન્યથા જોગવાઈ ન કરે ત્યાં સુધી, ઉચ્ચ ન્યાયાલયના એક જ ન્યાયાધીશના ચુકાદા, હુકમ અથવા અંતિમ આદેશ વિરુદ્ધ સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયમાં અપીલ કરી શકાશે નહીં.

134. ફોજદારી બાબતોના સંબંધમાં સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયનું અપીલનું કાર્યક્ષેત્ર—(1) ભારતના પ્રાદેશિક વિસ્તારમાંની ઉચ્ચ ન્યાયાલયની ફોજદારી કાર્યવાહીના કોઈપણ ચુકાદા, અંતિમ હુકમ અથવા દંડ વિરુદ્ધ સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયમાં અપીલ કરી શકાશે, જો ઉચ્ચ ન્યાયાલયે—

(ક) અપીલમાં કોઈ આરોપી વ્યક્તિને નિર્દોષ છોડવાના આદેશને રદ કરીને તેને મૃત્યુદંડની દંડ કરી હોય; અથવા

(ખ) પોતાની સત્તા હેઠળની કોઈપણ ગૌણ ન્યાયાલયમાંથી કોઈ કેસ સુનાવણી માટે પોતાની પાસે ખેંચી લીધો હોય અને આવી સુનાવણીમાં આરોપી વ્યક્તિને દોષિત ઠેરવીને તેને મૃત્યુદંડની દંડ કરી હોય; અથવા

(ગ) [5][અનુચ્છેદ 134ક હેઠળ પ્રમાણિત કરે] કે આ કેસ સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયમાં અપીલ કરવા માટે યોગ્ય છે:

---

[1] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 17થી "જો ઉચ્ચ ન્યાયાલય પ્રમાણિત કરે તો" ખંડ (2) માટે રદ કરેલ છે. (તારીખ 1-8-1979થી અમલી).

[2] ઉપર મુજબની કલમ 17થી અમુક શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-8-1979થી અમલી).

[3] સંવિધાન (ત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1972ની કલમ 2થી ખંડ (1)ને સ્થાને આ ખંડ મૂક્યો છે. (તારીખ 27-2-1973થી અમલી).

[4] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 18થી "જો ઉચ્ચ ન્યાયાલય પ્રમાણિત કરે તો" ઉલ્લેખ બદલાવેલ છે. (તારીખ 1-8-1979થી અમલી).

[5] ઉપર મુજબની કલમ 19થી "પ્રમાણિત" આ ઉલ્લેખથી બદલાવેલ છે (તારીખ 1-8-1979થી અમલી).

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, પેટા-ખંડ (ગ) હેઠળની અપીલ, અનુચ્છેદ 145ના ખંડ (1) હેઠળ તે સંબંધમાં કરવામાં આવેલી જોગવાઈઓને અને ઉચ્ચ ન્યાયાલય જે શરતો નક્કી કરે અથવા જરૂરી ગણે તેને અધીન રહેશે.

(2) સંસદ કાયદા દ્વારા, ભારતના પ્રાદેશિક વિસ્તારમાંની ઉચ્ચ ન્યાયાલયની ફોજદારી કાર્યવાહીના કોઈપણ ચુકાદા, અંતિમ આદેશ અથવા દંડ વિરુદ્ધ અપીલ સ્વીકારવા અને સાંભળવાની વધુ સત્તા સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયને આપી શકશે, જે તે કાયદામાં નિર્દિષ્ટ શરતો અને મર્યાદાઓને અધીન રહેશે.

[1][**134ક. સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયમાં અપીલ માટેનું પ્રમાણપત્ર**—દરેક ઉચ્ચ ન્યાયાલય, જ્યારે અનુચ્છેદ 132ના ખંડ (1), અથવા અનુચ્છેદ 133ના ખંડ (1), અથવા અનુચ્છેદ 134ના ખંડ (1)માં ઉલ્લેખિત કોઈ ચુકાદો, હુકમ, અંતિમ આદેશ કે દંડ પસાર કરે ત્યારે—

(ક) જો તેને યોગ્ય લાગે તો, પોતાની મેળે; અને

(ખ) જો અસરગ્રસ્ત પક્ષકાર દ્વારા અથવા તેનાં વતી આવો ચુકાદો, હુકમ, અંતિમ આદેશ કે દંડ પસાર થયા પછી તરત જ મૌખિક અરજી કરવામાં આવે, તો—

આવો આદેશ કે દંડ પસાર થયા પછી બને તેટલી વહેલી તકે એ પ્રશ્ન નક્કી કરશે કે, શું તે કેસના સંબંધમાં અનુચ્છેદ 132ના ખંડ (1), અથવા અનુચ્છેદ 133ના ખંડ (1) અથવા અનુચ્છેદ 134ના ખંડ (1)ના પેટા-ખંડ (ગ)માં ઉલ્લેખિત પ્રકારનું પ્રમાણપત્ર આપી શકાય તેમ છે.]

135. વિદ્યમાન કાયદા હેઠળ ફેડરલ કોર્ટનું કાર્યક્ષેત્ર અને સત્તા સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા વાપરી શકાય તેવી રહેશે—જ્યાં સુધી સંસદ કાયદા દ્વારા અન્યથા જોગવાઈ ન કરે ત્યાં સુધી, એવી કોઈપણ બાબતના સંબંધમાં જેમાં અનુચ્છેદ 133 અથવા અનુચ્છેદ 134ની જોગવાઈઓ લાગુ પડતી નથી, જો તે બાબતના સંબંધમાં આ સંવિધાનના પ્રારંભના તરત પહેલાં કોઈ વિદ્યમાન કાયદા હેઠળ ફેડરલ કોર્ટ દ્વારા હકૂમત અને સત્તા વાપરી શકાય તેમ હોય, તો સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય પાસે પણ તેવું કાર્યક્ષેત્ર અને સત્તા રહેશે.

136. સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા અપીલ માટે ખાસ રજા—(1) આ પ્રકરણમાં ગમે તે લખ્યું હોય તેમ છતાં, સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય પોતાના વિવેકાધિકારથી, ભારતના પ્રાદેશિક વિસ્તારમાંની કોઈપણ ન્યાયાલય અથવા ન્યાયપંચ દ્વારા કોઈપણ કેસ કે બાબતમાં પસાર કરવામાં આવેલા કોઈપણ ચુકાદા, હુકમ, નિર્ધારણ, દંડ અથવા આદેશ વિરુદ્ધ અપીલ માટે ખાસ રજા આપી શકશે.

(2) ખંડ (1)ની કોઈપણ બાબત સશસ્ત્ર દળોને લગતા કોઈપણ કાયદા દ્વારા અથવા તે હેઠળ રચાયેલી કોઈપણ ન્યાયાલય અથવા ન્યાયપંચ દ્વારા પસાર કરવામાં આવેલા અથવા કરવામાં આવેલા કોઈપણ ચુકાદા, નિર્ધારણ, દંડ અથવા આદેશને લાગુ પડશે નહીં.

137. સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા ચુકાદા અથવા આદેશોની પુનઃસમીક્ષા—સંસદ દ્વારા ઘડવામાં આવેલા કોઈપણ કાયદાની અથવા અનુચ્છેદ 145 હેઠળ બનાવવામાં આવેલા કોઈપણ નિયમોની જોગવાઈઓને અધીન, સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયને તેણે જાહેર કરેલા કોઈપણ ચુકાદા અથવા કરેલા આદેશની પુનઃસમીક્ષા કરવાની સત્તા રહેશે.

---

[1] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 20થી અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 1-8-1979થી અમલી).

138. સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના અધિકારક્ષેત્રનો વિસ્તાર—(1) સંઘ સૂચિમાંની કોઈપણ બાબતોના સંબંધમાં સંસદ કાયદા દ્વારા જે સત્તા આપે, તેવી વધુ હકૂમત અને સત્તા સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય પાસે રહેશે.

(2) ભારત સરકાર અને કોઈપણ રાજ્યની સરકાર ખાસ કરાર દ્વારા જે સત્તા આપે, તેવા વધુ અધિકારક્ષેત્ર અને સત્તા કોઈપણ બાબતના સંબંધમાં સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય પાસે રહેશે, જો સંસદ કાયદા દ્વારા સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયને આવી હકૂમત અને સત્તા વાપરવાની જોગવાઈ કરે.

139. અમુક રીટ કાઢવાની સત્તા સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયને આપવા બાબત—સંસદ કાયદા દ્વારા સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયને, અનુચ્છેદ 32ના ખંડ (2)માં જણાવેલા હેતુઓ (મૂળભૂત અધિકારો) સિવાયના અન્ય હેતુઓ માટે પ્રત્યક્ષ હાજરી, હુકમ, પ્રતિબંધ, અધિકાર પૃચ્છા અને આદેશપત્રના પ્રકારની રીટ સહિતના નિર્દેશો, આદેશો અથવા રીટ કાઢવાની સત્તા આપી શકશે.

[1][**139ક. અમુક કેસોની તબદીલી**—[2][(1) જ્યારે કાયદાના સમાન અથવા સારભૂત રીતે સમાન પ્રશ્નો ધરાવતા કેસો સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય અને એક અથવા વધુ ઉચ્ચ ન્યાયાલયો સમક્ષ અથવા બે કે તેથી વધુ ઉચ્ચ ન્યાયાલયો સમક્ષ પડતર હોય, અને સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયને પોતાની મેળે અથવા ભારતના ઍટર્ની જનરલની અરજી પર અથવા આવા કોઈપણ કેસના પક્ષકારની અરજી પર સંતોષ થાય કે તે પ્રશ્નો સામાન્ય મહત્ત્વના સારભૂત પ્રશ્નો છે, તો સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય ઉચ્ચ ન્યાયાલય અથવા ઉચ્ચ ન્યાયાલયો સમક્ષ પડતર કેસ અથવા કેસો પોતાની પાસે ખેંચી શકશે અને તે તમામ કેસોનો નિકાલ પોતે કરી શકશે:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય કાયદાના ઉક્ત પ્રશ્નો નક્કી કર્યા પછી, તે રીતે ખેંચેલા કોઈપણ કેસને તે પ્રશ્નો પરના પોતાના ચુકાદાની નકલ સાથે જે ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાંથી તે કેસ ખેંચવામાં આવ્યો હોય તેને પરત કરી શકશે, અને ઉચ્ચ ન્યાયાલય તે પ્રાપ્ત થયા પર તે ચુકાદાને અનુરૂપ કેસનો નિકાલ કરવા આગળ વધશે.]

(2) જો સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયને ન્યાયના હિતમાં ઉચિત જણાય, તો તે કોઈપણ ઉચ્ચ ન્યાયાલય સમક્ષ પડતર કોઈપણ કેસ, અપીલ અથવા અન્ય કાર્યવાહીને બીજી કોઈપણ ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં તબદીલ કરી શકશે.]

140. સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયની સહાયક સત્તા—સંસદ કાયદા દ્વારા, સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયને આ સંવિધાનની કોઈપણ જોગવાઈઓ સાથે અસંગત ન હોય તેવી એવી પૂરક સત્તા આપવા માટે જોગવાઈ કરી શકશે, જે ન્યાયાલયને આ સંવિધાન હેઠળ સોંપવામાં આવેલા કાર્યક્ષેત્રનો વધુ અસરકારક રીતે ઉપયોગ કરવા માટે જરૂરી અથવા ઈચ્છનીય જણાય.

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 24થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 1-2-1977થી અમલી).

[2] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 21થી ખંડ (1)ને સ્થાને આ ખંડ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 1-8-1979થી અમલી).

141. સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયે જાહેર ઘડેલો કાયદો તમામ અદાલતો પર બંધનકર્તા રહેશે—સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા જાહેર કરવામાં આવેલો કાયદો ભારતના પ્રાદેશિક વિસ્તારની તમામ અદાલતો માટે બંધનકર્તા રહેશે.

142. સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના હુકમ અને આદેશોનો અમલ તથા સંશોધન વગેરે અંગેના આદેશો—(1) સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય પોતાના કાર્યક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરતી વખતે તેની સમક્ષ પડતર કોઈપણ કેસ કે બાબતમાં સંપૂર્ણ ન્યાય કરવા માટે જરૂરી હોય તેવો હુકમ પસાર કરી શકશે અથવા એવો આદેશ કરી શકશે, અને આ રીતે પસાર કરેલો હુકમ કે કરેલો આદેશ સમગ્ર ભારતના પ્રાદેશિક વિસ્તારમાં સંસદ દ્વારા ઘડેલા કાયદા મુજબ અને જ્યાં સુધી તેવી જોગવાઈ ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી, રાષ્ટ્રપતિ આદેશ[1] દ્વારા નક્કી કરે તે રીતે અમલી ગણાશે.

(2) સંસદ દ્વારા આ સંબંધમાં ઘડેલા કોઈપણ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન, સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય પાસે કોઈપણ વ્યક્તિની ઉપસ્થિતિ સુરક્ષિત કરવા માટે, કોઈપણ દસ્તાવેજોની શોધ કે રજૂઆત માટે, અથવા પોતાના અનાદરની તપાસ કે દંડ કરવા માટે કોઈપણ આદેશ કરવાની તમામ સત્તા રહેશે.

143. સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયની સલાહ લેવાની રાષ્ટ્રપતિની સત્તા—(1) જો કોઈપણ સમયે રાષ્ટ્રપતિને એવું જણાય કે કાયદાનો કે વાસ્તવિકતાનો એવો કોઈ પ્રશ્ન ઊભો થયો છે અથવા ઊભો થવાની સંભાવના છે, જે એવા પ્રકારનો અને સાર્વજનિક અગત્યતા ધરાવતો છે કે તેનાં પર સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયનો અભિપ્રાય મેળવવો યોગ્ય છે, તો તેઓ તે પ્રશ્નને વિચારણા માટે તે ન્યાયાલયને મોકલી શકશે અને ન્યાયાલય, તેને યોગ્ય લાગે તેવી સુનાવણી કર્યા પછી, રાષ્ટ્રપતિને તે વિશે પોતાનો અભિપ્રાય આપી શકશે.

(2) અનુચ્છેદ 131ની જોગવાઈ [2]***માં જે કંઈ ઉલ્લેખિત હોય તેમ છતાં, રાષ્ટ્રપતિ [3][ઉક્ત જોગવાઈમાં] ઉલ્લેખિત પ્રકારના વિવાદને અભિપ્રાય માટે સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયને મોકલી શકશે અને સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય, તેને યોગ્ય લાગે તેવી સુનાવણી કર્યા પછી, રાષ્ટ્રપતિને પોતાનો અભિપ્રાય અહેવાલ સ્વરૂપે આપશે.

144. દીવાની અને ન્યાયિક સત્તાધિકારીઓ સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયની સહાયમાં કાર્ય કરશે—ભારતના પ્રાદેશિક વિસ્તારમાં તમામ દીવાની અને ન્યાયિક સત્તાધિકારીઓ સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયની સહાયમાં કાર્ય કરશે.

[4]**[144ક.** *કાયદાઓની સંવિધાનિક માન્યતા સંબંધિત પ્રશ્નોના નિકાલ અંગેની વિશેષ જોગવાઈઓ]—સંવિધાનિક (તેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ,* 1977*ની કલમ* 5 *દ્વારા રદ કરવામાં આવેલ છે* (તારીખ 13-4-1978થી અમલી).

145. ન્યાયાલયના નિયમો વગેરે—(1) સંસદ દ્વારા ઘડવામાં આવેલા કોઈપણ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન, સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય, રાષ્ટ્રપતિની મંજૂરીથી, ન્યાયાલયની કામગીરી અને કાર્યપદ્ધતિનું સામાન્ય રીતે નિયમન કરવા માટે વખતોવખત નિયમો બનાવી શકશે, જેમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે—

(ક) ન્યાયાલયમાં વકીલાત કરતી વ્યક્તિઓ (વકીલો) અંગેના નિયમો;

---

[1] *જુઓ* પુરવણીમાં ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય (હુકમનામા અને હુકમો) અમલ બાબતનો આદેશ, 1954 (સંવિધાન આદેશ 47).

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "પરંતુકના ખંડ (i) માં" એ શબ્દો, કૌંસ અને આંકડાને સ્થાને આ શબ્દ મૂક્યો છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી.).

[3] ઉપરોક્ત મુજબ "સદરહુ ખંડમાં" એ શબ્દોને સ્થાને કલમ 29 દ્વારા આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[4] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 25થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 1-2-1977થી અમલી).

(ખ) અપીલો સાંભળવાની કાર્યપદ્ધતિ અને અપીલોને લગતી અન્ય બાબતો અંગેના નિયમો, જેમાં ન્યાયાલયમાં અપીલ દાખલ કરવા માટેની સમયમર્યાદાનો પણ સમાવેશ થાય છે;

(ગ) ભાગ III દ્વારા આપવામાં આવેલા મૂળભૂત અધિકારોના અમલ માટે ન્યાયાલયમાં થતી કાર્યવાહી અંગેના નિયમો;

[1][(ગગ) [2][અનુચ્છેદ 139ક] હેઠળ ન્યાયાલયમાં થતી કાર્યવાહી અંગેના નિયમો;]

(ઘ) અનુચ્છેદ 134ના ખંડ (1)ની પેટા-ખંડ (ગ) હેઠળ અપીલો સ્વીકારવા અંગેના નિયમો;

(ઙ) ન્યાયાલય દ્વારા જાહેર કરવામાં આવેલા કોઈપણ ચુકાદા અથવા આદેશની પુનઃસમીક્ષા કઈ શરતોને અધીન રહેશે તે અંગેના નિયમો અને આવી પુનઃસમીક્ષાની કાર્યપદ્ધતિ, જેમાં પુનઃસમીક્ષા માટેની અરજી દાખલ કરવાની સમયમર્યાદાનો પણ સમાવેશ થાય છે;

(ચ) ન્યાયાલયમાં થતી કોઈપણ કાર્યવાહીના ખર્ચ અને તેને આનુષંગિક બાબતો તેમજ તેમાં લેવાની ફી અંગેના નિયમો;

(છ) જામીન મંજૂર કરવા અંગેના નિયમો;

(જ) કાર્યવાહી પર રોક લગાવવા અંગેના નિયમો;

(ઝ) એવી કોઈપણ અપીલના ટૂંકમાં નિકાલ માટેના નિયમો, જે ન્યાયાલયને નિરર્થક, હેરાન કરનારી અથવા વિલંબ કરવાના હેતુથી કરવામાં આવી હોય તેમ જણાય;

(ઞ) અનુચ્છેદ 317ના ખંડ (1)માં ઉલ્લેખિત પૂછપરછ (જાહેર સેવા આયોગના સભ્યોને દૂર કરવા અંગે)ની કાર્યપદ્ધતિ અંગેના નિયમો.

(2) [3][ખંડ (3)ની [4]*** જોગવાઈઓને અધીન,] આ અનુચ્છેદ હેઠળ બનાવેલા નિયમો કોઈપણ હેતુ માટે બેસનારા ન્યાયાધીશોની લઘુતમ સંખ્યા નક્કી કરી શકશે અને એકાકી ન્યાયાધીશ તથા ડિવિઝનલ કોર્ટની સત્તા અંગે જોગવાઈ કરી શકશે.

(3) આ સંવિધાનના અર્થઘટન અંગે કાયદાનો કોઈ મહત્ત્વનો સારભૂત પ્રશ્ન જેમાં સમાયેલો હોય તેવા કોઈપણ કેસનો નિર્ણય કરવાના હેતુ માટે અથવા અનુચ્છેદ 143 હેઠળના કોઈપણ સંદર્ભની સુનાવણી કરવાના હેતુ માટે બેસનારા [5][[4]***ન્યાયાધીશોની લઘુતમ સંખ્યા] પાંચ રહેશે:

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 26 દ્વારા અંતઃસ્થાપિત (તારીખ 1-2-1977 થી અમલી).

[2] સંવિધાન (તેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1977ની કલમ 6 દ્વારા, "અનુચ્છેદ 131ક અને 139ક"ના બદલે પ્રતિસ્થાપિત (તારીખ 13-4-1978 થી અમલી).

[3] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 26 દ્વારા, "ખંડ (3)ની જોગવાઈઓ"ના બદલે પ્રતિસ્થાપિત (તારીખ 1-2-1977થી અમલી).

[4] સંવિધાન (તેંતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1977ની કલમ 6(ખ)થી "અનુચ્છેદ 144ક અને" એ શબ્દો, આંકડા, અક્ષર કાઢી નાખ્યા છે (તારીખ 13-4-1978થી અમલી).

[5] સંવિધાન (બેંતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1977ની કલમ 26થી "ઓછામાં ઓછી" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો, આંકડા અને અક્ષર મૂક્યા છે (તરીખ 1-2-1977થી અમલી).

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, જ્યારે અનુચ્છેદ 132 સિવાયના આ ભાગની અન્ય કોઈ જોગવાઈ હેઠળ અપીલ સાંભળતી ન્યાયાલયમાં પાંચ કરતાં ઓછા ન્યાયાધીશો હોય અને અપીલની સુનાવણી દરમિયાન ન્યાયાલયને સંતોષ થાય કે અપીલમાં આ સંવિધાનના અર્થઘટન અંગે કાયદાનો એવો કોઈ મહત્ત્વનો સારભૂત પ્રશ્ન સમાયેલો છે, જેનો નિર્ણય અપીલના નિકાલ માટે જરૂરી છે, તો આવી ન્યાયાલય તે પ્રશ્નને અભિપ્રાય માટે આ ખંડ દ્વારા જરૂરી લઘુતમ પાંચ ન્યાયાધીશોની બનેલી ન્યાયાલય (સંવિધાનિક બેંચ)ને મોકલશે, અને તે અભિપ્રાય પ્રાપ્ત થયા પછી તે અભિપ્રાયને અનુરૂપ અપીલનો નિકાલ કરશે.

(4) સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા કોઈપણ ચુકાદો ખુલ્લી ન્યાયાલયમાં આપ્યા સિવાય જાહેર કરવામાં આવશે નહીં, અને અનુચ્છેદ 143 હેઠળનો કોઈપણ અહેવાલ પણ ખુલ્લી ન્યાયાલયમાં જાહેર કરવામાં આવેલા અભિપ્રાય મુજબ આપ્યા સિવાય કરવામાં આવશે નહીં.

(5) સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા કોઈપણ ચુકાદો કે આવો કોઈપણ અભિપ્રાય, તે કેસની સુનાવણીમાં હાજર રહેલા ન્યાયાધીશોની બહુમતીની સંમતિ સિવાય આપવામાં આવશે નહીં; પરંતુ આ ખંડમાંની કોઈપણ બાબત જો ન્યાયાધીશ અસંમત હોય તો પોતાનો અસંમત ચુકાદો અથવા અભિપ્રાય આપતા રોકશે નહીં.

146. સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓ તથા ખર્ચ—(1) સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓની નિમણૂક ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અથવા ન્યાયાલયના અન્ય એવા ન્યાયાધીશ કે અધિકારી દ્વારા કરવામાં આવશે જેમને તેઓ નિર્દેશ આપે:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, રાષ્ટ્રપતિ નિયમ દ્વારા એવી જરૂરિયાત નક્કી કરી શકશે કે નિયમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવેલા કિસ્સાઓમાં, ન્યાયાલય સાથે અગાઉથી જોડાયેલી ન હોય તેવી કોઈપણ વ્યક્તિને સંઘ લોકસેવા આયોગ સાથે વિચાર-વિમર્શ કર્યા સિવાય ન્યાયાલય સાથે જોડાયેલા કોઈપણ હોદ્દા પર નિમણૂક કરી શકાશે નહીં.

(2) સંસદ દ્વારા બનાવવામાં આવેલા કોઈપણ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન, સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓની સેવાઓની શરતો એવા નિયમો દ્વારા નક્કી કરવામાં આવશે જે ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અથવા તે હેતુ માટે મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા અધિકૃત કરવામાં આવેલા ન્યાયાલયના અન્ય કોઈ ન્યાયાધીશ કે અધિકારી દ્વારા બનાવવામાં આવ્યા હોય:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, આ ખંડ હેઠળ બનાવેલા નિયમો જ્યાં સુધી પગાર, ભથ્થાં, રજા અથવા પેન્શન સાથે સંબંધિત હોય, ત્યાં સુધી તેનાં માટે રાષ્ટ્રપતિની મંજૂરી મેળવવી જરૂરી રહેશે.

(3) સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના વહીવટી ખર્ચ, જેમાં ન્યાયાલયના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓને ચૂકવવાપાત્ર તમામ પગાર, ભથ્થાં અને પેન્શનનો સમાવેશ થાય છે, તે ભારતના એકત્રિત ભંડોળમાંથી ચૂકવવામાં આવશે, અને ન્યાયાલય દ્વારા લેવામાં આવેલી કોઈપણ ફી અથવા અન્ય નાણાં તે ભંડોળનો ભાગ બનશે.

147. અર્થઘટન—આ પ્રકરણમાં અને ભાગ VIના પ્રકરણ Vમાં, આ સંવિધાનના અર્થઘટન અંગેના કાયદાના કોઈપણ 'મહત્ત્વના સારભૂત પ્રશ્ન'ના સંદર્ભોનું અર્થઘટન એ રીતે કરવામાં આવશે કે તેમાં ભારત સરકાર અધિનિયમ, 1935 (તે અધિનિયમમાં સુધારો કરનારા અથવા તેને પૂરક બનાવનારા કોઈપણ અધિનિયમ સહિત), અથવા તે હેઠળ કરવામાં આવેલા કોઈપણ 'ઓર્ડર ઇન કાઉન્સિલ' કે આદેશ, અથવા ભારતીય સ્વતંત્રતા અધિનિયમ, 1947, અથવા તે હેઠળ કરવામાં આવેલા કોઈપણ આદેશના અર્થઘટન અંગેના કાયદાના કોઈપણ મહત્ત્વના સારભૂત પ્રશ્નના સંદર્ભોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

પ્રકરણ V—ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષક

148. ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષક—(1) ભારતના એક નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષક રહેશે, જેમની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ પોતાના સહી સિક્કાવાળા આદેશપત્રોથી કરશે અને સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશને જે રીતે અને જે કારણસર હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવામાં આવે તે રીતે અને તે કારણે તેમને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકાશે.

(2) ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષક તરીકે નીમાયેલી દરેક વ્યક્તિ પોતે હોદ્દો સંભાળે તે પહેલાં રાષ્ટ્રપતિ અથવા તેમણે તે અર્થે નીમેલી કોઈપણ વ્યક્તિ સમક્ષ ત્રીજી અનુસૂચિમાં તે હેતુ માટે નિર્દિષ્ટ નમૂના પ્રમાણે શપથ કે પ્રતિજ્ઞા લેશે અને તે પર પોતાની સહી કરશે.

(3) નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષકના પગાર અને સેવાઓની બીજી શરતો કાયદાથી સંસદ નક્કી કરે તે રહેશે અને એ રીતે નક્કી કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કર્યા પ્રમાણે રહેશે:

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષકના પગારમાં અથવા રજા, પેન્શન કે નિવૃત્તિવય અંગેના તેમના અધિકારોમાં તેમની નિમણૂક થયા પછી, તેમને ગેરલાભ થાય તેવો ફેરફાર કરી શકાશે નહિ.

(4) નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષક પોતાનો હોદ્દો ધરાવતા બંધ થાય તે પછી, ભારત સરકાર હેઠળના અથવા તો કોઈ રાજ્ય સરકારની હેઠળના બીજા કોઈ હોદ્દા માટે પાત્ર ગણાશે નહિ.

(5) આ સંવિધાન અને સંસદ દ્વારા કરવામાં આવેલા કોઈપણ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન, ભારતના ઑડિટ અને હિસાબ ખાતામાં નોકરી કરનાર વ્યક્તિઓની નોકરીની શરતો તેમજ નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષકની વહીવટી સત્તા, નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષક સાથે વિચારવિમર્શ કર્યા પછી, રાષ્ટ્રપતિએ કરેલા નિયમોથી ઠરાવવામાં આવશે.

(6) નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષકની કચેરીનું વહીવટી ખર્ચ, કે જેમાં, તે કચેરીને લગતાં તથા ત્યાં નોકરી કરનાર વ્યક્તિઓને ચૂકવવાપાત્ર તમામ પગાર, ભથ્થાં અને પેન્શનનો સમાવેશ થાય છે, જે ભારતના એકત્રિત ભંડોળ ખાતે ઉધારવામાં આવશે.

149. નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષકની ફરજો અને સત્તા—નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષક, સંઘના અને રાજ્યોના તથા અન્ય કોઈપણ સત્તામંડળ અથવા મંડળના હિસાબ સંબંધી, એવી ફરજો બજાવશે અને એવી સત્તાઓનો પ્રયોગ કરશે જે સંસદે ઘડેલા કોઈ કાયદા દ્વારા કે તે હેઠળ ઠરાવવામાં આવી હોય અને જ્યાં સુધી તે અર્થે એ રીતે જોગવાઈ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, સંઘના અને રાજ્યોના હિસાબના સંબંધમાં આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાંના અનુક્રમે હિંદ આધિપત્ય અને પ્રાંતોના હિસાબ સંબંધમાં ભારતના મહાલેખા પરીક્ષકને સોંપાયેલી હોય તે ફરજો નિભાવશે અથવા તેમણે વાપરવાની હોય તે સત્તાઓ વાપરશે.

[1][**150. સંઘના તેમજ રાજ્યોના હિસાબોના નમૂના બાબત**—સંઘના તેમજ રાજ્યોના હિસાબો ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષક [2][ની સલાહથી] રાષ્ટ્રપતિ ઠરાવે તેવા નમૂનામાં રાખવામાં આવશે.]

151. ઑડિટ રિપોર્ટ—(1) સંઘના હિસાબો સંબંધી ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષકના અહેવાલો રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ રજૂ કરવા જોઈશે અને તેઓ તેને સંસદના દરેક ગૃહ સમક્ષ મુકાવશે.

(2) રાજ્યના હિસાબો સંબંધી ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષકના અહેવાલો રાજ્યના રાજ્યપાલ [3]*** સમક્ષ રજૂ કરવા જોઈશે અને તેઓ તેને વિધાનમંડળ સમક્ષ મુકાવશે.

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 27થી ને સ્થાને અનુચ્છેદ 150 મૂકયો છે (તારીખ 1-4-1977થી અમલી).

[2] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 22થી ને સ્થાને આ શબ્દો "સાથે પરામર્શ કર્યા પછી" દાખલ કર્યા છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

[3] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "કે રાજપ્રમુખ" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

ભાગ VI
રાજ્યો [1]***

પ્રકરણ I—સામાન્ય

152. વ્યાખ્યા—આ ભાગમાં સંદર્ભથી અન્યથા અપેક્ષિત ન હોય તો, "રાજ્ય" એ શબ્દમાં [2][જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યનો સમાવેશ થતો નથી].

પ્રકરણ II—કારોબારી

રાજ્યપાલ

153. રાજ્યોના રાજ્યપાલો—દરેક રાજ્ય માટે એક રાજ્યપાલ રહેશે:

[3][પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, આ અનુચ્છેદમાંનું કાંઇપણ એક જ વ્યક્તિની બે અથવા વધુ રાજ્યોના રાજ્યપાલ તરીકેની નિમણૂકને કરતાં અટકાવશે નહીં.]

154. રાજ્યની કારોબારી સત્તા—(1) રાજ્યની કારોબારી સત્તા રાજ્યપાલના હસ્તક રહેશે અને તેનો ઉપયોગ સ્વયં તેમના દ્વારા અથવા આ સંવિધાન અનુસાર તેમને અધીન અધિકારીઓ દ્વારા કરવામાં આવશે.

(2) આ અનુચ્છેદમાંનું કાંઈપણ, જેમ કે—

(ક) કોઈ વિદ્યમાન કાયદાથી કોઈ અન્ય સત્તાધિકારીને સોંપાયેલા કાર્યો રાજ્યપાલને સોંપાયેલા હોવાનું ગણવામાં આવશે; અથવા

(ખ) રાજ્યપાલને અધીન કોઈ સત્તાધિકારીને કાયદાથી કાર્યો સોંપવામાં સંસદને અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળને અટકાવશે નહિ.

155. રાજ્યપાલની નિમણૂક—કોઈપણ રાજ્યના રાજ્યપાલને રાષ્ટ્રપતિ પોતાના સહી સિક્કાવાળા આદેશપત્રથી નીમશે.

156. રાજ્યપાલના હોદ્દાની મુદત—(1) રાજ્યપાલ રાષ્ટ્રપતિની મરજી હોય ત્યાં સુધી હોદ્દો ધારણ કરશે.

(2) રાજ્યપાલ, રાષ્ટ્રપતિને સંબોધીને પોતાની સહીથી કરેલા લખાણથી પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી શકશે.

(3) આ અનુચ્છેદની અગાઉની જોગવાઈઓને અધીન, રાજ્યપાલના હોદ્દાની મુદત, તેઓ પોતાનો હોદ્દો સંભાળે તે તારીખથી પાંચ વર્ષની રહેશેઃ

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "પહેલી અનુસૂચિના ભાગ કમાંના" એ શબ્દો અને અક્ષર રદ કરેલ છે. (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[2] ઉપર મુજબની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "નો અર્થ પહેલી અનુસૂચિના ભાગ કમાં નિર્દિષ્ટ કરેલ રાજ્ય છે" એ શબ્દો અને અક્ષરને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[3] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 6થી આ પરંતુક ઉમેર્યો છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

પરંતુ જોગવાઇ એવી કરવામાં આવે છે કે, રાજ્યપાલ પોતાના હોદ્દાની મુદત પૂરી થવા છતાં, તેમના અનુગામી હોદ્દો ન સંભાળે ત્યાં સુધી હોદ્દો ધારણ કરવાનું ચાલુ રાખશે.

157. રાજ્યપાલ તરીકેની નિમણૂક માટેની લાયકાતો—ભારતની નાગિરક ન હોય અને પાંત્રીસ વર્ષની ઉંમર પૂરી કરી ચૂકી ન હોય તેવી કોઈ વ્યક્તિ રાજ્યપાલ તરીકે નિમણૂક પામવા પાત્ર ગણાશે નહિ.

158. રાજ્યપાલના હોદ્દાની શરતો—(1) રાજ્યપાલ સંસદના બેમાંથી કોઈપણ એક ગૃહના અથવા પહેલી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કોઈ રાજ્યના વિધાનમંડળના કોઈપણ ગૃહના સભ્ય હોવા જોઈએ નહિ, અને જો રાજ્યપાલ તરીકે સંસદના કોઈપણ ગૃહના અથવા કોઈ રાજ્યના વિધાનમંડળના કોઈપણ ગૃહના સભ્યની નિમણૂક થાય તો તેઓ રાજ્યપાલ તરીકે પોતાનો હોદ્દો ધારણ કરે તે તારીખથી તેમણે તે ગૃહમાંની પોતાની બેઠક ખાલી કરેલી હોવાનું ગણવામાં આવશે.

(2) રાજ્યપાલ અન્ય કોઈ લાભદાયક હોદ્દો ધારણ કરી શકશે નહિ.

(3) રાજ્યપાલ ભાડું આપ્યા વિના પોતાના સત્તાવાર નિવાસ સ્થળનો ઉપયોગ કરવાનો તેમજ કાયદાથી સંસદ ઠરાવે તે પગાર, ભથ્થાં અને વિશેષાધિકારો માટે હકદાર રહેશે, અને તે સંબંધમાં એ રીતે જોગવાઈ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કર્યા પ્રમાણેના પગાર, ભથ્થાં અને વિશેષાધિકારો માટે હકદાર રહેશે.

[1][(3ક) જ્યારે એક જ વ્યક્તિને બે અથવા વધુ રાજ્યોના રાજ્યપાલ તરીકે નીમવામાં આવેલી હોય ત્યારે, તે રાજ્યપાલને ચૂકવવાપાત્ર પગાર અને ભથ્થાં રાષ્ટ્રપતિ આદેશ કરીને નક્કી કરે તે પ્રમાણમાં તે રાજ્યો વચ્ચે ફાળવવામાં આવશે.]

(4) રાજ્યપાલના પગાર અને ભથ્થાંમાં તેમના હોદ્દાની મુદત દરમિયાન ઘટાડો કરી શકાશે નહિ.

159. રાજ્યપાલે લેવાના શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા—દરેક રાજ્યપાલે અને રાજ્યપાલના કાર્યો બજાવતી દરેક વ્યક્તિએ પોતાનો હોદ્દો સંભાળતાં પહેલાં, તે રાજ્યના સંબંધમાં હકૂમત ધરાવતી ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ, અથવા તેમની ગેરહાજરીમાં તે ન્યાયાલયના ઉપલબ્ધ ન્યાયાધીશોમાંથી સૌથી વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશની હાજરીમાં નીચેના નમૂનામાં શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈશે અને તેમાં પોતાની સહી કરવી જોઈશે:-

"હું, અ, બ, ઈશ્વરના નામે સોગંદ લઉં છું / ગંભીરતાપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે હું . . . .(*રાજ્યનું નામ*) ના રાજ્યપાલના હોદ્દાની ફરજો નિષ્ઠાપૂર્વક અદા કરીશ, (અથવા રાજ્યપાલના કાર્યો બજાવીશ) અને મારી પૂરી શક્તિથી સંવિધાન અને કાયદાની જાળવણી, રક્ષણ અને બચાવ કરીશ, તથા . . . . (*રાજ્યનું નામ*)ના લોકોની સેવા અને કલ્યાણમાં રત રહીશ."

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 7થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

160. અમુક આકસ્મિક પ્રસંગે રાજ્યપાલના કાર્યો બજાવવા બાબત—આ પ્રકરણમાં જેને માટે જોગવાઈ કરી ન હોય એવા કોઈ આકસ્મિક પ્રસંગે રાષ્ટ્રપતિ, રાજ્યના રાજ્યપાલના કાર્યો બજાવવા માટે પોતાને યોગ્ય લાગે તેવી જોગવાઈ કરી શકશે.

161. માફી વગેરે આપવાની તથા અમુક પ્રસંગોમાં દંડ મુલતવી રાખવાની, તેમાંથી મુક્તિ આપવાની અથવા તે હળવી કરવાની રાજ્યપાલની સત્તા—રાજ્યના રાજ્યપાલને, રાજ્યની કારોબારી સત્તા જે બાબત સુધી વિસ્તરતી હોય તે સંબંધિત કોઈ કાયદા વિરુદ્ધના ગુના માટે દોષિત ઠરાવાયેલ વ્યક્તિને ઠરાવેલ શિક્ષાની માફી આપવાની, તેનો અમલ મોકૂફ રાખવાની, ઓછી શિક્ષા કરવાની અથવા શિક્ષામાં ઘટાડો કરવાની અથવા આવો અમલ સ્થગિત કરવાની અથવા તેમાંથી મુક્તિ આપવાની કે તે હળવી કરવાની સત્તા રહેશે.

162. રાજ્યની કારોબારી સત્તાનો વિસ્તાર—આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન, રાજ્યની કારોબારી સત્તા, તે રાજ્યના વિધાનમંડળને જે બાબતો અંગે કાયદો ઘડવાની સત્તા હોય તેવી બાબતો સુધી વિસ્તરશેઃ

પરંતુ જોગવાઇ એવી કરવામાં આવે છે કે, જે બાબતો સંબંધમાં રાજ્યના વિધાનમંડળને અને સંસદને કાયદા ઘડવાની સત્તા હોય તેમાં રાજ્યની કારોબારી સત્તા, આ સંવિધાનથી અથવા સંસદે ઘડેલા કોઈ કાયદાથી અથવા સંઘ અથવા તેનાં સત્તાધિકારીઓને સ્પષ્ટપણે સોંપાયેલ કારોબારી સત્તાને અધીન રહેશે અને તેનાંથી મર્યાદિત બનશે.

મંત્રી મંડળ

163. રાજ્યપાલને મદદ કરવા અને સલાહ આપવા માટે મંત્રીમંડળ—(1) રાજ્યપાલને તેમના કાર્યોના ઉપયોગમાં સહાય અને સલાહ આપવા માટે એક મંત્રીપરિષદ રહેશે જેના વડા મુખ્યમંત્રી રહેશે સિવાય કે, જ્યાં સુધી આ સંવિધાન દ્વારા અથવા તેની હેઠળ તેમને તેમના કાર્યો અથવા તેમાંથી કોઈપણ કાર્ય તેમની વિવેકબુધ્ધિઅનુસાર કરવા માટે જરૂરી હોય.

(2) જો રાજ્યપાલને આ સંવિધાનથી અથવા તે હેઠળ પોતાની વિવેકબુદ્ધિ અનુસાર કોઈ બાબત સંબંધિત કાર્ય કરવાનું આવશ્યક છે કે નહિ તેવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય, તો રાજ્યપાલે પોતાની વિવેકબુદ્ધિ અનુસાર કરેલો નિર્ણય આખરી ગણાશે, અને તેમણે કરેલા કોઈ કાર્યની કાયદેસરતા સામે તેમણે તે પોતાની વિવેકબુદ્ધિ અનુસાર કરવું જોઈતું હતું કે નહોતું કરવું જોઈતું એ કારણસર વાંધો લઇ શકાશે નહિ.

(3) મંત્રીઓએ રાજ્યપાલને કોઈ સલાહ આપી હતી કે કેમ, અને આપી હોય તો કઇ આપી હતી, એ પ્રશ્નની કોઈ ન્યાયાલયમાં તપાસ કરી શકાશે નહિ.

164. મંત્રીઓ અંગેની બીજી જોગવાઈઓ—(1) મુખ્યમંત્રીની નિમણૂક રાજ્યપાલ કરશે અને અન્ય મંત્રીઓની નિમણૂક મુખ્યમંત્રીની સલાહથી રાજ્યપાલ કરશે, અને મંત્રીઓ, રાજ્યપાલની મરજી હોય ત્યાં સુધી હોદ્દો ધારણ કરશે:

પરંતુ જોગવાઇ એવી કરવામાં આવે છે કે [1][છત્તીસગઢ, ઝારખંડ] મધ્યપ્રદેશ અને [2][ઓડિશા] રાજ્યોમાં આદિજાતિના કલ્યાણનો હવાલો જેમના હસ્તક હોય તેવા એક મંત્રી રહેશે અને જેઓ વધારામાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને પછાત વર્ગોના કલ્યાણની બાબતો અથવા અન્ય કોઈ બાબતની કામગીરી સંભાળી શકશે.

[3][(1ક) કોઈ રાજ્યના મંત્રીમંડળમાં મુખ્યમંત્રી સહિત મંત્રીઓની કુલ સંખ્યા તે રાજ્યની વિધાનસભાના સભ્યોની કુલ સંખ્યાના પંદર ટકાથી વધારે રહેશે નહિ:

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે રાજ્યમાં મુખ્યમંત્રી સહિત મંત્રીઓની સંખ્યા બારથી ઓછી રહેશે નહિ.

વધુમાં એવી જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, કોઈપણ રાજ્યના મંત્રીમંડળમાં મુખ્યમંત્રી સહિત મંત્રીઓની કુલ સંખ્યા સંવિધાન (એકાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2003ના પ્રારંભ વખતે, પંદર ટકા અથવા પ્રથમ પ્રબંધકમાં નિર્દિષ્ટ કરેલ સંખ્યા કરતાં વધુ હોય ત્યારે તે રાજ્યમાં પ્રધાનમંડળની સંખ્યા રાષ્ટ્રપતિ જાહેરનામા દ્વારા કરાવે તે તારીખથી[4] છ માસમાં આ ખંડમાં નિર્દિષ્ટ કર્યા પ્રમાણે રાખવાની રહેશે .

(1ખ) કોઈ રાજ્યની વિધાનસભાના અથવા વિધાનપરિષદ ધરાવતા રાજ્યના વિધાનમંડળના કોઈપણ ગૃહના સભ્ય જે કોઈપણ રાજકીય પક્ષના હોય અને જે દસમી અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 2 હેઠળ તે ગૃહના સભ્ય તરીકે ગેરલાયક ઠર્યા હોય તો તે સભ્ય તેની ગેરલાયકાતની તારીખથી શરૂ કરીને જ્યાં સુધી તેના સભ્યપદની મુદત પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી અથવા જો તે સમયગાળા દરમિયાન તે ફરીથી ચૂંટણી લડે તો તે ચૂંટાયેલા જાહેર ન થાય ત્યાં સુધી, જે વહેલું હોય તે તારીખ સુધી, ખંડ (1) હેઠળ મંત્રી તરીકે નિમણૂક પામવા માટે પણ ગેરલાયક ગણાશે.]

(2) મંત્રીમંડળ, રાજ્યની વિધાનસભાને સામૂહિક રીતે જવાબદાર રહેશે.

(3) કોઈપણ મંત્રી પોતાનો હોદ્દો સંભાળે તે અગાઉ રાજ્યપાલ તેમને, ત્રીજી અનુસૂચિમાં આ હેતુ માટે નિયત કરાયેલ નમૂના અનુસાર હોદ્દાના અને ગુપ્તતાના શપથ લેવડાવશે.

---

[1] સંવિધાન (ચોરાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2006ની કલમ 2થી "બિહાર" એ શબ્દને બદલે આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 12-6-2006થી અમલી).

[2] ઓરિસ્સા (નામમાં ફેરફાર) અધિનિયમ, 2011 (2011ના 15) કલમ 4 દ્વારા "ઓરિસ્સા" શબ્દને બદલે મુકેલ છે (તારીખ 1-11-2011થી અમલી).

[3] સંવિધાન (એકાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2003ની કલમ 3થી આ ખંડો દાખલ કર્યા છે (તારીખ 1-1-2004થી અમલી)

[4] 7-1-2004, જુઓ તારીખ: 7-1-2004નો એસ.ઓ. 21(E).

(4) જે મંત્રી સતત છ મહિનાની મુદત સુધી રાજ્યના વિધાનમંડળના સભ્ય ન હોય તે મંત્રી એ મુદત પૂરી થયે મંત્રી તરીકે રહેશે નહિ.

(5) મંત્રીઓના પગાર અને ભથ્થાં રાજ્યનું વિધાનમંડળ વખતોવખત કાયદાથી નક્કી કરે તે પ્રમાણે રહેશે અને રાજ્યનું વિધાનમંડળ એ રીતે નક્કી ન કરે ત્યાં સુધી, બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કર્યા પ્રમાણે રહેશે.

રાજ્યના મહાધિવક્તા (ઍડવોકેટ જનરલ)

165. રાજ્યના મહાધિવક્તા—(1) દરેક રાજ્યના રાજ્યપાલ, ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ નીમાવાને લાયક હોય તેવી કોઈ વ્યક્તિને રાજ્યના મહાધિવક્તા તરીકે નીમશે.

(2) રાજ્યપાલ તરફથી વખતોવખત વિચારણા માટે મોકલવામાં કે સોંપવામાં આવેલ તે કાયદાવિષયક બાબતોમાં રાજ્ય સરકારને સલાહ આપવાની અને કાયદાના સ્વરૂપની અન્ય ફરજો બજાવવાની અને આ સંવિધાન અથવા પ્રવર્તમાન અન્ય કોઈ કાયદાથી કે તે હેઠળ તેમને સોંપાયેલાં કાર્યો કરવાની મહાધિવક્તાની ફરજ રહેશે.

(3) મહાધિવક્તા રાજ્યપાલની મરજી હોય ત્યાં સુધી હોદ્દો ધરાવશે અને તેમને રાજ્યપાલ નક્કી કરે તે મહેનતાણું મળશે.

સરકારી કામકાજનું સંચાલન

166. રાજ્ય સરકારના કામકાજનું સંચાલન—(1) રાજ્ય સરકારનું તમામ કારોબારી કાર્ય રાજ્યપાલના નામે થયું છે તેમ ગણવામાં આવશે.

(2) રાજ્યપાલના નામે કરવામાં આવેલા અને અમલમાં મૂકાયેલા આદેશો તથા અન્ય સાધનોનું પ્રમાણીકરણ એવી રીતે કરવામાં આવશે જે રાજ્યપાલ દ્વારા કરાયેલાં નિયમોમાં નિર્દિષ્ટ હોય અને પ્રમાણિત કરાયેલ આદેશ કે સાધનની કાયદેસરતા સામે પ્રશ્ન કરી શકાશે નહીં કે તે રાજ્યપાલ દ્વારા કરવામાં આવેલ કે અમલમાં મૂકવામાં આવેલ આદેશ કે સાધન નથી.

(3) રાજ્ય સરકારના કાર્યના વધુ અનુકૂળ વ્યવહાર માટે અને આ સંવિધાનથી કે તે હેઠળ પોતાની વિવેકબુદ્ધિ અનુસાર કાર્ય કરવાનું પોતાને માટે આવશ્યક હોય તે સિવાયના કાર્યની, મંત્રીઓ વચ્ચે ફાળવણી કરવા માટે રાજ્યપાલ નિયમો બનાવશે.

[1](4) * * * * *

167. રાજ્યપાલને માહિતી પૂરી પાડવા વગેરે અંગે મુખ્યમંત્રીની ફરજો—દરેક રાજ્યના મુખ્યમંત્રીની–

(ક) રાજ્યના વ્યવહારોના વહીવટ અને વિધિ-વિધાન માટેની દરખાસ્તો સંબંધિત મંત્રીમંડળના તમામ નિર્ણયોની રાજ્યના રાજ્યપાલને જાણ કરવાની;

(ખ) રાજ્યના વ્યવહારોના વહીવટ અને વિધિ-વિધાન માટેની દરખાસ્તો સંબંધી રાજ્યપાલ માંગે તે માહિતી પૂરી પાડવાની; અને

(ગ) જે બાબત અંગે કોઈ મંત્રીએ નિર્ણય કરેલ હોય પરંતુ જેને અંગે મંત્રીમંડળે વિચારણા કરી ન હોય તેવી કોઈ બાબત રાજ્યપાલ ફરમાવે તો તે બાબત મંત્રીમંડળની વિચારણા માટે રજૂ કરવાની.

ફરજ રહેશે.

પ્રકરણ III—રાજ્યનું વિધાનમંડળ

સામાન્ય

168. રાજ્યોમાં વિધાનમંડળોની રચના—(1) દરેક રાજ્ય માટે એક વિધાનમંડળ રહેશે, જે રાજ્યપાલ અને,—

(ક) [2]*** [3][આંધ્રપ્રદેશ], બિહાર, [4]*** [5][મધ્યપ્રદેશ], [6]*** [7][મહારાષ્ટ્ર], [8][કર્ણાટક], [9]***

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 28થી ઉમેરવામાં આવેલ હતો (તારીખ 3-1-1977થી અમલી) અને સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 23થી આ ખંડ રદ કરેલ છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

[2] આંધ્રપ્રદેશ વિધાન પરિષદ(નાબુદી) અધિનિયમ, 1985 (1985ની 34)ની કલમ 4 દ્વારા "આંધ્રપ્રદેશ" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-6-1985થી અમલી).

[3] આંધ્રપ્રદેશ વિધાન પરિષદ અધિનિયમ, 2005 (2006ના 1)ની કલમ 3થી "આંધ્રપ્રદેશ" એ શબ્દો દાખલ કર્યો છે (તારીખ 30-3-2007થી અમલી).

[4] બોમ્બે પુનર્રચના અધિનિયમ, 1960 (1960ના 11)ની કલમ 20 દ્વારા "બોમ્બે" એ શબ્દ રદ કરેલ છે (તારીખ 1-5-1960થી અમલી).

[5] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 8 દ્વારા ઉમેર્યો છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[6] "તમિલનાડુ" એ શબ્દો તામિલનાડુ વિધાન પરિષદ (નાબુદી) અધિનિયમ, 1986 (1986ના 40)ની કલમ 4થી રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1986થી અમલી).

[7] બોમ્બે પુનર્રચના અધિનિયમ, 1960 (1960 ના 11)ની કલમ 20 દ્વારા આ શબ્દ ઉમેર્યો છે (તારીખ 1-5-1960થી અમલી).

[8] મૈસુર રાજ્ય (નામફેર) અધિનિયમ, 1973ની કલમ 4થી "મૈસુર" શબ્દ કે જે સંવિધાન (સાતમાં સુધારા) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 8(1)થી (1-11-1956)થી ઉમેરેલ તેને સ્થાને આ શબ્દ મૂક્યો છે (તારીખ 1-11-1973થી અમલી).

[9] પંજાબ વિધાન પરિષદ (નાબુદી) અધિનિયમ, 1969 (1969ના 46)ની કલમ 4થી "પંજાબ" એ શબ્દ રદ કરેલ છે (તારીખ 7-1-1970થી અમલી).

[1][[2][તમિલનાડુ, તેલંગાણા]] અને [3][ઉત્તર પ્રદેશ] રાજ્યોમાં બે ગૃહોનું;

(ખ) અન્ય રાજ્યોમાં એક ગૃહનું બનેલું રહેશે.

(2) જ્યાં રાજ્યના વિધાનમંડળના બે ગૃહ હોય, ત્યાં એક ગૃહ વિધાન પરિષદ અને બીજું ગૃહ વિધાનસભાના નામે ઓળખાશે અને એક જ ગૃહ હોય ત્યાં તે વિધાનસભાના નામે ઓળખાશે.

169. રાજ્યોમાં વિધાન પરિષદોની નાબૂદી અથવા રચના—(1) અનુચ્છેદ 168માં ગમે તે જોગવાઇ હોય તે છતાં, વિધાન પરિષદ ધરાવતાં રાજ્યમાં તેની નાબૂદી માટે અને તેવી પરિષદ નહિ ધરાવતા રાજ્યમાં તેની રચના માટે તે રાજ્યની વિધાનસભા તેની કુલ સભ્યસંખ્યાની બહુમતીથી અને સભામાં હાજર રહીને મત આપનારા સભ્યોની ઓછામાં ઓછી બે તૃતીયાંશ બહુમતીથી તે પ્રમાણનો ઠરાવ પસાર કરે, તો સંસદ કાયદાથી તેની જોગવાઈ કરી શકશે.

(2) ખંડ (1)માં ઉલ્લેખેલા કોઈ કાયદામાં તે કાયદાની જોગવાઈઓના અમલ માટે, તેમાં આ સંવિધાનને સુધારવા માટે જરૂરી જોગવાઈઓનો સમાવેશ કરવામાં આવશે અને તેમાં સંસદ આવશ્યક ગણે તેવી પૂરક, આનુષંગિક અને પારિણામિક જોગવાઈઓનો સમાવેશ થઇ શકશે.

(3) ઉપર જણાવેલો કોઈ કાયદો અનુચ્છેદ 368ના હેતુઓ માટે આ સંવિધાનનો સુધારો ગણાશે નહિ.

[4][**170. વિધાનસભાઓની રચના**—(1) અનુચ્છેદ 333ની જોગવાઈઓને અધીન, દરેક રાજ્યની વિધાનસભા રાજ્યના પ્રાદેશિક મતદારમંડળોમાંથી સીધી ચૂંટણીથી પસંદ કરાયેલા મહત્તમ પાંચસો અને લઘુત્તમ સાઠ સભ્યોની બનેલી હશે.

(2) ખંડ (1)ના હેતુઓ માટે, દરેક રાજ્યનું પ્રાદેશિક મતદારમંડળોમાં એવી રીતે વિભાજન કરવામાં આવશે કે જેથી દરેક મતદારમંડળની વસ્તી અને તેને ફાળવવામાં આવેલી બેઠકોની સંખ્યા વચ્ચેનું પ્રમાણ શક્ય હોય ત્યાં સુધી તે રાજ્યમાં સર્વત્ર એક સમાન રહે.

---

[1] તામિલનાડુ વિધાન પરિષદ અધિનિયમ, 2010 (2010ના 16)ની કલમ 3દ્વારા "તમિલનાડુ" એ શબ્દો ઉમેરવામાં આવ્યા છે (અમલ થવાની તારીખ હજી સુધી જણાવેલ નથી).

[2] આંધ્રપ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, 2014 (2014ના 6)ની કલમ 96 દ્વારા આ શબ્દો ને સ્થાને "તમિલનાડુ" શબ્દ મૂકેલ છે (તારીખ 1-6-2014થી અમલી).

[3] પશ્ચિમ બંગાળ વિધાન પરિષદ (નાબુદી) અધિનિયમ, 1969 (1969ની 20)ની કલમ 4થી "ઉત્તરપ્રદેશ અને પશ્ચિમ બંગાળ" એ શબ્દોને સ્થાને શબ્દ મૂકયા છે (તારીખ 1-8-1969થી અમલી).

[4] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 9થી ને સ્થાને આ ઉલ્લેખ મૂકયો છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[1][*સ્પષ્ટીકરણ*—આ અનુચ્છેદમાં “વસ્તી” એટલે જેને લગતા આંકડા પ્રગટ થયેલ હોય તેવી છેલ્લી વસ્તી ગણતરીમાં નક્કી થયા પ્રમાણેની વસ્તી:

પરંતુ જોગવાઇ એવી કરવામાં આવે છે કે, આ *સ્પષ્ટીકરણ*માં જેને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ થયા હોય તેવી છેલ્લી વસ્તી ગણતરીના, છેલ્લા ઉલ્લેખનો અર્થ, સન [2][2026] પછી કરેલી પ્રથમ વસ્તી ગણતરીને લગતા આંકડા પ્રગટ ન થાય ત્યાં સુધી, સન [3][2001]ની વસ્તી ગણતરીના ઉલ્લેખ તરીકે ગણવામાં આવશે.]

(3) દરેક વસ્તીગણતરી પૂર્ણ થયા પછી દરેક રાજ્યની વિધાનસભાની કુલ બેઠકોની સંખ્યા અને દરેક રાજ્યનું પ્રાદેશિક મતવિસ્તારોમાં વિભાજન સંસદ કાયદા દ્વારા નિયત કરે તેવા સત્તાધિકારી દ્વારા અને તેવી રીતે પુનઃવ્યવસ્થા કરવામાં આવશે:

પરંતુ જોગવાઇ એવી કરવામાં આવે છે કે, તે વખતની અસ્તિત્વ ધરાવતી સભાનું વિસર્જન ન થાય ત્યાં સુધી, આવી પુનઃવ્યવસ્થાની અસર વિધાનસભાના પ્રતિનિધિત્વ ઉપર થશે નહિ.

[4][વધુમાં એવી જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, આવી વ્યવસ્થા, રાષ્ટ્રપતિ આદેશ કરીને નિર્દિષ્ટ કરે તે તારીખથી આવી વ્યવસ્થા અમલમાં આવશે અને આવી પુનઃવ્યવસ્થા અમલમાં ન આવે ત્યાં સુધી વિધાનસભાની કોઈપણ ચૂંટણી, આવી પુનઃવ્યવસ્થા પહેલાંના અસ્તિત્વ ધરાવતા પ્રાદેશિક મતદારમંડળોના ધોરણે કરી શકાશે:

વધુમાં એવી પણ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, સન [2][2026] પછી થયેલ પ્રથમ વસ્તી ગણતરીને લગતા આંકડા પ્રગટ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, [5][આ ખંડ હેઠળ—

(i) દરેક રાજ્યની વિધાનસભાની સન 1971ની વસ્તી ગણતરીના આધારે પુનર્ગઠિત કરાયેલ બેઠકોનું; અને

(ii) સન [3][2001]ની વસ્તી ગણતરીના આધારે પુનર્ગઠન કરાયેલ પ્રાદેશિક મતદાર મંડળોમાં આવા રાજ્યોનું વિભાજનનું પુનર્ગઠન

કરવાનું જરૂરી રહેશે નહિ.]

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 29 (ક)થી, સ્પષ્ટીકરણને સ્થાને આ *સ્પષ્ટીકરણ* મૂક્યું છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

[2] સંવિધાન (ચોર્યાસીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2001ની કલમ 5થી, “2000”ને બદલે આ આંકડા મૂક્યા છે (તારીખ 21-2-2002થી અમલી).

[3] સંવિધાન (સત્યાસીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2003ની કલમ 4(1)થી, “1991” એ આંકડાને બદલે, “2001” એ આંકડા મૂક્યા છે (તારીખ 22-6-2003થી અમલી). સંવિધાન (ચોર્યાસીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2001ની કલમ 5(ક)થી,) “1971” એ આંકડાને બદલે “1991” એ આંકડા મૂક્યા હતા (તારીખ 21-2-2002થી અમલી).

[4] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 29 (ખ)થી, આ પરંતુકો દાખલ કર્યા છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

[5] સંવિધાન (ચોર્યાસીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2001ની કલમ 5થી અમુક આંકડા બદલ આ આંકડા મૂક્યા છે (તારીખ 21-2-2002થી અમલી).

171. વિધાન પરિષદોની રચના—(1) વિધાન પરિષદ ધરાવતા રાજ્યની વિધાન પરિષદના સભ્યોની કુલ સંખ્યા તે રાજ્યની વિધાનસભાના સભ્યોની કુલ સંખ્યાના [1][એક તૃતીયાંશ] કરતાં વધારે રહેશે નહિ:

પરંતુ જોગવાઇ એવી કરવામાં આવે છે કે, કોઇપણ સંજોગોમાં રાજ્યની વિધાન પરિષદના સભ્યોની કુલ સંખ્યા ચાલીસથી ઓછી હોવી જોઈશે નહિ.

(2) સંસદ કાયદાથી અન્યથા જોગવાઈ ન કરે ત્યાં સુધી, રાજ્યની વિધાન પરિષદની રચના ખંડ (3)માં કરેલી જોગવાઈ પ્રમાણે રહેશે.

(3) રાજ્યની વિધાન પરિષદના સભ્યોની કુલ સંખ્યાના–

(ક) એક તૃતીયાંશની સૌથી નજીકની સંખ્યાના સભ્યોની ચૂંટણી રાજ્યની નગરપાલિકા, જિલ્લા બોર્ડ તથા સંસદ કાયદાથી નિયત કરે તેવાં અન્ય સ્થાનિક સત્તામંડળોના મતદારમંડળો કરશે;

(ખ) એક-બારાંશની સૌથી નજીકની સંખ્યાના સભ્યો એવા મતદાર મંડળો દ્વારા ચૂંટવામાં આવશે જે રાજ્યમાં રહેતા હોય તેવા વ્યક્તિઓની બનેલી હોય, જેઓ ભારતની કોઈ પણ વિશ્વવિદ્યાલયના સ્નાતક તરીકે ઓછામાં ઓછા ત્રણ વર્ષથી હોય અથવા સંસદ દ્વારા ઘડવામાં આવેલા કોઈપણ કાયદા હેઠળ તે વિશ્વવિદ્યાલયના સ્નાતકની સમકક્ષ ગણાતી લાયકાતો ઓછામાં ઓછા ત્રણ વર્ષથી ધરાવતી હોય;

(ગ) એક બારાંશની સૌથી નજીકની સંખ્યાના સભ્યોની ચૂંટણી સંસદે કરેલા કોઈ કાયદાથી કે તે હેઠળ નિયત કરવામાં આવે તેવી માધ્યમિક શાળાની કક્ષા કરતાં ઉતરતી કક્ષાની ન હોય એવી રાજ્યની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ વર્ષથી શિક્ષણ આપતી વ્યક્તિઓના બનેલાં મતદારમંડળો કરશે;

(ઘ) એક તૃતીયાંશની સૌથી નજીકની સંખ્યાના સભ્યોની ચૂંટણી રાજ્યની વિધાનસભાના સભ્યો ન હોય તેવી વ્યક્તિઓમાંથી તે સભાના સભ્યો કરશે;

(ઙ) બાકીના સભ્યોને ખંડ (5)ની જોગવાઈઓ અનુસાર રાજ્યના રાજ્યપાલ નિયુકત કરશે.

(4) ખંડ (3)ના પેટા-ખંડ (ક), (ખ) અને (ગ) હેઠળ ચૂંટવાના સભ્યો સંસદે ઘડેલ કોઈ કાયદાથી કે તે હેઠળ નિયત કરવામાં આવે તેવા પ્રાદેશિક મતદારમંડળોમાંથી પસંદ કરવામાં આવશે અને ઉપર્યુક્ત પેટા-ખંડ હેઠળની તથા ઉપર્યુક્ત ખંડના પેટા-ખંડ (ઘ) હેઠળની ચૂંટણીઓ પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વ પ્રમાણે એકલ સંક્રમણિય મતપદ્ધતિથી કરવામાં આવશે.

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 10થી “એક ચર્તુર્થાંશ” એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

(5) ખંડ (3)ના પેટા-ખંડ (ઙ) હેઠળ રાજ્યપાલે નિયુક્ત કરવાના સભ્યો નીચેના વિષયોનું ખાસ જ્ઞાન અથવા વ્યવહાર અનુભવ ધરાવતા હોવા જોઈશે:—

સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, કલા, સહકારી પ્રવૃત્તિ અને સમાજસેવા.

172. રાજ્ય વિધાનમંડળોની મુદત—(1) દરેક રાજ્યની વિધાનસભાનું વહેલું વિસર્જન કરાવેલ હોય તે સિવાય તેની પ્રથમ બેઠક માટે નિયત થયેલી તારીખથી [1][પાંચ વર્ષ] સુધી તે ચાલુ રહેશે પણ તેથી વધુ નહિ અને સદરહુ [1][પાંચ વર્ષની] મુદત પૂરી થયે તે સભાનું વિસર્જન થયેલ હોવાનું ગણાશે:

પરંતુ જોગવાઇ એવી કરવામાં આવે છે કે, કટોકટીનું જાહેરનામું અમલમાં હોય તે દરમિયાન સંસદ કાયદા દ્વારા સદરહુ મુદત એકસાથે વધુમાં વધુ એક વર્ષ સુધી લંબાવી શકશે પરંતુ જાહેરનામાનો અમલ પૂર્ણ થયા પછી કોઈપણ સંજોગોમાં તે મુદત વધુમાં વધુ છ માસ કરતાં વધારે લંબાવી શકાશે નહિ.

(2) રાજ્યની વિધાન પરિષદ વિસર્જનને અધીન બનશે નહિ, પરંતુ તેની એક તૃતીયાંશથી સૌથી નજીકની સંખ્યાના સભ્યો, સંસદે તે હેતુ માટે કરેલ કાયદાની જોગવાઈઓ અનુસાર દર બીજા વર્ષના અંતે વહેલી તકે નિવૃત્ત થશે.

173. રાજ્યના વિધાનમંડળના સભ્યપદ માટેની લાયકાત—કોઈપણ વ્યક્તિ રાજ્ય વિધાનમંડળની કોઇ બેઠક માટે પસંદગી પામવાને લાયક ગણાશે નહિ, સિવાય કે—

[2][(ક) ભારતની નાગરિક હોય, અને ચૂંટણી પંચે તે હેતુ માટે અધિકૃત કરેલ કોઈ વ્યક્તિ સમક્ષ ત્રીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરાયેલ નમૂના અનુસાર જેણે શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય અને તેણે તે પર સહી કરી હોય;]

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 30થી "પાંચ વર્ષ" સ્થાને ઉલ્લેખ કરેલ છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી). ત્યારબાદ આ સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 24 (1)થી "છ વર્ષ"ને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 6-9-1979થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સોળમો સુધારો) અધિનિયમ, 1963ની કલમ 4ને સ્થાને આ ખંડ મૂક્યો છે (તારીખ 5-10-1963થી અમલી).

(ખ) વિધાનસભાની બેઠક માટે પચ્ચીસ વર્ષથી ઓછી વય ન હોય અને વિધાન પરિષદની બેઠક માટે ત્રીસ વર્ષથી ઓછી વયની ન હોય; અને

(ગ) સંસદે કરેલા કોઈ કાયદાથી કે તે હેઠળ તે સંબંધમાં નિયત કરવામાં આવે તેવી અન્ય લાયકાતો ધરાવતી હોય.

[1][**174. રાજ્યના વિધાનમંડળના સત્રો, સત્ર સમાપ્તિ અને વિસર્જન**—(1) રાજ્યપાલ, રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહની અથવા દરેક ગૃહની બેઠક, પોતાને યોગ્ય લાગે તે સમયે અને સ્થળે વખતોવખત બોલાવશે પરંતુ એક સત્રની તેની છેલ્લી બેઠક અને તે પછીના સત્રની તેની પહેલી બેઠક માટે નક્કી કરેલી તારીખો વચ્ચે છ મહિના કરતાં વધારે લાંબો સમયગાળો રહેવો જોઈશે નહિ.

(2) રાજ્યપાલ વખતોવખત–

(ક) બન્ને ગૃહની અથવા તે પૈકી કોઈપણ એક ગૃહની સત્રસમાપ્તિ કરી શકશે;

(ખ) વિધાનસભાનું વિસર્જન કરી શકશે.]

175. ગૃહ અથવા ગૃહોને સંબોધવાનો તથા સંદેશા મોકલવાનો રાજ્યપાલનો અધિકાર—(1) રાજ્યપાલ વિધાનસભાને અથવા વિધાન પરિષદ ધરાવતાં રાજ્યની બાબતમાં રાજ્ય વિધાનમંડળના કોઈપણ ગૃહને અથવા સંયુક્ત રીતે ભેગા થયેલાં બંને ગૃહોને સંબોધી શકશે, અને તે હેતુ માટે સભ્યોને હાજર રહેવા જણાવી શકશે.

(2) રાજ્યપાલ, રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહને અથવા ગૃહોને વિધાનમંડળમાં તે સમયે વિચારાધીન હોય તેવા વિધેયક અંગે કે અન્ય બાબત અંગે સંદેશા મોકલી શકશે અને જે ગૃહને એ રીતે સંદેશા મોકલવામાં આવે તે ગૃહે સંદેશામાં વિચારણા માટેની આવશ્યક બાબત, બનતી ત્વરાએ વિચારણામાં લેશે.

176. રાજ્યપાલનું ખાસ સંબોધન—(1) [2][વિધાનસભાની દરેક સામાન્ય ચૂંટણી પછીના પ્રથમ સત્રને અને દરેક વર્ષના પ્રથમ સત્રની શરૂઆતમાં રાજ્યપાલ વિધાનસભાને અથવા વિધાન પરિષદ ધરાવતાં રાજ્યની બાબતમાં સંયુક્ત રીતે એકત્રિત થયેલાં બન્ને ગૃહોને સંબોધન કરશે અને વિધાનમંડળને બોલાવવાના કારણો જણાવશે.

(2) એવા સંબોધનમાં ઉલ્લેખાયેલી બાબતોની ચર્ચા માટે સમયની ફાળવણી કરવા માટે [3]*** ગૃહની અથવા કોઈપણ ગૃહની કાર્યવાહીનું નિયમન કરતાં નિયમોમાં જોગવાઈ કરવામાં આવશે.

---

[1] સંવિધાન (પહેલો સુધારો) અધિનિયમ, 1951ની કલમ 8થી ને સ્થાને આ અનુચ્છેદ 174 મૂકયો છે (તારીખ 18-6-1951થી અમલી).

[2] સંવિધાન (પહેલો સુધારો) અધિનિયમ, 1951ની કલમ 9થી "દરેક સત્ર' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે. (તારીખ 18-6-1951થી અમલી).

[3] ઉપર મુજબની કલમ 9થી "તથા ગૃહના અન્ય કામની અપેક્ષાએ આવી ચર્ચાને અગ્રતા આપવા માટે" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 18-6-1951થી અમલી).

177. ગૃહો સંબંધિત મંત્રીઓ અને ઍડવોકેટ જનરલના અધિકારો—રાજ્યના દરેક મંત્રીને અને ઍડવોકેટ જનરલને રાજ્યની વિધાનસભામાં અથવા વિધાન પરિષદ ધરાવતાં રાજ્યની બાબતમાં બન્ને ગૃહોમાં બોલવાનો અને અન્ય રીતે તેની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો અને જેમાં તેમનું નામ સભ્ય તરીકે હોય તેવી વિધાનમંડળની કોઈપણ સમિતિમાં બોલવાનો અને અન્ય રીતે તેની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર રહેશે પરંતુ તેમને આ અનુચ્છેદ અન્વયે મત આપવાનો અધિકાર રહેશે નહિ.

રાજ્ય વિધાનમંડળના અધિકારીઓ

178. વિધાનસભાના અધ્યક્ષ તથા ઉપાધ્યક્ષ—રાજ્યની દરેક વિધાનસભા, શક્ય તેટલી ઝડપથી વિધાનસભાના બે સભ્યોને અનુક્રમે અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ તરીકે પસંદ કરશે અને અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યક્ષનો હોદ્દો ખાલી પડે ત્યારે વિધાનસભા અન્ય સભ્યને અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યક્ષ તરીકે, જે હોય તેમ, પસંદ કરશે.

179. અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષના ખાલી પડતા હોદ્દા, તેમના રાજીનામાં અને તેમને હોદ્દા પરથી દૂર કરવા બાબત—સભાના અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યક્ષ તરીકે હોદ્દો ધરાવતા સભ્ય—

(ક) સભાના સભ્ય ન રહે તો, તેઓ પોતાનો હોદ્દો ખાલી કરશે;

(ખ) જો એવા સભ્ય અધ્યક્ષ હોય તો ઉપાધ્યક્ષને અને ઉપાધ્યક્ષ હોય તો અધ્યક્ષને સંબોધીને, પોતાની સહીથી કરેલા લખાણથી, ગમે ત્યારે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી શકશે; અને

(ગ) સભાના તે વખતના તમામ સભ્યોની બહુમતીએ પસાર કરેલા સભાના ઠરાવથી તેમને તેમના હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકાશે:

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, ખંડ (ગ)ના હેતુ માટેનો કોઈપણ ઠરાવ તે રજૂ કરવાના આશયની ઓછામાં ઓછી ચૌદ દિવસની નોટિસ આપવામાં આવી ન હોય તો તે રજૂ કરી શકાશે નહિ:

વધુમાં શરત એ છે કે જ્યારે પણ વિધાનસભાનું વિસર્જન કરવામાં આવે ત્યારે અધ્યક્ષ તે વિસર્જન પછી વિધાનસભાની પ્રથમ બેઠક મળે તે પહેલાંની ક્ષણ સુધી પોતાનો હોદ્દો ખાલી કરશે નહીં.

180. અધ્યક્ષના હોદ્દાની ફરજો બજાવવાની અથવા અધ્યક્ષ તરીકે કાર્ય કરવાની ઉપાધ્યક્ષ અથવા અન્ય વ્યક્તિની સત્તા—(1) જ્યારે અધ્યક્ષનો હોદ્દો ખાલી હોય ત્યારે ઉપાધ્યક્ષ તે હોદ્દાની ફરજો બજાવશે અથવા જો ઉપાધ્યક્ષનો હોદ્દો પણ ખાલી હોય તો, રાજ્યપાલ તે હેતુ માટે નીમે તેવા સભાના સભ્ય તે ફરજો બજાવશે.

(2) સભાની કોઈ બેઠકમાં અધ્યક્ષની ગેરહાજરી દરમિયાન ઉપાધ્યક્ષ અથવા તેઓ પણ જો ગેરહાજર હોય, તો સભાની કાર્યવાહીના નિયમોથી નક્કી કરવામાં આવે એવી વ્યક્તિ, અથવા જો આવી વ્યક્તિ પણ હાજર ન હોય તો સભા નક્કી કરે તે અન્ય વ્યક્તિ અધ્યક્ષ તરીકે કાર્ય કરશે.

181. **અધ્યક્ષને અથવા ઉપાધ્યક્ષને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવાના ઠરાવ વિચારાધીન હોય ત્યારે તેઓ અધ્યક્ષસ્થાન લેશે નહિ**—(1) વિધાનસભાની કોઈ બેઠકમાં અધ્યક્ષને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા માટેના કોઈ ઠરાવ વિચારાધીન હોય તે સમયે અધ્યક્ષ પોતે, અથવા, ઉપાધ્યક્ષને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા માટેના કોઈ ઠરાવ વિચારાધીન હોય તે સમયે ઉપાધ્યક્ષ પોતે, હાજર હોય તો પણ, તેઓ અધ્યક્ષસ્થાન લેશે નહિ અને અનુચ્છેદ 180ના ખંડ (2)ની જોગવાઈઓ હેઠળ, અધ્યક્ષ અથવા, જે સ્થિતિ હોય તેમ, ઉપાધ્યક્ષ ગેરહાજર હોય તેવી બેઠકના સંબંધમાં જે રીતે લાગુ પડે છે તેવી જ રીતે, આવી દરેક બેઠકના સંબંધમાં લાગુ પડશે

(2) વિધાનસભામાં જ્યારે અધ્યક્ષને હોદ્દા પરથી દૂર કરવા માટેનો કોઈ ઠરાવ વિચારાધીન હોય તે સમયે તેમને સભામાં બોલાવવાનો અને અન્ય રીતે તેની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર રહેશે અને અનુચ્છેદ 189માં, ગમે તે જોગવાઇ હોવા છતાં, આવા ઠરાવ ઉપર અથવા એવી કાર્યવાહી દરમિયાન, અન્ય કોઈ બાબત ઉપર તેમને માત્ર પ્રથમ તબક્કામાં જ મતદાનનો અધિકાર રહેશે પણ જો મત સરખા પડે તો એવો અધિકાર રહેશે નહિ.

182. **વિધાન પરિષદના સભાપતિ તથા ઉપ-સભાપતિ**—રાજ્યની દરેક વિધાનસભા જ્યાં વિધાન પરિષદ છે તે દરેક રાજ્ય, બને તેટલી ઝડપથી, સભાના બે સભ્યોને અનુક્રમે સભાના સભાપતિ તથા ઉપ-સભાપતિ તરીકે પસંદ કરશે અને જ્યારે સભાપતિ અથવા ઉપ-સભાપતિનો હોદ્દો ખાલી પડે ત્યારે અન્ય સભ્યને, સભાપતિ અથવા ઉપસભાપતિ તરીકે પસંદ કરાશે.

183. **સભાપતિ તથા ઉપ-સભાપતિના ખાલી પડતા હોદ્દા, તેમના રાજીનામાં અને તેમને હોદ્દા પરથી દૂર કરવા બાબત**—વિધાન પરિષદના સભાપતિ અથવા ઉપ-સભાપતિ તરીકે હોદ્દો ધરાવતા સભ્યો—

(ક) પરિષદના સભ્ય ન રહે, તો તેઓ પોતાનો હોદ્દો ખાલી કરશે;

(ખ) આવા સભ્ય સભાપતિ હોય તો ઉપ-સભાપતિને અને ઉપ-સભાપતિ હોય તો સભાપતિને સંબોધીને પોતાની સહીથી કરેલા લખાણથી ગમે ત્યારે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી શકશે; અને

(ગ) પરિષદના તે વખતના તમામ સભ્યોની બહુમતીએ પસાર કરેલા ઠરાવથી તેમને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકશે:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, ખંડ (ગ) ના હેતુ માટેનો કોઈપણ ઠરાવ તે રજૂ કરવાના આશયની ઓછામાં ઓછી ચૌદ દિવસની નોટિસ આપવામાં આવી ન હોય તો તે રજૂ કરી શકાશે નહિ:

184. **સભાપતિના હોદ્દાની ફરજો બજાવવાની અથવા સભાપતિ તરીકે કાર્ય કરવાની ઉપ-સભાપતિ અથવા અન્ય વ્યક્તિની સત્તા**—(1) સભાપતિનો હોદ્દો ખાલી હોય તે દરમિયાન તે હોદ્દાની ફરજો ઉપ-સભાપતિ બજાવશે અને જો ઉપ-સભાપતિનો હોદ્દો પણ ખાલી હોય, તો રાજ્યપાલ તે હેતુ માટે નીમે તેવા પરિષદના સભ્ય, તે ફરજો બજાવશે.

(2) પરિષદની કોઈ બેઠકમાં સભાપતિની ગેરહાજરી દરમિયાન ઉપ-સભાપતિ અથવા જો તેઓ પણ ગેરહાજર હોય, તો પરિષદની કાર્યવાહીના નિયમોથી નક્કી કરવામાં આવે તેવી વ્યક્તિ, અથવા જો તે વ્યક્તિ ગેરહાજર હોય તો પરિષદ નક્કી કરે તેવી એવી અન્ય વ્યક્તિ સભાપતિ તરીકે કાર્ય કરશે.

185. સભાપતિને અથવા ઉપ-સભાપતિને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવાનો ઠરાવ વિચારણાધીન હોય તે વખતે તેઓ અધ્યક્ષસ્થાન લેશે નહિ—(1) વિધાન પરિષદની કોઈ બેઠકમાં સભાપતિને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા માટેનો કોઈ ઠરાવ વિચારાધીન હોય તે સમયે સભાપતિ પોતે, અથવા, ઉપ-સભાપતિને તેમના હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા માટેના કોઈ ઠરાવ વિચારાધીન હોય તે વખતે ઉપ-સભાપતિ પોતે, હાજર હોય તો પણ, તેઓ અધ્યક્ષસ્થાન લેશે નહિ અને અનુચ્છેદ 184ના ખંડ (2)ની જોગવાઈઓ હેઠળ, સભાપતિ અથવા જે હોય તે ઉપ-સભાપતિ ગેરહાજર હોય તેવી બેઠકના સંબંધમાં જે રીતે લાગુ પડે છે તેવી જ રીતે, આવી દરેક બેઠકના સંબંધમાં લાગુ પડશે.

(2) વિધાન પરિષદમાં જ્યારે સભાપતિને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા માટેનો કોઈ ઠરાવ વિચારાધીન હોય તે સમયે તેમને પરિષદમાં બોલવાનો અને અન્ય રીતે તેની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર રહેશે અને અનુચ્છેદ 189માં ગમે તે જોગવાઇ હોય તે છતાં, એવા ઠરાવ ઉપર અથવા એવી કાર્યવાહી દરમિયાન અન્ય કોઈ બાબત ઉપર તેમને માત્ર પ્રથમ તબક્કામાં જ મતદાનનો અધિકાર રહેશે પણ જો મત સરખા પડે તો તેવો અધિકાર રહેશે નહિ.

186. અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ તથા સભાપતિ અને ઉપ-સભાપતિના પગાર અને ભથ્થાં—વિધાનસભાના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષને તથા વિધાન પરિષદના સભાપતિ અને ઉપ- સભાપતિને રાજ્યનું વિધાનમંડળ કાયદાથી નક્કી કરે તે પ્રમાણે અને તે સંબંધમાં જોગવાઈ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા પગાર અને ભથ્થાં ચૂકવવામાં આવશે.

187. રાજ્યના વિધાનમંડળનું સચિવાલય—(1) રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહને અથવા દરેક ગૃહને અલગ સચિવાલયી કર્મચારીગણ રહેશેઃ

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, વિધાન પરિષદ ધરાવતા રાજ્યના વિધાનમંડળની બાબતમાં, આ ખંડની કોઈપણ જોગવાઈનું એવું અર્થઘટન કરવામાં આવશે નહીં કે જેતે વિધાનમંડળના બંને ગૃહો માટે સમાન જગ્યાઓ ઊભી કરવામાં અવરોધરૂપ બને.

(2) રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહ અથવા ગૃહોના સચિવાલયી કર્મચારીગણની ભરતી અને તે ઉપર નિમાયેલી વ્યક્તિઓની સેવાની શરતોનું નિયમન, કાયદા દ્વારા, રાજ્યનું વિધાનમંડળ કરી શકશે.

(3) રાજ્યનું વિધાનમંડળ ખંડ (2) હેઠળ જોગવાઈ ન કરે ત્યાં સુધી, રાજ્યપાલ, વિધાનસભાના અધ્યક્ષ અથવા, જે સ્થિતિ હોય તે, વિધાન પરિષદના સભાપતિ સાથે વિચારણા કર્યા બાદ, સભા અથવા પરિષદના સચિવાલયી કર્મચારીગણની ભરતી માટે અને તે ઉપર નિમાયેલી વ્યક્તિઓની સેવાની શરતોના નિયમન માટે, નિયમો ઘડી શકશે અને એ રીતે ઘડાયેલા નિયમો ઉપર જણાવેલા ખંડ હેઠળ ઘડેલા કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન રહી અમલી બનશે.

કામકાજનું સંચાલન

188. સભ્યોએ લેવાની શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા—વિધાનસભાના અથવા વિધાન પરિષદના દરેક સભ્ય, પોતાની બેઠક સંભાળતા અગાઉ રાજ્યપાલ અથવા તેમણે તે સંબંધિત નીમેલી કોઈ વ્યક્તિ સમક્ષ ત્રીજી અનુસૂચિમાં તે હેતુ માટે આપેલા નમૂના પ્રમાણે શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા લેશે અને તેનાં ઉપર પોતાની સહી કરશે.

189. ગૃહોમાં મતદાન, ખાલી જગ્યાઓ હોવા છતાં કાર્યો કરવાની ગૃહોની સત્તા અને કાર્યસાધક સંખ્યા—(1) આ સંવિધાનમાં અન્યથા જોગવાઈ કરી હોય તે સિવાય, રાજ્ય વિધાનમંડળના ગૃહની કોઈપણ બેઠકમાં તમામ પ્રશ્નોનો નિર્ણય વિધાનસભાના અધ્યક્ષ અથવા વિધાન પરિષદના સભાપતિ અથવા તે રીતે કાર્ય કરનાર વ્યક્તિ સિવાયના તેમાં હાજર રહીને મત આપનાર સભ્યોની બહુમતીથી કરવામાં આવશે.

વિધાનસભાના અધ્યક્ષ અથવા વિધાન પરિષદના સભાપતિ અથવા તે રીતે કાર્ય કરનાર વ્યક્તિ પહેલી વાર મત આપી શકશે નહિ, પરંતુ જો મતની સંખ્યા સરખી થાય ત્યારે તેમને નિર્ણાયક મત આપવાની સત્તા રહેશે. જે તેમણે આપવાનો રહેશે.

(2) ગૃહમાં કોઈ સભ્યપદ ખાલી પડે તે છતાં, રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહને કાર્ય કરવાની સત્તા રહેશે અને વિધાનમંડળની કોઈપણ કાર્યવાહી દરમિયાન બેસવાનો કે મત આપવાનો કે બીજી રીતે ભાગ લેવાનો અધિકાર ન ધરાવતી કોઈ વ્યક્તિએ તેમ કર્યાનું પાછળથી જાણ થાય તેમ છતાં, તે કાર્યવાહી કાયદેસર ગણાશે.

[1][(3) રાજ્યનું વિધાનમંડળ કાયદાથી અન્યથા જોગવાઈ ન કરે ત્યાં સુધી, રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહની બેઠક માટેની કાર્યસાધક સંખ્યા, તે ગૃહના દસ સભ્યો અથવા તે ગૃહના સભ્યોની કુલ સંખ્યાના એક દશાંશ, એ બેમાંથી જે વધુ હોય તે રહેશે.

(4) રાજ્યની વિધાનસભા અથવા વિધાન પરિષદની કોઇ બેઠક દરમિયાન જો કોઈ સમયે કાર્યસાધક સંખ્યા ન થાય તો ગૃહ મોકૂફ રાખવાની અથવા કાર્યસાધક સંખ્યા થતા સુધી તેની બેઠક મુલતવી રાખવાની, અધ્યક્ષ અથવા સભાપતિ અથવા તે તરીકે કાર્ય કરનાર વ્યક્તિની ફરજ રહેશે.]

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 31થી (તારીખ જહેર કરી નથી) અને (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 45થી રદ કરેલ છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

સભ્યોની ગેરલાયકાતો

190. બેઠકોનો અવકાશ—(1) કોઈ વ્યક્તિ રાજ્યના વિધાનમંડળના બંને ગૃહોની સભ્ય થઈ શકશે નહિ અને બંને ગૃહોના સભ્ય તરીકે પસંદ થયેલી વ્યક્તિ પાસે એક અથવા બીજા ગૃહમાંની તેની બેઠક ખાલી કરાવવા માટે રાજ્યનું વિધાનમંડળ કાયદાથી જોગવાઈ કરશે.

(2) કોઈ વ્યક્તિ પહેલી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલ બે અથવા વધુ રાજ્યોના વિધાનમંડળોની સભ્ય બની શકશે નહિ અને જો કોઈ વ્યક્તિ, આવા બે કે વધારે રાજ્યોના વિધાનમંડળોની સભ્ય તરીકે ચૂંટાય, તો રાષ્ટ્રપતિએ ઉલ્લેખ કરેલા નિયમોમાં[1] નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેટલી મુદત પૂર્ણ થયે, તે વ્યક્તિએ એક સિવાયના તમામ રાજ્યોના વિધાનમંડળોમાંથી પોતાની બેઠકનું અગાઉથી રાજીનામું આપેલ ન હોય, તો તેવા તમામ રાજ્યોના વિધાનમંડળોમાં તેની બેઠક ખાલી પડશે.

(3) રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહના કોઈ સભ્ય-

(ક) [2][અનુચ્છેદ 191ના ખંડ (1) અથવા ખંડ (2)માં] નિર્દિષ્ટ કર્યા પ્રમાણે ગેરલાયકાતોને અધીન બને અથવા

[3][(ખ) વિધાનસભાના અધ્યક્ષ અથવા, જે હોય તે, વિધાન પરિષદના સભાપતિને સંબોધીને પોતાની સહીથી કરેલા લખાણથી પોતાની બેઠકનું રાજીનામું આપે અને અધ્યક્ષ અથવા, જેમ હોય તેમ, સભાપતિ તે સ્વીકારે,]

તો, તેમ થયે તેમની બેઠક ખાલી પડશે :

[4][પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, પેટા-ખંડ (ખ)માં ઉલ્લેખેલ કોઈ રાજીનામાના પ્રસંગે મળેલી માહિતી ઉપરથી અથવા અન્ય રીતે, અને પોતે યોગ્ય ગણે તેવી તપાસ કર્યા પછી, વિધાનસભાના અધ્યક્ષ અથવા, જે સ્થિતિ હોય તે, વિધાન પરિષદના સભાપતિને ખાતરી થાય કે એવું રાજીનામું સ્વૈચ્છિક અથવા વાસ્તવિક નથી, તો તે એવું રાજીનામું સ્વીકારી શકશે નહિ.]

(4) રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહના કોઈ સભ્ય, ગૃહની પરવાનગી વિના તેની તમામ બેઠકોમાં સાઠ દિવસની મુદત સુધી ગેરહાજર રહે, તો ગૃહ તેની બેઠક ખાલી પડી હોવાનું જાહેર કરી શકશે:

પરંતુ ઉપર જણાવ્યા મુજબ સાઠ દિવસની મુદતની ગણતરી કરવામાં, જે કોઈ મુદત દરમિયાન ગૃહનું સત્ર સમાપ્ત થયેલું હોય અથવા સતત ચારથી વધુ દિવસ સુધી ગૃહ મુલતવી રહ્યું હોય તે સમય ધ્યાન પર લેવામાં આવશે નહિ.

---

[1] *જુઓ* ભારત રાજપત્ર, અસાધારણના પૃ. 678 પરના સન 1950ના જાન્યુઆરી મહિનાની 26મી તારીખના વિધિ મંત્રાલયના જાહેરનામા નંબર-ફ, 46/50-C સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલ સંસદ તેમજ રાજ્ય વિધાનમંડળના સભ્યપદ પર પ્રતિબંધ મૂકવા બાબતના નિયમો, 1950.

[2] સંવિધાન (બાવનમો સુધારો) અધિનિયમ, 1985ની કલમ 4થી "અનુચ્છેદ 191 ખંડ (1)"ને સ્થાને આ પેટા-ખંડ મૂક્યો છે (તારીખ 1-3-1985થી અમલી).

[3] સંવિધાન (તેંત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1974ની કલમ 3થી મૂક્યો છે (તારીખ 19-5-1974થી અમલી).

[4] સંવિધાન (તેંત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1974ની કલમ 3થી આ ખંડ દાખલ કર્યા છે (તારીખ 19-5-1974થી અમલી).

191. સભ્યપદ માટેની ગેરલાયકાતો—(1) કોઈ વ્યક્તિ—

[1][(ક) જે હોદ્દો ધરાવવાથી ગેરલાયક થવાતું નથી એમ રાજ્યના વિધાનમંડળે કાયદાથી જાહેર કર્યું હોય તે સિવાયના ભારત સરકાર અથવા પહેલી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈ રાજ્યની સરકાર હેઠળ લાભદાયક હોદ્દો ધરાવતી હોય;]

(ખ) જો તે અસ્થિર મગજની હોય અને સક્ષમ ન્યાયાલયે તેને તેવી હોવાનું જાહેર કર્યું હોય;

(ગ) મુક્ત નહિ ઠરાવેલી નાદાર હોય;

(ઘ) જો તે ભારતની નાગરિક ન હોય અથવા તેણે સ્વેચ્છાએ કોઈ વિદેશી રાજ્યની નાગરિકતા પ્રાપ્ત કરી હોય અથવા કોઈ વિદેશી રાજ્ય પ્રત્યેની નિષ્ઠા અથવા વફાદારી સ્વીકારી હોય;

(ઙ) જો તેને સંસદે કરેલા કોઈ કાયદાથી કે તે હેઠળ તેને ગેરલાયક ઠરાવાયેલ હોય,

તો, રાજ્યની વિધાનસભાના અથવા વિધાન પરિષદના સભ્ય તરીકે પસંદ થવા અને રહેવા માટે તે ગેરલાયક ગણાશે.

[2][*સ્પષ્ટીકરણ*—આ ખંડના હેતુઓ માટે] કોઈ વ્યક્તિ, સંઘની અથવા પહેલી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા કોઈ રાજ્યના મંત્રી હોય એટલા જ કારણે તે ભારત સરકાર અથવા એવા કોઈ રાજ્યની સરકાર હેઠળ લાભદાયક હોદ્દો ધરાવે છે એમ ગણાશે નહિ.

[3][(2) કોઈ વ્યક્તિ, દસમી અનુસૂચિ હેઠળ ગેરલાયક ઠરાવાયેલ હોય તો તે વ્યક્તિ રાજ્યની વિધાનસભાની અથવા વિધાન પરિષદની સભ્ય થવા માટે ગેરલાયક ગણાશે.]

[4][**192. સભ્યોની ગેરલાયકાતો સંબંધિત પ્રશ્નોનો નિર્ણય**—(1) રાજ્યના વિધાનમંડળના કોઈ ગૃહના કોઇ સભ્ય, અનુચ્છેદ 191ના ખંડ (1)માં જણાવ્યા પ્રમાણેની કોઈ ગેરલાયકાતને અધીન બન્યા છે કે કેમ તે અંગે કોઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય તો, તે પ્રશ્ન રાજ્યપાલને નિર્ણય અર્થે લખી મોકલવામાં આવશે અને તેમનો નિર્ણય આખરી ગણાશે.

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 32થી (તારીખ સૂચિત નથી) આ પ્રમાણે વાંચવા માટે ને સ્થાને ઉમેરેલ છે: "(ક) જો તે ભારત સરકાર હેઠળ અથવા પ્રથમ સૂચીમાં ઉલ્લેખિત કોઈપણ રાજ્ય સરકાર હેઠળ નફાનું કોઈ પદ ધરાવે છે, જેને સંસદે કાયદા દ્વારા તેના ધારકને ગેરલાયક જાહેર કર્યા છે." આ સુધારો સંવિધાન (ચાલીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978 ની કલમ 45થી રદ કરેલ છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

[2] સંવિધાન (બાવનમો સુધારો) અધિનિયમ, 1985ની કલમ 5થી "(2) આ અનુચ્છેદના હેતુઓ માટે ને બદલે આ ઉલ્લેખ મૂક્યો છે (તારીખ 1-3-1985થી અમલી).

[3] સંવિધાન (બાવનમો સુધારો) અધિનિયમ, 1985ની કલમ 5થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 1-3-1985થી અમલી).

[4] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 33થી બદલી (3-1-1977થી અમલી) અને ત્યારબાદ સંવિધાન (ચુમ્માલીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 25થી અધિનિયમ 192ને સ્થાને બદલેલ છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

(2) એવા કોઈપણ પ્રશ્ન અંગે નિર્ણય આપતા પહેલાં, રાજ્યપાલ, ચૂંટણી પંચનો અભિપ્રાય મેળવશે અને તેઓ તે અભિપ્રાય પ્રમાણે વર્તશે.]

193. અનુચ્છેદ 188 હેઠળ શપથ કે પ્રતિજ્ઞા લીધા પહેલાં અથવા લાયક ન હોવા છતાં અથવા ગેરલાયક ઠર્યા હોવા છતાં ગૃહમાં હાજર રહેવા અને મતદાન કરવા માટે દંડ—કોઈ વ્યક્તિ અનુચ્છેદ 188ની જરૂરિયાતોનું પાલન કર્યા પેહલાં અથવા પોતે રાજ્યની વિધાનસભા કે વિધાન પરિષદના સભ્યપદ માટે લાયક ન હોવાનું અથવા ગેરલાયક ઠર્યા હોવાનું અથવા સંસદે કે રાજ્યના વિધાનમંડળે કરેલા કોઈ કાયદાની જોગવાઈઓ હેઠળ પોતાને સભ્ય તરીકે ગૃહમાં હાજર રહેવાનો કે મત આપવાનો પ્રતિબંધ છે તેમ જાણતી હોવા છતાં, જો ગૃહમાં હાજર રહે કે મતદાન કરે તો જેટલા દિવસ માટે આ રીતે હાજરી કે મત આપ્યો હોય તે દરેક દિવસ માટે તે પાંચસો રૂપિયાના દંડને પાત્ર થશે અને તે રકમ રાજ્યના લેણાં તરીકે વસૂલ કરવામાં આવશે.

રાજ્યના વિધાનમંડળો અને તેમના સભ્યોની સત્તા, વિશેષાધિકારો અને મુક્તિઓ

194. વિધાનમંડળોના ગૃહોના અને તેમના સભ્યોના અને સમિતિઓની સત્તા, વિશેષાધિકારો વગેરે—(1) આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અને વિધાનમંડળની કાર્યરીતિના નિયમન માટેના નિયમો અને સ્થાયી હુકમોને અધીન, દરેક રાજ્યના વિધાનમંડળમાં વાણીસ્વાતંત્ર્ય રહેશે.

(2) રાજ્યના વિધાનમંડળના કોઈ સભ્યએ વિધાનમંડળમાં અથવા તેની કોઇ સમિતિમાં કંઈ કહ્યું હોય અથવા મતદાન કર્યું હોય તે સંબંધમાં કોઈ ન્યાયાલયમાં તેનાં ઉપર કોઇ કાર્યવાહી થઈ શકશે નહિ અને એવા વિધાનમંડળના ગૃહના અધિકારની રૂએ કે તે હેઠળ કોઈ અહેવાલ, કાગળ, મત અથવા કાર્યવાહી પ્રગટ કરવા અંગે કોઈ વ્યક્તિ સામે એ રીતે કાર્યવાહી થઈ શકશે નહિ.

[1][(3) અન્ય બાબતોમાં, રાજ્યના વિધાનમંડળના કોઈ ગૃહના અને એવા વિધાનમંડળના ગૃહના સભ્યોના અને સમિતિઓની સત્તા, વિશેષાધિકારો અને મુકિત, વિધાનમંડળ વખતોવખત કાયદાથી નકકી કરે તેવાં રહેશે.

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 34થી અનુસરીને વાંચવા માટે દાખલ કર્યો છે:

"(3) અન્ય બાબતોની સાથે, રાજ્યના વિધાનમંડળ ના કોઈપણ સભા માટે અને કોઈપણ આવા વિધાનમંડળના સભ્ય અને સમિતિઓના અધિકારો, વિશેષાધિકારો તથા મુક્તિઓ એ જ હશે જે સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 34ની શરૂઆતમાં હતા અને લોકસભા દ્વારા આવી સભા અને તે સભાના સભ્યો અને સમિતિઓ માટે વ્યક્ત કરે જ્યાં વિધાનસભા છે અને રાજ્ય સભા દ્વારા આવી સભા માટે અને તે સભાના સભ્યો તથા સમિતિઓ માટે વ્યક્ત કરશે જ્યાં વિધાન પરિષદ છે. આ સંશોધન સંવિધાન (ચુંમાળીસમાં) સુધારા અધિનિયમ, 1978ની કલમ 45થી રદ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 19-6-1979થી અમલી).

અને એ રીતે નક્કી કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, [1][સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 26 અમલમાં આવે તેની તરત અગાઉ તે ગૃહના અને તેનાં સભ્યોના અને સમિતિઓના હોય તે રહેશે.]

(4) ખંડ (1), (2) અને (3)ની જોગવાઈઓ જેમ રાજ્ય વિધાનમંડળના સભ્યોના સંબંધમાં લાગુ પડે છે તેમ, જે વ્યક્તિઓને રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહમાં કે તેની કોઈ સમિતિમાં આ સંવિધાન અન્વયે બોલવાનો અને અન્ય રીતે તેની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર હોય તેમના સબંધમાં લાગુ પડશે.

195. સભ્યોના પગાર અને ભથ્થાં—રાજ્યની વિધાનસભા અને વિધાન પરિષદના સભ્યો રાજ્યનું વિધાનમંડળ વખતોવખત કાયદાથી ઠરાવે તેવાં પગાર અને ભથ્થાં મેળવવા અને તે અંગે એવી રીતે જોગવાઈ ન થાય ત્યાં સુધી, આ સંવિધાનની શરૂઆતની તરત અગાઉ તે સમયની પ્રાંતીય વિધાનસભાના સભ્યોની બાબતમાં લાગુ પડતા હોય તે દરોએ અને તે શરતોએ પગાર અને ભથ્થાં મેળવવા હકદાર રહેશે.

વૈધાનિક કાર્યવાહી

196. વિધેયકો દાખલ કરવા અને પસાર કરવા અંગે જોગવાઈઓ—(1) નાણાં વિધેયક અને અન્ય નાણાંવિષયક વિધેયકો અંગેની અનુચ્છેદ 198 અને 207ની જોગવાઈઓને અધીન, વિધાન પરિષદ ધરાવતા રાજ્યના વિધાનમંડળના બેમાંથી કોઈપણ ગૃહમાં કોઈપણ વિધેયક લાવી શકાશે.

(2) અનુચ્છેદ 197 અને 198ની જોગવાઈઓને અધીન, વિધાન પરિષદ ધરાવતા રાજ્યના વિધાનમંડળના બંને ગૃહોએ, સુધારા વગર અથવા બંને ગૃહોએ સંમતિ આપી હોય તેવા જ સુધારા સહિત કોઈ વિધેયકને મંજૂરી આપી ન હોય ત્યાં સુધી, તેને ગૃહોએ પસાર કરેલું હોવાનું ગણવામાં આવશે નહિ.

(3) રાજ્ય વિધાનમંડળમાં વિચારણા હેઠળ હોય તે વિધેયક, તેનાં ગૃહ કે ગૃહોની સત્રસમાપ્તિને કારણે રદ થશે નહિ.

(4) વિધાનસભાએ પસાર કરેલ ન હોય તેવું રાજ્યની વિધાન પરિષદમાં વિચારણા હેઠળનું વિધેયક તે સભાનું વિસર્જન થતા રદ થશે નહિ.

(5) રાજ્યની વિધાનસભામાં વિચારણા હેઠળ હોય અથવા વિધાનસભાએ પસાર કરેલ હોય અને વિધાન પરિષદમાં વિચારણા હેઠળ હોય તે વિધેયક, વિધાનસભાનું વિસર્જન થતા રદ થશે.

197. નાણાં વિધેયક સિવાય અન્ય વિધેયકોને લગતી વિધાન પરિષદની સત્તા પર નિયંત્રણ—(1) વિધાન પરિષદ ધરાવતા રાજ્યની વિધાનસભાએ કોઈ વિધેયક પસાર કરીને વિધાન પરિષદને મોકલી આપ્યા બાદ—

---

[1] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 26થી કેટલાક શબ્દોને સ્થાને આ ઉલ્લેખ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

(ક) પરિષદ તે વિધેયક નામંજૂર કરે; અથવા

(ખ) તે વિધેયક પરિષદ સમક્ષ મૂકવામાં આવે તે તારીખથી ત્રણ મહિના કરતાં વધુ સમય સુધી તે પસાર થયા વગર રહે; અથવા

(ગ) પરિષદ તે વિધેયક એવા સુધારા સહિત પસાર કરે કે જેની સાથે વિધાનસભા સંમત ન થાય;

તો, વિધાનસભા, પોતાની કાર્યવાહીનું નિયમન કરતા નિયમોને અધીન, વિધાન પરિષદે કરેલા, સૂચવેલા કે સંમતિ આપેલા સુધારા જો હોય તો, તે સહિત અથવા તે વગર, તે વિધેયકને તે જ અથવા ત્યાર પછીના કોઈ સત્રમાં ફરીથી પસાર કરી શકશે અને પછી એ રીતે પસાર કરેલો વિધેયક વિધાન પરિષદને મોકલી શકશે.

(2) વિધાનસભાએ એ રીતે બીજી વાર વિધેયક પસાર કર્યા બાદ અને વિધાન પરિષદને તે મોકલી આપ્યા બાદ–

(ક) પરિષદ તે વિધેયકને નામંજૂર કરે; અથવા

(ખ) પરિષદ સમક્ષ વિધેયક રજૂ કરવામાં આવે તે તારીખથી એક મહિના કરતા વધુ સમય સુધી તે પસાર થયા વિના રહે; અથવા

(ગ) પરિષદ તે વિધેયકને એવા સુધારા સહિત પસાર કરે કે જેની સાથે વિધાનસભા સંમત થાય નહિ;

તો, વિધાન પરિષદે કરેલા અથવા સૂચવેલા અને જેને વિધાનસભાએ સંમતિ આપી હોય એવા કોઈ સુધારા હોય તો તે સહિત જે સ્વરૂપમાં વિધાનસભાએ તે વિધેયક બીજી વાર પસાર કરેલ હોય તે જ સ્વરૂપમાં રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહોએ તે પસાર કરેલું ગણાશે.

(3) આ અનુચ્છેદમાં જે જોગવાઈઓ છે તે કોઇ નાણાં વિધેયકને લાગુ પડશે નહિ.

198. **નાણાં વિધેયક અંગે ખાસ કાર્યવાહી**—(1) નાણાં વિધેયક વિધાન પરિષદમાં રજૂ કરી શકાશે નહિ.

(2) વિધાન પરિષદ ધરાવતા રાજ્યની વિધાનસભાએ નાણાં વિધેયક પસાર કર્યા બાદ વિધાન પરિષદને તેની ભલામણો માટે તે મોકલવામાં આવશે અને વિધાન પરિષદે તે મળ્યાની તારીખથી ચૌદ દિવસના સમયમાં પોતાની ભલામણો સહિત વિધાનસભાને તે પરત મોકલવો જોઈશે અને તેમ થયા બાદ વિધાનસભા, વિધાન પરિષદની તમામ અથવા તે પૈકી કોઈ ભલામણનો સ્વીકાર અથવા અસ્વીકાર કરી શકશે.

(3) જો વિધાનસભા, વિધાન પરિષદે કરેલી કોઈ ભલામણનો સ્વીકાર કરે, તો વિધાન પરિષદે ભલામણ કરેલા અને વિધાનસભાએ સ્વીકારેલા સુધારા સહિત તે નાણાં વિધેયક બન્ને ગૃહોએ પસાર કરેલ હોવાનું ગણાશે.

(4) જો વિધાનસભા, વિધાન પરિષદે કરેલી કોઈ ભલામણનો સ્વીકાર ન કરે તો તે નાણાં

વિધેયક વિધાન પરિષદે ભલામણ કરેલા સુધારાઓ વગર જ વિધાનસભાએ પસાર કરેલું હોય તે સ્વરૂપમાં જ બન્ને ગૃહોએ પસાર કરેલ હોવાનું ગણાશે.

(5) વિધાનસભાએ પસાર કરેલ અને વિધાન પરિષદને તેની ભલામણ માટે મોકલેલ નાણાં વિધેયક જો ચૌદ દિવસના સમયની મુદતમાં વિધાનસભાને પાછું મોકલવામાં ન આવે, તો ઉપરોક્ત સમય પૂર્ણ થતા વિધાનસભાએ તે પસાર કરેલ હોય તે સ્વરૂપમાં જ બન્ને ગૃહોએ પસાર કરેલ હોવાનું ગણાશે.

199. **"નાણાં વિધેયક"ની વ્યાખ્યા**—(1) આ પ્રકરણના હેતુઓ માટે, કોઈ વિધેયકમાં માત્ર નીચેની તમામ અથવા તે પૈકી કોઈ બાબતને લગતી જોગવાઈઓનો સમસાવેશ કર્યો હોય, તો તે વિધેયક નાણાં વિધેયક છે એમ ગણાશે—

(ક) કોઈ કર નાખવાની, નાબૂદ કરવાની, માફ કરવાની, તેમાં ફેરફાર કરવાની અથવા તેનું નિયમન કરવાની;

(ખ) રાજ્યએ નાણાં કરજે લેવાનું કે કોઈ બાંયધરી આપવાનું નિયમન કરવાની અથવા રાજ્યએ લીધેલી કે લેવાની કોઈ નાણાંકીય જવાબદારીઓ અંગેના કાયદામાં સુધારો કરવાની;

(ગ) રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળના અથવા આકસ્મિક ભંડોળના હવાલાની, એવા કોઈ ભંડોળના નાણાં ભરવાની અથવા તેમાંથી નાણાં ઉપાડવાની;

(ઘ) રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળમાંથી નાણાંનો વિનિયોગ કરવાની;

(ઙ) કોઈ ખર્ચને રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળ ખાતે ઉધારવાનું જાહેર કરવાની અથવા એવા કોઈ ખર્ચની રકમ વધારવાની;

(ચ) રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળ અથવા રાજ્યના જાહેર હિસાબ ખાતે નાણાં પ્રાપ્ત કરવાની અથવા એવાં નાણાંનો હવાલો રાખવાની કે તે આપવાની; અથવા

(છ) પેટા-ખંડ (ક)થી (ચ)માં નિર્દિષ્ટ કોઈપણ બાબતને આનુષંગિક કોઈ બાબતની.

(2) કોઈ વિધેયકમાં દંડ કરવાની કે આર્થિક રૂપની અન્ય કોઇ શિક્ષા કરવાની અથવા પરવાના માટેની ફી કે બજાવેલી સેવા માટેની ફી માંગવાની કે આપવાની જોગવાઈ કરતું હોય તો માત્ર તે જ કારણે અથવા સ્થાનિક હેતુઓ માટે કોઈ સ્થાનિક સત્તાધિકારી કે મંડળે કોઈ કર નાખવાની, નાબૂદ કરવાની, માફ કરવાની, તેમાં ફેરફાર કરવાની અથવા તેનું નિયમન કરવાની જોગવાઈ કરતું હોય તો માત્ર તે જ કારણે તે નાણાં વિધેયક ગણાશે નહિ.

(3) વિધાન પરિષદ ધરાવતા રાજ્યના વિધાનમંડળમાં રજૂ થયેલ વિધેયક નાણાં વિધેયક છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય, તો તે અંગે તેવા રાજ્યની વિધાનસભાના અધ્યક્ષનો નિર્ણય આખરી ગણાશે.

(4) અનુચ્છેદ 198 હેઠળ દરેક નાણાં વિધેયક વિધાન પરિષદને મોકલવામાં આવે અને અનુચ્છેદ 200 હેઠળ તે રાજ્યપાલ સમક્ષ અનુમતિ માટે રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે તે નાણાં વિધેયક છે એવા વિધાનસભાના અધ્યક્ષની સહીવાળા પ્રમાણપત્રનો શેરો તેનાં ઉપર થયેલો હોવો જોઈશે.

200. **વિધેયકોને અનુમતિ**—રાજ્યની વિધાનસભાએ અથવા વિધાન પરિષદ ધરાવતા રાજ્યમાં, રાજ્યના વિધાનમંડળના બન્ને ગૃહોએ કોઈ વિધેયક પસાર કરેલ હોય ત્યારે, તેને રાજ્યપાલ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવશે અને રાજ્યપાલ જાહેર કરશે કે તેઓ વિધેયકને અનુમતિ આપે છે અથવા અનુમતિ આપવાનું રોકી રાખે છે અથવા રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે વિધેયકને અનામત રાખે છેઃ

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, જો તે વિધેયક નાણાં વિધેયક ન હોય તો આવો વિધેયક અનુમતિ માટે તેમની સમક્ષ રજૂ થયા પછી ગૃહ અથવા ગૃહો તે વિધેયકની અથવા તેની કોઈ નિર્દિષ્ટ કરેલી જોગવાઈઓની પુનર્વિચારણા કરે અને ખાસ કરીને પોતાના સંદેશામાં પોતે જેની ભલામણ કરી હોય તેવા સુધારા દાખલ કરવાનું ઇચ્છનીય છે કે કેમ તેનો વિચાર કરે તેવી વિનંતીવાળા સંદેશા સાથે રાજ્યપાલ તે વિધેયકને શક્ય તેટલી ઝડપથી ગૃહોને પાછું મોકલી શકે અને કોઈ વિધેયક એ રીતે પાછું મોકલવામાં આવે, ત્યારે ગૃહ અથવા ગૃહો તે મુજબ તે વિધેયકની પુનઃવિચારણા કરશે અને જો ગૃહ અથવા ગૃહો સુધારા સાથે કે તે વિના વિધેયક ફરી પસાર કરે અને રાજ્યપાલ સમક્ષ તેમની અનુમતિ માટે તે રજૂ કરવામાં આવે તો રાજ્યપાલ તેને અનુમતિ આપવાનું રોકી રાખશે નહિ:

વધુમાં એવી પણ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, રાજ્યપાલનો એવો અભિપ્રાય થાય કે કોઈ વિધેયક કાયદો બને તો ઉચ્ચ ન્યાયાલયની સત્તા એટલે સુધી ઘટી જશે કે તે ન્યાયાલયને આ સંવિધાનથી આપવા ધારેલ સ્થાન જોખમાશે, તો પોતે એવા વિધેયકને અનુમતિ આપશે નહિ, પણ રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે અનામત રાખશે.

201. **વિચારણા માટે અનામત રાખેલા વિધેયકો**—જ્યારે રાજ્યપાલે કોઇ વિધેયક રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે અનામત રાખેલ હોય ત્યારે રાષ્ટ્રપતિ એવું જાહેર કરશે કે પોતે આવા વિધેયકને અનુમતિ આપે છે કે અનુમતિ આપવાનું રોકી રાખે છે:

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, વિધેયક, નાણાં વિધેયક ન હોય તો અનુચ્છેદ 200ના પ્રથમ પ્રબંધનમાં નિર્દિષ્ટ કર્યા પ્રમાણેના સંદેશા સાથે રાષ્ટ્રપતિ, રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહને અથવા, જે હોય તે, ગૃહોને પાછું મોકલવાનો આદેશ રાજ્યપાલને આપી શકશે અને વિધેયક જ્યારે આ રીતે પાછું મોકલાવામાં આવે, ત્યારે એવો સંદેશો મળ્યાની તારીખથી છ માસના સમયની અંદર તે ગૃહે અથવા ગૃહોએ તે અનુસાર વિધેયકની પુનર્વિચારણા કરશે. અને જો વિધેયક તે ગૃહ અથવા ગૃહો સુધારા સાથે અથવા સુધારા વગર ફરી પસાર કરે તો તેને ફરીથી રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ વિચારણા માટે રજૂ કરવામાં આવશે.

નાણાંકીય બાબતોમાં કાર્યવાહી

202. **વાર્ષિક નાણાંકીય નિવેદન**—(1) દરેક નાણાંકીય વર્ષના સંબંધમાં રાજ્યપાલ તે વર્ષ માટે રાજ્યનું અંદાજી આવક તથા ખર્ચનું પત્રક જેનો આ ભાગમાં "વાર્ષિક નાણાંકીય નિવેદન" તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે રાજ્ય વિધાનમંડળના ગૃહ અથવા ગૃહો સમક્ષ રજૂ કરાવશે.

(2) વાર્ષિક નાણાંકીય નિવેદનમાં સમાવેલ ખર્ચના અંદાજો—

(ક) આ સંવિધાનમાં રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળ પર-ભારિત ખર્ચ તરીકે વર્ણવેલા ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે જરૂરી રકમ, અને

(ખ) રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળમાંથી જે અન્ય ખર્ચ કરવાની દરખાસ્તો હોય તે ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે જોઈ જરૂરી રકમ, અલગ બતાવવામાં આવશે અને મહેસૂલ ખાતેનાં ખર્ચને અન્ય ખર્ચથી અલગ દર્શાવવામાં આવશે.

(3) નીચેનું ખર્ચ દરેક રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળ ખાતે પરભારિત થયેલ ખર્ચ ગણાશે

(ક) રાજ્યપાલના પગાર અને ભથ્થાં અને તેમના હોદ્દા અંગેનું અન્ય ખર્ચ;

(ખ) વિધાનસભાના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષના તથા વિધાન પરિષદ ધરાવતા રાજ્યની બાબતમાં વિધાન પરિષદના સભાપતિ અને ઉપ-સભાપતિના પણ પગાર અને ભથ્થાં;

(ગ) જે ચૂકવવાની જવાબદારી રાજ્ય ઉપર હોય તેવાં કરજો અંગેનું ખર્ચ જેમાં વ્યાજ, દેવા ભરપાઈ-ભંડોળ-ખર્ચ અને દેવાં-ચુકવણી ખર્ચ અને લોન ઊભી કરવા અંગેના તથા દેવાની વ્યવસ્થા અને તેની ચૂકવણી અંગેના બીજા ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે;

(ઘ) કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોના પગાર અને ભથ્થાં અંગેનું ખર્ચ ;

(ઙ) કોઈ ન્યાયાલય કે લવાદી ન્યાયપંચના કોઈ ચુકાદા, હુકમનામા અથવા નિર્ણયને સંતોષવા માટે જરૂરી રકમ;

(ચ) આ સંવિધાનથી અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળે એ રીતે ભારિત કરવાનું કાયદાથી જાહેર કર્યું હોય તેવું અન્ય ખર્ચ.

203. **વિધાનમંડળમાં અંદાજો સંબંધિત કાર્યરીતિ**—(1) રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળ પર ભારિત થયેલ ખર્ચને લગતા હોય તેટલાં પૂરતા અંદાજો વિધાનસભામાં મતદાન માટે રજૂ કરી શકાશે નહિ,

પરંતુ આ ખંડમાંનું કોઇ વિધાન મંડળમાં તેમાંના કોઈપણ અંદાજોની ચર્ચાને બાધ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ સમજવામાં આવશે નહિ.

(2) ઉપર જણાવ્યા અનુસાર અંદાજોમાંથી અન્ય ખર્ચને સંબંધિત હોય તેટલાં પૂરતા અંદાજો વિધાનસભા સમક્ષ અનુદાનની માંગણીઓ સ્વરૂપમાં રજૂ કરવામાં આવશે, અને વિધાનસભાને તેવી કોઈ માંગણીની અનુમતિ આપવાની અથવા ન આપવાની અથવા તેમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી રકમ ઘટાડીને માંગણીને અનુમતિ આપવાની સત્તા રહેશે.

(3) રાજ્યપાલની ભલામણ સિવાય અનુદાન માટેની કોઈ માંગણી કરી શકાશે નહિ.

204. **વિનિયોગ વિધેયકો**—(1) અનુચ્છેદ 203 હેઠળ વિધાનસભાએ અનુદાન મંજૂર કર્યા બાદ—

(ક) સભાએ એ રીતે મંજૂર કરેલા અનુદાનોને; અને

(ખ) રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળ પર ભારિત પરંતુ ગૃહ અથવા ગૃહો સમક્ષ અગાઉ રજૂ કરાવેલ નિવેદનમાં દર્શાવેલ રકમ કરતાં કોઈપણ સંજોગોમાં વધુ નહિ તેટલાં ખર્ચને,

પહોંચી વળવા માટે જરૂરી તમામ નાણાંનું રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળમાંથી વિનિયોગ કરવા માટે જોગવાઈ કરવા, શક્ય તેટલી ઝડપથી વિધેયક રજૂ કરવામાં આવશે.

(2) એ રીતે મંજૂર કરેલા કોઈ અનુદાનની રકમમાં ફેરફાર થતો હોય કે તેનું લક્ષ્ય બદલાતું હોય અથવા રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળ પર ભારિત કોઈ ખર્ચની રકમમાં કોઈ ફેરફાર થતો હોય તો તે આશયના એવા કોઈ વિધેયક અંગેનો કોઈ સુધારો, રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહમાં રજૂ કરી શકાશે અને આવો કોઇ સુધારો આ ખંડ હેઠળ અસ્વીકાર્ય છે કે કેમ તે સંબંધી અધ્યક્ષસ્થાને હોય તે વ્યક્તિનો નિર્ણય અંતિમ ગણાશે.

(3) અનુચ્છેદ 205 અને 206ની જોગવાઈઓને અધીન, આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓ અનુસાર પસાર ઘડેલા કાયદાથી થયેલ વિનિયોગ હેઠળ હોય તે સિવાય રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળમાંથી કોઈ નાણાં ઉપાડી શકાશે નહિ.

205. પૂરક, વિશેષ કે વધારાના અનુદાનો—(1) રાજ્યપાલ—

(ક) અનુચ્છેદ 204ની જોગવાઈઓ અનુસાર કરેલા કોઈ કાયદાથી ચાલુ નાણાંકીય વર્ષ માટે કોઈ ખાસ સેવા માટે ખર્ચવાને અધિકૃત કરાયેલ રકમ તે વર્ષ માટે અપૂરતી જણાય તો, અથવા તે વર્ષ માટેના વાર્ષિક નાણાંકીય નિવેદનમાં વિચારેલી ન હોય એવી કોઈ નવી સેવા ખાતે પૂરક અથવા વધારાના ખર્ચની જરૂર ચાલુ નાણાંકીય વર્ષ દરમિયાન ઊભી થઈ હોય તો; અથવા

(ખ) કોઈ નાણાંકીય વર્ષ દરમિયાન કોઈ સેવા ખાતે થયેલું ખર્ચ, તે સેવા માટે અને તે વર્ષ માટે મંજૂર કરાયેલ રકમ કરતાં વધુ થયું હોય,

તો રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહ કે, જેમ સ્થિતિ હોય તેમ, ગૃહો સમક્ષ તે ખર્ચની અંદાજીત રકમ દર્શાવતું બીજું નિવેદન રજૂ કરાશે અથવા રાજ્યની વિધાનસભા સમક્ષ એવા વધારા માટેની માંગણી રજૂ કરાશે.

(2) અનુચ્છેદ 202, 203 અને 204ની જોગવાઈઓ, વાર્ષિક નાણાંકીય નિવેદન અને તેમાં દર્શાવેલા ખર્ચ સંબંધમાં અથવા અનુદાન માટેની માંગણીના અને એવા ખર્ચને અથવા અનુદાનને પહોંચી વળવા રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળમાંથી નાણાંના વિનિયોગને અધિકૃત કરવા માટે કરવાના કાયદાના સંબંધમાં જે રીતે અમલી બને છે તે રીતે તે જોગવાઈઓ, એવા કોઈ નિવેદન અને ખર્ચ અથવા માંગણીના સંબંધમાં તેમ જ એવા અન્ય ખર્ચને અથવા એવી માંગણી અંગેના અનુદાનને પહોંચી વળવા માટે રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળમાંથી નાણાંના વિનિયોગને અધિકૃત કરવા માટે કરવાના કોઈ કાયદા સંબંધમાં અમલી બનશે.

206. હિસાબ પેટે મંજૂર કરવાના, વિશ્વાસ ઉપર મંજૂર કરવાના અને અપવાદરૂપ અનુદાન—(1) આ ભાગની અગાઉની જોગવાઈઓમાં ગમે તે જણાવવામાં આવેલ હોય તે છતાં—

(ક) કોઈ નાણાંકીય વર્ષના કોઈ ભાગ માટે અંદાજીત ખર્ચ અંગે કોઈ અનુદાન વિશેના મતદાન માટે અનુચ્છેદ 203માં ઠરાવેલી કાર્યવાહી પૂરી થાય તેમ જ તે ખર્ચ સંબંધમાં અનુચ્છેદ 204ની જોગવાઈઓ અનુસાર કાયદો ન થાય ત્યાં સુધી અગાઉથી એવું અનુદાન આપવાની;

(ખ) કોઈ સેવા અંગે રાજ્યની સાધનસંપત્તિ ઉપર અણધારી માંગ ઊભી થાય અને તે સેવાની વ્યાપકતા અને અનિશ્ચિત સ્વરૂપને કારણે તેને લગતી માંગણી વાર્ષિક નાણાંકીય નિવેદનમાં સામાન્ય રીતે અપાતી વિગતો સાથે રજૂ કરવાનું શક્ય ન હોય, ત્યારે તેવી માંગને પહોંચી વળવા માટે અનુદાન આપવાની;

(ગ) કોઈ નાણાંકીય વર્ષની ચાલુ સેવાના ભાગરૂપ ન હોય તેવા અપવાદરૂપ અનુદાન આપવાની,

રાજ્યની વિધાનસભાને સત્તા રહેશે અને ઉપર જણાવ્યા અનુસાર અનુદાનો જે હેતુઓ માટે મંજૂર કરવામાં આવેલ હોય તે હેતુઓ માટે રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળમાંથી નાણાંના ઉપાડને કાયદાથી અધિકૃત કરવાની, રાજ્યના વિધાનમંડળને સત્તા રહેશે.

(2) અનુચ્છેદ 203 અને 204ની જોગવાઈઓ, વાર્ષિક નાણાંકીય નિવેદનમાં દર્શાવેલા કોઈ ખર્ચ અંગે અનુદાન આપવા બાબત અને એવા ખર્ચને પહોંચી વળવા રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળમાંથી નાણાંના વિનિયોગને અધિકૃત કરવાના કોઈ કાયદા સંબંધમાં જેમ અમલી થાય છે, તેમ તે જોગવાઈઓ, ખંડ (1) હેઠળ કોઈ અનુદાન આપવાના અને તે ખંડ હેઠળ કરવાના એવા કાયદા સંબંધમાં અસરકર્તા થશે.

207. નાણાંકીય વિધેયકો સંબંધિત ખાસ જોગવાઈઓ—(1) અનુચ્છેદ 199ના ખંડ (1)ના પેટા-ખંડ(ક)થી પેટા-ખંડ(ચ)માં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈપણ બાબત માટે જોગવાઈ કરતો વિધેયક અથવા સુધારો, રાજ્યપાલની ભલામણ સિવાય દાખલ કે પ્રસ્તાવિત કરી શકાશે નહિ અને એવી જોગવાઈ કરતો વિધેયક વિધાન પરિષદમાં દાખલ કરી શકાશે નહિ:

પરંતુ જોગવાઈ એવી કરવામાં આવે છે કે, કોઈ કરમાં ઘટાડો કરવાની કે તે નાબૂદ કરવાની જોગવાઈ કરતો કોઈ સુધારો પ્રસ્તાવિત કરવા માટે આ ખંડ હેઠળ કોઈ ભલામણની જરૂર રહેશે નહિ.

(2) કોઈ વિધેયકમાં અથવા સુધારામાં માત્ર દંડ નાખવાની કે નાણાંના રૂપમાં બીજી શિક્ષા કરવાની અથવા પરવાના માટેની ફી કે બજાવેલી સેવા માટેની ફી માંગવાની કે આપવાની જોગવાઈ કરાયેલ હોય તો માત્ર તેટલાં જ કારણે અથવા સ્થાનિક હેતુઓ માટે કોઈ સ્થાનિક સત્તામંડળ કે મંડળો દ્વારા કોઈ કર નાખવાની, નાબૂદ કરવાની, માફ કરવાની, તેમાં ફેરફાર કરવાની અથવા તેનું નિયમન કરવાની તે જોગવાઈ કરાયેલ હોય તો માત્ર તેટલાં જ કારણે તે ઉપર જણાવેલી કોઈ બાબતની જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે, એમ ગણાશે નહિ.

(3) અધિનિયમિત કરીને જેને અમલમાં લાવવાથી રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળમાંથી ખર્ચ કરવાનું બનતું હોય તેવો વિધેયક રાજ્યપાલે તેનાં ઉપર વિચાર કરવા માટે તે ગૃહને ભલામણ કરેલ ન હોય, તો રાજ્યના વિધાનમંડળના કોઈ ગૃહથી પસાર કરી શકાશે નહિ.

સામાન્ય કાર્યવાહી

208. કાર્યવાહીના નિયમો—(1) રાજ્યના વિધાનમંડળનું કોઈ ગૃહ આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન, પોતાની કાર્યવાહી* અને પોતાના કામકાજના સંચાલનનું નિયમન કરવા માટે નિયમો ઘડી શકશે.

(2) ખંડ(1) હેઠળ નિયમો ઘડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, આ સંવિધાનની શરૂઆતમાં, તરત અગાઉ તત્સમાન પ્રાંતના વિધાનમંડળ અંગે જે કાર્યવાહીના નિયમો અને સ્થાયી હુકમો અમલમાં હોય તે, વિધાનસભાના અધ્યક્ષ અથવા, જે હોય તે, વિધાન પરિષદના સભાપતિ તેમાં સુધારા અને અનુકૂળ ફેરફારો કરે તેને અધીન, રાજ્યના વિધાન મંડળ સંબંધમાં અમલી થશે.

(3) વિધાન પરિષદ ધરાવતા રાજ્યમાં વિધાનસભાના અધ્યક્ષ તથા વિધાન પરિષદના સભાપતિ સાથે વિચારણા કર્યા બાદ, રાજ્યપાલ બે ગૃહો વચ્ચેના વ્યવહારો અંગેની કાર્યરીતિને લગતા નિયમો કરી શકશે.

---

* સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 35થી (તારીખ સૂચિત નથી) "(જેના હેઠળ ગૃહની બેઠક રચવાની સત્તા (ગુણ પત્રનો સમાવેશ થાય છે)" અને કૌંસ સાથે દાખલ કરવામાં આવે છે. આ સુધારો સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 45થી રદ કરેલ છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

209. રાજ્યના વિધાનમંડળમાં નાણાંકીય કામકાજ સંબંધિત કાર્યવાહીનું કાયદાથી નિયમન—નાણાંકીય કામકાજ સમયસર પૂરું કરવાના હેતુ માટે નાણાંકીય બાબતના અથવા રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળમાંથી નાણાંના વિનિયોગ સંબંધિત કોઈ વિધેયક અંગે રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહ અથવા ગૃહોની કાર્યવાહી અને તેનાં કાર્યસંચાલનનું કાયદા દ્વારા રાજ્યનું વિધાનમંડળ નિયમન કરી શકશે અને જો એ રીતે ઘડેલા કાયદાની કોઈ જોગવાઈ રાજ્યના વિધાનમંડળના કોઇ ગૃહે અનુચ્છેદ 208ના ખંડ(1) હેઠળ કરેલા નિયમ સાથે અથવા તે અનુચ્છેદના ખંડ(2) હેઠળ રાજ્યના વિધાનમંડળ સંબંધમાં પ્રવર્તમાન કોઈ નિયમ કે સ્થાયી આદેશ સાથે અસંગત હોય તો તેટલે અંશે તેવી જોગવાઈ અમલી બનશે.

210. વિધાનમંડળમાં વાપરવાની ભાષા—(1) ભાગ XVIIમાં ગમે તે જોગવાઇ હોવા છતાં, અનુચ્છેદ 348ની જોગવાઈઓને અધીન, રાજ્યના વિધાનમંડળનું કામકાજ રાજ્યની રાજભાષા કે ભાષાઓમાં અથવા હિન્દી કે અંગ્રેજીમાં ચલાવવામાં આવશેઃ

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે જ્યારે કોઇપણ સભ્ય પોતાને ઉપર જણાવેલી કોઈપણ ભાષામાં યોગ્ય રીતે વ્યક્ત કરી શકતી ન હોય, તેને, જે હોય તે રીતે, વિધાનસભાના અધ્યક્ષ અથવા વિધાન પરિષદના સભાપતિ અથવા તે તરીકે કાર્ય કરનાર વ્યક્તિ, તેની માતૃભાષામાં ગૃહને સંબોધવાની પરવાનગી આપી શકશે.

(2) રાજ્યનું વિધાનમંડળ કાયદાથી અન્યથા જોગવાઈ ન કરે તો, આ સંવિધાનના આરંભથી પંદર વર્ષની મુદત પૂરી થયા પછી આ અનુચ્છેદમાંથી "કે અંગ્રેજીમાં" એ શબ્દો રદ કરવામાં આવ્યા હોય તેમ તે અમલી થશે:

[1][પરંતુ જોગવાઇ એવી કરવામાં આવે છે કે, [2][હિમાચલપ્રદેશ, મણિપુર, મેઘાલય અને ત્રિપુરા રાજ્યના વિધાનમંડળોના] સંબંધમાં આ ખંડ, તેમાં આવતા "પંદર વર્ષ" એ શબ્દોને સ્થાને "પચ્ચીસ વર્ષ" એ શબ્દો મૂકવામાં આવ્યા હોત તેમ અમલી થશે] :

[3][વધુમાં [4][[5][અરુણાચલ પ્રદેશ, ગોવા અને મિઝોરમ], રાજ્યોના વિધાન મંડળોના] સંબંધમાં, આ ખંડ, તેમાં આવતાં "પંદર વર્ષ" એ શબ્દોને સ્થાને "ચાળીસ વર્ષ" એ શબ્દો મૂકવામાં આવ્યા હોય તેમ અમલી થશે]

---

[1] હિમાચલ પ્રદેશ રાજ્ય અધિનિયમ, 1970 (1970ના 53)ની કલમ 46થી આ પરંતુક ઉમેર્યો છે (તારીખ 25-1-1971થી અમલી).

[2] ઉત્તર પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનઃરચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81) ની કલમ 71થી પરંતુકમાં "હિમાચલપ્રદેશ રાજ્ય વિધાન મંડળ" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 21-1-1972થી અમલી).

[3] મિઝોરમ રાજ્ય અધિનિયમ, 1986 (1986ના 34) ની કલમ 39થી આ પંરતુક દાખલ કરેલ છે (તારીખ 20-2-1987થી અમલી).

[4] અરુણાચલ પ્રદેશ રાજ્ય અધિનિયમ, 1986 (1986ના 69)ની કલમ 42થી "મિઝોરમ રાજ્ય વિધાન મંડળ" એ શબ્દોને બદલે આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 20-2-1987થી અમલી).

[5] ગોવા, દમણ અને દીવ પુનર્રચના અધિનિયમ, 1987(1987ના 18)ની કલમ 63થી "અરુણાચલપ્રદેશ અને મિઝોરમ" એ શબ્દોને બદલે આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 30-5-1987થી અમલી).

211. **વિધાનમંડળમાં ચર્ચા વિચારણા ઉપર નિયંત્રણ**—સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના અથવા ઉચ્ચ ન્યાયાલયના કોઈ ન્યાયધીશની પોતાની ફરજો બજાવતી વર્તણૂક અંગે રાજ્યના વિધાનમંડળમાં કોઈ ચર્ચા થઈ શકશે નહિ.

212. **વિધાનમંડળની કાર્યવાહી અંગે ન્યાયાલયો તપાસ કરી શકશે નહિ**—(1) કાર્યવાહીની અનિયમિતતાના કારણસર રાજ્યના વિધાનમંડળની કોઈ કાર્યવાહીની કાયદેસરતા સામે વાંધો ઉઠાવી શકાશે નહિ.

(2) રાજ્યના વિધાનમંડળમાં કાર્યવાહીનું અથવા કામકાજના સંચાલનનું નિયમન કરવા માટે અથવા વ્યવસ્થા જાળવવા માટે, આ સંવિધાનથી કે તે હેઠળ રાજ્યના વિધાનમંડળના જે કોઈ અધિકારી કે સભ્યમાં સત્તા નિહિત થઈ હોય તે અધિકારી કે તે સભ્ય તે સત્તા વાપરે ત્યારે કોઈ ન્યાયાલયના અધિકારક્ષેત્રને અધીન રહેશે નહિ.

પ્રકરણ IV—રાજ્યપાલની ધારાકીય સત્તા

213. **વિધાનમંડળની બેઠકો ચાલુ ન હોય ત્યારે વટહુકમો પ્રસિદ્ધ કરવાની રાજ્યપાલની સત્તા**—(1) રાજ્યની વિધાનસભાનું સત્ર ચાલુ ન હોય ત્યારે અથવા જ્યાં રાજ્યમાં વિધાન પરિષદ હોય ત્યાં વિધાનમંડળના બંને ગૃહોનું સત્ર ચાલુ ન હોય ત્યારે, કોઈપણ સમયે રાજ્યપાલને એવી ખાતરી થાય કે તાત્કાલિક પગલાં લેવાનું પોતાને માટે જરૂરી બનાવે એવા સંજોગો પ્રવર્તે છે, તો તેઓ એ સંજોગોમાં પોતાને આવશ્યક જણાય તેવા વટહુકમો બાહર પાડી શકશે:

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, રાજ્યપાલ દ્વારા રાષ્ટ્રપતિની સૂચના વિના, આવા કોઈ વટહુકમ બાહર પાડશે નહિ જો—

(ક) એ જ જોગવાઈઓનો સમાવેશ કરતા વિધેયકને વિધાનમંડળમાં રજૂ કરવા માટે આ સંવિધાન હેઠળ રાષ્ટ્રપતિની પૂર્વમંજૂરી આવશ્યક હોત; અથવા

(ખ) એ જ જોગવાઈઓનો સમાવેશ કરતા વિધેયકને રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે અનામત રાખવું રાજ્યપાલે જરૂરી ગણ્યું હોત; અથવા

(ગ) એ જ જોગવાઈઓનો સમાવેશ કરતો રાજ્યના વિધાનમંડળનો અધિનિયમ, રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે અનામત રખાયા પછી તેન રાષ્ટ્રપતિની અનુમતિ મળી ન હોત તો, આ સંવિધાન હેઠળ બિનકાયદેસર બનત,

(2) આ અનુચ્છેદ હેઠળ બાહર પાડેલા કોઈ વટહુકમને રાજ્યપાલે અનુમતિ આપી હોય તેવા જ રાજ્યના વિધાનમંડળના અધિનિયમ જેટલો જ પ્રભાવ અને અમલ રહેશે, પણ એવો દરેક વટહુકમ,—

(ક) રાજ્યની વિધાનસભા સમક્ષ અથવા જે રાજ્યમાં વિધાન પરિષદ હોય ત્યાં બન્ને ગૃહો સમક્ષ રજૂ કરાવો જોઈશે અને વિધાનમંડળ ફરી મળે ત્યારથી છ અઠવાડિયાં પૂરા થયે અથવા તે મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં વિધાનસભા તેને અનુમતિ નહિ આપતો ઠરાવ પસાર કરે અને વિધાન પરિષદ હોય તો, એ ઠરાવને તે સંમતિ આપે તો, જે હોય તે, ઠરાવ પસાર થયે અથવા તે ઠરાવને પરિષદની સંમતિ મળ્યે તે અમલમાં રહેશે નહિ; અને

(ખ) રાજ્યપાલ કોઈપણ સમયે તેને પાછો ખેંચી શકશે.

સ્પષ્ટીકરણ—વિધાન પરિષદ ધરાવતા રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહોને જુદી જુદી તારીખોએ ફરી મળવા માટે બોલાવવામાં આવે તો, આ ખંડના હેતુઓ માટે છ અઠવાડિયાની મુદતની ગણતરી તે તારીખોમાંથી જે મોડી હોય તે તારીખથી કરવામાં આવશે.

(3) આ અનુચ્છેદ હેઠળ કોઈ વટહુકમથી કરેલી કોઈ જોગવાઈ જે રાજ્યપાલની અનુમતિ પામેલા રાજ્યના વિધાનમંડળના અધિનિયમમાં અધિનિયમિત કરવામાં આવી હોત, તો કાયદેસર ગણાત નહિ, તો તેવી જોગવાઈ તેટલે અંશે રદબાતલ બનશે;

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, સંસદના કોઈ અધિનિયમથી અથવા સમવર્તી યાદીમાં ગણાવેલી બાબત અંગેના વિદ્યમાન કાયદાથી વિરુદ્ધ હોય તેવી રાજ્યના વિધાન મંડળના અધિનિયમની અસર સંબંધી આ સંવિધાનની જોગવાઈઓના હેતુઓ માટે રાષ્ટ્રપતિની સૂચનાને અનુસરીને આ અનુચ્છેદ હેઠળ જાહેર કરેલો વટહુકમ, રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે અનામત રાખેલો અને તેમની અનુમતિ પામેલો રાજ્યના વિધાનમંડળનો અધિનિયમ ગણાશે.

[1](4) * * * *

---

[1] સંવિધાન (આડત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1975ની કલમ 3થી (પાછલી અસરથી) ખંડ (4) દાખલ કર્યો હતો અને સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 27થી રદ કરેલ છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

પ્રકરણ V—રાજ્યોમાં ઉચ્ચ ન્યાયાલયો

214. રાજ્યો માટે ઉચ્ચ ન્યાયાલયો—[1]*** પ્રત્યેક રાજ્ય માટે એક ઉચ્ચ ન્યાયાલય રહેશે.

[2](2) * * * *

[2](3) * * * *

215. ઉચ્ચ ન્યાયાલયો રેકર્ડ ન્યાયાલય તરીકે—પ્રત્યેક ઉચ્ચ ન્યાયાલય રેકર્ડ ન્યાયાલય રહેશે અને તેની પાસે એવી ન્યાયાલયની તમામ સત્તાઓ રહેશે, જેમાં પોતાની અવમાનના માટે દંડ કરવાની સત્તાનો પણ સમાવેશ થાય છે.

216. ઉચ્ચ ન્યાયાલયોની રચના—પ્રત્યેક ઉચ્ચ ન્યાયાલય એક મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અને રાષ્ટ્રપતિને વખતોવખત નિમણૂક કરવી જરૂરી જણાય તેટલાં અન્ય ન્યાયાધીશોની બનેલી રહેશે.

[3]* * * * *

217. ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશની નિમણૂક અને તેમના હોદ્દાની શરતો—(1) ઉચ્ચ ન્યાયાલયના પ્રત્યેક ન્યાયાધીશની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ તેમના સહી અને સિક્કાવાળા અધિપત્ર દ્વારા [4][અનુચ્છેદ 124કમાં નિર્દિષ્ટ રાષ્ટ્રીય ન્યાયિક નિમણૂક આયોગની ભલામણ પર], અને રાજ્યના રાજ્યપાલ તથા મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સિવાયના અન્ય ન્યાયાધીશની નિમણૂકના કિસ્સામાં તે ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ [5][સાથે વિચાર-વિમર્શ કર્યા બાદ, અને સહાયક અથવા કાર્યકારી ન્યાયાધીશના કિસ્સામાં અનુચ્છેદ 224માં જોગવાઈ કર્યા મુજબ, અને અન્ય કોઈપણ કિસ્સામાં, પોતે [6][બાસઠ વર્ષ]ની વય પ્રાપ્ત કરે ત્યાં સુધી હોદ્દો ધારણ કરશે:]

સિવાય કે—

(ક) ન્યાયાધીશ, રાષ્ટ્રપતિને ઉદ્દેશીને પોતાના હસ્તાક્ષરમાં હોદ્દા પરથી રાજીનામું આપે;

(ખ) ન્યાયાધીશને રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા તેમના હોદ્દા પરથી દૂર કરવામાં આવે;

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિ દ્વારા કૌંસ અને અંક "(1)" રદ કરવામાં આવ્યા છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[2] તે જ અધિનિયમની કલમ 29 અને અનુસૂચિ દ્વારા ખંડ (2) અને (3) રદ કરવામાં આવ્યા છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[3] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 11 દ્વારા પરંતુક રદ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[4] સંવિધાન (નવ્વાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2014ની કલમ 6 દ્વારા "ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ, રાજ્યના રાજ્યપાલ અને મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સિવાયના અન્ય ન્યાયાધીશની નિમણૂકના કિસ્સામાં ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સાથે વિચાર-વિમર્શ કર્યા બાદ"ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 13-4-2015થી અમલી). આ સુધારાને સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયે સુપ્રીમ કોર્ટ એડવોકેટ્સ-ઓન-રેકોર્ડ એસોસિએશન અને અન્ય વિરુદ્ધ ભારત સંઘના કેસમાં તેના તારીખ 16-10-2015ના ચુકાદા, AIR 2016 SC 117 દ્વારા રદબાતલ ઠેરવેલ છે.

[5] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 12 દ્વારા "પોતે સાઠ વર્ષની વય પ્રાપ્ત કરે ત્યાં સુધી હોદ્દો ધારણ કરશે"ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[6] "સાઠ વર્ષ"ના સ્થાને સંવિધાન (પંદરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1963ની કલમ 4(ક) દ્વારા પ્રસ્થાપિત (તારીખ 5-10-1963થી અમલી).

સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશને દૂર કરવા માટે અનુચ્છેદ 124ના ખંડ (4)માં ઠરાવેલી રીત મુજબ;

(ગ) રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા ન્યાયાધીશની સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવે અથવા રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા ભારતના રાજ્યક્ષેત્રની અન્ય કોઈપણ ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં તેમની બદલી કરવામાં આવે ત્યારે તેમનો હોદ્દો ખાલી થશે.

(2) કોઈ વ્યક્તિ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક માટે ત્યારે જ લાયક ગણાશે જો તે ભારતનો નાગરિક હોય અને—

(ક) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં ઓછામાં ઓછા દસ વર્ષ સુધી કોઈ ન્યાયિક હોદ્દો ધરાવ્યો હોય; અથવા

(ખ) ઓછામાં ઓછા દસ વર્ષ સુધી કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના [1]*** અથવા અનુક્રમે એવી બે કે તેથી વધુ અદાલતોના ઍડવોકેટ રહ્યા હોય. [2]***

[2](ગ) * * * * *

સ્પષ્ટીકરણ—આ ખંડના હેતુ માટે—

[3][(ક) કોઈ વ્યક્તિએ ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં ન્યાયિક હોદ્દો ધરાવ્યો હોય તે સમયગાળાની ગણતરી કરતી વખતે, તેણે કોઈ ન્યાયિક હોદ્દો ધારણ કર્યા પછીનો એવો કોઈપણ સમયગાળો સામેલ કરવામાં આવશે જે દરમિયાન તે વ્યક્તિ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ઍડવોકેટ રહ્યા હોય અથવા ન્યાયપંચના સભ્યનો હોદ્દો કે સંઘ અથવા રાજ્ય હેઠળ કાયદાનું વિશેષ જ્ઞાન જરૂરી હોય તેવો કોઈ હોદ્દો ધરાવ્યો હોય;]

[4][(કક)] કોઈ વ્યક્તિ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ઍડવોકેટ રહ્યા હોય તે સમયગાળાની ગણતરી કરતી વખતે, તે વ્યક્તિ ઍડવોકેટ બન્યા પછી જે સમયગાળા દરમિયાન [5][ન્યાયિક હોદ્દો અથવા ન્યાયપંચના સભ્યનો હોદ્દો અથવા સંઘ કે રાજ્ય હેઠળ કાયદાનું વિશેષ જ્ઞાન જરૂરી હોય તેવો કોઈ હોદ્દો ધરાવ્યો હોય] તે સમયગાળાનો સમાવેશ કરવામાં આવશે;

(ખ) કોઈ વ્યક્તિએ ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં ન્યાયિક હોદ્દો ધરાવ્યો હોય અથવા ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ઍડવોકેટ રહ્યા હોય તે સમયગાળાની ગણતરી કરતી વખતે, આ સંવિધાનના

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિ દ્વારા "પ્રથમ અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કોઈપણ રાજ્યમાં" એ શબ્દો રદ કરવામાં આવ્યા (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[2] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 36 દ્વારા "અથવા" શબ્દ અને ઉપખંડ (ગ) દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા (તારીખ 3-1-1977થી અમલી) અને સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 28 દ્વારા રદ કરવામાં આવ્યા (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

[3] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 28 દ્વારા દાખલ કરવામાં આવ્યો (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

[4] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 28 દ્વારા ખંડ (ક) અને ખંડ (કક) તરીકે પુનઃનામાંકિત કરવામાં આવ્યો (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

[5] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 36 "ન્યાયિક હોદ્દો ધરાવ્યો હોય"ના સ્થાને દ્વારા પ્રસ્થાપિત (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

પ્રારંભ પહેલાંના કોઈપણ સમયગાળાનો સમાવેશ કરવામાં આવશે. ભારત સરકાર અધિનિયમ, 1935 દ્વારા વ્યાખ્યાયિત કર્યા મુજબના ભારતની અંદર, 15 ઓગસ્ટ, 1947 પહેલાં જે કોઈપણ ક્ષેત્રનો સમાવેશ થતો હતો તે ક્ષેત્રમાં તેમણે ન્યાયિક હોદ્દો ધરાવ્યો હોય અથવા તેવા કોઈપણ ક્ષેત્રની કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ઍડવોકેટ રહ્યા હોય, તે સમયગાળાનો, જે હોય તે, સમાવેશ કરવામાં આવશે.

[1][(3) જો ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશની વય અંગે કોઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય, તો તે પ્રશ્નનો નિર્ણય ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સાથે વિચાર-વિમર્શ કર્યા પછી, રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા કરવામાં આવશે અને રાષ્ટ્રપતિનો નિર્ણય અંતિમ ગણાશે.]

218. સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયને લગતી કેટલીક જોગવાઈઓનો ઉચ્ચ ન્યાયાલયોમાં અમલ—અનુચ્છેદ 124ના ખંડ (4) અને (5)ની જોગવાઈઓ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના સંદર્ભમાં તે જ રીતે લાગુ પડશે જે રીતે તે સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના સંદર્ભમાં લાગુ પડે છે, જેમાં સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના નિર્દેશોને સ્થાને ઉચ્ચ ન્યાયાલયના નિર્દેશો પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવશે.

219. ઉચ્ચ ન્યાયાલયોના ન્યાયાધીશો દ્વારા શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા—ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક પામેલી [2]*** પ્રત્યેક વ્યક્તિ, પોતાનો હોદ્દો ધારણ કરતા પહેલાં, રાજ્યના રાજ્યપાલ અથવા તે હેતુ માટે તેમના દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવેલી વ્યક્તિ સમક્ષ, ત્રીજી અનુસૂચિમાં તે હેતુ માટે ઠરાવેલા નમૂના મુજબ શપથ લેશે અથવા પ્રતિજ્ઞા કરશે અને તેનાં પર સહી કરશે.

[3][**220. કાયમી ન્યાયાધીશ રહ્યા પછી વ્યવસાય કરવા પર પ્રતિબંધ**—જે વ્યક્તિએ આ સંવિધાનના પ્રારંભ પછી કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના કાયમી ન્યાયાધીશ તરીકે હોદ્દો ધરાવ્યો હોય, તે વ્યક્તિ સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય અને અન્ય ઉચ્ચ ન્યાયાલયો સિવાય ભારતની કોઈપણ ન્યાયાલયમાં કે કોઈપણ સત્તાધિકારી સમક્ષ વકીલાત કે કાર્ય કરી શકશે નહીં.

સ્પષ્ટીકરણ—આ અનુચ્છેદમાં "ઉચ્ચ ન્યાયાલય" અર્થાત સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ના પ્રારંભ[4] પહેલાં અસ્તિત્વમાં હોય તેવી પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ રાજ્યની ઉચ્ચ ન્યાયાલયનો સમાવેશ થતો નથી.]

221. ન્યાયાધીશોના વેતન વગેરે—[5][(1) પ્રત્યેક ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોને સંસદ દ્વારા કાયદાથી નક્કી કરવામાં આવે તેવા વેતન ચૂકવવામાં આવશે. અને જ્યાં સુધી તે બાબતમાં

---

[1] સંવિધાન (પંદરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1963ની કલમ 4(ખ) દ્વારા દાખલ કરવામાં આવ્યો (પાછલી અસરથી).

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિ દ્વારા "કોઈ રાજ્યમાં" એ શબ્દો રદ કરવામાં આવ્યા (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[3] તે જ અધિનિયમની કલમ 13 દ્વારા પ્રસ્થાપિત (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[4] 1લી નવેમ્બર, 1956.

[5] સંવિધાન (ચોપ્પનમો સુધારો) અધિનિયમ, 1986ની કલમ 3 દ્વારા ખંડ (1)ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 1-4-1986થી અમલી).

તેવી જોગવાઈ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કર્યા મુજબના વેતન ચૂકવવામાં આવશે.]

(2) પ્રત્યેક ન્યાયાધીશ એવાં ભથ્થાં મેળવવા માટે અને ગેરહાજરીની રજા તથા પેન્શનના સંબંધમાં એવા અધિકારો માટે હકદાર રહેશે જે સંસદ દ્વારા કરવામાં આવેલા કાયદા દ્વારા અથવા તે હેઠળ વખતોવખત નક્કી કરવામાં આવે અને, જ્યાં સુધી તેમ નક્કી કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કર્યા મુજબના ભથ્થાં અને અધિકારો મેળવવા માટે હકદાર રહેશે:

પરંતુ ન્યાયાધીશના ભથ્થાં કે ગેરહાજરીની રજા અથવા પેન્શનના સંબંધમાં તેમના અધિકારોમાં તેમની નિમણૂક પછી તેમને ગેરલાભ થાય તે રીતે ફેરફાર કરી શકાશે નહીં.

222. ન્યાયાધીશની એક ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાંથી અન્ય ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં બદલી—(1) રાષ્ટ્રપતિ, [1][અનુચ્છેદ 124કમાં નિર્દિષ્ટ રાષ્ટ્રીય ન્યાયિક નિમણૂક આયોગની ભલામણ પર], એક ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાંથી બીજી કોઈપણ ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં [2]*** ન્યાયાધીશની બદલી કરી શકશે.

[3][(2) જ્યારે કોઈ ન્યાયાધીશની આ રીતે બદલી કરવામાં આવી હોય અથવા કરવામાં આવે, ત્યારે તેઓ સંવિધાન (પંદરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1963ના પ્રારંભ પછી, અન્ય ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે જેટલો સમય સેવા આપે તે દરમિયાન, તેમના વેતન ઉપરાંત એવું વળતર ભથ્થું મેળવવા હકદાર રહેશે જે સંસદ દ્વારા કાયદાથી નક્કી કરવામાં આવે અને, જ્યાં સુધી તેમ નક્કી કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, રાષ્ટ્રપતિ આદેશ દ્વારા જે નક્કી કરે તેવું વળતર ભથ્થું મેળવવા હકદાર રહેશે.]

223. કાર્યકારી મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિની નિમણૂક—જ્યારે ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિનો હોદ્દો ખાલી હોય અથવા જ્યારે આવા કોઈ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ, ગેરહાજરીને કારણે અથવા અન્યથા, તેમના હોદ્દાની ફરજો બજાવવા માટે અસમર્થ હોય, ત્યારે તે હોદ્દાની ફરજો ન્યાયાલયના અન્ય ન્યાયાધીશો પૈકીના એવા એક ન્યાયાધીશ દ્વારા બજાવવામાં આવશે જેની રાષ્ટ્રપતિ તે હેતુ માટે નિમણૂક કરે.

[4][**224. સહાયક અને કાર્યકારી ન્યાયાધીશોની નિમણૂક**—(1) જો ઉચ્ચ ન્યાયાલયના કામકાજમાં કોઈ કામચલાઉ વધારાને કારણે અથવા ત્યાં કામના ભરાવાને કારણે, રાષ્ટ્રપતિને એમ

---

[1] સંવિધાન (નવ્વાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2014ની કલમ 7 દ્વારા "ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સાથે વિચાર-વિમર્શ કર્યા બાદ"ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 13-4-2015થી અમલી). આ સુધારાને સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયે *સુપ્રીમ કોર્ટ એડવોકેટ્સ-ઓન-રેકોર્ડ એસોસિએશન અને અન્ય વિરુદ્ધ ભારત સંઘ*ના કેસમાં તેના તારીખ 16-10-2015ના ચુકાદા (AIR 2016 SC 117) દ્વારા રદબાતલ ઠેરવેલો છે.

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 14 દ્વારા "ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાંની" એ શબ્દો રદ કરવામાં આવ્યા (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[3] સંવિધાન (પંદરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1963ની કલમ 5 દ્વારા દાખલ કરવામાં આવ્યો (તારીખ 5-10-1963થી અમલી). મૂળ ખંડ (2) સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 14 દ્વારા રદ કરવામાં આવેલ છે હતો (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[4] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 15 દ્વારા અનુચ્છેદ 224ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

જણાય કે તે ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોની સંખ્યા તે સમય પૂરતી વધારવી જોઈએ, તો [1][રાષ્ટ્રપતિ, રાષ્ટ્રીય ન્યાયિક નિમણૂક આયોગ સાથે વિચાર-વિમર્શ કરીને] યોગ્ય લાયકાત ધરાવતી વ્યક્તિઓની બે વર્ષથી વધુ ન હોય તેટલાં સમયગાળા માટે, જે તેઓ નિર્દિષ્ટ કરે, તેટલાં સમય માટે ન્યાયાલયના સહાયક ન્યાયાધીશો તરીકે નિમણૂક કરી શકશે.

(2) જ્યારે મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સિવાયના ઉચ્ચ ન્યાયાલયના અન્ય કોઈ ન્યાયાધીશ, ગેરહાજરીને કારણે અથવા અન્ય કોઈ કારણસર પોતાના હોદ્દાની ફરજો બજાવવા માટે અસમર્થ હોય અથવા મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ તરીકે કામચલાઉ રીતે કાર્ય કરવા માટે તેમની નિમણૂક કરવામાં આવી હોય, ત્યારે [1][રાષ્ટ્રપતિ, રાષ્ટ્રીય ન્યાયિક નિમણૂક આયોગ સાથે વિચાર-વિમર્શ કરીને], કાયમી ન્યાયાધીશ ફરીથી પોતાની ફરજો સંભાળે ત્યાં સુધી, તે ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે કાર્ય કરવા માટે યોગ્ય લાયકાત ધરાવતી વ્યક્તિની નિમણૂક કરી શકશે.

(3) ઉચ્ચ ન્યાયાલયના સહાયક અથવા કાર્યકારી ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક પામેલી કોઈપણ વ્યક્તિ [2][બાસઠ વર્ષ]ની વય પ્રાપ્ત કર્યા પછી હોદ્દો ધારણ કરી શકશે નહીં.]

[3][**224ક. ઉચ્ચ ન્યાયાલયોની કાર્યવાહીમાં નિવૃત્ત ન્યાયાધીશોની નિમણૂક**—આ ભાગમાં ગમે તે જોગવાઈ છતાં, [4][કોઈપણ રાજ્યની ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા કરવામાં આવેલા સંદર્ભ પર રાષ્ટ્રીય ન્યાયિક નિમણૂક આયોગ, રાષ્ટ્રપતિની પૂર્વ સંમતિથી], તે ન્યાયાલયના અથવા અન્ય કોઈપણ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશનો હોદ્દો ધારણ કરી ચૂકેલી કોઈપણ વ્યક્તિને તે રાજ્યની ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે હાજર રહેવા અને કાર્ય કરવા માટે વિનંતી કરી શકશે; અને આવી વિનંતી કરાયેલી પ્રત્યેક વ્યક્તિ, જ્યારે તે રીતે હાજરી આપે અને કાર્ય કરતી હોય ત્યારે, રાષ્ટ્રપતિ આદેશ દ્વારા નક્કી કરે તેવા ભથ્થાં મેળવવા માટે હકદાર રહેશે અને તેની પાસે તે ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશની તમામ હકૂમત, સત્તા, વિશેષાધિકારો રહેશે, પરંતુ અન્યથા તેને તે ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ માનવામાં આવશે નહીં:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, આ અનુચ્છેદમાંની કોઈપણ બાબત, ઉપર મુજબની કોઈપણ વ્યક્તિને તે ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે હાજર રહેવા અને કાર્ય કરવા માટે ત્યાં સુધી જરૂરી માનવામાં આવશે નહીં જ્યાં સુધી તે તેમ કરવા માટે સંમતિ ન આપે.]

---

[1] સંવિધાન (નવ્વાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2014ની કલમ 8 દ્વારા "રાષ્ટ્રપતિ નિમણૂક કરી શકશે"ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 13-4-2015થી અમલી). આ સુધારાને સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયે સુપ્રીમ કોર્ટ એડવોકેટ્સ-ઓન-રેકોર્ડ એસોસિએશન *અને અન્ય વિરુદ્ધ ભારત સંઘ*ના કેસમાં તેના તારીખ 16-10-2015ના ચુકાદા AIR 2016 SC 117 દ્વારા રદબાતલ ઠેરવેલો છે.

[2] સંવિધાન (પંદરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1963ની કલમ 6 દ્વારા "સાઠ વર્ષ"ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 5-10-1963થી અમલી).

[3] તે જ અધિનિયમની કલમ 7 દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 5-10-1963થી અમલી).

[4] સંવિધાન (નવ્વાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2014ની કલમ 9 દ્વારા "કોઈપણ રાજ્યની ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ કોઈપણ સમયે, રાષ્ટ્રપતિની પૂર્વ સંમતિથી"ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 13-4-2015થી અમલી). આ સુધારાને સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયે સુપ્રીમ કોર્ટ એડવોકેટ્સ-ઓન-રેકોર્ડ એસોસિએશન *અને અન્ય વિરુદ્ધ ભારત સંઘ*ના કેસમાં તેના તારીખ 16-10-2015ના ચુકાદા AIR 2016 SC 117 દ્વારા રદબાતલ ઠેરવેલો છે.

225. કાર્યરત ઉચ્ચ ન્યાયાલયોનું અધિકારક્ષેત્ર—આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન અને આ સંવિધાન દ્વારા યોગ્ય વિધાનમંડળને આપવામાં આવેલી સત્તાની રૂએ તે વિધાનમંડળ દ્વારા કરવામાં આવેલા કોઈપણ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન, કોઈપણ કાર્યરત ઉચ્ચ ન્યાયાલયના અધિકારક્ષેત્ર અને તેમાં અમલી કાયદો, તથા ન્યાયાલયમાં ન્યાયના વહીવટના સંબંધમાં તેનાં ન્યાયાધીશોની સંબંધિત સત્તાઓ, જેમાં ન્યાયાલયના નિયમો બનાવવાની અને ન્યાયાલયની કાર્યવાહી તથા એક ન્યાયાધીશ અથવા ડિવિઝનમાં કોર્ટની કાર્યવાહી કરતા સભ્યોનું નિયમન કરવાની સત્તાનો સમાવેશ થાય છે, તે આ સંવિધાનના પ્રારંભ પૂર્વે જે હતી તે જ રહેશે:

[1][પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, આ સંવિધાનના પ્રારંભ પૂર્વે મહેસૂલ સંબંધિત કોઈપણ બાબત અથવા તેની વસૂલાતને લગતા આદેશ કે કરવામાં આવેલા કોઈપણ કાર્યના સંબંધમાં કોઈપણ ઉચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા તેનાં મૂળ કાર્યક્ષેત્ર પર જે કોઈ નિયંત્રણો હતા, તે હવેથી આવા કાર્યક્ષેત્રના ઉપયોગ માટે લાગુ પડશે નહીં.]

[2][**226. ચોક્કસ આદેશ કરવાની ઉચ્ચ ન્યાયાલયોની સત્તા**—(1) અનુચ્છેદ 32 [3]*** માં ગમે તે જોગવાઈ છતાં, પ્રત્યેક ઉચ્ચ ન્યાયાલયને તે જે પ્રદેશોના સંબંધમાં અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી હોય તે સમગ્ર પ્રદેશોમાં કોઈપણ વ્યક્તિ કે સત્તાધિકારીને, જેમાં યોગ્ય કિસ્સાઓમાં તે પ્રદેશોની કોઈપણ સરકારનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેને [4][ભાગ III દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારોના અમલ માટે અને અન્ય કોઈપણ હેતુ માટે, પ્રતિબંધ પ્રત્યક્ષીકરણ, આદેશ, મનાઈઆદેશ, અધિકાર પૃચ્છા અને આદેશના સ્વરૂપના આદેશ અથવા તે પૈકીના કોઈપણ આદેશ સહિત નિર્દેશો, આદેશો અથવા આદેશ] કાઢવાની સત્તા રહેશે.

(2) કોઈપણ સરકાર, સત્તાધિકારી કે વ્યક્તિને નિર્દેશો, આદેશો અથવા આદેશ કાઢવાની ખંડ (1) દ્વારા આપવામાં આવેલી સત્તાનો ઉપયોગ એવી કોઈપણ ઉચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા પણ કરી શકાશે જેના કાર્યક્ષેત્રના પ્રદેશમાં આવી સત્તા વાપરવા માટેનો દાવો કરવાનું કારણ પૂર્ણતઃ અથવા અંશતઃ ઉદ્ભવ્યું હોય, ભલે આવી સરકાર અથવા સત્તાધિકારીનું મથક અથવા આવી વ્યક્તિનું રહેઠાણ તે પ્રદેશમાં ન હોય.

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 37 દ્વારા રદ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 1-2-1977થી અમલી) અને ત્યારબાદ સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 29 દ્વારા દાખલ કરવામાં આવ્યો (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

[2] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 38 દ્વારા અનુચ્છેદ 226ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 1-2-1977થી અમલી).

[3] સંવિધાન (તેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1977ની કલમ 7 દ્વારા "પરંતુ અનુચ્છેદ 131ક અને અનુચ્છેદ 226કની જોગવાઈઓને આધીન" એ શબ્દો, અંકો અને અક્ષરો રદ કરવામાં આવ્યા (તારીખ 13-4-1978થી અમલી).

[4] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 30 દ્વારા "બંધી પ્રત્યક્ષીકરણ, આદેશ, મનાઈઆદેશ, અધિકાર પૃચ્છા અને ઉત્પ્રેષણના સ્વરૂપના હુકમો"થી શરૂ થતા અને "આવી ગેરકાયદેસરતાના પરિણામે ન્યાય કરવામાં નોંધપાત્ર નિષ્ફળતા મળી હોય" પર સમાપ્ત થતા ભાગના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 1-8-1979થી અમલી).

[1][(3) જ્યાં કોઈ પક્ષકાર, જેની વિરુદ્ધ ખંડ (1) હેઠળની અરજી પર અથવા તેને સંબંધિત કોઈ કાર્યવાહીમાં વચગાળાનો આદેશ, ભલે તે મનાઈઆદેશ અથવા મનાઈના સ્વરૂપમાં હોય અથવા અન્ય કોઈપણ રીતે કરવામાં આવ્યો હોય જે—

(ક) આવા પક્ષકારને આવી અરજીની નકલો અને તે વચગાળાના આદેશની વિનંતીના સમર્થનમાં તમામ દસ્તાવેજો પૂરા પાડ્યા વગર; અને

(ખ) આવા પક્ષકારને સાંભળવાની તક આપ્યા વગર, કરવામાં આવ્યો હોય,

તે પક્ષકાર આવા આદેશને રદ કરવા માટે ઉચ્ચ ન્યાયાલયને અરજી કરે અને આવી અરજીની એક નકલ તે પક્ષકારને અથવા તે પક્ષકારના વકીલને પૂરી પાડે જેના પક્ષમાં આવો આદેશ કરવામાં આવ્યો હોય, ત્યારે ઉચ્ચ ન્યાયાલય આવી અરજી જે તારીખે મળી હોય અથવા જે તારીખે આવી અરજીની નકલ આ રીતે પૂરી પાડવામાં આવી હોય, તે પૈકી જે મોડી હોય તે તારીખથી બે અઠવાડિયાના સમયગાળાની અંદર તે અરજીનો નિકાલ કરશે; અને જો તે સમયગાળાના અંતિમ દિવસે ઉચ્ચ ન્યાયાલય બંધ હોય, તો ત્યારબાદના જે દિવસે ઉચ્ચ ન્યાયાલય ખૂલે તે દિવસ પૂરો થતા પહેલાં તેનો નિકાલ કરશે; અને જો અરજીનો આ રીતે નિકાલ કરવામાં ન આવે, તો તે સમયગાળાના અંતે અથવા, જે હોય તે, ઉક્ત પછીના દિવસના અંતે, વચગાળાનો આદેશ રદ થયેલો ગણાશે.]

[2][(4) આ અનુચ્છેદ દ્વારા ઉચ્ચ ન્યાયાલયને આપવામાં આવેલી સત્તા, અનુચ્છેદ 32ના ખંડ (2) દ્વારા સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયને આપવામાં આવેલી સત્તા કરતાં ઓછી ગણાશે નહીં.]

[3][**226ક.** *અનુચ્છેદ 226 હેઠળની કાર્યવાહીમાં કેન્દ્રીય કાયદાઓની સંવિધાનિક માન્યતા પર વિચાર કરવામાં આવશે નહીં.*]—*સંવિધાન (તેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ,* 1977*ની કલમ* 8 *દ્વારા રદ કરવામાં આવેલ છે* (*તારીખ* 13-4-1978*થી અમલી*).

227. ઉચ્ચ ન્યાયાલયની તમામ ન્યાયાલયો પર સંચાલનની સત્તા—[4][(1) પ્રત્યેક ઉચ્ચ ન્યાયાલય, તે જે પ્રદેશોના સંબંધમાં અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી હોય તે સમગ્ર પ્રદેશોમાંની તમામ અદાલતો અને ટ્રિબ્યુનલો પર સંચાલનની સત્તા ધરાવશે.]

[1] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 30 દ્વારા ખંડ (3), (4), (5) અને (6)ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 1-8-1979થી અમલી).

[2] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 30 દ્વારા ખંડ (7)ને ખંડ (4) તરીકે પુનઃક્રમાંકિત કરવામાં આવ્યો (તારીખ 1-8-1979થી અમલી).

[3] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 39 દ્વારા દાખલ કરવામાં આવ્યો (તારીખ 1-2-1977થી અમલી).

[4] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 40 દ્વારા ખંડ (1)ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 1-2-1977થી અમલી) અને ત્યારબાદ સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 31 દ્વારા ખંડ (1)ના સ્થાને પુનઃપ્રસ્થાપિત (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

(2) ઉપરોક્ત જોગવાઈની વ્યાપકતાને પૂર્વગ્રહ વગર, ઉચ્ચ ન્યાયાલય—

(ક) આવી અદાલતો પાસેથી પત્રકો મંગાવી શકશે;

(ખ) આવી અદાલતોની કાર્યપદ્ધતિ અને કાર્યવાહીના નિયમન માટે સામાન્ય નિયમો બનાવી અને જારી કરી શકશે તથા નમૂના નિર્ધારિત કરી શકશે; અને

(ગ) આવી અદાલતોના અધિકારીઓ દ્વારા જે નમૂનાઓમાં ચોપડા, નોંધ અને હિસાબો રાખવામાં આવશે તે નમૂના નિર્ધારિત કરી શકશે.

(3) ઉચ્ચ ન્યાયાલય શેરીફ અને આવી અદાલતોના તમામ ક્લાર્ક અને અધિકારીઓને તથા તેમાં પ્રેક્ટિસ કરતા ઍટર્નીઓ, એડવોકેટો અને પ્લીડરોને મળવાપાત્ર ફીના ધોરણ પણ નક્કી કરી શકશે:

પરંતુ ખંડ (2) અથવા ખંડ (3) હેઠળ બનાવેલા કોઈપણ નિયમો, ઠરાવેલા નમૂના અથવા નક્કી કરેલા કોષ્ટકો તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઈપણ કાયદાની જોગવાઈઓ સાથે અસંગત હોવા જોઈએ નહીં, અને તે માટે રાજ્યપાલની પૂર્વ મંજૂરી આવશ્યક રહેશે.

(4) આ અનુચ્છેદમાંની કોઈપણ બાબત ઉચ્ચ ન્યાયાલયને સશસ્ત્ર દળોને લગતા કોઈપણ કાયદા દ્વારા અથવા તે હેઠળ રચાયેલી કોઈપણ ન્યાયાલય કે ન્યાયપંચ પર સંચાલનની સત્તા આપતી હોય તેમ માનવામાં આવશે નહીં.

[1](5) * * * *

228. ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં ચોક્કસ કેસોની તબદીલી—જો ઉચ્ચ ન્યાયાલયને ખાતરી થાય કે તેનાં તાબાની કોઈ ન્યાયાલયમાં પડતર કેસમાં આ સંવિધાનના અર્થઘટન અંગે કાયદાનો કોઈ પાયાનો પ્રશ્ન સમાયેલો છે, જેનો નિર્ણય કેસના નિકાલ માટે જરૂરી છે, તો [2][તે કેસ પોતાની પાસે પાછો ખેંચી લેશે અને [3]***—]

(ક) કાં તો કેસનો નિકાલ પોતે કરશે; અથવા

(ખ) કાયદાના ઉક્ત પ્રશ્ન વિશે નિર્ણય લેશે અને તે પ્રશ્ન પરના પોતાના ચુકાદાની નકલ સાથે તે કેસ જે ન્યાયાલયમાંથી પાછો ખેંચવામાં આવ્યો હતો તે ન્યાયાલયને પરત કરશે, અને ઉક્ત ન્યાયાલય તે મળ્યા પછી તે ચુકાદાને અનુરૂપ કેસનો નિકાલ કરવા આગળ વધશે.

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 40 દ્વારા ખંડ (5) દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો (તારીખ 1-2-1977થી અમલી) અને સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 31 દ્વારા રદ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

[2] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 41 દ્વારા "તે કેસ પોતાની પાસે પાછો ખેંચી લેશે અને—"ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 1-2-1977થી અમલી).

[3] સંવિધાન (તેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1977ની કલમ 9 દ્વારા "અનુચ્છેદ 131કની જોગવાઈઓને આધીન," એ શબ્દો, અંકો અને અક્ષર રદ કરવામાં આવ્યા (તારીખ 13-4-1978થી અમલી).

[1][**228ક.** *રાજ્યના કાયદાઓની સંવિધાનિક માન્યતાને લગતા પ્રશ્નોના નિકાલ અંગેની વિશેષ જોગવાઈઓ*].—*સંવિધાન (તેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ,* 1977*ની કલમ* 10 *દ્વારા રદ કરવામાં આવેલ છે* (તારીખ 13-4-1978થી અમલી).

229. ઉચ્ચ ન્યાયાલયોના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓ તથા ખર્ચ—(1) ઉચ્ચ ન્યાયાલયના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓની નિમણૂક ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અથવા ન્યાયાલયના તેવા અન્ય ન્યાયાધીશ કે અધિકારી દ્વારા કરવામાં આવશે જેનો તેઓ નિર્દેશ કરે:

પરંતુ [2]*** રાજ્યના રાજ્યપાલ નિયમ દ્વારા એવી જરૂરિયાત નક્કી કરી શકશે કે, નિયમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા કિસ્સાઓમાં, ન્યાયાલય સાથે પહેલેથી જોડાયેલી ન હોય તેવી કોઈપણ વ્યક્તિની ન્યાયાલય સાથે સંકળાયેલા કોઈપણ હોદ્દા પર રાજ્ય જાહેર સેવા આયોગ સાથે વિચાર-વિમર્શ કર્યા સિવાય નિમણૂક કરવામાં આવશે નહીં.

(2) રાજ્યના વિધાનમંડળ દ્વારા કરવામાં આવેલા કોઈપણ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન, ઉચ્ચ ન્યાયાલયના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓની સેવાની શરતો ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા અથવા તે હેતુ માટે નિયમો બનાવવા માટે મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા અધિકૃત કરવામાં આવેલા ન્યાયાલયના અન્ય કોઈ ન્યાયાધીશ કે અધિકારી દ્વારા બનાવવામાં આવેલા નિયમો દ્વારા ઠરાવવામાં આવે તેવી રહેશે:

પરંતુ આ ખંડ હેઠળ બનાવેલા નિયમો, જ્યાં સુધી તેઓ વેતન, ભથ્થાં, રજા અથવા પેન્શનને લગતા હોય, ત્યાં સુધી [2]***રાજ્યના રાજ્યપાલની મંજૂરી આવશ્યક રહેશે.

(3) ઉચ્ચ ન્યાયાલયના વહીવટી ખર્ચ, જેમાં ન્યાયાલયના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓને અથવા તેમના સંબંધમાં ચૂકવવાપાત્ર તમામ વેતન, ભથ્થાં અને પેન્શનનો સમાવેશ થાય છે, તેની જવાબદારી રાજ્યના સંયુક્ત ભંડોળ પર રહેશે, અને ન્યાયાલય દ્વારા લેવામાં આવેલી કોઈપણ ફી અથવા અન્ય નાણાં તે ભંડોળનો ભાગ બનશે.

[3][**230. કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશો સુધી ઉચ્ચ ન્યાયાલયોના અધિકારક્ષેત્રનો વિસ્તાર**—(1) સંસદ કાયદા દ્વારા કોઈપણ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ સુધી ઉચ્ચ ન્યાયાલયના અધિકારક્ષેત્રનો વિસ્તાર કરી શકશે અથવા કોઈપણ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશમાંથી ઉચ્ચ ન્યાયાલયનું અધિકારક્ષેત્ર બાકાત કરી શકશે.

(2) જ્યાં કોઈ રાજ્યની ઉચ્ચ ન્યાયાલય કોઈ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશના સંબંધમાં હકૂમત વાપરતી હોય ત્યાં,—

(ક) આ સંવિધાનમાંની કોઈપણ બાબતનો અર્થ એવો કરવામાં આવશે નહીં કે તે રાજ્યના વિધાનમંડળને તે અધિકારક્ષેત્રમાં વધારો કરવા, નિયંત્રિત કરવા અથવા તેને નાબૂદ કરવાની સત્તા આપે છે; અને

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 42 દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 1-2-1977થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિ દ્વારા "જેમાં ઉચ્ચ ન્યાયાલયનું મુખ્ય મથક આવેલું હોય" એ શબ્દો રદ કરવામાં આવ્યા (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[3] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 16 દ્વારા અનુચ્છેદ 230, 231 અને 232ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

(ખ) અનુચ્છેદ 227માં રાજ્યપાલનો નિર્દેશ, તે ક્ષેત્રના કાર્યક્ષેત્રની અદાલતો માટેના કોઈપણ નિયમો, નમૂના અથવા કોષ્ટકોના સંબંધમાં, રાષ્ટ્રપતિના નિર્દેશ તરીકે કરવામાં આવશે.

231. બે અથવા વધુ રાજ્યો માટે સમાન ઉચ્ચ ન્યાયાલયની સ્થાપના—(1) આ ભાગની અગાઉની જોગવાઈઓ છતાં, સંસદ કાયદા દ્વારા બે અથવા વધુ રાજ્યો માટે અથવા બે અથવા વધુ રાજ્યો અને કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ માટે સમાન ઉચ્ચ ન્યાયાલયની સ્થાપના કરી શકશે.

(2) આવી કોઈપણ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના સંબંધમાં,

[1](ક) * * * * *

(ખ) અનુચ્છેદ 227માં રાજ્યપાલનો નિર્દેશ, કાર્યક્ષેત્રની અદાલતો માટેના કોઈપણ નિયમો, નમૂના અથવા કોષ્ટકોના સંબંધમાં, જે રાજ્યમાં તાબાની અદાલતો આવેલી હોય તે રાજ્યના રાજ્યપાલના નિર્દેશ તરીકે કરવામાં આવશે; અને

(ગ) અનુચ્છેદ 219 અને 229માં રાજ્યના નિર્દેશો, જે રાજ્યમાં ઉચ્ચ ન્યાયાલયનું મુખ્ય મથક આવેલું હોય તે રાજ્યના નિર્દેશ તરીકે કરવામાં આવશે:

પરંતુ જો આવું મુખ્ય મથક કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશમાં હોય, તો અનુચ્છેદ 219 અને 229માં રાજ્યપાલ, જાહેર સેવા આયોગ, વિધાનમંડળ અને રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળના નિર્દેશો અનુક્રમે રાષ્ટ્રપતિ, સંઘ જાહેર સેવા આયોગ, સંસદ અને ભારતના એકત્રિત ભંડોળના નિર્દેશ તરીકે કરવામાં આવશે.]

[**232. અર્થઘટન**—સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 16 દ્વારા અનુચ્છેદ 230, 231 અને 232ના સ્થાને અનુચ્છેદ 230 અને 231 મૂકવામાં આવ્યા છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી)].

પ્રકરણ VI—કાર્યક્ષેત્રની અદાલતો

233. જિલ્લા ન્યાયાધીશોની નિમણૂક—(1) વ્યક્તિઓની કોઈપણ રાજ્યમાં જિલ્લા ન્યાયાધીશોની નિમણૂક, અને તેમની પોસ્ટિંગ તથા બઢતી તે રાજ્યના સંબંધમાં કાર્યક્ષેત્ર ધરાવતી ઉચ્ચ ન્યાયાલય સાથે વિચાર-વિમર્શ કર્યા પછી રાજ્યના રાજ્યપાલ દ્વારા કરવામાં આવશે.

---

[1] સંવિધાન (નવ્વાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2014ની કલમ 10 દ્વારા ઉપખંડ (ક) રદ કરવામાં આવેલ છે હતો (તારીખ 13-4-2015થી અમલી). આ સુધારાને સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયે તેના તારીખ 16-10-2015ના આદેશ દ્વારા *સુપ્રીમ કોર્ટ એડવોકેટ્સ-ઓન-રેકોર્ડ એસોસિએશન અને અન્ય વિરુદ્ધ ભારત સંઘ* (AIR 2016 SC 117)ના કેસમાં રદબાતલ ઠેરવેલો છે. સુધારા પહેલાં, પેટા-ખંડ (ક) નીચે મુજબ હતો:

"(ક) અનુચ્છેદ 217માં રાજ્યના રાજ્યપાલનો નિર્દેશ, તે તમામ રાજ્યોના રાજ્યપાલોના નિર્દેશ તરીકે કરવામાં આવશે જેના સંબંધમાં ઉચ્ચ ન્યાયાલયનું અધિકારક્ષેત્ર હોય."

(2) જે વ્યક્તિ પહેલેથી જ સંઘની અથવા રાજ્યની સેવામાં ન હોય, તેવી વ્યક્તિ જો ઓછામાં ઓછા સાત વર્ષ સુધી ઍડવોકેટ અથવા પ્લીડર રહી હોય અને ઉચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા નિમણૂક માટે તેની ભલામણ કરવામાં આવી હોય, તો જ તે જિલ્લા ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક પામવાને પાત્ર ગણાશે.

[1][**233ક. ચોક્કસ જિલ્લા ન્યાયાધીશોની નિમણૂક અને તેમના દ્વારા અપાયેલા ચુકાદા વગેરેની માન્યતા**—ન્યાયાલયના કોઈપણ ચુકાદા, હુકમ અથવા આદેશમાં ગમે તે હોવા છતાં—

(ક) (i) રાજ્યની ન્યાયિક સેવામાં પહેલેથી જ હોય તેવી કોઈપણ વ્યક્તિની અથવા ઓછામાં ઓછા સાત વર્ષ સુધી ઍડવોકેટ કે પ્લીડર રહી હોય તેવી કોઈપણ વ્યક્તિની તે રાજ્યમાં જિલ્લા ન્યાયાધીશ તરીકેની નિમણૂક, અને

(ii) જિલ્લા ન્યાયાધીશ તરીકે આવી કોઈપણ વ્યક્તિની નિમણૂક, બઢતી અથવા બદલી, જે સંવિધાન (વીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1966ના પહેલાં કોઈપણ સમયે અનુચ્છેદ 233 અથવા અનુચ્છેદ 235ની જોગવાઈઓ અનુસાર કરવાને બદલે અન્યથા કરવામાં આવી હોય, તેને માત્ર એ હકીકતને કારણે ગેરકાયદેસર કે રદબાતલ માનવામાં આવશે નહીં કે આવી નિમણૂક, પદ-નિયુક્તિ, બઢતી અથવા બદલી ઉક્ત જોગવાઈઓ અનુસાર કરવામાં આવી ન હતી;

(ખ) કોઈપણ રાજ્યમાં જિલ્લા ન્યાયાધીશ તરીકે અનુચ્છેદ 233 અથવા અનુચ્છેદ 235ની જોગવાઈઓ અનુસાર કરવાને બદલે અન્યથા નિમણૂક, પોસ્ટિંગ, બઢતી અથવા બદલી પામેલી કોઈપણ વ્યક્તિ દ્વારા અથવા તેની સમક્ષ, સંવિધાન (વીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1966ના પહેલાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલી કોઈપણ હકૂમત, આપવામાં આવેલો કોઈપણ ચુકાદો, હુકમ, દંડ અથવા આદેશ, અને કરવામાં આવેલું અન્ય કોઈપણ કાર્ય અથવા કાર્યવાહી માત્ર એ હકીકતને કારણે ગેરકાયદેસર કે અમાન્ય માનવામાં આવશે નહીં કે આવી નિમણૂક, પોસ્ટિંગ, બઢતી અથવા બદલી ઉક્ત જોગવાઈઓ અનુસાર કરવામાં આવી ન હતી.]

234. ન્યાયિક સેવામાં જિલ્લા ન્યાયાધીશો સિવાયની અન્ય વ્યક્તિઓની ભરતી—રાજ્યની ન્યાયિક સેવામાં જિલ્લા ન્યાયાધીશો સિવાયની અન્ય વ્યક્તિઓની નિમણૂક તે રાજ્યના રાજ્યપાલ દ્વારા, રાજ્ય જાહેર સેવા આયોગ અને તે રાજ્યના સંબંધમાં કાર્યક્ષેત્ર ધરાવતા ઉચ્ચ ન્યાયાલય સાથે વિચાર-વિમર્શ કર્યા પછી તે બાબતમાં તેમના દ્વારા કરવામાં આવેલા નિયમો અનુસાર કરવામાં આવશે.

---

[1] સંવિધાન (વીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1966ની કલમ 2 દ્વારા દાખલ કરવામાં આવ્યો (તારીખ 22-12-1966થી અમલી).

235. કાર્યક્ષેત્રની અદાલતો પર નિયંત્રણ—જિલ્લા અદાલતો અને તેનાં કાર્યક્ષેત્રની અદાલતો પરનું નિયંત્રણ, જેમાં રાજ્યની ન્યાયિક સેવાના અને જિલ્લા ન્યાયાધીશના પદથી ઉતરતો હોદ્દો ધરાવનાર વ્યક્તિઓના પોસ્ટિંગ, બઢતી અને તેમને રજા મંજૂર કરવાની બાબતનો સમાવેશ થાય છે, તે ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં નિહિત રહેશે; પરંતુ આ અનુચ્છેદમાંની કોઈપણ બાબતનો અર્થ એવી રીતે કરવામાં આવશે નહીં કે તે આવી કોઈપણ વ્યક્તિ પાસેથી તેની સેવાની શરતોનું નિયમન કરતા કાયદા હેઠળ તેને મળેલો અપીલનો અધિકાર છીનવી લે અથવા ઉચ્ચ ન્યાયાલયને તેની સાથે તે કાયદા હેઠળ ઠરાવેલી સેવાની શરતો સિવાય અન્યથા વર્તવા માટે અધિકૃત કરે.

236. અર્થઘટન— આ ભાગમાં—

(ક) "જિલ્લા ન્યાયાધીશ" અભિવ્યક્તિમાં સિટી સિવિલ કોર્ટના ન્યાયાધીશ, સહાયક જિલ્લા ન્યાયાધીશ, સંયુક્ત જિલ્લા ન્યાયાધીશ, સહાયક જિલ્લા ન્યાયાધીશ, સ્મોલ કોઝ કોર્ટના મુખ્ય ન્યાયાધીશ, મુખ્ય પ્રેસિડેન્સી મેજિસ્ટ્રેટ, સહાયક મુખ્ય પ્રેસિડેન્સી મેજિસ્ટ્રેટ, સેશન્સ જજ, અધિક સેશન્સ જજ અને સહાયક સેશન્સ જજનો સમાવેશ થાય છે;

(ખ) "ન્યાયિક સેવા" અભિવ્યક્તિનો અર્થ એવી સેવાથી છે જે માત્ર જિલ્લા ન્યાયાધીશના પદ અને જિલ્લા ન્યાયાધીશના પદથી ઉતરતા અન્ય દીવાની ન્યાયિક પદો ભરવા માટેના હેતુવાળી વ્યક્તિઓની બનેલી હોય.

237. મેજિસ્ટ્રેટના ચોક્કસ વર્ગ અથવા વર્ગો પર આ ભાગની જોગવાઈઓનો અમલ— રાજ્યપાલ જાહેર જાહેરનામા દ્વારા નિર્દેશ આપી શકશે કે આ ભાગની પૂર્વોક્ત જોગવાઈઓ અને તે હેઠળ બનાવેલા કોઈપણ નિયમો, તેમના દ્વારા તે બાબતમાં નક્કી કરવામાં આવેલી તારીખથી, રાજ્યના મેજિસ્ટ્રેટના કોઈપણ વર્ગ અથવા વર્ગોના સંબંધમાં તે જ રીતે લાગુ પડશે જે રીતે તે રાજ્યની ન્યાયિક સેવામાં નિમણૂક પામેલી વ્યક્તિઓના સંબંધમાં લાગુ પડે છે, જે જાહેરનામામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા અપવાદો અને સુધારાને અધીન રહેશે.

*ભાગ VII

[પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ રાજ્યો].

---

* સંવિધાનનો (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956, કલમ 29 અને અનુસૂચિ દ્વારા રદ કરવામાં આવેલ છે (1-11-1956થી અમલી).

ભાગ VIII

[1][કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશો]

[2][**239. કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોનો વહીવટ**—(1) સંસદ દ્વારા કાયદાથી કે અન્યથા જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય તે સિવાય, પ્રત્યેક કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશનો વહીવટ રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા કરવામાં આવશે, અને તેઓ પોતે યોગ્ય જણાય તેટલી હદ સુધી, પોતે નિર્દિષ્ટ કરે તેવા હોદ્દા સાથે તેમના દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવેલા પ્રશાસક મારફતે કાર્ય કરશે.

(2) ભાગ VIની કોઈપણ જોગવાઈ છતાં, રાષ્ટ્રપતિ કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલની પાડોશના કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશના પ્રશાસક તરીકે નિમણૂક કરી શકશે, અને જ્યાં રાજ્યપાલની આ રીતે નિમણૂક કરવામાં આવે, ત્યાં તેઓ આવા પ્રશાસક તરીકેના તેમના કાર્યો તેમના મંત્રીમંડળથી સ્વતંત્ર રીતે બજાવશે.]

[3*][**239ક. ચોક્કસ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશો માટે સ્થાનિક વિધાનમંડળો અથવા મંત્રીમંડળ અથવા બન્નેની રચના**—(1) સંસદ કાયદા દ્વારા [4][કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ [5][પુડુચેરી] માટે]—

(ક) કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ માટે વિધાનમંડળ તરીકે કાર્ય કરવા માટે ચૂંટાયેલા અથવા અંશતઃ નામાંકિત અને અંશતઃ ચૂંટાયેલા સભ્યો; અથવા

(ખ) મંત્રીમંડળ,

અથવા બન્નેની રચના કરી શકશે, જેમાં પ્રત્યેક કિસ્સામાં તેનું સંવિધાન, સત્તાઓ અને કાર્યો કાયદામાં નિર્દિષ્ટ કર્યા મુજબ રહેશે.

(2) ખંડ (1)માં ઉલ્લેખિત આવો કોઈપણ કાયદો અનુચ્છેદ 368ના હેતુઓ માટે આ સંવિધાનનો સુધારો માનવામાં આવશે નહીં, ભલે તેમાં એવી કોઈ જોગવાઈ હોય જે આ સંવિધાનમાં સુધારો કરતી હોય અથવા સુધારો કરવાની અસર ધરાવતી હોય.]

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 17 દ્વારા "પ્રથમ અનુસૂચિના ભાગ ગમાંના રાજ્યો" શીર્ષકના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[2] તે જ અધિનિયમની કલમ 17 દ્વારા કલમ 239ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[3] સંવિધાન (ચૌદમો સુધારો) અધિનિયમ, 1962ની કલમ 4 દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 28-12-1962થી અમલી).

[*] જમ્મુ અને કાશ્મીર પુનર્ગઠન અધિનિયમ, 2019 (2019ના 34)ની કલમ 13 દ્વારા અનુચ્છેદ 239ક જમ્મુ અને કાશ્મીર કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશને લાગુ કરવામાં આવી છે (તારીખ 31-10-2019થી અમલી).

[4] ગોવા, દમણ અને દીવ પુનર્ગઠન અધિનિયમ, 1987 (1987ના 18)ની કલમ 63 દ્વારા "ગોવા, દમણ અને દીવ અને પોંડિચેરી પૈકીના કોઈપણ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ માટે"ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 30-5-1987થી અમલી).

[5] પોંડિચેરી (નામમાં ફેરફાર) અધિનિયમ, 2006 (2006ના 44)ની કલમ 4 દ્વારા "પોંડિચેરી"ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 1-10-2006થી અમલી).

[1][**239કક. દિલ્હીના સંબંધમાં વિશેષ જોગવાઈઓ**—(1) સંવિધાન (ઓગણસિત્તેરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1991ના પ્રારંભની તારીખથી, દિલ્હીના કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશને દિલ્હી રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્ર (આ ભાગમાં હવે પછી રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્ર તરીકે ઓળખાશે) કહેવામાં આવશે અને અનુચ્છેદ 239 હેઠળ નિયુક્ત કરવામાં આવેલા તેના પ્રશાસકને લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર (ઉપ-રાજ્યપાલ) તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવશે.

(2)(ક) રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્ર માટે એક વિધાનસભા રહેશે અને આવી વિધાનસભાની બેઠકો રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્રના પ્રાદેશિક મતવિસ્તારોમાંથી પ્રત્યક્ષ ચૂંટણી દ્વારા પસંદ કરાયેલા સભ્યો દ્વારા ભરવામાં આવશે.

(ખ) વિધાનસભામાં બેઠકોની કુલ સંખ્યા, અનુસૂચિત જાતિઓ માટે અનામત બેઠકોની સંખ્યા, રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્રનું પ્રાદેશિક મતવિસ્તારોમાં વિભાજન (આવા વિભાજનના આધાર સહિત) અને વિધાનસભાના કામકાજને લગતી તમામ અન્ય બાબતો સંસદ દ્વારા કરવામાં આવેલા કાયદા દ્વારા નિયંત્રિત કરવામાં આવશે.

[2][(ખક) દિલ્હી રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્રની વિધાનસભામાં મહિલાઓ માટે બેઠકો અનામત રાખવામાં આવશે.

(ખખ) દિલ્હી રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્રની વિધાનસભામાં અનુસૂચિત જાતિઓ માટે અનામત બેઠકો પૈકી, શક્ય હોય ત્યાં સુધી, ત્રીજા ભાગની બેઠકો મહિલાઓ માટે અનામત રાખવામાં આવશે.

(ખગ) દિલ્હી રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્રની વિધાનસભામાં પ્રત્યક્ષ ચૂંટણી દ્વારા ભરવાની થતી કુલ બેઠકો પૈકી (અનુસૂચિત જાતિની મહિલાઓ માટે અનામત બેઠકોની સંખ્યા સહિત), શક્ય હોય ત્યાં સુધી, ત્રીજા ભાગની બેઠકો મહિલાઓ માટે એવી રીતે અનામત રાખવામાં આવશે જે સંસદ કાયદા દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે.]

(ગ) અનુચ્છેદ 324 થી 327 અને 329ની જોગવાઈઓ રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્ર, રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્રની વિધાનસભા અને તેના સભ્યોના સંબંધમાં તે જ રીતે લાગુ પડશે જે રીતે તે અનુક્રમે કોઈ રાજ્ય, રાજ્યની વિધાનસભા અને તેના સભ્યોના સંબંધમાં લાગુ પડે છે; અને અનુચ્છેદ 326 અને 329માં "યોગ્ય વિધાનમંડળ"નો કોઈપણ નિર્દેશ સંસદનો નિર્દેશ માનવામાં આવશે.

---

[1] સંવિધાન (ઓગણસિત્તેરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1991ની કલમ 2 દ્વારા અનુચ્છેદ 239કક અને 239કખ દાખલ કરવામાં આવ્યા (તારીખ 1-2-1992થી અમલી).

[2] સંવિધાન (એકસો છમો સુધારો) અધિનિયમ, 2023ની કલમ 2 દ્વારા દાખલ કરવામાં આવ્યો (તારીખ હજી જાહેર કરવાની બાકી છે).

(3) (ક) આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન, વિધાનસભાને રાજ્ય યાદીમાં અથવા સંયુક્ત યાદીમાં ગણાવેલી કોઈપણ બાબતોના સંબંધમાં, જ્યાં સુધી આવી કોઈપણ બાબત કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોને લાગુ પડતી હોય ત્યાં સુધી, સમગ્ર રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્ર અથવા તેના કોઈપણ ભાગ માટે કાયદા બનાવવાની સત્તા રહેશે; પરંતુ તેમાં રાજ્ય યાદીની જોગવાઈ 1, 2 અને 18 તથા તે જ યાદીની જોગવાઈ 64, 65 અને 66 જ્યાં સુધી તેઓ ઉક્ત જોગવાઈ 1, 2 અને 18ને લગતી હોય, તે બાબતોનો સમાવેશ થશે નહીં.

(ખ) પેટા-ખંડ (ક)માંની કોઈપણ બાબત, આ સંવિધાન હેઠળ કોઈપણ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ અથવા તેના કોઈપણ ભાગ માટે કોઈપણ બાબત અંગે કાયદા બનાવવાની સંસદની સત્તા ઘટાડશે નહીં.

(ગ) જો વિધાનસભા દ્વારા કોઈ બાબત અંગે બનાવવામાં આવેલા કાયદાની કોઈપણ જોગવાઈ, તે જ બાબત અંગે સંસદ દ્વારા બનાવવામાં આવેલા કાયદાની કોઈપણ જોગવાઈ (ભલે તે વિધાનસભાના કાયદા પહેલાં અથવા પછી પસાર કરવામાં આવ્યો હોય) અથવા વિધાનસભાના કાયદા સિવાયના કોઈ અગાઉના કાયદાથી વિરુદ્ધ હોય, તો બન્ને કિસ્સામાં, સંસદનો કાયદો અથવા, તદનુસાર, આવો અગાઉનો કાયદો અમલમાં રહેશે અને વિધાનસભાનો કાયદો આવી વિરોધાભાસી સ્થિતિમાં રદબાતલ ગણાશે:

પરંતુ જો વિધાનસભા દ્વારા બનાવવામાં આવેલો આવો કોઈપણ કાયદો રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે અનામત રાખવામાં આવ્યો હોય અને તેના પર તેમની સંમતિ મળી હોય, તો આવો કાયદો રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્રમાં અમલમાં રહેશે:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, આ પેટા-ખંડમાંની કોઈપણ બાબત સંસદને તે જ બાબત અંગે કોઈપણ સમયે નવો કાયદો બનાવતા અટકાવશે નહીં, જેમાં વિધાનસભા દ્વારા બનાવેલા કાયદામાં વધારો કરવા, સુધારો કરવા, ફેરફાર કરવા અથવા તેને રદ કરતા કાયદાનો સમાવેશ થાય છે.

(4) લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરને (નાયબ રાજ્યપાલને) તેમની એવી ફરજો બજાવવામાં મદદ અને સલાહ આપવા માટે, જે બાબતો અંગે વિધાનસભાને કાયદા બનાવવાની સત્તા છે, એક મંત્રીમંડળ રહેશે, જેના વડા મુખ્યમંત્રી રહેશે અને તેની સંખ્યા વિધાનસભાના કુલ સભ્યોના દસ ટકાથી વધુ રહેશે નહીં; પરંતુ જે બાબતોમાં લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરે કાયદા દ્વારા અથવા તે હેઠળ પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી કાર્ય કરવાનું હોય તેમાં આ લાગુ પડશે નહીં:

પરંતુ જો કોઈ બાબત પર લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર અને તેમના મંત્રીઓ વચ્ચે અભિપ્રાયનો તફાવત હોય, તો લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર તે બાબત રાષ્ટ્રપતિને નિર્ણય માટે મોકલશે અને રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા તે પર આપવામાં આવેલા નિર્ણય મુજબ કાર્ય કરશે; અને જ્યાં સુધી આવો નિર્ણય ન આવે ત્યાં સુધી, લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર એવા કોઈપણ કિસ્સામાં, જ્યાં તે બાબત તેમના મતે એટલી તાકીદની હોય કે તેમના માટે તાત્કાલિક પગલાં લેવા જરૂરી હોય, તો તે બાબતમાં તેઓ યોગ્ય જણાય તેવા પગલાં લઈ શકશે અથવા નિર્દેશ આપી શકશે.

(5) મુખ્યમંત્રીની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા કરવામાં આવશે અને અન્ય મંત્રીઓની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા મુખ્યમંત્રીની સલાહ પર કરવામાં આવશે અને મંત્રીઓ રાષ્ટ્રપતિની મરજી હોય ત્યાં સુધી હોદ્દો ધારણ કરશે.

(6) મંત્રીમંડળ સામૂહિક રીતે વિધાનસભાને જવાબદાર રહેશે.

[1][(7) (ક)] સંસદ કાયદા દ્વારા પૂર્વોક્ત ખંડોમાં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓને અમલમાં લાવવા અથવા તેમાં પૂર્તિ કરવા માટે અને તેને આનુષંગિક કે સાંયોગિક તમામ બાબતો માટે જોગવાઈઓ કરી શકશે.

[2][(ખ) પેટા-ખંડ (ક)માં ઉલ્લેખિત આવો કોઈપણ કાયદો અનુચ્છેદ 368ના હેતુઓ માટે આ સંવિધાનનો સુધારો માનવામાં આવશે નહીં, ભલે તેમાં એવી કોઈ જોગવાઈ હોય જે આ સંવિધાનમાં સુધારો કરતી હોય અથવા સુધારો કરવાની અસર ધરાવતી હોય.]

(8) અનુચ્છેદ 239ખની જોગવાઈઓ, શક્ય હોય ત્યાં સુધી, રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્ર, લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર અને વિધાનસભાના સંબંધમાં તે જ રીતે લાગુ પડશે જે રીતે તે અનુક્રમે [3][પુડુચેરી]ના કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ, પ્રશાસક અને તેના વિધાનમંડળના સંબંધમાં લાગુ પડે છે; અને તે અનુચ્છેદમાં "અનુચ્છેદ 239કના ખંડ (1)"નો કોઈપણ નિર્દેશ, તદનુસાર, આ અનુચ્છેદ અથવા અનુચ્છેદ 239કખનો નિર્દેશ માનવામાં આવશે.

239કખ. સંવિધાનિક તંત્ર નિષ્ફળ જવાના કિસ્સામાં જોગવાઈ—જો રાષ્ટ્રપતિને, લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર પાસેથી અહેવાલ મળ્યા પછી અથવા અન્યથા, એવી ખાતરી થાય કે—

(ક) એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે જેમાં રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્રનો વહીવટ અનુચ્છેદ 239કકની જોગવાઈઓ અથવા તે અનુચ્છેદના અનુસંધાને બનાવેલા કોઈપણ કાયદા મુજબ ચલાવી શકાય તેમ નથી; અથવા

(ખ) રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્રના યોગ્ય વહીવટ માટે તેમ કરવું જરૂરી અથવા ઈચ્છનીય છે,

તો રાષ્ટ્રપતિ આદેશ દ્વારા અનુચ્છેદ 239કકની કોઈપણ જોગવાઈ અથવા તે અનુચ્છેદના અનુસંધાને બનાવેલા કોઈપણ કાયદાની તમામ અથવા કોઈપણ જોગવાઈઓનો અમલ તે અનુચ્છેદ હેઠળ બનાવેલા કોઈપણ કાયદાની જોગવાઈઓનો અમલ, તેવા સમયગાળા માટે અને તેવી શરતોને અધીન મોકૂફ રાખી શકશે જે તે કાયદામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે, અને રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્રનો વહીવટ અનુચ્છેદ 239 અને અનુચ્છેદ 239કકની જોગવાઈઓ અનુસાર કરવા માટે તેમને જે જરૂરી અથવા ઈચ્છનીય જણાય તેવી આનુષંગિક અને પરિણામી જોગવાઈઓ કરી શકશે.]

---

[1] સંવિધાન (સિત્તેરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1992ની કલમ 3 દ્વારા "(7)"ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 21-12-1991થી અમલી).

[2] તે જ અધિનિયમની કલમ 3 દ્વારા દાખલ કરવામાં આવ્યો (તારીખ 21-12-1991થી અમલી).

[3] પોંડિચેરી (નામમાં ફેરફાર) અધિનિયમ, 2006 (2006ની 44)ની કલમ 4 દ્વારા "પોંડિચેરી"ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 1-10-2006થી અમલી).

[1][**239ખ. વિધાનમંડળના વિશ્રાંતિકાળ દરમિયાન વટહુકમ જારી કરવાની પ્રશાસકની સત્તા**—(1) [2][કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ [3][પુડુચેરી]]નું વિધાનમંડળ સત્રમાં હોય તે સિવાયના સમયે, જો કોઈપણ સમયે તેના પ્રશાસકને ખાતરી થાય કે એવી પરિસ્થિતિ વિદ્યમાન છે જેમાં તેમના માટે તાત્કાલિક પગલાં લેવા જરૂરી છે, તો તેઓ એવા વટહુકમો જારી કરી શકશે જે તેમને પરિસ્થિતિ મુજબ જરૂરી જણાય:

અલબત્ત, પ્રશાસક દ્વારા તે બાબતમાં રાષ્ટ્રપતિ પાસેથી સૂચનાઓ મેળવ્યા સિવાય આવો કોઈ વટહુકમ જારી કરવામાં આવશે નહીં:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે કે જ્યારે પણ ઉક્ત વિધાનમંડળનું વિસર્જન થયેલું હોય, અથવા અનુચ્છેદ 239કના ખંડ (1)માં ઉલ્લેખિત કોઈપણ કાયદા હેઠળ લેવામાં આવેલા પગલાંને કારણે તેનું કાર્ય સ્થગિત હોય, ત્યારે પ્રશાસક આવા વિસર્જન અથવા સ્થગિતતાના સમયગાળા દરમિયાન કોઈ વટહુકમ જારી કરશે નહીં.

(2) રાષ્ટ્રપતિની સૂચનાઓના અનુસંધાને આ અનુચ્છેદ હેઠળ જારી કરવામાં આવેલો વટહુકમ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશના વિધાનમંડળનો એવો અધિનિયમ માનવામાં આવશે જે અનુચ્છેદ 239કના ખંડ (1)માં ઉલ્લેખિત કોઈપણ કાયદામાં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓનું પાલન કર્યા પછી વિધિવત રીતે ઘડવામાં આવ્યો હોય, પરંતુ પ્રત્યેક આવો વટહુકમ—

(ક) કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશના વિધાનમંડળ સમક્ષ મૂકવામાં આવશે અને વિધાનમંડળ ફરી મળ્યાની તારીખથી છ અઠવાડિયા પૂરા થતા અમલમાં રહેશે નહીં અથવા જો તે સમયગાળો પૂરો થતા પહેલાં વિધાનમંડળ દ્વારા તેને નામંજૂર કરતો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવે, તો તે ઠરાવ પસાર થતા જ અમલમાં રહેશે નહીં; અને

(ખ) પ્રશાસક દ્વારા તે બાબતમાં રાષ્ટ્રપતિ પાસેથી સૂચનાઓ મેળવ્યા પછી કોઈપણ સમયે પાછો ખેંચી શકાશે.

(3) જો અને જ્યાં સુધી આ કલમ હેઠળનો વટહુકમ એવી કોઈ જોગવાઈ કરે જે કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશના વિધાનમંડળના અધિનિયમની અનુચ્છેદ 239કના ખંડ (1)માં ઉલ્લેખિત હોય તેવા કોઈપણ કાયદામાં તે બાબત માટે સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓનું પાલન કર્યા પછી કરવામાં આવેલા કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશના વિધાનમંડળના અધિનિયમમાં જો તેવી જોગવાઈ કરવામાં આવી હોત તો તે માન્ય ન ગણાય, તો તે જોગવાઈ રદબાતલ ગણાશે.]

---

[1] સંવિધાન (સત્તાવીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1971ની કલમ 3 દ્વારા દાખલ કરવામાં આવ્યો (તારીખ 30-12-1971થી અમલી).

[2] ગોવા, દમણ અને દીવ પુનર્ગઠન અધિનિયમ, 1987 (1987ના 18)ની કલમ 63 દ્વારા "કલમ 239કના ખંડ (1)માં ઉલ્લેખિત કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ"ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 30-5-1987થી અમલી).

[3] પોંડિચેરી (નામમાં ફેરફાર) અધિનિયમ, 2006 (2006ના 44)ની કલમ 4 દ્વારા "પોંડિચેરી"ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 1-10-2006થી અમલી).

[1](4) * * * *

[2][**240. ચોક્કસ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશો માટે ધારાધોરણો બનાવવાની રાષ્ટ્રપતિની સત્તા**—(1) રાષ્ટ્રપતિ નીચેના કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોની શાંતિ, પ્રગતિ અને સુશાસન માટે ધારાધોરણો બનાવી શકશે—

(ક) અંદમાન અને નિકોબાર ટાપુઓ;

[3][(ખ) લક્ષદ્વીપ;]

[4][(ગ) દાદરા અને નગર હવેલી અને દમણ અને દીવ;]

[5][(ઘ) **** ;]

[6][(ઙ) [7][પુડુચેરી];]

[8](ચ) * * *

[9](છ) * * *

[10][જોકે, જ્યારે અનુચ્છેદ 239ક હેઠળ [7][પુડુચેરી]ના કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ માટે વિધાનમંડળ તરીકે કાર્ય કરવા માટે કોઈ સંસ્થાની રચના કરવામાં આવે, ત્યારે વિધાનમંડળની પ્રથમ બેઠક માટે નિયત કરવામાં આવેલી તારીખથી, રાષ્ટ્રપતિ તે કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશની શાંતિ, પ્રગતિ અને સુશાસન માટે કોઈ ધારાધોરણો બનાવશે નહીં:]

---

[1] સંવિધાન (આડત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1975ની કલમ 4 દ્વારા ખંડ (4) દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો (પાછલી અસરથી). આ સુધારો સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 32 દ્વારા રદ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 17 દ્વારા અનુચ્છેદ 240ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[3] લક્કાદીવ, મિનિકોય અને અમિન્દિવી ટાપુઓ (નામમાં ફેરફાર) અધિનિયમ, 1973 (1973ના 34)ની કલમ 4 દ્વારા જોગવાઈ (ખ)ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 1-11-1973થી અમલી).

[4] દાદરા અને નગર હવેલી અને દમણ અને દીવ (કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોનું વિલીનીકરણ) અધિનિયમ, 2019 (2019ના 44)ની કલમ 4(i) (તારીખ 26-1-2020થી અમલી). સંવિધાન (દસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1961ની કલમ 3 દ્વારા પ્રસ્થાપિત (તારીખ 11-8-1961થી અમલી).

[5] દાદરા અને નગર હવેલી અને દમણ અને દીવ (કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોનું વિલીનીકરણ) અધિનિયમ, 2019 (2019ના 44)ની કલમ 4(ii) દ્વારા રદ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 26-1-2020થી અમલી).

[6] સંવિધાન (ચૌદમો સુધારો) અધિનિયમ, 1962ની કલમ 5 દ્વારા દાખલ કરવામાં આવ્યો (તારીખ 16-8-1962થી અમલી).

[7] પોંડિચેરી (નામમાં ફેરફાર) અધિનિયમ, 2006 (2006ના 44)ની કલમ 4 દ્વારા "પોંડિચેરી"ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 1-10-2006થી અમલી).

[8] મિઝોરમને લગતી જોગવાઈ (ચ) સ્ટેટ ઓફ મિઝોરમ એક્ટ, 1986 (1986ના 34) દ્વારા રદ કરવામાં આવી (તારીખ 20-2-1987થી અમલી).

[9] અરુણાચલ પ્રદેશને લગતી જોગવાઈ (છ) સ્ટેટ ઓફ અરુણાચલ પ્રદેશ એક્ટ, 1986 (1986ના 69) દ્વારા રદ કરવામાં આવી (તારીખ 20-2-1987થી અમલી).

[10] સંવિધાન (ચૌદમો સુધારો) અધિનિયમ, 1962ની કલમ 5 દ્વારા દાખલ કરવામાં આવ્યો (તારીખ 28-12-1962થી અમલી).

[1][જોકે વિશેષમાં, જ્યારે પણ [2][પુડુચેરી]ના કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ માટે વિધાનમંડળ તરીકે કાર્ય કરતી સંસ્થાનું વિસર્જન કરવામાં આવે, અથવા અનુચ્છેદ 239કના ખંડ (1)માં ઉલ્લેખિત કોઈપણ કાયદા હેઠળ લેવામાં આવેલા પગલાંને કારણે તે સંસ્થાનું વિધાનમંડળ તરીકેનું કાર્ય સ્થગિત રહે, ત્યારે રાષ્ટ્રપતિ આવા વિસર્જન અથવા સ્થગિતતાના સમયગાળા દરમિયાન તે કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશની શાંતિ, પ્રગતિ અને સુશાસન માટે ધારાધોરણો બનાવી શકશે.]

(2) આ પ્રકારે બનાવેલા કોઈપણ ધારાધોરણો, સંસદ દ્વારા બનાવેલા કોઈપણ અધિનિયમ અથવા [3][અન્ય કોઈપણ કાયદા]ને, જે તે સમયે તે કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશને લાગુ પડતો હોય, તેને રદ કરી શકશે અથવા તેમાં સુધારો કરી શકશે અને રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા જારી કરવામાં આવે ત્યારે તેની તેટલી જ શક્તિ અને અસર રહેશે જેટલી તે રાજ્યક્ષેત્રને લાગુ પડતા સંસદના અધિનિયમની હોય છે.]

241. કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશો માટે ઉચ્ચ ન્યાયાલયો—(1) સંસદ કાયદા દ્વારા [4][કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ] માટે ઉચ્ચ ન્યાયાલયની રચના કરી શકશે અથવા [5][તેવા કોઈપણ રાજ્યક્ષેત્ર]માંની કોઈપણ ન્યાયાલયને આ સંવિધાનના તમામ અથવા કોઈપણ હેતુઓ માટે ઉચ્ચ ન્યાયાલય તરીકે જાહેર કરી શકશે.

(2) ભાગ VIના પ્રકરણ Vની જોગવાઈઓ ખંડ (1)માં ઉલ્લેખિત પ્રત્યેક ઉચ્ચ ન્યાયાલયના સંબંધમાં તે જ રીતે લાગુ પડશે જે રીતે તે અનુચ્છેદ 214માં ઉલ્લેખિત ઉચ્ચ ન્યાયાલયને લાગુ પડે છે, જે સંસદ દ્વારા કાયદાથી ઠરાવવામાં આવે તેવા ફેરફારો અથવા અપવાદોને અધીન રહેશે.

[6][(3) આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન અને આ સંવિધાન દ્વારા અથવા તે હેઠળ યોગ્ય વિધાનમંડળને મળેલી સત્તાઓની રૂએ તે વિધાનમંડળ દ્વારા કરવામાં આવેલા કોઈપણ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન, સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ના પ્રારંભ પૂર્વે જે ઉચ્ચ ન્યાયાલયો કોઈપણ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશના સંબંધમાં કાર્યક્ષેત્ર ધરાવતી હતી, તે આવા પ્રારંભ પછી પણ તે રાજ્યક્ષેત્રના સંબંધમાં તેવી હકૂમત વાપરવાનું ચાલુ રાખશે.

(4) આ કલમમાંની કોઈપણ બાબત સંસદની કોઈપણ રાજ્યની ઉચ્ચ ન્યાયાલયના અધિકારક્ષેત્રને કોઈપણ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ અથવા તેના ભાગ સુધી વિસ્તારવાની અથવા તેમાંથી બાકાત કરવાની સત્તામાં ઘટાડો કરતી નથી.]

242. [*કુર્ગ.*]—*સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ,* 1956*ની કલમ* 29 *અને અનુસૂચિ દ્વારા રદ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).*

---

[1] સંવિધાન (સત્તાવીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1971ની કલમ 4 દ્વારા દાખલ કરવામાં આવ્યો (તારીખ 15-2-1972થી અમલી).

[2] પોંડિચેરી (નામમાં ફેરફાર) અધિનિયમ, 2006 (2006 ના 44)ની કલમ 4 દ્વારા "પોંડિચેરી"ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 1-10-2006થી અમલી).

[3] સંવિધાન (સત્તાવીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1971ની કલમ 4 દ્વારા "કોઈપણ વિદ્યમાન કાયદા"ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 15-2-1972થી અમલી).

[4] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિ દ્વારા "પ્રથમ અનુસૂચિના ભાગ ગમાં નિર્દિષ્ટ રાજ્ય"ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[5] ઉક્ત કલમ 29 અને અનુસૂચિ દ્વારા "તેવા રાજ્ય"ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[6] ઉક્ત કલમ 29 અને અનુસૂચિ દ્વારા ખંડ (3) અને (4)ના સ્થાને પ્રસ્થાપિત (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[1][ભાગ IX]
પંચાયત

243. વ્યાખ્યા—આ ભાગમાં, સંદર્ભથી અન્યથા વિરુધ્ધ અર્થ વ્યક્ત થતો ન હોય તો,—

(ક) "જિલ્લો" એટલે, રાજ્યમાંનો જિલ્લો;

(ખ) "ગ્રામ સભા" એટલે, ગ્રામ સ્તરે, પંચાયત વિસ્તારમાં સમાવિષ્ટ ગામને લગતી મતદાર યાદીમાં નોંધાયેલી વ્યક્તિઓનું બનેલું મંડળ;

(ગ) "મધ્યવર્તી સ્તર" એટલે, આ ભાગના હેતુઓ માટે રાજ્યના રાજ્યપાલના જાહેરનામાથી, મધ્યવર્તી સ્તર તરીકે નિર્દિષ્ટ કરેલ ગ્રામ્ય અને જિલ્લા સ્તર વચ્ચેનું સ્તર;

(ઘ) "પંચાયત" એટલે, ગ્રામ્ય વિસ્તારો માટે અનુચ્છેદ 243ખ હેઠળ રચાયેલ (ગમે તે નામે ઓળખાતી) સ્વરાજ્યની સંસ્થા;

(ઙ) "પંચાયત વિસ્તાર" એટલે પંચાયતનો પ્રાદેશિક વિસ્તાર;

(ચ) "વસ્તી" એટલે એને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા હોય તેવી છેલ્લી વસ્તી ગણતરીમાં નક્કી થયા પ્રમાણેની વસ્તી;

(છ) "ગામ" એટલે આ ભાગના હેતુઓ માટે, રાજ્યપાલે જાહેરનામાથી નિર્દિષ્ટ કરેલ ગામ અને તેમાં તેવી રીતે નિર્દિષ્ટ કરેલ ગામોના સમૂહનો સમાવેશ થશે.

243ક. ગ્રામસભા—રાજ્ય વિધાનમંડળ કાયદાથી જોગવાઈ કરે તે પ્રમાણે તેવી સત્તાઓ અને તેવા કાર્યો ગ્રામસભા ગ્રામ સ્તરે કરી શકશે.

243ખ. પંચાયતની રચના—(1) આ ભાગની જોગવાઈઓ અનુસાર, દરેક રાજ્યમાં, ગામ, મધ્યવર્તી અને જિલ્લા સ્તરે, પંચાયતની રચના કરવામાં આવશે.

(2) ખંડ (1)માં ગમે તે જણાવવામાં આવેલ હોય તે છતાં, વીસ લાખથી વધુ ન હોય તેવી વસ્તીવાળા રાજ્યમાં, મધ્યવર્તી સ્તરે, પંચાયતની રચના કરી શકાશે નહિ.

243ગ. પંચાયતનું ગઠન—(1) આ ભાગની જોગવાઈઓને અધીન, રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદાની પંચાયતનાં ગઠન સંબંધી જોગવાઈઓ કરી શકશેઃ

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956થી કલમ 29 અને અનુસૂચિ દ્વારા રદ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી). "પ્રથમ અનુસૂચિના ભાગ ઘના રાજ્યક્ષેત્રો અને અન્ય રાજ્યક્ષેત્રો જે તે અનુસૂચિમાં ઉલ્લેખિત નથી"થી સંબંધિત મૂળ ભાગ IX અને ત્યારબાદ સંવિધાન (તોત્તેરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1992, કલમ 2 દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 24-4-1993થી અમલી).

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, કોઈપણ સ્તરે પંચાયતના પ્રાદેશિક વિસ્તારની વસ્તી અને ચૂંટણીથી ભરવાની આવી પંચાયતની બેઠકોની સંખ્યા વચ્ચેનું પ્રમાણ, શક્ય હોય ત્યાં સુધી, સમગ્ર રાજ્યમાં એકસરખું રાખવામાં આવશે.

(2) પંચાયતની તમામ બેઠકો, પંચાયત વિસ્તારના પ્રાદેશિક મતદારમંડળમાંથી, સીધી ચૂંટણી કરીને, પસંદ કરેલી વ્યક્તિઓ દ્વારા ભરવામાં આવશે અને આ હેતુ માટે, દરેક પંચાયત વિસ્તારનું પ્રાદેશિક મતદાર મંડળમાં એવી રીતે વિભાજન કરવું જોઈશે કે જેથી દરેક મતદાર મંડળની વસ્તી અને તેને ફાળવેલી બેઠકોની સંખ્યાનું પ્રમાણ, શક્ય હોય ત્યાં સુધી, સમગ્ર પંચાયત વિસ્તારમાં એકસરખું રહે.

(3) રાજ્ય વિધાનમંડળ કાયદા દ્વારા—

(ક) ગ્રામ્ય સ્તરની પંચાયત માટે, મધ્યવર્તી સ્તરની પંચાયત માટે અથવા મધ્યવર્તી સ્તરે પંચાયત ન હોય તેવા રાજ્યની બાબતમાં જિલ્લા સ્તરની પંચાયત માટે, અધ્યક્ષસ્થાન લેનાર વ્યક્તિના;

(ખ) જિલ્લા સ્તરની પંચાયતમાં, મધ્યવર્તી સ્તરે પંચાયત માટે, અધ્યક્ષસ્થાન લેનાર વ્યક્તિના;

(ગ) તેવી પંચાયતમાં ગ્રામ્ય સ્તર સિવાયના અન્ય સ્તરે સંપૂર્ણતઃ કે અંશતઃ પંચાયત વિસ્તારના બનેલા મતદાર મંડળોનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા લોકસભાના સભ્યોના અને રાજ્ય વિધાનમંડળના સભ્યોના;

(ઘ) જ્યારે રાજ્યસભાના સભ્યો અને રાજ્ય વિધાનપરિષદના સભ્યો, —

(i) મધ્યવર્તી સ્તરે પંચાયતમાં, મધ્યવર્તી સ્તરે પંચાયત વિસ્તારમાં;

(ii) જિલ્લા સ્તરે પંચાયતમાં, જિલ્લા સ્તરે પંચાયત વિસ્તારમાં;

મતદારો તરીકે નોંધાયેલા હોય ત્યારે, તેના પ્રતિનિધિત્વ માટે જોગવાઈ કરી શકશે.

(4) પંચાયત વિસ્તારમાંના પ્રાદેશિક મતદારમંડળમાંથી સીધી ચૂંટણીથી પસંદ થયા હોય કે થયા ન હોય તેવા, પંચાયતનું અધ્યક્ષસ્થાન લેનાર વ્યક્તિને અને પંચાયતમાં બીજા સભ્યોને પંચાયતની બેઠકમાં મત આપવાનો અધિકાર રહેશે.

(5) અધ્યક્ષસ્થાન લેનાર વ્યક્તિ—

(ક) રાજ્ય વિધાનમંડળ કાયદો કરીને ઠરાવે તેવી રીતે ગ્રામ્ય સ્તરના પંચાયતના; અને

(ખ) મધ્યવર્તી સ્તરની અથવા જિલ્લા સ્તરની પંચાયતના અધ્યક્ષની ચૂંટણી તેનાં ચૂંટાયેલા સભ્યો દ્વારા તેમના પોતાનામાંથી કરશે.

243ઘ. બેઠકોનું આરક્ષણ—(1) દરેક પંચાયતમાં—

(ક) અનુસૂચિત જાતિઓ; અને

(ખ) અનુસૂચિત જનજાતિઓ,

માટે બેઠકો અનામત રાખવામાં આવશે અને તેવી રીતે અનામત રાખેલી બેઠકોની સંખ્યા શક્ય હોય ત્યાં સુધી તે પંચાયતમાં સીધી ચૂંટણીથી ભરવાની બેઠકોની કુલ સંખ્યા જોડેનું અને તે પંચાયત વિસ્તારમાંની અનુસૂચિત જાતિઓની વસ્તી અથવા તે પંચાયત વિસ્તારમાંની અનુસૂચિત જનજાતિઓનું તે વિસ્તારની કુલ વસ્તીનું પ્રમાણ એક સરખું જળવાઇ રહે અને આવી બેઠકો, તે પંચાયત વિસ્તારમાંના જુદા જુદા મતદાર મંડળમાં વારાફરતી ફાળવી શકાશે.

(2) ખંડ (1) હેઠળ અનામત રાખવામાં આવેલ બેઠકોની કુલ સંખ્યાના એક તૃતીયાંશથી ઓછી ન હોય તેટલી બેઠકો અનુસૂચિત જાતિઓ અથવા જેમ હોય તે મુજબ અનુસૂચિત જનજાતિઓની સ્ત્રીઓ માટે, અનામત રાખવામાં આવશે.

(3) દરેક પંચાયતમાં, સીધી ચૂંટણીથી ભરવાની બેઠકોની કુલ સંખ્યાના એક તૃતીયાંશથી ઓછી ન હોય તેટલી બેઠકો (અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓની સ્ત્રીઓ માટેની અનામત બેઠકોની સંખ્યા સહિત), સ્ત્રીઓ માટે અનામત રાખવી જોઈશે અને એવી બેઠકો પંચાયતના જુદાં જુદાં મતદાર મંડળમાં વારાફરતી ફાળવી શકાશે.

(4) ગ્રામ અથવા બીજા કોઈ સ્તરે, પંચાયતમાં અધ્યક્ષના હોદ્દા, રાજ્ય વિધાનમંડળ કાયદાથી જોગવાઈ કરે તેવી રીતે, અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ અને સ્ત્રીઓ માટે અનામત રાખવા જોઈશેઃ

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, કોઈપણ રાજ્યમાં, કોઇપણ સ્તરે પંચાયતમાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે અનામત રાખેલ અધ્યક્ષના હોદ્દાની સંખ્યા શક્ય હોય ત્યાં સુધી દરેક સ્તરની પંચાયતમાં એવા હોદ્દાની કુલ સંખ્યાનું તે ધોરણ જાળવશે કે જે રાજ્યની કુલ વસ્તીના પ્રમાણમાં રાજ્યમાં અનુસૂચિત જાતિઓ અથવા રાજ્યની અનુસૂચિત જનજાતિઓની વસ્તીનું પ્રમાણ હોય:

વધુમાં એવી જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, દરેક સ્તરની પંચાયતના અધ્યક્ષના હોદ્દાની કુલ સંખ્યાના એક તૃતીયાંશથી ઓછા ન હોય તેટલાં હોદ્દાની, સ્ત્રીઓ માટે અનામત રાખવી જોઈશેઃ

વધુમાં એવી પણ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, આ ખંડ હેઠળ અનામત રાખેલ હોદ્દા, દરેક સ્તરની જુદી જુદી પંચાયતમાં વારાફરતી ફાળવવામાં આવશે.

(5) ખંડ (1) અને (2) હેઠળની બેઠકો અનામત રાખવાનું અને ખંડ (4) હેઠળ (સ્ત્રીઓ માટે અનામત રાખવામાં આવી હોય તે બેઠકો સિવાયના) અધ્યક્ષના હોદ્દા અનામત રાખવાનું, અનુચ્છેદ 334માં નિર્દિષ્ટ કરાવેલ મુદત પૂરી થયે તેનો અમલ બંધ થશે.

(6) આ ભાગમાં ઉપરોક્ત જણાવ્યા પ્રમાણે, પછાતવર્ગના નાગરિકોની તરફેણમાં, રાજ્ય વિધાનમંડળને કોઈપણ સ્તરની કોઈ પંચાયતમાં, બેઠકો અનામત રાખવા અથવા પંચાયતમાં અધ્યક્ષના હોદ્દા અનામત રાખવા માટેની જોગવાઈ કરવામાં બાધ આવશે નહિ.

243ઙ. પંચાયતની સમયમર્યાદા વગેરે—(1) દરેક પંચાયત તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઈ કાયદા હેઠળ, તેનું વહેલું વિસર્જન ન થાય તો, તેની પ્રથમ બેઠક માટે નક્કી કરાયેલ તારીખથી પાંચ વર્ષ માટે ચાલુ રહેશે, પણ તેથી વધુ નહિ.

(2) તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઈ કાયદાનો કોઈ સુધારો, ખંડ (1)માં નિર્દિષ્ટ કરેલી મુદત પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી, આવા સુધારાની તરત પહેલાં, કામ કરતી હોય તેવી કોઈપણ સ્તરની પંચાયતનું વિસર્જન કરવામાં અમલી બનશે નહિ.

(3) કોઈ પંચાયતની રચના કરવા માટેની ચૂંટણી—

(ક) ખંડ (1)માં નિર્દિષ્ટ કરેલી તેની મુદત પૂરી થતા અગાઉ;

(ખ) તેનાં વિસર્જનની તારીખથી છ મહિનાનો સમય પુરો થતા અગાઉ પૂર્ણ કરવામાં આવશે:

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, જ્યારે વિસર્જિત પંચાયત ચાલુ રહી હોત તેવી બાકી રહેલી મુદત, છ મહિના કરતાં ઓછી હોય તો એવી મુદત માટે પંચાયતની રચના કરવા માટે આ ખંડ હેઠળ કોઈ ચૂંટણી કરવાની જરૂર રહેશે નહિ.

(4) પંચાયતની મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં, તેનું વિસર્જન થયે, રચવામાં આવેલી પંચાયત, તેનું એવી રીતે વિસર્જન કરવામાં આવ્યું ન હોત તો, ખંડ (1) હેઠળ જે મુદત માટે વિસર્જિત પંચાયત, ચાલુ રહી હોત તેટલી બાકીની મુદત માટે જ ચાલુ રહેશે.

243ચ. સભ્યપદ માટેની ગેરલાયકાતો—(1) જો કોઈપણ વ્યક્તિ—

(ક) જો સંબંધિત રાજ્ય વિધાનમંડળની ચૂંટણીઓના હેતુઓ માટે, તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઈ કાયદાથી અથવા તે હેઠળ ઠરાવાયેલ હોયઃ

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે જો તે એકવીસ વર્ષની ઉંમરની થઇ હોય તો, તે વ્યક્તિ પચ્ચીસ વર્ષથી ઓછી ઉંમરની છે તે કારણે, તેને ગેરલાયક ઠરાવી શકાશે નહિ;

(ખ) જો તે રાજ્ય વિધાનમંડળે કરેલા કોઈ કાયદાથી અથવા તે હેઠળ તેને તેવી રીતે ગેરલાયક ઠરાવી હોય તો

તે વ્યક્તિ પંચાયતના સભ્ય તરીકે પસંદ થવા અથવા રહેવા માટે ગેરલાયક બનશે.

(2) કોઈ પંચાયતનો કોઈ સભ્ય, ખંડ (1)માં જણાવેલ ગેરલાયકાતો પૈકી કોઈ ગેરલાયકાતને પાત્ર બન્યો છે કે કેમ એવો કોઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય તો, તે પ્રશ્ન રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદાથી જોગવાઈ કરે તેવી રીતે અને તેવા સત્તાધિકારીના નિર્ણય માટે મોકલવામાં આવશે.

243છ. પંચાયતની સત્તા, અધિકાર અને જવાબદારીઓ—સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન, રાજ્ય વિધાનમંડળ કાયદાથી પંચાયતને સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ તરીકે તેમને કાર્યો કરવા માટે જરૂરી હોય તેવી સત્તાઓ અને અધિકાર આપી શકશે અને આવા કાયદામાં, નીચે જણાવેલી બાબતોના સંબંધમાં, તેમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી શરતોને અધીન, યોગ્ય સ્તરે પંચાયતની સત્તા અને જવાબદારીઓની વહેંચણી માટેની જોગવાઈઓનો સમાવેશ કરી શકાશે—

(ક) આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક ન્યાયની યોજનાઓ માટે તૈયારી;

(ખ) અગિયારમી અનુસૂચિમાં જણાવેલ યાદીની બાબતોના સંબંધમાં હોય તે બાબતો સહિત તેમને સોંપવામાં આવે તેવી આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક ન્યાય માટેની યોજનાઓનું અમલ.

243જ. પંચાયતની કર નાખવાની સત્તા અને નિધિઓ—રાજ્ય વિધાનમંડળ કાયદાથી, કાયદામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી,—

(ક) કાર્યવાહી અનુસાર અને તેવી મર્યાદાને અધીન, કર, લાગો, વેરો અને ફી લાદવા, ઉઘરાવવા અને તેનો વિનિયોગ કરવા, પંચાયતને અધિકાર આપી શકશે;

(ખ) તેવા હેતુઓ માટે અને તેવી શરતો અને મર્યાદાને અધીન, રાજ્ય સરકારેનાખેલ અને ઉઘરાવેલ એવા કર, લાગો, વેરો અને ફી પંચાયતને સોંપી શકશે;

(ગ) રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળમાંથી, પંચાયતને એવું સહાયક અનુદાન આપવાની જોગવાઈ કરી શકશે; અને

(ઘ) પંચાયત દ્વારા અથવા તેના વતી અનુક્રમે મેળવેલ તમામ નાણાં જમા કરવા માટે અને વળી તેમાંથી તે નાણાં ઉપાડવા માટે આવા ફંડની રચના કરવા માટે જોગવાઈ કરી શકશે.

243ઝ. નાણાંકીય પરિસ્થિતિની સમીક્ષા માટે નાણાં પંચની રચના—(1) રાજ્યના રાજ્યપાલ, સંવિધાન (તોંતેરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1992ના આરંભથી જેમ બને તેમ એક વર્ષની અંદર અને ત્યારબાદ દરેક પાંચ વર્ષ પૂરા થયે, પંચાયતની નાણાંકીય પરિસ્થિતિની સમીક્ષા કરવા માટે અને રાજ્યપાલને તે અંગે નીચે દર્શાવેલી ભલામણો કરવા નાણાં પંચની રચના કરશે,–

(ક) જે સિદ્ધાંતોનું પાલન થવું જોઈએ —

(i) રાજ્ય દ્વારા લાદી શકાય તેવા કર, લાગો, વેરા અને ફીની ચોખ્ખી ઉપજની રાજ્ય અને પંચાયત વચ્ચે વહેંચણી જે આ ભાગ હેઠળ તેમની વચ્ચે વહેંચી શકાય છે અને તમામ સ્તરોની પંચાયત વચ્ચે આવી ઉપજ સંબંધિત હિસ્સાની ફાળવણી;

(ii) પંચાયતને સોંપી શકાય અને પંચાયત વિનિયોગ કરી શકે તેવા કર, લાગો, વેરો અને ફી નક્કી કરવા;

(iii) રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળમાંથી પંચાયતને સહાયક અનુદાન આપવા અંગે;

(ખ) પંચાયતની નાણાંકીય પરિસ્થિતિ સુધારવા માટે જરૂરી પગલાં બાબત;

(ગ) પંચાયતના સુદ્રઢ નાણાકીય હિતમાં રાજ્યપાલ દ્વારા નાણા પંચને સોંપવામાં આવેલી અન્ય કોઈ પણ બાબત.

(2) રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદાથી પંચના ગઠન, તેના સભ્યો તરીકે નીમવા માટે જરૂરી હોય તેવી લાયકાતો અને તેમની પસંદગી કરવા માટેની રીત અંગે જોગવાઈ કરી શકશે.

(3) પંચ તેમની કાર્યપદ્ધતિ નક્કી કરશે અને તેમના કાર્યો કરવા માટે તેઓને એવી સત્તાઓ પ્રાપ્ત થશે જે રાજ્યનું વિધાનમંડળ, કાયદા દ્વારા તેમને પ્રદાન કરે.

(4) રાજ્યપાલ આ અનુચ્છેદ હેઠળ પંચ દ્વારા કરવામાં આવેલી દરેક ભલામણ અને તેના પર લેવામાં આવેલા પગલાં અંગેનું સ્પષ્ટીકરણ પત્રક રાજ્યના વિધાનમંડળ સમક્ષ રજૂ કરાવશે.

243ઞ. પંચાયતના હિસાબોનું ઑડિટ—રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદો કરીને, પંચાયતએ હિસાબો જાળવવા અને તેવા હિસાબોના ઑડિટ કરવા અંગે, જોગવાઈ કરી શકશે.

243ટ. પંચાયતની ચૂંટણીઓ—(1) પંચાયતની તમામ ચૂંટણી માટે મતદાર યાદી તૈયાર કરવાની અને ચૂંટણી યોજવા માટેનું નિરીક્ષણ, નિર્દેશન અને નિયંત્રણની સત્તા 'રાજ્ય ચૂંટણી પંચ' માં નિહિત થશે જે રાજ્યપાલ દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવનાર એક 'રાજ્ય ચૂંટણી કમિશનર'ની બનેલી હશે.

(2) કોઈ રાજ્યના વિધાનમંડળે કરેલા કોઈ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન, રાજ્ય ચૂંટણી કમિશનરની સેવાની શરતો અને તેમનો કાર્યકાળ, રાજ્યપાલ નિયમથી નક્કી કરે તેવા રહેશેઃ

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, રાજ્ય ચૂંટણી કમિશનરને, ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશને જેવી રીતે અને જેવાં કારણોથી તેમને પદ ઉપરથી દૂર કરી શકાય છે તેવી રીતે અને તેવાં કારણો સિવાય દૂર કરી શકાશે નહિ અને રાજ્ય ચૂંટણી કમિશનરની સેવાની શરતોમાં, તેમની નિમણૂક પછી તેને વિપરિત અસર થાય તેવી રીતે, ફેરફાર કરી શકાશે નહિ.

(3) રાજ્યના રાજ્યપાલને, રાજ્ય ચૂંટણી પંચ તરફથી તેવી વિનંતી કરવામાં આવવાથી ખંડ (1) હેઠળ રાજ્ય ચૂંટણી પંચને સોંપેલા કાર્યો બજાવવા માટે જરૂરી હોય તેવો કર્મચારીગણ રાજ્ય ચૂંટણી પંચને આપશે.

(4) આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન, રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદાથી પંચાયતની ચૂંટણીને લગતી અથવા તે સાથે સંકળાયેલી તમામ બાબતો સંબંધી જોગવાઈ કરી શકશે.

243ઠ. કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોને લાગુ પડતી બાબતો—આ ભાગની જોગવાઈઓ, કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોને લાગુ પડશે અને કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોને તે લાગુ પાડતી વખતે, રાજ્યના રાજ્યપાલના ઉલ્લેખો, જાણે કે અનુચ્છેદ 239 હેઠળ નિમાયેલ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશના વહીવટકર્તાના ઉલ્લેખો હોય તેમ અને રાજ્ય વિધાનમંડળ અથવા વિધાનસભાના ઉલ્લેખો, વિધાનસભા ધરાવતા કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશના સંબંધમાં, તે વિધાનસભાના ઉલ્લેખો હોય તેમ અસરકર્તા થશે:

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, રાષ્ટ્રપતિ, જાહેરનામાથી એવો આદેશ આપી શકશે કે આ ભાગની જોગવાઈઓ પણ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ અથવા તેના ભાગને, તેઓ જાહેરનામામાં નિર્દિષ્ટ કરે તેવાં અપવાદ અને ફેરફારને અધીન રહેશે.

243ડ. અમુક વિસ્તારોને આ ભાગ લાગુ પડશે નહિ—(1) આ ભાગમાંનું કંઈ પણ અનુચ્છેદ 244ના ખંડ (1)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા અનુસૂચિત વિસ્તારોને અને ખંડ (2)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા જનજાતિ વિસ્તારોને, લાગુ પડશે નહિ.

(2) આ ભાગમાંનું કંઇ પણ—

(ક) નાગાલેન્ડ, મેઘાલય અને મિઝોરમ રાજ્યોને;

(ખ) તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઈ કાયદા હેઠળ તેના માટે જિલ્લા પરિષદ અસ્તિત્વમાં હોય, તે મણિપુર રાજ્યમાંના પર્વતીય વિસ્તારોને લાગુ પડશે નહિ.

(3) આ ભાગમાંનું કંઇ પણ——

(ક) પ્રવર્તમાન કાયદા હેઠળ જેના માટે દાર્જિલિંગ, ગોરખા હિલ્સ કાઉન્સિલ અસ્તિત્વમાં ધરાવે છે તે પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્યમાંના દાર્જિલિંગ જિલ્લાના પર્વતીય વિસ્તારોને જિલ્લા સ્તરે પંચાયત અંગેની જોગવાઇઓ લાગુ પડશે નહિ;

(ખ) આવા કાયદા હેઠળ રચાયેલ દાર્જિલિંગ ગોરખા હિલ્સ કાઉન્સિલના કાર્યો અને સત્તાને બાધ આવે છે તેમ હોવાનું સમજવામાં આવશે નહિ.

[1][(3ક) અનુસુચિત જાતિના સંબંધમાં અનુચ્છેદ 243ઘમાં જણાવેલ કોઇ જોગવાઇ તે અરુણાચલ પ્રદેશ રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.]

(4) આ સંવિધાનમાં, ગમે તે જણાવેલ હોવા છતાં,—

(ક) ખંડ (2)ના પેટા-ખંડ (ક)માં ઉલ્લેખિત રાજ્યનું વિધાનમંડળ, કાયદા દ્વારા ખંડ (1)માં ઉલ્લેખિત વિસ્તારો, જો કોઈ હોય તો, ને બાદ કરતાં આ ભાગને તે રાજ્યમાં વિસ્તારી શકે છે, જો તે રાજ્યની વિધાનસભા કુલ સભ્યપદની બહુમતીથી અને હાજર રહીને મતદાન કરનારા સભ્યોની ઓછામાં ઓછી બે-તૃતીયાંશ બહુમતીથી તે અસરનો ઠરાવ પસાર કરે;

(ખ) સંસદ કાયદા દ્વારા, આ ભાગની જોગવાઈઓ, આવા કાયદામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા અપવાદો અને ફેરફારોને અધીન, ખંડ (1)માં ઉલ્લેખિત અનુસૂચિત વિસ્તારો અને જનજાતિ વિસ્તારોને લાગુ પાડી શકશે અને આવો કોઈપણ કાયદો, અનુચ્છેદ 368ના હેતુઓ માટે આ સંવિધાનનો સુધારો છે એમ ગણાશે નહિ.

243ઢ. વિદ્યમાન કાયદાઓ અને પંચાયતનું સાતત્ય—આ ભાગમાં ગમે તે જણાવેલ હોવા છતાં, સંવિધાનનો (તોંતેરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1992ના આરંભની તરત પહેલાં, રાજ્યમાં અમલમાં હોય તેવા પંચાયતને લગતા કોઈપણ કાયદાની જે કોઈપણ જોગવાઈ, આ ભાગની જોગવાઈઓ સાથે અસંગત હોય તો સક્ષમ વિધાનમંડળ અથવા અન્ય સક્ષમ સત્તાધિકારી દ્વારા તેમાં સુધારો ન કરવામાં આવે અથવા રદ ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી અથવા આવા આરંભથી એક વર્ષ પૂરું થાય એ બેમાંથી જે વહેલું બને ત્યાં સુધી, અમલમાં રહેવાનું ચાલુ રહેશે:

પરંતુ જોગવાઇ એવી કરવામાં આવે છે કે, આવા આરંભની તરત પહેલાં અસ્તિત્વ ધરાવતી પંચાયત તેમની મુદત પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી ચાલુ રહેશે, સિવાય કે તે રાજ્યની વિધાનસભા અથવા વિધાન પરિષદ ધરાવતા રાજ્યની બાબતમાં તે રાજ્યમાં વિધાનમંડળના દરેક ગૃહે, તે મુજબનો ઠરાવ પસાર કરીને વહેલું વિસર્જન કરેલ હોય.

243ણ. ચૂંટણી સંબંધી બાબતમાં ન્યાયાલયની દરમિયાનગીરીનો બાધ—આ સંવિધાનમાં ગમે તે જણાવેલ હોય તે છતાં,—

(ક) અનુચ્છેદ 243ટ હેઠળ મતદારમંડળોના સીમાંકન અથવા આવા મતદારમંડળોની બેઠકો ફાળવવા માટે ઘડવામાં આવેલ કોઈ કાયદાની કાયદેસરતા અંગે કોઈપણ ન્યાયાલયમાં વાંધો ઉઠાવી શકાશે નહિ;

(ખ) કોઈ પંચાયતની ચૂંટણી સામે રાજ્ય વિધાનમંડળે ઘડેલા કોઈ કાયદાથી અથવા તે હેઠળ જેના માટે જોગવાઈ કરી હોય તેવા સત્તાધિકારી સમક્ષ અને તેવી રીતે ચૂંટણી અરજી રજૂ કરી હોય તે સિવાય, વાંધો ઉઠાવી શકાશે નહિ.

---

[1] સંવિધાન (ત્ર્યાંશીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2000ની કલમ 2થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 8-9-2000થી અમલી).

[1][ભાગ IXક

નગરપાલિકા

243ત. વ્યાખ્યા——આ ભાગમાં, સંદર્ભથી અન્ય અર્થ વ્યક્ત થતો હોય તે સિવાય,——

(ક) "સમિતિ" એટલે અનુચ્છેદ 243ધ હેઠળ રચાયેલ સમિતિ;

(ખ) "જિલ્લો" એટલે રાજ્યમાંનો જિલ્લો;

(ગ) "મેટ્રોપૉલિટન વિસ્તાર" એટલે એક કે વધુ જિલ્લાનો બનેલો અને બે કે વધુ નગરપાલિકા અથવા પંચાયત ધરાવતો દસ લાખ કે તેથી વધુ વસ્તીવાળો વિસ્તાર અથવા, રાજ્યપાલે જાહેરનામા દ્વારા આ ભાગના હેતુઓ માટે મેટ્રોપૉલિટન વિસ્તાર તરીકે નિર્દિષ્ટ કરેલ અન્ય સંલગ્ન વિસ્તારો;

(ઘ) "નગરપાલિકા વિસ્તાર" એટલે રાજ્યપાલે જાહેર કર્યા પ્રમાણે નગરપાલિકાનો પ્રાદેશિક વિસ્તાર;

(ઙ) "નગરપાલિકા" એટલે અનુચ્છેદ 243થ હેઠળ રચેલ સ્વરાજ્ય સંસ્થા;

(ચ) "પંચાયત" એટલે અનુચ્છેદ 243ખ હેઠળ રચેલ પંચાયત;

(છ) "વસ્તી" એટલે જેને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા હોય તેવી છેલ્લી વસ્તી, ગણતરીમાં નક્કી થયા પ્રમાણેની વસ્તી.

243થ. નગરપાલિકાની રચના——(1) આ ભાગની જોગવાઈઓ અનુસાર દરેક રાજ્યમાં,-

(ક) વચગાળાના વિસ્તાર, એટલે કે ગ્રામ્ય વિસ્તારથી શહેરી વિસ્તાર સુધીના વચગાળાના વિસ્તાર માટે (ગમે તે નામે ઓળખાતી) નગર પંચાયત;

(ખ) નાના શહેરી વિસ્તાર માટે નગરપાલિકા; અને

(ગ) મોટા શહેરી વિસ્તાર માટે મહાનગરપાલિકાની,

રચના કરવામાં આવશે.

[1] સંવિધાન (ચુંમોતેરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1992ની કલમ 2થી ભાગ IXક દાખલ કરેલ છે (તારીખ 1-6-1993થી અમલી).

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, રાજ્યપાલ, વિસ્તારના પ્રમાણને અને તે વિસ્તારમાં ઔદ્યોગિક સંસ્થા દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી હોય અથવા પૂરી પાડવા ધાર્યું હોય તેવી નગરપાલિકા સેવાઓને અને પોતે યોગ્ય ગણે તેવાં બીજાં પાસાને ધ્યાનમાં લઈને, સરકારી જાહેરનામા દ્વારા ઔદ્યોગિક નગર તરીકે નિર્દિષ્ટ કરે તેવા, શહેરી વિસ્તાર અથવા તેના ભાગમાં, આ અનુચ્છેદ હેઠળ નગરપાલિકા ન રચવાની જોગવાઇ કરી શકે.

(2) આ અનુચ્છેદમાં "વચગાળાનો વિસ્તાર", "નાનો શહેરી વિસ્તાર" અથવા "મોટો શહેરી વિસ્તાર" એટલે રાજ્યપાલ આ ભાગના હેતુઓ માટે, તે વિસ્તારની વસ્તી, તેમાંની વસ્તીની ગીચતા, સ્થાનિક વહીવટ માટે પ્રાપ્ત કરેલ બિન-ખેતી વિષયક પ્રવૃત્તિઓમાં રોજગારની ટકાવારી, આર્થિક મહત્ત્વ અથવા પોતે યોગ્ય ગણે તેવા અન્ય પાસાને ધ્યાનમાં લઈને જાહેરનામા દ્વારા નિર્દિષ્ટ કરે તેવો વિસ્તાર.

243ઇ. નગરપાલિકાનું ગઠન——(1) ખંડ (2)માં ઠરાવ્યું હોય તે સિવાય, નગરપાલિકાની તમામ બેઠકો નગરપાલિકા વિસ્તારમાંના પ્રાદેશિક મતદારમંડળોમાંથી સીધી ચૂંટણી કરીને પસંદ કરેલી વ્યક્તિઓ દ્વારા ભરવામાં આવશે અને આ હેતુ માટે દરેક નગરપાલિકા વિસ્તારને, પ્રાદેશિક મતદાર વિભાગોમાં વિભાજિત કરવામાં આવશે જે વોર્ડ તરીકે ઓળખાશે.

(2) રાજ્ય વિધાનમંડળ કાયદો કરીને,——

(ક) નગરપાલિકામાંના પ્રતિનિધિત્વ માટે જોગવાઈ કરી શકશે——

(i) નગરપાલિકાના વહીવટનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન અથવા અનુભવ ધરાવતી વ્યક્તિઓના;

(ii) સંપૂર્ણતઃ અથવા અંશતઃ નગરપાલિકાના વિસ્તારના બનેલા મતદારમંડળોનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા, લોકસભાના સભ્યોના અને રાજ્ય વિધાનસભાના સભ્યોના;

(iii) નગરપાલિકા વિસ્તારમાં મતદાર તરીકે નોંધાયેલ રાજ્યસભાના સભ્યોના અને રાજ્ય વિધાન પરિષદના સભ્યોનાં;

(iv) અનુચ્છેદ 243ધના ખંડ (5) હેઠળ રચાયેલ સમિતિઓનું અધ્યક્ષસ્થાન લેનાર વ્યક્તિઓના:

પરંતુ પરિચ્છેદ (i)માં ઉલ્લેખેલ વ્યક્તિઓને, નગરપાલિકાની બેઠકોમાં મત આપવાનો અધિકાર રહેશે નહિ;

(ખ) કોઈ નગરપાલિકાના અધ્યક્ષની ચૂંટણીની રીત બાબતે જોગવાઈ કરી શકશે.

243ધ. વોર્ડ, સમિતિઓ વગેરેની રચના અને ગઠન——(1) ત્રણ લાખ કે તેથી વધુ વસ્તી ધરાવતી નગરપાલિકાના પ્રાદેશિક વિસ્તારમાં એક કે વધુ વોર્ડની બનેલી વોર્ડ સમિતિ રચવામાં આવશે.

(2) રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદાથી, ——

(ક) વોર્ડ સમિતિની સંરચના અને તેનો પ્રાદેશિક વિસ્તાર;

(ખ) વોર્ડ સમિતિમાં બેઠકો ભરવાની રીત;

સંબંધમાં જોગવાઇ કરી શકશે.

(3) વોર્ડ સમિતિના પ્રાદેશિક વિસ્તારમાંના વોર્ડનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા નગરપાલિકાના સભ્ય, તે સમિતિના સભ્ય ગણાશે.

(4) જ્યારે વોર્ડ, સમિતિ,——

(ક) એક વોર્ડની બનેલી હોય ત્યારે, નગરપાલિકામાં તે વોર્ડનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા સભ્ય; અથવા

(ખ) બે અથવા વધુ વોર્ડની બનેલી હોય ત્યારે, વોર્ડ સમિતિના સભ્યોએ ચૂંટેલા નગરપાલિકાના આવા વોર્ડનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા સભ્યો પૈકીના કોઇ એક સભ્ય,

તે સમિતિના અધ્યક્ષ બનશે.

(5) આ અનુચ્છેદમાંનું કોઇ વોર્ડ સમિતિઓ ઉપરાંત સમિતિઓ રચવા માટે કોઈપણ જોગવાઈ કરવામાં રાજ્ય વિધાનમંડળને બાધ આવે છે એમ ગણાશે નહિ.

243ન. બેઠકોનું આરક્ષણ——(1) દરેક નગરપાલિકામાં, અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે બેઠકો અનામત રાખવામાં આવશે અને એવી રીતે અનામત રાખેલી બેઠકોની સંખ્યા તે નગરપાલિકામાં સીધી ચૂંટણીથી ભરવાની બેઠકોની કુલ સંખ્યા જોડેનું પ્રમાણ, શક્ય હોય ત્યાં સુધી, નગરપાલિકા વિસ્તારમાંની અનુસૂચિત જાતિની અથવા નગરપાલિકા વિસ્તારમાંની અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તીના વિસ્તારની કુલ વસ્તી જોડેનું જેટલું હોય તેટલું રહેશે અને આવી બેઠકો, નગરપાલિકામાંના જુદાં જુદાં મતદારમંડળોમાં વારાફરતી ફાળવી શકાશે.

(2) ખંડ (1) હેઠળ અનામત રાખેલી બેઠકોની કુલ સંખ્યાના એક તૃતીયાંશથી ઓછી ન હોય તેટલી બેઠકો જે હોય તે, અનુસૂચિત જાતિઓ અથવા અનુસૂચિત જનજાતિઓની સ્ત્રીઓ માટે અનામત રાખવામાં આવશે.

(3) દરેક નગરપાલિકામાં સીધી ચૂંટણીથી ભરવાની બેઠકોની કુલ સંખ્યાના એક તૃતીયાંશથી ઓછી ન હોય તેટલી બેઠકો (અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓની સ્ત્રીઓ માટે અનામત રાખેલી બેઠકોની સંખ્યા સહિત) સ્ત્રીઓ માટે અનામત રાખવામાં આવશે અને આવી બેઠકો નગરપાલિકાના જુદાં જુદાં મતદારમંડળોને વારાફરતી ફાળવી શકાશે.

(4) નગરપાલિકાના અધ્યક્ષના હોદ્દા, રાજ્ય વિધાનમંડળ કાયદાથી જોગવાઈ કરે તેવી રીતે, અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ અને સ્ત્રીઓ માટે અનામત રાખવામાં આવશે.

(5) ખંડો (1) અને (2) હેઠળ ફાળવવામાં આવેલી અનામત બેઠકો અને ખંડ (4) હેઠળ (સ્ત્રીઓ માટે અનામત રાખવામાં આવી હોય તે બેઠકો સિવાય) ફાળવવામાં આવેલાં અધ્યક્ષના અનામત હોદ્દા અંગે અનુચ્છેદ 334માં નિર્દિષ્ટ સમયમર્યાદા સમાપ્ત થયે તેનો અમલ બંધ થશે.

(6) આ ભાગમાંની કોઈપણ બાબત, નાગરિકોના પછાત વર્ગની તરફેણમાં કોઈપણ નગરપાલિકામાં બેઠકો અનામત રાખવા માટે અથવા નગરપાલિકામાં અધ્યક્ષના હોદ્દા અનામત રાખવા માટે કોઈ જોગવાઈ કરતાં રાજ્યના વિધાનમંડળને અટકાવશે નહી.

243પ. નગરપાલિકાની સમયમર્યાદા વગેરે—(1) દરેક નગરપાલિકા, તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કાયદા હેઠળ તેનું વહેલું વિસર્જન ન થાય તો, તેની પ્રથમ બેઠક માટે નક્કી થયેલી તારીખથી પાંચ વર્ષ સુધી તે ચાલુ રહેશે, પણ તેથી વધુ નહિ:

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, નગરપાલિકાને, તેનું વિસર્જન કરતાં પહેલાં, સુનાવણીની વાજબી તક આપવામાં આવશે.

(2) તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઈ કાયદાનો કોઈ સુધારો આવા સુધારાની તરત પહેલાં કામ કરતી હોય તેવી કોઈપણ સ્તરની નગરપાલિકાની ખંડ (1)માં નિર્દિષ્ટ કરેલ મુદત પૂરી થાયા સુધી તેનું વિસર્જન કરવામાં અમલી બનશે નહિ.

(3) નગરપાલિકાની રચના કરવા માટેની ચૂંટણી,—

(ક) ખંડ (1)માં નિર્દિષ્ટ કરેલી સમયમર્યાદા પૂરી થતા અગાઉ;

(ખ) તેના વિસર્જનની તારીખથી છ માસનો સમય પુરો થતા અગાઉ પૂર્ણ કરવામાં આવશે:

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, જ્યારે વિસર્જિત નગરપાલિકા જે મુદત માટે ચાલુ રહી હોત તેવી બાકી રહેલી મુદત છ મહિના કરતાં ઓછી હોય, તો એવી મુદત માટે નગરપાલિકાની રચના કરવા માટે આ ખંડ હેઠળ કોઈ ચૂંટણી યોજવાની જરૂર રહેશે નહિ.

(4) નગરપાલિકાની મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં, તેનું વિસર્જન થયે, રચવામાં આવેલી નગરપાલિકા, તેનું તેવી રીતે વિસર્જન કરવામાં આવ્યું ન હોત તો ખંડ (1) હેઠળ જે મુદત માટે વિસર્જિત નગરપાલિકા ચાલુ રહી હોય તેટલી બાકીની મુદત માટે જ ચાલુ રહેશે.

243ફ. સભ્યપદ માટેની ગેરલાયકાતો—(1) કોઈપણ વ્યક્તિ નગરપાલિકાના સભ્ય તરીકે ચૂંટાવવા માટે અને સભ્ય તરીકે રહેવા માટે ગેરલાયક ઠરશે, —

(ક) જો તે સંબંધિત રાજ્યના વિધાનમંડળની ચૂંટણીઓના હેતુ માટે તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઈપણ કાયદા દ્વારા અથવા તે હેઠળ તે રીતે ગેરલાયક ઠરેલ હોય:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે જો તે વ્યક્તિએ એકવીસ વર્ષની ઉંમર પ્રાપ્ત કરી લીધી હોય તો માત્ર એવા આધાર પર ગેરલાયક ઠરશે નહીં કે તેની ઉંમર પચ્ચીસ વર્ષથી ઓછી છે;

(ખ) જો તે રાજ્યના વિધાનમંડળ દ્વારા ઘડવામાં આવેલા કોઈપણ કાયદા દ્વારા અથવા તે હેઠળ તે રીતે ગેરલાયક ઠરાવવામાં આવી હોય

(2) નગરપાલિકાના કોઈ સભ્ય, ખંડ (1)માં જણાવેલ ગેરલાયકાતો પૈકી કોઈ ગેરલાયકાતને અધીન થયેલ છે કે કેમ એવો કોઈપણ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય તો, તે પ્રશ્ન, રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદાથી જોગવાઈ કરે તેવી રીતે અને તેવા સત્તાધિકારીઓના નિર્ણય માટે મોકલવાનો રહેશે.

243બ. નગરપાલિકાની સત્તા, અધિકાર અને જવાબદારીઓ વગેરે—આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન, રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદાથી,—

(ક) નગરપાલિકાને સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ તરીકે તેમને કાર્યો કરવા માટે જરૂરી જણાય તેવી સત્તાઓ અને અધિકાર આપી શકશે અને આવા કાયદામાં નીચે જણાવેલી બાબતોના સંબંધમાં, તેમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી શરતોને અધીન, નગરપાલિકાને સત્તા અને જવાબદારીઓની વહેંચણી કરવા માટેની જોગવાઈઓનો સમાવેશ કરી શકાશે—

(i) આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક ન્યાય માટે યોજનાઓ તૈયાર કરવા બાબત;

(ii) બારમી અનુસૂચિમાં જણાવેલી બાબતોના સંબંધમાં હોય તે બાબતો સહિત, તેમને સોંપવામાં આવેલ કાર્યો અને યોજનાઓના અમલીકરણ બાબત;

(ખ) સમિતિઓને બારમી અનુસૂચિમાં જણાવેલી યાદીની બાબતોના સંબંધમાં, હોય તે બાબતો સહિત, તેમને મળેલી જવાબદારીઓ પાર પાડી શકવાનું તેમને માટે જરૂરી હોય તેવી સત્તા અને અધિકાર આપી શકશે.

243ભ. નગરપાલિકાની કર લાદવાની સત્તા અને તેમના ભંડોળ—રાજ્યનું વિધાનમંડળ, કાયદા દ્વારા,—

(ક) તેવી કાર્યવાહી અનુસાર અને તેવી મર્યાદાઓને અધીન તેવા કર, લાગો, વેરા અને ફી નાખવા, ઉઘરાવવા અને તેનો વિનિયોગ કરવા નગરપાલિકાને અધિકાર આપી શકશે;

(ખ) તેવા હેતુઓ માટે અને તેવી શરતો અને મર્યાદાને અધીન, રાજ્ય સરકારે નાખેલ અને ઉઘરાવેલ તેવા કર, લાગો, વેરા અને ફી નગરપાલિકાને સોંપી શકશે;

(ગ) રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળમાંથી નગરપાલિકાને તેવું સહાયક અનુદાન આપવાની જોગવાઈ કરી શકશે; અને

(ઘ) નગરપાલિકા દ્વારા અથવા તેના વતી અનુક્રમે મેળવેલ તમામ નાણાં જમા કરવા માટે અને વળી તેમાંથી તે નાણાં ઉપાડવા માટે આવા ભંડોળની રચના કરવા માટે જોગવાઈ કરી શકશે.

243મ. નાણાં પંચ——(1) અનુચ્છેદ 243ઝ હેઠળ રચાયેલા નાણાં પંચ નગરપાલિકાની નાણાંકીય પરિસ્થિતિની પણ સમીક્ષા કરશે અને રાજ્યપાલને, નીચેના સંબંધી ભલામણો કરશે:—

(ક) જે સિદ્ધાંતોને આધારે નીચેની બાબતોનું નિયમન થવું જોઈએ—

(i) રાજ્ય તરફથી નાખવાપાત્ર કર, લાગો, જકાત/વેરા અને ફીની ચોખ્ખી ઉપજની, આ ભાગ હેઠળ, રાજ્ય અને નગરપાલિકા વચ્ચે વહેંચણી જે તેમની વચ્ચે વહેંચી શકાય તેમ હોય અને આવી ઊપજમાંથી તમામ સ્તરની નગરપાલિકા વચ્ચે તેમના સંબંધિત હિસ્સાની ફાળવણી;

(ii) નગરપાલિકાને સોંપી શકાય અથવા તેમના તરફથી તેનો વિનિયોગ કરી શકાય તેવા કર, લાગો, વેરા અને ફીનું નિર્ધારણ;

(iii) રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળમાંથી નગરપાલિકાને સહાયક અનુદાન આપવા બાબત;

(ખ) નગરપાલિકાની નાણાંકીય પરિસ્થિતિ સુધારવા માટે જરૂરી પગલાં બાબત;

(ગ) રાજ્યપાલે, નગરપાલિકાની નાણાંકીય સદ્ધરતાના હિતમાં, નાણાં આયોગને મોકલેલ અન્ય કોઈ બાબત.

(2) રાજ્યપાલે, આ અનુચ્છેદ હેઠળ પંચે કરેલી દરેક ભલામણ, તેની સાથે તેના ઉપર લેવાના પગલાં સંબંધી સમજૂતીદર્શક નિવેદન સાથે રાજ્ય વિધાનમંડળ સમક્ષ રજૂ કરાશે.

243ય. નગરપાલિકાના હિસાબોનું ઑડિટ——રાજ્ય વિધાનમંડળ કાયદા દ્વારા, નગરપાલિકાએ હિસાબ જાળવવા અને તેવા હિસાબોના ઑડિટ કરવા અંગે જોગવાઈઓ કરી શકશે.

243યક. નગરપાલિકાની ચૂંટણીઓ—(1) નગરપાલિકાની તમામ ચૂંટણીઓ માટે મતદાર-યાદીઓ તૈયાર કરવા ઉપર દેખરેખ, માર્ગદર્શન અને નિયંત્રણ અને તેનું સંચાલન, અનુચ્છેદ 243ટમાં ઉલ્લેખેલ રાજ્ય ચૂંટણી પંચમાં સ્થાપિત થશે.

(2) આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન, રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદા દ્વારા, નગરપાલિકાની ચૂંટણીઓને લગતી અથવા તેની સાથે સંકળાયેલી તમામ બાબતો સંબંધી જોગવાઈઓ કરી શકશે.

243યખ. કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોને લાગુ પડતી બાબતો—આ ભાગની જોગવાઈઓ, કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોને લાગુ પડશે અને કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોને તે લાગુ પાડતી વખતે, રાજ્યના રાજ્યપાલોના ઉલ્લેખો, જે અનુચ્છેદ 239 હેઠળ નિમાયેલ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશના વહીવટકર્તાના ઉલ્લેખો હોય તેમ જ અને રાજ્યના વિધાનમંડળ અથવા વિધાનસભાના ઉલ્લેખો, વિધાનસભા ધરાવતા કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશના સંબંધમાં તે વિધાનસભાના ઉલ્લેખો હોય તેમ, અસરકર્તા થશેઃ

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, રાષ્ટ્રપતિ, જાહેરનામાથી એવો આદેશ કરી શકશે કે આ ભાગની જોગવાઈઓ, તે જાહેરનામામાં નિર્દિષ્ટ તેવા અપવાદો અને ફેરફારોને અધીન, કોઈપણ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ અથવા તેના ભાગને, લાગુ પડશે.

243યગ. અમુક વિસ્તારોને આ ભાગ લાગુ પડશે નહિ—(1) આ ભાગમાંનું કંઈ, અનુચ્છેદ 244ના ખંડ (1)માં ઉલ્લેખેલ અનુસૂચિત વિસ્તારને અને ખંડ (2)માં ઉલ્લેખેલ જનજાતિ વિસ્તારને લાગુ પડશે નહિ.

(2) આ ભાગમાંની કોઈપણ જોગવાઇનો અર્થ, પશ્ચિમબંગાળ રાજ્યના દાર્જિલિંગ જિલ્લાના પર્વતીય વિસ્તારો માટે, તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઈપણ કાયદા હેઠળ રચાયેલી દાર્જિલિંગ ગોરખા હિલ્સ કાઉન્સિલના કાર્યો અને સત્તાને બાધ આવે છે તેમ કરવામાં આવશે.

(3) આ સંવિધાનમાં, ગમે તે જોગવાઇ હોય તે છતાં, સંસદ, કાયદા દ્વારા આ ભાગની જોગવાઈઓ આવા કાયદામાં નિર્દિષ્ટ અપવાદો અને ફેરફારોને અધીન, ખંડ (1)માં ઉલ્લેખેલ અનુસૂચિત વિસ્તારો અને જનજાતિ વિસ્તારોને લાગુ પાડી શકશે અને એવો કોઈપણ કાયદો, અનુચ્છેદ 368ના હેતુઓ માટે આ સંવિધાનનો સુધારો છે એમ ગણાશે નહિ.

243યઘ. જિલ્લા આયોજન માટે સમિતિ—(1) દરેક રાજ્યમાં, જિલ્લા કક્ષાએ, જિલ્લામાંની પંચાયત અને નગરપાલિકાએ તૈયાર કરેલ યોજનાના એકત્રીકરણ માટે અને સમગ્ર જિલ્લા માટે વિકાસ યોજનાનો મુસદ્દો તૈયાર કરવા માટે જિલ્લા આયોજન સમિતિ રચવામાં આવશે.

(2) રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદા દ્વારા—

(ક) જિલ્લા આયોજન સમિતિઓની રચના;

(ખ) જે રીતે એવી સમિતિઓમાંની બેઠકો ભરવી જોઈએ તે રીત:

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, તેવી સમિતિઓના સભ્યોની કુલ સંખ્યાના ચાર પંચમાંશ કરતાં ઓછા ન હોય તેટલાં સભ્યો, જિલ્લા કક્ષાએ પંચાયતના અને જિલ્લાની નગરપાલિકાના ચૂંટાયેલા સભ્યો દ્વારા અને તેમનામાંથી જિલ્લામાંના ગ્રામીણ વિસ્તારોની અને શહેરી વિસ્તારોની વસ્તી વચ્ચેના પ્રમાણ અનુસાર ચૂંટવા જોઈશે;

(ગ) આવી સમિતિઓને સોંપવામાં આવે તેવા જિલ્લા આયોજનને લગતાં કાર્યો;

(ઘ) એવી સમિતિઓના અધ્યક્ષસ્થાન લેનાર વ્યક્તિને પસંદ કરવાની રીત સંબંધિત જોગવાઈ કરી શકશે.

(3) દરેક જિલ્લા આયોજન સમિતિ, વિકાસ યોજનાનો મુસદ્દો બનાવતી વખતે,—

(ક) નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈશે—

(i) સ્થાનિક આયોજન, જળ અને અન્ય ભૌતિક તથા પ્રાકૃતિક સાધનોના હિસ્સા, પ્રાથમિક જરૂરિયાતનો સંકલિત વિકાસ અને પર્યાવરણ સંરક્ષણ સહિત પંચાયત અને નગરપાલિકા વચ્ચેની સામાન્ય હિતની બાબતોને;

(ii) નાણાંકીય અથવા બીજા ઉપલભ્ય સાધનોના પ્રમાણ અને પ્રકારને;

(ખ) રાજ્યપાલ, હુકમ કરીને, નિર્દિષ્ટ કરે તેવી સંસ્થાઓ અને સંગઠનો સાથે વિચારવિનિમય કરવો જોઈશે.

(4) દરેક જિલ્લા આયોજન સમિતિનું અધ્યક્ષસ્થાન લેનાર વ્યક્તિએ એવી સમિતિને ભલામણ કર્યા મુજબની વિકાસ યોજના, રાજ્ય સરકારને મોકલવી જોઈશે.

243યઙ. મહાનગર આયોજન માટેની સમિતિ—(1) દરેક મેટ્રોપૉલિટન વિસ્તારમાં સમગ્ર મેટ્રોપૉલિટન વિસ્તાર માટે વિકાસયોજનાનો મુસદ્દો તૈયાર કરવા માટે, એક મેટ્રોપૉલિટન આયોજન સમિતિની રચના કરવામાં આવશે.

(2) રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદો કરીને, નીચેની બાબતો સંબંધી જોગવાઈ કરી શકશે—

(ક) મેટ્રોપૉલિટન આયોજન સમિતિઓની રચના;

(ખ) આવી સમિતિઓમાં બેઠકો ભરવાની રીત:

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, આવી સમિતિના સભ્યોના બે તૃતીયાંશ કરતાં ઓછા ન હોય તેટલાં સભ્યો, નગરપાલિકાના ચૂંટાયેલા સભ્યો અને મેટ્રોપૉલિટન વિસ્તારમાં પંચાયતના અધ્યક્ષસ્થાન લેનાર વ્યક્તિ દ્વારા અને તેમનામાંથી તે વિસ્તારની નગરપાલિકા અને પંચાયતની વસ્તી વચ્ચેના પ્રમાણ અનુસાર ચૂંટવામાં આવશે;

(ગ) ભારત સરકાર અને રાજ્ય સરકારના તથા આવી સમિતિઓને સોંપેલા કાર્યો કરવા માટે જરૂરી જણાય તેવા સંગઠનો અને સંસ્થાઓની એવી સમિતિઓમાં પ્રતિનિધિત્વ બાબત;

(ઘ) એવી સમિતિઓને સોંપવામાં આવે તેવા મેટ્રોપૉલિટન વિસ્તાર માટે આયોજન અને સંકલનને લગતાં કાર્યો બાબત;

(ઙ) એવી સમિતિઓના અધ્યક્ષસ્થાન લેનાર વ્યક્તિની પસંદગીની રીત બાબત.

(3) દરેક મેટ્રોપૉલિટન આયોજન સમિતિ, વિકાસ યોજનાનો મુસદ્દો તૈયાર કરવામાં,——

(ક) નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખશે——

(i) મેટ્રોપૉલિટન વિસ્તારમાં નગરપાલિકાએ અને પંચાયતએ તૈયાર કરેલી યોજનાઓ;

(ii) સ્થાનિક આયોજન, જળ અને અન્ય ભૌતિક તથા પ્રાકૃતિક સાધનોના હિસ્સા, પ્રાથમિક જરૂરિયાતોના સંકલિત વિકાસ અને પર્યાવરણ સંરક્ષણ સહિત નગરપાલિકા અને પંચાયત વચ્ચેની સામાન્ય હિતની બાબતો;

(iii) ભારત સરકારે અને રાજ્ય સરકારે નક્કી કરેલ સમગ્ર ઉદ્દેશો અને અગ્રતા ક્રમો;

(iv) ભારત સરકારની અને રાજ્ય સરકારની એજન્સીઓએ મેટ્રોપૉલિટન વિસ્તારમાં રોકાણ કરવાનો સંભવ હોય તેનું અને નાણાંકીય અથવા બીજા ઉપલબ્ધ સાધનોનું પ્રમાણ અને પ્રકાર;

(ખ) રાજ્યપાલ, હુકમ કરી નિર્દિષ્ટ કરે તેવી સંસ્થાઓ અને સંગઠનો સાથે વિચાર-વિનિમય કરશે.

(4) દરેક મેટ્રોપૉલિટન આયોજન સમિતિનું અધ્યક્ષસ્થાન લેનાર વ્યક્તિ, રાજ્ય સરકારને એવી સમિતિએ ભલામણ કર્યા મુજબની વિકાસયોજના મોકલશે.

243યચ. વિદ્યમાન કાયદાઓ અને નગરપાલિકાનું સાતત્ય——આ ભાગમાં ગમે તે જણાવવામાં આવેલ હોય તે છતાં, સંવિધાનિક (ચુંમોતેરમા સુધારા) અધિનિયમ, 1992ના આરંભની તરત પહેલાં રાજ્યમાં અમલમાં હોય તેવા નગરપાલિકાને લગતા કોઈપણ કાયદાની જોગવાઈ, આ ભાગની જોગવાઈઓ સાથે અસંગત હોય તેટલે સુધી તે, સક્ષમ વિધાનમંડળ અથવા બીજા સક્ષમ સત્તામંડળ સુધારો ન કરે અથવા કમી ન કરે અથવા આવા આરંભથી એક વર્ષ પૂરું ન થાય, તે બેમાંથી જે વહેલું બને ત્યાં સુધી, અમલમાં હોવાનું ચાલું રહેશે:

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, આવા આરંભની તરત અગાઉ અસ્તિત્વ ધરાવતી તમામ નગરપાલિકા, તેમની મુદત પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી ચાલુ રહેશે, સિવાય કે તે રાજ્યની વિધાનસભાએ અથવા વિધાન પરિષદ ધરાવતા રાજ્યની બાબતમાં, તે રાજ્યના વિધાનમંડળના દરેક ગૃહે, તે મુજબનો ઠરાવ પસાર કરીને તેનું સત્વરે વિસર્જન કર્યું હોય.

243યછ. ચૂંટણી સંબંધી બાબતોમાં ન્યાયાલયની દરમિયાનગીરી સામે બાધ——આ સંવિધાનમાં ગમે તે જોગવાઇ કરેલ હોય તે છતાં,——

(ક) અનુચ્છેદ 243યક હેઠળ કરેલા અથવા કર્યા હોવાનું આવશ્યક હોય તેવા મતદારમંડળોના સીમાંકનને અથવા આવા મતદારમંડળોને બેઠકો ફાળવવાને લગતા કોઈપણ કાયદાની કાયદેસરતા અંગે, કોઈપણ ન્યાયાલયમાં વાંધો ઉઠાવી શકાશે નહિ;

(ખ) કોઈપણ નગરપાલિકાની ચૂંટણી સામે, રાજ્ય વિધાનમંડળે કરેલા કોઈપણ કાયદાથી, અથવા તે હેઠળ જેના માટે જોગવાઈ કરી હોય તેવા સત્તામંડળ સમક્ષ અને તેવી રીતે ચૂંટણી અરજી રજૂ કરી હોય તે સિવાય, વાંધો લઇ શકાશે નહિ.]

[1][ભાગ IXખ

સહકારી મંડળીઓ

243યજ. વ્યાખ્યાઓ——આ ભાગમાં, સંદર્ભથી અન્ય અર્થ થતો ન હોય તે સિવાય,——

(ક) "અધિકૃત વ્યક્તિ" એટલે કે અનુચ્છેદ 243યથમાં ઉલ્લેખિત વ્યક્તિ;

(ખ) "બોર્ડ" એટલે મંડળીના કામકાજના સંચાલનની દિશા અને નિયંત્રણ જેને સોંપવામાં આવેલ હોય તેવું ગમે તે નામે ઓળખાતું બોર્ડ ઑફ ડાયરેક્ટર્સ અથવા સંચાલકમંડળ;

(ગ) "સહકારી મંડળી" એટલે કોઈ રાજ્યમાં જે તે સમયે અમલમાં હોય તેવી સહકારી મંડળીઓને લગતા કોઈ કાયદા હેઠળ નોંધાયેલ અથવા નોંધાયેલ મનાતી મંડળી;

(ઘ) "બહુરાજ્ય સહકારી મંડળી" એટલે ફક્ત એક જ રાજ્ય પૂરતા જેના ઉદ્દેશો મર્યાદિત ન હોય અને એવી સહકારી મંડળીઓને લગતું જે તે સમયે અમલી કોઈ કાયદા હેઠળ નોંધાયેલ અથવા નોંધાયેલ મનાતી મંડળી;

(ઙ) "હોદ્દેદારો" એટલે સહકારી મંડળીના પ્રમુખ, ઉપ-પ્રમુખ, અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યક્ષ, મંત્રી અથવા ખજાનચી અને તેમાં કોઈપણ સહકારી મંડળીના બોર્ડ દ્વારા ચૂંટાયેલ હોય તેવી વ્યક્તિનો સમાવેશ થાય છે;

(ચ) "રજિસ્ટ્રાર" એટલે બહુરાજ્ય સહકારી મંડળીના સંબંધમાં કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નિમણૂક પામેલ કેન્દ્રીય રજિસ્ટ્રાર અને સહકારી મંડળીઓના સંબંધમાં રાજ્યના વિધાનમંડળે ઘડેલા કોઈ કાયદા હેઠળ રાજ્ય સરકાર દ્વારા નિમણૂક પામેલ સહકારી મંડળીઓ માટેના રજિસ્ટ્રાર;

(છ) "રાજ્ય અધિનિયમ" એટલે રાજ્યના વિધાનમંડળ દ્વારા ઘડવામાં આવેલ કાયદો;

(જ) "રાજ્ય સ્તરની સહકારી મંડળી" એટલે કે સમગ્ર રાજ્ય ક્ષેત્રમાં પોતાની કામગીરીનો વ્યાપ ધરાવતી સહકારી મંડળી અને રાજ્યના વિધાનમંડળે ઘડેલ કોઈપણ કાયદાથી તે મુજબ વ્યાખ્યાયિત કરેલ સહકારી મંડળી.

243યઝ. સહકારી મંડળીઓનું સ્થાપન——આ ભાગની જોગવાઈઓને અધીન, કોઈ રાજ્યનું વિધાનમંડળ, કાયદા દ્વારા, સ્વૈચ્છિક રચના, લોકતાંત્રિક સભ્ય-નિયંત્રણ, સભ્ય-આર્થિક ભાગીદારી અને સ્વાયત્ત કામગીરીના સિદ્ધાંતો પર આધારિત સહકારી મંડળીઓના સ્થાપન, નિયમન અને વિસર્જનને લગતી જોગવાઈઓ કરી શકશે.

[1] સંવિધાનના (સત્તાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2011, કલમ 4, ભાગ IXખ ઉમેરેલ છે (તારીખ 15-2-2012થી અમલી).

243યગ. બોર્ડ અને તેના હોદ્દેદારોની સંખ્યા અને હોદ્દાની મુદત——(1) બોર્ડ, રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદાથી જોગવાઈ કરે તેટલી સંખ્યાના ડિરેક્ટરોનું બનેલું રહેશે:

પરંતુ સહકારી મંડળીના ડિરેક્ટરોની મહત્તમ સંખ્યા એકવીસથી વધશે નહીં:

વધુમાં કોઈ રાજ્ય વિધાનમંડળ કાયદાથી, એવી પ્રત્યેક સહકારી મંડળીના બોર્ડમાં અનુસૂચિત જાતિ અથવા અનુસૂચિત જનજાતિ માટે એક બેઠક અને મહિલાઓ માટે બે બેઠકની અનામતની જોગવાઈ બોર્ડમાં કરશે જેમાં સભ્યો આવા વર્ગ અથવા વ્યક્તિઓનાં જૂથમાંથી રહેશે.

(2) બોર્ડના ચૂંટાયેલા સભ્યો અને હોદ્દેદારોના હોદ્દાની મુદત, ચૂંટણીની તારીખથી પાંચ વર્ષની રહેશે અને હોદ્દેદારોની મુદત બોર્ડની મુદત જેટલી જ રહેશે:

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, બોર્ડના હોદ્દાની મુદત તેની મૂળ મુદતના અડધા કરતાં ઓછી હોય તેવા સંજોગોમાં, આકસ્મિક ખાલી પડેલ જગ્યા, તેના સંબંધિત સભ્યોના, તે જ વર્ગમાંથી નામનિયુક્તિ દ્વારા ખાલી પડેલી જગ્યા બોર્ડ ભરી શકશે.

(3) રાજ્યનું વિધાનમંડળ, કાયદા દ્વારા મંડળના બોર્ડના સભ્યો તરીકે સહકારી મંડળીએ હાથ ધરેલા ઉદ્દેશો અને પ્રવૃત્તિઓને લગતા બીજા કોઈ ક્ષેત્રમાં બેંક વ્યવહાર, સંચાલન, નાણાં અથવા જે તે ક્ષેત્રમાં વિશેષ અનુભવ ધરાવતા બોર્ડના સભ્ય તરીકે વ્યક્તિઓની સહવરણી માટે કાયદાથી જોગવાઈઓ કરી શકશે:

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, આવા સહવરણી થયેલા સભ્યોની સંખ્યા, ખંડ (1)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા એકવીસ ડિરેક્ટર ઉપરાંત બે સભ્યો કરતાં વધુ હોવી જોઈએ નહિ:

આ ઉપરાંત આવા સહવરણી થયેલા સભ્યોને સહકારી મંડળીની કોઈ ચૂંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર રહેશે નહીં અથવા બોર્ડના હોદ્દેદારો તરીકે ચૂંટાવાને પાત્ર રહેશે નહીં:

ઉપરાંત સહકારી મંડળીના કાર્યલક્ષી ડિરેક્ટરો, બોર્ડના સભ્યો તરીકે પણ રહેશે અને આવા સભ્યોને ખંડ (1)ના પ્રથમ પરંતુકમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા ડિરેક્ટરોની કુલ સંખ્યાની ગણતરી કરવાના હેતુ માટે બાકાત રાખવામાં આવશે.

243યટ. બોર્ડના સભ્યોની ચૂંટણી——(1) રાજ્યના વિધાનમંડળ દ્વારા ઘડવામાં આવેલ કોઈપણ કાયદામાં ગમે તે જોગવાઇ હોય તેમ છતાં, બોર્ડની ચૂંટણી બોર્ડની મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં ચૂંટણી યોજાશે જેથી બોર્ડના સભ્યોના હોદ્દાની અવધિ પૂરી થયે તરત જ બોર્ડના નવા ચૂંટાયેલા સભ્યો હોદ્દો ધારણ કરી શકે.

(2) સહકારી મંડળીની તમામ ચૂંટણી માટે વિધાનમંડળ દ્વારા કાયદાની જોગવાઈ કરવામાં આવે તેવા સત્તાધિકારી અથવા મંડળે મતદાર યાદી તૈયાર કરાવવાની રહેશે અને એ તમામ ચૂંટણીઓના સંચાલનની દેખરેખ, નિયંત્રણ, માર્ગદર્શન તથા એ તમામ ચૂંટણીનું સંચાલન કરવાની બાબત સ્થાપિત થશે:

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, રાજ્યનું વિધાનમંડળ, આવી ચૂંટણીના સંચાલન માટે કાર્યરીતિ અને માર્ગદર્શિકાની જોગવાઈ કરી શકશે.

243યઠ. બોર્ડ અધિક્રમણ અને મોકૂફી તથા તેનું વચગાળાનું વ્યવસ્થાપન——(1) જે પ્રવર્તમાન અમલમાં હોય તેવા કોઈ કાયદામાં ગમે તે જોગવાઇ હોય તેમ છતાં, કોઈપણ બોર્ડને છ મહિનાથી વધુ અવધિ માટે અધિક્રમણ કરવામાં આવશે નહીં અથવા મોકૂફ રાખી શકાશે નહીં:

પરંતુ બોર્ડનું નીચેના સંજોગોમાં અધિક્રમણ કરી શકાશે અથવા મોકૂફી હેઠળ રાખી શકાશે –

(i) બોર્ડ સતત ચૂક કરે; અથવા

(ii) બોર્ડ પોતાની ફરજો નિભાવવામાં બેદરકારી દાખવે; અથવા

(iii) બોર્ડ દ્વારા સહકારી મંડળીના હિતો અથવા તેનાં સભ્યોના હિતોને પ્રતિકૂળ કોઈ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવેલી હોય; અથવા

(iv) બોર્ડના કાર્યો અથવા રચના બાબતે સ્થગિતતા ઊભી થઈ હોય; અથવા

(v) રાજ્યના વિધાનમંડળ દ્વારા કાયદાથી અનુચ્છેદ 243યટના ખંડ(2) અંતર્ગત અધિકૃત કરેલા સત્તાધિકારીએ અથવા મંડળે, રાજ્ય અધિનિયમની જોગવાઈઓ અનુસાર ચૂંટણીનું સંચાલન કરવામાં ચૂક કરી હોય.

ઉપરાંત કોઈપણ સરકારી શેર-ધારક અથવા સરકાર દ્વારા લોન અથવા નાણાંકીય સહાય અથવા કોઈ બાંયધરી આપેલી ન હોય ત્યારે આવી સહકારી મંડળીના બોર્ડનું અધિક્રમણ કરી શકાશે નહીં અથવા તેને મોકૂફી હેઠળ રાખી શકાશે નહીં:

ઉપરાંત, જે સહકારી મંડળી બેંક-વ્યવહારના ક્ષેત્રે કામ કરતી હોય તે કિસ્સામાં બેન્કના નિયમન અધિનિયમ, 1949ની (1949ના 10)જોગવાઈઓ પણ લાગુ પડશે:

ઉપરાંત, આ ખંડની જોગવાઈઓ અનુસાર બેંક-વ્યવહારના ક્ષેત્રે કામ કરતી બહુરાજ્ય સહકારી મંડળી સિવાયની સહકારી મંડળીના કિસ્સામાં, "છ મહિના" શબ્દોને બદલે, "એક વર્ષ" એ શબ્દો મુકાયેલ છે તે પ્રકારે અમલમાં રહેશે.

(2) બોર્ડ રદ કરવાના કિસ્સામાં, આવી સહકારી મંડળીના કામકાજનું સંચાલન કરવા માટે નિમાયેલ વહીવટદાર, ખંડ (1)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા સમયગાળાની મર્યાદામાં ચૂંટણી યોજશે અને ચૂંટણી બાદ ચૂંટાયેલ બોર્ડને સંચાલન સુપરત કરશે.

(3) રાજ્યનું વિધાનમંડળ, કાયદા દ્વારા, વહીવટદારની સેવા-શરતોની જોગવાઈઓ કરશે.

243યડ. સહકારી મંડળીઓના હિસાબોનું ઑડિટ—(1) રાજ્યનું વિધાનમંડળ, કાયદા દ્વારા, સહકારી મંડળીઓ દ્વારા હિસાબો જાળવવાની બાબતની અને દરેક નાણાંકીય વર્ષમાં ઓછામાં ઓછા એક વખત આવા હિસાબોના ઑડિટ સંબંધી જોગવાઈઓ કરી શકશે.

(2) રાજ્યનું વિધાનમંડળ, સહકારી મંડળીઓના હિસાબોના ઑડિટ માટે યોગ્ય હોય તેવા મહાલેખા પરીક્ષક અને હિસાબોની તપાસણી કરતી પેઢીઓની લઘુત્તમ લાયકાતો અને અનુભવ અંગેના નિયમો ઘડશે.

(3) દરેક સહકારી મંડળીનું ઑડિટ સહકારી મંડળીની સામાન્ય સભા દ્વારા નિમાયેલા અને ખંડ (2)માં નિર્દેશિત મહાલેખા પરીક્ષક અથવા હિસાબોની તપાસણી કરતી પેઢી દ્વારા કરાવવામાં આવશે.

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, આવા મહાલેખા પરીક્ષક અથવા હિસાબોની તપાસણી કરતી પેઢીની નિમણૂક, રાજ્ય સરકાર દ્વારા માન્ય થયેલી પૅનલ અથવા રાજ્ય સરકારે આ અર્થે અધિકૃત કરેલા અધિકારી દ્વારા કરવાની રહેશે.

(4) પ્રત્યેક સહકારી મંડળીના હિસાબો સંબંધિત નાણાંકીય વર્ષ પૂર્ણ થયાના છ મહિનાની અંદર ઑડિટ કરાવવા જોઈશે.

(5) રાજ્ય અધિનિયમથી વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવી હોય તેવી સર્વોચ્ચ સહકારી મંડળીના હિસાબોના ઑડિટ અહેવાલ, રાજ્ય વિધાનમંડળે કાયદા દ્વારા જોગવાઈ કરી હોય તેમ, રાજ્ય વિધાનમંડળ સમક્ષ મુકવામાં આવશે.

243યઢ. સામાન્ય સભાની બેઠકોનું આયોજન—રાજ્યનું વિધાનમંડળ કાયદાથી જોગવાઈઓ કરી શકશે કે દરેક સહકારી મંડળીની વાર્ષિક સામાન્યસભા બેઠક, સદરહુ કાયદામાં જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય તેવા કામકાજને ચલાવવા માટે નાણાંકીય વર્ષ પૂરું થયાના છ મહિનાના સમયગાળાની અંદર બોલાવવી જોઈશે.

243યણ. સભ્યનો માહિતી મેળવવાનો અધિકાર——(1) રાજ્યનું વિધાનમંડળ, કાયદા દ્વારા જોગવાઈ કરશે કે સહકારી મંડળીના દરેક સભ્યને સહકારી મંડળીની ખાતાવહી, માહિતી અને સહકારી મંડળીના હિસાબો સરળતાથી પ્રાપ્ત થઇ શકે.

(2) રાજ્યનું વિધાનમંડળ, કાયદા દ્વારા સહકારી મંડળીના વ્યવસ્થાપનમાં સભ્યોની ભાગીદારી નક્કી કરવા માટે, સભ્યો દ્વારા બેઠકોમાં હાજર રહેવાની લઘુત્તમ જરૂરિયાતને ધ્યાને લઈ જોગવાઈ કરશે.

(3) રાજ્યનું વિધાનમંડળ, કાયદા દ્વારા સહકારી મંડળીના સભ્યોના સહકારી શિક્ષણ અને તાલીમ માટે જોગવાઈ કરી શકશે.

243યત. પત્રકો——દરેક સહકારી મંડળીએ, નાણાંકીય વર્ષ પૂરું થયાના છ મહિનાની સમય મર્યાદામાં, રાજ્ય સરકાર દ્વારા નક્કી કરેલા સત્તાધીશને નીચેની બાબતોનાં પત્રકો ફાઈલ કરવા પડશે: ——

(ક) પોતાની કામગીરીનો વાર્ષિક અહેવાલ;

(ખ) પોતાના હિસાબોનું ઑડિટ થયેલું પત્રક;

(ગ) સહકારી મંડળીની સાધારણ સભા દ્વારા મંજૂર કર્યા મુજબ વધારાના (સરપ્લસ) નિકાલ માટેની યોજના

(ઘ) સહકારી મંડળીના પેટાકાયદામાં જો કોઈ સુધારા હોય તો તેની યાદી;

(ઙ) સામાન્ય સભા યોજવા અંગે અને જો ચૂંટણી યોજવાની થતી હોય તો, તે અંગેના જાહેરનામા; અને

(ચ) રજિસ્ટ્રાર દ્વારા રાજ્ય અધિનિયમની કોઈપણ જોગવાઈઓ અનુસાર મંગાવવામાં આવે તેવી અન્ય કોઈ માહિતી.

243યથ. ગુના અને સજા——(1) રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદા દ્વારા, સહકારી મંડળીઓ સંબંધિત અપરાધ અને એ અપરાધ માટેની સજા અંગે જોગવાઈઓ કરી શકશે.

(2) ખંડ(1) હેઠળ રાજ્ય વિધાનમંડળે કરેલ કોઈપણ કાયદામાં નીચેના કૃત્યો કરવાનો અથવા કાર્યલોપનો અપરાધ તરીકે સમાવેશ કરવો જોઈશે: ——

(ક) સહકારી મંડળી કે સત્તાધિકારી કે સભ્ય, જાણીકરીને ખોટું પત્રક બનાવે અથવા ખોટી માહિતી રજૂ કરે અથવા રાજ્ય અધિનિયમની જોગવાઈઓ હેઠળ કોઈ અધિકૃત કરેલ વ્યક્તિને માહિતી જાણી જોઇને રજૂ ન કરે;

(ખ) કોઈ વ્યક્તિ, જાણીકરીને અથવા કોઈપણ વાજબી કારણો વગર રાજ્ય અધિનિયમની જોગવાઈઓ હેઠળના કોઈ સમન્સ, માંગણી અથવા કરવામાં આવેલા રાજ્ય અધિનિયમની જોગવાઈઓ હેઠળ જારી કરાયેલ લેખિત હુકમનું પાલન ન કરે;

(ગ) કોઈપણ માલિક પૂરતા કારણ વગર, કામદારના ફંડમાંથી તેના દ્વારા કપાત કરવામાં આવેલી રકમ, કપાત કરવામાં આવી હોય તે તારીખથી ચૌદ દિવસની મુદતની અંદર સહકારી મંડળીને ચૂકવવામાં નિષ્ફળ રહે;

(ઘ) કોઈપણ અધિકારી અથવા કબજેદાર સહકારી મંડળીનાં પુસ્તકો, હિસાબો, દસ્તાવેજો, રેકોર્ડ્ઝ, રોકડ, જામીનખત અને અન્ય મિલકત કે જેના તે અધિકારી અથવા કબજેદાર છે, તેનો અધિકૃત વ્યક્તિને કબજો (પાછો) આપવામાં નિષ્ફળ રહે; અને

(ઙ) બોર્ડના સભ્યોની ચૂંટણી પહેલાં, તે દરમિયાન અથવા તે પછી કોઈપણ વ્યક્તિ અથવા પદાધિકારી કોઈ ગેરરીતિ આચરે.

243યદ. બહુરાજ્ય સહકારી મંડળીઓને લાગુ પડવા અંગે——આ ભાગની જોગવાઈઓ બહુરાજ્ય સહકારી મંડળીઓને "રાજ્ય વિધાનમંડળ", "રાજ્ય અધિનિયમ" અથવા "રાજ્ય સરકાર"ના કરેલા કોઈપણ ઉલ્લેખનો અર્થ અનુક્રમે "સંસદ", "કેન્દ્રીય અધિનિયમ" અથવા "કેન્દ્ર સરકાર"ના ઉલ્લેખ તરીકે કરી તેવાં ફેરફારને અધીન રેહશે.

243યધ. કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોને લાગુ પડવા અંગે——આ ભાગની જોગવાઈઓ સંઘરાજ્યોને (કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોને) લાગુ પડશે અને જે સંઘરાજ્યમાં વિધાનસભા ન હોય, ત્યાં તેના અમલીકરણમાં, રાજ્યના વિધાનમંડળના સંદર્ભોને બદલે અનુચ્છેદ 239 હેઠળ નિમાયેલા તેના વહીવટદારનો સંદર્ભ ગણવામાં આવશે અને જે સંઘરાજ્યમાં વિધાનસભા હોય, ત્યાં તે વિધાનસભાનો સંદર્ભ ગણવામાં આવશે:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, રાષ્ટ્રપતિ, રાજપત્રમાં જાહેરનામાથી, આદેશ કરી શકશે કે આ ભાગની જોગવાઈઓ, કોઈ સંઘપ્રદેશને અથવા તેઓ જાહેરનામામાં નિર્દિષ્ટ કરે તેવા તેના ભાગને લાગુ પડશે નહિ.

243યન. પ્રવર્તમાન કાયદો ચાલુ રાખવા અંગે——આ ભાગમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં, સંવિધાન (સત્તાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2011ના આરંભ પહેલાં રાજ્યમાં અમલમાં હોય તેવી સહકારી મંડળીઓ સંબંધિત કોઈપણ કાયદાની કોઈપણ જોગવાઈ કે જે આ ભાગની જોગવાઈઓ સાથે અસંગત હોય, તે સક્ષમ વિધાનમંડળ અથવા બીજા સક્ષમ સત્તામંડળ દ્વારા સુધારવામાં અથવા રદ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી અથવા આવા આરંભની તારીખથી એક વર્ષની મુદત પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી બેમાંથી જે મુદત ઓછી હોય ત્યાં સુધી અમલમાં ચાલુ રહેશે.]

ભાગ X

અનુસૂચિત અને જનજાતિ વિસ્તારો

244. અનુસૂચિત વિસ્તારો અને જનજાતિ વિસ્તારોનો વહીવટ—(1) [1][આસામ, [2][[3][મેઘાલય, ત્રિપુરા અને મિઝોરમ] રાજ્યો]] સિવાયના [4]*** કોઈપણ રાજ્યમાંના અનુસૂચિત વિસ્તારો અને અનુસૂચિત જનજાતિઓના વહીવટ અને નિયંત્રણને પાંચમી અનુસૂચિની જોગવાઈઓ લાગુ પડશે.

(2) [1][આસામ, [2][[5][મેઘાલય, ત્રિપુરા] અને મિઝોરમ] રાજ્યોમાંના] જનજાતિ વિસ્તારોના વહીવટને છટ્ઠી અનુસૂચિની જોગવાઈઓ લાગુ પડશે.

[6][**244ક. આસામના અમુક જનજાતિ વિસ્તારોને સમાવતા સ્વાયત્ત રાજ્યની રચના અને તેનાં માટે સ્થાનિક વિધાનમંડળ, મંત્રીમંડળ અથવા બન્નેની રચના**—(1) આ સંવિધાનમાં ગમે તે જોગવાઇ હોય તે છતાં, સંસદ, કાયદાથી આસામ રાજ્યમાં જેમાં છટ્ઠી અનુસૂચિમાં પરિચ્છેદ 20 સાથે જોડેલા પત્રકના [7][ભાગ I]માં નિર્દિષ્ટ કરેલ તમામ અથવા કોઈપણ જનજાતિ વિસ્તારોનો (પૂર્ણતઃ અથવા અંશતઃ) સમાવેશ થયો હોય તેવું સ્વાયત્ત રાજ્ય રચી શકશે, અને તે માટે—

(ક) સ્વાયત્ત રાજ્યના વિધાનમંડળ તરીકે કાર્ય બજાવવા માટે ચૂંટાયેલા અથવા અંશતઃ અથવા નિયુક્ત થયેલા અને અંશતઃ ચૂંટાયેલા મંડળની, અથવા

(ખ) મંત્રીમંડળની,

અથવા બન્નેની રચના કરી શકશે અને એ દરેકની રચના, સત્તા અને કાર્યો તે કાયદામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા રહેશે.

(2) ખંડ (1)માં ઉલ્લેખિત કોઈ કાયદાથી ખાસ કરીને,—

---

[1] ઉત્તર પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 71થી "આસામ રાજ્ય" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 21-1-1972થી અમલી).

[2] સંવિધાન (ઓગણપચાસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1984ની કલમ 2થી, "અને મેઘાલય" એ શબ્દોના સ્થાને આ ઉલ્લેખ મૂક્યો છે (તારીખ 1-4-1985થી અમલી).

[3] મિઝોરમ રાજ્ય અધિનિયમ, 1986 (1986ના 34)ની કલમ 39થી "મેઘાલય અને ત્રિપુરા"ના સ્થાને આ ઉલ્લેખ મૂક્યો છે (તારીખ 20-2-1987થી અમલી).

[4] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક અથવા ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા" એ શબ્દો અને અક્ષરો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[5] મિઝોરમ રાજ્ય અધિનિયમ, 1986 (1986ના 34)ની કલમ 39 દ્વારા "મેઘાલય અને ત્રિપુરા રાજ્યો અને મિઝોરમના કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 20-2-1987થી અમલી).

[6] સંવિધાન (બાવીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1969ની કલમ 2થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 25-9-1969થી અમલી).

[7] ઉત્તર પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 71થી "ભાગ કમાં" એ શબ્દોને સ્થાને આ ઉલ્લેખ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 21-1-1972થી અમલી).

(ક) રાજ્ય યાદી અથવા સમવર્તી યાદીમાં ગણાવેલી કઈ બાબતો અંગે આસામ રાજ્યના વિધાનમંડળને બાકાત રાખીને અથવા બાકાત રાખ્યા વગર સ્વાયત્ત રાજ્યના વિધાનમંડળને તેના સમગ્ર પ્રદેશ અથવા તેના કોઈ ભાગ માટે કાયદા ઘડવાની સત્તા રહેશે તે નિર્દિષ્ટ કરી શકાશે;

(ખ) સ્વાયત્ત રાજ્યની કારોબારી સત્તા કઈ બાબતો સુધી વિસ્તરશે તે નક્કી કરી શકાશે;

(ગ) આસામ રાજ્યએ લાદેલા કોઈ કરની રકમ, જેટલે અંશે તેની આવક સ્વાયત્ત રાજ્યમાંથી મળેલી હોય તેટલે અંશે, સ્વાયત્ત રાજ્યને સોંપી દેવામાં આવશે એવી જોગવાઈ કરી શકાશે;

(ઘ) આ સંવિધાનના કોઈપણ અનુચ્છેદમાં રાજ્યના ઉલ્લેખમાં સ્વાયત્ત રાજ્યના ઉલ્લેખનો સમાવેશ થાય છે એવો અર્થ કરવામાં આવે એવી જોગવાઈ કરી શકાશે; અને

(ઙ) જરૂરી જણાય તેવી પૂરક, આનુષંગિક અને પારિણામિક જોગવાઈઓ કરી શકાશે.

(3) ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના કોઈ કાયદાનો સુધારો જેટલે અંશે ખંડ (2)ના પેટા-ખંડ (ક) અથવા પેટા-ખંડ (ખ) ને લગતો હોય તેટલે અંશે તે સુધારો સંસદના દરેક ગૃહમાં હાજર રહીને મત આપનારા ઓછામાં ઓછા બે તૃતીયાંશ સભ્યોની બહુમતીથી પસાર થયો ન હોય તો તે સુધારો અમલમાં આવશે નહિ.

(4) આ અનુચ્છેદમાં ઉલ્લેખેલ છે એવો કોઈપણ કાયદો અનુચ્છેદ 368ના હેતુઓ માટે આ સંવિધાનનો સુધારો છે એમ ગણાશે નહિ; પછી ભલે તે કાયદામાં આ સંવિધાનને સુધારતી હોય તેવી અથવા જેની અસર આ સંવિધાન સુધાર્યા જેવી થતી હોય તેવી કોઈપણ જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય.]

ભાગ XI
સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચેના સંબંધો

પ્રકરણ I—ધારાકીય સંબંધો

ધારાકીય સત્તાની વહેંચણી

245. સંસદ અને રાજ્યોના વિધાનમંડળોએ ઘડેલા કાયદાઓની વ્યાપ્તિ—(1) આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન, સંસદ, ભારતના સમગ્ર પ્રદેશ કે તેના કોઈ ભાગ માટે કાયદા કરી શકશે, અને રાજ્યનું વિધાનમંડળ સમગ્ર રાજ્ય કે તેના કોઈ ભાગ માટે કાયદા કરી શકશે.

(2) સંસદ દ્વારા ઘડવામાં આવેલ કોઈપણ કાયદો, તે બાહ્ય પ્રાદેશિક સીમાઓમાં અમલી હોવાના કારણે અમાન્ય ગણાશે નહિ.

246. સંસદ અને રાજ્યોના વિધાનમંડળોએ ઘડેલા કાયદાઓનું વિષયવસ્તુ—(1) ખંડ (2) અને ખંડ (3)માં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં, સાતમી અનુસૂચિમાંની યાદી I (આ સંવિધાનમાં "સંઘ યાદી" તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે)માં ગણાવેલી કોઈપણ બાબત અંગે કાયદા ઘડવાની સંપૂર્ણ સત્તા સંસદને છે.

(2) ખંડ (3)માં ગમે તે જણાવાયેલ હોય તે છતાં, સંસદને અને ખંડ(1)ને અધીન, [1]*** કોઈ રાજ્યના વિધાનમંડળને પણ, સાતમી અનુસૂચિની યાદી III (આ સંવિધાનમાં "સમવર્તી યાદી" તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે)માં ગણાવેલી કોઈપણ બાબત અંગે કાયદા ઘડવાની સત્તા છે.

(3) ખંડ (1) અને ખંડ (2)ને અધીન, [1]*** કોઈ રાજ્યના વિધામમંડળને જે તે રાજ્ય કે તેના કોઈ ભાગ માટે સાતમી અનુસૂચિમાંની યાદી II (આ સંવિધાનમાં "રાજ્ય યાદી" તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે)માં ગણાવેલી કોઈપણ બાબત અંગે કાયદા ઘડવાની સત્તા છે.

(4) [2][કોઈ રાજ્યમાં] સમાવિષ્ટ ન હોય તેવા ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગ માટે કોઈ બાબત રાજ્ય યાદીમાં ગણાવેલી હોય તે છતાં, સંસદને તે બાબત અંગે કાયદા ઘડવાની સત્તા છે.

[3][**246ક. વસ્તુ અને સેવા કરના સંદર્ભમાં વિશેષ જોગવાઈ**—(1) અનુચ્છેદ 246 અને 254માં સમાવિષ્ટ હોવા છતાં, સંસદ અને ખંડ (2)ને અધીન દરેક રાજ્યની વિધાનસભા, સંઘ દ્વારા અથવા આવા રાજ્ય દ્વારા લાદવામાં આવેલા વસ્તુ અને સેવા કરના સંદર્ભમાં કાયદો બનાવવાની સત્તા ધરાવે છે.

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિ (1-11-1956)થી "પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક અથવા ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા" એ શબ્દો અને અક્ષરો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક અથવા ભાગ ખમાં" એ શબ્દોને સ્થાને, આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[3] સંવિધાન (એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ 2016ની કલમ 2થી દાખલ કરેલ છે (તારીખ 16-9-2016થી અમલી).

(2) આંતર-રાજ્ય વ્યાપાર અથવા વાણિજ્ય દરમિયાન માલસામાનનો પુરવઠો, અથવા સેવાઓ અથવા બન્નેનો પુરવઠો થાય છે ત્યાં માલ અને સેવા કરના સંદર્ભમાં કાયદો બનાવવાની સંસદને વિશિષ્ટ સત્તા છે.

સ્પષ્ટીકરણ—આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓ, 279કના ખંડ (5)માં ઉલ્લેખિત માલ અને સેવાના સંદર્ભમાં માલ અને સેવાકર કાઉન્સિલ દ્વારા ભલામણ કરાયેલ તારીખથી અમલમાં આવશે.]

247. અમુક વધારાના ન્યાયાલયોની સ્થાપના માટે જોગવાઈ કરવાની સંસદની સત્તા——આ પ્રકરણમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં, સંસદે ઘડેલા કાયદાઓના અથવા સંઘ-યાદીમાં ગણાવેલી બાબત અંગે કોઈ વિદ્યમાન કાયદાના વધુ સારા અમલ માટે કોઈ વધારાના ન્યાયાલયની સ્થાપના કરવાની જોગવાઈ, સંસદ કાયદાથ દ્વારા, કરી શકશે.

248. વિધિ-વિધાનની શેષ સત્તાઓ——(1) [1][સંસદની કલમ 246કને અધીન] સમવર્તી યાદી અથવા રાજ્ય યાદીમાં ન ગણાયેલ કોઈપણ બાબતના સંદર્ભમાં કોઈપણ કાયદો બનાવવાની વિશિષ્ટ સત્તા ધરાવે છે.

(2) ઉપરોક્ત બેમાંથી કોઈપણ યાદીમાં નહિ જણાવેલો કર લાદતો કાયદો ઘડવાની સત્તાનો એ સત્તામાં સમાવેશ થશે.

249. રાજ્ય યાદીમાંની કોઈ બાબત અંગે રાષ્ટ્રીય હિતમાં કાયદા ઘડવાની સંસદની સત્તા——(1) આ પ્રકરણની ઉપરોક્ત જોગવાઈઓમાં ગમે તે જણાવવામાં આવેલ હોવા છતાં, જો રાજ્યસભા દ્વારા હાજર અને મતદાન કરતા સભ્યોના ઓછામાં ઓછા બે તૃતીયાંશ સભ્યોના ટેકાવાળા ઠરાવથી જાહેર કરે કે ઠરાવમાં નિદિષ્ટ કરેલ રાજ્ય યાદીમાં દર્શાવેલ બાબત રાષ્ટ્રીય હિતમાં છે તો સંસદ [2][અનુચ્છેદ 246ક હેઠળ પૂરી પાડવામાં આવેલ વસ્તુ અને સેવા કર અથવા] ઠરાવથી રાજ્યની સૂચિમાં સૂચિબદ્ધ બાબતમાં કાયદો બનાવી શકશે, અને જ્યાં સુધી તે ઠરાવ અમલમાં છે, ત્યાં સુધી સંસદ તે વિષયના સંદર્ભમાં ભારતના સંપૂર્ણ રાજ્યક્ષેત્ર અથવા તેના કોઈપણ ભાગ માટે કાયદો ઘડવાનું કાયદેસર ગણવામાં આવશે.

(2) ખંડ (1) હેઠળ પસાર થયેલો ઠરાવ, તેમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી એક વર્ષથી વધુ નહિ તેટલી મુદત સુધી અમલમાં રહેશે:

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે, એવા કોઈ ઠરાવનો અમલ ચાલુ રાખવાની અનુમતિ આપતો ઠરાવ જો અને જેટલીવાર ખંડ(1) ની જોગવાઈ મુજબ પસાર કરવામાં આવે તો અને તેટલી વાર તે ઠરાવ, જે તારીખથી આ ખંડ હેઠળ અન્યથા તેનો અમલ બંધ થયો હોત તો તે તારીખથી વધુ એક વર્ષની મુદત સુધી અમલમાં ચાલુ રહેશે.

(3) ખંડ (1) હેઠળ ઠરાવ પસાર ન થયો હોત, તો જે કાયદા ઘડવાની સંસદને સત્તા ન હોત એવો સંસદે ઘડેલો કાયદો તેની અક્ષમતાના પ્રમાણમાં તે ઠરાવનો અમલ બંધ થયા પછી છ મહિનાની મુદત પૂરી થયે, સદરહુ મુદત પૂરી થયા પહેલાં કરેલા કે કર્યા વિના રહેવા દીધેલાં કાર્યો સિવાયની અન્ય બાબતો અંગે અમલમાં રહેશે નહિ.

---

[1] સંવિધાન (એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ, 2016ની કલમ 3થી "સંસદ"ના સ્થાને આ શબ્દ મૂક્યો છે (તારીખ 16-9-2016થી અમલી).

[2] સંવિધાન (એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ, 2016ની કલમ 4થી દાખલ કરેલ છે (તારીખ 16-9-2016થી અમલી).

250. કટોકટીનું જાહેરનામું અમલમાં હોય તો રાજ્ય બાબત અંગે કાયદા ઘડવાની સંસદની સત્તા——(1) આ પ્રકરણમાં ગમે તે જણાવવામાં આવેલ હોય તે છતાં, કટોકટીનું જાહેરનામું અમલમાં હોય ત્યાં સુધી, [1][અનુચ્છેદ 246ક હેઠળ પૂરી પાડવામાં આવેલ માલ અને સેવા કર અથવા] રાજ્યની સૂચિમાં ઉલ્લેખિત કોઈપણ વિષય સંદર્ભે ભારતના સમગ્ર પ્રદેશ અથવા તેના કોઈપણ ભાગ માટે કાયદા ઘડવાની સંસદને સત્તા રહેશે.

(2) કટોકટીનું જાહેરનામું થઈ ન હોય તો જે કાયદો ઘડવા સંસદને સત્તા ન હોય એવો કોઈ સંસદે ઘડેલો કાયદો, જાહેરનામાનો અમલ બંધ થયા પછી, છ મહિનાની મુદત પૂરી થયે, ઉલ્લેખિત મુદત પૂરી થયા પહેલાં કરેલા કે કર્યા વિના રહેવા દીધેલાં કાર્યો સિવાયની બીજી બાબતો અંગે અમલમાં રહેશે નહિ.

251. અનુચ્છેદ 249 અને 250 હેઠળ સંસદ અને રાજ્યોના વિધાનમંડળે ઘડેલા કાયદા વચ્ચે અસંગતતા——આ સંવિધાન હેઠળ રાજ્યના વિધાનમંડળને કોઈ કાયદો ઘડવાની સત્તા અનુચ્છેદ 249 અને 250માંની કોઈપણ જોગવાઇથી મર્યાદિત થશે નહિ, પરંતુ રાજ્યના વિધાનમંડળે ઘડેલા કાયદાની કોઈ જોગવાઈ, સંસદે ઉપર્યુક્ત બન્નેમાંની કોઈ અનુચ્છેદ હેઠળ કાયદા ઘડવાની સત્તા હેઠળ ઘડેલા કાયદાની કોઈ જોગવાઈઓથી વિસંવાદી હોય, તો સંસદે ઘડેલો કાયદો, રાજ્યના વિધાનમંડળે ઘડેલા કાયદા પહેલાં કે પછી પસાર થયો હોય તેમ છતાં તે અમલી બનશે, અને રાજ્યના વિધાનમંડળે ઘડેલો કાયદો, વિસંવાદિતા પૂરતો, પરંતુ સંસદે ઘડેલો કાયદો અમલમાં રહે ત્યાં સુધી જ, બિનઅમલી રહેશે.

252. બે અથવા વધારે રાજ્યો માટે તેમની સંમતિથી કાયદા ઘડવાની સંસદની સત્તા અને અન્ય કોઇ રાજ્ય તરફથી આ વિધિ-વિધાનની સ્વીકૃતિ——(1) જો બે અથવા વધુ રાજ્યોના વિધાનમંડળોને એવું ઇષ્ટ જણાય કે, જે બાબતો અંગે અનુચ્છેદ 249 અને 250માં જોગવાઈ કર્યા સિવાય સંસદને રાજ્યો માટે કાયદા ઘડવાની સત્તા નથી, તે પૈકી કોઈપણ બાબતનું તે રાજ્યોમાં સંસદ દ્વારા કાયદાથી નિયમન કરવામાં આવે, અને જો તે રાજ્યોના વિધાનમંડળોના તમામ ગૃહો તે આશયના ઠરાવો પસાર કરે, તો સંસદ માટે તે બાબતનું તે મુજબ નિયમન કરતો અધિનિયમ પસાર કરવાનું કાયદેસર ગણાશે; અને આ રીતે પસાર કરેલો કોઈપણ અધિનિયમ તે રાજ્યોને અને તે પછી જે કોઈ અન્ય રાજ્ય તે બાબતમાં તેના વિધાનમંડળના ગૃહમાં અથવા જ્યાં બે ગૃહો હોય ત્યાં તે દરેક ગૃહમાં ઠરાવ પસાર કરીને તેને સ્વીકારે તે રાજ્યને લાગુ પડશે.

---

[1] સંવિધાન (એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ, 2016ની કલમ 5થી દાખલ કરેલ છે (તારીખ 16-9-2016થી અમલી).

(2) સંસદે એ રીતે પસાર કરેલો કોઈ કાયદો, એ જ રીતે પસાર કરેલા કે સ્વીકારવામાં આવેલાં સંસદના કાયદાથી સુધારી કે રદ કરી શકાશે, પણ તે લાગુ પડતો હોય એવા કોઈ રાજ્યની બાબતમાં, તે રાજ્યના વિધાનમંડળના અધિનિયમથી તેને સુધારી કે રદ કરી શકાશે નહિ.

253. આંતરરાષ્ટ્રીય સમજૂતીઓના અમલીકરણ માટે વિધિ-વિધાન——આ પ્રકરણની પૂર્વવર્તી જોગવાઈઓમાં ગમે તે જણાવાયેલ હોય તે છતાં, અન્ય કોઈ દેશ કે દેશો સાથેની કોઈ સંધિ, સમજૂતી કે કરારનામાના અથવા આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલન, સંઘ કે અન્ય મંડળમાં કરેલા કોઈ નિર્ણયના પાલન માટે ભારતના સમગ્ર રાજ્યક્ષેત્ર કે તેના કોઈ ભાગ માટે સંસદને કોઈપણ કાયદા ઘડવાની સત્તા છે.

254. સંસદે ઘડેલા કાયદા અને રાજ્યોના વિધાનમંડળોએ ઘડેલા કાયદા વચ્ચે અસંગતતા–– (1) કોઈ રાજ્યના વિધાનમંડળે ઘડેલા કાયદાની કોઈ જોગવાઈ, જો સંસદને જે કાયદા ઘડવાની સત્તા હોય એવા તેણે ઘડેલા કાયદાની કોઈ જોગવાઈથી અથવા સમવર્તી યાદીમાં વર્ણવવામાં આવેલ કોઈ એક બાબત સંબંધે વિદ્યમાન કાયદાની કોઈ જોગવાઈથી વિસંવાદી હોય તો, ખંડ (2)ની જોગવાઈઓને અધીન, સંસદે ઘડેલો કાયદો, એવા રાજ્યના વિધાનમંડળે ઘડેલા કાયદા અગાઉ કે પછી પસાર થયો હોય તો પણ, તે કાયદો અથવા જે હોય તે વિદ્યમાન કાયદો પ્રવર્તશે અને રાજ્યના વિધાનમંડળે ઘડેલો કાયદો, વિસંવાદિતાના પ્રમાણમાં રદબાતલ બનશે.

(2) જ્યાં [1]*** રાજ્યના વિધાનમંડળે સમવર્તી યાદીમાં વર્ણવવામાં આવેલ કોઈ એક બાબત સંબંધમાં ઘડેલા કાયદામાં, સંસદે કરેલા અગાઉના કાયદાની અથવા તે બાબત સંબંધમાં વિદ્યમાન કાયદાની જોગવાઈઓથી વિસંવાદી કોઈ જોગવાઈનો સમાવેશ થતો હોય, ત્યારે એવા રાજ્યના વિધાનમંડળે એ રીતે ઘડેલો કાયદો, તેને રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે અનામત રાખવામાં આવેલો હોય અને તેને તેમની અનુમતિ મળી હોય, તો તે રાજ્યમાં પ્રવર્તશે:

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે સંસદને કોઈપણ સમયે એ જ બાબત અંગે રાજ્યના વિધાનમંડળે એ રીતે ઘડેલા કાયદામાં ઉમેરો કરતા, સુધારો કરતા, ફેરફાર કરતા કે રદ કરતા કાયદા સહિત કોઈ કાયદો અધિનિયમિત કરવામાં આ ખંડમાંનું કંઈ પણ અટકાવશે નહિ.

255. ભલામણો અને પૂર્વ-મંજૂરીની જરૂરિયાતને ફક્ત પ્રક્રિયાત્મક બાબતો ગણાશે—— સંસદનો અથવા [1]*** કોઈ રાજ્યના વિધાન મંડળનો કોઈપણ કાયદો અને એવા કાયદાની કોઈપણ જોગવાઈ, જો તે કાયદાને——

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી, "પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક અથવા ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા" એ શબ્દો અને અક્ષરો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

(ક) જ્યારે રાજ્યપાલની ભલામણની જરૂર હોય ત્યાં, રાજ્યપાલે અથવા રાષ્ટ્રપતિએ;

(ખ) જ્યારે રાજપ્રમુખની ભલામણની જરૂર હોય ત્યાં, રાજપ્રમુખે અથવા રાષ્ટ્રપતિએ;

(ગ) રાષ્ટ્રપતિની ભલામણ કે પૂર્વ-મંજૂરીની જરૂર હોય ત્યાં, રાષ્ટ્રપતિએ અનુમતિ આપી હોય તો, તે આ સંવિધાનથી આવશ્યક ગણેલી કોઈ ભલામણ કરવામાં કે પૂર્વ-મંજૂરી આપવામાં આવી ન હતી તે કારણે અમાન્ય ગણાશે નહિ.

પ્રકરણ II——વહીવટી સંબંધો

સામાન્ય

256. રાજ્યોની અને સંઘની ફરજ——દરેક રાજ્યની કારોબારી સત્તા એવી રીતે વાપરવામાં આવશે કે જેથી સંસદે ઘડેલા કાયદાઓનું અને તે રાજ્યમાં લાગુ પડતા વિદ્યમાન કાયદાઓનું પાલન થાય અને તે હેતુ માટે ભારત સરકારને જરૂર જણાય એવા આદેશો કોઈ રાજ્યને આપવા સુધી સંઘની કારોબારી સત્તા વિસ્તરશે:

257. અમુક સંજોગોમાં રાજ્યો ઉપર સંઘનું નિયંત્રણ——(1) દરેક રાજ્યની કારોબારી સત્તા એવી રીતે વાપરવામાં આવશે કે જેથી સંઘની કારોબારી સત્તા વાપરવામાં અવરોધ આવે નહિ કે તેને પ્રતિકૂળ અસર થાય નહિ અને તે હેતુ માટે ભારત સરકારને જરૂર જણાય એવા આદેશો કોઈ રાજ્યને આપવા સુધી સંઘની કારોબારી સત્તા વિસ્તરશે.

(2) આદેશથી જેમને રાષ્ટ્રીય અથવા લશ્કરી મહત્ત્વના હોવાનું જાહેર કરેલા હોય એવા સંદેશા વ્યવહારના સાધનોના બાંધકામ અને નિભાવ વિશે રાજ્યને આદેશો આપવા સુધી સંઘની કારોબારી સત્તા વિસ્તરશે:

પરંતુ જોગવાઇ કરવામાં આવે છે કે રાજમાર્ગો અથવા જળમાર્ગોને રાષ્ટ્રીય રાજમાર્ગો અથવા રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગો તરીકે જાહેર કરવાની સંસદની સત્તાને અથવા એવી રીતે જાહેર કરેલા રાજમાર્ગો અથવા જળમાર્ગો સંબંધી, સંઘની સત્તાને અથવા નૌકાદળ, ભૂમિદળ, અને હવાઈદળના કામો અંગે પોતાના કાર્યોના ભાગરૂપે વ્યવહારના સાધનોના બાંધકામ અને નિભાવની સંઘની સત્તાને આ ખંડમાંની કોઈપણ જોગવાઇથી મર્યાદિત કરવામાં આવી છે એમ ગણાશે નહિ.

(3) કોઈ રાજ્યની અંદરની રેલવેના રક્ષણ માટે લેવાનાં પગલાં સંબંધી તે રાજ્યને આદેશો આપવા સુધી પણ સંઘની કારોબારી સત્તા વિસ્તરશે.

(4) ખંડ (2) હેઠળ સંદેશા વ્યવહારના કોઈ સાધનોના બાંધકામ કે નિભાવ સંબંધી અથવા ખંડ (3) હેઠળ કોઈ રેલવેના રક્ષણ માટે લેવાના પગલાં સંબંધી કોઈ રાજ્યને આપેલા આદેશોનો અમલ કરવામાં, તેવો આદેશ આપવામાં આવ્યો ન હોત અને તે રાજ્યની સામાન્ય ફરજો બજાવતા થયું હોત તેના કરતાં વિશેષ ખર્ચ થયું હોય તો, એ રીતે થયેલા વધારાના ખર્ચ અંગે, સહમત થયા મુજબની અથવા સહમતી ન થાય તો ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિએ નીમેલા લવાદ નક્કી કરે તેટલી રકમ ભારત સરકાર તે રાજ્યને ચૂકવશે.

[1]**[257ક**. [*સંઘના સશસ્ત્રદળો અથવા બીજા દળો મોકલીને રાજ્યોને મદદ કરવા બાબત*]–*સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ,* 1978*ની કલમ* 33*થી આ અનુચ્છેદ કમી કર્યો છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલ).*]

258. અમુક પ્રસંગોમાં રાજ્યને સત્તા વગેરે સોંપવાની સંઘની સત્તા——(1) આ સંવિધાનમાં ગમે તે જોગવાઈ હોય તે છતાં, રાષ્ટ્રપતિ, કોઈ રાજ્ય સરકારની સંમતિથી તે સરકારને અથવા તેના અધિકારીઓને, સંઘની કારેબારી સત્તા જે બાબત સુધી વિસ્તરતી હોય તે અંગેના કાર્યો, શરતો સાથે અથવા શરતો વિના સોંપી શકશે.

(2) કોઈ રાજ્યમાં લાગુ પડતો સંસદે ઘડેલો કાયદો, તે રાજ્યના વિધાનમંડળને જે અંગે કાયદા ઘડવાની સત્તા ન હોય એવી બાબતના સંબંધમાં હોય તે છતાં, તે કાયદો, તે રાજ્યને અથવા તેના અધિકારીઓ અને સત્તાધિકારીઓને સત્તા સોંપી શકશે અને તેમના ઉપર ફરજો નાખી શકશે અથવા સત્તા સોંપવાનું અને ફરજો નાખવાનું અધિકૃત કરી શકશે.

(3) આ અનુચ્છેદની રૂએ કોઈ રાજ્યને અથવા તેના અધિકારીઓ અથવા સત્તાધિકારીઓને સત્તા આપવામાં આવી હોય કે તેમના ઉપર ફરજો નાખવામાં આવી હોય ત્યાં, તે સત્તા વાપરવા અને ફરજો બજાવવા સંબંધી તે રાજ્યને થયેલા વધારાના વહીવટી ખર્ચ અંગે સહમત થયા મુજબની અથવા સહમતી ન થાય તો ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિએ નીમેલા લવાદ નક્કી કરે તેટલી રકમ ભારત સરકાર તે રાજ્યને ચૂકવશે.

[2][**258ક. સંઘને કાર્યો સોંપવાની રાજ્યોની સત્તા**——આ સંવિધાનમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં, કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલ, ભારત સરકારની સંમતિથી તે સરકારને અથવા તેના અધિકારીઓને રાજ્યની કારોબારી સત્તા જે બાબત સુધી વિસ્તરતી હોય તે અંગેના કાર્યો, શરતો સાથે અથવા શરતો વિના સોંપી શકશે.]

[**259.** *પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ખમાંના રાજ્યોમાંના સશસ્ત્ર દળો*]——*સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી કમી કર્યો છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).*

260. ભારત બાહરના રાજ્યક્ષેત્રો સંબંધી સંઘની હકૂમત——ભારતના રાજ્યક્ષેત્રનો ભાગ ન હોય એવા કોઈ રાજ્યક્ષેત્રની સરકાર સાથેની સમજૂતીથી એવા રાજ્યક્ષેત્રની સરકારમાં નિહિત થયેલાં કોઈ કારોબારી, ધારાકીય કે ન્યાયિક કાર્યો ભારત સરકાર હાથ ધરી શકશે, પણ એવી દરેક સમજૂતી વિદેશમાં હકૂમત ભોગવવા સંબંધી તે સમયે અમલમાં હોય એવા કાયદાને અધીન રહેશે અને તે કાયદા અનુસાર હોવી જોઇશે.

---

[1] સંવિધાન (બેંતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 43થી આ કલમ દાખલ કરી હતી (તારીખ 3-1-1977થી અમલી)

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 18થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

261. જાહેર કાર્યો, રેકર્ડ અને ન્યાયિક કાર્યવાહી—(1) સંઘ અને દરેક રાજ્યના જાહેર કાર્યો, રેકર્ડ અને ન્યાયિક કાર્યવાહીમાં ભારતના સમગ્ર રાજ્યક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકવામાં આવશે અને તે માન્ય રાખવામાં આવશે.

(2) ખંડ (1)માં ઉલ્લેખેલાં કાર્યો, રેકર્ડ અને કાર્યવાહી સાબિત કરવાની અને તેની અસર નક્કી કરવાની રીત અને શરતો સંસદે ઘડેલા કાયદાથી જોગવાઈ કર્યા મુજબ રહેશે.

(3) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈપણ ભાગમાં દીવાની ન્યાયાલયોએ આપેલા અંતિમ નિર્ણયો કે કરેલા આદેશો, તે રાજ્યક્ષેત્રની અંદર કાયદા અનુસાર ગમે ત્યાં બજાવી શકાશે.

પાણી સંબંધી તકરાર

262. આંતર-રાજ્ય નદીઓ અથવા નદી-ખીણના પાણી સંબંધી તકરારનો ન્યાયનિર્ણય—(1) કોઈ આંતર-રાજ્ય નદી કે નદી-ખીણના કે તેમાંના પાણીના ઉપયોગ, વહેંચણી અથવા નિયંત્રણ અંગેની કોઈ તકરાર કે ફરિયાદના ન્યાયનિર્ણય માટે સંસદ કાયદાથી જોગવાઈ કરી શકશે.

(2) આ સંવિધાનમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં, સંસદ કાયદાથી જોગવાઈ કરી શકશે કે ખંડ (1)માં ઉલ્લેખિત કોઈ તકરાર કે ફરિયાદ અંગે સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય અથવા બીજું કોઈ ન્યાયાલય હકૂમત ભોગવી શકશે નહિ.

રાજ્યો વચ્ચે સંકલન

263. આંતરરાજ્ય પરિષદ અંગેની જોગવાઈઓ—રાષ્ટ્રપતિને કોઈ સમયે એમ જણાય કે-

(ક) રાજ્યો વચ્ચે ઊભી થઈ હોય એવી તકરારની તપાસ કરવાની અને તે વિશે સલાહ આપવાની;

(ખ) જેમાં કેટલાંક અથવા તમામ રાજ્યોનું અથવા સંઘનું અને એક કે વધારે રાજ્યોનું સહિયારું હિત હોય તે વિષયોની તપાસ કરવાની અને તેની ચર્ચા કરવાની; અથવા

(ગ) એવા કોઈ વિષય ઉપર ભલામણ કરવાની અને ખાસ કરીને તે વિષય અંગે નીતિ અને અમલના વધારે સારા સંકલન માટે ભલામણ કરવાની,

જવાબદારીવાળી પરિષદની સ્થાપના કરવાથી જાહેર હિત સધાશે, તો હુકમ કરીને તેવી કાઉન્સિલ સ્થાપવાનું અને તેણે બજાવવાની ફરજોનું સ્વરૂપ, તેની તંત્રવ્યવસ્થા અને કાર્યરીતિ નિશ્ચિત કરવાનું રાષ્ટ્રપતિ માટે કાયદેસર ગણાશે.

ભાગ XII
નાણાંકીય બાબતો, મિલકત, કરાર અને દાવા

પ્રકરણ I—નાણાંકીય બાબતો

સામાન્ય

[1][**264**. **અર્થઘટન**—આ ભાગમાં "નાણાં આયોગ" એટલે અનુચ્છેદ 280 હેઠળ રચાયેલું નાણાં આયોગ.]

265. કાયદા દ્વારા મળેલા અધિકાર સિવાય કર લાદવામાં આવશે નહિ—કાયદા દ્વારા મળેલા અધિકાર સિવાય, કોઈ કર લાદી શકાશે નહિ કે વસૂલ કરી શકાશે નહિ.

266. ભારતના અને રાજ્યોના એકત્રિત ભંડોળ અને જાહેર હિસાબો—(1) અનુચ્છેદ 267ની જોગવાઈઓ અને આ પ્રકરણની જોગવાઈઓને અધીન, ચોક્કસ કર અને વેરાની કુલ ચોખ્ખી આવકના સંપૂર્ણ કે આંશિક ભાગને રાજ્યોને સોંપવા અંગે, ભારત સરકાર દ્વારા પ્રાપ્ત થતી તમામ આવક, નાણાંકીય વિધેયક પસાર કરી, સરકાર દ્વારા ઊભું કરેલ ધીરાણ, અન્ય ધીરાણ અથવા સાધનોપાય પેશગીઓ અને ધીરાણની ભરપાઈ દ્વારા સરકારને પ્રાપ્ત થતા તમામ નાણાં મળીને જે એકત્રિત ભંડોળ બનશે તેને "ભારતનું એકત્રિત ભંડોળ" કહેવામાં આવશે, અને કોઈ રાજ્યની સરકારને પ્રાપ્ત થયેલી તમામ આવક, નાણાંકીય વિધેયક પસાર કરી, તે સરકાર દ્વારા ઊભું કરેલ ધીરાણ, અન્ય ધીરાણ અથવા સાધનોપાય પેશગીઓ અને ધીરાણની ભરપાઈ દ્વારા તે સરકારને પ્રાપ્ત થતા તમામ નાણાં મળીને જે એકત્રિત ભંડોળ બનશે તેને "રાજ્યનું એકત્રિત ભંડોળ" કહેવામાં આવશે.

(2) ભારત સરકાર અથવા રાજ્ય સરકાર અથવા તેના વતી પ્રાપ્ત થતા અન્ય તમામ જાહેર નાણાં, ભારત સરકારના જાહેર હિસાબોમાં અથવા રાજ્યના જાહેર હિસાબો, જે હોય તે મુજબ, જમા કરવામાં આવશે.

(3) ભારતના એકત્રિત ભંડોળમાંથી અથવા રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળમાંથી કોઈ નાણાંનો વિનિયોગ કરી શકશે નહીં સિવાય કે તે કાયદા અનુસાર અને આ સંવિધાનમાં દર્શાવેલા હેતુ માટે અને તે રીતે હોય.

267. તાકીદનું ભંડોળ —— (1) સંસદ, કાયદા દ્વારા, "ભારતનું તાકીદનું ભંડોળ" એ નામના પેશગીના સ્વરૂપમાં એક તાકીદનું ભંડોળ સ્થાપી શકશે, જેમાં આવા કાયદા દ્વારા નક્કી કરવામાં આવેલી રકમ સમયાંતરે ચૂકવવામાં આવશે, અને અણધાર્યા ખર્ચને પહોંચી વળવાના હેતુ માટે અનુચ્છેદ 115 અથવા અનુચ્છેદ 116 હેઠળ, સંસદ, કાયદા દ્વારા, એ ખર્ચને અધિકૃત ન કરે ત્યાં સુધી તે ભંડોળમાંથી પોતે પેશગી આપી શકે તે માટે તે રાષ્ટ્રપતિના હસ્તક મૂકવામાં આવશે.

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી મૂળ અનુચ્છેદ 264ને સ્થાને આ અનુચ્છેદ મૂક્યો છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

(2) રાજ્યની વિધાનસભા, કાયદા દ્વારા, “રાજ્યનું તાકીદનું ભંડોળ” એ નામના પેશગીના સ્વરૂપમાં એક તાકીદનું ભંડોળ સ્થાપી શકશે, જેમાં આવા કાયદા દ્વારા નક્કી કરવામાં આવેલી રકમ સમયાંતરે ચૂકવવામાં આવશે અને અણધાર્યા ખર્ચને પહોંચી વળવાના હેતુથી અનુચ્છેદ 205 અથવા અનુચ્છેદ 206 હેઠળ, વિધાનસભા કાયદા દ્વારા એ ખર્ચને અધિકૃત ન કરે ત્યાં સુધી તે ભંડોળમાંથી પોતે પેશગીઓ આપી શકે તે માટે તે રાજ્યના રાજ્યપાલના [1]*** હસ્તક મૂકવામાં આવશે.

સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચે મહેસૂલની વહેંચણી

268. સંઘ દ્વારા લાદવામાં આવતા પરંતુ રાજ્યો દ્વારા ઉઘરાવવામાં આવતા અને ફાળવવામાં આવતા વેરા —(1) સંઘ સૂચિમાં ઉલ્લેખિત હોય તેવી સ્ટેમ્પ ડ્યુટી [2]*** ભારત સરકાર દ્વારા લાદવામાં આવશે પરંતુ નીચે મુજબ એકત્રિત કરવામાં આવશે—

(ક) જ્યાં આવા વેરા કોઈ [3][કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ]માં લાદવાપાત્ર હોય ત્યાં ભારત સરકાર દ્વારા, અને

(ખ) અન્ય કિસ્સાઓમાં, જે તે રાજ્યો દ્વારા જેમાં આવા વેરા અનુક્રમે લાદવાપાત્ર હોય.

(2) કોઈપણ નાણાંકીય વર્ષમાં, કોઈ રાજ્યમાં લાદવાપાત્ર આવા કોઈપણ વેરાની ઉપજ ભારતના અકત્રિત ભંડોળનો ભાગ બનશે નહિ, પરંતુ તે ઉપજ રાજ્યને સોંપવામાં આવશે.

[4]**268ક.** *[સંઘ દ્વારા લાદવામાં આવતો અને સંઘ તથા રાજ્યો દ્વારા એકત્રિત તથા ફાળવવામાં આવતો સેવા કર]–સંવિધાન (એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ, 2016ની કલમ 7થી રદ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 16-9-2016થી અમલી).*

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી “અથવા રાજપ્રમુખના” એ શબ્દો રદ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[2] સંવિધાન (એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ, 2016ની કલમ 6થી રદ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 16–9–2016થી અમલી).

[3] ઉપર મુજબની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી “પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ગમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યો” એ શબ્દો અને અક્ષરને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[4] સંવિધાન (અઠ્યાસીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2003ની કલમ 2થી ઉમેરવામાં આવેલ છે (તારીખ સૂચિત નથી).

269. સંઘ દ્વારા લાદવામાં આવતા અને ઉઘરાવવામાં આવતા પરંતુ રાજ્યોને સોંપવામાં આવતા કર – [1][(1) [2][અનુચ્છેદ 269કમાં જોગવાઈ] કરેલ સિવાયના માલના વેચાણ અથવા ખરીદી ઉપરના કર અને માલની રવાનગી ઉપરના કર ભારત સરકાર દ્વારા લાદવામાં આવશે અને ઉઘરાવવામાં આવશે, પરંતુ ખંડ (2)માં કરેલી જોગવાઈ મુજબ, 1996ના એપ્રિલ મહિનાની 1લી તારીખના રોજ અથવા તે પછી, રાજ્યોને સોંપી દેવામાં આવશે અથવા સોંપવામાં આવ્યા હોય તેમ માનવામાં આવશે.

સ્પષ્ટીકરણ—આ ખંડના હેતુઓ માટે, ——

(ક) "માલના વેચાણ અથવા ખરીદી ઉપરના કર" એ શબ્દપ્રયોગનો અર્થ વર્તમાનપત્રો સિવાયના, માલના વેચાણ અથવા ખરીદી પરના કર એવો થશે, જ્યાં આવું વેચાણ અથવા ખરીદી આંતર રાજ્ય વ્યાપાર કે વાણિજ્ય દરમિયાન થતા હોય;

(ખ) "માલની રવાનગી ઉપરના કર" એ શબ્દપ્રયોગનો અર્થ, માલના રવાના કરવા પરના કર (પછી ભલે તે મોકલનાર વ્યક્તિ દ્વારા પોતાને કરવામાં આવ્યું હોય કે અન્ય કોઈ વ્યક્તિને), જ્યાં આવા માલની રવાનગી આંતરરાજ્ય વ્યાપાર કે વાણિજ્ય દરમિયાન થતી હોય;

(2) કોઈપણ નાણાંકીય વર્ષમાં આવા કોઈ કરની ચોખ્ખી ઉપજ, કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોને ફાળે જતી ઉપજ સિવાય, ભારતના એકત્રિત ભંડોળનો ભાગ બનશે નહિ, પરંતુ તે વર્ષમાં જે રાજ્યોમાં તે કર લાદવાપાત્ર હોય તે રાજ્યોને સોંપવામાં આવશે અને સંસદ દ્વારા કાયદાથી નક્કી કરેલા વહેંચણીના ધારાધોરણ મુજબ તે રાજ્યો વચ્ચે વહેંચવામાં આવશે.]

[3][(3) આંતર—રાજ્ય વ્યાપાર અથવા વાણિજ્ય દરમિયાન [4][માલનું વેચાણ અથવા ખરીદી અથવા માલની રવાનગી] કયારે થાય છે તે નક્કી કરવા માટે, સંસદ કાયદા દ્વારા, ધારાધોરણ ઘડી શકે છે].

[5][**269ક. આંતર-રાજ્ય વ્યાપાર અથવા વાણિજ્ય દરમિયાન વસ્તુ અને સેવા કર લાદવો અને ઉઘરાવવો**—(1) આંતર-રાજ્ય વ્યાપાર અથવા વાણિજ્ય દરમિયાન થતા પુરવઠા પર વસ્તુ અને સેવા કર ભારત સરકાર દ્વારા લાદવામાં અને ઉઘરાવવામાં આવશે અને આવો કર વસ્તુ અને સેવા કર પરિષદની ભલામણો પર સંસદ દ્વારા કાયદાથી નક્કી કરવામાં આવે તે રીતે સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચે વહેંચવામાં આવશે.

---

[1] સંવિધાન (એંશીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2000ની કલમ 2ના ખંડ (1) અને ખંડ (2) માટે આ બદલાવ કર્યો છે (તારીખ 9-6-2000થી અમલી).

[2] સંવિધાન (એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ, 2016ની કલમ 8થી ઉમેરવામાં આવેલ છે (તારીખ 16-9-2016થી અમલી).

[3] સંવિધાન (છઠ્ઠો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 3થી આ ઉલ્લેખ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 11-9-1956થી અમલી).

[4] સંવિધાન (છેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1982ની ક્લમ 2થી "વસ્તુના વેચાણ અથવા ખરીદી" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 2-2-1983થી અમલી).

[5] સંવિધાન (એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ, 2016ની કલમ 9થી ઉમેરવામાં આવેલ છે (તારીખ 16-9-2016થી અમલી).

સ્પષ્ટીકરણ—આ ખંડના હેતુઓ માટે, ભારતના રાજ્ય ક્ષેત્રમાં વસ્તુ અથવા સેવાની અથવા બન્નેની આયાત દરમિયાન થતી પૂર્તિને આંતર-રાજ્ય વ્યાપાર અથવા વાણિજ્ય દરમિયાન થતી વસ્તુની અથવા સેવાઓની અથવા બન્નેની પૂર્તિ માનવામાં આવશે.

(2) ખંડ (1) ને અધીન રાજ્યને ફાળવેલી રકમ ભારતના એકત્રિત ભંડોળનો ભાગ બનશે નહીં.

(3) જ્યાં ખંડ (1) હેઠળ લાદવામાં આવેલા કર તરીકે ઉઘરાવવામાં આવેલી રકમનો ઉપયોગ અનુચ્છેદ 246ક હેઠળ રાજ્ય દ્વારા લાદવામાં આવેલા કરની ચૂકવણી માટે કરવામાં આવેલ હોય તેવી રકમ ભારતના એકત્રિત ભંડોળનો ભાગ બનશે નહીં.

(4) અનુચ્છેદ 246ક હેઠળ રાજ્ય દ્વારા લાદવામાં આવેલા કર તરીકે ઉઘરાવવામાં આવેલી જે રકમનો ઉપયોગ ખંડ (1) હેઠળ લાદવામાં આવેલા કરની ચૂકવણી માટે વાપરવામાં આવેલ હોય, તેવી રકમ જે તે રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળનો ભાગ બનશે નહિ.

(5) સંસદ, કાયદા દ્વારા, આંતરરાજ્ય વ્યાપાર અથવા વાણિજ્યના સંદર્ભમાં આપૂર્તિનું સ્થળ નક્કી કરવા માટેના અને વસ્તુની અથવા સેવાઓની અથવા બન્નેની આપૂર્તિ ક્યારે થઈ ગણાય તે નક્કી કરવા માટેના ધારાધોરણો ઘડી શકે છે.]

[1]**[270. સંઘ દ્વારા લાદવામાં આવતા અને સંઘ તથા રાજ્યો વચ્ચે વહેંચવામાં આવતા કર**– (1) અનુક્રમે [2][અનુચ્છેદ 268, 269 અને 269ક]માં ઉલ્લેખિત વેરા અને કર સિવાય સંઘ સૂચિમાં ઉલ્લેખિત તમામ કર અને વેરા, અનુચ્છેદ 271માં ઉલ્લેખિત કર અને વેરા ઉપરના સરચાર્જ અને સંસદ દ્વારા ઘડવામાં આવેલા કોઈપણ કાયદા હેઠળ ચોક્કસ હેતુઓ માટે લાદવામાં આવેલા કોઈપણ ઉપકર ભારત સરકાર દ્વારા લાદવામાં અને ઉઘરાવવામાં આવી શકશે અને ખંડ (2)માં દર્શાવેલ અનુસાર સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચે વહેંચી આપવામાં આવશે.

[3][(1ક) અનુચ્છેદ 246કના ખંડ (1) હેઠળ સંઘ દ્વારા ઉઘરાવવામાં આવેલ કર પણ ખંડ (2)માં દર્શાવેલ અનુસાર સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચે વહેંચવામાં આવશે.

(1ખ) અનુચ્છેદ 246કના ખંડ (2) અને અનુચ્છેદ 269ક હેઠળ સંઘ દ્વારા વસૂલવામાં આવેલ અને એકત્રિત કરવામાં આવેલ કર, જેનો ઉપયોગ અનુચ્છેદ 246કના ખંડ (1) હેઠળ સંઘ દ્વારા વસૂલવામાં આવેલા કરની ચુકવણી માટે કરવામાં આવ્યો હોય, અને અનુચ્છેદ 269કના ખંડ (1) હેઠળ સંઘને વહેંચવામાં આવેલ રકમ પણ ખંડ (2)માં દર્શાવેલ અનુસાર સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચે વહેંચવામાં આવશે.]

---

[1] સંવિધાન (એંશીમો સુધારા) અધિનિયમ, 2000ની કલમ 3થી અનુચ્છેદ 270ના સ્થાને મૂકવામાં આવેલ છે (તારીખ 1-4-1996થી અમલી).

[2] સંવિધાન (આઠ્યાશીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2003ની કલમ 3થી "અનુચ્છેદ 268 અને અનુચ્છેદ 269" (અમલમાં મૂકાયેલ નથી)ના સ્થાને દાખલ કરેલ છે અને ત્યારબાદ સંવિધાન (એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ, 2016ની કલમ 10થી "અનુચ્છેદ 268, 268ક અને 269"ના સ્થાને દાખલ કરેલ છે (તારીખ 16-9-2016થી અમલી).

[3] ઉપર મુજબની કલમ 10થી ઉમેરેલ છે (તારીખ 16-9-2016થી અમલી).

(2) કોઈ નાણાંકીય વર્ષમાં એવા કોઈ કર અથવા વેરાની ચોખ્ખી ઉપજની નિયત કરવામાં આવે તેટલી ટકાવારી ભારતના એકત્રિત ભંડોળનો ભાગ બનશે નહિ, પણ તે વર્ષમાં જે રાજ્યોમાં તે કર અથવા વેરા લાદવાપાત્ર હોય તે રાજ્યોને તે સોંપી દેવામાં આવશે અને ખંડ (3)માં જોગવાઈ કરેલી રીત અનુસાર નિયત કરવામાં આવે તેવી રીતે અને તેવા સમયથી તે રાજ્યો વચ્ચે વહેંચવામાં આવશે.

(3) આ અનુચ્છેદમાં, "ઠરાવેલું" એટલે,—

(i) નાણાં આયોગની રચના કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, રાષ્ટ્રપતિએ હુકમથી ઠરાવેલું, અને

(ii) નાણાં આયોગની રચના કરવામાં આવે તે પછી, નાણાં આયોગની ભલામણોને વિચારણામાં લઈને રાષ્ટ્રપતિએ હુકમથી ઠરાવેલું.]

271. સંઘના હેતુઓ માટે અમુક વેરાઓ અને કર ઉપર સરચાર્જ—અનુચ્છેદ 269 અને 270માં, ગમે તે હોય તેમ છતાં, સંસદ ગમે ત્યારે તે અનુચ્છેદમાં ઉલ્લેખેલા કોઈપણ વેરાઓ અથવા કરમાં [1][અનુચ્છેદ 246ક હેઠળના વસ્તુ અને સેવા કર સિવાય] સંઘના હેતુઓ માટે સરચાર્જમાં વધારો કરી શકશે અને એવા કોઈપણ સરચાર્જની તમામ ઉપજ ભારતના એકત્રિત ભંડોળનો ભાગ બનશે.

[**272**. *સંઘ દ્વારા લાદવામાં આવતા અને ઉઘરાવવામાં આવતા અને સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચે વહેંચી શકાય તેવા કર*]—*સંવિધાન (એંશીમો સુધારો) અધિનિયમ,* 2000*ની કલમ* 4*થી આ રદ કરેલ છે* (*તારીખ* 9-6-2000*થી અમલી*).

273. શણ અને શણની બનાવટો ઉપરની નિકાસ-જકાતને બદલે અનુદાન—(1) આસામ, બિહાર, [2][ઓડિશા] અને પશ્ચિમ બંગાળના રાજ્યોને શણ અને શણની બનાવટો ઉપરની દરેક વર્ષની નિકાસ-જકાતની ચોખ્ખી ઉપજનો કોઈ ભાગ આપવાને બદલે, તે રાજ્યોની મહેસૂલી આવકમાં સહાયક અનુદાન તરીકે, નિયત કરેલ રકમ દર વર્ષે ભારતના એકત્રિત ભંડોળ ખાતે ઉધારવામાં આવશે.

(2) શણ કે શણની બનાવટો ઉપર કોઈપણ નિકાસ-જકાત લાદવાનું ભારત સરકાર જ્યાં સુધી ચાલુ રાખે અથવા આ સંવિધાનના આરંભથી દસ વર્ષ પૂરાં થાય, એ બેમાંથી જે વહેલું બને ત્યાં સુધી, આ રીતે નિયત કરેલ રકમ ભારતના એકત્રિત ભંડોળ ખાતે ઉધારવાનું ચાલુ રાખવામાં આવશે.

---

[1] સંવિધાન (એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ, 2016ની કલમ 11 દ્વારા ઉમેરવામાં આવેલ છે (તારીખ 16-9-2016થી અમલી).

[2] ઓરિસ્સા (નામમાં ફેરફાર) અધિનિયમ, 2011 (2011ના 15)ની કલમ 5 "ઓરિસ્સા" એ શબ્દ બદલાવેલ છે (તારીખ 1-11-2011થી અમલી).

(3) આ અનુચ્છેદમાં "ઠરાવેલું" એ શબ્દપ્રયોગનો અર્થ, અનુચ્છેદ 270માં તેનો જે અર્થ થાય છે તે જ થશે.

274. જેમાં રાજ્યોનું હિત સમાયેલ હોય તેવા કરવેરાને અસર કરતાં વિધેયકો માટે રાષ્ટ્રપતિની પૂર્વ ભલામણ આવશ્યક હોવા બાબત—(1) જે વિધેયક અથવા સુધારો એવો કોઈ કર કે વેરો લાદે અથવા તેમાં ફેરફાર કરે જેમાં રાજ્યોનું હિત હોય, અથવા ભારતીય આવકવેરા સંબંધિત કાયદાઓના હેતુ માટે વ્યાખ્યાયિત કરેલ "ખેતીની આવક" શબ્દના અર્થમાં ફેરફાર કરે, અથવા આ પ્રકરણની અગાઉની જોગવાઈઓ હેઠળ રાજ્યોને જે ધારાધોરણો મુજબ નાણાં વહેંચી શકાય તેમ હોય તે ધારાધોરણોને અસર કરે, અથવા આ પ્રકરણની અગાઉની જોગવાઈઓમાં ઉલ્લેખિત સંઘના હેતુઓ માટેનો કોઈ સરચાર્જ લાદે, તેવું વિધેયક રાષ્ટ્રપતિની ભલામણ સિવાય સંસદના કોઈપણ ગૃહમાં રજૂ કરી શકાશે નહીં.

(2) આ અનુચ્છેદમાં "જેમાં રાજ્યોનું હિત હોય તેવો કર અથવા વેરો" એટલે—

(ક) એવો કર કે વેરો જેની સંપૂર્ણ અથવા અંશતઃ ચોખ્ખી ઉપજ કોઈ રાજ્યને સોંપવામાં આવી હોય; અથવા

(ખ) એવો કર કે વેરો જેની ચોખ્ખી ઉપજના સંદર્ભમાં હાલમાં ભારતના એકત્રિત ભંડોળમાંથી કોઈ રાજ્યને રકમ ચૂકવવાપાત્ર હોય.

275. સંઘ તરફથી અમુક રાજ્યોને અનુદાન આપવા બાબત—(1) સંસદ કાયદા દ્વારા જોગવાઈ કરે તે રકમ, સંસદ જે રાજ્યોને સહાયની જરૂરિયાત હોવાનું નક્કી કરે તેવા રાજ્યોની મહેસૂલી આવકના સહાયક અનુદાન તરીકે, દર વર્ષે ભારતના એકત્રિત ભંડોળ ખાતે ઉધારવામાં આવશે અને જુદા જુદા રાજ્યો માટે જુદી જુદી રકમ નક્કી કરી શકાશે:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, કોઈ રાજ્યમાં અનુસૂચિત જનજાતિઓના કલ્યાણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે અથવા તે રાજ્યના અનુસૂચિત વિસ્તારોના વહીવટના સ્તરને સુધારી તેને તે રાજ્યના બાકીના વિસ્તારોના વહીવટના સ્તર સુધી લાવવાના હેતુથી, ભારત સરકારની અનુમતિથી, તે રાજ્ય દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલ વિકાસની યોજનાઓના ખર્ચને તે રાજ્ય પહોંચી વળી શકે તે માટે જરૂરી મૂડીગત અને આવર્તક-રકમ તે રાજ્યની મહેસૂલી આવકના સહાયક અનુદાન તરીકે ભારતના એકત્રિત ભંડોળમાંથી ચૂકવવામાં આવશે:

વધુમાં આસામ રાજ્યની મહેસૂલી આવકના સહાયક અનુદાન તરીકે ભારતના એકત્રિત ભંડોળમાંથી મૂડીગત અને આવર્તક રકમ ચૂકવવામાં આવશે જેને સમાન—

(ક) આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાંના બે વર્ષ દરમિયાન છઠ્ઠી અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 20ની સાથે જોડેલા કોષ્ટકના [1][ભાગ I]માં નિર્દિષ્ટ કરેલા, જનજાતિ વિસ્તારોના વહીવટ અંગે આવક કરતાં ખર્ચનો જે સરેરાશ વધારો થયો હોય તે; અને

(ખ) સૂચિત વિસ્તારોના વહીવટના સ્તરને સુધારી તેને તે રાજ્યના બાકીના વિસ્તારોના વહીવટના સ્તર સુધી લાવવાના હેતુથી ભારત સરકારની મંજૂરીથી તે રાજ્ય દ્વારા હાથ ધરવામાં આવતી વિકાસની એવી યોજનાઓનો ખર્ચ.

[2][(1ક) અનુચ્છેદ 244ક હેઠળ સ્વાયત્ત રાજ્યની રચના થઈ હોય તે તારીખે અને તે તારીખથી,—

(i) ખંડ (1)ની બીજી જોગવાઈના પેટા-ખંડ (ક) હેઠળ ચૂકવવાપાત્ર કોઈપણ રકમ, જો સ્વાયત્ત રાજ્યમાં તેમાં ઉલ્લેખિત તમામ જનજાતિ વિસ્તારોનો સમાવેશ થતો હોય તો તે સ્વાયત્ત રાજ્યને ચૂકવવામાં આવશે અને જો સ્વાયત્ત રાજ્યમાં તે પૈકીના માત્ર કેટલાંક જનજાતિ વિસ્તારોનો સમાવેશ થતો હોય તો, રાષ્ટ્રપતિ આદેશ દ્વારા નિર્દિષ્ટ કરે તે મુજબ આસામ રાજ્ય અને તે સ્વાયત્ત રાજ્ય વચ્ચે ફાળવવામાં આવશે;

(ii) સ્વાયત્ત રાજ્યના વહીવટના સ્તરને સુધારીને તેને આસામ રાજ્યના વહીવટના સ્તર સુધી લાવવાના હેતુથી, ભારત સરકારની અનુમતિથી તે સ્વાયત્ત રાજ્ય દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલી વિકાસની યોજનાના ખર્ચને સમાન મૂડીગત રકમ અને આવર્તક રકમ તે સ્વાયત્ત રાજ્યની મહેસૂલી આવકના સહાયક અનુદાન તરીકે ભારતના એકત્રિત ભંડોળમાંથી ચૂકવવામાં આવશે.]

(2) ખંડ (1) હેઠળ સંસદ દ્વારા જોગવાઈ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, તે ખંડ હેઠળ સંસદને મળેલી સત્તા રાષ્ટ્રપતિ આદેશ કરીને વાપરી શકશે, અને રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા આ ખંડ હેઠળ કરવામાં આવેલો કોઈપણ આદેશ સંસદ દ્વારા કરવામાં આવેલી જોગવાઈઓને અધીન, અમલી બનશે:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, નાણાં આયોગની રચના થયા પછી, તેની ભલામણો વિચારણામાં લીધા સિવાય, આ ખંડ હેઠળ રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા કોઈ આદેશ કરવામાં આવશે નહીં.

276. વ્યવસાય, વ્યાપાર, ધંધા અને રોજગાર ઉપરના કર—(1) અનુચ્છેદ 246માં જે કોઈ ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં, વ્યવસાય, વ્યાપાર, ધંધા અથવા રોજગાર અંગે કોઈ રાજ્યના અથવા તેમાંની નગરપાલિકા, જિલ્લા બોર્ડ, સ્થાનિક બોર્ડ કે બીજા સ્થાનિક સત્તામંડળના લાભ માટે કર લાદવા બાબતના તે રાજ્યની વિધાનસભાનો કોઈપણ કાયદો આવક ઉપરના કર સંબંધી હોવાને કારણે અમાન્ય ગણાશે નહિ.

---

[1] ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનઃરચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 71થી "ભાગ ક"ના સ્થાને મૂક્યા છે (તારીખ 21-1-1972થી અમલી).

[2] સંવિધાન (બાવીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1969ની કલમ 3થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 25–9-1969થી અમલી).

(2) કોઈ રાજ્યને અથવા તે રાજ્યમાંની કોઈ એક નગરપાલિકા, જિલ્લા બોર્ડ, સ્થાનિક બોર્ડ અથવા અન્ય સ્થાનિક સત્તામંડળને વ્યવસાય, વ્યાપાર, ધંધા અને રોજગાર ઉપરના કર પેટે, કોઈ એક વ્યક્તિ દ્વારા ચૂકવવાપાત્ર કુલ રકમ, વાર્ષિક [1][બે હજાર અને પાંચસો રૂપિયા] કરતાં વધુ રહેશે નહિ.

[2]* * * *

(3) વ્યવસાય, વ્યાપાર, ધંધા અને રોજગાર ઉપરના કર અંગે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કાયદા ઘડવાની રાજ્યની વિધાનસભાની સત્તાથી, વ્યવસાય, વ્યાપાર, ધંધા અને રોજગારમાંથી મળતી કે ઊભી થતી આવક ઉપરના કર અંગે કાયદા ઘડવાની સંસદની સત્તા કોઈપણ રીતે મર્યાદિત થાય છે એવો અર્થ કરવામાં આવશે નહિ.

277. **અપવાદો**—આવા કોઈપણ કર, વેરા, ઉપકર કે ફી, જે આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં કોઈપણ રાજ્યની સરકાર અથવા કોઈ નગરપાલિકા કે બીજા સ્થાનિક સત્તામંડળ કે સંસ્થા દ્વારા તે રાજ્ય, નગરપાલિકા, જિલ્લા કે બીજા સ્થાનિક વિસ્તારોના હેતુઓ માટે કાયદેસર રીતે લાદવામાં આવતા હતા તે કર, વેરા, ઉપકર અથવા ફી, સંઘ સૂચિમાં ઉલ્લેખિત હોવા છતાં, જ્યાં સુધી સંસદ કાયદા દ્વારા તેનાથી વિરુદ્ધની જોગવાઈ ન કરે ત્યાં સુધી, તે જ હેતુઓ માટે લાદવાનું અને તેનો ઉપયોગ કરવાનું ચાલુ રાખી શકાશે.

278. [*અમુક નાણાંકીય બાબતો અંગે પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ખમાંના રાજ્યો સાથે કરાર*] —*સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ,* 1956*ની કલમ* 29 *અને અનુસૂચિ દ્વારા રદ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ* 1—11—1956*થી અમલી).*

279. "ચોખ્ખી ઉપજ" વગેરેની ગણતરી—(1) આ પ્રકરણની પૂર્વવર્તી જોગવાઈઓમાં "ચોખ્ખી ઉપજ" એટલે કોઈપણ કર કે વેરાના સંબંધમાં તે કરની ઉપજમાંથી તેને ઉઘરાવવાનો ખર્ચ બાદ કર્યા પછી બાકી રહેલી તેની આવક, અને તે જોગવાઈઓના હેતુઓ માટે કોઈપણ વિસ્તારની અથવા તે વિસ્તારને ફાળે જતા કોઈપણ કર કે વેરા અથવા તેના કોઈ ભાગની ચોખ્ખી ઉપજ ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષક દ્વારા નક્કી કરવામાં આવશે અને પ્રમાણિત કરવામાં આવશે અને તે માટે તેમનું પ્રમાણપત્ર આખરી ગણાશે.

(2) ઉપર જણાવ્યા મુજબ અને આ પ્રકરણની અન્ય કોઈ સ્પષ્ટ જોગવાઈઓને અધીન, આ ભાગ હેઠળ, કોઈ વેરા અથવા કરની ઉપજ કોઈ રાજ્યને સોંપવામાં આવી હોય અથવા સોંપી શકાય તેમ હોય તેવા કિસ્સામાં, સંસદ દ્વારા ઘડવામાં આવેલો કાયદો અથવા રાષ્ટ્રપતિનો આદેશ તે ઉપજની ગણતરી કેવી રીતે કરવી તે માટે અને કયા સમયથી અથવા કયા સમયે અને કઈ રીતે ચૂકવણી કરવી તે માટે; બે નાણાંકીય વર્ષ વચ્ચે કઈ રીતે ગોઠવણ કરવી, અને અન્ય આનુષંગિક અથવા સહાયક બાબતો માટે, જોગવાઈ કરી શકશે.

---

[1] સંવિધાન (સાઈઠમો સુધારો) અધિનિયમ, 1988ની કલમ 2થી, "બસો પચાસ રૂપિયા"ના સ્થાને દાખલ કરેલ છે (તારીખ 20-12-1988થી અમલી).

[2] ઉપર મુજબની કલમ 2થી તેની જોગવાઈ રદ કરેલ છે (તારીખ 20-12-1988થી અમલી).

[1]**[279ક. વસ્તુ અને સેવાકર પરિષદ**—(1) સંવિધાન (એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ, 2016ના આરંભની તારીખથી સાઇઠ દિવસના સમયગાળામાં, રાષ્ટ્રપતિ હુકમ દ્વારા, વસ્તુ અને સેવાકર પરિષદના નામે ઓળખાતી પરિષદની રચના કરશે.

(2) વસ્તુ અને સેવાકર પરિષદ નીચે મુજબના સભ્યોની બનેલી રહેશે, નામજોગઃ—

(ક) કેન્દ્રીય નાણાંમંત્રી —અધ્યક્ષ

(ખ) મહેસૂલ અથવા નાણાં વિભાગનો હવાલો ધરાવતા કેન્દ્રીય રાજ્યમંત્રી — સભ્ય

(ગ) દરેક રાજ્ય સરકાર દ્વારા નામાંકિત કરવામાં આવેલ નાણાં કે કરવેરા વિભાગનો હવાલો ધરાવતા મંત્રી કે અન્ય કોઈ મંત્રી —સભ્યો.

(3) સેવાકર પરિષદ ખંડ (2)ના પેટાખંડ (ગ)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા સભ્યો, બને તેટલી વહેલી તકે તેઓ પૈકી કોઈ એકની, નક્કી કરે તેટલાં સમયગાળા માટે, પરિષદના ઉપાધ્યક્ષ તરીકે પસંદગી કરશે.

(4) વસ્તુ અને સેવાકર પરિષદ, સંઘ અને રાજ્યોને નીચે દર્શાવેલ બાબતો સંદર્ભે ભલામણ કરશે—

(ક) સંઘ, રાજ્યો અને સ્થાનિક સંસ્થાઓ દ્વારા લાદવામાં આવતા કર, ઉપકર અને સરચાર્જ, કે જે વસ્તુ અને સેવાકરમાં સમાવી શકાય તેમ હોય;

(ખ) વસ્તુઓ અને સેવાઓ કે જે વસ્તુ અને સેવાકરને પાત્ર હોય અથવા જેને વસ્તુ અને સેવાકરમાંથી મુક્તિ આપી શકાય તેમ હોય;

(ગ) આદર્શ વસ્તુ અને સેવાકર કાયદાઓ, કર લાદવાના ધારાધોરણો, અનુચ્છેદ 269ક હેઠળ આંતરરાજ્ય વ્યાપાર અથવા વાણિજ્યના સંદર્ભે પુરવઠા ઉપર લાદવામાં આવેલી વસ્તુ અને સેવાકરની સપ્રમાણ વહેંચણી અને પૂર્તિનું સ્થાન નક્કી કરતા ધારાધોરણો;

(ઘ) વકરાની પ્રારંભિક સીમા (થ્રેશહોલ્ડ)થી નીચે આવતી વસ્તુઓ અને સેવાઓને વસ્તુ અને સેવાકરમાંથી મુક્તિ આપી શકાશે;

(ઙ) વસ્તુ અને સેવાકરના દરો જેમાં સમૂહ (બેન્ડ) સાથેના લઘુત્તમ દરોનો સમાવેશ થાય છે;

(ચ) કોઈપણ કુદરતી આપત્તિ અથવા હોનારત દરમિયાન વધારાના સંસાધનો ઊભા કરવા માટે ચોક્કસ સમયગાળા માટેના કોઈપણ વિશેષ દર કે દરો;

---

[1] સંવિધાન (એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ, 2016ની કલમ 12 દ્વારા ઉમેરવામાં આવેલ છે (તારીખ 12-9-2016થી અમલી).

(છ) અરુણાચલ પ્રદેશ, આસામ, જમ્મુ અને કાશ્મીર, મણિપુર, મેઘાલય, મિઝોરમ , નાગાલેન્ડ, સિક્કિમ, ત્રિપુરા, હિમાચલ પ્રદેશ અને ઉત્તરાખંડ રાજ્યોના સંદર્ભે વિશેષ જોગવાઈઓ; અને

(જ) વસ્તુ અને સેવાકરને લગતી અન્ય કોઈપણ બાબતો ઉપર પરિષદ યોગ્ય લાગે તે નિર્ણય લઈ શકે છે

(5) વસ્તુ અને સેવાકર પરિષદ, પેટ્રોલિયમ ક્રૂડ, હાઇસ્પીડ ડીઝલ, મોટર સ્પીરીટ (સામાન્ય રીતે પેટ્રોલ તરીકે જે ઓળખાય છે), પ્રાકૃતિક ગેસ અને વિમાનમાં વપરાતા ઈંધણ ઉપર વસ્તુ અને સેવાકર લાદવાની તારીખની ભલામણ કરશે.

(6) આ અનુચ્છેદ દ્વારા કાર્યોનાં નિર્વહન માટે આપવામાં આવેલ સત્તાની રૂએ, વસ્તુ અને સેવાકર પરિષદ,વસ્તુ અને સેવાકરના સામંજસ્યપૂર્ણ માળખાની જરૂરિયાત અને વસ્તુ અને સેવાઓ માટેના સુમેળભર્યા રાષ્ટ્રીય બજારના વિકાસની જરૂરિયાત દ્વારા માર્ગદર્શન મેળવશે.

(7) વસ્તુ અને સેવાકર પરિષદની બેઠકોના સંદર્ભે કુલ સભ્યોમાંથી કાર્યસાધક સંખ્યા અડધા સભ્યોની રહેશે.

(8) વસ્તુ અને સેવાકર પરિષદ પોતાના કાર્યવહન માટે ચોક્કસ પ્રક્રિયા સુનિશ્ચિત કરશે.

(9) વસ્તુ અને સેવાકર પરિષદના દરેક નિર્ણયો સુનિશ્ચિત બેઠકમાં, ઉપસ્થિત સભ્યોના મતભારના ઓછામાં ઓછા ત્રણ ચતુર્થાંશ બહુમતથી નીચે મુજબના નિયમો અનુસાર કરવામાં આવશેઃ—

(ક) કેન્દ્ર સરકારના મતને કુલ પડેલા મતોનો એક તૃતીયાંશ મતભાર પ્રાપ્ત થશે; અને

(ખ) તમામ રાજ્ય સરકારના મતોને એક સાથે લેવા માટે કુલ પડેલા મતોનો બે તૃતીયાંશ મતભાર પ્રાપ્ત થશે.

(10) વસ્તુ અને સેવાકર પરિષદનું કોઈપણ કાર્ય અથવા કાર્યવાહી માત્ર નીચે નિર્દેશિત કારણોથી અમાન્ય બનશે નહીં—

(ક) પરિષદમાં કોઈ ખાલી પડેલ જગ્યા અથવા તેના ગઠનમાં કોઈ ત્રુટિ; અથવા

(ખ) પરિષદના સભ્ય રૂપે વ્યક્તિની નિમણૂકમાં ત્રુટિ રહે તો; અથવા

(ગ) પરિષદની પ્રક્રિયામાં કોઈપણ અનિયમિતતા જે કેસના ગુણદોષને અસરકર્તા ન હોય.

(11) વસ્તુ અને સેવાકર પરિષદ કોઈપણ વિવાદ નિવારણની પ્રક્રિયાની રચના કરશે—

(ક) ભારત સરકાર અને એક અથવા વધુ રાજ્યો વચ્ચે; અથવા

(ખ) એકબાજુ ભારત સરકાર અને કોઈપણ રાજ્ય કે રાજ્યો વચ્ચે અને બીજી બાજુ એક અથવા વધુ અન્ય રાજ્યો વચ્ચે; અથવા

(ગ) બે કે વધુ રાજ્યો વચ્ચે,

જે પરિષદની ભલામણો કે તેના અમલીકરણમાંથી ઉદ્ભવે છે.]

280. નાણાં આયોગ—(1) રાષ્ટ્રપતિ આ સંવિધાનના આરંભથી બે વર્ષની અંદર અને ત્યારબાદ દરેક પાંચમાં વર્ષની સમાપ્તિ પર અથવા રાષ્ટ્રપતિને જરૂરી જણાય તેવા વહેલા સમયે, આદેશ દ્વારા, એક નાણાં આયોગની રચના કરશે, જે તેમણે નીમેલા એક અધ્યક્ષ અને અન્ય ચાર સભ્યોનું બનેલું રહેશે.

(2) આ આયોગના સભ્યો તરીકે નીમાવા માટેની આવશ્યક લાયકાતો અને તેમને પસંદ કરવાની રીત, સંસદ કાયદા દ્વારા નક્કી કરી શકશે.

(3) નીચેની બાબતો સંબંધી રાષ્ટ્રપતિને ભલામણો કરવાની ફરજ આયોગની રહેશે—

(ક) આ પ્રકરણ હેઠળ સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચે વિભાજિત કરવાની હોય અથવા કરી શકાય તેમ હોય તેવા કરની ચોખ્ખી આવકની વહેંચણી અને રાજ્યો વચ્ચે એવી આવકના તેમના દરેકના હિસ્સાની ફાળવણી કરવા બાબત;

(ખ) ભારતના એકત્રિત ભંડોળમાંથી રાજ્યોની મહેસૂલી આવકના સહાયક અનુદાનને નિયંત્રિત કરતા ધારાધોરણો;

[1][(ખખ) રાજ્યના નાણાં આયોગે કરેલી ભલામણોના આધારે, રાજ્યમાંની પંચાયતના સાધનોની પૂરતી કરવા રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળમાં વૃદ્ધિ કરવા માટેના જરૂરી પગલાં બાબત;]

[2][(ગ) રાજ્યના નાણાં આયોગે કરેલી ભલામણોના આધારે, રાજ્યમાંની નગરપાલિકાની સાધનોની પૂરતી કરવા રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળમાં વૃદ્ધિ કરવા માટેના જરૂરી પગલાં બાબત;]

[3][(ઘ)] સુદૃઢ નાણાંકીય વ્યવસ્થાના હિતમાં રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા આયોગને વિચારણા માટે સોંપવામાં આવેલી અન્ય કોઈપણ બાબત.

(4) આયોગ પોતે પોતાની કાર્યરીતિ નક્કી કરશે અને પોતાનાં કાર્યો બજાવવા માટે, સંસદ કાયદા દ્વારા તેને પ્રદાન કરે એવી સત્તા રહેશે.

---

[1] સંવિધાન (તોંતેરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1992ની કલમ 3થી, આ પેટા-ખંડ દાખલ કરેલ છે (તારીખ 24-4-1993થી અમલી).

[2] સંવિધાન (ચુંમોતેરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1992ની કલમ 3થી, આ ખંડ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 1-6-1993થી અમલી).

[3] ઉપર મુજબની કલમ 3થી પેટા-ખંડ (ગ)ને પેટા-ખંડ (ઘ) તરીકે પુનઃનામાંકિત કરવામાં આવ્યો છે (તારીખ 1-6-1993થી અમલી).

281. નાણાં આયોગની ભલામણો—રાષ્ટ્રપતિ, આ સંવિધાનની જોગવાઈઓ હેઠળ નાણાં આયોગે કરેલી દરેક ભલામણ, તેના ઉપર લીધેલા પગલાં વિશેની સ્પષ્ટતા કરતી યાદી સાથે સંસદના દરેક ગૃહ સમક્ષ મુકાવશે.

પ્રકીર્ણ નાણાંકીય જોગવાઈઓ

282. સંઘ અથવા રાજ્ય પોતાની આવકમાંથી કરી શકે તેવો ભોગવવાપાત્ર ખર્ચ—સંઘ અથવા રાજ્ય, કોઈપણ જાહેર હેતુ માટે કોઈપણ અનુદાન આપી શકશે ભલે પછી તે હેતુ એવો ન હોય કે જેના સંદર્ભમાં સંસદ અથવા તે રાજ્યની વિધાનસભાને, જે સ્થિતિ હોય તે, કાયદા ઘડવાની સત્તા હોય.

283. એકત્રિત ભંડોળ, આકસ્મિક ભંડોળ અને જાહેર હિસાબમાં જમા થયેલા નાણાંનો હવાલો વગેરે બાબત—(1) ભારતના એકત્રિત ભંડોળના અને ભારતના આકસ્મિક ભંડોળના હવાલાનું, તે ભંડોળમાં નાણાંના ભરણાનું, તેમાંથી નાણાંના ઉપાડનું, ભારત સરકારને કે તેના વતી પ્રાપ્ત થયેલાં આવા ભંડોળમાં જમા થયા સિવાયના જાહેર નાણાંના હવાલાનું, ભારતના જાહેર હિસાબમાં તેના ભરણાનું અને તે હિસાબમાંથી નાણાંના ઉપાડનું, અને ઉપર્યુક્ત જણાવેલી બાબતો સાથે સંકળાયેલી કે તેને સહાયક બીજી તમામ બાબતોનું નિયમન સંસદે ઘડેલા કાયદાથી કરવામાં આવશે અને તે અર્થે એ રીતે જોગવાઈ ન થાય ત્યાં સુધી, રાષ્ટ્રપતિએ કરેલા નિયમોથી તેનું નિયમન કરવામાં આવશે.

(2) રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળના અને રાજ્યના આકસ્મિક ભંડોળના હવાલાનું, તે ભંડોળમાં નાણાંના ભરણાનું, તેમાંથી નાણાંના ઉપાડનું, રાજ્ય સરકારને કે તેના વતી પ્રાપ્ત થયેલા આવા ભંડોળમાં જમા થયા સિવાયના જાહેર નાણાંના હવાલાનું, રાજ્યના જાહેર હિસાબમાં તેના ભરણાનું અને તે હિસાબમાંથી નાણાંના ઉપાડનું અને ઉપર્યુક્ત જણાવેલી બાબતો સાથે સંકળાયેલી કે તેને સહાયક બીજી તમામ બાબતોનું નિયમન રાજ્યની વિધાનસભાએ ઘડેલા કાયદાથી કરવામાં આવશે અને તે અર્થે એ રીતે જોગવાઈ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે રાજ્યના રાજ્યપાલે [1]*** કરેલા નિયમોથી તેનું નિયમન કરવામાં આવશે.

284. સરકારી સેવકોને અને ન્યાયાલયોને મળેલી દાવાદારોની અનામતો અને અન્ય નાણાંનો હવાલો—મેળવેલા તથા જમા કરાવેલા તમામ નાણાં, જે—

(ક) જે સ્થિતિ હોય તે, ભારત સરકારે અથવા રાજ્ય સરકારે ઊભી કરેલી કે તેને પ્રાપ્ત થયેલી મહેસૂલી આવક કે બીજા જાહેર નાણાં સિવાયના, સંઘના અથવા રાજ્યના કામકાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી નોકરી કરતા કોઈપણ અધિકારીને તેના હોદ્દાની રૂએથી મળેલાં કે તેની પાસે અનામત મૂકાયેલાં તમામ નાણાં; અથવા

(ખ) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાંના કોઈ ન્યાયાલયને કોઈપણ કારણસર, બાબત, હિસાબ અથવા વ્યક્તિ ખાતે,

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "અથવા તો રાજપ્રમુખ" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

તે નાણાં, જે સ્થિતિ હોય તેમ, ભારતના જાહેર હિસાબમાં અથવા રાજ્યના જાહેર હિસાબમાં જમા કરાવવામાં આવશે.

285. સંઘની મિલકતને રાજ્યના કરવેરામાંથી મુક્તિ—(1) સંસદ, કાયદાથી અન્યથા જોગવાઈ કરે તે સિવાય, સંઘની મિલકતને રાજ્ય દ્વારા અથવા રાજ્યમાંના કોઈ સત્તાધિકારી દ્વારા નાખવામાં આવેલા તમામ કરમાંથી મુક્ત રહેશે.

(2) કોઈ રાજ્યમાં આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં, સંઘની મિલકત પર આવા કર લાગતા હતા અથવા લાગવાપાત્ર ગણાતા હતા, તે મિલકત પર જ્યાં સુધી તે રાજ્યમાં કર લેવાનું ચાલુ રહે ત્યાં સુધી, તેના ઉપર તે કર લેતાં તે રાજ્યમાંના કોઈ સત્તાધિકારીને સંસદ કાયદા દ્વારા અન્યથા જોગવાઈ ન કરે ત્યાં સુધી, ખંડ (1)માંના કોઈપણ ઉલ્લેખથી બાધ આવશે નહિ.

286. માલના વેચાણ અથવા ખરીદી ઉપર કર નાખવા અંગેના નિયંત્રણો—(1) રાજ્યનો કોઈપણ કાયદો [1][વસ્તુ કે સેવાઓ કે બન્નેનો પુરવઠો પૂરો પાડવા] પર કર લાદી શકશે નહીં, કે કર લાદવાની સત્તા આપી શકશે નહીં, જ્યાં આવો પુરવઠો—

(ક) કોઈ રાજ્યની બાહર; અથવા

(ખ) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રની બાહર [2][વસ્તુ કે સેવાઓ કે બન્નેની] આયાત અથવા [2][વસ્તુ કે સેવાઓ કે બન્નેની] નિકાસ દરમિયાન પૂરો પાડવામાં આવ્યો હોય.

[3][* * * *]

[4][(2) સંસદ, [5][વસ્તુ કે સેવાઓના કે બન્નેના પુરવઠા અંગે] ખંડ (1)માં જણાવેલી કોઈપણ રીતે વસ્તુનું વેચાણ કે ખરીદી ક્યારે થઈ ગણાય તે નક્કી કરવા માટેના ધારાધોરણો કાયદા દ્વારા ઘડી શકશે.

[6][(3)* * * *]

287. વીજળી ઉપરના કરમાંથી મુક્તિ—સંસદ કાયદા દ્વારા અન્યથા જોગવાઈ ન કરે ત્યાં સુધી, (સરકાર કે અન્ય વ્યક્તિઓ દ્વારા, ઉત્પન્ન કરેલી) વીજળીના વપરાશ કે વેચાણ ઉપર રાજ્યના કોઈ કાયદા દ્વારા કર નાખી શકાશે નહિ કે નાંખવાનું અધિકૃત કરી શકાશે નહિ, જો તે વીજળી—

---

[1] સંવિધાન (એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ, 2016ની કલમ 13(i)(ક)થી "જ્યાં આ પ્રકારનું વેચાણ અને ખરીદી હોય ત્યાં" વસ્તુની ખરીદી અને વેચાણ આ શબ્દોને બદલાવેલ છે (તારીખ 16-09-2016થી અમલી).

[2] ઉપર મુજબ, અનુચ્છેદ 13(i)(ખ), "માલ" આ શબ્દને બદલાવેલ છે (તારીખ 16-9-2016થી અમલી).

[3] સંવિધાન (છઠ્ઠો સુધારો) અધિનિયમ 1956ની કલમ 4 દ્વારા ખંડ(1)ના *સ્પષ્ટીકરણ*ને રદ કરેલ છે (તારીખ 11-9-1956થી અમલી).

[4] ઉપર મુજબ, અનુચ્છેદ 4 દ્વારા ખંડ (2) અને ખંડ (3)ને બદલાવેલ છે (તારીખ 11-9-1956થી અમલી).

[5] ઉપર મુજબ, અનુચ્છેદ 13(ii) દ્વારા "જ્યાં વસ્તુની ખરીદ અને વેચાણ થાય" આ શબ્દો બદલાવેલ છે (તારીખ 16-9-2016થી અમલી).

[6] ઉપર મુજબ 1956ની કલમ 13 (iii)થી ખંડ (3) રદ કરેલ છે (તારીખ 16-9-2016થી અમલી).

(ક) ભારત સરકાર દ્વારા વાપરાશમાં લેવાયેલ હોય અથવા ભારત સરકાર દ્વારા વપરાશ માટે ભારત સરકારને વેચવામાં આવેલ હોય; અથવા

(ખ) ભારત સરકાર કે રેલવે સંચાલન કરનાર કોઈ રેલવે કંપની દ્વારા, કોઈપણ રેલવેના બાંધકામ, જાળવણી કે સંચાલન માટે વાપરવામાં લેવાયેલ હોય અથવા તે સરકારને કે એવી કોઈ રેલવે કંપનીને તે રેલવેના બાંધકામ, જાળવણી કે સંચાલન માટે વેચવામાં આવેલ હોય,

અને વીજળીના વેચાણ ઉપર કર લાદતા કે કર લાદવાનું અધિકૃત કરતા હોય એવા કોઈ કાયદા દ્વારા સુનિશ્ચિત કરાશે કે ભારત સરકારને તેના વપરાશ માટે કે ઉપરોક્ત રેલવે કંપનીને રેલવેના બાંધકામ, જાળવણી કે સંચાલન માટે વીજળીની કિંમત, વીજળીનો સારો એવો જથ્થો વાપરનારાઓ પાસેથી લેવામાં આવતી કિંમત કરતાં તે કરની રકમ જેટલી ઓછી રહેશે.

288. ચોક્કસ કિસ્સાઓમાં પાણી કે વીજળી અંગે રાજ્યો દ્વારા લાદવામાં આવતા કરવેરામાંથી મુક્તિ—(1) રાષ્ટ્રપતિ આદેશ દ્વારા અન્યથા જોગવાઈ કરે તે સિવાય, આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં અમલમાં હોય તેવા રાજ્યના કોઈપણ કાયદા દ્વારા આંતરરાજ્ય નદી કે નદીખીણનું નિયમન કે વિકાસ કરવા માટે કોઈ વિદ્યમાન કાયદા દ્વારા અથવા સંસદે ઘડેલા કોઈ કાયદા દ્વારા સ્થાપિત સત્તામંડળ દ્વારા સંગ્રહિત, ઉત્પાદિત, વપરાશમાં લેવાયેલ, વહેંચણી કરેલા અથવા વેચવામાં આવેલા પાણી કે વીજળી અંગે કર લાદી શકાશે નહિ કે કર લાદવાનું અધિકૃત કરી શકશે નહિ.

સ્પષ્ટીકરણ—આ ખંડમાં "અમલમાં હોય એવો રાજ્યનો કાયદો" એ શબ્દપ્રયોગમાં, આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં પસાર થયેલા કે ઘડવામાં આવેલા અને અગાઉ કમી ન કરેલ, રાજ્યના કાયદાનો સમાવેશ થશે; પછી ભલે તે કાયદો અથવા તેના ભાગો તે સમયે સંપૂર્ણપણે અથવા અમુક ચોક્કસ વિસ્તારોમાં અમલમાં ન હોય.

(2) રાજ્યની વિધાનસભા, ખંડ (1)માં ઉલ્લેખિત આવો કોઈપણ કર, કાયદા દ્વારા લાદી શકશે અથવા લાદવાનું અધિકૃત કરી શકશે, પણ તેને રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે અનામત રાખવામાં આવ્યા પછી, તેને તેમની અનુમતિ મળી ન હોય તો, તેવા કોઈપણ કાયદાનો અમલ થશે નહિ; અને કોઈ સત્તામંડળ દ્વારા બનાવવામાં આવતા તે કાયદા હેઠળ કરવાના નિયમો અથવા આદેશો દ્વારા તેવા કરના દર અને બીજી આનુષંગિક બાબતો નક્કી કરવા માટે એવા કોઈ કાયદાની જોગવાઈ કરવામાં આવે, તો તેવા કોઈ નિયમ કે આદેશ કરવા માટે રાષ્ટ્રપતિની પૂર્વસંમતિ મેળવવાની જોગવાઈ તે કાયદામાં હોવી જોઈએ.

289. સંઘના કરવેરામાંથી રાજ્યની મિલકત અને આવકને મુક્તિ—(1) રાજ્યની મિલકત અને આવકને સંઘના કરવેરામાંથી મુક્તિ આપવામાં આવશે.

(2) રાજ્ય સરકાર દ્વારા કે તેના વતી કરવામાં આવતા હોય એવા કોઈપણ પ્રકારના વ્યાપાર કે ધંધાના સંબંધમાં અથવા તેની સાથે સંબંધિત કામગીરી અંગે અથવા તેવા વ્યાપાર કે ધંધાના હેતુઓ માટે ઉપયોગમાં લીધેલી કે ભોગવટામાં રાખેલી કોઈ મિલકત અંગે અથવા તેના સંબંધમાં પ્રાપ્ત થતી કે ઉદ્દભવતી કોઈપણ આવક પર કાયદા દ્વારા સંસદ જોગવાઈ કરે તેટલે અંશે કોઈપણ કર લાદવામાં કે તે લાદવાનું અધિકૃત કરવામાં ખંડ (1)માંના કોઈપણ ઉલ્લેખથી સંઘને બાધ આવશે નહિ.

(3) જેને સરકારના સામાન્ય કાર્યોને આનુષંગિક હોવાનું કાયદા દ્વારા સંસદ જાહેર કરે તેવા કોઈપણ વ્યાપાર કે ધંધાને અથવા વ્યાપાર કે ધંધાના કોઈપણ વર્ગને ખંડ (2)માંનો કોઈપણ ઉલ્લેખ લાગુ પડશે નહિ.

290. અમુક ખર્ચ અને પેન્શનના સંદર્ભમાં હિસાબમેળ બાબત—આ સંવિધાનની જોગવાઈઓ હેઠળ કોઈ ન્યાયાલય કે પંચના ખર્ચ અથવા આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં કોઈ વ્યક્તિએ ભારતમાં તાજ હેઠળ અથવા તેના આરંભ પછી સંઘના કે કોઈ રાજ્યના કામકાજ અંગે નોકરી કરી હોય તેવી વ્યક્તિને ચૂકવવાપાત્ર અથવા તેના અંગે ચૂકવવાનું પેન્શન ભારતના એકત્રિત ભંડોળ કે રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળ ખાતે ઉધાર્યું હોય ત્યારે, જો—

(ક) ભારતના એકત્રિત ભંડોળ ખાતે ઉધારર્યું હોય તેવી બાબતમાં, તે ન્યાયાલય અથવા પંચ કોઈ રાજ્યની અલાયદી જરૂરિયાત પૂરી પાડતું હોય, અથવા તે વ્યક્તિએ કોઈ રાજ્યના કામકાજના સંબંધમાં સંપૂર્ણ સમય માટે અથવા અંશતઃ સમય માટે નોકરી કરી હોય; અથવા

(ખ) રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળ ખાતે ખર્ચ ઉધાર્યું હોય તેવી બાબતમાં, તે ન્યાયાલય અથવા પંચ, સંઘ અથવા અન્ય રાજ્યની કોઈપણ અલાયદી જરૂરિયાત પૂરી પાડતું હોય અથવા તે, વ્યક્તિએ સંઘના કે બીજા કોઈ રાજ્યના કામકાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી નોકરી સંપૂર્ણ સમય માટે અથવા અંશતઃ સમય માટે કરી હોય,

તો તે ખર્ચ કે પેન્શન અંગે સહમત થયા મુજબનો અથવા સહમતી ન થાય તો ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિએ નીમેલા લવાદ નક્કી કરે તેટલો ફાળો, જે સ્થિતિ હોય તે, તે રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળ ખાતે અથવા ભારતના એકત્રિત ભંડોળ ખાતે અથવા તો બીજા રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળ ખાતે ઉધારવામાં આવશે અને તેમાંથી ચૂકવવામાં આવશે.

[1]**[290ક. અમુક દેવસ્વમ ભંડોળને વાર્ષિક ચુકવણી**—દર વર્ષે કેરળ રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળ ખાતે છેતાલીસ લાખ અને પચાસ હજાર રૂપિયાની રકમ ઉધારવામાં આવશે અને તે રકમ તે ભંડોળમાંથી ત્રાવણકોર દેવસ્વમ ભંડોળને ચૂકવવામાં આવશે અને દર વર્ષે [2][તામિલનાડુ] રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળ ખાતે તેર લાખ અને પચાસ હજાર રૂપિયાની રકમ ઉધારવામાં આવશે અને તેમાંથી તે રકમ ત્રાવણકોર કોચીન રાજ્યમાંથી સન 1956ના નવેમ્બર મહિનાની 1લી તારીખે તે રાજ્યને ફેરબદલ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રમાંના હિન્દુ મંદિરો અને ધર્મસ્થાનોની જાળવણી માટે તે રાજ્યમાં સ્થપાયેલાં દેવસ્વમ ભંડોળને ચૂકવવામાં આવશે.]

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 19થી આ અનુચ્છેદ ઉમેર્યો છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[2] મદ્રાસ રાજ્ય (નામફેર) અધિનિયમ, 1968 (1968ના 53)ની કલમ 4થી "મદ્રાસ" એ શબ્દના સ્થાને આ શબ્દ મૂક્યો છે (તારીખ 14-1-1969થી અમલી).

291. [*રાજવીઓના સાલિયાણાંની રકમ*]—*સંવિધાન* (*છવ્વીસમો સુધારો*) *અધિનિયમ,* 1971*ની કલમ* 2*થી રદ કરવામાં આવેલ છે* (*તારીખ* 28-12-1971*થી અમલી*).

પ્રકરણ II—નાણાં ઉછીના લેવા બાબત

292. **ભારત સરકાર દ્વારા નાણાં ઉછીના લેવા બાબત**—સંઘની કારોબારી સત્તા સંસદ દ્વારા વખતોવખત કાયદા દ્વારા નક્કી કરે તે મર્યાદાઓમાં રહીને, ભારતના એકત્રિત ભંડોળની જામીનગીરી ઉપર નાણાં ઉછીના લેવા સુધી અને તે રીતે નક્કી કરવામાં આવેલી મર્યાદાઓમાં રહીને, બાંયધરી આપવા સુધી વિસ્તરે છે.

293. **રાજ્યો દ્વારા નાણાં ઉછીના લેવા બાબત**—(1) આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓને અધીન, રાજ્યની કારોબારી સત્તા તે રાજ્યની વિધાનસભા દ્વારા વખતોવખત કાયદા દ્વારા નક્કી કરે તે મર્યાદાઓમાં રહીને, ભારતના રાજ્યક્ષેત્રની અંદર રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળની જામીનગીરી ઉપર નાણાં ઉછીના લેવા સુધી અને તે રીતે નક્કી કરવામાં આવેલી મર્યાદામાં રહીને, બાંયધરી આપવા સુધી વિસ્તરે છે.

(2) સંસદ દ્વારા ઘડવામાં આવેલા કોઈ કાયદા દ્વારા કે તે હેઠળ વખતોવખત લાદવામાં આવેલી શરતોને અધીન, ભારત સરકાર કોઈપણ રાજ્યને ધીરાણ આપી શકશે અથવા અનુચ્છેદ 292 હેઠળ નક્કી કરેલી કોઈપણ મર્યાદા વટાવીના હોય ત્યાં સુધી, કોઈ રાજ્ય દ્વારા લેવામાં આવેલ ધીરાણ અંગે બાંયધરી આપી શકશે અને તેવા ધીરાણ આપવાના હેતુ માટે, આવશ્યક રકમને ભારતના એકત્રિત ભંડોળ ખાતે ઉધારવામાં આવશે.

(3) જો ભારત સરકાર દ્વારા અથવા તેની પુરોગામી સરકાર દ્વારા કોઈ રાજ્યને ધીરાણ કરેલ હોય અથવા જેના અંગે ભારત સરકારે અથવા તેની પુરોગામી સરકારે બાંયધરી આપેલી હોય તે ધીરાણનો કોઈ ભાગ ભરપાઈ કરવાનો બાકી હોય, તો ભારત સરકારની સંમતિ સિવાય તે રાજ્ય કોઈ ધીરાણ લઈ શકશે નહિ.

(4) ખંડ (3) હેઠળની સંમતિ, ભારત સરકારને યોગ્ય લાગે તેવી કોઈ શરતોને અધીન આપી શકાશે.

પ્રકરણ III—મિલકત, કરાર, અધિકારો, જવાબદારીઓ, ફરજો અને દાવા

294. **અમુક સંજોગોમાં મિલકત, અસ્કયામતો, અધિકારો, જવાબદારીઓ અને ફરજોનો ઉત્તરાધિકાર**—આ સંવિધાનના આરંભથી—

(ક) જે તમામ મિલકત અને અસ્કયામતો આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં ભારતના અધિરાજ્યની સરકારના હેતુઓ માટે 'હિઝ મેજેસ્ટી'માં નિહિત હતી, અને જે તમામ મિલકત અને અસ્કયામતો આવા આરંભની તરત પહેલાં દરેક રાજ્યપાલના પ્રાંતની સરકારના હેતુઓ માટે *હિઝ મેજેસ્ટી*માં નિહિત હતી, તે અનુક્રમે સંઘ અને તેને અનુરૂપ રાજ્યમાં નિહિત થશે; અને

(ખ) ભારતના અધિરાજ્યની સરકારના અને દરેક ગવર્નરના પ્રાંતની સરકારના, તમામ અધિકારો, જવાબદારીઓ અને ફરજો પછી તે કોઈ કરારથી કે અન્ય રીતે ઉદ્દભવતા હોય તેવા અનુક્રમે ભારત સરકારના અને તેને અનુરૂપ દરેક રાજ્યની સરકારના અધિકારો, જવાબદારીઓ અને ફરજો ગણાશે,

આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં પાકિસ્તાન અધિરાજ્ય અથવા પશ્ચિમ બંગાળ, પૂર્વ બંગાળ, પશ્ચિમ પંજાબ અને પૂર્વ પંજાબના પ્રાંતોની રચનાને કારણે કરવામાં આવેલા અથવા કરવામાં આવનારા કોઈપણ સમાયોજનને અધીન રહેશે.

295. અન્ય સંજોગોમાં મિલકત, અસ્કયામતો, અધિકારો, જવાબદારીઓ અને ફરજોનો ઉત્તરાધિકાર—(1) ભારત સરકારે કોઈ રાજ્યની સરકાર સાથે તે અર્થે કરેલા કોઈ કબૂલાતનામાને અધીન, આ સંવિધાનના આરંભથી—

(ક) આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં, પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ રાજ્યને અનુરૂપ ભારતના કોઈપણ રાજ્યમાં નિહિત થયેલી હોય તે તમામ મિલકત અને અસ્કયામતો, તે સંઘમાં નિહિત થશે, જો તે મિલકત અને અસ્કયામતો જે હેતુઓ માટે રાખવામાં આવી હતી તે હેતુઓ હવે સંઘસૂચિમાં ગણાવેલ કોઈપણ બાબતને સંબંધિત સંઘના હેતુઓ હોય, અને

(ખ) પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ રાજ્યને અનુરૂપ કોઈપણ દેશી રાજ્યની સરકારના કોઈ કરાર દ્વારા કે અન્ય રીતે ઉદ્દભવતા હોય તેવા તમામ અધિકારો, જવાબદારીઓ અને ફરજો, તે આરંભની તરત પહેલાં જે હેતુઓ માટે એવા અધિકારો પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યા હોય અથવા જેના માટે જવાબદારીઓ કે ફરજો સ્વીકારવામાં આવી હોય તે હેતુઓ ત્યાર પછી, સંઘસૂચિમાં ગણાવેલ કોઈપણ બાબતના સંબંધમાં સંઘના હેતુઓ બને, તો તે ભારત સરકારના અધિકારો, જવાબદારીઓ અને ફરજો ગણાશે.

(2) આ બાબત ભારત સરકાર અને તે રાજ્યની સરકાર વચ્ચે થયેલા કોઈપણ કરારને અધીન રહીને, ખંડ (1)માં ઉલ્લેખિત હોય તે સિવાયની તમામ મિલકત અને અસ્કયામતો અને કોઈ કરાર દ્વારા કે અન્ય રીતે ઉદ્દભવતા તમામ અધિકારો, જવાબદારીઓ અને ફરજોના સંબંધમાં પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા દરેક રાજ્યની સરકાર, આ સંવિધાનના આરંભથી તેને અનુરૂપ દેશી રાજ્યની સરકારની ઉત્તરાધિકારી થશે.

296. ખાલસા થવાથી કે અધિકારનો વિલય થવાથી કે બિનવારસી તરીકે પ્રાપ્ત થતી મિલકત—આમાં હવે પછી કરેલી જોગવાઈઓને અધીન, ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાંની કોઈ મિલકત, આ સંવિધાન અમલમાં આવ્યું ન હોત તો, ખાલસા થવાથી, તેના અધિકારોનો વિલય થવાથી અથવા અધિકૃત માલિકને અભાવે બિનવારસી મિલકત તરીકે, જે સ્થિતિ હોય તે, 'હિઝ મેજેસ્ટી' અથવા ભારતના કોઈ દેશી રાજ્યના શાસકને પ્રાપ્ત થઈ હોત, તે મિલકત જે રાજ્યમાં આવેલી હોય તે રાજ્યમાં નિહિત થશે, અન્ય કોઈપણ કિસ્સામાં સંઘમાં નિહિત થશેઃ

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે એવી કોઈ મિલકત જે હિઝ મેજેસ્ટીને અથવા ભારતના કોઈ દેશી રાજ્યના રાજવીને જે તારીખે આવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ હોત, તો તે તારીખે ભારત સરકાર અથવા કોઈ રાજ્યની સરકારના કબજામાં કે નિયંત્રણ હેઠળ હોય તો, તે મિલકત તે વખતે જે હેતુઓ માટે વપરાતી કે ધરાવતી હતી તે હેતુઓ સંઘ કે રાજ્યના હેતુઓ હોય તો તે પ્રમાણે સંઘમાં અથવા તે રાજ્યમાં નિહિત થશે.

સ્પષ્ટીકરણ—આ અનુચ્છેદમાં "રાજવી" અને "દેશી રાજ્ય" એ શબ્દપ્રયોગોનો અર્થ, અનુચ્છેદ 363માં તેનો જે અર્થ છે તે જ થશે.

[1][**297. પ્રાદેશિક જળસીમાની અથવા ખંડીય છાજલીની અંદર રહેલી કિંમતી વસ્તુઓ અને વિશિષ્ટ અને આર્થિક ક્ષેત્રના સંસાધનો સંઘમાં નિહિત થવા બાબત**—(1) ભારતની પ્રાદેશિક જળસીમા અથવા ખંડીય છાજલીમાંના અથવા વિશિષ્ટ આર્થિક ક્ષેત્રની અંદર સમુદ્રની નીચે આવેલી તમામ જમીન, ખનિજો અને અન્ય કિંમતી વસ્તુઓ સંઘમાં નિહિત થશે અને સંઘના હેતુઓ માટે રાખવામાં આવશે.

(2) ભારતના વિશિષ્ટ આર્થિક ક્ષેત્રના અન્ય તમામ સંસાધનો પણ સંઘમાં નિહિત થશે અને સંઘના હેતુઓ માટે રાખવામાં આવશે.

(3) ભારતના પ્રાદેશિક જળસીમાની, ખંડીય છાજલીની, વિશિષ્ટ આર્થિક ક્ષેત્રની અને અન્ય દરિયાઈ ક્ષેત્રોની હદ, સંસદ કોઈ કાયદા દ્વારા અથવા તે હેઠળ વખતોવખત નિર્દિષ્ટ કરે તેવી રહેશે.]

[2][**298. વ્યાપાર વગેરે કરવાની સત્તા**—સંઘની અને દરેક રાજ્યની કારોબારી સત્તા કોઈપણ વ્યાપાર અથવા ધંધો કરવા માટે અને મિલકત સંપાદિત કરવા, તે ધરાવવા અને તેનો નિકાલ કરવા માટે અને કોઈપણ હેતુ માટે કરાર કરવા સુધી વિસ્તરશે:

પરંતુ—

(ક) સંઘની ઉપરોકત જણાવેલ કારોબારી સત્તા, જે અંગે સંસદ કાયદો કરી શકે તેમ ન હોય તેવા વ્યાપાર, ધંધા કે હેતુ માટે, દરેક રાજ્યમાં તે રાજ્યના કાયદાને અધીન રહેશે; અને

(ખ) દરેક રાજ્યની ઉપરોકત જણાવેલ કારોબારી સત્તા, જે અંગે રાજ્યની વિધાનસભા કાયદો કરી શકે તેમ ન હોય તેવા વ્યાપાર, ધંધા કે હેતુ માટે સંસદના કાયદાને અધીન રહેશે.]

---

[1] સંવિધાન (ચાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 2થી મૂળ અનુચ્છેદ 297ને સ્થાને આ અનુચ્છેદ મૂકયો છે (તારીખ 27-5-1976થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 20થી મૂળ અનુચ્છેદ 298ને સ્થાને આ અનુચ્છેદ મૂકયો છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

299. કરાર—(1) સંઘ અથવા રાજ્યની કારોબારી સત્તાના અમલ દરમિયાન કરવામાં આવેલા, તમામ કરાર રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા, અથવા તે રાજ્યના રાજ્યપાલ દ્વારા, [1]*** જે સ્થિતિ હોય તે, કરવામાં આવેલ છે એમ કહેવાશે અને તે સત્તાના અમલ દરમિયાન તમામ કરાર અને મિલકતની ખાતરી રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યપાલ [1]*** વતી તેવી વ્યક્તિઓ દ્વારા અને તેવી રીતે અમલમાં મૂકવામાં આવશે જેવી રીતે તેઓ નિર્દેશ કરે અથવા સત્તા આપે.

(2) આ સંવિધાનના હેતુઓ માટે અથવા આ પહેલાં અમલમાં હોય એવા ભારત સરકાર સંબંધી કોઈ અધિનિયમના હેતુઓ માટે કરેલા અથવા અમલમાં મૂકવામાં આવેલા કોઈપણ કરાર કે ખાતરી અંગે રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યપાલ [2]*** અંગત રીતે જવાબદાર ગણાશે નહિ, તેમજ તેઓ પૈકી કોઈના વતી એવો કરાર કે ખાતરી કરનાર કે અમલમાં મૂકનાર કોઈ વ્યક્તિ તે અંગે અંગત રીતે જવાબદાર ગણાશે નહિ.

300. દાવા અને કાર્યવાહી—(1) ભારત સરકાર 'ભારત સંઘ'ના નામે દાવો માંડી શકશે અથવા તે નામે તેની સામે દાવો માંડી શકાશે, અને કોઈ રાજ્યની સરકાર તે રાજ્યના નામે દાવો માંડી શકશે અથવા તે નામે તેની સામે દાવો માંડી શકાશે, અને આ સંવિધાન દ્વારા અપાયેલી સત્તાની રૂએ કરેલા સંસદના અથવા તે રાજ્યની વિધાનસભાના અધિનિયમ દ્વારા કરવામાં આવે તેવી જોગવાઈઓને અધીન, આ સંવિધાન ઘડાયું ન હોત અને ભારતના અધિરાજ્યની અને તેને અનુરૂપ પ્રાંતો અથવા તેને અનુરૂપ દેશી રાજ્યો જે દાખલાઓમાં દાવો માંડી શક્યા હોત અથવા તેમની સામે દાવો માંડી શકાયો હોત તેવા દાખલાઓમાં તેઓ પોતે પોતાના કામકાજના સંબંધમાં દાવો માંડી શકશે અને તેમની સામે દાવો માંડી શકાશે.

(2) જો આ સંવિધાનના આરંભે—

(ક) ભારતનું અધિરાજ્ય જેમાં એક પક્ષકાર હોય એવી કોઈ કાનૂની કાર્યવાહી બાકી રહી હોય તો, તે કાર્યવાહીમાં અધિરાજ્યના સ્થાને ભારત સંઘ પક્ષકાર તરીકે ગણાશે; અને

(ખ) કોઈ પ્રાંત કે દેશી રાજ્ય જેમાં પક્ષકાર હોય એવી કોઈ કાનૂની કાર્યવાહી બાકી રહી હોય તો તે કાર્યવાહીમાં તે પ્રાંત અથવા દેશી રાજ્યને સ્થાને તેને અનુરૂપ રાજ્ય પક્ષકાર તરીકે ગણાશે.

[3][પ્રકરણ IV—મિલકતનો અધિકાર

300ક. કાયદા દ્વારા આપેલા અધિકાર સિવાય વ્યક્તિઓની મિલકત ન છીનવી લેવા બાબત—કાયદા દ્વારા આપેલા અધિકાર સિવાય, કોઈ વ્યક્તિની મિલકત છીનવી લઈ શકાશે નહિ.]

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "અથવા તો રાજપ્રમુખ" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[2] ઉપર મુજબની કલમ અને અનુસૂચિથી "નહીં કે રાજપ્રમુખ" એ શબ્દો કલમ 29 અને અનુસૂચિથી રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[3] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારા) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 34થી દાખલ કરેલ છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

ભાગ XIII

ભારતના રાજ્યક્ષેત્રની અંદર વ્યાપાર, વાણિજ્ય અને આંતર-વ્યવહાર

301. વ્યાપાર, વાણિજ્ય અને આંતર–વ્યવહારની છૂટ—આ ભાગની અન્ય જોગવાઈઓને અધીન ભારતના સમગ્ર રાજ્યક્ષેત્રમાં વ્યાપાર, વાણિજ્ય અને આંતર–વ્યવહારની છૂટ રહેશે.

302. વ્યાપાર, વાણિજ્ય અને આંતર–વ્યવહાર ઉપર નિયંત્રણો લાદવાની સંસદની સત્તા—સંસદ કાયદા દ્વારા, એક રાજ્ય અને બીજા રાજ્યની વચ્ચેના અથવા ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગની અંદરના વ્યાપાર, વાણિજ્ય અથવા આંતર—વ્યવહારની છૂટ ઉપર જાહેર હિતમાં આવશ્યક જણાય તેવા નિયંત્રણો લાદી શકશે.

303. વ્યાપાર અને વાણિજ્ય સંબંધી સંઘ અને રાજ્યોની વૈધાનિક સત્તા ઉપર નિયંત્રણો—(1) અનુચ્છેદ 302માં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં, સાતમી અનુસૂચિની યાદીઓ પૈકી કોઈપણ યાદીમાં વ્યાપાર અને વાણિજ્ય સંબંધી કોઈપણ નોંધની રૂએ, એક રાજ્યને બીજા રાજ્ય કરતાં પ્રાધાન્ય આપતો કે આપવાનું અધિકૃત કરતો અથવા એક રાજ્ય અને બીજા રાજ્ય વચ્ચે કોઈ ભેદભાવ કરતો કે કરવાનું અધિકૃત કરતો કાયદા ઘડવાની સંસદને અથવા રાજ્યની વિધાનસભાને સત્તા રહેશે નહિ.

(2) પસંદગી આપતા કે આપવાનું અધિકૃત કરતા અથવા કશો ભેદભાવ કરતા કે કરવાનું અધિકૃત કરતા કોઈ કાયદા દ્વારા એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું હોય કે ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગમાં માલની તંગીમાંથી ઊભી થતી પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવાના હેતુ માટે તેમ કરવું જરૂરી છે તો સંસદને તેવો કાયદા ઘડવામાં ખંડ (1)માંના કોઈપણ ઉલ્લેખથી બાધ આવશે નહિ.

304. રાજ્યો વચ્ચેના વ્યાપાર, વાણિજ્ય અને આંતર-વ્યવહાર ઉપર નિયંત્રણો—અનુચ્છેદ 301 અથવા 303માં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં, કાયદા દ્વારા કોઈ રાજ્યની વિધાનસભા—

(ક) રાજ્યમાં બનાવેલા કે ઉત્પાદિત કરેલા માલ ઉપર લાદવામાં આવતો કોઈ કર અન્ય રાજ્યો [1][અથવા સંઘ રાજ્યક્ષેત્રો]માંથી આયાત કરેલા તેના જેવા માલ ઉપર લાદી શકશે, પરંતુ એ રીતે કે તેથી એવા આયાત કરેલા અને એવા બનાવેલા કે ઉત્પાદિત કરેલા માલ વચ્ચે ભેદભાવ કરી શકશે નહિ; અને

(ખ) તે રાજ્ય સાથે કે તેની અંદરના વ્યાપાર, વાણિજ્ય કે આંતર-વ્યવહારની છૂટ ઉપર જાહેર હિતમાં આવશ્યક એવાં વાજબી નિયંત્રણો મૂકી શકશે:

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી આ શબ્દો ઉમેર્યા છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, ખંડ (ખ)ના હેતુઓ માટેનું કોઈપણ વિધેયક કે સુધારો રાષ્ટ્રપતિની પૂર્વમંજૂરી સિવાય, રાજ્યની વિધાનસભામાં રજૂ કે દાખલ કરી શકાશે નહિ.

[1][**305. વિદ્યમાન કાયદાઓ અને રાજ્યના ઈજારા માટે જોગવાઈ કરતા કાયદાઓનો અપવાદ**—રાષ્ટ્રપતિ, આદેશ દ્વારા અન્યથા નિર્દેશ ન આપે ત્યાં સુધી, કોઈ વિદ્યમાન કાયદાની જોગવાઈઓ ઉપર, અનુચ્છેદ 301 અને 303માંના કોઈ ઉલ્લેખથી અસર થશે નહિ; અને અનુચ્છેદ 19ના ખંડ (6)ના પેટા—ખંડ (ii)માં ઉલ્લેખેલી કોઈપણ બાબત સંબંધી હોય તેટલે અંશે સંવિધાન (ચોથો સુધારો) અધિનિયમ, 1955ના આરંભ પહેલાં કરેલા કોઈપણ કાયદાના અમલને અનુચ્છેદ 301માંના ઉલ્લેખથી અસર થશે નહિ અથવા તેવી બાબત સંબંધી કોઈ કાયદા ઘડવામાં સંસદને અથવા રાજ્યની વિધાનસભાને તેથી બાધ આવશે નહિ.]

306. [*પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ખમાંના અમુક રાજ્યોની વ્યાપાર અને વાણિજ્ય ઉપર નિયંત્રણ મૂકવાની સત્તા*]–*સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ,* 1956*ની કલમ* 29 *અને અનુસૂચિથી રદ કરવામાં આવેલ છે* (*તારીખ* 1—11—1956*થી અમલી*).

307. અનુચ્છેદ 301 થી 304ના હેતુઓ પાર પાડવા માટે સત્તાધિકારીની નિમણૂક—અનુચ્છેદ 301, 302, 303 અને 304ના હેતુઓ પાર પાડવા માટે, સંસદ કાયદા દ્વારા, પોતાને યોગ્ય લાગે તેવા સત્તાધિકારીની નિમણૂક કરી શકશે અને એ રીતે નિમાયેલા સત્તાધિકારીને પોતે જરૂરી ગણે તેવી સત્તાઓ અને ફરજો સોંપી શકશે.

[1] સંવિધાન (ચોથો સુધારો) અધિનિયમ, 1955ની કલમ 4ને સ્થાને અનુચ્છેદ 305 મૂકયો છે (તારીખ 27-4-1955થી અમલી).

ભાગ XIV
સંઘ અને રાજ્યો હેઠળની સેવાઓ

પ્રકરણ I—સેવાઓ

308. અર્થઘટન—આ ભાગમાં, સંદર્ભથી અન્યથા અપેક્ષિત ન હોય તો "રાજ્ય" એ શબ્દપ્રયોગમાં [1][જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યનો સમાવેશ થતો નથી].

309. સંઘ અથવા રાજ્યમાં નોકરી કરતી વ્યક્તિઓની ભરતી અને સેવાની શરતો—આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન, સંઘના અથવા કોઈપણ રાજ્યના કાર્યોના સંબંધમાં જાહેર સેવાઓ અને જગ્યાઓ પર ભરતીનું અને તેના ઉપર નિમાયેલી વ્યક્તિઓની સેવાની શરતોનું નિયમન સમુચિત વિધાનસભાના અધિનિયમોથી કરી શકાશે:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે આ અનુચ્છેદ હેઠળ સમુચિત વિધાનસભાના અધિનિયમ દ્વારા કે તે હેઠળ તે અર્થે જોગવાઈ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, સંઘના કાર્યોના સંબંધમાં સેવાઓ અને જગ્યાઓની બાબતમાં રાષ્ટ્રપતિને અથવા તેઓ આદેશ કરે તે વ્યક્તિને અને રાજ્યના કાર્યોના સંબંધમાં સેવાઓ અને જગ્યાઓની બાબતમાં રાજ્યના રાજ્યપાલને [2]*** અથવા તેઓ આદેશ કરે તે વ્યક્તિને એવી સેવાઓમાં અને જગ્યાઓમાં ભરતીના અને તેના ઉપર નિમાયેલી વ્યક્તિઓની સેવાની શરતોના નિયમન માટે નિયમો કરવાની સત્તા રહેશે અને એ રીતે કરેલા નિયમો એવા કોઈપણ અધિનિયમની જોગવાઈઓને અધીન અસરકર્તા રહેશે.

310. સંઘ અથવા રાજ્યની નોકરી કરતી વ્યક્તિઓના હોદ્દાની મુદત—(1) આ સંવિધાન દ્વારા સ્પષ્ટપણે જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય તે સિવાય, સંઘની સંરક્ષણ સેવા અથવા નાગરિક સેવા અથવા અખિલ ભારતીય સેવાના દરેક સભ્ય અથવા સંઘ હેઠળની સંરક્ષણ સાથે સંબંધ ધરાવતી કોઈ જગ્યા અથવા કોઈ નાગરિક સેવાની જગ્યા ઉપર હોય તેવી દરેક વ્યક્તિ રાષ્ટ્રપતિની મરજી હોય ત્યાં સુધી હોદ્દા ઉપર રહેશે, અને કોઈ રાજ્યની નાગરિક સેવાના સભ્ય અથવા કોઈ રાજ્ય હેઠળ નાગરિક જગ્યા ઉપરની દરેક વ્યક્તિ રાજ્યના રાજ્યપાલની [3]*** ઇચ્છા હોય ત્યાં સુધી હોદ્દા ઉપર રહેશે.

(2) સંઘ અથવા કોઈ રાજ્ય હેઠળ કોઈ નાગરિક જગ્યા ઉપરની વ્યક્તિ, જે સ્થિતિ હોય તે, રાષ્ટ્રપતિની અથવા તે રાજ્યના રાજ્યપાલની [2]*** ઇચ્છા હોય ત્યાં સુધી હોદ્દો ધરાવતી હોવા છતાં, જો રાષ્ટ્રપતિ કે રાજ્યપાલ [2]*** ખાસ લાયકાતો ધરાવતી વ્યક્તિની સેવા મેળવવાનું જરૂરી ગણે તો કોઈ સંરક્ષણ સેવાની અથવા કોઈ અખિલ ભારતીય સેવાની અથવા સંઘ કે સભ્યની નાગરિક સેવાની

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "એટલે પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક અથવા ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલ કોઈ રાજ્ય" એ શબ્દો અને અક્ષરોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "અથવા રાજપ્રમુખ" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[3] ઉપર મુજબની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "અથવા જે સ્થિતિ હોય તે, રાજપ્રમુખની" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

સભ્ય ન હોય તેવી વ્યક્તિને આ સંવિધાન હેઠળ એવી કોઈ જગ્યા ઉપર કામ કરવા માટે જે કરાર હેઠળ નીમવામાં આવે તેમાં કરાર મુજબની મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં તે જગ્યા નાબૂદ કરવામાં આવે અથવા તેની કોઈ ગેરવર્તણૂક સિવાયના કારણે તેને તે જગ્યા ખાલી કરવી પડે તો તેને વળતર આપવાની જોગવાઈ કરી શકાશે.

311. સંઘ અથવા રાજ્ય હેઠળ નાગરિક સેવામાં નોકરી કરતી વ્યક્તિઓની બરતરફી, પદભ્રષ્ટતા અથવા હોદ્દામાં ઘટાડો—(1) સંઘની કોઈ નાગરિક સેવા અથવા અખિલ ભારતીય સેવા અથવા રાજ્યની કોઈ નાગરિક સેવાના કોઈપણ સભ્યને અથવા સંઘ કે કોઈ રાજ્ય હેઠળ નાગરિક પદ ધારણ કરતી કોઈપણ વ્યક્તિને જે સત્તાધિકારીએ તેની નિમણૂક કરી હોય તેના તાબાના સત્તાધિકારી દ્વારા બરતરફ કરી શકાશે નહીં અથવા પદભ્રષ્ટ કરી શકાશે નહીં.

[1][(2) ઉપર જણાવ્યા મુજબની કોઈપણ વ્યક્તિને તેની સામેના આક્ષેપોની તેને જાણ કરવામાં આવી હોય અને તે આક્ષેપો અંગે તેને બચાવની વાજબી તક આપવામાં આવી હોય તેવી તપાસ કર્યા સિવાય [2]*** તેને બરતરફ કરી શકાશે નહિ, પદભ્રષ્ટ કરી શકાશે નહિ, કે તેના હોદ્દામાં ઘટાડો કરી શકાશે નહીં;

[3][પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે એવી તપાસને અંતે આવી કોઈ શિક્ષા કરવા ધાર્યું હોય ત્યારે, એવી શિક્ષા, એવી તપાસ દરમિયાન રજૂ કરવામાં આવેલા પુરાવાના આધારે જ કરી શકાશે અને કરવા ધારેલી શિક્ષા વિશે રજૂઆત કરવાની વાજબી તક આવી કોઈ વ્યક્તિને આપવી જરૂરી રહેશે નહિ:

વધુમાં નીચેની પરિસ્થિતિઓમાં આ ખંડ લાગુ પડશે નહિ—]

(ક) જ્યારે કોઈ વ્યક્તિને ફોજદારી ગુનાના આરોપસર દોષિત ઠરાવતી તેની વર્તણૂકના કારણે બરતરફ કે પદભ્રષ્ટ કરવામાં આવી હોય અથવા તેના હોદ્દામાં ઘટાડો કરવામાં આવેલ હોય ત્યારે; અથવા

(ખ) કોઈ વ્યક્તિને બરતરફ કે પદભ્રષ્ટ કરવા અથવા તેના હોદ્દામાં ઘટાડો કરવા માટેની સત્તા ધરાવતા અધિકારીને ખાતરી થાય, જેની તેમણે લેખિત નોંધ કરેલી હોવી જોઈએ, એવા કોઈ કારણે આવી તપાસ હાથ ધરવાનું વાજબી અને વ્યવહારુ નથી ત્યારે; અથવા

(ગ) જે સ્થિતિ હોય તે, રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યપાલને ખાતરી થાય કે રાજ્યની સુરક્ષાના હિતમાં આવી તપાસ યોગ્ય નથી ત્યારે.

(3) ઉપર જણાવ્યા મુજબની કોઈ વ્યક્તિ અંગે ખંડ (2)માં ઉલ્લેખિત તપાસ હાથ ધરવાનું વાજબી રીતે વ્યવહારુ છે કે કેમ તેવો કોઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય, તો એવી વ્યક્તિને બરતરફ કરવા કે પદભ્રષ્ટ કરવા અથવા તેના હોદ્દામાં ઘટાડો કરવા માટેની સત્તા ધરાવતા અધિકારીનો નિર્ણય આખરી ગણાશે.]

---

[1] સંવિધાન (પંદરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1963ની કલમ 10થી ખંડ (2) અને (3)ને સ્થાને આ ખંડ મૂકયા છે (તારીખ 5-10-1963થી અમલી).

[2] સંવિધાન (બેંતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 44થી આ ઉલ્લેખ રદ કરેલ છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

[3] ઉપર મુજબની કલમ 44થી મૂળને બદલે આ ઉલ્લેખ મૂક્યો છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

312. અખિલ ભારતીય સેવાઓ—(1) [1][ભાગ VIના પ્રકરણ VIમાં અથવા ભાગ XIમાં] ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં રાજ્યસભામાં હાજર રહી તેમાં મત આપનારાઓના ઓછામાં ઓછા બે તૃતીયાંશ સભ્યોના ટેકાવાળા ઠરાવથી જાહેર કર્યું હોય કે સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચે સહિયારી તેવી એક અથવા વધુ [2][અખિલ ભારતીય સેવાઓની (અખિલ ભારતીય ન્યાયિક સેવા સહિત)] રચના, રાષ્ટ્રના હિતમાં જરૂરી કે ઈષ્ટ છે, તો સંસદ તે માટે કાયદા દ્વારા જોગવાઈ કરી શકશે અને આ પ્રકરણની અન્ય જોગવાઈઓને અધીન, તેવી કોઈપણ સેવાઓમાં ભરતીનું અને નિમાયેલી વ્યક્તિઓની સેવાની શરતોનું નિયમન કરી શકશે.

(2) આ સંવિધાનના આરંભે ભારતીય વહીવટી સેવા અને ભારતીય પોલીસ સેવા તરીકે ઓળખાતી સેવાઓ આ અનુચ્છેદ હેઠળ સંસદ દ્વારા રચાયેલી સેવાઓ માનવામાં આવશે.

[2][(3) ખંડ (1)માં નિર્દેશિત અખિલ ભારતીય ન્યાયિક સેવામાં અનુચ્છેદ 236માં વ્યાખ્યાયિત કર્યા પ્રમાણેના જિલ્લા ન્યાયાધીશના હોદ્દાથી ઊતરતા કોઈપણ હોદ્દાનો સમાવેશ થશે નહિ.

(4) ઉપર્યુક્ત અખિલ ભારતીય ન્યાયિક સેવાની રચના માટેની જોગવાઈ કરતા કાયદામાં તે કાયદાની જોગવાઈઓના અમલીકરણ માટે જરૂરી હોય તેવી, ભાગ VIના પ્રકરણ VIના સુધારા માટેની જોગવાઈઓ હોવી જોઈશે અને એવો કોઈ કાયદો અનુચ્છેદ 368ના હેતુઓ માટે આ સંવિધાનનો સુધારો હોવાનું ગણાશે નહિ.]

[3][**312ક. અમુક સેવાઓના અધિકારીઓની સેવાની શરતોમાં ફેરફાર કરવાની અથવા રદ કરવાની સંસદની સત્તા**–(1) સંસદ કાયદો કરીને—

(ક) આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં, સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ અથવા સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ-ઇન-કાઉન્સિલ દ્વારા ભારતમાં તાજની કોઈ નાગરિક સેવામાં નિમાયેલી અને સંવિધાન (અઠ્ઠાવીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1972ના આરંભે અને તે પછી ભારત સરકાર કે કોઈ રાજ્ય સરકાર હેઠળ કોઈપણ સેવા અથવા હોદ્દા ઉપર નોકરીમાં ચાલુ હોય તેવી વ્યક્તિઓના મહેનતાણાં, રજા અને પેન્શન અંગેની તેમની સેવાની શરતોમાં તેમજ શિસ્તને લગતી બાબતો અંગેના તેમના અધિકારોમાં, ભૂતલક્ષી અથવા ભવિષ્યલક્ષી તારીખથી ફેરફાર કરી શકશે અથવા તે રદ કરી શકશે;

---

[1] સંવિધાન (બેંતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 45થી "ભાગ XI" એ શબ્દ મૂક્યો છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

[2] ઉપર મુજબની કલમ 45થી મૂળ શબ્દોના સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

[3] સંવિધાન (અઠ્ઠાવીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1972ની કલમ 2થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 29-8-1972થી અમલી).

(ખ) આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ અથવા સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ-ઇન-કાઉન્સિલ દ્વારા ભારતમાં તાજની કોઈ નાગરિક સેવામાં નીમાયા પછી, સંવિધાન (અઠ્ઠાવીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1972ના આરંભ પહેલાં કોઈપણ સમયે નિવૃત્ત થતી અથવા અન્યથા નોકરીમાં ન રહેતી વ્યક્તિઓનાં પેન્શન અંગેની સેવાની શરતોમાં પાછલી અસરથી અથવા ભવિષ્યમાં થનારી અસરની તારીખથી ફેરફાર કરી શકશે અથવા તે રદ કરી શકશે:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે એવી કોઈ વ્યક્તિ જે સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના અથવા ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયાધીશ અથવા અન્ય ન્યાયાધીશ, ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષક અને સંઘના અથવા રાજ્યના લોકસેવા આયોગના અધ્યક્ષ અથવા અન્ય સભ્ય અથવા મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનરનો હોદ્દો ધરાવતી હોય કે ધરાવ્યો હોય તેવી કોઈ વ્યક્તિની બાબતમાં પેટાખંડ (ક) અથવા પેટાખંડ (ખ)માંના કોઈપણ ઉલ્લેખનો અર્થ, ભારતમાં તાજની કોઈ નાગરિક સેવામાં સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ અથવા સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ-ઇન-કાઉન્સિલે નીમેલી વ્યક્તિ હોવાને કારણે, જેટલે સુધી એવી સેવાની શરતો તેને લાગુ પડતી હોય તેટલે સુધી હોય તે સિવાય, તેની નિમણૂક થયા પછી તેની આવી સેવાની શરતોમાં તેને ગેરલાભ થાય તે રીતે, ફેરફાર કરવા અથવા તે રદ કરવાની સંસદને સત્તા મળે છે તેવો કરવો નહિ.

(2) આ અનુચ્છેદ હેઠળ કાયદા દ્વારા સંસદે જોગવાઈ કરી હોય તેટલે અંશે હોય તે સિવાય, ખંડ (1)માં નિર્દિષ્ટ વ્યક્તિઓની સેવાની શરતોનું નિયમન કરવાની આ સંવિધાનની અન્ય કોઈ જોગવાઈ હેઠળ કોઈ વિધાનસભા અથવા બીજા સત્તામંડળની કોઈપણ સત્તાને આ અનુચ્છેદના કોઈપણ ઉલ્લેખથી બાધ આવશે નહિ.

(3) ઉચ્ચ ન્યાયાલય કે અન્ય કોઈ ન્યાયાલયને નીચે લખેલ વિવાદોમાં કોઈ અધિકાર રહેશે નહીં—

(ક) ખંડ (1)માં ઉલ્લેખિત, કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા કરવામાં આવેલા અથવા અમલમાં મૂકવામાં આવેલા કોઈપણ અનુબંધન, કરાર અથવા અન્ય સમાન દસ્તાવેજની કોઈપણ જોગવાઈ અથવા તેના પરના કોઈપણ સમર્થનમાંથી ઉદ્ભવતો કોઈપણ વિવાદ, અથવા ભારતમાં તાજની કોઈ નાગરિક સેવામાંની તેની નિમણૂકના સંબંધમાં અથવા ભારતના અધિરાજ્યની અથવા તેના કોઈ પ્રાંતની સરકાર હેઠળની તેની નોકરીના સાતત્યના સંબંધમાં તેવી વ્યક્તિને મોકલેલા કોઈ પત્રમાંથી ઉદ્દભવતા વિવાદોમાં;

(ખ) મૂળ સ્વરૂપમાં અધિનિયમિત કર્યા પ્રમાણે અનુચ્છેદ 314 હેઠળના કોઈ અધિકાર, જવાબદારી અથવા ફરજ સંબંધિત કોઈપણ વિવાદમાં.

(4) સંવિધાનમાં કરેલ જોગવાઈ અનુસાર, મૂળ સ્વરૂપમાં અધિનિયમિત કર્યા પ્રમાણે અનુચ્છેદ 314માં અથવા આ સંવિધાનની બીજી કોઈ જોગવાઈમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં, આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓ અમલી રહેશે.]

313. વચગાળાની જોગવાઈઓ—આ સંવિધાન હેઠળ આ અર્થે અન્ય જોગવાઈ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં અમલમાં હોય તેવા, અને આ સંવિધાનના આરંભ પછી, કોઈપણ જાહેર સેવા કે જગ્યા અખિલ ભારતીય સેવા તરીકે અથવા સંઘ અથવા કોઈ રાજ્ય હેઠળની સેવા કે જગ્યા તરીકે અસ્તિત્વમાં હોય તેને લાગુ પડતા તમામ કાયદા આ સંવિધાનની જોગવાઈઓ સાથે સુસંગત હોય તેટલે અંશે અમલમાં રહેશે.

314. [*અમુક સેવાઓના વિદ્યમાન અધિકારીઓના રક્ષણ માટેની જોગવાઈ*]–*સંવિધાન (અઠ્ઠાવીસમો સુધારો) અધિનિયમ,* 1972*ની કલમ* 3*થી રદ કર્યો છે.* (*તારીખ* 29-8-1972*થી અમલી*).

પ્રકરણ II—લોકસેવા આયોગ

315. સંઘ અને રાજ્યો માટે લોકસેવા આયોગ—(1) આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓને અધીન, સંઘ માટે એક લોકસેવા આયોગ અને દરેક રાજ્ય માટે એક લોકસેવા આયોગ રહેશે.

(2) બે કે તેથી વધુ રાજ્યો તેમના જૂથ માટે એક લોકસેવા આયોગ રાખવાની સમજૂતી કરી શકશે અને તે રાજ્યો પૈકી દરેક રાજ્યની વિધાનસભાનું ગૃહ અથવા જ્યાં બે ગૃહો હોય ત્યાં દરેક ગૃહ એ આશયનો ઠરાવ પસાર કરે, તો સંસદ તે રાજ્યોની જરૂરિયાતો સંતોષવા એક સંયુક્ત રાજ્ય લોકસેવા આયોગ (જેનો આ પ્રકરણમાં "સંયુક્ત આયોગ" તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે), નીમવા માટે કાયદા દ્વારા જોગવાઈ કરી શકશે.

(3) ઉપરોક્ત જણાવ્યા મુજબના કોઈપણ કાયદામાં તે કાયદાના હેતુઓ બર લાવવા માટે જરૂરી કે ઇષ્ટ હોય તેવી આનુષંગિક અને પારિણામિક જોગવાઈઓનો સમાવેશ કરી શકાશે.

(4) કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલ [1]*** રાજ્યની તમામ અથવા કોઈ જરૂરિયાત સંતોષવા માટે વિનંતી કરે તો સંઘ લોકસેવા આયોગ રાષ્ટ્રપતિની મંજૂરીથી તે તેમ કરવા સંમત થઈ શકશે.

(5) આ સંવિધાનમાં સંઘ લોકસેવા આયોગ અથવા રાજ્ય લોકસેવા આયોગ અંગેના ઉલ્લેખો હોય ત્યાં, સંદર્ભથી અન્યથા અપેક્ષિત ન હોય તો, પ્રસ્તુત ખાસ બાબત અંગે જે સ્થિતિ હોય તે, સંઘની અથવા રાજ્યની જરૂરિયાતો સંતોષનાર આયોગ તરીકે છે એવો અર્થ કરવામાં આવશે.

316. સભ્યોની નિમણૂક અને હોદ્દાની મુદત—(1) લોકસેવા આયોગના અધ્યક્ષને અન્ય સભ્યોની, સંઘ આયોગ અથવા સંયુક્ત આયોગની બાબતમાં, રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા તથા રાજ્ય આયોગની બાબતમાં, તે રાજ્યના રાજ્યપાલ દ્વારા નિમણૂક કરવામાં આવશે:

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "અથવા રાજપ્રમુખ" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, દરેક લોકસેવા આયોગના લગભગ અડધી સંખ્યાના જેટલા સભ્યો, એવી વ્યક્તિઓ હોવી જોઈએ કે જેઓએ પોતાની નિમણૂકની તારીખે ભારત સરકાર હેઠળ અથવા કોઈ રાજ્યની સરકાર હેઠળ ઓછામાં ઓછા દસ વર્ષ સુધી હોદ્દો ધરાવ્યો હોય, અને સદરહુ દસ વર્ષની મુદતની ગણતરીમાં તેવા સભ્યોએ ભારતમાં તાજ હેઠળ અથવા કોઈ દેશી રાજ્યની સરકાર હેઠળ આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં જે સમયગાળા દરમિયાન હોદ્દો ધરાવ્યો હોય તેનો સમાવેશ કરવામાં આવશે.

[1][(1ક) જો આયોગના અધ્યક્ષનું પદ ખાલી પડે અથવા જો આવા અધ્યક્ષ ગેરહાજરીના કારણે અથવા અન્ય કારણસર પોતાના હોદ્દાની ફરજો બજાવવા માટે અસમર્થ હોય તો જે સ્થિતિ હોય તેમ ખાલી પડેલા હોદ્દા પર, ખંડ (1) હેઠળ આયોગના અન્ય સભ્યો પૈકી આ હેતુ માટે જેની નિમણૂક કરવામાં આવે તે વ્યક્તિ અધ્યક્ષ તરીકે નિમણૂક પામેલી વ્યક્તિ હોદ્દો ન સંભાળે અથવા પોતાની ફરજ પર પરત ન ફરે ત્યાં સુધી સંઘ આયોગ કે સંયુક્ત આયોગની બાબતમાં રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા અને અન્ય કોઈપણ રાજ્ય આયોગની બાબતમાં રાજ્યપાલ દ્વારા નિમાયેલ સભ્ય, તેમની ફરજો બજાવશે.]

(2) લોકસેવા આયોગના સભ્ય, પોતાનો હોદ્દો સંભાળે તે તારીખથી છ વર્ષની મુદત સુધી અથવા સંઘ આયોગની બાબતમાં તે પાંસઠ વર્ષની ઉંમરના અને રાજ્ય આયોગની કે સંયુક્ત આયોગની બાબતમાં [2][બાસઠ વર્ષની] ઉંમરના થાય, એ બેમાંથી જે વહેલું હોય ત્યાં સુધી, હોદ્દા ઉપર રહેશે:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે–

(ક) કોઈ લોકસેવા આયોગના સભ્ય સંઘ આયોગની કે કોઈ સંયુક્ત આયોગની બાબતમાં રાષ્ટ્રપતિને અને કોઈપણ રાજ્ય આયોગની બાબતમાં તે રાજ્યના રાજ્યપાલને [3]*** સંબોધીને પોતાના હસ્તાક્ષરથી લેખિત પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી શકશે;

(ખ) કોઈ લોકસેવા આયોગના સભ્યને અનુચ્છેદ 317ના ખંડ (1) અથવા ખંડ (3)માં કરેલી જોગવાઈ મુજબ તેમના હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકાશે.

(3) કોઈ લોકસેવા આયોગના સભ્ય તરીકે હોદ્દો ધરાવતી વ્યક્તિ પોતાના હોદ્દાની મુદત પૂરી થયે તે જ હોદ્દા ઉપર પુનઃનિમણૂક માટે પાત્ર ગણાશે નહિ.

---

[1] સંવિધાન (પંદરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1963ની કલમ 11થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 5-10-1963થી અમલી).

[2] સંવિધાન (એકતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 2થી "સાઠ વર્ષની" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 7-9-1976થી અમલી).

[3] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "અથવા રાજપ્રમુખ" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

317. લોકસેવા આયોગના સભ્યને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા અને તેને સેવામાંથી મોકૂફ રાખવા બાબત—(1) ખંડ (3)ની જોગવાઈઓને અધીન, લોકસેવા આયોગના અધ્યક્ષ અથવા અન્ય કોઈપણ સભ્યને, રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા કરવામાં આવેલા નિર્દેશથી ગેરવર્તણૂકને કારણે તેમના હોદ્દા ઉપરથી ત્યારે જ દૂર કરી શકાશે કે જ્યારે રાષ્ટ્રપતિએ ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને તે અંગે પૃચ્છા કર્યે, સદરહુ ન્યાયાલયે, અનુચ્છેદ 145 હેઠળ એ અર્થે નિર્ધારિત પ્રક્રિયા અનુસાર કરેલી તપાસના અહેવાલ અનુસાર, જે સ્થિતિ હોય તે, અધ્યક્ષ અથવા એવા અન્ય સભ્યને તે કારણસર હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકાશે.

(2) સંઘ આયોગ અથવા સંયુક્ત આયોગના સંબંધમાં, રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્ય આયોગના સંબંધમાં રાજ્યપાલ, [1]*** જેમના અંગે ખંડ (1) હેઠળ ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હોય તેવા, આયોગના અધ્યક્ષ અથવા અન્ય કોઈ સભ્યને, રાષ્ટ્રપતિ તે નિર્દેશ પર ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયનો અહેવાલ મળ્યા બાદ, આદેશ પસાર ન કરે ત્યાં સુધી, હોદ્દા ઉપરથી મોકૂફ રાખી શકશે.

(3) ખંડ (1)માં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં, લોકસેવા આયોગના અધ્યક્ષ અથવા બીજા કોઈ સભ્યને રાષ્ટ્રપતિ આદેશ દ્વારા હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકે છે જો તે અધ્યક્ષ અથવા સભ્ય,—

(ક) નાદાર જાહેર થયા હોય; અથવા

(ખ) પોતાના હોદ્દાની મુદત દરમિયાન પોતાના હોદ્દાની ફરજો સિવાયની કોઈ સવેતન નોકરી કરતા હોય; અથવા

(ગ) રાષ્ટ્રપતિના અભિપ્રાય પ્રમાણે માનસિક કે શારીરિક અશક્તતાના કારણે હોદ્દા ઉપર ચાલુ રહેવા માટે લાયક ન હોય.

(4) કોઈ લોકસેવા આયોગના અધ્યક્ષ કે અન્ય સભ્ય ભારત સરકાર અથવા કોઈ રાજ્યની સરકારે કરેલા અથવા તેમના વતી કરવામાં આવેલા કોઈ કરાર કે સંમતિમાં, કોઈ સંસ્થાપિત કંપનીના સભ્ય તરીકે અને અન્ય સભ્યો સાથે જોડાયેલા હોય તે સિવાય બીજી રીતે સંબંધ કે હિત ધરાવતા હોય કે ધરાવતા થયા હોય અથવા કોઈ રીતે તેના નફામાં કે તેમાંથી પ્રાપ્ત થતા કોઈપણ લાભ કે મહેનતાણામાંથી ભાગ મેળવતા હોય, તો તેઓ ખંડ (1)ના હેતુ પૂરતા ગેરવર્તણૂક માટે ગુનેગાર છે એમ ગણાશે.

318. આયોગના સભ્યો અને કર્મચારીઓની સેવાની શરતો સંબંધી નિયમો બનાવવાની સત્તા—સંઘ આયોગ કે કોઈ સંયુક્ત આયોગની બાબતમાં રાષ્ટ્રપતિ અને કોઈ રાજ્ય આયોગની બાબતમાં તે રાજ્યના રાજ્યપાલ [1]*** નિયમો દ્વારા—

---

[1] સંવિધાન (સતામો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "અથવા રાજપ્રમુખ" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

(ક) આયોગના સભ્યોની સંખ્યા અને તેમની સેવાની શરતો નક્કી કરી શકશે; અને

(ખ) આયોગના કર્મચારીની સંખ્યા અને તેમની સેવાની શરતો અંગે જોગવાઈ કરી શકશેઃ

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, કોઈ લોકસેવા આયોગના સભ્યની નિમણૂક થયા પછી, તેમની સેવાની શરતોમાં, તેમને નુકસાનકારક થાય તેવો કોઈ ફેરફાર કરી શકાશે નહિ.

319. આયોગનું સભ્યપદ છોડ્યા બાદ હોદ્દો ધારણ કરવા પર પ્રતિબંધ—હોદ્દો છોડ્યા બાદ—

(ક) સંઘ લોકસેવા આયોગના અધ્યક્ષ, ભારત સરકાર અથવા કોઈપણ રાજ્ય સરકાર હેઠળના અન્ય કોઈપણ રોજગાર માટે અપાત્ર ગણાશે;

(ખ) કોઈ રાજ્ય લોકસેવા આયોગના અધ્યક્ષ, સંઘ લોકસેવા આયોગના અધ્યક્ષ અથવા અન્ય સભ્ય તરીકે અથવા અન્ય કોઈ રાજ્ય લોકસેવા આયોગના અધ્યક્ષ તરીકે નિમણૂક માટે પાત્ર રહેશે, પણ ભારત સરકાર અથવા કોઈ રાજ્ય સરકાર હેઠળ અન્ય કોઈ રોજગાર માટે પાત્ર ગણાશે નહિ;

(ગ) સંઘ લોકસેવા આયોગના અધ્યક્ષ સિવાયના, કોઈ સભ્ય, સંઘ લોકસેવા આયોગના અધ્યક્ષ તરીકે અથવા કોઈ રાજ્ય લોકસેવા આયોગના અધ્યક્ષ તરીકે નિમણૂક માટે પાત્ર ગણાશે, પણ ભારત સરકાર અથવા કોઈ રાજ્ય સરકાર હેઠળ અન્ય કોઈ રોજગાર માટે પાત્ર ગણાશે નહિ;

(ઘ) કોઈ રાજ્ય લોકસેવા આયોગના અધ્યક્ષ સિવાયના કોઈ સભ્ય, સંઘ લોકસેવા આયોગના અધ્યક્ષ અથવા અન્ય કોઈ સભ્ય તરીકે અથવા તે રાજ્ય અથવા અન્ય રાજ્ય લોકસેવા આયોગના જ અધ્યક્ષ તરીકે નિમણૂક માટે પાત્ર ગણાશે, પરંતુ ભારત સરકાર અથવા રાજ્ય સરકાર હેઠળ અન્ય કોઈ રોજગાર માટે પાત્ર ગણાશે નહિ.

320. લોકસેવા આયોગના કાર્યો—(1) સંઘની સેવાઓમાં અને રાજ્યની સેવાઓમાં નિમણૂક માટેની પરીક્ષાઓનું સંચાલન કરવાની અનુક્રમે સંઘ અને રાજ્ય લોકસેવા આયોગની ફરજ રહેશે.

(2) જો બે કે તેથી વધુ રાજ્યો ખાસ લાયકાતો ધરાવતા ઉમેદવારોની આવશ્યકતાવાળી સેવાઓ માટે સંયુક્ત ભરતીની યોજનાઓ ઘડવામાં અને તેના અમલીકરણમાં તેમને મદદ કરવાની વિનંતી કરે, તો તેમ કરવાની પણ સંઘ લોકસેવા આયોગની ફરજ રહેશે.

(3) સંઘ લોકસેવા આયોગ અથવા રાજ્ય લોકસેવા આયોગની, જેવી સ્થિતિ હોય તેમ, નીચે જણાવેલ બાબતોમાં તેમનો પરામર્શ લેવામાં આવશે—

(ક) સનદી સેવાઓમાં અને સનદી જગ્યાઓ ઉપરની ભરતીની પદ્ધતિઓ સંબંધી તમામ બાબતો વિશે;

(ખ) સનદી સેવાઓ અને જગ્યાઓ ઉપર નિમણૂક કરવામાં તેમજ એક સેવામાંથી બીજી સેવામાં બઢતી અને બદલી કરવામાં અનુસરવાના ધારાધોરણો વિશે અને આવી નિમણૂકો, બઢતી અથવા બદલી માટે ઉમેદવારોની યોગ્યતા વિશે;

(ગ) ભારત સરકાર અથવા કોઈ રાજ્ય સરકાર હેઠળ સનદી ક્ષમતામાં સેવા આપતી કોઈ વ્યક્તિ સંબંધિત શિસ્તની તમામ બાબતો તેમ જ એવી બાબતો સંબંધી નિવેદનપત્રો અને અરજીઓ વિશે;

(ઘ) ભારત સરકાર કે કોઈ રાજ્ય સરકાર હેઠળ કે ભારતમાં તાજ હેઠળ કે કોઈ દેશી રાજ્યની સરકાર હેઠળ, સનદી ક્ષમતામાં સેવા આપતી અથવા સેવા આપી ચૂકેલી વ્યક્તિ દ્વારા કરવામાં આવેલા કોઈપણ દાવા પર કે પોતાની ફરજ બજાવવામાં કરેલા અથવા કર્યાનું અભિપ્રેત હોય તેવાં કાર્યો અંગે તેની સામે શરૂ કરવામાં આવેલી કાનૂની કાર્યવાહીમાં પોતાનો બચાવ કરવા માટે થયેલો ખર્ચ, જે સ્થિતિ હોય તે, ભારતના એકત્રિત ભંડોળમાંથી અથવા રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળમાંથી ચૂકવવો જોઈએ;

(ઙ) ભારત સરકાર કે કોઈ રાજ્ય સરકાર હેઠળ કે ભારતમાં તાજ હેઠળ કે કોઈ દેશી રાજ્યની સરકાર હેઠળ સનદી ક્ષમતામાં સેવા આપતી વખતે કોઈ વ્યક્તિને થયેલી ઈજાઓ અંગેનું પેન્શન મેળવવા માટેના દાવા વિશે અને તે અંગે આપવાની રકમ સંબંધી કોઈ પ્રશ્ન વિશે, વિચારણા માટે મોકલેલી કોઈ બાબત અંગે,

અને, જેવી સ્થિતિ હોય તેમ, રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યના રાજ્યપાલ તેમને [1]*** વિચારણા માટે મોકલે એવી અન્ય કોઈ બાબત અંગે સલાહ આપવાની લોકસેવા આયોગની ફરજ રહેશે:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, અખિલ ભારતીય સેવાઓ અંગે તેમ જ સંઘના કામકાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી અન્ય સેવાઓ અને જગ્યાઓ અંગે રાષ્ટ્રપતિ અને કોઈ રાજ્યના કામકાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી બીજી સેવાઓ અને જગ્યાઓ અંગે, રાજ્યપાલ [2]*** સામાન્યપણે અથવા કોઈ ખાસ વર્ગના દાખલામાં અથવા કોઈ ખાસ સંજોગોમાં લોકસેવા આયોગની સલાહ લેવાનું જરૂરી નહિ રહે તેવી બાબતો નિર્દિષ્ટ કરતા નિયમો કરી શકશે.

(4) અનુચ્છેદ 16ના ખંડ (4)માં ઉલ્લેખિત કોઈ જોગવાઈ કઈ રીતે કરી શકાય તે અંગે અથવા અનુચ્છેદ 335ની જોગવાઈઓને કઈ રીતે અમલમાં લાવી શકાય તે અંગે લોકસેવા આયોગની સલાહ લેવાનું ખંડ (3)માંના કોઈપણ ઉલ્લેખથી આવશ્યક ગણાશે નહિ.

---

[1] સંવિધાન (સતામો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "અથવા રાજપ્રમુખ" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[2] ઉપર મુજબ, "અથવા જે હોય તે, રાજપ્રમુખ" એ શબ્દો કલમ 29 અને અનુસૂચિથી રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

(5) રાષ્ટ્રપતિએ અથવા રાજ્યના રાજ્યપાલે [1]*** ખંડ (3)ના પરંતુક હેઠળ નિર્ધારિત કરેલા તમામ ધારાધોરણો તે કરવામાં આવે પછી, બનતી ત્વરાએ, જે સ્થિતિ હોય તે, સંસદના દરેક ગૃહ સમક્ષ અથવા રાજ્યની વિધાનસભા અથવા વિધાનસભાના દરેક ગૃહ સમક્ષ ઓછામાં ઓછા ચૌદ દિવસ માટે મૂકવામાં આવશે અને સંસદના બન્ને ગૃહો અથવા રાજ્યની વિધાનસભા અથવા વિધાનસભાના બન્ને ગૃહો, આ રીતે જે સત્રમાં ધારાધોરણો મૂકવામાં આવેલ હોય તે સત્ર દરમિયાન તેને રદ કરીને અથવા સુધારા કરીને જે કોઈ ફેરફારો કરે તેને અધીન રહેશે.

321. લોકસેવા આયોગના કાર્યો વિસ્તારવાની સત્તા—સંસદ દ્વારા અથવા જે સ્થિતિ હોય તેમ, કોઈ રાજ્યની વિધાનસભા દ્વારા કરવામાં આવેલ અધિનિયમ, સંઘ કે રાજ્યની સેવાઓ અંગે કોઈ સ્થાનિક સત્તામંડળ કે કાયદા દ્વારા રચાયેલા અન્ય સંસ્થાપિત મંડળ અથવા કોઈ જાહેર સંસ્થાની સેવાઓ અંગે સંઘ લોકસેવા આયોગ કે રાજ્ય લોકસેવા આયોગ વધારાના કાર્યો કરવા માટે જોગવાઈ કરી શકશે.

322. લોકસેવા આયોગના ખર્ચ—આયોગના સભ્યો અથવા કર્મચારીઓને અથવા તેમના અંગે ચૂકવવાપાત્ર કોઈપણ પગાર, ભથ્થાં અને પેન્શન સહિતના, સંઘ કે રાજ્ય લોકસેવા આયોગના ખર્ચ, જે સ્થિતિ હોય તેમ, ભારતના એકત્રિત ભંડોળ ખાતે અથવા રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળ ખાતે ઉધારવામાં આવશે.

323. લોકસેવા આયોગના અહેવાલો—(1) આયોગ દ્વારા કરવામાં આવેલા કામ અંગેનો અહેવાલ રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ દર વર્ષે રજૂ કરવાની સંઘ આયોગની ફરજ રહેશે અને એવો અહેવાલ મળ્યા બાદ, રાષ્ટ્રપતિ, જેમાં આયોગની સલાહ સ્વીકારાઈ ન હોય એવી કોઈપણ બાબત હોય તો તે અંગે તે અસ્વીકારના કારણો સમજાવતી યાદી સહિત તેની એક નકલ સંસદના દરેક ગૃહ સમક્ષ મુકાવશે.

(2) રાજ્ય આયોગ દ્વારા કરવામાં આવેલા કામ અંગેનો અહેવાલ રાજ્યના રાજ્યપાલ [1]*** સમક્ષ દર વર્ષે રજૂ કરવાની રાજ્ય આયોગની ફરજ રહેશે અને સંયુક્ત આયોગ કે તે જે રાજ્યોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે તે દરેક રાજ્યના સંબંધમાં પોતે કરેલ કામ અંગેનો અહેવાલ તે દરેક રાજ્યના રાજ્યપાલ [1]*** સમક્ષ દર વર્ષે રજૂ કરવાની સંયુક્ત આયોગની ફરજ રહેશે અને બેમાંથી કોઈ પ્રસંગે આવો અહેવાલ મળ્યા બાદ, રાજ્યપાલ [2]*** જેમાં આયોગની સલાહ સ્વીકારાઈ ન હોય એવી કોઈપણ બાબતો હોય, તો તે અંગે આવા અસ્વીકારનાં કારણો સમજાવતી યાદી સહિત, તેની એક નકલ રાજ્યના વિધાનમંડળ સમક્ષ મુકાવશે.

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "અથવા રાજપ્રમુખ" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[2] ઉપર મુજબ, "અથવા જે સ્થિતિ હોય તે, રાજપ્રમુખ" એ શબ્દો કલમ 29 અને અનુસૂચિથી રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[1][ભાગ XIVક
ન્યાયપંચો

323ક. વહીવટી ન્યાયપંચો—(1) સંસદ, કાયદા દ્વારા, ભારતના રાજ્યક્ષેત્રની અંદરના કેન્દ્રના અથવા કોઈ રાજ્યના અથવા કોઈ સ્થાનિક કે અન્ય સત્તામંડળના કામકાજ સાથે સંકળાયેલી અથવા ભારત સરકારના કે સરકારની માલિકીના અથવા તેના નિયંત્રણ હેઠળના કોઈ નિગમના કામકાજના સંબંધમાં જાહેર સેવાઓ અને જગ્યાઓ ઉપર નિમાયેલી વ્યક્તિઓની ભરતી અને સેવાકીય શરતો અંગેના વિવાદો અને ફરિયાદોના ન્યાયનિર્ણય કે સુનાવણી માટે વહીવટી ન્યાયપંચોની જોગવાઈ કરી શકશે.

(2) ખંડ (1) હેઠળ ઘડેલા કાયદા દ્વારા—

(ક) સંઘ માટેના વહીવટી ન્યાયપંચની સ્થાપના માટે અને દરેક રાજ્ય માટે અથવા બે કે તેથી વધુ રાજ્યો માટે અલગ વહીવટી ન્યાયપંચની સ્થાપના માટે જોગવાઈ કરી શકાશે;

(ખ) સદરહુ દરેક ન્યાયપંચ દ્વારા, વાપરી શકાય તેવા અધિકારક્ષેત્ર, સત્તાઓ (તિરસ્કાર બદલ શિક્ષા કરવાની સત્તા સહિત) અને અધિકાર નિર્દિષ્ટ કરી શકાશે;

(ગ) સદરહુ ન્યાયપંચોએ અનુસરવાની (મર્યાદા અને પુરાવાના નિયમો અંગેની જોગવાઈઓ સહિતની) કાર્યરીતિ માટે જોગવાઈ કરી શકાશે;

(ઘ) ખંડ (1)માં ઉલ્લેખિત વિવાદો અથવા ફરિયાદોના સંબંધમાં, અનુચ્છેદ 136 હેઠળ સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના અધિકારક્ષેત્રને બાદ કરતાં અન્ય તમામ ન્યાયાલયોના અધિકારક્ષેત્રને બાકાત રાખી શકાશે;

(ઙ) જે કોઈ દાવા અને કાર્યવાહી જેના પર આધારિત છે તેના કારણો, આવી વહીવટી ન્યાયપંચની સ્થાપના બાદ ઉદભવ્યા હોય, જે આવા ન્યાયપંચના અધિકારક્ષેત્રમાં આવતા હોય, અને જે આવા વહીવટી ન્યાયપંચોની સ્થાપનાની તુરંત પહેલાં કોઈપણ ન્યાયાલય કે અન્ય સત્તામંડળ સમક્ષ પડતર હોય, તેવા કેસો, આવા દરેક વહીવટી ન્યાયપંચને તબદીલ કરવાની જોગવાઈ કરી શકાશે;

(ચ) અનુચ્છેદ 371ઘના ખંડ (3) હેઠળ રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા કરવામાં આવેલા કોઈપણ આદેશને રદ કરી શકાશે અથવા સુધારી શકાશે;

(છ) આવા ન્યાયપંચોના અસરકારક સંચાલન અને આવા ન્યાયપંચો દ્વારા કેસોના ત્વરિત નિકાલ માટે અને તેમના આદેશોના અમલીકરણ માટે સંસદને યોગ્ય જણાય તેવી પૂરક, આનુષંગિક અને પારિણામિક જોગવાઈઓ (ફી અંગેની જોગવાઈઓ સહિત)નો તેમાં સમાવેશ કરી શકાશે.

[1] સંવિધાન (બેંતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 46થી આ ભાગ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

(3) આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓ આ સંવિધાનની અન્ય કોઈ જોગવાઈઓમાં અથવા તે સમયે અમલમાં હોય તેવા અન્ય કોઈ કાયદામાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં, અમલમાં આવશે.

323ખ. અન્ય બાબતો માટે ન્યાયપંચો—(1) સમુચિત વિધાનમંડળ, જેના સંબંધમાં તે કાયદા બનાવવાની સત્તા ધરાવે છે તેવા ખંડ (2)માં નિર્દિષ્ટ કરેલી તમામ અથવા કોઈપણ બાબત સંબંધી વિવાદો, ફરિયાદો અથવા ગુનાઓના ન્યાયનિર્ણય અથવા સુનાવણીની કાર્યવાહી કરવા માટે કાયદા દ્વારા ન્યાયપંચોની જોગવાઈ કરી શકશે.

(2) ખંડ (1)માં ઉલ્લેખિત બાબતો નીચે પ્રમાણે રહેશે:—

(ક) કોઈ કર લાદવા, આકારણી, વસૂલાત, અને અમલીકરણ બાબતે;

(ખ) વિદેશી હૂંડિયામણ, જકાતી સરહદો પાર આયાત અને નિકાસ બાબતે;

(ગ) ઉદ્યોગો અને શ્રમ વિવાદો બાબતે;

(ઘ) અનુચ્છેદ 31કમાં વ્યાખ્યાયિત કર્યા પ્રમાણે રાજ્યએ કોઈપણ સંસદ અથવા તેની અંદરના કોઈપણ અધિકારોનું સંપાદન કરીને અથવા એવા કોઈ અધિકારોનાબૂદ કરીને અથવા તેમાં ફેરફાર કરીને અથવા ખેત જમીન ઉપર ટોચમર્યાદા મૂકીને અથવા અન્ય કોઈપણ રીતે જમીનની સુધારણા કરવા બાબતે;

(ઙ) શહેરી મિલકત ઉપર ટોચમર્યાદા મૂકવા બાબતે;

(ચ) સંસદના બેમાંથી કોઈપણ ગૃહની અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહ કે બેમાંથી કોઈપણ ગૃહની ચૂંટણીઓ બાબતે, પરંતુ અનુચ્છેદ 329 અને અનુચ્છેદ 329કમાં ઉલ્લેખિત બાબતો તેમાંથી બાકાત રાખવાની રહેશે;

(છ) (ખાદ્ય તેલીબિયાં અને તેલ સહિતના) ખાદ્ય પદાર્થોના અને રાષ્ટ્રપતિ, સરકારી જાહેરનામા દ્વારા, આ અનુચ્છેદના હેતુ માટે આવશ્યક ચીજ-વસ્તુઓ તરીકે જાહેર કરે તેવી અન્ય ચીજ-વસ્તુઓના ઉત્પાદન, ખરીદી, પુરવઠો અને વિતરણ બાબતે અને તેવી ચીજ-વસ્તુઓના ભાવનિયંત્રણ બાબતે;

[1][(જ) ભાડું, તેનું નિયમન અને નિયંત્રણ તથા મકાનમાલિકો અને ભાડૂતોના અધિકાર, માલિકી અને હિત સહિતના ભાડુઆતી પ્રશ્નો બાબતે;]

[2][(ઝ)] પેટા-ખંડો (ક)થી [3][(જ)]માં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈપણ બાબતોને લગતા કાયદા વિરુદ્ધના ગુના બાબત અને તે પૈકી કોઈપણ બાબત અંગેની ફી બાબતે;

---

[1] સંવિધાન (પંચોતેરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1993ની કલમ 2થી આ ઉલ્લેખ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 15-5-1994થી અમલી).

[2] સંવિધાન (પંચોતેરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1993ની કલમ 2થી ઉપખંડ (જ)ને ઉપખંડ (ઝ) તરીકે પુનઃક્રમાંકિત કરેલ છે (તારીખ 15-5-1994થી અમલી).

[3] સંવિધાન (પંચોતેરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1993ની કલમ 2થી ઉપખંડ (છ) ફરીથી મૂકવામાં આવેલ છે (તારીખ 15-5-1994થી અમલી).

[1][(ઞ)] પેટા-ખંડો (ક) થી [2][(ઝ)]માં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈપણ બાબતોને આનુષાંગિક કોઈપણ બાબત.

(3) ખંડ (1) હેઠળ બનાવેલ કાયદા દ્વારા–

(ક) શ્રેણીબદ્ધ સ્તરના ન્યાયપંચોની સ્થાપના માટે જોગવાઈ કરી શકાશે;

(ખ) સદરહુ દરેક ન્યાયપંચ દ્વારા વાપરી શકાય તેવાં અધિકારક્ષેત્ર, (તિરસ્કાર માટે શિક્ષા કરવાની સત્તા સહિતની) સત્તાઓ અને અધિકાર નિર્દિષ્ટ કરી શકાશે;

(ગ) સદરહુ ન્યાયપંચો દ્વારા અનુસરવાની (મુદત અને પુરાવાના નિયમો અંગેની જોગવાઈઓ સહિતની) કાર્યરીતિ માટેની જોગવાઈ કરી શકાશે;

(ઘ) સદરહુ ન્યાયપંચોના અધિકારક્ષેત્રમાં, આવતી તમામ અથવા કોઈપણ બાબત સંબંધી, અનુચ્છેદ 136 હેઠળ સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના અધિકારક્ષેત્રને બાદ કરતાં, અન્ય તમામ ન્યાયાલયોના અધિકારક્ષેત્ર બાકાત રાખી શકાશે;

(ઙ) જો કોઈ દાવા અને કાર્યવાહી જેના પર આધારિત છે, તેના કારણો, આવી ન્યાયપંચની સ્થાપના બાદ ઉદ્ભવ્યા હોય, જે આવા ન્યાયપંચના અધિકારક્ષેત્રમાં આવતાં હોય અને જે આવા ન્યાયપંચની સ્થાપનાની તુરંત પહેલાં કોઈપણ ન્યાયાલય કે અન્ય સત્તામંડળ સમક્ષ પડતર હોય, તેવા કેસો, આવા દરેક ન્યાયપંચોને તબદીલ કરવાની જોગવાઈ કરી શકશે;

(ચ) આવા ન્યાયપંચો અસરકારક રીતે કાર્ય કરી શકે તે માટે, અને આવા ન્યાયપંચો દ્વારા કેસોનો ત્વરિત નિકાલ થઇ શકે અને તેમના આદેશનો અમલ થઈ શકે તે માટે સમુચિત વિધાનમંડળ યોગ્ય ગણે તેવી (ફીને લગતી જોગવાઈઓ સહિતની) પૂરક, આનુષંગિક અને પારિણામિક જોગવાઈઓનો તેમાં સમાવેશ કરી શકશે.

(4) આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓ, આ સંવિધાનની અન્ય જોગવાઈમાં અથવા તે સમયે અમલમાં હોય તેવા અન્ય કોઈપણ કાયદામાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં, અમલી રહેશે.

સ્પષ્ટીકરણ—આ અનુચ્છેદમાં, કોઈ બાબતના સંબંધમાં, "સમુચિત વિધાનમંડળ" એટલે, સંસદ અથવા, જેવી સ્થિતિ હોય તેમ, ભાગ XIની જોગવાઈઓ અનુસાર તેવી બાબત અંગે કાયદા ઘડવા માટે સક્ષમ હોય તેવું રાજ્ય વિધાનમંડળ.]

---

[1] સંવિધાન (પંચોતેરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1993ની કલમ 2થી ઉપખંડ (ઝ)ને ઉપખંડ (ઞ) તરીકે પુનઃક્રમાંકિત કરેલ છે (તારીખ 15-5-1994થી અમલી).

[2] ઉપર મુજબની કલમ 2થી "(જ)" ફેરફાર કરેલ છે (તારીખ 15-5-1994થી અમલી).

ભાગ XV
ચૂંટણીઓ

324. ચૂંટણીઓનું નિરીક્ષણ, નિર્દેશન અને નિયંત્રણ, ચૂંટણી આયોગમાં નિહિત થવા બાબત — (1) આ સંવિધાન હેઠળ યોજાતી સંસદની અને દરેક રાજ્યના વિધાનમંડળની કરવામાં આવે તે તમામ ચૂંટણીઓ માટેની તથા રાષ્ટ્રપતિ અને ઉપ-રાષ્ટ્રપતિના હોદ્દાની ચૂંટણીઓ માટેની મતદાર યાદીઓ તૈયાર કરવાનું અને તેવી તમામ ચૂંટણીઓના સંચાલનનું નિરીક્ષણ, નિર્દેશન અને નિયંત્રણ [1]*** એક આયોગ (જેનો આ સંવિધાનમાં "ચૂંટણી આયોગ" તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે)માં નિહિત થશે.

(2) ચૂંટણી આયોગ, મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનર અને રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા વખતોવખત જે સંખ્યા નક્કી કરે તેટલાં અન્ય ચૂંટણી કમિશનરો, જો હોય તો, નું બનેલું રહેશે અને મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનર તથા અન્ય ચૂંટણી કમિશનરોની નિમણૂક, સંસદે તે અર્થે કરેલા કોઈપણ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા કરવામાં આવશે.

(3) એ રીતે બીજા કોઈ ચૂંટણી કમિશનર નિમાય, ત્યારે મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનર ચૂંટણી આયોગના અધ્યક્ષ તરીકે કાર્ય કરશે.

(4) લોકસભાની અને દરેક રાજ્યની વિધાનસભાની દરેક સામાન્ય ચૂંટણી પહેલાં અને જે રાજ્યમાં વિધાન પરિષદ હોય ત્યાં રાજ્યની વિધાન પરિષદની પ્રથમ સામાન્ય ચૂંટણી પહેલાં અને ત્યારબાદ તેની દરેક દ્વિવાર્ષિક ચૂંટણી પહેલાં, ચૂંટણી આયોગ સાથે પરામર્શ કરીને, ખંડ (1) દ્વારા ચૂંટણી આયોગને સોંપાયેલા કાર્યો બજાવવામાં તે આયોગને મદદ કરવા રાષ્ટ્રપતિ પોતાને યોગ્ય લાગે તેટલાં પ્રાદેશિક કમિશનરોની નિમણૂક કરી શકશે.

(5) સંસદ દ્વારા કરવામાં આવેલા કોઈપણ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન, ચૂંટણી કમિશનરો અને પ્રાદેશિક કમિશનરોની સેવાકીય શરતો અને હોદ્દાની મુદત, રાષ્ટ્રપતિ નિયમ દ્વારા નક્કી કરે તે મુજબ રહેશે:

પરંતુ સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશને જે રીતે અને જે કારણોસર હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકાય તેવી રીતે અને તેવાં કારણો સિવાય મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનરને તેના હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકાશે નહિ, તેમજ મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનરની સેવાકીય શરતોમાં, તેમની નિમણૂક થયા પછી તેમને ગેરલાભ થાય તેવો ફેરફાર કરી શકાશે નહિ:

[1] સંવિધાન (ઓગણીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1966ની કલમ 2થી "જેમાં સંસદની અને રાજ્યનાં વિધાનમંડળોની ચૂંટણીમાંથી કે તેને અંગે ઊભી થતી શંકાઓ અને વિવાદોના નિર્ણય માટે ચૂંટણી ન્યાયપંચની નિમણૂકનો સમાવેશ થાય છે તે" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 11-12-1966થી અમલી).

વધુમાં કોઈ અન્ય ચૂંટણી કમિશનરને અથવા કોઈ પ્રાદેશિક કમિશનરને મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનરની ભલામણ સિવાય, હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકાશે નહિ.

(6) જ્યારે રાષ્ટ્રપતિને અથવા અન્ય રાજ્યના રાજ્યપાલને [1]*** ચૂંટણી કમિશનર વિનંતી કરે, ત્યારે તેઓ ખંડ (1) દ્વારા ચૂંટણી આયોગને સોંપાયેલા કાર્યો બજાવવા માટે ચૂંટણી કમિશનર અથવા પ્રાદેશિક કમિશનર માટે જરૂરી કર્મચારીગણની વ્યવસ્થા કરશે.

325. ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ કે લિંગભેદના આધારે કોઈપણ વ્યક્તિ મતદાર યાદીમાં સમાવિષ્ટ થવા માટે અપાત્ર ઠરશે નહિ અથવા વિશિષ્ટ મતદાર યાદીમાં સમાવિષ્ટ થવા માટે દાવો કરી શકશે નહિ—સંસદના બેમાંથી કોઈપણ ગૃહની અથવા કોઈ રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહ કે બેમાંથી કોઈ ગૃહની ચૂંટણી માટેના દરેક પ્રાદેશિક મતદાર વિસ્તાર માટે એક જ સામાન્ય મતદારયાદી રહેશે અને કોઈપણ વ્યક્તિ માત્ર ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ, લિંગભેદના કે એ પૈકી કોઈ કારણે આવી મતદાર યાદીમાં નામ સમાવિષ્ટ કરાવવા માટે અપાત્ર ઠરશે નહિ, અથવા એવા કોઈપણ મતદાર વિસ્તાર માટેની વિશિષ્ટ મતદાર યાદીમાં નામ સમાવિષ્ટ કરાવવા માટે દાવો કરી શકશે નહિ.

326. લોકસભા અને રાજ્યોની વિધાનસભાઓની ચૂંટણીઓ પુખ્ત મતાધિકારના ધોરણે કરવા બાબત—લોકસભા અને દરેક રાજ્યની વિધાનસભાની ચૂંટણીઓ પુખ્ત મતાધિકારના ધોરણે થશે, એટલે કે જે વ્યક્તિ ભારતની નાગરિક હોય અને સમુચિત વિધાનમંડળ દ્વારા ઘડવામાં આવેલા કાયદાથી અથવા તે કાયદા હેઠળ તે અર્થે નક્કી કરવામાં આવે તે તારીખે ઓછામાં ઓછી [2][અઢાર વર્ષ]ની ઉંમરની હોય અને જે આ સંવિધાન કે સમુચિત વિધાનમંડળે કરેલા કોઈ કાયદા હેઠળ નિવાસી ન હોવાના કારણે, મગજની અસ્થિરતાના કારણે, ગુનો અથવા ભ્રષ્ટ કે ગેરકાયદેસર આચરણના કારણે, ગેરલાયક ઠરાવાઈ ન હોય તેવી દરેક વ્યક્તિને આવી કોઈપણ ચૂંટણીમાં મતદાર તરીકે નોંધાણી કરાવવા માટે અધિકાર રહેશે.

327. વિધાનમંડળોની ચૂંટણીઓ અંગે જોગવાઈ કરવાની સંસદની સત્તા—આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન, સંસદનાં બેમાંથી કોઈપણ ગૃહની અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહની કે બેમાંથી કોઈ ગૃહની ચૂંટણીઓ સંબંધિત કે તેની સાથે સંકળાયેલી તમામ બાબતો, જેમાં મતદાર યાદીઓ તૈયાર કરવાની, મતદારવિસ્તારોનું સીમાંકન અને એવા ગૃહ કે ગૃહોની વિધિસર રચના સુનિશ્ચિત કરવા માટે આવશ્યક અન્ય તમામ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે તે અંગે સંસદ વખતોવખત કાયદા દ્વારા જોગવાઈ કરી શકશે.

---

[1] સંવિધાન (સતામો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "અથવા રાજપ્રમુખ" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[2] સંવિધાન (એકસઠમો સુધારો) અધિનિયમ, 1988ની કલમ 2થી "એકવીસ વર્ષ"માં ફેરફાર કરેલ છે (તારીખ 28-3-1989થી અમલી).

328. રાજ્યના વિધાનમંડળની ચૂંટણીઓ અંગે જોગવાઈ કરવાની વિધાનમંડળની સત્તા— આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન, અને સંસદ દ્વારા આ અર્થે જોગવાઈ કરવામાં ન આવી હોય તેટલે અંશે, કોઈ રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહની અથવા બેમાંથી કોઈપણ ગૃહની ચૂંટણી સંબંધી અથવા તેની સાથે સંકળાયેલી તમામ બાબતો, જેમાં મતદાર યાદીઓ તૈયાર કરવાની અને તેવા ગૃહ અથવા ગૃહોની વિધિસર રચના સુનિશ્ચિત કરવા માટેની યોગ્ય અન્ય તમામ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે તે અંગે રાજ્યનું વિધાનમંડળ વખતોવખત કાયદા દ્વારા જોગવાઈ કરી શકશે.

329. ચૂંટણી વિષયક બાબતમાં ન્યાયાલયોની દખલગીરી ઉપર પ્રતિબંધ—[1][આ સંવિધાનમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં [2]***—]

(ક) મતદાર વિસ્તારોના સીમાંકન સંબંધી અથવા તેવા મતદાર વિસ્તારોને બેઠકોની ફાળવણી સંબંધી અનુચ્છેદ 327 અથવા અનુચ્છેદ 328 હેઠળ ઘડેલ કે ઘડવાનું અભિપ્રેત હોય તેવા કોઈપણ કાયદાની વૈધતા સામે કોઈપણ ન્યાયાલયમાં પ્રશ્ન ઉઠાવી શકાશે નહિ;

(ખ) સમુચિત વિધાનમંડળે ઘડેલા કોઈપણ કાયદા દ્વારા અથવા તે હેઠળ ઠરાવવામાં આવે તે સત્તાધિકારી સમક્ષ અને તે રીતે ચૂંટણી અરજી રજૂ કર્યા સિવાય, સંસદના બેમાંથી કોઈપણ ગૃહની અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહ કે બેમાંથી કોઈપણ ગૃહની કોઈપણ ચૂંટણી સામે પ્રશ્ન ઉઠાવી શકાશે નહિ.

[3]**329ક.** [*પ્રધાનમંત્રી અને અધ્યક્ષની બાબતમાં, સંસદમાં તેમની ચૂંટણીઓ અંગે ખાસ જોગવાઈ*]–*સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 36થી રદ કર્યો છે (તારીખ* 20-6-1979*થી અમલી).*

---

[1] સંવિધાન (ઓગણચાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1975ની કલમ 3થી મૂળ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 10-8-1975થી અમલી).

[2] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 35થી "પણ અનુચ્છેદ 329કની જોગવાઈઓને અધીન રહીને" એ શબ્દો, આંકડા અને અક્ષર રદ કરેલ છે (તારીખ 20-6 -1979થી અમલી).

[3] સંવિધાન (ઓગણચાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1975ની કલમ 4થી દાખલ કરી હતી. (તારીખ 10-8-1975થી અમલી).

ભાગ XVI

અમુક વર્ગો સંબંધિત ખાસ જોગવાઈઓ

330. લોકસભામાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે બેઠકો અનામત રાખવા બાબત—(1) લોકસભામાં—

(ક) અનુસૂચિત જાતિઓ;

[1][(ખ) આસામના સ્વાયત્ત જિલ્લાઓમાંની અનુસૂચિત જનજાતિઓ સિવાયની અનુસૂચિત જનજાતિઓ; અને]

(ગ) આસામના સ્વાયત્ત જિલ્લાઓની અનુસૂચિત જનજાતિઓ,

માટે બેઠકો અનામત રાખવામાં આવશે.

(2) ખંડ (1) હેઠળ કોઈપણ રાજ્યમાં [2][અથવા કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશમાં] અનુસૂચિત જાતિઓ અથવા અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે અનામત રાખેલી બેઠકોની સંખ્યાનો, લોકસભામાં તે રાજ્યને [2][અથવા કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશને] ફાળવવામાં આવેલી બેઠકોની કુલ સંખ્યા વચ્ચેનો ગુણોત્તર, શક્ય હોય ત્યાં સુધી, તે રાજ્યમાંની [2][અથવા કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશમાંની] અનુસૂચિત જાતિની અથવા તે રાજ્યમાંની [2][અથવા કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશમાંની] અથવા તે રાજ્યના [2][અથવા કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશના] ભાગમાંની અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી જેના સંબંધમાં એવી રીતે બેઠકો અનામત રાખવામાં આવી હોય, તેનું પ્રમાણ, જે હોય તે, તે રાજ્યના [2][અથવા કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ]ની કુલ વસ્તીના ગુણોત્તર જેટલું જ રાખવામાં આવશે.

[3][(3) ખંડ (2)માં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં, લોકસભામાં આસામના સ્વાયત્ત જિલ્લાઓની અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે અનામત રાખેલી બેઠકોની સંખ્યા, તે રાજ્યને ફાળવેલી બેઠકોની કુલ સંખ્યાના પ્રમાણમાં, ઓછામાં ઓછું, સદરહુ, સ્વાયત્ત જિલ્લાઓમાંની અનુસૂચિત જનજાતિઓની વસ્તીનું પ્રમાણ અને તે રાજ્યની કુલ વસ્તીનું પ્રમાણ જેટલું હોય, તેટલું રહેશે.]

[4][*સ્પષ્ટીકરણ*—આ અનુચ્છેદમાં અને અનુચ્છેદ 332માં "વસ્તી" એ શબ્દનો અર્થ, જેને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા હોય એવી છેલ્લી વસ્તી ગણતરીમાં નક્કી કર્યા પ્રમાણેની વસ્તી, એવો થાય છે:

પરંતુ આ *સ્પષ્ટીકરણ*માં, જેને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ થયા હોય એવી છેલ્લી વસ્તી ગણતરીના ઉલ્લેખનો અર્થ, સન [5][2026] પછી કરેલી પ્રથમ વસ્તી ગણતરીને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, સન [6][2001]ની વસ્તી ગણતરીના ઉલ્લેખ તરીકે કરવો જોઈશે.]

---

[1] સંવિધાન (એકાવનમો સુધારો) અધિનિયમ, 1984ની કલમ 2 દ્વારા પેટા ખંડ (ખ)ને સ્થાને બદલાવેલ છે (તારીખ 16-6-1986થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી આ શબ્દો ઉમેર્યા છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[3] સંવિધાન (એકત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1973ની કલમ 3થી ઉમેરેલ છે (તારીખ 17-10-1973થી અમલી).

[4] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 47થી આ સ્પષ્ટીકરણ દાખલ કર્યું છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

[5] સંવિધાન (ચોર્યાસીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2001ની કલમ 6 થી "2000" ને બદલાવેલ છે (તારીખ 21-2-2002થી અમલી).

[6] સંવિધાન (ચોર્યાસીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2003ની કલમ 5થી "1991" ને બદલાવેલ છે (તારીખ 22-6 -2003થી અમલી).

[1][**330ક. લોકસભામાં મહિલાઓ માટે બેઠકોનું આરક્ષણ**—(1) લોકસભામાં મહિલાઓ માટે બેઠકો અનામત રાખવામાં આવશે.

(2) અનુચ્છેદ 330ની કલમ (2) હેઠળ અનામત રાખવામાં આવેલી કુલ બેઠકોની એક તૃતીયાંશ બેઠકો અનુસૂચિત જાતિ અથવા અનુસૂચિત જનજાતિની મહિલાઓ માટે, શક્ય બને તેટલી, બેઠકો અનામત રાખવામાં આવશે.

(3) લોકસભા ચૂંટણી દ્વારા ભરવાની કુલ બેઠકોની એક તૃતીયાંશ (અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિની મહિલાઓ માટે અનામત બેઠકોની સંખ્યા સહિત) બેઠકો મહિલાઓ માટે શક્ય બને તેટલી બેઠકો અનામત રાખવામાં આવશે.]

331. લોકસભામાં એંગ્લો-ઈન્ડિયન સમુદાયનું પ્રતિનિધિત્વ—અનુચ્છેદ 81માં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં, એંગ્લો—ઇન્ડિયન સમુદાયને લોકસભામાં પૂરતું પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું નથી એવો રાષ્ટ્રપતિનો અભિપ્રાય હોય, તો તેઓ તે સમુદાયના વધુમાં વધુ બે સભ્યોને લોકસભામાં નિયુક્ત કરી શકશે.

332. રાજ્યોની વિધાનસભાઓમાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે બેઠકો અનામત રાખવા બાબત—(1) [2]*** દરેક રાજ્યની વિધાનસભામાં અનુસૂચિત જાતિઓ માટે અને [3][આસામના સ્વાયત્ત જિલ્લાઓમાંની અનુસૂચિત જનજાતિઓ સિવાયની] અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે અનામત બેઠકો રાખવામાં આવશે.

(2) આસામ રાજ્યની વિધાનસભામાં સ્વાયત્ત જિલ્લાઓ માટે પણ બેઠકો અનામત રાખવામાં આવશે.

(3) ખંડ (1) હેઠળ કોઈપણ રાજ્યની વિધાનસભામાં અનુસૂચિત જાતિઓ કે અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે અનામત રાખેલી બેઠકોની સંખ્યાનું પ્રમાણ તે વિધાનસભામાંની બેઠકોની કુલ સંખ્યાના પ્રમાણમાં, શક્ય હોય ત્યાં સુધી, જે હોય તે, તે રાજ્યમાંની અનુસૂચિત જાતિની અથવા તે રાજ્યમાંની કે તે રાજ્યના ભાગમાંની અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી કે જેના અંગે આવી રીતે બેઠકો અનામત રાખવામાં આવી હોય, તેનું પ્રમાણ તે રાજ્યની કુલ વસ્તીનું પ્રમાણ જેટલું હોય, તેટલું રહેશે.

[4][(3ક) ખંડ (3)માં, ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં, અરૂણાચલ પ્રદેશ, મેઘાલય, મિઝોરમ અને નાગાલેન્ડના રાજ્યોની વિધાનસભાઓમાં બેઠકોની સંખ્યાની, અનુચ્છેદ 170 હેઠળ [5][2026]ના વર્ષ પછી પ્રથમ વસ્તી ગણતરીના ધોરણે પુનઃગોઠવણીની અસર ન થાય ત્યાં સુધી, આવા કોઈપણ રાજ્યની વિધાનસભામાં અનુસૂચિત જનજાતિ માટે અનામત રાખેલી બેઠકો,—

---

[1] સંવિધાન (એકસો છમો સુધારો) અધિનિયમ, 2023ની કલમ 3 દ્વારા ઉમેરેલ છે (તારીખ હજુ સુધી જાહેર કરેલ નથી).

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક અથવા ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલ" એ શબ્દો અને અક્ષરો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[3] સંવિધાન (એકાવનમો સુધારો) અધિનિયમ, 1884ની કલમ 3 દ્વારા અમુક શબ્દો માટે બદલાવેલ છે (તારીખ 16 -6 -1986થી અમલી).

[4] સંવિધાન (સત્તાવનમો સુધારો) અધિનિયમ, 1987ની કલમ 2થી આ ખંડ દાખલ કર્યા છે (તારીખ 21-9-1987થી અમલી).

[5] સંવિધાન (ચોર્યાસીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2001ની કલમ 7 દ્વારા "2000" ને સ્થાને બદલેલ છે. એ આંકડાને બદલે, "2026" એ આંકડા મૂક્યા છે (તારીખ 21-2-2002થી અમલી).

(ક) સંવિધાન (સત્તાવનમો સુધારો) અધિનિયમ, 1987 અમલમાં આવ્યાની તારીખે, અસ્તિત્વમાં હોય એવા રાજ્યની વિધાનસભા (આમાં હવે પછી આ ખંડમાં વિદ્યમાન વિધાનસભા તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે)માંની તમામ બેઠકો અનુસૂચિત જનજાતિના સભ્યોએ ધરાવતાં હોય તો, એક બેઠક સિવાયની તમામ બેઠકો અનામત રહેશે;

(ખ) અન્ય કોઈપણ કિસ્સામાં, બેઠકોની કુલ સંખ્યા સાથે બેઠકોની આવી સંખ્યા જે પ્રમાણ ધરાવતી હોય તે પ્રમાણ, વિદ્યમાન વિધાનસભામાં અનુસૂચિત જનજાતિના સભ્યોની (સદરહુ તારીખે હોય તેમ) સંખ્યા વિદ્યમાન વિધાનસભાની બેઠકોની કુલ સંખ્યા સાથે ધરાવતી હોય તેના કરતાં ઓછું ન હોય તેટલાં પ્રમાણમાં રહેશે.]

[1][(3ખ) ખંડ (3)માં, ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં, ત્રિપુરા રાજ્ય વિધાનસભામાંની બેઠકો, અનુચ્છેદ 170 હેઠળ પુનઃગોઠવણી ન થાય ત્યાં સુધી, વિધાનસભામાંની અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે અનામત રાખવામાં આવશે. તેવી બેઠકો, સંવિધાન (બોંતેરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1992 અમલમાં આવે તે તારીખે, તે વિધાનસભામાં બેઠકોની જેટલી કુલ સંખ્યા હોય તેટલી સંખ્યા સાથે, સદરહુ, તારીખે અસ્તિત્વમાં હોય તે વિધાનસભાની અનુસૂચિત જનજાતિના સભ્યોની સંખ્યા કરતાં ઓછું ન હોય તેટલું પ્રમાણ, બેઠકોની કુલ સંખ્યા સાથે ધરાવતી હોય, તેટલી બેઠકોની સંખ્યા, સન [2][2026] પછીના પ્રથમ વસ્તી ગણતરીના આધારે અમલી બનશે.]

(4) આસામ રાજ્યની વિધાનસભામાં કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લા માટે અનામત રાખેલી બેઠકોની સંખ્યા તે વિધાનસભાની બેઠકોની કુલ સંખ્યાના પ્રમાણમાં, ઓછામાં ઓછું, તે જિલ્લાની વસ્તીના પ્રમાણમાં તે રાજ્યની કુલ વસ્તીના પ્રમાણમાં જેટલું હોય, તેટલું રહેશે.

(5) [3]*** આસામના કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લા માટે અનામત રાખેલી બેઠકો માટેના મતદાર વિસ્તારોમાં તે જિલ્લા બાહરના કોઈ વિસ્તારનો સમાવેશ થશે નહિ.

(6) [3]*** આસામ રાજ્યના કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લાની અનુસૂચિત જનજાતિ ન હોય એવી કોઈ વ્યક્તિ, તે જિલ્લાના કોઈ મતદાર વિસ્તારમાંથી તે રાજ્યની વિધાનસભામાં ચૂંટવા માટે પાત્ર ગણાશે નહિ.

[4][પરંતુ આસામ રાજ્યની વિધાનસભાની ચૂંટણીઓ માટે, બોડોલેન્ડ પ્રાદેશિક વિસ્તાર જિલ્લામાં સમાવિષ્ટ મતદારવિસ્તારોમાં અનુસૂચિત જનજાતિઓ

---

[1] સંવિધાન (બોંતેરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1992ની કલમ 2થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 5-12-1992થી અમલી).

[2] સંવિધાન (ચોર્યાસીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2001ની કલમ 7થી "2000" ને સ્થાને બદલાવેલ છે (તારીખ 21-2-2002થી અમલી).

[3] ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 71થી કેટલાક શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 21-1-1972થી અમલી).

[4] સંવિધાન (નેવુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2003ની કલમ 2થી ઉમેરેલ છે (તારીખ 28-9-2003થી અમલી).

અને બિન-અનુસૂચિત જનજાતિઓનું, એવી રીતે જાહેર કરેલું અને બોડોલેન્ડ પ્રાદેશિક વિસ્તાર જિલ્લાની રચના પહેલાં વિદ્યમાન હોય તેવું પ્રતિનિધિત્વ ચાલુ રાખવામાં આવશે.]

[1][**332ક. રાજ્યોની વિધાનસભાઓમાં મહિલાઓ માટે અનામત બેઠકો**—(1) દરેક રાજ્યની વિધાનસભામાં મહિલાઓ માટે બેઠકો અનામત રાખવામાં આવશે.

(2) અનુચ્છેદ 332ની કલમ (3) હેઠળ અનામત રાખવામાં આવેલી કુલ બેઠકોની એક તૃતીયાંશ બેઠકો અનુસૂચિત જાતિ અથવા અનુસૂચિત જનજાતિની મહિલાઓ માટે, શક્ય હોય તેટલી બેઠકો અનામત રાખવામાં આવશે.

(3) દરેક રાજ્યની વિધાનસભામાં સીધી ચૂંટણી દ્વારા ભરવાની કુલ બેઠકોમાંથી શક્ય હોય ત્યાં સુધી એક તૃતીયાંશ (અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિની મહિલાઓ માટે અનામત બેઠકોની સંખ્યા સહિત) બેઠકો મહિલાઓ માટે અનામત રાખવામાં આવશે.]

333. રાજ્યોની વિધાનસભાઓમાં એંગ્લો-ઈન્ડિયન સમુદાયનું પ્રતિનિધિત્વ—અનુચ્છેદ 170માં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં, જો કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલનો [2]*** એવો અભિપ્રાય હોય કે, એંગ્લો–ઈન્ડિયન સમુદાયને રાજ્યની વિધાનસભામાં પ્રતિનિધત્વ હોવું જોઈએ અને તેમાં તેમનું પૂરતું પ્રતિનિધિત્વ નથી તો [3][તે સમુદાયના એક સભ્યને વિધાનસભામાં તેઓ નિયુકત કરી શકશે].

334. [4][**ચોક્કસ સમયગાળા પછી અનામતની બેઠકો અને વિશેષ પ્રાવધાન સમાપ્ત થશે**]— આ ભાગની અગાઉની જોગવાઈઓમાં ગમે તે હોય તેમ છતાં, આ સંવિધાનની જોગવાઈઓ—

(ક) લોકસભામાં અને રાજ્યોની વિધાનસભાઓમાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે બેઠકો અનામત રાખવા સંબંધમાં; અને

(ખ) લોકસભામાં અને રાજ્યોની વિધાનસભાઓમાં નિયુક્તિ દ્વારા એંગ્લો—ઈન્ડિયન સમુદાયને પ્રતિનિધિત્વ આપવાના સંબંધમાં,

---

[1] સંવિધાન (એકસો છમો સુધારો) અધિનિયમ, 2023ની કલમ 4થી ઉમેરેલ છે (તારીખ હજુ સુધી જાહેર કરેલ નથી).

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "અથવા રાજપ્રમુખ" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (1-1-1956થી અમલી).

[3] સંવિધાન (ત્રેવીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1969ની કલમ 4થી "તે સમુદાયના પોતાને યોગ્ય લાગે તેટલા સભ્યોને વિધાનસભામાં તેઓ નિયુકત કરી શકશે" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે. (23-1-1970થી અમલી).

[4] સંવિધાન (એકસો ચારમો સુધારો) અધિનિયમ, 2019ની કલમ 2થી બદલેલ છે (તારીખ 25-1-2020થી અમલી).

આ સંવિધાનના આરંભથી [1][ખંડ (ક) સંબંધે એંસી વર્ષના સમયગાળા માટે ચાલુ રહેશે અને ખંડ (ખ)ની જોગવાઈઓના સંબંધે સિત્તેર વર્ષના] સમયગાળાની સમાપ્તિ પર અસર કરવાનું બંધ કરશે

[2][**334ક. મહિલાઓ માટેની અનામત બેઠકોનું અમલીકરણ**—(1) આ ભાગ અથવા ભાગ 8ની ઉપરોક્ત જોગવાઈમાં, ગમે તે મજકુર હોય તેમ છતાં, લોકસભામાં, રાજ્યની વિધાનસભામાં અને રાષ્ટ્રીય રાજધાની પ્રદેશ દિલ્હીની વિધાનસભામાં મહિલાઓ માટે બેઠકોના આરક્ષણને લગતી સંવિધાનની જોગવાઈઓ સંવિધાન (એકસો છઠ્ઠો સુધારો) અધિનિયમ, 2023ના પ્રારંભ પછી આ હેતુ માટે સીમાંકનની પ્રક્રિયા બાદ કરવામાં આવેલી પ્રથમ વસ્તી ગણતરીના સંબંધિત આંકડા પ્રકાશિત થયા પછી અમલમાં આવશે અને આવા પ્રારંભથી પંદર વર્ષના સમયગાળાની સમાપ્તિ પર અસર પૂરી થશે.

(2) અનુચ્છેદ 239 કક, 330ક અને 332ક ની જોગવાઈઓને અધીન, લોકસભામાં, રાજ્યની વિધાનસભા અને રાષ્ટ્રીય રાજધાની પ્રદેશ દિલ્હીની વિધાનસભામાં મહિલાઓ માટે અનામત રાખવામાં આવેલી બેઠકો સંસદ કાયદા દ્વારા નક્કી કરે તે તારીખ સુધી ચાલુ રહેશે.

(3) લોકસભામાં, રાજ્યની વિધાનસભા અને રાષ્ટ્રીય રાજધાની પ્રદેશ દિલ્હીની વિધાનસભામાં મહિલાઓ માટે અનામત રાખવામાં આવેલી બેઠકોની ફેરબદલી સંસદ કાયદા દ્વારા કરે તે પ્રમાણે દરેક અનુગામી સીમાંકનની પ્રક્રિયા પછી અમલમાં આવશે.

(4) આ અનુચ્છેદમાંની કોઈપણ બાબત લોકસભામાં, રાજ્યની વિધાનસભા અને રાષ્ટ્રીય રાજધાની પ્રદેશ દિલ્હીની વિધાનસભામાં કોઈપણ પ્રતિનિધિત્વને અસર કરશે નહીં જ્યાં સુધી જે તે સમયની લોકસભાનું, રાજ્યની વિધાનસભાનું અને રાષ્ટ્રીય રાજધાની પ્રદેશ દિલ્હીની વિધાનસભાનું વિસર્જન થઇ જાય નહિ.]

335. સેવાઓ અને જગ્યાઓ માટે અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓના દાવા—સંઘના અથવા રાજ્યના કામકાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી સેવાઓ અને જગ્યાઓ ઉપર નિમણૂક કરતી વખતે વહીવટની કાર્યક્ષમતાની જાળવણી સાથે સુસંગત હોય તે રીતે, અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓના સભ્યોના દાવાઓ વિચારણામાં લેવામાં આવશેઃ

---

[1] સંવિધાન (એકસો ચારમો સુધારો) અધિનિયમ, 2019ની કલમ 2થી "સિત્તેર વર્ષ" એ શબ્દો ને બદલેલ છે (તારીખ 25-1-2020થી અમલી). સંવિધાન (પંચાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2009ની કલમ 2થી "સાઠ વર્ષ" એ શબ્દ ને બદલે, "સિત્તેર વર્ષ" એ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 25-1-2010થી અમલમાં). સંવિધાન (અગણ્યાએંશીમો સુધારો) અધિનિયમ, 1999ની કલમ 2થી "પચાસ" એ શબ્દને બદલે, "સાઠ" એ શબ્દ મૂક્યો છે (તારીખ 25-1-2000થી અમલી). સંવિધાન (બાંસઠમો સુધારો) અધિનિયમ, 1989ની કલમ 2થી (તારીખ 20-12-1989થી અમલી). "ચાળીસ" એ શબ્દને બદલે "પચાસ"આ શબ્દ મૂક્યો છે. સંવિધાન (પિસ્તાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1980ની કલમ 2થી "ત્રીસ વર્ષ" એ શબ્દોને બદલે "ચાળીસ વર્ષ" એ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 25-1-1980થી અમલી).

[2] સંવિધાન (એકસો છમો સુધારા) અધિનિયમ, 2023ની કલમ 5થી ઉમેરેલ છે (તારીખ હજુ સુધી જાહેર કરેલ નથી).

[1][પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, સંઘ અથવા રાજ્યના કામકાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી સેવાઓમાં કોઈપણ વર્ગ અથવા વર્ગોની જગ્યાઓ પર બઢતી આપવાની બાબતમાં અનામત રાખવા માટે કોઈપણ પરીક્ષામાં લાયકાત ગુણની છૂટછાટ માટે અથવા મૂલ્યાંકનનાં ધોરણો નીચે લાવવા માટે અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓના સભ્યોની તરફેણમાં કોઈપણ જોગવાઈ કરવા માટે આ અનુચ્છેદમાંના કોઈપણ ઉલ્લેખથી બાધ આવશે નહિ.]

336. એંગ્લો-ઈન્ડિયન સમુદાય માટે અમુક સેવાઓમાં ખાસ જોગવાઈ—(1) આ સંવિધાનના આરંભ પછી, પ્રથમ બે વર્ષ દરમિયાન સંઘની રેલવે, કસ્ટમ, ટપાલ અને તારની સેવાઓમાંની જગ્યાઓ ઉપર એંગ્લો-ઈન્ડિયન સમુદાયના સભ્યોની નિમણૂકો સન 1947ના ઓગસ્ટ મહિનાની પંદરમી તારીખથી તરત જ પહેલાં જે ધોરણે કરવામાં આવતી હતી તે જ ધોરણે કરવામા આવશે.

ત્યારપછી, દર બે વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન સદરહુ સેવાઓમાં તે સમુદાયના સભ્યો માટે અનામત રાખવામાં આવેલ જગ્યાઓની સંખ્યા, તેની તરત જ પહેલાંના બે વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન એ રીતે અનામત રાખેલી જગ્યાઓની સંખ્યા કરતાં દસ ટકાની શકય તેટલી નજીકમાં નજીકની સંખ્યા જેટલી ઓછી રહેશે:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, આ સંવિધાનના આરંભથી દસ વર્ષને અંતે તેવી તમામ અનામત જગ્યાઓ બંધ થશે.

(2) એંગ્લો—ઈન્ડિયન સમુદાયના સભ્યો અન્ય સમુદાયના સભ્યોની સરખામણીમાં ગુણવત્તાના ધોરણે નિમણૂક માટે લાયક જણાય, તો ખંડ (1) હેઠળ તે સમુદાય માટે અનામત રાખેલી જગ્યાઓ સિવાયની કે તે ઉપરાંતની જગ્યાઓ ઉપર તેવા સભ્યોની નિમણૂકને તે ખંડમાંના કોઈપણ ઉલ્લેખથી બાધ આવશે નહિ.

337. એંગ્લો-ઈન્ડિયન સમુદાયના લાભ માટે શૈક્ષણિક અનુદાન અંગે ખાસ જોગવાઈ—આ સંવિધાનના આરંભ પછીનાં પ્રથમ ત્રણ નાણાંકીય વર્ષો દરમિયાન, સંઘે અને, [2]*** દરેક રાજ્યે, સન 1948ના માર્ચ મહિનાની એકત્રીસમી તારીખે પૂરા થતા નાણાંકીય વર્ષમાં એંગ્લો—ઈન્ડિયન સમુદાયના લાભ માટે શિક્ષણ અંગે જે અનુદાન આપવામાં આવેલું હોય તેટલું જ અનુદાન આપવામાં આવશે.

ત્યારપછીના દર ત્રણ વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન એ અનુદાનો તેની તરત પહેલાંના ત્રણ વર્ષના સમયગાળા માટેના અનુદાનો કરતાં દસ ટકા જેટલા ઓછા રહેશે:

પરંતુ આ સંવિધાનના આરંભથી દસ વર્ષના અંતે એંગ્લો—ઈન્ડિયન સમુદાયને ખાસ છૂટછાટરૂપે આપતાં હોય તેટલાં પૂરતા તેવા અનુદાનો બંધ થશે:

વધુમાં કોઈ શિક્ષણસંસ્થામાં ઓછામાં ઓછી ચાળીસ ટકા જેટલી સંખ્યાના વાર્ષિક પ્રવેશો, એંગ્લો—ઈન્ડિયન સમુદાય સિવાયના અન્ય સમુદાયને અપાતા ન હોય તો, તે સંસ્થા આ અનુચ્છેદ હેઠળ કોઈપણ અનુદાન મેળવવાને હકદાર રહેશે નહિ.

---

[1] સંવિધાન (બ્યાંશીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2000ની કલમ 2થી આ પરંતુક દાખલ કર્યો છે (તારીખ 8-9-2000થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક અને ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા" એ શબ્દો અને અક્ષરો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

338. [1][**અનુસૂચિત જાતિઓ માટે રાષ્ટ્રીય આયોગ**]—અનુસૂચિત જાતિઓ માટે રાષ્ટ્રીય આયોગ તરીકે ઓળખાતું [2][[3][(1) અનુસૂચિત જાતિઓ માટેનું એક આયોગ રહેશે.

(2) સંસદ દ્વારા આ અર્થે કરેલા કોઈપણ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન, આયોગ એક અધ્યક્ષ, એક ઉપાધ્યક્ષ અને ત્રણ અન્ય સભ્યોનું બનેલું રહેશે અને આ રીતે નીમાયેલ અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યક્ષ અને અન્ય સભ્યોની સેવાઓની શરતો અને હોદ્દાની મુદત રાષ્ટ્રપતિ નિયમો દ્વારા નક્કી કરે તે મુજબ રહેશે.]

(3) રાષ્ટ્રપતિ પોતાના હસ્તાક્ષર અને મહોર હેઠળ આજ્ઞાપત્ર દ્વારા આયોગના અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યક્ષ અને અન્ય સભ્યોની નિમણૂક કરશે.

(4) આયોગને, પોતાની કાર્યરીતિનું નિયમન કરવાની સત્તા રહેશે.

(5) આયોગની નીચે મુજબની ફરજો રહેશે—

(ક) આ સંવિધાન હેઠળ અથવા તત્સમય પૂરતા અમલમાં હોય તેવા કોઈ અન્ય કાયદા હેઠળ અથવા સરકારના કોઈ આદેશ હેઠળ અનુસૂચિત જાતિઓ [4]*** માટે જોગવાઈ કરેલા સલામતીનાં પગલાંને લગતી તમામ બાબતોનું અન્વેષણ કરવું અને તેની દેખરેખ રાખવી અને એવા સલામતીના પગલાંની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરવું;

(ખ) અનુસૂચિત [4]*** જાતિઓ અને તેમના અધિકાર અને સલામતીના પગલાંથી તેમને વંચિત રાખવા સંબંધી ચોક્કસ ફરિયાદોની તપાસ કરવી;

(ગ) અનુસૂચિત જાતિઓ [1]***ના સામાજિક–આર્થિક વિકાસની આયોજન પ્રક્રિયા અંગે સહભાગી બનવું અને સલાહ આપવી અને સંઘ તથા કોઈ રાજ્ય હેઠળની તેમના વિકાસની પ્રગતિનું મૂલ્યાંકન કરવું;

(ઘ) વાર્ષિક ધોરણે અને આયોગ યોગ્ય ગણે તેવા અન્ય સમયે આવા સલામતીના પગલાંની કામગીરીનો અહેવાલ રાષ્ટ્રપતિને રજૂ કરવો;

(ઙ) અનુસૂચિત જાતિઓ [1]***ના રક્ષણ, કલ્યાણ અને સામાજિક–આર્થિક વિકાસ માટેના સલામતીના અને અન્ય પગલાંના અસરકારક અમલીકરણ માટે સંઘ અથવા કોઈ રાજ્ય દ્વારા લેવા જોઈતા પગલાં સંબંધી એવા અહેવાલોમાં ભલામણો કરવી; અને

---

[1] સંવિધાન (નેવ્યાશીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2003ની કલમ 2થી શીર્ષક બદલેલ છે (તારીખ 19-2-2004થી અમલી).

[2] સંવિધાન (પાંસઠમો સુધારો) અધિનિયમ, 1990ની કલમ 2થી મૂળ ખંડો (1) અને (2) ના સ્થાને આ ખંડો મૂક્યા છે (તારીખ 12-3-1992થી અમલી).

[3] સંવિધાન (નેવ્યાશીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2003ની કલમ 2થી ખંડો (1) અને (2) બદલેલ છે (તારીખ 19-2-2004થી અમલી).

[4] સંવિધાન (નેવ્યાશીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2003ની કલમ 2થી "અને અનુસૂચિત જનજાતિ" આ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 19-2-2004થી અમલી).

(ચ) રાષ્ટ્રપતિ, સંસદ દ્વારા ઘડવામાં આવેલા કોઈપણ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન નિયમોથી નિર્દિષ્ટ કરે તેવા, અનુસૂચિત જાતિઓના [1]*** રક્ષણ, કલ્યાણ અને આધુનિકરણના સંબંધમાં અન્ય કાર્યો કરવા.

(6) રાષ્ટ્રપતિ સંસદના દરેક ગૃહ સમક્ષ આવા તમામ અહેવાલ રખાવશે અને તેની સાથે સંઘને લગતી ભલામણો ઉપર લેવામાં આવેલા અથવા લેવા ધારેલાં પગલાંની સમજણ આપતી યાદી અને આવી ભલામણો પૈકી કોઈ ભલામણનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે માટેના કારણો સામેલ કરવા જોઈશે.

(7) આવો કોઈ અહેવાલ કે તેનો કોઈ ભાગ, રાજ્ય સરકાર સંબંધ ધરાવતી હોય તેવી કોઈ બાબતને લગતો હોય ત્યારે, તેવા અહેવાલની એક નકલ રાજ્યના રાજ્યપાલને મોકલવામાં આવશે અને તેઓ રાજ્યના વિધાનમંડળ સમક્ષ તે રખાવશે અને તેની સાથે રાજ્યને લગતી ભલામણો ઉપર લીધેલાં કે લેવા ધારેલાં પગલાંની સમજણ આપતી યાદી અને આવી ભલામણો પૈકી કોઈ ભલામણનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે માટેના કારણો સામેલ કરવા જોઈશે.

(8) આયોગ, પેટા–ખંડ (ક)માં ઉલ્લેખિત કોઈ બાબતનું અન્વેષણ કરતી વખતે અથવા ખંડ (5)ના પેટા ખંડ (ખ)માં ઉલ્લેખિત કોઈ ફરિયાદની તપાસ કરતી વખતે, દાવો ચલાવતી દીવાની ન્યાયાલયની તમામ સત્તાઓ ધરાવશે અને ખાસ કરીને નીચેની બાબતોના સંબંધમાં એટલે કે:-

(ક) ભારતના કોઈપણ ભાગમાંથી કોઈ વ્યક્તિને સમન્સથી બોલાવવાની અને તેમને હાજર રહેવા ફરજ પાડવાની અને સોગંદ ઉપર તેમની તપાસ કરવા બાબત;

(ખ) કોઈપણ દસ્તાવેજની શોધ અને રજૂઆતની આવશ્યકતા બાબત;

(ગ) સોગંદનામા ઉપર પુરાવો સ્વીકારવા બાબત;

(ઘ) કોઈપણ ન્યાયાલય કે કચેરીમાંથી કોઈપણ જાહેર દસ્તાવેજ અથવા તેની નકલ મંગાવવા બાબત;

(ઙ) સાક્ષીઓ અને દસ્તાવેજોની તપાસ માટે કમિશન બાહર પાડવા બાબત;

(ચ) રાષ્ટ્રપતિ, નિયમો દ્વાર નક્કી કરે તેવી અન્ય કોઈ બાબત

અંગેની સત્તા રહેશે.

(9) સંઘ અને દરેક રાજ્ય સરકાર, અનુસૂચિત જાતિઓ [1]*** ને અસર કરતી તમામ મહત્ત્વની નીતિવિષયક બાબતો અંગે આયોગ સાથે પરામર્શ કરશે.]

[2][(10)] આ અનુચ્છેદમાં અનુસુચિત જાતિઓના ઉલ્લેખમાં [1]*** એંગ્લો—ઈન્ડિયન સમુદાયના સંદર્ભોનો પણ સમાવેશ થાય છે [3]*** એવું અર્થઘટન કરવામાં આવશે.

[4][**338ક. અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે રાષ્ટ્રીય આયોગ**—(1) અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે, અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે રાષ્ટ્રીય આયોગ તરીકે ઓળખાતું એક આયોગ રહેશે.

---

[1] સંવિધાન (નેવ્યાશીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2003ની કલમ 2થી "અને અનુસૂચિત જનજાતિ" આ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 19-2-2004થી અમલી).

[2] સંવિધાન (પાંસઠમો સુધારો) અધિનિયમ, 1990ની કલમ 2થી, ખંડ (3)ને ખંડ (10) તરીકે પુનઃક્રમાંકિત કરેલ છે (તારીખ 12-3-1992થી અમલી).

[3] સંવિધાન (એકસોને બેમો સુધારો) અધિનિયમ, 2018ની કલમ 2થી અનુચ્છેદ 340ના ખંડ 1 હેઠળ નિયુક્ત કમિશનના અહેવાલની પ્રાપ્તિ દ્વારા "રાષ્ટ્રપતિ એવા અન્ય પછાત વર્ગો માટે અનુચ્છેદ 340ના ખંડ (1) હેઠળ નિયુક્ત કમિશનના અહેવાલની પ્રાપ્તિ પર આદેશ દ્વારા સ્પષ્ટ કરે છે તે ઉપરાંત" શબ્દો, કૌંસ અને આંકડાઓ, બદલેલ છે (તારીખ 15-8-2018થી અમલી).

[4] સંવિધાન (નેવ્યાશીમો સુધારો) અધિનિમય, 2003ની કલમ 3થી અનુચ્છેદ 338ક દાખલ કર્યો (તારીખ 19-2-2004થી અમલી).

(2) સંસદ દ્વારા આ અર્થે ઘડવામાં આવેલા કોઈ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન, આયોગ એક અધ્યક્ષ, એક ઉપાધ્યક્ષ અને ત્રણ અન્ય સભ્યોનું બનેલું રહેશે અને આ રીતે નીમાયેલ અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યક્ષ અને અન્ય સભ્યોની સેવાઓની શરતો અને હોદ્દાની મુદત રાષ્ટ્રપતિ નિયમો દ્વારા નક્કી કરે તે મુજબ રહેશે.

(3) રાષ્ટ્રપતિ પોતાના હસ્તાક્ષર અને મહોર હેઠળ આજ્ઞાપત્ર દ્વારા આયોગના અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યક્ષ અને અન્ય સભ્યોની નિમણૂક કરશે.

(4) આયોગને પોતાની કાર્યરીતિનું નિયમન કરવાની સત્તા રહેશે.

(5) આયોગની નીચે મુજબની ફરજો રહેશે—

(ક) આ સંવિધાન હેઠળ અથવા તત્સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઈ અન્ય કાયદા હેઠળ અથવા સરકારના કોઈ આદેશ હેઠળ અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે જોગવાઈ કરેલા સલામતીના પગલાંને લગતી તમામ બાબતોનું અન્વેષણ કરવું અને અને તેની દેખરેખ રાખવી અને એવા સલામતીના પગલાંની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરવું;

(ખ) અનુસૂચિત જનજાતિઓ અને તેમના અધિકાર અને સલામતીના પગલાંથી તેમને વંચિત રાખવા સંબંધી ચોક્કસ ફરિયાદોની તપાસ કરવી;

(ગ) અનુસૂચિત જનજાતિઓના સામાજિક—આર્થિક વિકાસની આયોજન—પ્રક્રિયા અંગે સહભાગી બનવું અને સલાહ આપવી અને સંઘ તથા કોઈ રાજ્ય હેઠળની તેમના વિકાસની પ્રગતિનું મૂલ્યાંકન કરવું;

(ઘ) વાર્ષિક ધોરણે અને આયોગ યોગ્ય ગણે તેવા અન્ય સમયે આવા સલામતીના પગલાંની કામગીરીનો અહેવાલ રાષ્ટ્રપતિને રજૂ કરવો;

(ઙ) અનુસૂચિત જનજાતિઓના રક્ષણ, કલ્યાણ અને સામાજિક—આર્થિક વિકાસ માટેના સલામતીના અને અન્ય પગલાંના અસરકારક અમલીકરણ માટે સંઘ અથવા કોઈ રાજ્ય દ્વારા લેવા જોઈતા પગલાં સંબંધી એવા અહેવાલોમાં ભલામણો કરવી; અને

(ચ) રાષ્ટ્રપતિ, સંસદ દ્વારા ઘડવામાં આવેલા કોઈપણ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન નિયમોથી નિર્દિષ્ટ કરે તેવા, અનુસૂચિત જનજાતિઓના રક્ષણ, કલ્યાણ અને ઉન્નતિના સંબંધમાં આવા અન્ય કાર્યો કરવા.

(6) રાષ્ટ્રપતિ સંસદના દરેક ગૃહ સમક્ષ આવા તમામ અહેવાલ રજૂ કરાવશે અને તેની સાથે સંઘને લગતી ભલામણો ઉપર લેવામાં આવેલા અથવા ધારેલાં પગલાંની સમજણ આપતી યાદી અને આવી ભલામણો પૈકી કોઈ ભલામણનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે માટેના સ્પષ્ટ કરતા આવેદનનો સમાવેશ કરશે.

(7) આવો કોઈ અહેવાલ કે તેનો કોઈ ભાગ, રાજ્ય સરકાર સંબંધ ધરાવતી હોય તેવી કોઈ બાબતને લગતો હોય ત્યારે, તેવા અહેવાલની એક નકલ રાજ્યના રાજ્યપાલને મોકલવામાં આવશે અને તેઓ રાજ્યના વિધાનમંડળ સમક્ષ તે રજૂ કરાવશે અને તેની સાથે રાજ્યને લગતી ભલામણો ઉપર લીધેલા કે લેવા ધારેલા પગલાંની સમજણ આપતી યાદી અને આવી ભલામણો પૈકી કોઈ ભલામણનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે માટેના કારણો સામેલ કરવા પડશે.

(8) આયોગ, પેટા–ખંડ (ક)માં ઉલ્લેખિત કોઈ બાબતનું અન્વેષણ કરતી વખતે અથવા ખંડ (5)ના પેટા–ખંડ (ખ)માં ઉલ્લેખિત કોઈ ફરિયાદની તપાસ કરતી વખતે, દાવો ચલાવતી દીવાની ન્યાયાલયની તમામ સત્તાઓ ધરાવશે અને ખાસ કરીને નીચેની બાબતોના સંબંધમાં,–

(ક) ભારતના કોઈપણ ભાગમાંથી કોઈ વ્યક્તિને સમન્સથી બોલાવવાની અને તેમને હાજર રહેવા ફરજ પાડવાની અને સોગંદ ઉપર તેમની તપાસ કરવા બાબત;

(ખ) કોઈપણ દસ્તાવેજની શોધ અને રજૂઆતની આવશ્યકતા બાબત;

(ગ) સોગંદનામા ઉપર પુરાવો સ્વીકારવા બાબત;

(ઘ) કોઈપણ ન્યાયાલય કે કચેરીમાંથી કોઈપણ જાહેર દસ્તાવેજ અથવા તેની નકલ મંગાવવા બાબત;

(ઙ) સાક્ષીઓ અને દસ્તાવેજોની તપાસ માટે કમિશન બાહર પાડવા બાબત;

(ચ) રાષ્ટ્રપતિ, નિયમો દ્વારા નક્કી કરે તેવી અન્ય કોઈ બાબત અંગેની સત્તા રહેશે.

(9) સંઘ અને દરેક રાજ્ય સરકાર અનુસૂચિત જનજાતિઓને અસર કરતી તમામ મહત્ત્વની નીતિવિષયક બાબતો અંગે આયોગ સાથે પરામર્શ કરશે.]

[1][**338ખ. પછાત વર્ગો માટેનું રાષ્ટ્રીય આયોગ**–(1) સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો માટે એક રાષ્ટ્રીય આયોગ હશે જે પછાત વર્ગો માટેના રાષ્ટ્રીય આયોગ તરીકે ઓળખાશે.

(2) સંસદ દ્વારા નિયુક્ત કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન આયોગમાં એક અધ્યક્ષ, એક ઉપાધ્યક્ષ અને અન્ય ત્રણ નિયુક્ત સભ્યોનો સમાવેશ થશે અને આ પ્રકારે નિયુક્ત કરેલ અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યક્ષ અને સભ્યોની શરતો તથા કાર્યકાળ એવો હશે જે રાષ્ટ્રપતિ નિયમ દ્વારા નક્કી કરે તે મુજબ રહેશે.

(3) રાષ્ટ્રપતિ પોતાના હસ્તાક્ષર અને મહોર સહિતના અધિકારપત્ર દ્વારા આયોગના અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યક્ષ અને સભ્યોને નિયુક્ત કરશે.

(4) આયોગને પોતાની કાર્યપદ્ધતિનું નિયમન કરવાની સત્તા હશે.

(5) આયોગની નીચે મુજબની ફરજો રહેશે—

(ક) આ સંવિધાન હેઠળ અથવા જે તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઈપણ અન્ય કાયદા હેઠળ અથવા સરકારના કોઈ આદેશ હેઠળ સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો માટે જોગવાઈ કરેલ સલામતીના પગલાંને લગતી તમામ બાબતોનું અન્વેષણ કરવું અને તેની દેખરેખ રાખવી અને એવા સલામતીના પગલાંની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરવું;

(ખ) સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો અને તેના અધિકારો તેમજ તેમની સુરક્ષાના સંદર્ભમાં ચોક્કસ ફરિયાદોની તપાસ કરવી;

(ગ) સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોના સામાજિક—આર્થિક વિકાસમાં સહભાગી બનવું અને સલાહ આપવી અને સંઘ તથા કોઈ રાજ્ય હેઠળની તેમના વિકાસની પ્રગતિનું મૂલ્યાંકન કરવું;

---

[1] સંવિધાન (એકસો બેમો સુધારો) અધિનિયમ, 2018, કલમ 3થી અનુચ્છેદ 338ખ ઉમેરેલ છે (તારીખ 15-8-2018થી અમલી).

(ઘ) વાર્ષિક ધોરણે અને આયોગ યોગ્ય ગણે તેવા અન્ય સમયે આવા સલામતી માટેના પગલાંની કામગીરીનો અહેવાલ રાષ્ટ્રપતિને રજૂ કરવો;

(ઙ) સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગના લોકોના રક્ષણ માટે, કલ્યાણ અને સામાજિક–આર્થિક વિકાસ માટેના સલામતીના અને અન્ય પગલાંના અસરકારક અમલીકરણ માટે સંઘ અથવા કોઈ રાજ્ય દ્વારા લેવા જોઈતા પગલાં સંબંધી એવા અહેવાલોમાં ભલામણો કરવી; અને

(ચ) રાષ્ટ્રપતિ, સંસદ દ્વારા કરવામાં આવેલા કોઈપણ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન નિયમોથી નિર્દિષ્ટ કરે તેવા, સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોના રક્ષણ, કલ્યાણ અને વિકાસ તેમજ ઉન્નતિના સંબંધમાં આવા અન્ય કાર્યો કરવા.

(6) રાષ્ટ્રપતિ સંસદના દરેક ગૃહ સમક્ષ આવા તમામ અહેવાલો રજૂ કરાવશે અને તેની સાથે સંઘને લગતી ભલામણો ઉપર લેવામાં આવેલા અથવા લેવા ધારેલા પગલાંની સમજણ આપતી યાદી અને આવી ભલામણો પૈકી કોઈ ભલામણોનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે માટેના સ્પષ્ટ કરતાં આવેદનનો સમાવેશ કરશે.

(7) આવા કોઈ અહેવાલ કે તેનો કોઈ ભાગ, રાજ્ય સરકાર સંબંધ ધરાવતી હોય તેવી કોઈ બાબતને લગતો હોય ત્યારે, તેવા અહેવાલની એક નકલ રાજ્યના રાજ્યપાલને મોકલવામાં આવશે અને તેઓ રાજ્યના ધારાગૃહો સમક્ષ તે રજૂ કરશે અને તેની સાથે રાજ્યને લગતી ભલામણો ઉપર લીધેલા કે લેવા ધારેલાં પગલાંની સમજણ આપતી યાદી અને આવી ભલામણો પૈકી કોઈ ભલામણોનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હોય, તો તેને માટેના કારણો સામેલ કરવા પડશે.

(8) આયોગ, પેટા–ખંડ (ક)માં ઉલ્લેખિત કોઈ બાબતનું અન્વેષણ કરતી વખતે અથવા ખંડ (5)ના પેટા ખંડ (ખ)માં ઉલ્લેખિત કોઈ ફરિયાદની તપાસ કરતી વખતે, દાવો ચલાવતા દીવાની ન્યાયાલયની તમામ સત્તા અને ખાસ કરીને નીચેની બાબતોના સંબંધમાં: —

(ક) ભારતના કોઈપણ ભાગમાંથી કોઈ વ્યક્તિને સમન્સથી બોલાવવાની અને તેમને હાજર રહેવા ફરજ પાડવાની અને સોગંદ ઉપર તેમની તપાસ કરવા બાબત;

(ખ) કોઈ દસ્તાવેજની શોધ અને રજૂઆતની આવશ્યકતા બાબત;

(ગ) સોગંદનામા ઉપર પુરાવો સ્વીકારવા બાબત;

(ઘ) કોઈપણ ન્યાયાલય કે કચેરીમાંથી કોઈપણ જાહેર દસ્તાવેજ અથવા તેની નકલ મંગાવવા બાબત;

(ઙ) સાક્ષીઓ અને દસ્તાવેજોની તપાસ માટે કમિશન બાહર પાડવા બાબત;

(ચ) રાષ્ટ્રપતિ, નિયમો દ્વારા નક્કી કરે તેવી અન્ય કોઈ બાબત અંગેની; સત્તા રહેશે

(9) સંઘ અને દરેક રાજ્ય સરકાર, સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોને અસર કરતી તમામ મહત્ત્વની નીતિવિષયક બાબતો અંગે આયોગ સાથે પરામર્શ કરશે:]

[1][પરંતુ આ ખંડની કોઈપણ બાબત અનુચ્છેદ 342કના ખંડ (3)ના હેતુઓ માટે લાગુ પડશે નહીં.]

339. અનુસૂચિત વિસ્તારોના વહીવટ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓના કલ્યાણ બાબતમાં સંઘનું નિયંત્રણ—(1) રાષ્ટ્રપતિ આ સંવિધાનના આરંભથી દસ વર્ષ પૂરા થતા, કોઈપણ સમયે હુકમ કરીને [2]*** રાજ્યોમાંના અનુસૂચિત વિસ્તારોના વહીવટ અને તેમાંની અનુસૂચિત જનજાતિઓના કલ્યાણ અંગે અહેવાલ આપવા માટે એક આયોગ નીમી શકશે અને તેઓ આદેશ કરીને એવું આયોગ નીમશે.

આ આદેશ દ્વારા આયોગની રચના, સત્તા અને કાર્યરીતિ વ્યાખ્તાયિત કરી શકાશે, અને તેમાં રાષ્ટ્રપતિને જરૂરી કે ઈચ્છનીય લાગે તેવી આનુષંગિક અથવા સહાયક જોગવાઈઓનો સમાવેશ થઈ શકશે.

(2) સંઘની કારોબારી સત્તા [3][કોઈ રાજ્યને] તે રાજ્યમાંની અનુસૂચિત જનજાતિઓના કલ્યાણ માટે આવશ્યક હોય તેવી આદેશમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી યોજનાઓ ઘડવાના અને તેનો અમલ કરવાના નિર્દેશો આપવા સુધી વિસ્તરશે.

340. પછાત વર્ગોની સ્થિતિની તપાસ કરવા માટે આયોગની નિમણૂક—(1) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોની સ્થિતિ અને તેમણે વેઠવી પડતી મુશ્કેલીઓની તપાસ કરવા અને તેવી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા અને તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે સંઘ અથવા રાજ્ય એ લેવાં જોઈતાં પગલાં વિશે અને સંઘ અથવા રાજ્ય એ તે હેતુ માટે આપવા જોઈતા અનુદાન વિશે અને તેવા અનુદાન જે શરતોએ આપવા જોઈએ તે વિશે ભલામણો કરવા માટે રાષ્ટ્રપતિ, આદેશ કરીને, પોતાને યોગ્ય લાગે તેવી વ્યક્તિઓનું બનેલું એક આયોગ નીમી શકશે અને આવા આયોગની નિમણૂક કરતા આદેશથી તે આયોગને અનુસરવાની કાર્યપદ્ધતિ નક્કી શકશે.

(2) આ રીતે નીમાયેલ આયોગ, તેને સોંપવામાં આવેલી બાબતોની તપાસ કરશે અને તેમણે શોધેલાં તથ્યો જણાવતો તથા તેમને યોગ્ય લાગતી ભલામણો કરતો એક અહેવાલ રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ રજૂ કરશે.

(3) આ રીતે રજૂ થયેલા અહેવાલ ઉપર લેવામાં આવેલાં પગલાંની સમજૂતી આપતા યાદી પત્ર સાથે રાષ્ટ્રપતિ તે અહેવાલની એક નકલ સંસદના દરેક ગૃહ સમક્ષ મુકાવશે.

341. અનુસૂચિત જાતિઓ—(1) કોઈ જ્ઞાતિ, જાતિ કે જનજાતિઓને અથવા જ્ઞાતિ, જાતિ કે જનજાતિઓના કયા ભાગોને અથવા તેમના ક્યાં જૂથોને જે હોય તે મુજબ, કોઈ રાજ્ય [4][કોઈપણ રાજ્ય [5][અથવા કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ]ના સંદર્ભમાં આ સંવિધાનના હેતુઓ માટે અનુસૂચિત જાતિઓ

---

[1] સંવિધાન (એકસો પાંચમો સુધારો) અધિનિયમ, 2021, કલમ 2થી ઉમેરો કરેલ છે (તારીખ 15-9-2021થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક અથવા ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા" એ શબ્દો અને અક્ષરો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[3] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "એવા કોઈ રાજ્ય" એ શબ્દોના સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[4] સંવિધાન (પહેલો સુધારો) અધિનિયમ, 1951ની કલમ 10થી "કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલ કે રાજપ્રમુખ સાથે ચર્ચા બાદ" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 18-06-1951થી અમલી).

[5] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી આ શબ્દો દાખલ કર્યા છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

ગણવી તે રાષ્ટ્રપતિ [કોઈપણ રાજ્ય [1][અથવા કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ]ના સંદર્ભમાં અને જ્યાં રાજ્યની બાબતમાં તેના રાજ્યપાલ [2]*** સાથે પરામર્શ કર્યા પછી જાહેરનામાથી[3] નિર્દિષ્ટ કરી શકશે.

(2) સંસદ કાયદા દ્વારા ખંડ (1) હેઠળ બાહર પાડવામાં આવેલા જાહેરનામામાં નિર્દિષ્ટ ઉપરોક્ત અનુસૂચિત જાતિઓની યાદીમાં કોઈ જ્ઞાતિ, જાતિ કે જનજાતિઓનો અથવા કોઈ જ્ઞાતિ, જાતિ કે જનજાતિના ભાગ અથવા તેમના જૂથોનો સમાવેશ કરી શકશે અથવા તેમાંથી બાકાત રાખી શકશે, પરંતુ ઉપર જણાવ્યા સિવાય ઉપરોક્ત ખંડ હેઠળ બાહર પાડેલા જાહેરનામામાં તે પછીના કોઈ જાહેરનામા દ્વારા ફેરફાર કરી શકાશે નહિ.

342. અનુસૂચિત જનજાતિઓ—(1) કોઈ જનજાતિઓને અથવા જનજાતિ સમુદાય અથવા તેના કયા ભાગોને અથવા તેમના કયાં જૂથોને, જે હોય તે મુજબ, કોઈ રાજ્ય [1][અથવા કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશના] સંદર્ભમાં આ સંવિધાનના હેતુઓ માટે અનુસૂચિત જનજાતિઓ ગણવી તે રાષ્ટ્રપતિ, [4][કોઈપણ રાજ્ય [3][અથવા કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ]ના સંદર્ભમાં અને [5]*** રાજ્યની બાબતમાં તેના રાજ્યપાલ [2]***] સાથે પરામર્શ કર્યા પછી જાહેર સૂચના[6] દ્વારા નિર્દિષ્ટ કરી શકશે.

(2) સંસદ કાયદા દ્વારા ખંડ (1) હેઠળ જાહેરનામામાં નિર્દિષ્ટ અનુસૂચિત જનજાતિની યાદીમાં, કોઈ જનજાતિ કે જનજાતિ સમુદાયનો અથવા કોઈ જનજાતિનો કે જનજાતિ સમુદાયના ભાગનો અથવા તેમાનાં જૂથનો સમાવેશ કરી શકશે અથવા બાકાત રાખી શકશે, પરંતુ ઉપર જણાવ્યા સિવાય ઉપરોક્ત ખંડ હેઠળ બાહર પાડેલા જાહેરનામામાં તે પછીના કોઈ જાહેરનામા દ્વારા ફેરફાર કરી શકાશે નહિ.

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી આ ઉલ્લેખ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "અથવા રાજપ્રમુખ" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[3] જુઓ સંવિધાન (અનુસૂચિત જાતિ) આદેશ, 1950 (સંવિધાન આદેશ 19); સંવિધાન (અનુસૂચિત જાતિ) (કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ) આદેશ, 1951 (સંવિધાન આદેશ 32); સંવિધાન (જમ્મુ અને કાશ્મીર) અનુસૂચિત જાતિ આદેશ, 1956 (સંવિધાન આદેશ 52); સંવિધાન (દાદરા અને નગર હવેલી) અનુસૂચિત જાતિ આદેશ, 1962 (સંવિધાન આદેશ 64); સંવિધાન (પોંડેચેરી) અનુસૂચિત જાતિ આદેશ, 1964 (સંવિધાન આદેશ 68); સંવિધાન (ગોવા, દમણ અને દીવ) અનુસૂચિત જાતિ આદેશ, 1968 (સંવિધાન આદેશ 81); સંવિધાન (સિક્કિમ) અનુસૂચિત જાતિ આદેશ, 1978 (સંવિધાન આદેશ 110)

[4] સંવિધાન (પહેલો સુધારો) અધિનિયમ, 1951ની કલમ 11થી "રાજ્યના રાજ્યપાલ અથવા રાજપ્રમુખ સાથે ચર્ચા બાદ" એ શબ્દોને બદલે આ શબ્દો મૂક્યો છે (તારીખ 18-6 -1951થી અમલી).

[5] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચીથી અમુક શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[6] જુઓ સંવિધાન (અનુસૂચિત જનજાતિ) આદેશ, 1950 (સંવિધાન આદેશ 22); સંવિધાન (અનુસૂચિત જનજાતિ) (કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ) આદેશ, 1951 (સંવિધાન આદેશ 33); સંવિધાન (આંદામાન અને નિકોબાર ટાપુઓ) (અનુસૂચિત જનજાતિ) આદેશ, 1959 (સંવિધાન આદેશ 58); સંવિધાન (દાદરા અને નગર હવેલી) અનુસૂચિત જનજાતિ આદેશ, 1962 (સંવિધાન આદેશ 65); સંવિધાન (અનુસૂચિત જનજાતિ) (ઉત્તરપ્રદેશ) આદેશ, 1967 (સંવિધાન આદેશ 78); સંવિધાન (ગોવા, દમણ અને દીવ) અનુસૂચિત જનજાતિ આદેશ, 1968 (સંવિધાન આદેશ 82); સંવિધાન (નાગાલેંડ) અનુસૂચિત જનજાતિ આદેશ, 1970 (સંવિધાન આદેશ 88); સંવિધાન (સિક્કિમ) અનુસૂચિત જનજાતિ આદેશ, 1978 (સંવિધાન આદેશ 111)

[1][**342ક. સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગ**—(1) રાષ્ટ્રપતિ, કોઈ રાજ્ય અથવા કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ અને જ્યાં રાજ્ય હોય તેના સંદર્ભમાં રાજ્યપાલ સાથે પરામર્શ કર્યા પછી લોક અધિસૂચના દ્વારા, [2][કેન્દ્રીય સૂચિમાં સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે આવા પછાત વર્ગોને સ્પષ્ટ કરશે કે જે કેન્દ્રીય સરકારના હેતુઓ માટે] જે સ્થિતિ હોય તે મુજબ, એ રાજ્ય અથવા સંઘ રાજ્ય ક્ષેત્રના સંબંધમાં સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો માનવામાં આવશે.

(2) સંસદ કાયદા દ્વારા કોઈ સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાત વર્ગોને ખંડ (1) હેઠળ કરેલા જાહેરનામામાં નિર્દિષ્ટ કરેલી અનુસૂચિત જનજાતિની યાદીમાં, કાયદા દ્વારા સમાવેશ કરી શકશે અથવા બાકાત કરી શકશે, પરંતુ ઉપર જણાવ્યા સિવાય ઉપરોક્ત ખંડ હેઠળ કરેલા જાહેરનામામાં તે પછીના કોઈ જાહેરનામા દ્વારા ફેરફાર કરી શકાશે નહિ.]

[3][*સ્પષ્ટીકરણ*—ખંડ (1) અને ખંડ (2)ના હેતુઓ માટે, "કેન્દ્રીય સૂચિ" શબ્દનો અર્થ સરકાર દ્વારા અને તેના માટે તૈયાર કરવામાં આવેલી અને નિભાવવામાં આવતી સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોની સૂચિ અભિપ્રેત છે.

(3) ખંડ (1) અને ખંડ (2)માં સમાવિષ્ટ કોઈપણ બાબત હોવા છતાં, દરેક રાજ્ય અથવા કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ, કાયદા દ્વારા, તેના પોતાના હેતુઓ માટે, સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોની સૂચિ તૈયાર કરી અને નિભાવી શકશે, જેની નોંધો કેન્દ્રની યાદીથી અલગ હોઈ શકે છે.]

---

[1] સંવિધાન (એકસો બેમો સુધારો) અધિનિયમ, 2018ની કલમ 4થી અનુચ્છેદ 342 ક ઉમેરવામાં આવેલ છે (તારીખ 15-8-2018થી અમલી).

[2] સંવિધાન (એકસો પાંચમો સુધારો) અધિનિયમ, 2021ની કલમ 3થી સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો માટે જે આ સંવિધાનના હેતુઓ માટે રહેશે (તારીખ 15-9-2021થી અમલી).

[3] સંવિધાન (એકસો પાંચમો સુધારો) અધિનિયમ, 2021ની કલમ 3થી ઉમેરવામાં આવેલ છે (તારીખ 15-9-2021થી અમલી).

ભાગ XVII
સત્તાવાર ભાષા

પ્રકરણ I—સંઘની ભાષા

343. કેન્દ્રની સત્તાવાર ભાષા—(1) કેન્દ્રની સત્તાવાર ભાષા દેવનાગરી લિપિમાં હિન્દી રહેશે. કેન્દ્રના સરકારી હેતુઓ માટે વાપરાતા સંખ્યાંકોનું સ્વરૂપ, ભારતીય સંખ્યાંકો માટે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ રહેશે.

(2) ખંડ (1)માં ગમે તે હોય તેમ છતાં, આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં અંગ્રેજી ભાષા કેન્દ્રના જે સરકારી હેતુઓ માટે વપરાતી હોય તે તમામ હેતુઓ માટે આરંભથી પંદર વર્ષ સુધી તે ભાષાનો વપરાશ ચાલુ રહેશે:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, રાષ્ટ્રપતિ ઉપરોક્ત સમયગાળા દરમિયાન, આદેશ[1] દ્વારા કેન્દ્રના કોઈપણ સરકારી હેતુ માટે અંગ્રેજી ભાષા ઉપરાંત હિન્દી ભાષાના અને ભારતીય સંખ્યાંકોના આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ ઉપરાંત સંખ્યાંકોના દેવનાગરી સ્વરૂપના ઉપયોગને અધિકૃત કરી શકશે.

(3) આ અનુચ્છેદમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં, સંસદ, કાયદા દ્વારા તેમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તે હેતુઓ માટે ઉપરોક્ત પંદર વર્ષના સમયગાળા બાદ—

(ક) અંગ્રેજી ભાષા; અથવા

(ખ) સંખ્યાકોના દેવનાગરી સ્વરૂપનો, ઉપયોગ કરવા માટે જોગવાઈ કરી શકશે.

344. સત્તાવાર ભાષા માટે આયોગ અને સંસદની સમિતિ—(1) આ સંવિધાનના આરંભથી પાંચ વર્ષ સમાપ્ત થયે અને ત્યારબાદ એવા આરંભથી દસ વર્ષ સમાપ્ત થયે, રાષ્ટ્રપતિ આદેશ દ્વારા, એક આયોગની રચના કરશે, જેમાં એક અધ્યક્ષ અને આઠમી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ જુદી જુદી ભાષાઓનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા હોય તેવા અન્ય સભ્યો હશે જેમની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ કરશે અને આયોગે અનુસરવાની કાર્યપદ્ધતિ તે આદેશથી નક્કી કરવામાં આવશે.

(2) રાષ્ટ્રપતિને ભલામણો કરવાની આયોગની ફરજો, જેવી કે —

(ક) કેન્દ્રના સરકારી હેતુઓ માટે હિન્દી ભાષાનો પ્રગતિશીલ વપરાશ;

(ખ) કેન્દ્રના તમામ અથવા કોઈપણ સરકારી હેતુઓ માટે અંગ્રેજી ભાષાના ઉપયોગ ઉપર નિયંત્રણો;

(ગ) અનુચ્છેદ 348માં જણાવેલા તમામ અથવા કોઈપણ હેતુઓ માટે વાપરવાની ભાષા;

---

[1] *જુઓ* સંવિધાન આદેશ 41.

(ઘ) કેન્દ્રના નિર્દિષ્ટ કરેલા એક કે તેથી વધુ હેતુઓ માટે વાપરવાના સંખ્યાંકોના સ્વરૂપ;

(ઙ) કેન્દ્રની સત્તાવાર ભાષા અને કેન્દ્ર અને કોઈ રાજ્ય વચ્ચેના અથવા એક રાજ્ય અને અન્ય રાજ્ય વચ્ચેના વ્યવહાર માટેની ભાષા અને તેની વપરાશ અંગે રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા આયોગને સોંપવામાં આવેલી અન્ય કોઈપણ બાબત વિશે,

રાષ્ટ્રપતિને ભલામણ કરવાની રહેશે.

(3) ખંડ (2) હેઠળ પોતાની ભલામણો કરતી વખતે, આયોગે ભારતની ઔદ્યોગિક, સાંસ્કૃતિક અને વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિનું તથા બિન–હિન્દીભાષી વિસ્તારની વ્યક્તિઓનાં, જાહેર સેવાઓના સંબંધમાં, વાજબી દાવાઓ અને હિતોનું યોગ્ય ધ્યાન રાખવાનું રહેશે.

(4) ત્રીસ સભ્યોની એક સમિતિ રચવામાં આવશે, જેમાં વીસ લોકસભાના અને દસ રાજ્યસભાના સભ્યો હશે, જેમની ચૂંટણી અનુક્રમે લોકસભા અને રાજ્યસભાના સભ્યો પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વ અનુસાર ક્રમિક મત પદ્ધતિથી કરશે.

(5) ખંડ (1) હેઠળ રચાયેલા આયોગની ભલામણોની તપાસ કરવી અને તે અંગે રાષ્ટ્રપતિને પોતાનો અભિપ્રાય અહેવાલ તરીકે રજૂ કરવો તે ફરજ સમિતિની રહેશે.

(6) અનુચ્છેદ 343માં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં, રાષ્ટ્રપતિ ખંડ (5)માં ઉલ્લેખિત અહેવાલ ઉપર વિચારણા કર્યા પછી, સમગ્ર અહેવાલ કે તેના કોઈ ભાગ અનુસાર નિર્દેશન કરી શકશે.

પ્રકરણ II—*પ્રાદેશિક ભાષાઓ*

345. રાજ્યની સત્તાવાર ભાષા કે ભાષાઓ—અનુચ્છેદ 346 અને 347ની જોગવાઈઓને અધીન, કોઈ રાજ્યની વિધાનસભા તે રાજ્યમાં વપરાતી એક કે તેથી વધુ ભાષાઓને અથવા હિન્દીને રાજ્યના તમામ અથવા કોઈપણ સરકારી હેતુઓ માટે વાપરવાની ભાષા અથવા ભાષાઓ તરીકે કાયદા દ્વારા અપનાવી શકશે:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, રાજ્યની વિધાનસભા કાયદા દ્વારા અન્યથા જોગવાઈ ન કરે ત્યાં સુધી, આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં રાજ્યના જે સરકારી હેતુઓ માટે અંગ્રેજી ભાષા વપરાતી હોય તે હેતુઓ માટે અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ ચાલુ રહેશે.

346. બે રાજ્યો વચ્ચે અને અન્ય રાજ્ય વચ્ચે અથવા કોઈ રાજ્ય અને કેન્દ્ર વચ્ચેના સંચાર માટેની સત્તાવાર ભાષા—કેન્દ્રમાં સરકારી હેતુઓ માટે અધિકૃત કરેલી હાલમાં વપરાતી ભાષા બે રાજ્યો વચ્ચેના તથા કોઈ રાજ્ય અને કેન્દ્ર વચ્ચેના સંચાર માટેની સત્તાવાર ભાષા ગણાશે:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે બે કે તેથી વધુ રાજ્યો જો પોતાની વચ્ચેના સંચારની સત્તાવાર ભાષા હિન્દી રહે તે માટે સંમત થાય તો, તેવા સંચાર માટે તે ભાષા વાપરી શકાશે.

347. રાજ્યની વસ્તીના કોઈ વર્ગ દ્વારા બોલાતી ભાષા અંગેની ખાસ જોગવાઈ—રાષ્ટ્રપતિને ખાતરી થાય કે કોઈ રાજ્યની વસ્તીનો નોંધપાત્ર ભાગ, તેમના દ્વારા બોલાતી કોઈપણ ભાષાનો ઉપયોગ, તે રાજ્ય દ્વારા માન્ય રાખવામાં આવે, તો તેવી માંગણી સામે તે સમગ્ર રાજ્યમાં કે તેના કોઈ ભાગમાં રાષ્ટ્રપતિ નિર્દિષ્ટ કરે તેવા હેતુ માટે તે ભાષા પણ સત્તાવાર રીતે માન્ય રાખવામાં આવે તેવો આદેશ કરી શકશે.

પ્રકરણ III—સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય, ઉચ્ચ ન્યાયાલયો વગેરેની ભાષા

348. સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયમાં અને ઉચ્ચ ન્યાયાલયોમાં અને અધિનિયમો, વિધેયકો વગેરે માટે વાપરવાની ભાષા—(1) આ ભાગની અગાઉની જોગવાઈઓમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં, સંસદ, કાયદા દ્વારા અન્યથા જોગવાઈ ન કરે ત્યાં સુધી—

(ક) સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયની અને દરેક ઉચ્ચ ન્યાયાલયની તમામ કાર્યવાહી;

(ખ) નીચે મુજબના તમામ અધિકૃત ગ્રંથો—

(i) સંસદનાં બેમાંથી કોઈપણ ગૃહમાં અથવા કોઈ રાજ્યની વિધાનસભાના ગૃહ કે બેમાંથી કોઈપણ ગૃહમાં રજૂ કરવાના તમામ વિધેયકો અથવા તેમાં કરેલા સુધારાઓ પ્રસ્તાવિત થનારા તેના સુધારાઓના;

(ii) સંસદ અથવા રાજ્યની વિધાનસભાએ પસાર કરેલા તમામ અધિનિયમો અને રાષ્ટ્રપતિ અથવા કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલ [1]*** દ્વારા જાહેર કરેલા તમામ વટહુકમો; અને

(iii) આ સંવિધાન હેઠળ અથવા સંસદ અથવા રાજ્યની વિધાનસભાએ ઘડેલા કાયદા હેઠળ બાહર પાડેલા તમામ હુકમો, નિયમો, ધારાધોરણો અને પેટાનિયમો,

અંગ્રેજી ભાષામાં રહેશે.

(2) ખંડ (1)ના પેટા–ખંડ (ક)માં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં, કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલ [1]*** રાષ્ટ્રપતિની પૂર્વસંમતિથી જે ઉચ્ચ ન્યાયાલયની મુખ્ય બેઠક તે રાજ્યમાં હોય તેની કાર્યવાહીમાં હિન્દી ભાષાની અથવા તે રાજ્યના કોઈ સરકારી હેતુઓ માટે વપરાતી અન્ય કોઈપણ ભાષાના ઉપયોગને અધિકૃત કરી શકશે:

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "અથવા રાજપ્રમુખ" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, આવા ઉચ્ચ ન્યાયાલયે આપેલા કોઈપણ ચુકાદા અથવા કોઈ હુકમનામા કે આદેશને આ ખંડમાંનો કોઈપણ ઉલ્લેખ લાગુ પડશે નહિ.

(3) ખંડ (1)ના પેટા–ખંડ (ખ)માં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં, કોઈ રાજ્યની વિધાનસભામાં રજૂ કરેલા વિધેયકોમાં કે તેણે પસાર કરેલા અધિનિયમોમાં અથવા તે રાજ્યના રાજ્યપાલે [1]*** જાહેર કરેલા વટહુકમોમાં અથવા પેટા–ખંડના પરિચ્છેદ (iii) માં ઉલ્લેખિત કોઈપણ હુકમ, નિયમ, કે ધારાધોરણ અથવા પેટા-નિયમમાં વાપરવા માટે તે રાજ્યની વિધાનસભાએ અંગ્રેજી ભાષા સિવાયની કોઈપણ ભાષા નિયત કરી હોય ત્યારે, તે રાજ્યના રાજ્યપાલના [1]*** અધિકાર હેઠળ તે રાજ્યના રાજ્યપત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરેલું તેનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર આ અનુચ્છેદ હેઠળ તેનો અંગ્રેજી ભાષામાં અધિકૃત પાઠ છે એમ ગણાશે.

349. ભાષા સંબંધિત અમુક કાયદા ઘડવા માટે ખાસ કાર્યરીતિ—આ સંવિધાનના આરંભથી પંદર વર્ષની મુદત દરમિયાન, અનુચ્છેદ 348ના ખંડ (1)માં જણાવેલા કોઈપણ હેતુઓ માટે વાપરવાની ભાષા અંગે જોગવાઈઓ કરતું કોઈપણ વિધેયક કે સુધારો રાષ્ટ્રપતિની પૂર્વમંજૂરી સિવાય, સંસદના કોઈપણ ગૃહમાં રજૂ કે પસાર કરી શકાશે નહિ અને અનુચ્છેદ 344ના ખંડ (1) હેઠળ રચાયેલા આયોગની ભલામણો અને તે અનુચ્છેદના ખંડ (4) હેઠળ રચાયેલી સમિતિનો અહેવાલ વિચારણામાં લીધા સિવાય, રાષ્ટ્રપતિ એવા કોઈ વિધેયકને રજૂ કરવાની અથવા એવા કોઈ સુધારાને પ્રસ્તાવિત કરવાની મંજૂરી આપશે નહિ.

પ્રકરણ IV—ખાસ નિર્દેશો

350. ફરિયાદોના નિવારણ માટેની રજૂઆતમાં વાપરવાની ભાષા—કોઈ ફરિયાદના નિવારણ માટે સંઘ કે રાજ્યના કોઈપણ અધિકારી અથવા સત્તાધિકારી સમક્ષ, જે સ્થિતિ હોય તે સ્થિતિ મુજબ, સંઘ કે રાજ્યમાં વપરાતી કોઈપણ ભાષામાં રજૂઆત કરવાનો દરેક વ્યક્તિને અધિકાર રહેશે.

[2][**350ક. પ્રાથમિક કક્ષાએ માતૃભાષામાં શિક્ષણ માટેની સુવિધાઓ**—ભાષાકીય લઘુમતી જૂથોનાં બાળકોને શિક્ષણની પ્રાથમિક કક્ષાએ માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવાની પૂરતી સુવિધાઓ કરી આપવા માટે દરેક રાજ્ય અને રાજ્યમાંના દરેક સ્થાનિક સત્તામંડળે પ્રયાસ કરવો જોઈશે; અને રાષ્ટ્રપતિ આવી સુવિધાઓની જોગવાઈ કરી આપવા માટે, પોતાને જરૂરી અથવા યોગ્ય લાગે તેવા આદેશો કોઈપણ રાજ્યને આપી શકશે.

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "અથવા રાજપ્રમુખ" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 21થી અનુચ્છેદ 350ક અને 350ખ દાખલ કર્યા છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

350ખ. ભાષાકીય લઘુમતીઓ માટે ખાસ અધિકારી—(1) ભાષાકીય લઘુમતીઓ માટે એક ખાસ અધિકારી રહેશે, જેની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા કરવામાં આવશે.

(2) આ સંવિધાન હેઠળ ભાષાકીય લઘુમતીઓ માટે કરેલ રક્ષણ અંગેની જોગવાઈઓ સંબંધિત તમામ બાબતોની તપાસ કરવાની અને રાષ્ટ્રપતિ નિર્દેશ કરે તેવા સમયાન્તરે તે બાબતો ઉપર રાષ્ટ્રપતિને અહેવાલ આપવાની એ ખાસ અધિકારીની ફરજ રહેશે અને રાષ્ટ્રપતિ તેવા તમામ અહેવાલો સંસદના દરેક ગૃહ સમક્ષ મુકાવશે તેમ જ સંબંધિત રાજ્યોની સરકારને મોકલાવશે.]

351. હિન્દી ભાષાના વિકાસ માટે નિર્દેશ—હિન્દી ભાષાના પ્રચારપ્રસારને પ્રોત્સાહન આપવું, ભારતની સમન્વિત સંસ્કૃતિના તમામ તત્ત્વોની અભિવ્યક્તિનું તે માધ્યમ બની શકે તે રીતે તેનો વિકાસ કરવાની અને તેની પ્રકૃતિમાં વિક્ષેપ કર્યા વિના, હિન્દુસ્તાનીમાં અને આઠમી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી ભારતની અન્ય ભાષાઓના સ્વરૂપ, શૈલી અને શબ્દપ્રયોગો તેમાં સમાવી લઈને તથા જરૂરી કે ઇચ્છનીય હોય ત્યાં તેના શબ્દભંડોળ માટે મુખ્યત્વે સંસ્કૃતનો અને ગૌણપણે અન્ય ભાષાઓનો ઉપયોગ કરીને તેને સમૃદ્ધ કરવાની, સંઘની ફરજ રહેશે.

ભાગ XVIII
કટોકટી અંગે જોગવાઈઓ

352. કટોકટીનું જાહેરનામું—(1) રાષ્ટ્રપતિને ખાતરી થાય કે એવી ગંભીર કટોકટી પ્રવર્તે છે જેને લીધે ભારતની અથવા તેના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગની સલામતી જો યુદ્ધ, બાહ્ય આક્રમણ અથવા [1][સશસ્ત્ર બળવાને] કારણે ભયમાં છે, તો તેઓ જાહેરનામા દ્વારા [2][સમગ્ર ભારતના અથવા જાહેરનામામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા તેના રાજ્યક્ષેત્રના ભાગના સંબંધમાં] તે મતલબની જાહેરાત કરી શકશે.

[3][*સ્પષ્ટીકરણ*—રાષ્ટ્રપતિને એવી ખાતરી થાય કે યુદ્ધનો અથવા બાહ્ય આક્રમણનો અથવા સશસ્ત્ર બળવાનો ભય તોળાઈ રહ્યો છે તો યુદ્ધ કે એવું કોઈ આક્રમણ અથવા બળવો ખરેખર થયા પહેલાં ભારતની અથવા તેના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગની સલામતી ભયમાં છે એવું જાહેર કરતું કટોકટીનું જાહેરનામું બહાર પાડી શકાશે.]

[4][(2) ખંડ (1) હેઠળ જાહેર કરેલું જાહેરનામું ત્યાર પછીના જાહેરનામા દ્વારા તેમાં ફેરફાર કરી શકાશે અથવા તે રદ કરી શકાશે.

(3) રાષ્ટ્રપતિ, ખંડ (1) હેઠળ કોઈ જાહેરનામું અથવા તેમાં ફેરફાર કરતું કોઈ જાહેરનામું ત્યાં સુધી બાહર પાડી શકશે નહીં, જ્યાં સુધી સંઘના મંત્રીમંડળ (એટલે કે, અનુચ્છેદ 75 હેઠળ નિમાયેલા પ્રધાનમંત્રી અને કેબિનેટ કક્ષાના અન્ય મંત્રીઓના બનેલા મંત્રીમંડળનો) તે વિશેનો નિર્ણય તેમને લેખિતમાં જણાવવામાં આવ્યો ન હોય.

(4) આ અનુચ્છેદ હેઠળ બાહર પાડવામાં આવેલ પ્રત્યેક જાહેરનામું સંસદના બન્ને ગૃહ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવશે અને જો તે અગાઉના જાહેરનામાને રદ કરતું જાહેરનામા સિવાયનું હોય, તો એક મહિનાની મુદત પૂરી થતા પહેલાં, સંસદના બન્ને ગૃહોના ઠરાવો દ્વારા તેને મંજૂર કરવામાં ન આવે, તો તેવી મુદત પૂરી થતા તે અમલી રહેશે નહિ:

---

[1] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 37થી "આંતરિક અશાંતિ"ના સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 20–6 –1979થી અમલી).

[2] સંવિધાન (બેંતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 48થી આ ઉલ્લેખ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 3–1–1977થી અમલી).

[3] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 37થી આ *સ્પષ્ટીકરણ* દાખલ કર્યું છે (તારીખ 20–6–1979થી અમલી).

[4] ઉપર મુજબની કલમ 37થી મૂળ ખંડ (2), (2ક) અને (3)ને સ્થાને આ ખંડ મૂક્યા છે (તારીખ 20–6–1979થી અમલી).

પરંતુ જો (અગાઉના જાહેરનામાને રદ કરતું જાહેરનામું ન હોય તેવું) કોઈ જાહેરનામું લોકસભાનું વિસર્જન થઈ ગયું હોય તે સમયે બાહર પાડવામાં આવે, અથવા આ ખંડમાં ઉલ્લેખિત એક મહિનાની મુદત દરમિયાન લોકસભાનું વિસર્જન થાય અને રાજ્યસભાએ તે જાહેરનામાને મંજૂર કરતો ઠરાવ પસાર કરી દીધો હોય, પરંતુ લોકસભાએ તે મુદત પૂરી થતા પહેલાં તે અંગેનો ઠરાવ પસાર કર્યો ન હોય, તો લોકસભાની પુનર્રચના પછી તેની પ્રથમ બેઠક મળે તે તારીખથી ત્રીસ દિવસ પૂરા થાય ત્યાં સુધી તે અમલમાં રહેશે; અને જો તે ત્રીસ દિવસની મુદત પૂરી થતા પહેલાં લોકસભા દ્વારા પણ ઠરાવ પસાર કરવામાં ન આવે, તો સદરહુ મુદત પૂરી થયે તે જાહેરનામું અમલમાં રહેતું બંધ થશે.

(5) આ રીતે મંજૂર થયેલું જાહેરનામું, જો તેને (તે પહેલાં) રદ કરવામાં ન આવ્યું હોય તો, ખંડ (4) હેઠળ જાહેરનામાને મંજૂર કરતો છેલ્લો ઠરાવ પસાર થયાની તારીખથી છ મહિનાની મુદત પૂરી થયે અમલમાં રહેતી બંધ થશે:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, જો સંસદનાં બન્ને ગૃહો એવી જાહેરનામાને અમલી રાખવાની માન્યતા આપતો ઠરાવ પસાર કરે, તો તે સમય પૂરતું તે જાહેરનામું, જો તે રદ કરવામાં ન આવ્યું હોય તો, જે તારીખે આ ખંડ હેઠળ અન્યથા તેનો અમલ બંધ થયો હોત, તે તારીખથી વધુ છ મહિનાની મુદત સુધી અમલી રહેશે:

વધુમાં જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, જો આવી કોઈ છ મહિનાની મુદત દરમિયાન લોકસભાનું વિસર્જન થાય અને આવા જાહેરનામાને અમલમાં રાખવાની માન્યતા આપતો ઠરાવ રાજ્યસભાએ પસાર કર્યો હોય, પરંતુ લોકસભાએ સદરહુ મુદત દરમિયાન તે અંગેનો કોઈ ઠરાવ પસાર કર્યો ન હોય, તો લોકસભાની પુનર્રચના પછી તેની પ્રથમ બેઠક મળે તે તારીખથી ત્રીસ દિવસ પૂરા થાય તે પહેલાં, જાહેરનામાને અમલમાં રાખવાની માન્યતા આપતો ઠરાવ લોકસભાએ પણ પસાર કર્યો ન હોય, તો સદરહુ ત્રીસ દિવસની મુદત પૂરી થતા તે જાહેરનામું અમલમાં રહેશે નહિ.

(6) ખંડ (4) અને (5)ના હેતુઓ માટે, સંસદના કોઈપણ ગૃહે, ઠરાવ, તે ગૃહની કુલ સભ્ય-સંખ્યાની બહુમતીથી અને તે ગૃહમાં હાજર રહીને મત આપતા સભ્યોની બે તૃતીયાંશથી ઓછી ન હોય તેવી બહુમતીથી જ પસાર કરવાનો રહેશે.

(7) પૂર્વવર્તી ખંડોમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં, જો રાષ્ટ્રપતિએ ખંડ (1) હેઠળ બાહર પાડેલા જાહેરનામા અથવા એવા જાહેરનામામાં ફેરફાર કરતી જાહેરનામાને નામંજૂર કરતો અથવા, જે હોય તે, તેને અમલમાં ચાલુ રાખવાનું નામંજૂર કરતો ઠરાવ લોકસભા પસાર કરે, તો રાષ્ટ્રપતિ એવું જાહેરનામું રદ કરશે.

(8) જ્યાં લોકસભાના સભ્યોની કુલ સંખ્યાના એક દશાંશ ભાગથી ઓછી ન હોય તેટલાં સભ્યોએ, ખંડ (1) હેઠળ બાહર પાડેલા જાહેરનામાને અથવા એવા જાહેરનામામાં ફેરફાર કરતા જાહેરનામાને નામંજૂર કરતો અથવા જે હોય તે, તેને અમલમાં ચાલુ રાખવાનું નામંજૂર કરતો ઠરાવ રજૂ કરવાના તેમના ઇરાદાની લેખિત જાણકારી સહી કરીને,—

(ક) જો લોકસભાનું સત્ર ચાલુ હોય તો, અધ્યક્ષને; અથવા

(ખ) જો લોકસભાનું સત્ર ચાલુ ન હોય તો, રાષ્ટ્રપતિ ને,

આપી હોય ત્યારે, અધ્યક્ષને અથવા રાષ્ટ્રપતિને આવી જાણકારી મળ્યાની તારીખથી ચૌદ દિવસની અંદર આવા ઠરાવ પર વિચારણા કરવાના હેતુથી લોકસભાની ખાસ બેઠક બોલાવવામાં આવશે.]

[1][(9) આ અનુચ્છેદથી રાષ્ટ્રપતિને મળેલી સત્તામાં, યુદ્ધ અથવા બાહ્ય આક્રમણ અથવા [2][સશસ્ત્ર બળવા]ના કારણે કે યુદ્ધ અથવા બાહ્ય આક્રમણ અથવા [2][સશસ્ત્ર બળવા]નો દેખીતો ભય તોળાઈ રહ્યો હોય તેવા જુદા જુદા કારણોસર જુદા જુદા જાહેરનામા બાહર પાડવાની સત્તાનો સમાવેશ થશે, પછી ભલે ખંડ (1) હેઠળ રાષ્ટ્રપતિએ કોઈ જાહેરનામું બહાર પાડ્યું હોય કે ન હોય અને એવું જાહેરનામું અમલમાં હોય કે ન હોય.

[1] * * * * * * *

353. કટોકટીના જાહેરનામાની અસર—જ્યારે કટોકટી અમલમાં હોય, ત્યારે—

(ક) આ સંવિધાનમાં ગમે તે નિર્દેશ હોય તેમ છતાં, સંઘની કારોબારી સત્તા, કોઈપણ રાજ્યને તેની કારોબારી સત્તા કઈ રીતે વાપરવી તે અંગે આદેશ આપવા સુધી વિસ્તરશે;

(ખ) કોઈ બાબત સંઘ યાદીમાં ગણાવેલી ન હોય તેમ છતાં, તે અંગે કાયદા ઘડવાની સંસદની સત્તામાં, તે બાબત અંગે સંઘને અથવા સંઘના અધિકારીઓને અને સત્તાધિકારીઓને સત્તા આપતા અને તેમના ઉપર ફરજ નાખતા અથવા સત્તા આપવાનું અને ફરજ નાખવાનું અધિકૃત કરતા કાયદા ઘડવાની સત્તાનો સમાવેશ થશે:

---

[1] સંવિધાન (આડત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1975ની કલમ 3 દ્વારા ખંડ (4) અને (5) દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા (ભૂતકાળ અસર સાથે) અને ત્યારબાદ, સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 37 દ્વારા ખંડ (4) ને ખંડ (9) તરીકે ફરીથી ક્રમાંકિત કરવામાં આવ્યો હતો અને ખંડ (5) રદ કરવામાં આવેલ છે હતો (તારીખ 20-6 -1979થી અમલી).

[2] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 37થી "આંતરિક અશાંતિ"ના સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 20-6-1979થી અમલી).

[1][પરંતુ જ્યાં કટોકટીનું જાહેરનામું ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગમાં જ અમલમાં હોય, ત્યાં—

(i) ખંડ (ક) હેઠળ આદેશ આપવાની સંઘની કારોબારી સત્તા, અને

(ii) ખંડ (ખ) હેઠળ કાયદા ઘડવાની સંસદની સત્તા,

જેમાં અથવા જેના કોઈ ભાગમાં કટોકટીનું જાહેરનામું અમલમાં હોય તે રાજ્ય સિવાયના અન્ય કોઈ રાજ્ય સુધી પણ, જો અને જેટલે અંશે આવું જાહેરનામું જ્યાં અમલમાં છે તેવા ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગમાંની અથવા તેના સંબંધમાંની પ્રવૃત્તિઓને લીધે ભારતની અથવા તેના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગની સલામતી જોખમાતી હોય, તો અને તેટલે અંશે વિસ્તરશે.]

354. કટોકટીનું જાહેરનામું અમલમાં હોય ત્યારે મહેસૂલની વહેંચણી સંબંધી જોગવાઈઓ લાગુ પડવા બાબત—(1) કટોકટીનું જાહેરનામું અમલમાં હોય ત્યારે રાષ્ટ્રપતિ, આદેશ દ્વારા ફરમાવી શકશે કે, આદેશમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા અપવાદો અથવા ફેરફારો સાથે, અનુચ્છેદ 268 થી 279ની તમામ અથવા તે પૈકીની કોઈપણ જોગવાઈ, જે નાણાંકીય વર્ષમાં એવી જાહેરનામુંનો અમલ બંધ થાય તે નાણાંકીય વર્ષ પૂરું થયા પછી આગળ ન વધે તેવી મુદત સુધી અમલમાં રહેશે.

(2) ખંડ (1) હેઠળ કરવામાં આવેલો દરેક આદેશ, તે કરવામાં આવે પછી, બનતી ત્વરાએ, સંસદના બન્ને ગૃહ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવશે.

355. બાહ્ય આક્રમણ અને આંતરિક અશાંતિ સામે રાજ્યોનું રક્ષણ કરવાની સંઘની ફરજ—બાહ્ય આક્રમણ અને આંતરિક અશાંતિ સામે દરેક રાજ્યનું રક્ષણ કરવાની તથા દરેક રાજ્યનો વહીવટ આ સંવિધાનની જોગવાઈઓ અનુસાર ચલાવવામાં આવે તે જોવાની સંઘની ફરજ રહેશે.

356. રાજ્યોમાં સંવિધાનિક તંત્ર નિષ્ફળ જાય તે પ્રસંગે જોગવાઈ—(1) જો કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલ [2]*** પાસેથી અહેવાલ મળ્યેથી અથવા અન્યથા, રાષ્ટ્રપતિને ખાતરી થાય કે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે જેમાં તે રાજ્યનો વહીવટ આ સંવિધાનની જોગવાઈઓ અનુસાર ચલાવી શકાય તેમ નથી, તો રાષ્ટ્રપતિ જાહેરનામું દ્વારા,—

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 49થી આ પરંતુક ઉમેર્યો છે (તારીખ 3–1–1977થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "અથવા રાજપ્રમુખ" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી)

(ક) તે રાજ્યની સરકારના તમામ અથવા તે પૈકીના કોઈ કાર્યો અને રાજ્યપાલમાં [1]*** નિહિત થયેલી અથવા તેમણે વાપરવાની અથવા તે રાજ્યની વિધાનસભા સિવાયના તે રાજ્યમાંના અન્ય કોઈ મંડળ કે સત્તાધિકારીમાં નિહિત થયેલી અથવા તેમણે વાપરવાની તમામ અથવા તે પૈકીની કોઈ સત્તા, પોતાને હસ્તક લઈ શકશે;

(ખ) તે રાજ્યની વિધાનસભાની સત્તા સંસદના અધિકારથી અથવા તે હેઠળ વાપરી શકાશે એમ જાહેર કરી શકશે;

(ગ) તે જાહેરનામાના ઉદ્દેશો પાર પાડવા માટે, તે રાજ્યમાંના કોઈ મંડળ કે સત્તાધિકારીના સંબંધમાં આ સંવિધાનની કોઈ જોગવાઈઓનો અમલ પૂરેપૂરો કે અંશતઃ મોકૂફ રાખવા માટેની જોગવાઈઓ સહિત, રાષ્ટ્રપતિને જરૂરી અથવા ઈચ્છનીય જણાય તેવી આનુષંગિક અને પારિણામિક જોગવાઈઓ કરી શકશે:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં નિહિત થયેલી કે તેણે વાપરવાની કોઈ સત્તા પોતાને હસ્તક લેવાનો, અથવા ઉચ્ચ ન્યાયાલય સંબંધમાં આ સંવિધાનની કોઈ જોગવાઈનો અમલ પૂરેપૂરો કે અંશતઃ મોકૂફ રાખવાનો અધિકાર રાષ્ટ્રપતિને આ ખંડમાંના કોઈપણ ઉલ્લેખથી મળશે નહીં.

(2) એવા કોઈ જાહેરનામાને ત્યારપછીના જાહેરનામા દ્વારા રદ કરી શકાશે અથવા તેમાં ફેરફાર કરી શકાશે.

(3) આ અનુચ્છેદ હેઠળના દરેક જાહેરનામા સંસદના બન્ને ગૃહ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવશે, અને જો તે અગાઉના જાહેરનામાને રદ કરતું જાહેરનામું ન હોય, તો બે મહિનાની મુદત પૂરી થયે તે અમલમાં રહેતી બંધ થશે, સિવાય કે તે મુદત પૂરી થતા પહેલાં સંસદનાં બન્ને ગૃહોના ઠરાવો દ્વારા તેને મંજૂર કરવામાં આવી હોય:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, જો (અગાઉના જાહેરનામાને રદ કરતું ન હોય તેવું) કોઈ જાહેરનામું લોકસભાનું વિસર્જન થઈ ગયું હોય તે સમયે બાહર પાડવામાં આવ્યું હોય, અથવા આ ખંડમાં ઉલ્લેખેલી બે મહિનાની મુદત દરમિયાન લોકસભાનું વિસર્જન થાય અને જાહેરનામાને મંજૂર કરતો ઠરાવ રાજ્યસભાએ પસાર કર્યો હોય, પરંતુ લોકસભાએ સદરહુ મુદત પૂરી થતા પહેલાં તે અંગેનો ઠરાવ પસાર કર્યો ન હોય, તો લોકસભાની પુનર્રચના પછી તેની પ્રથમ બેઠક મળે તે તારીખથી ત્રીસ દિવસ પૂરા થાય તે પહેલાં, કટોકટીના જાહેરનામાને મંજૂર કરતો ઠરાવ લોકસભાએ પણ પસાર કર્યો ન હોય, તો સદરહુ ત્રીસ દિવસની મુદત પૂરી થયે તે જાહેરનામું અમલમાં રહેતું બંધ થશે.

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "અથવા રાજપ્રમુખ, જે હોય તે" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).

(4) આ રીતે મંજૂર થયેલું જાહેરનામું, જો તેને રદ કરવામાં ન આવ્યું હોય તો, [1][જાહેરનામું બાહર પાડ્યાની તારીખથી છ મહિના] ની મુદત પૂરી થયે અમલમાં રહેતું બંધ થશે:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, જો સંસદનાં બન્ને ગૃહો એવા જાહેરનામાને અમલમાં ચાલુ રાખવાનું મંજૂર કરતો ઠરાવ પસાર કરે, તો અને તેટલી વાર તે જાહેરનામું, જો તેને રદ કરવામાં ન આવ્યું હોય તો, જે તારીખે આ ખંડ હેઠળ અન્યથા તેનો અમલ બંધ થયો હોત, તે તારીખથી વધુ [2][છ મહિના] ની મુદત સુધી અમલમાં ચાલુ રહેશે, પરંતુ કોઈપણ સંજોગોમાં એવી કોઈ જાહેરનામું ત્રણ વર્ષ કરતાં વધુ સમય સુધી અમલમાં રહેશે નહીં:

વધુમાં જો આવી [2][છ મહિના] ની મુદત દરમિયાન લોકસભાનું વિસર્જન થાય અને એવા જાહેરનામાને અમલમાં ચાલુ રાખવાનું મંજૂર કરતો ઠરાવ રાજ્યસભાએ પસાર કર્યો હોય, પરંતુ સદરહુ મુદત દરમિયાન એવા જાહેરનામાને અમલમાં ચાલુ રાખવા અંગેનો કોઈ ઠરાવ લોકસભાએ પસાર કર્યો ન હોય, તો લોકસભાની પુનર્રચના પછી તેની પ્રથમ બેઠક મળે તે તારીખથી ત્રીસ દિવસ પૂરા થાય તે પહેલાં, તેને અમલમાં ચાલુ રાખવાનું મંજૂર કરતો ઠરાવ લોકસભાએ પણ પસાર કર્યો ન હોય, તો સદરહુ ત્રીસ દિવસની મુદત પૂરી થયે તે જાહેરનામું અમલમાં રહેતું બંધ થશે:

[3][વળી, પંજાબ રાજ્યના સંબંધમાં, સન 1987ના મે મહિનાની 11મી તારીખે ખંડ (1) દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલા જાહેરનામાની બાબતમાં, આ ખંડના પહેલાં પરંતુકમાંના ‘‘ત્રણ વર્ષ’’ના ઉલ્લેખનો અર્થ [4][પાંચ વર્ષ] ગણવામાં આવશે.]

---

[1] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 38થી ‘‘ખંડ (3) હેઠળ ઉદ્ઘોષણા માન્ય રાખતા ઠરાવો પૈકી બીજો ઠરાવ પસાર કર્યાની તારીખથી એક વર્ષ’’ એ શબ્દોને સ્થાને આ ઉલ્લેખ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 20–6–1979થી અમલી). સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 50થી મૂળ શબ્દો ‘‘છ મહિના’’ને સ્થાને ‘‘એક વર્ષ’’ એ શબ્દો દાખલ કર્યા હતા (તારીખ 3–1–1977થી અમલી).

[2] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 38થી ‘‘એક વર્ષ’’ એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો દાખલ કર્યા છે (તારીખ 20–6 –1979થી અમલી). સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 50થી મૂળ શબ્દો ‘‘છ મહિના’’ને સ્થાને એ શબ્દો દાખલ કર્યા હતા (તારીખ 3–1–1977થી અમલી).

[3] સંવિધાન (ચોસઠમો સુધારો) અધિનિયમ, 1990ની કલમ 2થી આ પરંતુક ઉમેર્યો છે (તારીખ 16–4–1990થી અમલી).

[4] સંવિધાન (સડસઠમો સુધારો) અધિનિયમ, 1990ની કલમ 2થી, ‘‘ત્રણ વર્ષ અને છ મહિના’’ એ ઉલ્લેખને બદલે ‘‘ચાર વર્ષ’’ એ ઉલ્લેખ મૂક્યો હતો (તારીખ 4–10–1990થી અમલી) અને સંવિધાન (અડસઠમો સુધારો) અધિનિયમ, 1991ની કલમ 2થી, ‘‘ચાર વર્ષ’’ એ ઉલ્લેખ બદલે, ‘‘પાંચ વર્ષ’’ એ ઉલ્લેખ મુક્યો છે (તારીખ 12–3–1991થી અમલી).

[1][(5) ખંડ (4)માં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં, ખંડ (3) હેઠળ બહાર પાડવામાં આવેલા કટોકટીના જાહેરનામાની તારીખથી એક વર્ષની મુદત પૂરી થયા પછી, તેને અમલમાં ચાલુ રાખવા અંગેનો ઠરાવ સંસદના કોઈપણ ગૃહ દ્વારા પસાર કરવામાં આવશે નહીં, સિવાય કે—

(ક) આવો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવે તે સમયે સમગ્ર ભારતમાં અથવા, જે હોય તે, સમગ્ર રાજ્યમાં અથવા તેના કોઈપણ ભાગમાં કટોકટીનું જાહેરનામું અમલમાં હોય; અને

(ખ) ચૂંટણી પંચ એવું પ્રમાણિત કરે કે આવા ઠરાવમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી મુદત દરમિયાન સંબંધિત રાજ્યની વિધાનસભાની સામાન્ય ચૂંટણી યોજવામાં મુશ્કેલીઓ હોવાને કારણે, ખંડ (3) હેઠળ જારી થયેલા જાહેરનામાને અમલમાં ચાલુ રાખવા જરૂરી છે:]

[2][પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, પંજાબ રાજ્યના સંબંધમાં, સન 1987ના મે મહિનાની 11મી તારીખે ખંડ (1) હેઠળ બહાર પાડવામાં આવેલા કટોકટીના જાહેરનામાને આ ખંડમાંનો કોઈપણ ઉલ્લેખ લાગુ પડશે નહીં.]

357. અનુચ્છેદ 356 હેઠળ જારી થયેલા જાહેરનામા હેઠળ ધારાકીય સત્તાઓનો ઉપયોગ—(1) જ્યારે અનુચ્છેદ 356ના ખંડ (1) હેઠળ જારી કરવામાં આવેલા જાહેરનામા દ્વારા એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું હોય કે રાજ્યની વિધાનસભાની સત્તાઓ સંસદ દ્વારા અથવા તેની સત્તાની રૂએ વાપરી શકાશે, ત્યારે—

(ક) રાજ્યની વિધાનસભાની કાયદા ઘડવાની સત્તા રાષ્ટ્રપતિને આપવાની અને આ રીતે અપાયેલી સત્તા, રાષ્ટ્રપતિને યોગ્ય લાગે તેવી શરતોને અધીન, તે આ અર્થે નિર્દિષ્ટ કરે તેવા અન્ય સત્તાધિકારીને સોંપવા માટે રાષ્ટ્રપતિને અધિકૃત કરવાની સંસદને સત્તા રહેશે;

(ખ) સંઘ અથવા તેના અધિકારીઓ અને સત્તાધિકારીઓને સત્તાઓ આપતા અને તેમના પર ફરજો નાખતા અથવા સત્તાઓ આપવાનું અને તેમના પર ફરજો નાખવાનું અધિકૃત કરતા કાયદા ઘડવા માટે, સંસદને અથવા રાષ્ટ્રપતિને અથવા પેટા-ખંડ (ક) હેઠળ જેનામાં કાયદા ઘડવાની એવી સત્તા નિહિત થઈ હોય તેવા અન્ય સત્તાધિકારીને સત્તા રહેશે;

(ગ) જ્યારે લોકસભાનું સત્ર ચાલુ ન હોય, ત્યારે સંસદ દ્વારા તે ખર્ચ મંજૂર કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળમાંથી ખર્ચ કરવાનું અધિકૃત કરવાની રાષ્ટ્રપતિને સત્તા રહેશે.

---

[1] સંવિધાન (આડત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1975ની કલમ 6થી ખંડ (5) (પાછલી અસર સાથે) દાખલ કર્યો હતો અને સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 38ના ખંડને સ્થાને આ ખંડ મુક્યો છે, (તારીખ 20–6 –1979થી અમલી).
[2] સંવિધાન (ત્રેસઠમો સુધારો) અધિનિયમ, 1989ની કલમ 2થી રદ કરેલ છે (તારીખ 6 –1–1990થી અમલી). ફરીથી સંવિધાન (ચોસઠમો સુધારો) અધિનિયમ, 1990ની કલમ 2ના ખંડ (ખ)થી, આ પરંતુક દાખલ કર્યો છે (તારીખ 16–4–1990થી અમલી).

[1][(2) રાજ્યની વિધાનસભાની સત્તાનો ઉપયોગ કરીને સંસદ અથવા રાષ્ટ્રપતિ અથવા ખંડ (1)ના પેટા-ખંડ (ક)માં ઉલ્લેખિત અન્ય અધિકારી દ્વારા કોઈપણ કાયદો ઘડવામાં આવે જેને સંસદ અથવા રાષ્ટ્રપતિ અથવા અન્ય અધિકારી ઘડે નહીં, પરંતુ અનુચ્છેદ 356 હેઠળ જાહેરનામું બહાર પાડવા માટે જરૂરી હોય ત્યારે તે ઘડવા સક્ષમ હોય તે જાહેરનામાનો અમલમાં ચાલુ ન હોય તો તેનો અમલ ત્યાં સુધી ચાલુ રહેશે જ્યાં સુધી સક્ષમ વિધાનસભા અથવા અન્ય અધિકારી દ્વારા સુધારવામાં ન આવે ત્યાં સુધી અમલમાં ચાલુ રહેશે.]

358. કટોકટી દરમિયાન અનુચ્છેદ 19ની જોગવાઈઓ મોકૂફ રાખવા બાબત—[2][(1)] [3][જ્યારે યુદ્ધ અથવા બાહ્ય આક્રમણના કારણે ભારતની અથવા તેના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈપણ ભાગની સલામતી ભયમાં હોય, એમ જાહેર કરતું કટોકટીનું જાહેરનામું અમલમાં હોય, તે દરમિયાન] અનુચ્છેદ 19માંની કોઈપણ જોગવાઈ, ભાગ IIIમાં સમાવિષ્ટ તે જોગવાઈઓ ન હોત તો જે કાયદા ઘડવા અથવા કારોબારી પગલું ભરવા રાજ્ય સક્ષમ હોત, તે કાયદા ઘડવા કે પગલું ભરવા માટેની રાજ્યની સત્તાને મર્યાદિત કરશે નહીં, પરંતુ એ રીતે કરેલો કોઈ કાયદો, કટોકટીના જાહેરનામાનો અમલ બંધ થાય ત્યારે, તે અસમર્થતાના પ્રમાણમાં અમલમાં રહેતો બંધ થશે, સિવાય કે તે અમલમાં રહેતો બંધ થાય તે પહેલાં કરેલી કે કર્યા વિના રહેવા દીધેલી બાબતો અંગે હોય:

[4][પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, [5][જ્યાં આવું કટોકટીનું જાહેરનામું] ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગમાં જ અમલમાં હોય, ત્યાં જે રાજ્ય અથવા કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશમાં અથવા તેના જે કોઈ ભાગમાં કટોકટીનું જાહેરનામું અમલમાં ન હોય, તેના સંબંધમાં અથવા તેમાં, જો અને જેટલે અંશે ભારતની અથવા તેના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગની સલામતી, ભારતના તે રાજ્યક્ષેત્રના જે ભાગમાં અથવા જે ભાગના સંબંધમાં કટોકટીનું જાહેરનામું અમલમાં હોય, તેમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓને લીધે જોખમાતી હોય, તો અને તેટલે અંશે, આ અનુચ્છેદ હેઠળ એવો કોઈ કાયદો કરી શકાશે અથવા એવું કોઈ કારોબારી પગલું ભરી શકાશે.]

[6][(2) ખંડ (1)માંનો કોઈ ઉલ્લેખ—

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 51થી આને સ્થાને આ ખંડ મૂક્યો છે (તારીખ 3–1–1977થી અમલી).

[2] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 39થી અનુચ્છેદ 358ને ખંડ (1) તરીકે પુનઃક્રમાંકિત કર્યો છે (તારીખ 20–6–1979થી અમલી).

[3] કલમ 39થી "કટોકટીની ઉદ્ઘોષણા અમલમાં હોય તે દરમિયાન" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે (તારીખ 20–6 –1979થી અમલી).

[4] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 52થી આ પરંતુક ઉમેર્યો છે (તારીખ 3–1–1977થી અમલી).

[5] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 39થી "કટોકટીની ઉદ્ઘોષણા" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે (તારીખ 20–6–1979થી અમલી).

[6] ઉપર મુજબની કલમ 39થી આ શબ્દો ઉમેર્યા છે (તારીખ 20–6–1979થી અમલી).

(ક) એવા કોઈ કાયદાને લાગુ પડશે નહીં જેમાં એવું કથન સમાવિષ્ટ ન હોય કે તે કાયદો, તે ઘડવામાં આવ્યો ત્યારે જે કટોકટીનું જાહેરનામું અમલમાં હતું, તેના સંબંધમાં છે; અથવા

(ખ) એવું કથન જેમાં હોય તેવા કાયદા અન્વયે લીધેલાં પગલાં સિવાયના, અન્યથા લેવામાં આવેલા કોઈ કારોબારી પગલાને લાગુ પડશે નહીં.]

359. કટોકટી દરમિયાન ભાગ IIIથી અપાયેલા અધિકારો મોકૂફ રાખવા બાબત—(1) જ્યારે કટોકટીનું જાહેરનામું અમલમાં હોય, ત્યારે રાષ્ટ્રપતિ આદેશ દ્વારા જાહેર કરી શકશે કે, તે આદેશમાં જણાવવામાં આવે એવા [1][(અનુચ્છેદો 20 અને 21 સિવાય) ભાગ IIIથી અપાયેલા અધિકારોના] અમલ માટે કોઈ ન્યાયાલયમાં દાદ માંગવાનો અધિકાર અને એવી રીતે જણાવેલા અધિકારોના અમલ માટે કોઈ ન્યાયાલયમાં કેસ પડતર હોય એવી તમામ કાર્યવાહી, તે જાહેરનામું અમલમાં હોય તે મુદત દરમિયાન અથવા તે આદેશમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી તેનાથી ઓછી મુદત સુધી મોકૂફ રહેશે.

[2][(1ક) જ્યારે [ભાગ IIIથી અપાયેલા [1](અનુચ્છેદો 20 અને 21 સિવાયના) અધિકારો] પૈકીના કોઈનો ઉલ્લેખ કરતો ખંડ (1) હેઠળનો આદેશ અમલમાં હોય, ત્યારે તે ભાગમાંની કોઈ જોગવાઈ, તે જોગવાઈ ન હોત તો તે ભાગમાં વ્યાખ્યા કર્યા મુજબનું રાજ્ય જે કાયદા ઘડવા અથવા કારોબારી પગલાં લેવા સક્ષમ હોત, તેવો કોઈ કાયદા ઘડવાની અથવા તેવું કોઈ કારોબારી પગલું ભરવાની રાજ્યની સત્તાને મર્યાદિત કરશે નહીં, પરંતુ એ રીતે ઘડેલો કોઈ કાયદો, તે આદેશનો અમલ બંધ થાય કે તરત જ, તે અક્ષમતાના પ્રમાણમાં, તે અમલમાં રહેતો બંધ થાય તે પહેલાં કરેલા કૃત્યો અથવા કાર્યલોપ સિવાયના સંબંધમાં, અમલમાં રહેતો બંધ થશે:]

[3][પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, જ્યાં કટોકટીનું જાહેરનામું ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગમાં જ અમલમાં હોય, ત્યાં કટોકટીનું જાહેરનામું જ્યાં અમલમાં છે તેવા ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગમાંની અથવા તેના સંબંધમાંની પ્રવૃત્તિઓને લીધે ભારતની અથવા તેના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગની સલામતી જોખમાતી હોય તો, અને તેટલે અંશે, જ્યાં કટોકટીનું જાહેરનામું અમલમાં નથી તેવા કોઈ રાજ્ય અથવા કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશમાં અથવા તેના કોઈ ભાગમાં અથવા તેના સંબંધમાં, આ અનુચ્છેદ હેઠળ એવો કોઈ કાયદો કરી શકાશે અથવા એવું કોઈ કારોબારી પગલું ભરી શકાશે.]

---

[1] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની 40થી "ભાગ IIIથી અપાયેલા અધિકારો" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો દાખલ કર્યા છે (તારીખ 20–6–1979થી અમલી).

[2] સંવિધાન (આડત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1975ની કલમ 7થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે (પાછલી અસર સાથે).

[3] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 53થી આ પરંતુક દાખલ કર્યો છે (તારીખ 3–1–1977થી અમલી).

[1][(1ખ) ખંડ (1ક)માંની કોઈપણ બાબત —

(ક) એવા કોઈ કાયદાને લાગુ પડશે નહીં જેમાં એવું કથન સમાવિષ્ટ ન હોય કે તે કાયદો, તે ઘડવામાં આવ્યો ત્યારે જે કટોકટીનું જાહેરનામું અમલમાં હતું, તેના સંબંધમાં છે; અથવા

(ખ) એવું કથન જેમાં હોય તેવા કાયદા અન્વયે લીધેલાં પગલાં સિવાયના, અન્યથા લેવામાં આવેલા કોઈ કારોબારી પગલાને લાગુ પડશે નહીં.]

(2) ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કરેલો આદેશ, ભારતના સમગ્ર રાજ્યક્ષેત્રમાં અથવા તેના કોઈપણ ભાગ સુધી વિસ્તરશે:

[2][પરંતુ જ્યાં કટોકટીનું જાહેરનામું ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગમાં જ અમલમાં હોય, ત્યાં ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના અન્ય કોઈ ભાગ સુધી એવો કોઈ આદેશ વિસ્તરશે નહીં, સિવાય કે કટોકટીનું જાહેરનામું જ્યાં અમલમાં હોય તેવા ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના ભાગમાંની અથવા તેના સંબંધમાંની પ્રવૃત્તિઓને લીધે, ભારતની અથવા તેના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગની સલામતી જોખમાતી હોવાની રાષ્ટ્રપતિને ખાતરી થાય અને તેઓ તે આદેશનો આવો વિસ્તાર કરવો જરૂરી ગણતા હોય.]

(3) ખંડ (1) હેઠળ કરવામાં આવેલો દરેક આદેશ, તે કરવામાં આવે પછી, બનતી ત્વરાએ, સંસદના બન્ને ગૃહ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવશે.

[3]**359ક**. [*આ ભાગ પંજાબ રાજ્યને લાગુ પડવા બાબત*]—*સંવિધાન (ત્રેસઠમો સુધારો) અધિનિયમ, 1989ની કલમ 3 દ્વારા આ અનુચ્છેદ રદ કરવામાં આવેલ છે છે* (*તારીખ* 6-1-1990*થી અમલી*).

360. નાણાંકીય કટોકટી અંગેની જોગવાઈઓ—(1) જો રાષ્ટ્રપતિને ખાતરી થાય કે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે જેના લીધે ભારતની અથવા તેના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગનીનાણાંકીય સ્થિરતા અથવા શાખ જોખમાઈ છે, તો તેઓ જાહેરનામા દ્વારા તે મતલબની જાહેરનામું કરી શકશે.

[4][(2) ખંડ (1) હેઠળ જારી જાહેરનામું—

(ક) ત્યારપછીના આવા જાહેરનામા દ્વારા રદ કરી શકાશે અથવા તેમાં ફેરફાર કરી શકાશે;

(ખ) સંસદના બન્ને ગૃહ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવશે;

---

[1] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 40થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 20–6–1979થી અમલી).
[2] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 53થી આ પરંતુક દાખલ કર્યો છે (તારીખ 3–1–1977થી અમલી).
[3] સંવિધાન (ઓગણસાઇઠમો સુધારો) અધિનિયમ, 1988ની કલમ 3થી દાખલ કર્યો હતો (તારીખ 30–3–1988થી અમલી) અને તે અધિનિયમની શરૂઆતથી બે વર્ષના સમયગાળાની સમાપ્તિ પર, એટલે કે 30 માર્ચ, 1988 એ, કાર્યરત થવાનું બંધ કર્યું
[4] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 41થી મૂળ ખંડ (2)ને સ્થાને આ ખંડ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 20–6–1979થી અમલી).

(ગ) બે મહિનાની મુદત પૂરી થતા પહેલાં સંસદના બન્ને ગૃહોના ઠરાવો દ્વારા તેને મંજૂર કરવામાં ન આવે, તો તે મુદત પૂરી થયે તે અમલમાં રહેતી બંધ થશે:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, જો એવું કોઈ જાહેરનામું લોકસભાનું વિસર્જન થઈ ગયું હોય તે સમયે બાહર પાડવામાં આવ્યું હોય, અથવા પેટા-ખંડ (ગ)માં ઉલ્લેખિત બે મહિનાની મુદત દરમિયાન લોકસભાનું વિસર્જન થયું હોય અને તે જાહેરનામાને મંજૂર કરતો ઠરાવ રાજ્યસભાએ પસાર કર્યો હોય, પરંતુ તે મુદત પૂરી થતા પહેલાં એવા જાહેરનામા અંગેનો ઠરાવ લોકસભાએ પસાર કર્યો ન હોય, તો લોકસભાની પુનર્રચના પછી તેની પ્રથમ બેઠક મળે તે તારીખથી ત્રીસ દિવસ પૂરા થાય તે પહેલાં, જાહેરનામાને મંજૂર કરતો ઠરાવ લોકસભાએ પણ પસાર કર્યો ન હોય, તો સદરહુ ત્રીસ દિવસની મુદત પૂરી થયે તે જાહેરનામું અમલમાં રહેતું બંધ થશે.]

(3) ખંડ (1)માં જણાવેલું જાહેરનામું અમલમાં હોય તે મુદત દરમિયાન, સંઘની કારોબારી સત્તા, આદેશમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા નાણાંકીય ઔચિત્યનાં ધોરણોનું પાલન કરવા અંગે કોઈપણ રાજ્યને આદેશો આપવા સુધી અને રાષ્ટ્રપતિ તે હેતુ માટે જરૂરી અને પર્યાપ્ત ગણે તેવા અન્ય આદેશ આપવા સુધી વિસ્તરશે.

(4) આ સંવિધાનમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં—

(ક) એવા કોઈ આદેશોમાં—

(i) રાજ્યના કામકાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી નોકરી કરતી તમામ અથવા કોઈ વર્ગની વ્યક્તિઓના પગાર અને ભથ્થાંમાં ઘટાડો કરવાનું ફરમાવતી જોગવાઈનો;

(ii) અનુચ્છેદ 207ની જોગવાઈઓ લાગુ પડતી હોય તેવા તમામ નાણાં વિધેયકો અથવા અન્ય વિધેયકો, રાજ્યની વિધાનસભા પસાર કરે તે પછી તેને રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે અનામત રાખવાનું ફરમાવતી જોગવાઈનો, સમાવેશ થઈ શકશે;

(ખ) આ અનુચ્છેદ હેઠળ બાહર પાડેલું જાહેરનામું અમલમાં હોય તે મુદત દરમિયાન, સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના અને ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશો સહિત, સંઘના કામકાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી નોકરી કરતી તમામ અથવા કોઈ વર્ગની વ્યક્તિઓના પગાર અને ભથ્થાંમાં ઘટાડો કરવા માટે આદેશો આપવાની રાષ્ટ્રપતિને સત્તા રહેશે.

[1][(5)* * * * *]

[1] સંવિધાન (આડત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1975ની કલમ 8 દ્વારા દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો (પાછલી અસરથી) અને સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 41 દ્વારા રદ કરવામાં આવેલ છે છે (તારીખ 20–6–1979થી અમલી).

ભાગ XIX
પ્રકીર્ણ

361. રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્યપાલો અને રાજપ્રમુખોને રક્ષણ—(1) રાષ્ટ્રપતિ અથવા કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલ કે રાજપ્રમુખ, પોતાના હોદ્દાની સત્તાઓના ઉપયોગ અને ફરજોના પાલન માટે, અથવા તે સત્તાઓ વાપરતાં અને ફરજો અદા કરતાં તેમણે કરેલા અથવા કરવાનું અભિપ્રેત હોય તેવા કોઈ કાર્ય માટે, કોઈ ન્યાયાલયને જવાબદાર રહેશે નહીં:

પરંતુ અનુચ્છેદ 61 હેઠળના તહોમતની તપાસ માટે, સંસદના બેમાંથી કોઈ ગૃહે નિયુક્ત કે નિશ્ચિત કરેલી કોઈ ન્યાયાલય, ન્યાયપંચ અથવા મંડળ દ્વારા રાષ્ટ્રપતિની વર્તણૂકની તપાસ કરાવી શકાશે:

વધુમાં ભારત સરકાર અથવા કોઈ રાજ્ય સરકાર વિરુદ્ધ યોગ્ય કાર્યવાહી ચલાવવાનો કોઈ વ્યક્તિનો અધિકાર આ અનુચ્છેદમાંના કોઈપણ ઉલ્લેખથી મર્યાદિત થાય છે, એવો તેનો અર્થ કરવામાં આવશે નહીં

(2) રાષ્ટ્રપતિ અથવા કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલ [1]*** વિરુદ્ધ, તેમના હોદ્દાની મુદત દરમિયાન, કોઈપણ ન્યાયાલયમાં કોઈપણ પ્રકારની ફોજદારી કાર્યવાહી શરૂ કરી શકાશે નહીં અથવા ચાલુ રાખી શકાશે નહીં.

(3) રાષ્ટ્રપતિને અથવા કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલને, [1]*** તેમના હોદ્દાની મુદત દરમિયાન, ધરપકડ કરવા અથવા કેદ કરવા માટેનો કોઈ આદેશ કોઈપણ ન્યાયાલયમાંથી કાઢી શકાશે નહીં.

(4) રાષ્ટ્રપતિ અથવા કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલ, [1]*** તરીકે તેમણે હોદ્દો ગ્રહણ કર્યો તે પહેલાં કે તે પછી, [1]*** તેમણે પોતાની વ્યક્તિગત હેસિયતમાં કરેલા કે કરવાનું અભિપ્રેત હોય તેવા કોઈ કૃત્ય અંગે, જેમાં દાદ માંગવામાં આવી હોય તેવી કોઈ દીવાની કાર્યવાહી, તેમના હોદ્દાની મુદત દરમિયાન, તે કાર્યવાહીનો પ્રકાર, તે માટેનું કારણ, એવી કાર્યવાહી કરનાર પક્ષકારનું નામ, વર્ણન અને રહેઠાણનું સરનામું અને તેણે માંગેલી દાદની વિગતો દર્શાવતી લેખિત નોટિસ, જે હોય તે, રાષ્ટ્રપતિને અથવા રાજ્યપાલને [1]*** પહોંચાડવામાં આવે અથવા તેમની કચેરીમાં મુકવામાં આવે, તે પછી બે મહિના પૂરા ન થાય ત્યાં સુધી, કોઈપણ ન્યાયાલયમાં શરૂ કરી શકાશે નહીં.

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "અથવા રાજપ્રમુખ" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).

[1][**361ક. સંસદ અને રાજ્યોની વિધાનસભાઓની કાર્યવાહીના અહેવાલો પ્રસિદ્ધ કરવા અંગે રક્ષણ**—(1) કોઈ વ્યક્તિ, સંસદના કોઈપણ ગૃહની અથવા જે હોય તે, રાજ્યની વિધાનસભાની અથવા રાજ્યની વિધાનસભાના કોઈપણ ગૃહની કોઈપણ કાર્યવાહીના વસ્તુતઃ સાચા અહેવાલની વર્તમાનપત્રમાં પ્રસિદ્ધિના સંબંધમાં, જ્યાં સુધી એવી પ્રસિદ્ધિ દ્વેષપૂર્વક કરવામાં આવી હોવાનું સાબિત ન થાય ત્યાં સુધી, કોઈ ન્યાયાલયમાં કોઈપણ દીવાની કે ફોજદારી કાર્યવાહીને પાત્ર રહેશે નહીં:

પરંતુ સંસદના કોઈપણ ગૃહની અથવા, જે હોય તે, રાજ્યની વિધાનસભાની અથવા રાજ્યની વિધાનસભાના કોઈપણ ગૃહની ખાનગી બેઠકની કાર્યવાહીના કોઈ અહેવાલની પ્રસિદ્ધિને આ ખંડમાંની કોઈ બાબત લાગુ પડશે નહીં.

(2) ખંડ (1), કોઈ વર્તમાનપત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા અહેવાલો અથવા બાબતોના સંબંધમાં જે રીતે લાગુ પડે છે, તે જ રીતે તે ખંડ, પ્રસારણ કેન્દ્ર દ્વારા અપાતા કોઈ કાર્યક્રમ અથવા સેવાના ભાગ તરીકે વાયરલેસ ટેલિગ્રાફ દ્વારા પ્રસારિત અહેવાલો અથવા બાબતોના સંબંધમાં પણ લાગુ પડશે.

સ્પષ્ટીકરણ—આ અનુચ્છેદમાં "વર્તમાનપત્ર"માં, કોઈ વર્તમાનપત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સામગ્રી ધરાવતા સમાચાર એજન્સીના અહેવાલનો પણ સમાવેશ થાય છે.]

[2][**361ખ. લાભદાયક રાજકીય હોદ્દા પર નિમણૂક માટે ગેરલાયકાત**—કોઈ રાજકીય પક્ષના હોય તેવા ગૃહના જે સભ્ય, દસમી અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 2 હેઠળ ગૃહના સભ્ય હોવા માટે ગેરલાયક ઠર્યા હોય, તેઓ તેમની ગેરલાયકાતની તારીખથી શરૂ કરીને, સભ્ય તરીકેના તેમના હોદ્દાની મુદત પૂરી થાય તે તારીખ સુધીના, અથવા તેઓ ગૃહની કોઈ ચૂંટણી લડે અને ચૂંટાયેલા જાહેર કરવામાં આવે તે તારીખ સુધીના, એ બેમાંથી જે વહેલું હોય તે સમયગાળા દરમિયાન, કોઈપણ લાભદાયક રાજકીય હોદ્દો ધારણ કરવા માટે પણ ગેરલાયક ઠરશે.

સ્પષ્ટીકરણ—આ અનુચ્છેદના હેતુઓ માટે,—

(ક) "ગૃહ" શબ્દનો અર્થ, દસમી અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 1ના ખંડ (ક)માં તેનો જે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તે જ થશે;

(ખ) "લાભદાયક રાજકીય હોદ્દો" શબ્દપ્રયોગનો અર્થ એટલે–

(i) ભારત સરકાર અથવા રાજ્ય સરકાર હેઠળનો કોઈ હોદ્દો, જે હોદ્દા માટેનો પગાર અથવા મહેનતાણું, જે હોય તે, ભારત સરકારની અથવા રાજ્ય સરકારના જાહેર મહેસૂલમાંથી ચૂકવવામાં આવતું હોય; અથવા

---

[1] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 42થી અનુચ્છેદ 361ક દાખલ કર્યો છે (તારીખ 20–6–1979થી અમલી).

[2] સંવિધાન (એકાણુમો સુધારો) અધિનિયમ, 2003ની કલમ 4થી અનુચ્છેદ 361ખ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 1–1–2004થી અમલી).

(ii) ભારત સરકાર અથવા, જે હોય તે, રાજ્ય સરકારની સંપૂર્ણ અથવા અંશતઃ માલિકીના (નિગમિત હોય કે ન હોય તેવા) મંડળ હેઠળનો કોઈ હોદ્દો, જેના માટેનો પગાર અથવા મહેનતાણું એવા મંડળ દ્વારા ચૂકવવામાં આવતું હોય,

સિવાય કે જ્યાં ચૂકવવામાં આવતો આવો પગાર અથવા મહેનતાણું વળતરના સ્વરૂપનું હોય.]

362. [*દેશી રાજ્યોના રાજવીઓના અધિકાર અને વિશેષાધિકારો*] — *સંવિધાન (છવ્વીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1971ની કલમ 2 દ્વારા રદ કરવામાં આવેલ છે છે (તારીખ* 28-12-1971 *થી અમલી).*

363. અમુક સંધિઓ, કરાર વગેરેમાંથી ઉદ્ભવતા વિવાદોમાં ન્યાયાલયોની દરમિયાનગીરી પર બાધ—(1) આ સંવિધાનમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં, પરંતુ અનુચ્છેદ 143ની જોગવાઈઓને અધીન, કોઈ સંધિ, કરાર, ખતપત્ર, વચનચિઠ્ઠી, સનદ અથવા તેના જેવો અન્ય લેખ, જે કોઈ દેશી રાજ્યના રાજવીએ આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં કર્યો હોય અથવા નિષ્પાદિત કર્યો હોય અને જેમાં ઈન્ડિયા ડોમિનિયન કે તેની પુરોગામી કોઈપણ સરકાર પક્ષકાર હોય અને જેનો અમલ આ સંવિધાનના આરંભ પછી ચાલુ હોય અથવા ચાલુ રાખવામાં આવ્યો હોય, તેમાંની કોઈ જોગવાઈમાંથી ઉદ્ભવતા કોઈ વિવાદમાં, અથવા એવી સંધિ, કરાર, ખતપત્ર, વચનચિઠ્ઠી, સનદ અથવા તેના જેવા અન્ય લેખ સંબંધી આ સંવિધાનની કોઈપણ જોગવાઈ હેઠળ ઉદ્ભવતા કોઈ અધિકાર અથવા તે જોગવાઈઓમાંથી ઊભી થતી કોઈ જવાબદારી અથવા ફરજ અંગેના કોઈ વિવાદમાં સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયને અથવા અન્ય કોઈ ન્યાયાલયને અધિકારક્ષેત્ર રહેશે નહીં.

(2) આ અનુચ્છેદમાં—

(ક) "દેશી રાજ્ય" એટલે આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં હિઝ મેજેસ્ટીએ અથવા ઈન્ડિયા ડોમિનિયનની સરકારે એવા રાજ્ય તરીકે માન્ય કરેલા કોઈ રાજ્યક્ષેત્ર; અને

(ખ) "રાજવી"માં, એવા આરંભ પહેલાં હિઝ મેજેસ્ટીએ અથવા ઈન્ડિયા ડોમિનિયનની સરકારે કોઈ દેશી રાજ્યના રાજવી તરીકે માન્ય કરેલા પ્રિન્સ, ચીફ અથવા અન્ય વ્યક્તિનો સમાવેશ થાય છે.

[1][**363ક. દેશી રાજ્યોના રાજવીઓને આપેલી માન્યતા બંધ થવા અને સાલિયાણાં નાબૂદ કરવા બાબત**—આ સંવિધાનમાં અથવા તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઈપણ કાયદામાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં—

(ક) સંવિધાન (છવ્વીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1971ના આરંભ પહેલાં, કોઈપણ સમયે રાષ્ટ્રપતિએ જેને દેશી રાજ્યના રાજવી તરીકે માન્ય કર્યા હોય તેવા પ્રિન્સ, ચીફ અથવા અન્ય વ્યક્તિ, અથવા રાષ્ટ્રપતિએ જેને એવા આરંભ પહેલાં કોઈપણ સમયે એવા રાજવીના ઉત્તરાધિકારી તરીકે માન્ય કર્યા હોય તે વ્યક્તિ, એવા આરંભે અને એવા આરંભથી, એવા રાજવી તરીકે અથવા એવા રાજવીના ઉત્તરાધિકારી તરીકે માન્ય ગણાતી બંધ થશે;

[1] સંવિધાન (છવ્વીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1971ની કલમ 3થી અનુચ્છેદ 363ક દાખલ કર્યો છે (તારીખ 28–12–1971થી અમલી).

(ખ) સંવિધાન (છવ્વીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1971ના આરંભે અને તે આરંભથી સાલિયાણું નાબૂદ કરવામાં આવે છે અને સાલિયાણાં અંગેના તમામ અધિકારો, જવાબદારીઓ અને ફરજો સમાપ્ત થાય છે અને તે અનુસાર, જે હોય તે, ખંડ (ક)માં ઉલ્લેખેલા રાજવીને કે તે રાજવીના ઉત્તરાધિકારીને અથવા અન્ય કોઈ વ્યક્તિને સાલિયાણાં તરીકે કોઈપણ રકમ ચૂકવવામાં આવશે નહીં.]

364. મુખ્ય બંદરો અને વિમાનમથકો અંગે ખાસ જોગવાઈઓ—(1) આ સંવિધાનમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં, રાષ્ટ્રપતિ, રાજપત્રિત જાહેરનામાથી આદેશ આપી શકશે કે તે જાહેરનામામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તે તારીખથી—

(ક) સંસદે અથવા કોઈ રાજ્યની વિધાનસભાએ ઘડેલો કાયદો, કોઈ મુખ્ય બંદરને કે વિમાનમથકને લાગુ પડશે નહીં અથવા તે જાહેરનામામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા અપવાદો અથવા ફેરફારોને અધીન લાગુ પડશે; અથવા

(ખ) કોઈ વિદ્યમાન કાયદો, સદરહુ તારીખ પહેલાં કરેલી કે કર્યા વિના રહેવા દીધેલી બાબતો અંગે હોય તે સિવાય, મુખ્ય બંદરમાં કે વિમાનમથકમાં અમલમાં રહેતો બંધ થશે અથવા તેવા બંદર અથવા વિમાનમથકને લાગુ પડે ત્યારે, જાહેરનામામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા અપવાદો અને ફેરફારોને અધીન તે અમલમાં રહેશે.

(2) આ અનુચ્છેદમાં—

(ક) "મુખ્ય બંદર" એટલે સંસદે કરેલા કોઈ કાયદા અથવા કોઈ વિદ્યમાન કાયદાથી કે તે હેઠળ મોટાં બંદર તરીકે જાહેર થયેલું બંદર અને તેમાં તે સમયે એવા બંદરની હદમાં સમાવિષ્ટ થયેલા તમામ વિસ્તારોનો સમાવેશ થાય છે;

(ખ) "વિમાનમથક" એટલે હવાઈ માર્ગો, વિમાનોની અને હવાઈ વ્યવહાર સંબંધી અધિનિયમોના હેતુઓ માટે વ્યાખ્યા કર્યા પ્રમાણેનું વિમાનમથક.

365. સંઘે આપેલા આદેશોનું પાલન કરવામાં અથવા તેનાં અમલ કરવામાં નિષ્ફળ જવા બાબત—આ સંવિધાનની કોઈપણ જોગવાઈ હેઠળ સંઘની કારોબારી સત્તાની રૂએ આપવામાં આવેલા કોઈ આદેશોનું પાલન કરવામાં અથવા તેમનો અમલ કરવામાં કોઈ રાજ્ય નિષ્ફળ ગયું હોય, ત્યારે રાષ્ટ્રપતિ માટે એમ માનવું કાયદેસર ગણાશે કે, એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે જેમાં તે રાજ્યનો વહીવટ આ સંવિધાનની જોગવાઈઓ અનુસાર ચલાવી શકાય તેમ નથી.

366. વ્યાખ્યાઓ—આ સંવિધાનમાં, સંદર્ભથી અન્યથા અપેક્ષિત ન હોય તો, નીચે જણાવેલા શબ્દપ્રયોગોના અર્થ, અનુક્રમે તેમને આપવામાં આવ્યા છે તે થશે—

(1) "ખેતીની આવક" એટલે ભારતના આવકવેરા સંબંધી અધિનિયમોના હેતુઓ માટે વ્યાખ્યા કર્યા પ્રમાણેની ખેતીની આવક;

(2) "ઍંગ્લો–ઈન્ડિયન" એટલે એવી વ્યક્તિ જેનો પિતા અથવા પિતૃપક્ષે જેનો કોઈપણ અન્ય પુરુષ પૂર્વજ યુરોપીય વંશનો હોય અથવા હતો, પણ જેનો વસવાટ ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં હોય અને જે, સામાન્ય રીતે ત્યાં રહેતા હોય અને માત્ર કામચલાઉ હેતુઓ માટે ત્યાં વસ્યા ન હોય તેવાં માતા-પિતાથી, તે રાજ્યક્ષેત્રમાં જન્મેલી હોય કે જન્મી હતી;

(3) "અનુચ્છેદ" એટલે આ સંવિધાનનો કોઈ અનુચ્છેદ;

(4) "કરજે લેવું"માં, વાર્ષિક રકમની ગ્રાન્ટ આપીને નાણાં ઊભા કરવાનો સમાવેશ થાય છે અને "લોન"નો અર્થ તે અનુસાર કરવામાં આવશે;

[1][(4ક)* * * *]

(5) "ખંડ" એટલે જે અનુચ્છેદમાં એ શબ્દપ્રયોગ આવે છે તે અનુચ્છેદનો ખંડ;

(6) "નિગમ કર" એટલે આવક પરનો એવો કોઈ કર, જે કંપનીઓ દ્વારા ચૂકવવાપાત્ર હોય અને જેના કિસ્સામાં નીચે જણાવેલી શરતોનું પાલન થતું હોય:—

(ક) ખેતીની આવક સંબંધમાં તે આકારણીપાત્ર ન હોય;

(ખ) કંપનીઓએ ચૂકવેલા કરના સંબંધમાં, તે કરને લાગુ પડે તેવા કોઈ અધિનિયમો દ્વારા, કંપનીઓએ વ્યકિતઓને ચૂકવવાપાત્ર ડિવિડન્ડમાંથી કોઈપણ કપાત કરવાનું અધિકૃત કરવામાં આવ્યું ન હોય;

(ગ) ભારતીય આવકવેરાના હેતુઓ માટે, આવા ડિવિડન્ડ મેળવનાર વ્યક્તિઓની કુલ આવકની ગણતરીમાં, અથવા આવી વ્યક્તિઓ દ્વારા ચૂકવવાપાત્ર કે તેઓને પરત મળવાપાત્ર ભારતીય આવકવેરાની ગણતરીમાં, તે રીતે ચૂકવાયેલા કરને હિસાબમાં લેવા માટે કોઈ જોગવાઈ અસ્તિત્વમાં ન હોય;

(7) "જે તે પ્રાંત", "જે તે દેશી રાજ્ય" અથવા "જે તે રાજ્ય" એટલે શંકાવાળા કિસ્સામાં, પ્રસ્તુત હેતુ માટે, રાષ્ટ્રપતિ જેને, જે હોય તે, જે તે પ્રાંત, જે તે દેશી રાજ્ય અથવા જે તે રાજ્ય તરીકે નક્કી કરે, તેવો પ્રાંત, તેવું દેશી રાજ્ય અથવા તેવું રાજ્ય;

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 54 દ્વારા ખંડ (4ક) દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો (તારીખ 1-2-1977થી અમલી) અને ત્યારબાદ, સંવિધાન (તેંતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1977ની કલમ 11 દ્વારા તે ખંડ રદ કરવામાં આવેલ છે છે (તારીખ 13-4-1978થી અમલી).

(8) "દેવું" એ શબ્દમાં વાર્ષિક રકમ દ્વારા મૂડીની રકમ પરત ચૂકવવાની કોઈ બાધ્યતા અંગેની જવાબદારીનો અને કોઈ જામીનગીરી હેઠળની જવાબદારીનો સમાવેશ થાય છે; અને "દેવા અંગેના ખર્ચ"નો અર્થ તે અનુસાર કરવામાં આવશે;

(9) "એસ્ટેટ ડ્યુટી" (મિલકત વેરો) એટલે, મૃત્યુ થતા સંક્રાંત થતી અથવા સદરહુ કાયદાની જોગવાઈઓ હેઠળ તે રીતે સંક્રાંત થયેલી ગણાતી તમામ મિલકતની, સંસદે અથવા રાજ્યની વિધાનસભાએ તે ડ્યુટીને લગતા ઘડેલા કાયદા દ્વારા અથવા તે હેઠળ નિયત કરેલા નિયમો અનુસાર નક્કી કરેલી મુળ કિંમત ઉપર અથવા તેના સંદર્ભમાં આકારવાની ડ્યુટી;

(10) "વિદ્યમાન કાયદો" એટલે આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં, આવો કાયદો, વટહુકમ, આદેશ, પેટા-કાયદો, નિયમ અથવા વિનિયમ કરવાની સત્તા ધરાવતી કોઈ વિધાનસભાએ પસાર કરેલો અથવા કોઈ સત્તામંડળે કે વ્યકિતએ કરેલો કોઈ કાયદો, વટહુકમ, આદેશ, પેટા-કાયદો, નિયમ અથવા વિનિયમ;

(11) "ફેડરલ ન્યાયાલય" એટલે ભારત સરકાર અધિનિયમ, 1935, હેઠળ રચાયેલું ફેડરલ ન્યાયાલય;

(12) "વસ્તુ"માં તમામ સામગ્રીઓ, વ્યાપાર માટેની ચીજો અને વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે;

[1][(12ક) "વસ્તુ અને સેવા કર" એટલે માલ અથવા સેવાઓ અથવા બન્નેના પુરવઠા પરનો કોઈપણ કર, સિવાય કે માનવ ઉપભોગ માટેના નશાકારક પીણાં પુરવઠા પરનો કર];

(13) "બાંયધરી"માં, કોઈ ઉપક્રમનો નફો નિર્દિષ્ટ રકમ કરતાં ઓછો પડે તે પ્રસંગે, ચૂકવણી કરવા માટે આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં સ્વીકારેલી કોઈ જવાબદારીનો સમાવેશ થાય છે;

(14) "ઉચ્ચ ન્યાયાલય" એટલે આ સંવિધાનના હેતુઓ માટે કોઈ રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાલય તરીકે ગણાતું કોઈ ન્યાયાલય અને તેમાં—

(ક) આ સંવિધાન હેઠળ ઉચ્ચ ન્યાયાલય તરીકે રચેલા અથવા પુનર્રચિત ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાંના કોઈ ન્યાયાલયનો; અને

(ખ) આ સંવિધાનના હેતુઓ પૈકી તમામ અથવા કોઈ હેતુ માટે ઉચ્ચ ન્યાયાલય તરીકે કાયદાથી સંસદ જાહેર કરે તેવા ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાંના બીજા કોઈ ન્યાયાલયનો, સમાવેશ થાય છે;

(15) "દેશી રાજ્ય" એટલે હિંદ ડોમિનિયનની સરકારે, એવા રાજ્ય તરીકે માન્ય કરેલું કોઈ રાજ્યક્ષેત્ર;

---

[1] સંવિધાન(એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ, 2016ની કલમ 14(i)થી દાખલ કર્યો છે (તારીખ 16–9–2016થી અમલી).

(16) "ભાગ" એટલે આ સંવિધાનનો કોઈ ભાગ;

(17) "પેન્શન" એટલે કોઈ વ્યક્તિને અથવા તેના સંબંધમાં ચૂકવવાપાત્ર, ફાળાનું કે બિનફાળાનું કોઈપણ પ્રકારનું પેન્શન; અને તેમાં નિવૃત્તિ-વેતન, ગ્રેચ્યુઈટી અને કોઈ પ્રોવિડન્ટ ફંડમાં ભરાયેલા ફાળાઓની, તેના પરના વ્યાજ કે તેમાં બીજા કોઈ વધારા સહિતની કે તે વિનાની પરત ચૂકવણી તરીકે, ચૂકવવાપાત્ર થતી કોઈ રકમ કે રકમનો સમાવેશ થાય છે;

(18) "કટોકટીનું જાહેરનામું" એટલે અનુચ્છેદ 352ના ખંડ (1) હેઠળ જાહેર કરવામાં આવેલી કટોકટીનું જાહેરનામું;

(19) "રાજપત્રિત જાહેરનામું" એટલે જે હોય તે, ભારતના રાજપત્રમાંનું અથવા કોઈ રાજ્યના રાજપત્રમાંનું જાહેરનામું;

(20) "રેલવે" માં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થતો નથી—

(ક) સંપૂર્ણપણે કોઈ નગરપાલિકા વિસ્તારમાં આવેલી ટ્રામવે; અથવા

(ખ) સંપૂર્ણપણે કોઈ એક રાજ્યમાં આવેલો અને જેને સંસદે કાયદા દ્વારા રેલવે ન હોવાનું જાહેર કર્યું હોય તેવો અન્ય કોઈ સંચાર માર્ગ;

[1][(21) * * * *]

[2][(22) "રાજવી" એટલે સંવિધાન (છવ્વીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1971ના આરંભ પહેલાં કોઈપણ સમયે રાષ્ટ્રપતિએ જેને દેશી રાજ્યના રાજવી તરીકે માન્ય કર્યો હોય તે પ્રિન્સ, ચીફ કે બીજી વ્યક્તિ અથવા રાષ્ટ્રપતિએ જેને એવા આરંભ પહેલાં કોઈપણ સમયે એવા રાજવીના ઉત્તરાધિકારી તરીકે માન્ય કરી હોય તે કોઈ વ્યકિત;]

(23) "અનુસૂચિ" એટલે આ સંવિધાનની અનુસૂચિ;

(24) "અનુસૂચિત જાતિઓ" એટલે આ સંવિધાનના હેતુઓ માટે, અનુચ્છેદ 341 હેઠળ અનુસૂચિત જાતિઓ તરીકે ગણવામાં આવી હોય તેવી જ્ઞાતિઓ, જાતિઓ અથવા આદિજાતિઓ અથવા એવી જ્ઞાતિઓ, જાતિઓ અથવા આદિજાતિઓના ભાગો કે તેમની અંદરના જૂથો;

(25) "અનુસૂચિત આદિજાતિઓ" એટલે આ સંવિધાનના હેતુઓ માટે, અનુચ્છેદ 342 હેઠળ અનુસૂચિત આદિજાતિઓ તરીકે ગણવામાં આવી હોય તેવી આદિજાતિઓ અથવા આદિજાતિ સમુદાયો અથવા એવી આદિજાતિઓ અથવા આદિજાતિ સમુદાયોના ભાગો કે તેમની અંદરના જૂથો;

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી ખંડ (21) રદ કરેલ છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).

[2] સંવિધાન (છવ્વીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1971ની કલમ 4થી મૂકયો છે (તારીખ 28–12–1971થી અમલી).

(26) "સિક્યુરિટીઓ" માં સ્ટોકનો સમાવેશ થાય છે;

[1]***

[2][(26ક) "સેવાઓ" એટલે માલ સિવાયની બીજી કોઈપણ વસ્તુ;

[(26ખ) "રાજ્ય" માં, અનુચ્છેદ 246ક, 268, 269, 269ક અને 279કના સંદર્ભમાં, વિધાનસભા ધરાવતા કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશનો સમાવેશ થાય છે.]

[3][(26ગ) "સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો" એટલે જે હોય તે, કેન્દ્ર સરકાર અથવા રાજ્ય અથવા કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશના હેતુઓ માટે, અનુચ્છેદ 342ક હેઠળ તેવા ગણવામાં આવેલા પછાત વર્ગો];

(27) "પેટા–ખંડ" એટલે જે ખંડમાં તે શબ્દપ્રયોગ આવતો હોય તેનો પેટા–ખંડ;

(28) "કરવેરા" માં, સામાન્ય કે સ્થાનિક કે ખાસ, કોઈપણ કર કે લાગત નાખવાનો સમાવેશ થાય છે અને "કર" નો અર્થ તે અનુસાર કરવામાં આવશે;

(29) "આવક ઉપરના કર" માં, વધારાના નફા પરના કરના સ્વરૂપના કરનો સમાવેશ થાય છે;

[4][(29ક) "માલના વેચાણ અથવા ખરીદી ઉપરના કર" માં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે.

(ક) કરાર અનુસાર હોય તે સિવાય અન્ય રીતે, રોકડેથી, વિલંબિત ચૂકવણી બદલ અથવા અન્ય કિંમતી અવેજથી, માલની માલિકી તબદીલ કરવા પરના કર;

(ખ) કોઈ કામકાજના કરારના અમલમાં, માલની માલિકી (પછી તે માલ તરીકે હોય કે અન્ય કોઈ સ્વરૂપે હોય) તબદીલ કરવા પરના કરનો;

(ગ) હપ્તા પદ્ધતિ મુજબ ખરીદી અને વેચાણથી અથવા હપ્તાથી ચૂકવણીની અથવા કોઈપણ પદ્ધતિએ વસ્તુની સુપરતગી કરવા પરનો કર;

(ઘ) રોકડેથી, પાછળથી કરવાની ચૂકવણીથી અથવા અન્ય કિંમતી અવેજ બદલ, કોઈપણ હેતુ માટે (પછી તે નિર્દિષ્ટ મુદત માટે હોય કે ન હોય), કોઈપણ વસ્તુનો ઉપયોગ કરવાના અધિકારની તબદીલી પરનો કર;

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 54થી ખંડ (26ક) દાખલ કર્યો હતો (તારીખ 1–2–1977થી અમલી) અને ત્યારબાદ સંવિધાન (તેંતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1977ની કલમ 11થી આ ખંડ રદ કરેલ છે (તારીખ 13–4–1978થી અમલી).

[2] સંવિધાન (એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ, 2016ની કલમ 14(ii)થી દાખલ કર્યો છે (તારીખ 16 –9–2016થી અમલી).

[3] સંવિધાન (એકસો બેમો સુધારો) અધિનિયમ, 2018ની કલમ 5થી ખંડ (26ગ) દાખલ કર્યો છે (તારીખ 14–8–2018થી અમલી) અને સંવિધાન (એકસો પાંચમો સુધારો) અધિનિયમ, 2021ની કલમ 4થી તેને બદલાવેલ છે (તારીખ 15–9–2021થી અમલી).

[4] સંવિધાન (છેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1982ની કલમ 4થી ખંડ (29ક) દાખલ કર્યો છે (તારીખ 2–2–1983થી અમલી).

(ડ) કોઇ બિન-સંસ્થાપિત વ્યકિતઓના મંડળે અથવા તેના કોઇ સભ્યને, રોકડેથી, પાછળથી કરવાની ચૂકવણીથી અથવા અન્ય કિંમતી અવેજ બદલ કરેલા માલના પુરવઠા પરનો કર;

(ચ) કોઈપણ સેવાના માર્ગે અથવા તેના ભાગરૂપે અથવા અન્ય કોઈપણ રીતે, ખોરાક અથવા માનવ ઉપભોગ માટેની અન્ય કોઈ ચીજવસ્તુ અથવા કોઈ પીણું (પછી તે નશાકારક હોય કે ન હોય) હોય તેવી વસ્તુના પુરવઠા પરનો કર, જ્યારે આવો પુરવઠો કે સેવા રોકડેથી, વિલંબિત ચૂકવણીથી અથવા અન્ય કિંમતી અવેજથી હોય;

અને, કોઈપણ માલની આવી તબદીલી, ડિલીવરી અથવા પુરવઠો, જે વ્યક્તિએ આવી તબદીલી, સુપરતગી કે પુરવઠો કર્યો છે તે વ્યક્તિ દ્વારા તે માલનું વેચાણ અને જે વ્યક્તિને આવી તબદીલી, સુપરતગી કે પુરવઠો કરવામાં આવ્યો છે તે વ્યક્તિ દ્વારા તે વસ્તુની ખરીદી હોવાનું ગણવામાં આવશે.]

[1][(30) "કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ" એટલે પહેલી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલું કોઈ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ; અને તેમાં ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં સમાવિષ્ટ હોય, પરંતુ તે અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ ન હોય તેવા અન્ય કોઈ રાજ્યક્ષેત્રનો સમાવેશ થાય છે.]

367. અર્થઘટન—(1) સંદર્ભથી અન્યથા જરૂરી ન હોય તો, ઈન્ડિયા ડોમિનિયનના વિધાનસભાના કોઈ અધિનિયમના અર્થઘટન માટે, સામાન્ય કલમ અધિનિયમ, 1897, જેમ લાગુ પડે છે તેમ, અનુચ્છેદ 372 હેઠળ તેમાં કરવામાં આવે તેવા કોઈ અનુકૂલનો અને ફેરફારોને અધીન, આ સંવિધાનના અર્થઘટન માટે તે લાગુ પડશે.

(2) આ સંવિધાનમાં, સંસદના અધિનિયમો અથવા તેણે ઘડેલા કાયદાના, [2]*** અથવા કોઈ રાજ્યની વિધાનસભાના અધિનિયમો અથવા તેણે ઘડેલા કાયદાના કોઈ ઉલ્લેખનો અર્થ એવો કરવામાં આવશે કે તેમાં, જે હોય તે, રાષ્ટ્રપતિએ કરેલા વટહુકમના અથવા કોઈ રાજ્યપાલે [3]*** કરેલા વટહુકમના ઉલ્લેખનો સમાવેશ થાય છે.

(3) આ સંવિધાનના હેતુઓ માટે, "વિદેશી રાજ્ય" એટલે ભારત સિવાયનું કોઈ રાજ્ય:

પરંતુ સંસદે ઘડેલા કોઈ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન, રાષ્ટ્રપતિ, હુકમ[4] દ્વારા, તે હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા હેતુઓ માટે, કોઈ રાજ્યને તે વિદેશી રાજ્ય નથી, એમ જાહેર કરી શકશે.

[5][(4)* * * *]

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી ખંડ (30)ને સ્થાને આ ખંડ મૂકયો છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક અથવા ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).

[3] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "અથવા રાજપ્રમુખ" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).

[4] *જુઓ* સંવિધાન (વિદેશી રાજ્યો વિશે જાહેરાત) આદેશ, 1950 (સંવિધાન આદેશ 2).

[5] સંવિધાન (જમ્મુ અને કાશ્મીરને લાગુ) આદેશ 2019 (સંવિધાન આદેશ 272) ઉમેરેલ છે (તારીખ 5–8–2019થી અમલી). આ સંવિધાનના આદેશના લખાણ માટે પરિશિષ્ટ II જુઓ.

ભાગ XX

સંવિધાનમાં સુધારો કરવા બાબત

368. [1][**સંવિધાન સુધારવાની સંસદની સત્તા અને એ માટેની કાર્યરીતિ**]—[2][(1) આ સંવિધાનમાં ગમે તે નિર્દિષ્ટ હોય તે છતાં સંસદ પોતાની સંવિધાનિક સત્તા વાપરીને આ અનુચ્છેદમાં ઠરાવેલી કાર્યરીતિ અનુસાર, આ સંવિધાનની કોઈપણ જોગવાઈમાં ઉમેરો, ફેરફાર કે રદ કરવાના માર્ગે, સુધારો કરી શકશે.]

[3][(2)] આ સંવિધાનમાં સુધારો, તે હેતુ માટેના વિધેયકને સંસદના બેમાંથી કોઈ ગૃહમાં રજૂ કરીને જ પસાર કરી શકાશે, અને તે વિધેયક બન્ને ગૃહમાં, તે ગૃહની કુલ સભ્ય સંખ્યાની બહુમતીથી તેમજ તે ગૃહના હાજર રહીને મત આપતા સભ્યોની ઓછામાં ઓછી બે તૃતીયાંશ બહુમતીથી પસાર કરવામાં આવે ત્યારે, [4][તે રાષ્ટ્રપતિને સાદર કરવામાં આવશે, જેઓ તે વિધેયકને પોતાની મંજૂરી આપશે; અને ત્યારપછી] તે વિધેયકની શરતો અનુસાર સંવિધાન સુધરશે:

પરંતુ એવા સુધારામાં—

(ક) અનુચ્છેદ 54, અનુચ્છેદ 55, અનુચ્છેદ 73, [5][અનુચ્છેદ 162, અનુચ્છેદ 241 અથવા અનુચ્છેદ 279કમાં]; અથવા

(ખ) ભાગ Vના પ્રકરણ IVમાં, ભાગ VIના પ્રકરણ Vમાં, અથવા ભાગ XIના પ્રકરણ Iમાં; અથવા

(ગ) સાતમી અનુસૂચિમાંની કોઈપણ યાદીમાં; અથવા

(ઘ) સંસદમાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિત્વમાં; અથવા

(ઙ) આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓમાં,

---

[1] સંવિધાન (ચોવીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1971ની કલમ 3થી "સંવિધાન સુધારવા માટેની કાર્યરીતિ" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 5–11–1971થી અમલી).

[2] સંવિધાન (ચોવીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1971ની કલમ 3થી દાખલ કર્યો છે (તારીખ 5–11–1971થી અમલી).

[3] સંવિધાન (ચોવીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1971ની કલમ 3થી અનુચ્છેદ 368ને ખંડ (2) તરીકે પુનઃક્રમાંકિત કર્યો છે (તારીખ 5–11–1971થી અમલી).

[4] સંવિધાન (ચોવીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1971ની કલમ 3થી એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 5–11–1971થી અમલી).

[5] સંવિધાન (એક સો એકમો સુધારો) અધિનિયમ, 2016ની કલમ 15થી "અનુચ્છેદ 162 અથવા અનુચ્છેદ 241" આ શબ્દો અને સંખ્યાને સ્થાને મુકેલ છે (તારીખ 16 –9–2016થી અમલી).

ત્યારે, તેવા સુધારાની જોગવાઈ કરતું વિધેયક રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ મંજૂરી માટે રજૂ કરવામાં આવે તે પહેલાં, [1]*** ઓછામાં ઓછી અડધી સંખ્યાના રાજ્યોની વિધાનસભાએ પસાર કરેલા તે મતલબના ઠરાવો દ્વારા, તે સુધારાને બહાલી આવશ્યક રહેશે.

[2][(3) અનુચ્છેદ 13ની કોઈપણ બાબત, આ અનુચ્છેદ હેઠળ કરેલા કોઈ સુધારાને લાગુ પડશે નહીં.]

[3][(4) [સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 55ના આરંભ પહેલાં કે પછી], આ અનુચ્છેદ હેઠળ કરેલા અથવા કરેલા હોવાનું મનાતું હોય તેવા (ભાગ IIIની જોગવાઈઓ સહિતના) આ સંવિધાનના કોઈપણ સુધારા અંગે, કોઈપણ ન્યાયાલયમાં, કોઈપણ કારણસર, પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરી શકાશે નહીં.

(5) શંકાઓનું નિવારણ કરવા માટે, આથી જાહેર કરવામાં આવે છે કે, આ અનુચ્છેદ હેઠળ આ સંવિધાનની જોગવાઈઓમાં, તેમાં કંઈ સુધારો, ફેરફાર અથવા રદ કરીને સુધારો કરવાની સંસદની સંવિધાનિક સત્તા ઉપર કોઈ મર્યાદા રહેશે નહિ.]

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક અને ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા" એ શબ્દો અને અક્ષરો રદ કરેલ છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).

[2] સંવિધાન (ચોવીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1971ની કલમ 3થી દાખલ કર્યો છે (તારીખ 5–11–1971થી અમલી).

[3] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 55થી દાખલ કર્યા છે (તારીખ 3–1–1977થી અમલી). *મિનરવા મિલ્સ લિ અને અન્ય વિરૂદ્ધ યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય* એ.ઈ.આર. 1980 એસ.સી. 1789માં સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયે આ કલમને અમાન્ય ઠરાવી છે.

ભાગ XXI

[1][કામચલાઉ, વચગાળાની અને ખાસ જોગવાઈઓ]

369. રાજ્ય યાદીમાંની અમુક બાબતો, સમવર્તી યાદીમાંની બાબતો હોય તેમ કાયદા ઘડવાની સંસદને કામચલાઉ સત્તા—આ સંવિધાનમાં ગમે તે નિર્દિષ્ટ હોય તે છતાં, આ સંવિધાનના આરંભથી પાંચ વર્ષની મુદત દરમિયાન, નીચેની બાબતો જાણે કે તે સમવર્તી યાદીમાં ગણાવેલી બાબતો હોય, તેમ તે અંગે સંસદને કાયદા ઘડવાની સત્તા રહેશે:—

(ક) સુતરાઉ અને ઊનનું કાપડ, કાચું રૂ (ફોલેલું કે ન ફોલેલું 'કપાસ' સહિત), કપાસિયા, કાગળ (અખબારી કાગળ સહિત), ખાદ્ય પદાર્થો (ખાદ્ય તેલીબિયાં અને તેલ સહિત), ઢોરોનો ઘાસચારો (ખોળ અને અન્ય સેંદ્રિય પદાર્થો સહિત), કોલસો (કોક અને કોલસાના વ્યુત્પન્નો સહિત), લોખંડ, પોલાદ અને અબરખના રાજ્યમાંના વ્યાપાર અને વાણિજ્ય તથા તેના ઉત્પાદન, પુરવઠા અને વહેંચણી;

(ખ) ખંડ (ક)માં જણાવેલી કોઈપણ બાબત અંગેના કાયદા વિરુદ્ધના ગુના, તે પૈકી કોઈ બાબત અંગે સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય સિવાયના તમામ ન્યાયાલયોની અધિકારક્ષેત્ર અને સત્તા અને તે પૈકી કોઈ બાબત અંગે ફી, પરંતુ તેમાં કોઈ ન્યાયાલયમાં લેવાતી ફીનો સમાવેશ થતો નથી;

પરંતુ આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓ ન હોત તો, જે કાયદા ઘડવા માટે સંસદ સક્ષમ ન હોત, તેવો સંસદે ઘડેલો કોઈ કાયદો, ઉક્ત મુદત પૂરી થતા, તે અસમર્થતા પૂરતો, તે મુદત પૂરી થયા પહેલાં કરેલા અથવા કરવાના રહી ગયેલા કૃત્યોના સંબંધમાં હોય તે સિવાય, અસર કરતો બંધ થશે.

[1] સંવિધાન (તેરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1962ની કલમ 2થી "કામચલાઉ અને વચગાળાની જોગવાઇઓ" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મુક્યા છે (તારીખ 1–12–1963થી અમલી).

[1][370. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય માટે કામચલાઉ જોગવાઈઓ—(1) આ સંવિધાનમાં ગમે તે નિર્દિષ્ટ હોય તેમ છતાં,—

(ક) અનુચ્છેદ 238ની જોગવાઈઓ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના સંબંધમાં લાગુ પડશે નહીં;

(ખ) સદરહુ રાજ્ય માટે કાયદા ઘડવાની સંસદની સત્તા નીચેની બાબતો પૂરતી મર્યાદિત રહેશે—

(i) સંઘ યાદી અને સમવર્તી યાદીમાંની એવી બાબતો, જે ઈન્ડિયા ડોમિનિયન સાથેના તે રાજ્યના જોડાણને નિયંત્રિત કરતા જોડાણખતમાં, જે બાબતો અંગે તે રાજ્ય માટે કાયદા ઘડવાની ભારતના આધિપત્યની વિધાનસભાની સત્તા હોવાનું નિર્દિષ્ટ કર્યું હોય, તે બાબતોને મળતી આવે છે તેમ, રાષ્ટ્રપતિ, તે રાજ્યની સરકાર સાથે પરામર્શ કરીને, જાહેર કરે; અને

**ભારતીય સંવિધાનની કલમ 370 ખંડ(1)ના વંચાણે અનુચ્છેદ 370ના ખંડ (3) દ્વારા નિહિત સત્તાની રૂએ અને સંસદની ભલામણના આધારે રાષ્ટ્રપતિ આ જાહેર કરે છે કે 6ઠ્ઠી ઓગસ્ટ, 2019થી ઉક્ત અનુચ્છેદ 370ના નિમ્નલિખિત સિવાયના તમામ ખંડ પ્રચલનમાં રહેશે નહીં. એટલે કે:-

"370. આ સંવિધાનની તમામ જોગવાઇઓમાં સમયાંતરે સુધારા થયેલા છે, તે કોઈપણ ફેરફાર અને અપવાદ વગર જમ્મુ અને કાશ્મીરમાં લાગુ પડશે. પછી ભલે કોઈપણ વિરોધાભાસ જે અનુચ્છેદ 152 અથવા અનુચ્છેદ 308 અથવા આ સંવિધાનના અન્ય કોઈપણ અનુચ્છેદમાં અથવા જમ્મુ અને કાશ્મીરના સંવિધાનની અન્ય જોગવાઈઓ અથવા કોઈ કાયદો, દસ્તાવેજ, ચુકાદો, અધ્યાદેશ, આદેશ, પેટા કાયદા, નિયમ, વિનિયમન, અધિસૂચના, ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં કાયદાકીય માન્યતા મળેલી હોય તેવી કોઈ રૂઢિ અથવા પ્રથા, અથવા કોઈપણ અન્ય દસ્તાવેજ, સંધિ અથવા કરાર જે અનુચ્છેદ 363 અથવા અન્ય કોઈ અનુચ્છેદમાં વિચારેલા હોય તે લાગુ પડશે.

(જુઓ પરિશિષ્ટ III) (સંવિધાન આદેશ 273).

[1] ભારતના સંવિધાનના ખંડ (3) દ્વારા આપવામાં આવેલી સત્તાઓનો ઉપયોગ કરીને, રાષ્ટ્રપતિએ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યની સંવિધાનસભાની ભલામણને આધારે, જાહેર કરેલું છે કે 17 નવેમ્બર, 1952થી, ઉપરોક્ત અનુચ્છેદ 370 એ ફેરફાર સાથે અમલમાં રહેશે કે એના ખંડ (1)માં કોઈપણ *સ્પષ્ટીકરણ*ના સ્થાને નીચે મુજબ નું *સ્પષ્ટીકરણ* રાખેલ છે એટલે કે: -

"*સ્પષ્ટીકરણ*—આ અનુચ્છેદના હેતુ માટે, રાજ્યની સરકાર એટલે કે એવી વ્યક્તિ કે જેની રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા, જમ્મુ કાશ્મીરના મંત્રીમંડળના રૂપમાં ભલામણને આધારે માન્યતા પ્રાપ્ત કરેલ હોય તે વ્યક્તિ જમ્મુ અને કાશ્મીરના *સદર-એ-રિયાસત તરીકે કાર્યરત રહેશે. જેઓ રાજ્યના મંત્રીમંડળના આધારે કાર્ય કરશે."

(1952ના નવેમ્બર મહિનાની 15મી તારીખનો આદેશ ક્રમ સંવિધાન આદેશ 44).

*હવે "રાજ્યપાલ".

(ii) સદરહુ યાદીઓમાંની જે અન્ય બાબતોને, રાષ્ટ્રપતિ, રાજ્યની સરકારની સહમતીથી, આદેશ દ્વારા નિર્દિષ્ટ કરે.

સ્પષ્ટીકરણ—આ અનુચ્છેદના હેતુઓ માટે, “રાજ્યની સરકાર” એટલે, તારીખ 5મી માર્ચ, 1948ની મહારાજાની ઉદ્દઘોષણા હેઠળ, તત્સમયે હોદ્દો ધરાવતા મંત્રીમંડળની સલાહથી કાર્ય કરતા જમ્મુ અને કાશ્મીરના મહારાજા તરીકે રાષ્ટ્રપતિએ તત્સમયે માન્ય કરેલી વ્યક્તિ;

(ગ) અનુચ્છેદ 1ની જોગવાઈઓ અને આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓ તે રાજ્યના સંબંધમાં લાગુ પડશે;

(ઘ) આ સંવિધાનની અન્ય જોગવાઈઓ, રાષ્ટ્રપતિ આદેશ* દ્વારા નિર્દિષ્ટ કરે તેવા અપવાદો અને ફેરફારોને અધીન, તે રાજ્યના સંબંધમાં લાગુ પડશે:

પરંતુ પેટા-ખંડ (ખ)ના ફકરા (i)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યના જોડાણખતમાં દર્શાવેલી બાબતોને લગતો હોય તેવો આવો કોઈ આદેશ, તે રાજ્યની સરકાર સાથે પરામર્શ કર્યા સિવાય, બાહર પાડી શકાશે નહીં.

વધુમાં આ જોગવાઈ મુજબ, છેલ્લી પૂર્વવર્તી જોગવાઈમાં નિર્દિષ્ટ હોય તે સિવાયની બાબતોને લગતો હોય તેવો આવો કોઈ આદેશ, તે સરકારની સહમતી સિવાય બાહર પાડી શકાશે નહીં.

(2) જો રાજ્યનું સંવિધાન ઘડવાના હેતુ માટે સંવિધાનસભા બોલાવવામાં આવે તે પહેલાં, ખંડ (1)ના પેટા-ખંડ (ખ)ના ફકરા (ii)માં અથવા તે ખંડના પેટા-ખંડ (ઘ)ના બીજી જોગવાઈમાં ઉલ્લેખેલી રાજ્ય સરકારની સહમતી આપવામાં આવે, તો તે સહમતી, તે અંગે યોગ્ય લાગે તેવો નિર્ણય લેવા માટે, તેવી સંવિધાનસભા સમક્ષ મૂકવી જોઈશે.

(3) આ અનુચ્છેદની પૂર્વવર્તી જોગવાઈઓમાં ગમે તે હોય તેમ છતાં, રાષ્ટ્રપતિ, જાહેરનામા દ્વારા, એવું જાહેર કરી શકશે કે, આ અનુચ્છેદ અમલમાં રહેશે નહીં અથવા તેઓ નિર્દિષ્ટ કરે તે તારીખથી, માત્ર તેવા અપવાદો અને ફેરફારો સાથે અમલમાં રહેશે:

પરંતુ રાષ્ટ્રપતિ આવું જાહેરનામું બાહર પાડે તે પહેલાં, [1][ખંડ (2)માં જણાવેલી રાજ્યની સંવિધાનસભાની] ભલામણ આવશ્યક રહેશે.

---

* *જુઓ* પરિશિષ્ટ II.

[1] સંવિધાનના તારીખ 5–8–2019ના સંવિધાન આદેશ 272થી, કલમ 2 દ્વારા “ખંડ (2)માં ઉલ્લેખાયેલ રાજ્યની સંવિધાનસભા” આ શબ્દને સ્થાને બદલાવેલ છે (તારીખ 5–8–2019થી અમલી).

[1][**371.** [2]*** **મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત રાજ્યોના સંબંધમાં વિશેષ જોગવાઈઓ**—[3][(1)* * * * *]

(2) આ સંવિધાનમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં, રાષ્ટ્રપતિ [4][મહારાષ્ટ્ર અથવા ગુજરાત રાજ્ય] અંગે કરેલા હુકમથી, નીચેની બાબતો માટે રાજ્યપાલની કોઈ વિશેષ જવાબદારી માટે જોગવાઈ કરી શકશે——

(ક) વિદર્ભ, મરાઠવાડા [5][અને બાકીના મહારાષ્ટ્ર માટે અથવા, જે હોય તે,] સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને બાકીના ગુજરાત માટે જુદા જુદા વિકાસ બોર્ડની સ્થાપના કરવી, અને એવી જોગવાઈ કરવી કે આમાંના દરેક બોર્ડના કામકાજનો અહેવાલ દર વર્ષે રાજ્યની વિધાનસભા સમક્ષ મૂકવામાં આવે;

(ખ) તે રાજ્યની જરૂરિયાતોને સમગ્રતયા ધ્યાને લઈ સદરહુ વિસ્તારો ઉપર કરવાના વિકાસ ખર્ચ સારુ નાણાંની ફાળવણી કરવાની રહેશે; અને

(ગ) સમગ્ર રાજ્યની જરૂરિયાતોને અધીન, સદરહુ તમામ વિસ્તારોના સંબંધમાં, પ્રૌદ્યોગિક શિક્ષણ અને વ્યવસાયિક તાલીમ માટે પૂરતી સગવડો તથા રાજ્ય સરકારના નિયંત્રણ હેઠળની સેવાઓમાં નોકરી માટેની પૂરતી તકો પૂરી પાડતી ન્યાયી વ્યવસ્થા.]

[6][**371ક. નાગાલેન્ડ રાજ્ય અંગે વિશેષ જોગવાઈ**—(1) આ સંવિધાનમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં,–

(ક) સંસદનો કોઈપણ કાયદો નાગાલેન્ડ રાજ્યને લાગુ પડશે નહીં. સિવાય કે નાગાલેન્ડની વિધાનસભાએ ઠરાવ કરીને એ પ્રમાણે નિર્ણય લીધો હોય;

(i) નાગા લોકોની ધાર્મિક અથવા સામાજિક પ્રથાઓ,

(ii) નાગા લોકોના રૂઢિગત કાયદા અને કાર્યરીતિ,

(iii) નાગા લોકોના રૂઢિગત કાયદા અનુસાર જેમાં નિર્ણયો લેવાનો થતો હોય તેવા દીવાની અને ફોજદારી ન્યાયનો વહીવટ,

(iv) જમીન અને તેના સંસાધનોની માલિકી અને તેની તબદીલી,

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 22થી અનુચ્છેદ 371ના સ્થાને આ અનુચ્છેદ મૂક્યો છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).

[2] સંવિધાન (બત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1973ની કલમ 2થી "આંધ્રપ્રદેશ" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1–7–1974થી અમલી).

[3] ઉપર મુજબની કલમ 2થી ખંડ (1) રદ કરેલ છે (તારીખ 1–7–1974થી અમલી).

[4] બોમ્બે પુનર્રચના, અધિનિયમ, 1960 (1960ના 11)ની કલમ 85થી "બોમ્બે રાજ્ય" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 1–5–1960થી અમલી).

[5] બોમ્બે પુનર્રચના, અધિનિયમ, 1960 (1960ના 11)ની કલમ 85થી "બાકીના મહારાષ્ટ્ર" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 1–5–1960થી અમલી).

[6] સંવિધાન (તેરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1962ની કલમ 2થી અનુચ્છેદ 371ક દાખલ કર્યો છે (તારીખ 1–12–1963થી અમલી).

(ખ) નાગાલેન્ડના રાજ્યપાલની, નાગાલેન્ડ રાજ્યમાં કાયદો અને વ્યવસ્થાના સંબંધમાં વિશેષ જવાબદારી રહેશે. જ્યાં સુધી તેમના મતે, નાગા હિલ્સ-ટ્યુએનસંગ વિસ્તારમાં ઉદ્ભવેલી આંતરિક અશાંતિ, તે રાજ્યની રચનાની તરત પહેલાં અથવા તેના કોઈ ભાગમાં ચાલુ હોય, ત્યાં સુધી, રાજ્યપાલ, મંત્રીમંડળ સાથે પરામર્શ કર્યા પછી, તે સંબંધમાં કાર્યો બજાવવા માટે લેવાનાં પગલાં અંગે, પોતાની વૈયક્તિક નિર્ણયશક્તિનો ઉપયોગ કરશે:

પરંતુ જો કોઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે, કોઈ બાબત એવી છે કે નહીં, જેના સંબંધમાં રાજ્યપાલે આ પેટા-ખંડ હેઠળ પોતાની વૈયક્તિક નિર્ણયશક્તિનો ઉપયોગ કરીને કાર્ય કરવું જરૂરી છે, તો રાજ્યપાલનો પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી કરેલો નિર્ણય અંતિમ ગણાશે, અને રાજ્યપાલે કરેલા કોઈપણ કાર્યની કાયદેસરતા સામે, તેમણે પોતાની વૈયક્તિક નિર્ણયશક્તિનો ઉપયોગ કરીને કાર્ય કરવું જોઈતું હતું કે નહીં, તેવા કારણસર પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરી શકાશે નહીં:

વધુમાં આ જોગવાઈ મુજબ, રાજ્યપાલ પાસેથી અહેવાલ મળ્યેથી અથવા અન્ય રીતે રાષ્ટ્રપતિને ખાતરી થાય કે, નાગાલેન્ડ રાજ્યમાં કાયદો અને વ્યવસ્થાના સંબંધમાં રાજ્યપાલની વિશેષ જવાબદારી હોવી હવે આવશ્યક નથી, તો તેઓ આદેશ દ્વારા નિર્દેશ આપી શકશે કે, તે આદેશમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તે તારીખથી, રાજ્યપાલની આવી જવાબદારી રહેશે નહીં;

(ગ) અનુદાન માટેની કોઈ માંગણી અંગે ભલામણ કરતી વખતે, નાગાલેન્ડના રાજ્યપાલ સુનિશ્ચિત કરશે કે, ભારત સરકારે, ભારતના સંચિત નિધિમાંથી, કોઈ ચોક્કસ સેવા અથવા હેતુ માટે પૂરા પાડેલા નાણાંનો સમાવેશ, તે સેવા અથવા હેતુને લગતી અનુદાન માટેની માંગણીમાં જ થાય અને બીજી કોઈ માંગણીમાં નહીં;

(ઘ) નાગાલેન્ડના રાજ્યપાલ, આ માટેના જાહેરનામા દ્વારા નિર્દિષ્ટ કરે તે તારીખથી, ટ્યુએનસંગ જિલ્લા માટે પાત્રીસ સભ્યોની બનેલી એક પ્રાદેશિક પરિષદની સ્થાપના કરવામાં આવશે અને રાજ્યપાલ પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી નીચેની બાબતો માટે જોગવાઈ કરતા નિયમો બનાવશે—

(i) પ્રાદેશિક પરિષદની રચના અને પ્રાદેશિક પરિષદના સભ્યોની પસંદગીની રીત:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે ટ્યુએનસંગ જિલ્લાના ડેપ્યુટી કમિશનર, હોદ્દાની રૂએ, પ્રાદેશિક પરિષદના અધ્યક્ષ રહેશે અને પ્રાદેશિક પરિષદના ઉપાધ્યક્ષ, તેના સભ્યો દ્વારા પોતાનામાંથી ચૂંટવામાં આવશે;

(ii) પ્રાદેશિક પરિષદના સભ્યો તરીકે પસંદ થવા માટેની અને સભ્ય રહેવા માટેની લાયકાતો;

(iii) પ્રાદેશિક પરિષદના સભ્યોના હોદ્દાની મુદત અને, પગાર અને ભથ્થાં હોય તો, તે;

(iv) પ્રાદેશિક પરિષદની કાર્યરીતિ અને તેના કામકાજનું સંચાલન;

(v) પ્રાદેશિક પરિષદના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓની નિમણૂક અને તેમની નોકરીની શરતો; અને

(vi) પ્રાદેશિક પરિષદની રચના અને તેની યોગ્ય કામગીરી માટે, જે બાબત અંગે નિયમો ઘડવા આવશ્યક હોય, તેવી અન્ય કોઈ બાબત.

(2) આ સંવિધાનમાં ગમે તે હોય તેમ છતાં, નાગાલેન્ડ રાજ્યની રચનાની તારીખથી દસ વર્ષની મુદત સુધી અથવા પ્રાદેશિક પરિષદની ભલામણ પરથી, આ હેતુ માટે રાજ્યપાલ જાહેરનામા દ્વારા નિર્દિષ્ટ કરે તેટલી વધુ મુદત સુધી,—

(ક) ટ્યુએનસંગ જિલ્લાનો વહીવટ રાજ્યપાલ ચલાવશે;

(ખ) સમગ્ર નાગાલેન્ડ રાજ્યની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે, ભારત સરકારે નાગાલેન્ડની સરકારને નાણાં પૂરા પાડ્યા હોય ત્યારે, રાજ્યપાલ પોતાની વિવેકબુદ્ધિ અનુસાર, ટ્યુએનસંગ જિલ્લા અને રાજ્યના બાકીના ભાગ વચ્ચે તે નાણાંની ન્યાયી ફાળવણી માટે વ્યવસ્થા કરશે;

(ગ) નાગાલેન્ડની વિધાનસભાનો કોઈપણ અધિનિયમ, પ્રાદેશિક પરિષદની ભલામણ પરથી, જાહેરનામા દ્વારા રાજ્યપાલ તે પ્રમાણે આદેશ ન કરે ત્યાં સુધી, ટ્યુએનસંગ જિલ્લાને લાગુ પડશે નહીં; અને એવો કોઈ અધિનિયમ તે જિલ્લાને લાગુ પાડવાનો આદેશ કરતી વખતે રાજ્યપાલ એમ પણ નિર્દેશ આપી શકશે કે, ટ્યુએનસંગ જિલ્લાને અથવા તેના કોઈ ભાગને લાગુ પડે ત્યારે, તે અધિનિયમ, પ્રાદેશિક પરિષદની ભલામણ પરથી રાજ્યપાલ નિર્દિષ્ટ કરે તેવા અપવાદો અને ફેરફારોને અધીન અસરકર્તા થશે:

પરંતુ આ પેટા-ખંડ હેઠળ કરેલો કોઈ આદેશ, તેની પશ્ચાદવર્તી અસર થાય તે રીતે કરી શકાશે;

(ઘ) ટ્યુએનસંગ જિલ્લાના શાંતિ, પ્રગતિ અને સુશાસન માટે રાજ્યપાલ વિનિયમો બનાવી શકશે અને આ રીતે બનાવેલા વિનિયમો દ્વારા, તે જિલ્લાને તે સમયે લાગુ પડતો સંસદનો કોઈ અધિનિયમ અથવા બીજો કોઈ કાયદો, જરૂર જણાય તો, પશ્ચાદવર્તી અસર થાય એ રીતે રદ કરી શકાશે અથવા સુધારી શકાશે;

(ઙ) (i) નાગાલેન્ડની વિધાનસભામાં ટ્યુએનસંગ જિલ્લાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા સભ્યો પૈકી એક સભ્યને, રાજ્યપાલ, મુખ્યમંત્રીની સલાહથી, ટ્યુએનસંગની બાબતો માટેના મંત્રી તરીકે નીમશે અને મુખ્યમંત્રી પોતાની સલાહ આપતી વખતે, ઉપર જણાવેલા સભ્યોની બહુમતીની ભલામણ મુજબ વર્તશે[1];

---

[1] સંવિધાનના પરિચ્છેદ 2થી (મુશ્કેલી નિવારણ) આદેશ ક્રમાંક Xના (તારીખ 1–12–1963થી અમલી). જોગવાઇ કરી છે કે ભારતના સંવિધાનનો અનુચ્છેદ 371ક, તેના ખંડ (2)ના પેટા ખંડ (ઙ)ના પરિચ્છેદ (i)માં નીચેનો પરંતુક ઉમેર્યો હોય તેવી રીતે અમલી થશે:

"પરંતુ નાગાલેન્ડની વિધાનસભામાં ટ્યુએનસંગ જિલ્લાને ફાળવેલી બેઠકો પૂરવા માટે, કાયદા અનુસાર વ્યકિતઓ પસંદ કરવામાં આવે ત્યાં સુધી, રાજપાલ મુખ્યમંત્રીની સલાહથી ટ્યુએનસંગના કામકાજ માટે મંત્રી તરીકે કામ કરવા કોઇ પણ વ્યક્તિને નીમી શકશે."

(ii) ટ્યુએનસંગની બાબતો માટેના મંત્રી, ટ્યુએનસંગ જિલ્લાને લગતી તમામ બાબતો સંભાળશે અને તેવી તમામ બાબતો અંગે રાજ્યપાલ સાથે સીધો સંપર્ક ધરાવશે, પરંતુ તેમણે તે વિશે મુખ્યમંત્રીને માહિતગાર રાખવા જોઈશે;

(ચ) આ ખંડની પૂર્વવર્તી જોગવાઇઓમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં, ટ્યુએનસંગ જિલ્લા સંબંધી તમામ બાબતો ઉપરનો આખરી નિર્ણય, રાજ્યપાલ પોતાની વિવેકબુદ્ધિ અનુસાર કરશે;

(છ) અનુચ્છેદ 54 અને 55માં અને અનુચ્છેદ 80ના ખંડ (4)માં, કોઈ રાજ્યની વિધાનસભાના ચૂંટાયેલા સભ્યો અંગેના અથવા આવા દરેક સભ્ય અંગેના ઉલ્લેખોમાં, આ અનુચ્છેદ હેઠળ સ્થપાયેલી પ્રાદેશિક પરિષદે ચૂંટેલા નાગાલેન્ડ વિધાનસભાના સભ્યો અથવા સભ્ય અંગેના ઉલ્લેખોનો સમાવેશ થશે;

(જ) અનુચ્છેદ 170માં—

(i) નાગાલેન્ડ વિધાનસભાના સંબંધમાં, ખંડ (1) એવી રીતે અસરકર્તા જે રીતે "સાઠ" શબ્દને સ્થાને "છેતાળીસ" શબ્દ મૂકવામાં આવ્યો છે;

(ii) સદરહુ ખંડમાં, રાજ્યમાંના પ્રાદેશિક મતદાર મંડળોમાંથી સીધી ચૂંટણી અંગેના ઉલ્લેખોમાં, આ અનુચ્છેદ હેઠળ સ્થપાયેલી પ્રાદેશિક પરિષદના સભ્યોએ કરેલી ચૂંટણીનો સમાવેશ થશે;

(iii) ખંડો (2) અને (3)માં પ્રાદેશિક મતદાર મંડળો અંગેના ઉલ્લેખો, કોહીમા અને મોકોકચુંગ જિલ્લાઓનાં પ્રાદેશિક મતદાર મંડળો અંગેના ઉલ્લેખો છે, તેવો અર્થ થશે.

(3) આ અનુચ્છેદની કોઇ પણ પૂર્વવર્તી જોગવાઇઓનો અમલ કરવામાં કોઇ મુશ્કેલી ઊભી થાય, તો રાષ્ટ્રપતિ હુકમ કરીને, તે મુશ્કેલીનું નિવારણ કરવા પોતાને જરૂરી જણાય તેવું કોઇ કાર્ય (બીજા કોઇ અનુચ્છેદના અનુકૂળ ફેરફારો અથવા સુધારાવધારા સહિત) કરી શકશેઃ

પરંતુ એવો કોઇ હુકમ નાગાલેન્ડ રાજ્યની રચનાની તારીખથી ત્રણ વર્ષ પૂરા થયા પછી કરી શકાશે નહિ.

સ્પષ્ટીકરણ—આ અનુચ્છેદમાં, કોહિમા, મોકોકચુંગ અને ટ્યુએનસંગ જિલ્લાઓનો તે જ અર્થ થશે, જેનાગાલેન્ડ રાજ્ય અધિનિયમ, 1962માં કરવામાં આવ્યો છે.]

[1][**371ખ. આસામ રાજ્યના સંબંધમાં વિશેષ જોગવાઈ**—આ સંવિધાનમાં ગમે તે હોય તેમ છતાં, રાષ્ટ્રપતિ, આસામ રાજ્યના સંબંધમાં કરેલા આદેશ દ્વારા, છઠ્ઠી અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 20 સાથે

[1] સંવિધાન (બાવીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1969ની કલમ 4થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 25–9–1969થી અમલી).

જોડેલા કોષ્ટકના [1][ભાગ I]માં નિર્દિષ્ટ કરેલા આદિજાતિ વિસ્તારોમાંથી ચૂંટાયેલા તે રાજ્યની વિધાનસભાના સભ્યોની અને તે વિધાનસભાના બીજા જેટલા સભ્યો તે આદેશમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેટલાં સભ્યોની બનેલી, તે વિધાનસભાની એક સમિતિની રચના અને તેનાં કાર્યો માટે તથા આવી સમિતિની રચના અને તેનાં કાર્યો માટે તે વિધાનસભાની કાર્યરીતિના નિયમોમાં કરવાના ફેરફારો માટે જોગવાઈ કરી શકશે.]

[2][**371ગ. મણિપુર રાજ્ય અંગે વિશેષ જોગવાઈ**—(1) આ સંવિધાનમાં ગમે તે હોય તેમ છતાં, રાષ્ટ્રપતિ, મણિપુર રાજ્યના સંબંધમાં કરેલા આદેશ દ્વારા, તે રાજ્યના પહાડી વિસ્તારોમાંથી ચૂંટાયેલા તે રાજ્યની વિધાનસભાના સભ્યોની બનેલી એક સમિતિની રચના અને તેના કાર્યો માટે; સરકારના કામકાજના નિયમોમાં અને તે વિધાનસભાની કાર્યરીતિના નિયમોમાં કરવાના ફેરફારો માટે; અને એવી સમિતિ યોગ્ય રીતે કાર્ય કરે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે રાજ્યપાલની કોઈપણ વિશેષ જવાબદારી માટે, જોગવાઈ કરી શકશે.

(2) દર વર્ષે અથવા જ્યારે રાષ્ટ્રપતિ ફરમાવે ત્યારે, રાજ્યપાલે, મણિપુર રાજ્યના પહાડી વિસ્તારોના વહીવટ સંબંધમાં રાષ્ટ્રપતિને અહેવાલ કરવો પડશે અને સંઘની કારોબારી સત્તા, સદરહુ વિસ્તારોના વહીવટ અંગે રાજ્યને નિર્દેશો આપવા સુધી વિસ્તરશે.

સ્પષ્ટીકરણ—આ અનુચ્છેદમાં “પહાડી વિસ્તારો” એ શબ્દોનો અર્થ, રાષ્ટ્રપતિ હુકમ કરીને, પહાડી વિસ્તારો તરીકે જાહેર કરે તે વિસ્તારો.]

[3][**371ઘ.** [4][**આંધ્રપ્રદેશ રાજ્ય અથવા તેલંગાણા રાજ્ય**] **અંગે વિશેષ જોગવાઈઓ**—[5][(1) રાષ્ટ્રપતિ, આંધ્રપ્રદેશ રાજ્ય અથવા તેલંગાણા રાજ્યના સંબંધમાં કરેલા આદેશ દ્વારા, સમગ્ર રાજ્યની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં લઈને, જાહેર નોકરીની બાબતમાં અને શિક્ષણની બાબતમાં, રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોના લોકોને ન્યાયી તકો અને સગવડો પૂરી પાડવા માટે જોગવાઈ કરી શકશે, અને રાજ્યના જુદા જુદા ભાગો માટે જુદી જુદી જોગવાઈઓ કરી શકાશે.]

---

[1] ઉત્તર–પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 71થી “ભાગ ક” એ શબ્દ અને અક્ષરને સ્થાને મૂક્યા છે (તારીખ 21–1–1972થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સત્તાવીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1971ની કલમ 5થી આ અનુચ્છેદ 371ગ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 15–2–1972થી અમલી).

[3] અનુચ્છેદ 371ઘ અને 371ઙ સંવિધાન (બત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1973ની કલમ 3થી દાખલ કર્યા છે (તારીખ 1–7–1974થી અમલી).

[4] આંધ્રપ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, 2014 (2014ના 6)ની કલમ 97થી “આંધ્રપ્રદેશ રાજ્ય”ને બદલાવેલ છે (તારીખ 2–6–2014થી અમલી).

[5] ઉપર મુજબની કલમ 97થી ખંડ (1) ને બદલે મુકેલ છે (તારીખ 2–6–2014થી અમલી).

(2) ખાસ કરીને, ખંડ (1) હેઠળ કરેલા હુકમથી,——

(ક) રાજ્ય સરકારને, રાજ્યની મુલકી સેવાના કોઈ વર્ગ અથવા વર્ગોની જગ્યાઓને, અથવા રાજ્ય હેઠળની કોઈ મુલકી જગ્યાઓના વર્ગ અથવા વર્ગોને, રાજ્યના જુદા જુદા ભાગો માટે જુદા જુદા સ્થાનિક સંવર્ગોમાં (કેડર)ની વ્યવસ્થિત કરવા અને આવી જગ્યાઓ ધરાવતી વ્યક્તિઓને, આદેશમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા સિદ્ધાંતો અને પદ્ધતિ અનુસાર, આ રીતે રચાયેલા સ્થાનિક સંવર્ગોમાં ફાળવવાનું ફરમાવી શકાશે;

(ખ) રાજ્યના કોઈ ભાગ અથવા ભાગોને, નીચેના હેતુઓ માટે, સ્થાનિક વિસ્તાર તરીકે નિર્દિષ્ટ કરી શકાશે——

(i) રાજ્ય સરકાર હેઠળના (આ અનુચ્છેદ હેઠળના આદેશને અનુસરીને રચાયેલા અથવા અન્યથા) કોઈપણ સ્થાનિક સંવર્ગમાંની જગાઓ પર સીધી ભરતી માટે;

(ii) રાજ્યમાંના કોઈપણ સ્થાનિક સત્તામંડળ હેઠળના કોઈપણ સંવર્ગમાંની જગાઓ પર સીધી ભરતી માટે; અને

(iii) રાજ્યમાંની કોઈપણ યુનિવર્સિટીમાં અથવા રાજ્ય સરકારના નિયંત્રણને અધીન હોય તેવી બીજી કોઈપણ શૈક્ષણિક સંસ્થામાં પ્રવેશ મેળવવાના હેતુઓ માટે;

(ગ) તે સ્થાનિક વિસ્તારમાં હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી કોઈ મુદત સુધી રહ્યા હોય અથવા અભ્યાસ કર્યો હોય તેવા ઉમેદવારોએ અથવા તેમની તરફેણમાં, જે હોય તે, આવી કોઈ સંવર્ગ, વિશ્વવિદ્યાલય અથવા બીજી શૈક્ષણિક સંસ્થા અંગે——

(i) આ અર્થે આદેશમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા, પેટા-ખંડ (ખ)માં ઉલ્લેખેલા કોઈ સંવર્ગમાંની જગ્યા પર સીધી ભરતીની બાબતમાં; અથવા

(ii) આ અર્થે આદેશમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી, પેટા-ખંડ (ખ)માં ઉલ્લેખેલી કોઈ વિશ્વવિદ્યાલય અથવા બીજી શૈક્ષણિક સંસ્થામાં પ્રવેશની બાબતમાં;

કેટલા અંશે, કઈ રીતે અને કઈ શરતોને અધીન, પસંદગી આપવામાં આવશે અથવા અનામત રાખવામાં આવશે, તે નિર્દિષ્ટ કરી શકાશે.

(3) રાષ્ટ્રપતિ, [1][આંધ્રપ્રદેશ રાજ્ય અને તેલંગાણા રાજ્ય] માટે, આદેશ દ્વારા, વહીવટી ન્યાયપંચની રચનાની જોગવાઈ કરી શકશે, જે નીચેની બાબતો અંગે, આદેશમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી અધિકારક્ષેત્ર, સત્તા અને અધિકાર [જેમાં સંવિધાન (બત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1973ના આરંભની તરત પહેલાં (સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય સિવાયનું) કોઈ ન્યાયાલય અથવા કોઈ ન્યાયપંચ અથવા અન્ય સત્તામંડળ વાપરી શકતું હતું, તેવા અધિકારક્ષેત્ર, સત્તા અને અધિકારનો સમાવેશ થાય છે] વાપરશે:—

---

[1] આંધ્રપ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, 2014 (2014ના 6)ની કલમ 97થી "આંધ્રપ્રદેશ રાજ્ય"થી બદલાવેલ છે (તારીખ 2–6–2014થી અમલી).

(ક) હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા, રાજ્યની કોઈ સનદી સેવાના વર્ગ અથવા વર્ગોમાંની જગ્યાઓ પર, અથવા રાજ્ય હેઠળની સનદી જગ્યાઓના વર્ગ અથવા વર્ગો પર, અથવા રાજ્યમાંના કોઈ સ્થાનિક સત્તામંડળના નિયંત્રણ હેઠળની જગ્યાઓના વર્ગ અથવા વર્ગો પર, નિમણૂક, ફાળવણી અથવા બઢતી;

(ખ) હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા રાજ્યની કોઈ સનદી સેવામાંની જગ્યાઓના વર્ગ અથવા વર્ગોમાં અથવા રાજ્ય હેઠળની સનદી જગ્યાઓના વર્ગ અથવા વર્ગોમાં અથવા રાજ્યની અંદરના કોઈ સ્થાનિક સત્તામંડળના નિયંત્રણ હેઠળની જગ્યાઓના વર્ગ અથવા વર્ગોમાં નીમેલી, ફાળવેલી અથવા બઢતી આપેલી વ્યકિતઓની વરિષ્ઠતા;

(ગ) હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા, રાજ્યની કોઈ મુલકી સેવાના વર્ગ અથવા વર્ગોમાંની જગ્યાઓ પર, અથવા રાજ્ય હેઠળની મુલકી જગ્યાઓના વર્ગ અથવા વર્ગો પર, અથવા રાજ્યમાંના કોઈ સ્થાનિક સત્તામંડળના નિયંત્રણ હેઠળની જગ્યાઓના વર્ગ અથવા વર્ગો પર, નિમણૂક પામેલી, ફાળવેલી અથવા બઢતી આપેલી વ્યક્તિઓની નોકરીની અન્ય શરતો;

(4) ખંડ (3) હેઠળ કરેલા કોઈ હુકમથી—

(ક) રાષ્ટ્રપતિ હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરે તેવી રીતે, પોતાના અધિકારક્ષેત્રની અંદરની કોઈ બાબતને લગતી ફરિયાદોના નિવારણ માટે રજૂઆતો સ્વીકારવા અંગે, અને તે અંગે પોતાને યોગ્ય લાગે તેવા હુકમો કરવા માટે, વહીવટી ન્યાયપંચને અધિકૃત કરી શકાશે;

(ખ) વહીવટી ન્યાયપંચની સત્તાઓ અને પ્રાધિકારો તથા કાર્યરીતિના સંબંધમાં, રાષ્ટ્રપતિ આવશ્યક ગણે તેવી જોગવાઈઓ (જેમાં પોતાના તિરસ્કાર બદલ શિક્ષા કરવા માટેની વહીવટી ન્યાયપંચની સત્તા અંગેની જોગવાઈઓનો સમાવેશ થાય છે) કરી શકાશે;

(ગ) હુકમના આરંભની તરત પહેલાં, (સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય સિવાયના) કોઈ ન્યાયાલય અથવા ન્યાયપંચ અથવા અન્ય સત્તામંડળ સમક્ષ કેસ પડતર હોય તેવી, અને વહીવટી ન્યાયપંચના અધિકારક્ષેત્રની અંદર આવતી બાબતોને લગતી હોય તેવી, હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી કાર્યવાહીના પ્રકાર, વહીવટી ન્યાયપંચને ટ્રાન્સફર કરવા માટે જોગવાઈ કરી શકાશે;

(ઘ) રાષ્ટ્રપતિને આવશ્યક જણાય તેવી પૂરક, આનુષંગિક અને પારિણામિક જોગવાઈઓ (જેમાં ફી, મુદત અને પુરાવા અંગેની અથવા તે સમયે અમલમાં હોય તેવો કોઈ કાયદો, કોઈ અપવાદો અથવા ફેરફારોને અધીન, લાગુ પાડવા માટેની જોગવાઈઓનો સમાવેશ થાય છે) કરી શકાશે.

*(5) કોઈ કેસનો આખરી નિકાલ કરતો વહીવટી ટ્રીબ્યુનલનો હુકમ, તેને રાજ્ય સરકારની બહાલી મળે તે અથવા હુકમ કરવામાં આવે તે તારીખથી ત્રણ મહિના પૂરા થાય તે, એ બેમાંથી વહેલી હોય તે તારીખથી, અમલી બનશે:

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે રાજ્ય સરકાર, લેખિતમાં કારણો નોંધીને કરેલા ખાસ હુકમ દ્વારા, વહીવટી ન્યાયપંચનો કોઈ હુકમ અસરકર્તા થાય તે પહેલાં, તેમાં સુધારો કરી શકશે અથવા તેને રદ કરી શકશે, અને તેવા કિસ્સામાં, વહીવટી ન્યાયપંચનો હુકમ, જે હોય તે, માત્ર તેવા સુધારેલા સ્વરૂપે અસરકર્તા થશે અથવા અસરકર્તા રહેશે નહીં.

(6) ખંડ (5)ની જોગવાઈ હેઠળ રાજ્ય સરકારે કરેલો દરેક હુકમ, તે કરવામાં આવે તે પછી, બનતી ત્વરાએ, રાજ્ય વિધાનસભાના બન્ને ગૃહો સમક્ષ મૂકવો જોઈશે.

(7) રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાલયને વહીવટી ન્યાયપંચ ઉપરની દેખરેખ માટેની કોઈપણ સત્તા રહેશે નહિ અને (સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય સિવાયના) કોઈ ન્યાયાલય અથવા ન્યાયપંચ, વહીવટી ન્યાયપંચની અથવા તેને લગતા કોઈ અધિકારક્ષેત્ર સત્તા અથવા અધિકારને અધીન, કોઈ બાબતના સંબંધમાં કોઈ અધિકારક્ષેત્ર, સત્તા અથવા અધિકાર વાપરી શકશે નહિ.

(8) વહીવટી ન્યાયપંચ ચાલુ રહે એ જરૂરી નથી એવી પોતાને ખાતરી થાય તો રાષ્ટ્રપતિ, હુકમ કરીને, વહીવટી ન્યાયપંચને નાબૂદ કરી શકશે અને એવી નાબૂદીની તરત પહેલાં ન્યાયપંચ સમક્ષ કેસ પડતર હોય તેવા કેસોની તબદીલી અને નિકાલ માટે તે હુકમમાં પોતે જરૂરી ગણે તેવી જોગવાઈઓ કરી શકશે.

(9) કોઈ ન્યાયાલય, ન્યાયપંચ અથવા અન્ય સત્તામંડળનો ગમે તે ચુકાદો, હુકમનામું અથવા હુકમ હોય તેમ છતાં,—

(ક) કોઈપણ વ્યક્તિની નિમણૂક, પોસ્ટિંગ, બઢતી કે ટ્રાન્સફર—

(i) સન 1956ના નવેમ્બર મહિનાની 1લી તારીખ પહેલાં, તે સમયે અસ્તિત્વમાં હોય તે હૈદરાબાદ રાજ્યની સરકાર હેઠળની અથવા તેની અંદરના કોઈ સ્થાનિક સત્તામંડળ હેઠળની કોઈ જગ્યા ઉપર કરવામાં આવી હોય; અથવા

(ii) સંવિધાન (બત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1973ના આરંભ પહેલાં, આંધ્રપ્રદેશ રાજ્યની સરકાર હેઠળની અથવા તેની અંદરના કોઈ સ્થાનિક અથવા અન્ય સત્તામંડળ હેઠળની કોઈ જગ્યા ઉપર કરવામાં આવી હોય; અને

(ખ) પેટા-ખંડ (ક)માં ઉલ્લેખેલી વ્યક્તિએ અથવા તેની સમક્ષ લીધેલું કોઈ પગલું અથવા કરેલું કોઈ કાર્ય;

---

* *પી. સાંબામૂર્તિ અને અન્ય વિરુદ્ધ આંધ્રપ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય* (1987) 1 એસ.સી.સી. 362ના કેસમાં, સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયે અનુચ્છેદ 371ઘ ના ખંડ (5) અને તેના પરંતુકને ગેરસંવિધાનિક અને રદબાતલ ઠરાવેલ છે.

માત્ર એવા કારણસર ગેરકાયદે અથવા રદબાતલ ગણાશે નહીં કે, આવી નિમણૂક, પદ-નિયુક્તિ, બઢતી અથવા બદલી કાયદા મુજબ નહોતી, અથવા તે અંગેના તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઈ કાયદા (નિયમ, વિનિયમ કે પેટા-નિયમ સહિત) અનુસાર નહોતી.

(10) આ અનુચ્છેદની અને રાષ્ટ્રપતિએ તે હેઠળ કરેલા કોઈ હુકમની જોગવાઈઓ, આ સંવિધાનના બીજા કોઈ અનુચ્છેદમાં અથવા તત્સમયે અમલમાં હોય તેવા બીજા કોઈ કાયદામાં, ગમે તે હોય તેમ છતાં, અસરકર્તા રહેશે.

371ઙ. આંધ્રપ્રદેશમાં સેન્ટ્રલ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના—સંસદના કાયદાથી, આંધ્રપ્રદેશ રાજ્યમાં યુનિવર્સિટીની સ્થાપના માટેની જોગવાઈ કરી શકાશે.]

[1][**371ચ. સિક્કિમ રાજ્ય અંગે વિશેષ જોગવાઈઓ**—આ સંવિધાનમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં,—

(ક) સિક્કિમ રાજ્યની વિધાનસભા ઓછામાં ઓછા ત્રીસ સભ્યોની બનેલી રહેશે;

(ખ) સંવિધાન (છત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1975ના આરંભની તારીખથી (જેનો આ અનુચ્છેદમાં હવે પછી નિયત દિવસ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે)—

(i) સન 1974ના એપ્રિલ મહિનામાં સિક્કિમમાં થયેલી ચૂંટણીઓના પરિણામે રચાયેલી અને તે ચૂંટણીમાં ચૂંટાયેલા બત્રીસ સભ્યોની (જેનો આમાં હવે પછી વર્તમાન સભ્યો તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે) બનેલી સિક્કિમની વિધાનસભા, આ સંવિધાન હેઠળ વિધિસર રચાયેલી સિક્કિમ રાજ્યની વિધાનસભા ગણાશે;

(ii) વર્તમાન સભ્યો, આ સંવિધાન હેઠળ સિક્કિમ રાજ્યની વિધાનસભાના વિધિસર ચૂંટાયેલા સભ્યો ગણાશે; અને

(iii) સિક્કિમ રાજ્યની સદરહુ વિધાનસભા, આ સંવિધાન હેઠળ રાજ્યની વિધાનસભાની સત્તા વાપરશે અને તેનાં કાર્યો બજાવશે;

---

[1] સંવિધાન (છત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1975ની કલમ 3થી આ અનુચ્છેદ 371ચ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 26–4–1975થી અમલી).

(ગ) ખંડ (ખ) હેઠળ સિક્કિમ રાજ્યની વિધાનસભા તરીકે ગણવામાં આવેલી વિધાનસભાના કિસ્સામાં, અનુચ્છેદ 172ના ખંડ (1)માંના [1][પાંચ વર્ષની] મુદતના ઉલ્લેખોનો અર્થ, [2][ચાર વર્ષની] મુદત માટેના ઉલ્લેખો તરીકે થશે અને [2][ચાર વર્ષની] સદરહુ મુદત નિયત દિવસથી શરૂ થયેલી ગણાશે;

(ઘ) સંસદ, કાયદો કરીને બીજી જોગવાઈઓ ન કરે ત્યાં સુધી, સિક્કિમ રાજ્યને લોકસભામાં એક બેઠક ફાળવવામાં આવશે અને સિક્કિમ રાજ્ય એક સંસદીય મતદારમંડળ બનશે, જે સિક્કિમ માટેના સંસદીય મતદારમંડળ તરીકે ઓળખાશે;

(ઙ) નિયત દિવસે અસ્તિત્વમાં હોય તે લોકસભા માટેના સિક્કિમ રાજ્યના પ્રતિનિધિને સિક્કિમ રાજ્યની વિધાનસભાના સભ્યોએ ચૂંટવો જોઈશે;

(ચ) સિક્કિમની વસ્તીના જુદા જુદા વર્ગોના અધિકારો અને હિતોના રક્ષણ માટે સંસદ, સિક્કિમ રાજ્યની વિધાનસભામાંની બેઠકોની સંખ્યા માટેની જોગવાઈ કરી શકશે, જે એવા વર્ગોના ઉમેદવારોમાંથી ભરી શકાશે અને એવા વર્ગોના ઉમેદવારો જ જેમાંથી સિક્કિમ રાજ્યની વિધાનસભાની ચૂંટણી માટે ઊભા રહી શકે તેવા વિધાનસભા મતદાર મંડળોના સીમાંકન માટે જોગવાઈ કરી શકશે;

(છ) સિક્કિમની વસ્તીના જુદા જુદા વર્ગોની સામાજિક અને આર્થિક પ્રગતિ માટે ન્યાયી વ્યવસ્થા કરવા માટેની અને શાંતિ માટેની ખાસ જવાબદારી સિક્કિમના રાજ્યપાલની રહેશે અને આ ખંડ હેઠળની પોતાની ખાસ જવાબદારી અદા કરતી વેળા સિક્કિમના રાજ્યપાલે, રાષ્ટ્રપતિ વખતોવખત બાહર પાડવા યોગ્ય ગણે તેવા આદેશોએ અધીન, સ્વવિવેકાનુસાર કાર્ય કરવાનું રહેશે;

(જ) નિયત દિવસની તરત પહેલાં સિક્કિમ સરકારમાં અથવા બીજા કોઈ સત્તામંડળમાં અથવા કોઈ વ્યકિતમાં સિક્કિમ સરકારના હેતુઓ માટે નિહિત થઈ હોય તેવી (પછી તે સિક્કિમ રાજ્યમાં આવેલાં રાજ્યક્ષેત્રની અંદર અથવા બાહર આવેલી હોય) તમામ મિલકત અને અસ્ક્યામતો, નિયત દિવસથી સિક્કિમ રાજ્યની સરકારમાં નિહિત થશે;

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 56થી મૂળ શબ્દો "પાંચ વર્ષની" (તારીખ 3–1–1977થી અમલી) એ શબ્દોને સ્થાને અને સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 43થી "છ વર્ષની" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો દાખલ કર્યા છે (તારીખ 6–9–1979થી અમલી).

[2] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 56થી મૂળ શબ્દો "ચાર વર્ષની" (તારીખ 3–1–1977થી અમલી) એ શબ્દોને સ્થાને અને સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 43થી "પાંચ વર્ષની" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો દાખલ કર્યા છે (તારીખ 6 –9–1979થી અમલી).

(ઝ) સિક્કિમ રાજ્યના રાજ્યક્ષેત્રમાં નિયત દિવસની તરત પહેલાં ઉચ્ચ ન્યાયાલય તરીકે કાર્ય કરતું ન્યાયાલય નિયત દિવસે અને તે દિવસથી, સિક્કિમ રાજ્યનું ઉચ્ચ ન્યાયાલય ગણાશે;

(ઞ) સિક્કિમ રાજ્યના સમગ્ર રાજ્યક્ષેત્રમાં દીવાની, ફોજદારી અને મહેસૂલી અધિકારક્ષેત્ર હેઠળ તમામ ન્યાયાલયો અને તમામ ન્યાયિક, વહીવટી અને દફતરી સત્તાધિકારીઓ અને અધિકારીઓ, નિયત દિવસે અને તે દિવસથી આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન, પોતપોતાનાં કાર્યો કરવાનું ચાલુ રાખશે;

(ટ) સિક્કિમ રાજ્યમાં સમાવિષ્ટ પ્રદેશો અથવા તેના કોઈ ભાગમાં નિયત દિવસની તરત પહેલાં અમલમાં હોય તેવા તમામ કાયદા, સત્તા ધરાવતી વિધાનસભા અથવા બીજા સત્તામંડળ દ્વારા સુધારવામાં કે રદ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, અમલમાં ચાલુ રહેશે;

(ઠ) સિક્કિમ રાજ્યના વહીવટના સંબંધમાં, ખંડ (ટ)માં ઉલ્લેખેલો કોઈ કાયદો લાગુ પાડવાનું સરળ બનાવવાના હેતુ માટે, અને એવા કાયદાની જોગવાઈઓને આ સંવિધાનની જોગવાઈઓ સાથે સુસંગત બનાવવા માટે, રાષ્ટ્રપતિ, નિયત દિવસથી બે વર્ષની અંદર, હુકમ દ્વારા, કાયદામાં જરૂરી અથવા ઈષ્ટ હોય તેવા અનુકૂલનો અને ફેરફારો, તે કાયદો રદ કરીને અથવા તેમાં સુધારો કરીને કરી શકશે, અને તેમ થયે, આવો દરેક કાયદો, આ રીતે કરેલા અનુકૂલનો અને ફેરફારોને અધીન અસરકર્તા થશે, અને આવા કોઈ અનુકૂલન અથવા ફેરફાર સામે કોઈ ન્યાયાલયમાં પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરી શકાશે નહીં;

(ડ) જે નિયત દિવસ પહેલાં કરવામાં આવી હોય અથવા નિષ્પાદિત કરવામાં આવી હોય અને જેમાં ભારત સરકાર અથવા તેની પુરોગામી કોઈપણ સરકાર પક્ષકાર હોય, તેવી સિક્કિમને લગતી કોઈ સંધિ, સમજૂતી, કરાર અથવા તેના જેવા બીજા ખતમાંથી ઉદ્ભવતી કોઈ તકરાર અથવા અન્ય બાબત સંબંધી, સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય અથવા બીજા કોઈ ન્યાયાલયોને અધિકારક્ષેત્ર રહેશે નહીં: પરંતુ આ ખંડમાંની કોઈ બાબતનું અર્થઘટન, અનુચ્છેદ 143ની જોગવાઈઓમાં ઘટાડો કરે છે, તેવું કરવામાં આવશે નહીં;

(ઢ) રાષ્ટ્રપતિ, જાહેરનામા દ્વારા, તે જાહેરનામાની તારીખે ભારતના કોઈ રાજ્યમાં અમલમાં હોય તેવો કોઈ અધિનિયમ, પોતાને યોગ્ય લાગે તેવા પ્રતિબંધો અથવા ફેરફારો સાથે સિક્કિમ રાજ્યને લાગુ પાડી શકશે;

(ણ) આ અનુચ્છેદની કોઈપણ પૂર્વવર્તી જોગવાઈઓને અમલમાં મૂકવા માટે કોઈ મુશ્કેલી ઊભી થાય તો, રાષ્ટ્રપતિ, હુકમથી* તે મુશ્કેલી નિવારવા માટે પોતાને જરૂરી જણાય તેવું (કોઈ અન્ય અનુચ્છેદના કોઈ અનુકૂલનો અથવા ફેરફારો સહિતનું) કોઈ કાર્ય કરી શકશે:

---

* *જુઓ* સંવિધાન (મુશ્કેલી નિવારણ) આદેશ ક્રમાંક XI (સંવિધાન આદેશ 99).

પરંતુ આવો કોઈ હુકમ નિયત દિવસથી બે વર્ષની મુદત પૂરી થયા પછી કરી શકાશે નહીં;

(ત) નિયત દિવસે શરૂ થતી અને સંવિધાન (છત્રીસમો સુધારા) અધિનિયમ, 1975ને રાષ્ટ્રપતિની મંજૂરી મળે તે તારીખથી તરત પહેલાં પૂરી થતી મુદત દરમિયાન સિક્કિમ રાજ્યમાં અથવા તેમાં આવેલા રાજ્યક્ષેત્રો અથવા તેમના સંબંધમાં કરાયેલા તમામ કાર્યો અને લીધેલા તમામ પગલાં, સંવિધાન (છત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1975થી સુધાર્યા મુજબના આ સંવિધાનની જોગવાઈઓ સાથે સુસંગત હોય એટલે સુધી તમામ હેતુઓ માટે એ રીતે સુધાર્યા મુજબના આ સંવિધાન હેઠળ કાયદેસર કરાયેલા અથવા લીધેલા ગણાશે.]

[1][**371છ. મિઝોરમ રાજ્ય સંબંધી વિશેષ જોગવાઈ**—આ સંવિધાનમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં,—

(ક) આ સંબંધમાં સંસદનો કોઈ અધિનિયમ, મિઝોરમ રાજ્યની વિધાનસભા ઠરાવ કરીને તેવો નિર્ણય કરે તે સિવાય મિઝોરમ રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ—

(i) મિઝોની ધાર્મિક અથવા સામાજિક પ્રથા;

(ii) મિઝોના રૂઢિગત કાયદા અને કાર્યરીતિ;

(iii) મિઝોના રૂઢિગત કાયદા અનુસાર નિર્ણયો સમાવિષ્ટ કરતા દીવાની અને ફોજદારી ન્યાય વહીવટ;

(iv) જમીની માલિકી અને તબદીલી;

પરંતુ આ અનુચ્છેદમાંનો કોઈપણ ખંડ, સંવિધાન (ત્રેપનમો સુધારો) અધિનિયમ, 1986ના આરંભની તરત જ અગાઉ મિઝોરમ રાજ્યક્ષેત્રમાં અમલમાં હોય તેવા કોઈપણ કેન્દ્રીય અધિનિયમને લાગુ પડશે નહિ;

(ખ) મિઝોરમ રાજ્યની વિધાનસભા ઓછામાં ઓછા ચાળીસ સભ્યોની બનેલી રહેશે.]

[2][**371જ. અરુણાચલ પ્રદેશના રાજ્ય સંબંધી વિશેષ જોગવાઈ**—આ સંવિધાનમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં,—

(ક) અરુણાચલ પ્રદેશના રાજ્યપાલની, અરુણાચલ પ્રદેશના રાજ્યમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા સંબંધી ખાસ જવાબદારી રહેશે અને તેના સંબંધમાં પોતાના કાર્યો અદા કરતી વખતે, રાજ્યપાલ મંત્રીમંડળ સાથે વિચાર વિનિમય કર્યા પછી, પગલાં લેવા સંબંધી પોતાની વિવેકબુદ્ધિ વાપરશે:

---

[1] સંવિધાન (ત્રેપનમો સુધારો) અધિનિયમ, 1986ની કલમ 2થી આ અનુચ્છેદ 371છ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 20–2–1987થી અમલી).

[2] સંવિધાન (પંચાવનમો સુધારો) અધિનિયમ, 1986ની કલમ 2થી આ અનુચ્છેદ 371જ ઉમેર્યો છે (તારીખ 20–2–1987થી અમલી).

પરંતુ જો કોઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે કોઈ બાબત એવી છે કે નહીં જેના સંબંધમાં રાજ્યપાલે આ ખંડ હેઠળ પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી નિર્ણય કરીને કાર્ય કરવું જરૂરી છે, તો રાજ્યપાલે પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી કરેલો નિર્ણય આખરી ગણાશે, અને રાજ્યપાલે કરેલી કાર્યવાહી સામે, કોઈ કાયદેસર કારણસર પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરી શકાશે નહીં કે, તેમણે પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી નિર્ણય કરીને કાર્ય કરવું જોઈતું હતું કે નહીં:

વધુમાં પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, રાષ્ટ્રપતિને, રાજ્યપાલ પાસેથી અહેવાલ મળ્યેથી અથવા અન્યથા, સંતોષ થાય કે અરુણાચલ પ્રદેશ રાજ્યમાં કાયદો અને વ્યવસ્થાના સંબંધમાં રાજ્યપાલની વિશેષ જવાબદારી હોવી હવે જરૂરી નથી, તો તેઓ, હુકમ દ્વારા, નિર્દેશ આપી શકશે કે, હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તે તારીખથી, રાજ્યપાલની આવી જવાબદારી રહેશે નહીં;

(ખ) અરુણાચલ પ્રદેશ રાજ્યની વિધાનસભા ઓછામાં ઓછા ત્રીસ સભ્યોની બનેલી રહેશે.]

[1][**371ઝ. ગોવા રાજ્ય સંબંધિત વિશેષ જોગવાઈ**—આ સંવિધાનમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં, ગોવા રાજ્યની વિધાનસભા ઓછામાં ઓછા ત્રીસ સભ્યોની બનેલી રહેશે.]

[2][**371ઞ. કર્ણાટક રાજ્ય સંબંધી વિશેષ જોગવાઈઓ**—(1) રાષ્ટ્રપતિ, કર્ણાટક રાજ્ય અંગે કરેલા હુકમથી, નીચેની બાબતો માટે રાજ્યપાલની કોઈ વિશેષ જવાબદારી માટે જોગવાઈ કરી શકશે—

(ક) હૈદરાબાદ—કર્ણાટક વિસ્તાર માટે વિકાસ બોર્ડના કામકાજનો અહેવાલ દર વર્ષે રાજ્યની વિધાનસભા સમક્ષ મૂકવામાં આવે તેવી જોગવાઈ;

(ખ) સમગ્ર રાજ્યની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને, સદરહુ પ્રદેશના વિકાસ ખર્ચ માટે નાણાંની ન્યાયી ફાળવણી; અને

(ગ) સમગ્ર રાજ્યની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને, આ પ્રદેશના લોકો માટે જાહેર નોકરીની બાબતમાં અને શિક્ષણ અને વ્યવસાયિક તાલીમની બાબતમાં ન્યાયી તકો અને સવલતો.

(2) ખંડ (1)ના પેટાખંડ (ગ)થી કરવામાં આવેલા હુકમમાં, નીચેની બાબતો માટે જોગવાઈ કરી શકાશે—

(ક) હૈદરાબાદ-કર્ણાટક પ્રદેશમાંની શૈક્ષણિક અને વ્યવસાયિક તાલીમ સંસ્થાઓમાં, જન્મથી અથવા વસવાટથી તે પ્રદેશના હોય તેવા વિદ્યાર્થીઓ માટે અમુક પ્રમાણમાં બેઠકો અનામત રાખવી; અને

---

[1] સંવિધાન (છપ્પનમો સુધારો) અધિનિયમ, 1987ની કલમ 2થી આ અનુચ્છેદ 371ઝ ઉમેર્યો છે (તારીખ 30–5–1987થી અમલી).

[2] સંવિધાન (અઠાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ 2012, કલમ 2થી આ અનુચ્છેદ 371ઞ દ્વારા દાખલ કરેલ છે (તારીખ 1–10–2013થી અમલી).

(ખ) હૈદરાબાદ-કર્ણાટક પ્રદેશમાં, રાજ્ય સરકાર હેઠળની અને રાજ્ય સરકારના નિયંત્રણ હેઠળના કોઈપણ મંડળ અથવા સંગઠનમાંની જગ્યાઓ અથવા જગ્યાઓના વર્ગોને ઓળખી કાઢવા બાબતે, અને આવી જગ્યાઓનું અમુક પ્રમાણ, જેઓ જન્મથી અથવા વસવાટથી તે પ્રદેશના હોય, તેવી વ્યક્તિઓ માટે અનામત રાખવા બાબતે.]

372. વિદ્યમાન કાયદા અમલમાં ચાલુ રાખવા બાબત અને તેનો અમલ કરવા બાબત—(1) અનુચ્છેદ 395માં ઉલ્લેખેલા અધિનિયમો આ સંવિધાન દ્વારા રદ થયા હોવા છતાં, પરંતુ આ સંવિધાનની અન્ય જોગવાઈઓને અધીન, આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં અમલમાં હોય તેવા તમામ કાયદા, સક્ષમ વિધાનસભા અથવા અન્ય સક્ષમ સત્તામંડળ દ્વારા તેમાં ફેરફાર કરવામાં, તે રદ કરવામાં કે સુધારવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, તે રાજ્યક્ષેત્રમાં અમલમાં ચાલુ રહેશે.

(2) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં અમલમાં હોય તેવા કોઈપણ કાયદાની જોગવાઈઓને, આ સંવિધાનની જોગવાઈઓ સાથે સુસંગત બનાવવાના હેતુ માટે, રાષ્ટ્રપતિ, હુકમ દ્વારા,* એવા કાયદામાં પોતાને જરૂરી અથવા ઈષ્ટ જણાય તેવા અનુકૂલનો અને ફેરફારો, તે કાયદો રદ કરીને અથવા તેમાં સુધારો કરીને કરી શકશે, અને તે હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તે તારીખથી, તે કાયદો, એ રીતે કરેલા અમલનો અથવા ફેરફારોને અધીન અસરકર્તા થશે, તેવી જોગવાઈ કરી શકશે, અને એવા કોઈ અમલ અથવા ફેરફાર સામે કોઈ ન્યાયાલયમાં પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરી શકાશે નહીં.

(3) ખંડ (2)માંના કોઈપણ ઉલ્લેખથી—

(ક) આ સંવિધાનના આરંભથી [1][ત્રણ વર્ષ] પૂરા થયા પછી, કોઈ કાયદામાં કોઈ અમલ અથવા ફેરફાર કરવા માટે રાષ્ટ્રપતિને સત્તા આપે છે, તેવું ગણાશે નહીં; અથવા

(ખ) સદરહુ ખંડ હેઠળ રાષ્ટ્રપતિએ અમલી કરેલા કે ફેરફાર કરેલા કોઈ કાયદાને રદ કરવાથી અથવા તેમાં સુધારો કરવાથી, કોઈ સક્ષમ વિધાનસભાને અથવા અન્ય સક્ષમ સત્તામંડળને અટકાવે છે, તેવું ગણાશે નહીં.

---

* જુઓ 26 જાન્યુઆરી, 1950નો કાયદાઓનું અનુકૂલન આદેશ, 1950, ભારતનું રાજપત્ર, અસાધારણ, પાના 449; જે તારીખ 5 જૂન, 1950ના જાહેરનામા ક્રમાંક એસ.આર.ઓ. 115, ભારતનું રાજપત્ર, અસાધારણ, ભાગ II, વિભાગ 3, પાના 51, તારીખ 4 નવેમ્બર, 1950ના જાહેરનામા ક્રમાંક એસ.આર.ઓ. 870, ભારતનું રાજપત્ર, અસાધારણ, ભાગ II, વિભાગ 3, પાના 903, તારીખ 4 એપ્રિલ, 1951ના જાહેરનામા ક્રમાંક એસ.આર.ઓ. 508, ભારતનું રાજપત્ર, અસાધારણ, ભાગ II, વિભાગ 3, પાના 287, તારીખ 2 જુલાઈ, 1952ના જાહેરનામા ક્રમાંક એસ.આર.ઓ. 1140બી, ભારતનું રાજપત્ર, અસાધારણ, ભાગ II, વિભાગ 3, પાના 616/1 દ્વારા સુધારવામાં આવ્યા મુજબ; અને 20 નવેમ્બર, 1952નો ત્રાવણકોર-કોચીન જમીન સંપાદન કાયદા અનુકૂલન આદેશ, ભારતનું રાજપત્ર, અસાધારણ, ભાગ II, વિભાગ 3, પાના 923.

[1] સંવિધાન (પહેલો સુધારો) અધિનિયમ, 1951ની કલમ 12થી "બે વર્ષ" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 18–6–1951થી અમલી).

સ્પષ્ટીકરણ I—આ ખંડમાં "અમલમાં હોય એવો કાયદો" એ શબ્દોમાં, આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં કોઈ વિધાનસભાએ પસાર કરેલા અથવા બીજા સત્તા ધરાવતા અધિકારીએ કરેલા અને અગાઉ રદ ન ઘડેલા કાયદાનો સમાવેશ થશે. પછી ભલે તે કાયદો અથવા તેના કોઈ ભાગ તે સમયે બધા અથવા અમુક વિસ્તારોમાં અમલમાં ન હોય.

સ્પષ્ટીકરણ II—ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં કોઈ વિધાનસભાએ પસાર કરેલો અથવા બીજા સત્તા ધરાવતા અધિકારીએ કરેલો કોઈ કાયદો, જેની આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં તેમજ તેની બાહર પણ અસર હતી, તે કાયદાની રાજ્યક્ષેત્ર બાહરની અસર, ઉપર જણાવ્યા મુજબના અમલ અને સુધારા-વધારાને અધીન ચાલુ રહેશે.

સ્પષ્ટીકરણ III—આ અનુચ્છેદમાંના કોઈપણ ઉલ્લેખનો અર્થ, કોઈ કામચલાઉ કાયદાને, તેના અંત માટે નક્કી કરેલી તારીખ પછી, અથવા આ સંવિધાન અમલમાં આવ્યું ન હોત અને તે કાયદાનો જે તારીખે અંત આવ્યો હોત તે તારીખ પછી, તે અમલમાં ચાલુ રાખે છે, તેવો કાયદા ઘડવામાં આવશે નહીં.

સ્પષ્ટીકરણ IV—વસવાટથી કોઈ પ્રાંતના રાજ્યપાલે, ભારત સરકાર અધિનિયમ, 1935ની કલમ 88 હેઠળ બાહર પાડેલો અને આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં અમલમાં હોય તેવો કોઈ વટહુકમ, જે તે રાજ્યના રાજ્યપાલે વહેલો પાછો ખેંચી લીધો ન હોય તો, અનુચ્છેદ 382ના ખંડ (1) હેઠળ કાર્ય કરતી તે રાજ્યની વિધાનસભાની, એવા આરંભ પછીની પહેલી બેઠકથી છ અઠવાડિયા પૂરા થયે, અમલમાં રહેતો બંધ થશે, અને આ અનુચ્છેદમાંના કોઈપણ ઉલ્લેખનો અર્થ, સદરહુ મુદત પછી એવો કોઈ વટહુકમ અમલમાં ચાલુ રાખે છે, તેવો કરવામાં આવશે નહીં

[1][**372ક. કાયદાનો અમલ કરવાની રાષ્ટ્રપતિની સત્તા**—(1) સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ના આરંભની તરત પહેલાં, ભારતમાં અથવા તેના કોઈ ભાગમાં અમલમાં હોય તેવા કાયદાની જોગવાઈઓને, તે અધિનિયમથી સુધાર્યા મુજબના આ સંવિધાનની જોગવાઈઓ સાથે સુસંગત બનાવવાના હેતુ માટે, રાષ્ટ્રપતિ, સન 1957ના નવેમ્બર મહિનાની 1લી તારીખ પહેલાં કરેલા હુકમ દ્વારા*, એવા કાયદામાં જરૂરી અથવા ઈષ્ટ હોય તેવા અમલ અને ફેરફારો, તે કાયદો રદ કરીને અથવા તેમાં સુધારો કરીને કરી શકશે, અને તે હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તે તારીખથી, તે કાયદો, એ રીતે કરેલા અમલ અને ફેરફારોને અધીન અસરકર્તા થશે, તેવી જોગવાઈ કરી શકશે, અને એવા કોઈ અમલ અથવા ફેરફાર સામે કોઈ ન્યાયાલયમાં પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરી શકાશે નહીં.

(2) ખંડ (1)માંના કોઈપણ ઉલ્લેખનો અર્થ, સદરહુ ખંડ હેઠળ રાષ્ટ્રપતિએ અમલ કરેલા કે ફેરફાર કરેલા કોઈ કાયદાને રદ કરવાથી અથવા તેમાં સુધારો કરવાથી, કોઈ સક્ષમ વિધાનસભાને અથવા અન્ય સક્ષમ સત્તામંડળને અટકાવે છે, તેવો કરવામાં આવશે નહીં.]

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 23થી આ અનુચ્છેદ ઉમેર્યો છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).

* *જુઓ* સન 1956 અને સન 1957ના કાયદાઓના અનુકૂલન આદેશો.

373. અમુક સંજોગોમાં આગોતરી અટકાયત હેઠળની વ્યક્તિઓ અંગે હુકમ કરવાની રાષ્ટ્રપતિની સત્તા—અનુચ્છેદ 22ના ખંડ (7) હેઠળ સંસદ જોગવાઈ કરે ત્યાં સુધી, અથવા આ સંવિધાનના આરંભથી એક વર્ષની મુદત પૂરી થાય ત્યાં સુધી, એ બેમાંથી જે વહેલું હોય ત્યાં સુધી, સદરહુ અનુચ્છેદ એવી રીતે અસરકર્તા થશે જાણે તેના ખંડો (4) અને (7)માં સંસદના કોઈ ઉલ્લેખને બદલે રાષ્ટ્રપતિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હોય અને તે ખંડોમાં સંસદે કરેલા કોઈ કાયદાના ઉલ્લેખને બદલે રાષ્ટ્રપતિએ કરેલા હુકમનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હોય.

374. ફેડરલ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશો અને ફેડરલ ન્યાયાલયમાં અથવા *હિઝ મેજેસ્ટી ઈન કાઉન્સિલ* સમક્ષ બાકી રહેલી કાર્યવાહી વિશે જોગવાઈઓ—(1) આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં હોદ્દો ધરાવતા ફેડરલ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશો, સિવાય કે તેમણે અન્યથા પસંદગી કરી હોય, એવા આરંભે સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશો બનશે અને તેમ થયે, અનુચ્છેદ 125ના હેઠળ સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશો અંગે કરેલી જોગવાઈ પ્રમાણે પગાર અને ભથ્થાં અને રજા અને પેન્શન અંગેના એવા અધિકાર મેળવવા માટેનો તેમનો અધિકાર થશે.

(2) આ સંવિધાનના આરંભે ફેડરલ ન્યાયાલયમાં પડતર રહેલા તમામ દીવાની કે ફોજદારી દાવા, અપીલો અને કાર્યવાહી, સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયમાં તબદીલ થયેલા ગણાશે, અને સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયને તેની સુનાવણી કરીને તેનો નિર્ણય કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર રહેશે, અને આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં ફેડરલ ન્યાયાલયે આપેલા ચુકાદા અથવા કરેલા હુકમોને, સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયે જ તે આપ્યા અને કર્યા હોય, તેવો જ પ્રભાવ અને અસર રહેશે.

(3) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રની અંદરના કોઈ ન્યાયાલયના કોઈ ચુકાદા, હુકમનામા અથવા હુકમ ઉપરની કે તેના અંગેની અપીલો અને અરજીઓનો નિકાલ કરવા માટે *હિઝ મેજેસ્ટી ઈન કાઉન્સિલ*ના અધિકારક્ષેત્રના ઉપયોગને કાયદાથી અધિકૃત કર્યો હોય, તેટલે અંશે તેને આ સંવિધાનનો કોઈપણ ઉલ્લેખ ગેરકાયદે ઠરાવે છે, તેમ ગણાશે નહીં, અને આ સંવિધાનના આરંભ પછી, એવી કોઈ અપીલ અથવા અરજી ઉપર કરેલો *હિઝ મેજેસ્ટી ઈન કાઉન્સિલ*નો કોઈ હુકમ, આ સંવિધાનથી સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયને અપાયેલા અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરતાં એવા ન્યાયાલયે કરેલો હુકમ અથવા હુકમનામું હોય તેમ, તમામ હેતુઓ માટે અસરકર્તા થશે.

(4) આ સંવિધાનના આરંભે અને એવા આરંભથી, પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા કોઈ રાજ્યમાં પ્રિવી કાઉન્સિલ તરીકે કાર્ય કરતા સત્તામંડળની, તે રાજ્યની અંદરના કોઈ ન્યાયાલયના કોઈ ચુકાદા, હુકમનામા અથવા હુકમ ઉપરની કે તે અંગેની અપીલો અને અરજીઓ સ્વીકારવાની અને તેનો નિકાલ કરવાના અધિકારક્ષેત્રનો અંત આવશે, અને એવા આરંભે સદરહુ સત્તામંડળ સમક્ષ નિકાલ-બાકી રહી હોય તેવી તમામ અપીલો અને બીજી કાર્યવાહી સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયને તબદીલ કરવામાં આવશે અને તે તેનો નિકાલ કરશે.

(5) આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓને અમલમાં લાવવા માટે સંસદ, કાયદા દ્વારા વધુ જોગવાઈ કરી શકશે.

375. આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન, ન્યાયાલયોએ, સત્તાધિકારીઓએ અને અધિકારીઓએ કાર્ય કરવાનું ચાલુ રાખવા બાબત—ભારતના સમગ્ર રાજ્યક્ષેત્રમાં દીવાની, ફોજદારી અને મહેસૂલી અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતા તમામ ન્યાયાલયો, અને તમામ ન્યાયિક, કારોબારી અને દફતરી સત્તામંડળો અને અધિકારીઓ, આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન, પોતપોતાનાં કાર્યો બજાવવાનું ચાલુ રાખશે.

376. ઉચ્ચ ન્યાયાલયોના ન્યાયાધીશો વિશે જોગવાઇઓ—(1) અનુચ્છેદ 217ના ખંડ (2)માં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં, આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં કોઈ પ્રાંતના ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં હોદ્દો ધરાવતા ન્યાયાધીશો, તેમણે અન્યથા પસંદગી કરી ન હોય તો, એવા આરંભે જે તે રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશો બનશે, અને તેમ થયે, અનુચ્છેદ 221 હેઠળ તેવા ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોના સંબંધમાં કરવામાં આવેલી જોગવાઈ મુજબ, પગાર અને ભથ્થાં અને રજા અને પેન્શન અંગેના અધિકાર મેળવવા માટે તેઓ અધિકારી થશે. [1][એવા કોઈ ન્યાયાધીશ, ભારતના નાગરિક ન હોય તે છતાં, એવા ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયાધીશ તરીકે અથવા બીજા કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયાધીશ અથવા અન્ય ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક માટે પાત્ર ગણાશે.]

(2) આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં, પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા કોઈ રાજ્યને જે તે રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં હોદ્દો ધરાવતા ન્યાયાધીશો, તેમણે અન્યથા પસંદગી કરી ન હોય તો, એવા આરંભે, એ રીતે નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશો બનશે, અને અનુચ્છેદ 217ના ખંડો (1) અને (2)માં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં, પરંતુ તે અનુચ્છેદના ખંડ (1)ની જોગવાઈને અધીન, રાષ્ટ્રપતિ, હુકમ દ્વારા નક્કી કરે તેવી મુદત પૂરી થાય ત્યાં સુધી, તેઓ હોદ્દો ધારણ કરવાનું ચાલુ રાખશે.

(3) આ અનુચ્છેદમાં "ન્યાયાધીશ" એ શબ્દપ્રયોગમાં, કોઈ કાર્યકારી અથવા વધારાના ન્યાયાધીશનો સમાવેશ થતો નથી.

377. ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષક વિશે જોગવાઇઓ—આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં હોદ્દો ધરાવતા ભારતના મહાલેખાપરીક્ષક, તેમણે અન્યથા પસંદગી કરી ન હોય તો, એવા આરંભે ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખાપરીક્ષક બનશે અને તેમ થયે, અનુચ્છેદ 148ના ખંડ (3) હેઠળ ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષક અંગે કરેલી જોગવાઈ મુજબ, પગાર અને ગેરહાજરીની રજા અને પેન્શન અંગેના એવા અધિકાર મેળવવા માટે તેઓ અધિકારપાત્ર થશે, અને એવા આરંભની તરત પહેલાં, તેમને જે જોગવાઈઓ લાગુ પડતી હતી તે હેઠળ નક્કી કર્યા મુજબની પોતાના હોદ્દાની મુદત પૂરી થાય ત્યાં સુધી, તેઓ હોદ્દો ધારણ કરવાનું ચાલુ રાખવા માટે અધિકારપાત્ર થશે.

---

[1] સંવિધાન (પહેલો સુધારો) અધિનિયમ, 1951ની કલમ 13થી આ ઉલ્લેખ ઉમેર્યો છે (તારીખ 18–6 –1951થી અમલી).

378. લોકસેવા આયોગ વિશે જોગવાઈઓ—(1) આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં ઇન્ડિયન ડોમિનિયનના/લોકસેવા આયોગમાં હોદ્દો ધરાવતા સભ્યો, તેમણે અન્યથા પસંદગી કરી ન હોય તો, એવા આરંભે સંઘ લોકસેવા આયોગના સભ્યો બનશે અને અનુચ્છેદ 316ના ખંડો (1) અને (2)માં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં, પરંતુ તે અનુચ્છેદના ખંડ (2)ની જોગવાઈને અધીન, એવા આરંભની તરત પહેલાં એવા સભ્યોને જે નિયમો લાગુ પડતા હતા તે હેઠળ નક્કી કર્યા મુજબની પોતાના હોદ્દાની મુદત પૂરી થાય ત્યાં સુધી, તેઓ હોદ્દો ધારણ કરવાનું ચાલુ રાખશે.

(2) આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં કોઈ પ્રાંતના લોકસેવા આયોગમાં અથવા પ્રાંતોના કોઈ જૂથની જરૂરિયાતો પૂરી પાડતા લોકસેવા આયોગમાં હોદ્દો ધરાવતા સભ્યો, તેમણે અન્યથા પસંદગી કરી ન હોય તો, એવા આરંભે, જે હોય તે, જે તે રાજ્યના લોકસેવા આયોગના સભ્યો અથવા જે તે રાજ્યોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડતા સંયુક્ત રાજ્ય લોકસેવા આયોગના સભ્યો બનશે, અને અનુચ્છેદ 316ના ખંડો (1) અને (2)માં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં, પરંતુ તે અનુચ્છેદના ખંડ (2)ની જોગવાઈને અધીન, એવા આરંભની તરત પહેલાં એવા સભ્યોને જે નિયમો લાગુ પડતા હતા તે હેઠળ નક્કી કર્યા મુજબની પોતાના હોદ્દાની મુદત પૂરી થાય ત્યાં સુધી, તેઓ હોદ્દો ધારણ કરવાનું ચાલુ રાખશે.

[1][**378ક. આંધ્રપ્રદેશની વિધાનસભાની મુદત અંગે વિશેષ જોગવાઈ**—અનુચ્છેદ 172માં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં, રાજ્ય પુનર્રચના અધિનિયમ, 1956ની કલમો 28 અને 29ની જોગવાઈઓ હેઠળ રચાયેલી આંધ્રપ્રદેશ રાજ્યની વિધાનસભા, જો તેનું વહેલું વિસર્જન કરવામાં ન આવે તો, સદરહુ કલમ 29માં ઉલ્લેખેલી તારીખથી પાંચ વર્ષની મુદત સુધી ચાલુ રહેશે અને તેથી વધુ નહીં; અને સદરહુ મુદત પૂરી થયે તે વિધાનસભાનું વિસર્જન થશે.]

379. *[કામચલાઉ સંસદ તથા તેના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ વિશે ખાસ જોગવાઈઓ]—સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિ દ્વારા કમી કર્યા છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).*

380. *[રાષ્ટ્રપતિ વિશે ખાસ જોગવાઈ]—સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી કમી કર્યા છે (તારીખ 1–1–1956થી અમલી).*

381. *[રાષ્ટ્રપતિનું મંત્રીમંડળ]—સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી કમી કર્યા છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).*

382. *[પહેલી અનુસૂચિના ભાગ કના રાજ્યોના કામચલાઉ વિધાનસભા વિશે ખાસ જોગવાઈઓ]—સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી કમી કર્યા છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).*

383. *[પ્રાંતોના રાજ્યપાલો વિશે ખાસ જોગવાઈ]—સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી કમી કર્યા છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).*

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 24થી અનુચ્છેદ 378ક દાખલ કરેલ છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).

384. *[રાજ્યપાલોનું મંત્રીમંડળ]—સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી કમી કર્યા છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).*

385. *[પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ખના રાજ્યોની કામચલાઉ વિધાનસભાઓ વિશે ખાસ જોગવાઈ]—સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી કમી કર્યા છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).*

386. *[પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ખના રાજ્યોની મંત્રી પરિષદ]—સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી કમી કર્યા છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).*

387. *[અમુક ચૂંટણીઓના હેતુઓ માટે વસ્તી નિર્ધારણ માટે ખાસ જોગવાઈ]—સંવિધાન (સાતમા સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી કમી કર્યા છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).*

388. *[કામચલાઉ સંસદ અને રાજ્યોની કામચલાઉ વિધાનસભાઓમાં પ્રાસંગિક ખાલી જગ્યાઓ ભરવા માટે ખાસ જોગવાઈ]—સંવિધાન (સાતમો સુધારા) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી કમી કર્યા છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).*

389. *[ડોમિનિયન વિધાનસભા તથા પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યોની વિધાનસભાઓમાં બાકી રહેલા વિધેયક માટે ખાસ જોગવાઈ]—સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી કમી કર્યા છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).*

390. *[સંવિધાનના અમલ અને 31મી માર્ચ 1950 વચ્ચે પ્રાપ્ત થયેલા કે એકત્ર કરેલા નાણાં અથવા ખર્ચ માટે ખાસ જોગવાઈ]—સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી કમી કર્યા છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).*

391. *[અમુક આકસ્મિક પરિસ્થિતિઓમાં પહેલી અને ચોથી અનુસૂચિમાં સુધારો કરવાની રાષ્ટ્રપતિની સત્તા]—સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી કમી કર્યા છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).*

392. મુશ્કેલી નિવારવા માટે રાષ્ટ્રપતિની સત્તા—(1) રાષ્ટ્રપતિ, કોઈપણ મુશ્કેલીઓ નિવારણ હેતુ માટે, અને ખાસ કરીને ભારત સરકાર અધિનિયમ, 1935ની જોગવાઈઓમાંથી આ સંવિધાનની જોગવાઈઓમાં થતા સંક્રમણ સંબંધમાં, હુકમ દ્વારા, નિર્દેશ આપી શકશે કે, તે હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તે મુદત દરમિયાન, આ સંવિધાન, પોતાને જરૂરી અથવા ઈષ્ટ જણાય તેવા, ફેરફાર, ઉમેરો અથવા લોપ દ્વારા કરાયેલા અમલને અધીન અસરકર્તા થશે:

પરંતુ ભાગ Vના પ્રકરણ II હેઠળ વિધિસર રચાયેલી સંસદની પ્રથમ બેઠક પછી એવો કોઈ હુકમ કરી શકાશે નહીં.

(2) ખંડ (1) હેઠળ કરેલો દરેક હુકમ સંસદ સમક્ષ મૂકવો જોઈશે.

(3) આ અનુચ્છેદ દ્વારા, અનુચ્છેદ 324 દ્વારા, અનુચ્છેદ 367ના ખંડ (3) દ્વારા અને અનુચ્છેદ 391 દ્વારા રાષ્ટ્રપતિને આપવામાં આવેલી સત્તાઓ, આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં, ઇન્ડિયન ડોમિનિયનના ગવર્નર જનરલ દ્વારા વાપરી શકાશે.

ભાગ XXII

ટૂંકું શીર્ષક, આરંભ, [1]હિન્દીમાં અધિકૃત પાઠ અને રદ કરવા બાબત

393. ટૂંકું શીર્ષક—આ સંવિધાન ભારતનું સંવિધાન કહેવાશે.

394. આરંભ—આ અનુચ્છેદ અને અનુચ્છેદ 5, 6, 7, 8, 9, 60, 324, 366, 367, 379, 380, 388, 391, 392 અને 393 તરત અમલમાં આવશે અને આ સંવિધાનની અન્ય જોગવાઈઓ, સન 1950ના જાન્યુઆરી મહિનાની છવ્વીસમી તારીખે અમલમાં આવશે, જે દિવસનો આ સંવિધાનમાં, આ સંવિધાનના આરંભ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

[2][**394ક. હિન્દી ભાષામાં અધિકૃત પાઠ બાબત**—(1) રાષ્ટ્રપતિ તેમના સત્તાધિકાર હેઠળ—

(ક) આ સંવિધાનનું હિન્દીમાં ભાષાંતર, જેના પર સંવિધાન સભાના સભ્યોએ હસ્તાક્ષર કર્યા હોય, અને હિન્દી ભાષામાં કેન્દ્રીય અધિનિયમોના અધિકૃત ગ્રંથોમાં સ્વીકારવામાં આવેલી ભાષા, શૈલી અને પરિભાષાને અનુરૂપ આવશ્યક હોય તેવા સુધારા સાથેનું, અને આવા પ્રકાશન પહેલાં કરવામાં આવેલા આ સંવિધાનના તમામ સુધારાઓને સમાવિષ્ટ કરતું ભાષાંતર; અને

(ખ) અંગ્રેજી ભાષામાં કરવામાં આવેલા આ સંવિધાનના દરેક સુધારાનું હિન્દીમાં ભાષાંતર, પ્રકાશિત કરાવશે.

(2) ખંડ (1) હેઠળ પ્રકાશિત કરવામાં આવેલા આ સંવિધાનના અને તેના દરેક સુધારાના ભાષાંતરનો અર્થ મૂળ લખાણ મુજબનો જ છે એવું અર્થઘટન કરવામાં આવશે અને જો તેમ કરવામાં કોઈ મુશ્કેલી ઊભી થાય, તો રાષ્ટ્રપતિ તેમાં યોગ્ય રીતે સુધારો કરાવશે

(3) આ અનુચ્છેદ હેઠળ પ્રકાશિત કરવામાં આવેલા આ સંવિધાનના દરેક સુધારાનું ભાષાંતર, તમામ હેતુઓ માટે, હિન્દી ભાષામાં તેનો અધિકૃત પાઠ ગણવામાં આવશે.]

395. રદ કરવા બાબત—ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય અધિનિયમ, 1947 અને ભારત સરકાર અધિનિયમ, 1935 સાથેના અને તે પછીના અધિનિયમોમાં સુધારો કરતા કે પૂરક બનતા તમામ અધિનિયમ, સિવાય કે પ્રિવી કાઉન્સિલ અધિકારક્ષેત્ર નાબૂદી અધિનિયમ, 1949, આથી રદ કરવામાં આવે છે.

[1] સંવિધાન (અઠ્ઠાવનમો સુધારો) અધિનિયમ, 1987ની કલમ 2થી આ ઉલ્લેખ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 9-12-1987થી અમલી).
[2] સંવિધાન (અઠ્ઠાવનમો સુધારો) અધિનિયમ, 1987ની કલમ 3થી અનુચ્છેદ 394ક આ ઉલ્લેખ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 9-12-1987થી અમલી).

[1][પહેલી અનુસૂચિ
[અનુચ્છેદો 1 અને 4]

I. રાજ્યો

નામ	*રાજ્યક્ષેત્રો*
1. આંધ્રપ્રદેશ	[2][આંધ્ર રાજ્ય અધિનિયમ, 1953ની કલમ 3ની પેટા-કલમ (1)માં, રાજ્ય પુનર્રચના અધિનિયમ, 1956ની કલમ 3ની પેટા-કલમ (1)માં, આંધ્રપ્રદેશ અને મદ્રાસ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, 1959ની પહેલી અનુસૂચિમાં અને આંધ્રપ્રદેશ અને મૈસૂર (રાજ્યક્ષેત્ર તબદીલી) અધિનિયમ, 1968ની અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો, પરંતુ આંધ્રપ્રદેશ અને મદ્રાસ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, 1959ની બીજી અનુસૂચિમાં [3][તથા આંધ્રપ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, 2014ની કલમ 3માં] નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો સિવાયના.]
2. આસામ	આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં આસામ પ્રાંત, ખાસી રાજ્યો અને આસામ આદિજાતિ વિસ્તારોમાં આવેલા હતા તે રાજ્યક્ષેત્રો, પણ આસામ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, 1951ની અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો [4][અને નાગાલેન્ડ રાજ્ય અધિનિયમ, 1962ની કલમ 3ની પેટા-કલમ (1)માં નિર્દિષ્ટ કરેલ રાજ્યક્ષેત્રો] અને [5][ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) – અધિનિયમ, 1971ની કલમો 5, 6 અને 7માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો સિવાયના. [6][અને તે રાજ્યક્ષેત્ર પણ આના અંતર્ગત નથી આવતા] જે સંવિધાન (નવમો સુધારો) અધિનિયમ 1960 કલમ 3ના ખંડ (ક)માં ગમે તે સમાવિષ્ટ હોય તેમ છતાં જ્યાં સુધી એમનો સંબંધ સંવિધાનના (એકસોમો સુધારો) અધિનિયમ, 2015ની બીજી અનુસૂચિના ભાગ Iમાં ઉલ્લેખેલ રાજ્યક્ષેત્રો સાથે છે, સંવિધાન (એકસોમો સુધારો) અધિનિયમ 2015ની બીજી અનુસૂચિના ભાગ Iમાં સમાવિષ્ટ છે.]

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 2થી મૂળ અનુસૂચિને સ્થાને આ અનુસૂચિ મૂકી છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).

[2] આંધ્રપ્રદેશ અને મૈસુર (રાજ્યક્ષેત્ર તબદીલી) અધિનિયમ, 1968 (1968ના 36)ની કલમ 4થી અગાઉની નોંધને સ્થાને આ નોંધ મૂકી છે (તારીખ 1–10–1968થી અમલી).

[3] આંધ્રપ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, 2014 (2014ના 6)ની કલમ 10 દ્વારા ઉમેરેલ છે (તારીખ 2–4–2014થી અમલી).

[4]નાગાલેન્ડ રાજ્ય અધિનિયમ, 1962 (1962ના 27)ની કલમ 4થી આ ઉલ્લેખ ઉમેર્યો છે (તારીખ 1–12–1963થી અમલી).

[5] ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 9થી આ ઉલ્લેખ ઉમેર્યો છે (તારીખ 21–1–1972થી અમલી).

[6] સંવિધાન (એકસોમો સુધારો) અધિનિયમ 2015ની કલમ 3 દ્વારા ઉમેરેલ છે. આ અધિનિયમના પાઠ માટે પરિશિષ્ટ I જૂઓ. (તારીખ 31–7–2015થી અમલી).

નામ	*રાજ્યક્ષેત્રો*
3. બિહાર	[1][આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં બિહાર પ્રાંતમાં આવેલા હતા તે અથવા તેનો ભાગ હોય તેમ જેમનો વહીવટ થતો હતો તે રાજ્યક્ષેત્રો અને બિહાર અને ઉત્તરપ્રદેશ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, 1968ની કલમ 3ની પેટા-કલમ (1)ના ખંડ (ક)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો, પણ બિહાર અને પશ્ચિમ બંગાળ (રાજ્યક્ષેત્ર તબદીલી) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 3ની પેટા-કલમ (1)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો અને પ્રથમ જણાવેલા અધિનિયમની કલમ 3ની પેટા-કલમ (1)ના ખંડ (ખ)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો [2][અને બિહાર પુનર્રચના અધિનિયમ, 2000ની કલમ 3માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો] સિવાયના.]
[3][4. ગુજરાત	મુંબઈ પુનર્રચના અધિનિયમ, 1960ની કલમ 3ની પેટા-કલમ (1)માં ઉલ્લેખેલા રાજ્યક્ષેત્રો.]
5. કેરળ	રાજ્ય પુનર્રચના અધિનિયમ, 1956ની કલમ 5ની પેટા-કલમ (1)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો.
6. મધ્ય પ્રદેશ	રાજ્ય પુનર્રચના અધિનિયમ, 1956ની કલમ 9ની પેટા-કલમ (1)માં [4][અને રાજસ્થાન અને મધ્ય પ્રદેશ (રાજ્યક્ષેત્ર તબદીલી) અધિનિયમ 1959ની પહેલી અનુસૂચિમાં] નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો. [5][પણ, મધ્ય પ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, 2000ની કલમ 3માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો સિવાયના].

[1] બિહાર અને ઉત્તર પ્રદેશ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, 1968 (1968ના 24)ની કલમ 4થી, અગાઉની નોંધને સ્થાને આ ઉલ્લેખ મૂક્યો છે (તારીખ 10–6–1970ની અમલી).

[2] બિહાર પુનર્રચના અધિનિયમ, 2000 (2000ના 30)ની કલમ 5થી આ ઉલ્લેખ ઉમેર્યો છે (તારીખ 15–11–2000થી અમલી).

[3] બોમ્બે પુનર્રચના અધિનિયમ, 1960 (1960ના 11)ની કલમ 4થી આ નોંધ મૂકી છે (તારીખ 1–5–1960થી અમલી).

[4] રાજસ્થાન અને મધ્ય પ્રદેશ (રાજ્યક્ષેત્ર તબદીલી) અધિનિયમ, 1959 (1959ના 47)ની કલમ 4થી આ ઉલ્લેખ ઉમેર્યો છે (1–10–1959થી અમલી).

[5] મધ્ય પ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, 2000 (2000ના 28)ની કલમ 5થી આ ઉલ્લેખ ઉમેર્યો છે (તારીખ 1–11–2000થી અમલી).

નામ	*રાજ્યક્ષેત્રો*
[1][7. તામિલનાડુ]	આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં મદ્રાસ પ્રાંતમાં આવેલા હતા તે અથવા તેનો ભાગ હોય તેમ જેમનો વહીવટ થતો હતો તે રાજ્યક્ષેત્રો અને રાજ્ય પુનર્રચના અધિનિયમ, 1956ની કલમ 4માં [2][અને આંધ્રપ્રદેશ અને મદ્રાસ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, 1959ની બીજી અનુસૂચિમાં] નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો, પણ આંધ્ર રાજ્ય અધિનિયમ, 1953ની કલમ 3ની પેટા-કલમ (1)માં અને કલમ 4ની પેટા-કલમ (1)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો, અને [3][રાજ્ય પુનર્રચના અધિનિયમ, 1956ની કલમ 5ની પેટા-કલમ (1) ના ખંડ (ખ), કલમ 6 અને કલમ 7ની પેટા-કલમ (1)ના ખંડ (ઘ)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો અને આંધ્રપ્રદેશ અને મદ્રાસ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, 1959ની પહેલી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો સિવાયના.]
[4][8. મહારાષ્ટ્ર	રાજ્ય પુનર્રચના અધિનિયમ, 1956ની કલમ 8ની પેટા-કલમ (1)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો, પણ મુંબઈ પુનર્રચના અધિનિયમ, 1960ની કલમ 3ની પેટા-કલમ (1)માં ઉલ્લેખેલા રાજ્યક્ષેત્રો સિવાયના.]
[5][[6][9.] કર્ણાટક]	રાજ્ય પુનર્રચના અધિનિયમ, 1956ની કલમ 7ની પેટા-કલમ (1)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો [7][પણ આંધ્રપ્રદેશ અને મૈસુર (રાજ્યક્ષેત્ર તબદીલી) અધિનિયમ, 1968ની અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો સિવાયના.]

[1] મદ્રાસ રાજ્ય (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, 1968 (1968ના 53)ની કલમ 5થી "7. મદ્રાસ"ને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 14–1-1969થી અમલી).

[2] આંધ્રપ્રદેશ અને મદ્રાસ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, 1959 (1959ના 56)ની કલમ 6થી આ ઉલ્લેખ ઉમેર્યો છે (તારીખ 1–4–1960થી અમલી).

[3] આંધ્રપ્રદેશ અને મદ્રાસ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, 1959 (1959ના 56)ની કલમ 6થી અમુક શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 1–4–1960થી અમલી).

[4] બોમ્બે પુનર્રચના અધિનિયમ, 1960 (1960ના 11)ની કલમ 4થી આ ઉલ્લેખ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 1–5–1960થી અમલી).

[5] મૈસુર રાજ્ય (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, 1973 (1973ના 31)ની કલમ 5થી "9. મૈસુર"ને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 1–11–1973થી અમલી).

[6] બોમ્બે પુનર્રચના અધિનિયમ, 1960 (1960ના 11)ની કલમ 4થી નોંધ 8થી 14 ને, નોંધ 9થી 15 તરીકે પુનઃક્રમાંકિત કરવામાં આવ્યા છે (તારીખ 1–5–1960થી અમલી).

[7] આંધ્રપ્રદેશ અને મૈસુર (રાજ્યક્ષેત્ર તબદીલી) અધિનિયમ, 1968 (1968ના 36)ની કલમ 4થી આ ઉલ્લેખ ઉમેર્યો છે (તારીખ 1–10–1968થી અમલી).

નામ	*રાજ્યક્ષેત્રો*
[1][10.] [2][ઓડિશા]	આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં ઓરિસ્સા પ્રાંતમાં આવેલા હતા તે અથવા તેનો ભાગ હોય તે રીતે જેમનો વહીવટ થતો હતો તે રાજ્યક્ષેત્રો.
[1][11.] પંજાબ	રાજ્ય પુનર્રચના અધિનિયમ, 1956ની કલમ 11માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો [3][અને સંપાદિત રાજ્યક્ષેત્ર (વિલીનીકરણ) અધિનિયમ, 1960ની પહેલી અનુસૂચિના ભાગ IIમાં ઉલ્લેખેલા રાજ્યક્ષેત્રો] [4][પણ સંવિધાન (નવમો સુધારો) અધિનિયમ, 1960ની પહેલી અનુસૂચિના ભાગ IIમાં ઉલ્લેખેલા રાજ્યક્ષેત્રો] [5][અને પંજાબ પુનર્રચના અધિનિયમ, 1966ની કલમ 3ની પેટા-કલમ (1), કલમ 4 અને કલમ 5ની પેટા-કલમ (1)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો સિવાયના.
[1][12.] રાજસ્થાન	રાજ્ય પુનર્રચના અધિનિયમ, 1956ની કલમ 10માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો [6][પણ રાજસ્થાન અને મધ્ય પ્રદેશ (રાજ્યક્ષેત્ર તબદીલી) અધિનિયમ, 1959ની પહેલી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો સિવાયના].

[1] બોમ્બે પુનર્ગઠન અધિનિયમ, 1960 (1960ના 11)ની કલમ 4થી નોંધ 8 થી 14ને નોંધ 9 થી 15 તરીકે પુનર્ક્રમાંકિત કરેલ છે (તારીખ 1–5–1960થી અમલી).

[2] ઓરિસ્સા (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, (2011ના 15)ની કલમ 6 દ્વારા "ઓરિસ્સા" એ શબ્દને બદલાવેલ છે (તારીખ 1–11–2011થી અમલી).

[3] સંપાદિત રાજ્યક્ષેત્ર (વિલીનીકરણ) અધિનિયમ, 1960 (1960ના 64)ની કલમ 4થી આ ઉલ્લેખ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 17–1–1961થી અમલી).

[4] સંવિધાન (નવમો સુધારો) અધિનિયમ, 1960ની કલમ 3થી આ ઉલ્લેખ ઉમેર્યો છે (તારીખ 17–1–1961થી અમલી).

[5] પંજાબ પુનર્રચના અધિનિયમ, 1966 (1966ના 31)ની કલમ 7થી આ ઉલ્લેખ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 1–11–1966થી અમલી).

[6] રાજસ્થાન અને મધ્ય પ્રદેશ (રાજ્યક્ષેત્ર તબદીલી) અધિનિયમ, 1959 (1959ના 47)ની કલમ 4થી આ ઉલ્લેખ ઉમેર્યો છે (તારીખ 1–10–1959થી અમલી).

નામ	*રાજ્યક્ષેત્રો*
[1][13.] ઉત્તરપ્રદેશ	[2][આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં જે રાજ્યક્ષેત્રો 'સંયુક્ત પ્રાંતો' (United Provinces) તરીકે ઓળખાતા પ્રાંતમાં સમાવિષ્ટ હતા અથવા જેનો વહીવટ તે પ્રાંતના ભાગરૂપે થતો હતો તે રાજ્યક્ષેત્રો, બિહાર અને ઉત્તર પ્રદેશ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, 1968ની કલમ 3ની પેટા–કલમ (1)ના ખંડ (ખ)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો અને હરિયાણા અને ઉત્તર પ્રદેશ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, 1979ની કલમ 4ની પેટા–કલમ (1)ના ખંડ (ખ)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો, પરંતુ બિહાર અને ઉત્તર પ્રદેશ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, 1968ની કલમ 3ની પેટા–કલમ (1)ના ખંડ (ક)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો, [3][અને ઉત્તર પ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, 2000ની કલમ 3માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો] અને હરિયાણા અને ઉત્તર પ્રદેશ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, 1979ની કલમ 4ની પેટા–કલમ (1)ના ખંડ (ક)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો સિવાયના.]
[1][14.] પશ્ચિમ બંગાળ	આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં પશ્ચિમ બંગાળ પ્રાંતમાં જે રાજ્યક્ષેત્રો સમાવિષ્ટ હતા અથવા જેનો વહીવટ તે પ્રાંતના ભાગરૂપે થતો હતો તે રાજ્યક્ષેત્રો અને ચંદ્રનગર (વિલીનીકરણ) અધિનિયમ, 1954ની કલમ 2ના ખંડ (ગ)માં વ્યાખ્યા કર્યા મુજબનું ચંદ્રનગરનું રાજ્યક્ષેત્ર અને બિહાર અને પશ્ચિમ બંગાળ (રાજ્યક્ષેત્રોની તબદીલી) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 3ની પેટા–કલમ (1)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો. [4][અને વળી, સંવિધાન (નવમો સુધારો) અધિનિયમ, 1960ની કલમ 3ના ખંડ (ગ)માં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તેમ છતાં, જ્યાં સુધી તે સંવિધાન (સોમો સુધારો) અધિનિયમ, 2015ની પહેલી અનુસૂચિના ભાગ IIIમાં ઉલ્લેખ કરાયેલા રાજ્યક્ષેત્રો અને બીજી અનુસૂચિના ભાગ IIIમાં ઉલ્લેખ કરાયેલા રાજ્યક્ષેત્રોને સંબંધ છે ત્યાં સુધી, સંવિધાન (સોમો સુધારો) અધિનિયમ, 2015ની પહેલી અનુસૂચિના ભાગ IIIમાં ઉલ્લેખ કરાયેલા રાજ્યક્ષેત્રો, પરંતુ સંવિધાન (સોમો સુધારો) અધિનિયમ, 2015ની બીજી અનુસૂચિના ભાગ IIIમાં ઉલ્લેખ કરાયેલા રાજ્યક્ષેત્રો સિવાયના.]

[1] બોમ્બે પુનર્ગઠન અધિનિયમ, 1960 (1960ના 11)ની કલમ 4થી નોંધ 8થી 14ને નોંધ 9થી 15 તરીકે પુનર્ક્રમાંકિત કરેલ છે (તારીખ 1–5–1969થી અમલી).

[2] હરિયાણા અને ઉત્તરપ્રદેશ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, 1979 (1979ના 31)ની કલમ 5થી "13. ઉત્તરપ્રદેશ"ની સામે આપેલ નોંધને બદલાવેલ છે (તારીખ 15–9–1983થી અમલી).

[3] ઉત્તરપ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, 2000 (2000ના 29)ની કલમ 5થી આ નોંધ દાખલ કરી છે (તારીખ 9–11–2000થી અમલી).

[4] સંવિધાન (એકસોમો સુધારો) અધિનિયમ 2015ની કલમ 3 દ્વારા ઉમેરેલ છે. આ અધિનિયમના પાઠ માટે પરિશિષ્ટ I જૂઓ (તારીખ 31–7–2015થી અમલી).

નામ	*રાજ્યક્ષેત્રો*
[1][[2][**	* * *]]
[3][[4][15.] નાગાલેન્ડ	નાગાલેન્ડ રાજ્ય અધિનિયમ, 1962ની કલમ 3ની પેટા-કલમ (1)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો.]
[3][[5][16.] હરિયાણા	[6][પંજાબ પુનર્રચના અધિનિયમ, 1966ની કલમ 3ની પેટા-કલમ (1)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રોને હરિયાણા અને ઉત્તરપ્રદેશ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, 1979ની કલમ 4ની પેટા-કલમ (1)ના ખંડ (ક)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા પણ તે અધિનિયમની કલમ 4ની પેટા-કલમ (1)ના ખંડ (ક)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો સિવાયના રાજ્યક્ષેત્રો.]]
[3][[7][17.] હિમાચલ પ્રદેશ	આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં જે રાજ્યક્ષેત્રોનો વહીવટ હિમાચલ પ્રદેશ અને વિલાસપુર, એ નામના ચીફ કમિશનરના પ્રાંતો હોય તે રીતે થતો હતો તે રાજ્યક્ષેત્રો અને પંજાબ પુનર્રચના અધિનિયમ, 1966ની કલમ 5ની પેટા-કલમ (1)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો.]
[3][[8][18.] મણિપુર	આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં જેનો વહીવટ મણિપુર નામનો ચીફ કમિશનરનો પ્રાંત હોય તે રીતે થતો હતો તે રાજ્યક્ષેત્ર.]

[1] ** જમ્મુ અને કાશ્મીર પુનર્રચના અધિનિયમ, 2019 (2019ના 34)ની કલમ 6 દ્વારા જમ્મુ અને કાશ્મીર સંબંધિત નોંધ 15ને કાઢીનાખેલ છે (તારીખ 31–10–2019થી અમલી).

[2] બોમ્બે પુનર્ગઠન અધિનિયમ, 1960 (1960ના 11)ની કલમ 4થી નોંધ 8થી 14ને નોંધ 9થી 15 તરીકે પુનર્ક્રમાંકિત કરેલ છે (તારીખ 1–5–1960થી અમલી).

[3] જમ્મુ અને કાશ્મીર પુનર્રચના અધિનિયમ, 2019(2019ના 34)ની કલમ 6 દ્વારા નોંધ 16થી 29ને નોંધ 15થી 28 તરીકે પુનર્ક્રમાંકિત કરેલ છે (તારીખ 31–10–2019થી અમલી).

[4] નાગાલેન્ડ રાજ્ય અધિનિયમ, 1962 (1962ના 27)ની કલમ 4થી આ ઉલ્લેખ ઉમેર્યો છે (તારીખ 1–12–1963થી અમલી).

[5] પંજાબ પુનર્રચના અધિનિયમ, 1966 (1966ના 31)ની કલમ 7 દ્વારા આ નોંધ ઉમેરી છે (તારીખ 1–11–1966થી અમલી) અને ત્યારબાદ હરિયાણા અને ઉત્તર પ્રદેશ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, 1979 (1979ના 31)ની કલમ 5 દ્વારા તેમા ઉમેરેલ નોંધને સુધારેલ છે (તારીખ 15–9–1983થી અમલી).

[6] હરિયાણા અને ઉત્તર પ્રદેશ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, 1979 (1979ના 31)ની કલમ 5થી "17. હરિયાણા"ની સામે આપેલ નોંધને બદલાવેલ છે (તારીખ 15–9–1983થી અમલી).

[7] હિમાચલ પ્રદેશ રાજ્ય અધિનિયમ, 1970 (1970ના 53)ની કલમ 4થી આ નોંધ ઉમેરી છે (તારીખ 25–1–1971થી અમલી).

[8] ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 9થી આ ઉલ્લેખ ઉમેર્યો છે (તારીખ 21–1–1972થી અમલી).

નામ	*રાજ્યક્ષેત્રો*
[1][19.] ત્રિપુરા	આ સંવિધાનના આરંભથી તરત પહેલાં જેનો વહીવટ ત્રિપુરા નામનો ચીફ કમિશનરનો પ્રાંત હોય એ રીતે થતો હોય એ રાજ્યક્ષેત્ર [2][અને એ રાજ્યક્ષેત્ર જે સંવિધાન (નવમો સુધારો) અધિનિયમ 1960 કલમ 3 ખંડ ઘમાં સમાવિષ્ટ હોય તેમ છતાં સંવિધાનના (એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ, 2015ની પહેલી અનુસૂચિના ભાગ IIમાં ઉલ્લેખાયેલ રાજ્યક્ષેત્રોથી છે, સંવિધાન (એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ 2015 પહેલી અનુસૂચિના ભાગ IIમાં સમાવિષ્ટ છે.]
[1][20.] મેઘાલય	ઉત્તર–પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971ની કલમ 5માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો] [2][અને એ રાજ્યક્ષેત્ર જે સંવિધાનની પહેલી અનુસૂચિના ભાગ Iમાં સમાવિષ્ટ છે પરંતુ તે રાજ્યક્ષેત્ર આની અંતર્ગત આવતું નથી, જે સંવિધાન (એકસોમો સુધારો) અધિનિયમ 2015ની બીજી અનુસૂચિના ભાગ IIમાં ઉલ્લેખાયેલ છે.]
[1][[3][21.] સિક્કિમ	સંવિધાન (છત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1975ના આરંભની તરત પહેલાં સિક્કિમમાં આવેલાં હતાં તે રાજ્યક્ષેત્રો.]
[1][[4][22.] મિઝોરમ	ઉત્તર–પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971ની કલમ 6માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો.]
[1][[5][23.] અરુણાચલ પ્રદેશ	ઉત્તર–પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971ની કલમ 7માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો.]
[1][[6][24.] ગોવા	ગોવા, દમણ અને દીવ પુનર્રચના અધિનિયમ, 1987ની કલમ 3માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો.]

[1] જમ્મુ અને કાશ્મીર પુનર્રચના અધિનિયમ, 2019 (2019ના 34)ની કલમ 6 દ્વારા નોંધ 16 થી 29ને નોંધ 15 થી 28 તરીકે પુનર્ક્રમાંકિત આપેલ છે (તારીખ 31–10–2019થી અમલી).

[2] સંવિધાન (એકસોમો સુધારો) અધિનિયમ 2015ની કલમ 3 દ્વારા ઉમેરેલ છે (તારીખ 31–7–2015થી અમલી). આ અધિનિયમના પાઠ માટે પરિશિષ્ટ I જુઓ.

[3] સંવિધાન (છત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1975ની કલમ 2થી આ નોંધ ઉમેરી છે (તારીખ 26–4–1975થી અમલી).

[4] મિઝોરમ રાજ્ય અધિનિયમ, 1986 (1986ના 34)ની કલમ 4 દ્વારા ઉમેરેલ છે (તારીખ 20–2–1987થી અમલી).

[5] અરુણાચલ પ્રદેશ રાજ્ય અધિનિયમ, 1986 (1986ના 69)ની કલમ 4 દ્વારા ઉમેરેલ છે (તારીખ 20–2–1987થી અમલી).

[6] ગોવા, દમણ અને દીવ પુનર્રચના અધિનિયમ, 1987 (1987ના 18)ની કલમ 5 દ્વારા ઉમેરેલ છે (તારીખ 30–5–1987થી અમલી).

નામ	*રાજ્યક્ષેત્રો*
[1][[2][25.] છત્તીસગઢ	મધ્ય પ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, 2000ની કલમ 3માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો.]
[1][[3][26.] [4][ઉત્તરાખંડ]	ઉત્તરપ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, 2000ની કલમ 3માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો.]
[1][[5][27.] ઝારખંડ	બિહાર પુનર્રચના અધિનિયમ, 2000ની કલમ 3માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો.]
[1][[6][28.] તેલંગાણા	આંધ્રપ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, 2014ની કલમ 3માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો.]

II. કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશો

નામ	*વિસ્તાર*
1. દિલ્હી	આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં ચીફ કમિશનરના દિલ્હી પ્રાંતમાં આવેલું હતું તે રાજ્યક્ષેત્ર.
[7][* *	* * *]
[8][2.] આંદામાન અને નિકોબાર ટાપુઓ	આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં આંદામાન અને નિકોબાર ટાપુઓના ચીફ કમિશનરના પ્રાંતમાં જે આવેલું હતું તે રાજ્યક્ષેત્ર.

[1] જમ્મુ અને કાશ્મીર પુનર્રચના અધિનિયમ, 2019 (2019ના 34)ની કલમ 6 દ્વારા નોંધ 16 થી 29ને નોંધ 15 થી 28 તરીકે પુનર્ક્રમાંકિત આપેલ છે (તારીખ 31–10–2019થી અમલી).

[2] મધ્ય પ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, 2000 (2000ના 28)ની કલમ 5 દ્વારા ઉમેરેલ છે (તારીખ 1–11–2000થી અમલી).

[3] ઉત્તરપ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, 2000 (2000ના 29)ની કલમ 5 દ્વારા ઉમેરેલ છે (તારીખ 9–11–2000થી અમલી).

[4] ઉત્તરાંચલ (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, 2006 (2006ના 52)ની કલમ 4 દ્વારા "ઉત્તરાંચલ" એ શબ્દ બદલાવેલ છે (તારીખ 1–1–2007થી અમલી).

[5] બિહાર પુનર્રચના અધિનિયમ, 2000 (2000ના 30)ની કલમ 5 દ્વારા ઉમેરેલ છે (તારીખ 15–11–2000થી અમલી).

[6] આંધ્રપ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, 2014 (2014ના 6)ની કલમ 10 દ્વારા ઉમેરેલ છે (તારીખ 2–6–2014થી અમલી).

[7] 'હિમાચલ પ્રદેશ'ને લગતી નોંધ 2, હિમાચલ પ્રદેશ રાજ્ય અધિનિયમ, 1970 (1970ના 53)ની કલમ 4થી રદ કરેલ છે (તારીખ 25–1–1971થી અમલી). "મણિપુર અને ત્રિપુરા" ને લગતી નોંધ (જેમકે નોંધ 2 અને 3), ઉત્તર–પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 9થી રદ કરેલ છે (તારીખ 21–1–1972થી અમલી).

[8] ઉત્તર–પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 9થી ., નોંધ 4થી 9 ને, નોંધ 2થી 7 તરીકે પુનઃક્રમાંકિત કર્યો છે (તારીખ 21–1–1972થી અમલી).

નામ	*વિસ્તાર*
[1][3.] [2][લક્ષદ્વીપ]	રાજ્ય પુનર્રચના અધિનિયમ, 1956ની કલમ 6માં નિર્દિષ્ટ કરેલ રાજ્યક્ષેત્ર.
[3][[1][4.] દાદરા અને નગર હવેલી, દમણ અને દિવ	ગોવા, દમણ. અને દીવ, પુનર્રચના અધિનિયમ, 1987ની કલમ 4માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો. 1961ના ઓગસ્ટ મહિનાની અગિયારમી તારીખની તરત પહેલાં સ્વતંત્ર દાદરા અને નગર હવેલીમાં આવેલું હતું તે રાજ્યક્ષેત્ર.]
[4][[1][*][3][	* * * *]
[5][[1][6.] [6][પુડુચેરી]	1962ના ઓગસ્ટ મહિનાની સોળમી તારીખની તરત પહેલાં જે રાજ્યક્ષેત્રો ભારતમાંના પોંડીચેરી, કારીકલ, માહી અને યનમ તરીકે ઓળખાતા ફ્રેન્ચ સંસ્થાનોમાં આવેલા હતા તે રાજ્યક્ષેત્રો.]
[7][[1][7.] ચંદીગઢ	પંજાબ પુનર્રચના અધિનિયમ, 1966ની કલમ 4માં નિર્દિષ્ટ કરેલા.]

[1] ઉત્તર–પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 9થી, નોંધ 4 થી 9 ને, નોંધ 2 થી 7 તરીકે પુનઃક્રમાંકિત કર્યો છે (તારીખ 21–1–1972થી અમલી).

[2] લક્ષદ્વીપ, મિનીકોય અને અમીનદીવી ટાપુ (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, 1973 (1973ના 34)ની કલમ 5થી 'લક્ષદ્વીપ, મિનીકોય અને અમીનદીવી ટાપુઓ" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 1–11–1973થી અમલી).

[3] દાદરા અને નગર હવેલી તથા દમણ અને દીવ (સંઘ પ્રદેશોનો વિલય) અધિનિયમ, 2019 (2019ના 44)ની કલમ 5 દ્વારા નોંધ 4 અને નોંધ 5ના સ્થાને બદલેલ છે (તારીખ 19–12–2019થી અમલી). અને ત્યારબાદ સંવિધાન (દસમો સુધારો) અધિનિયમ 1961ની કલમ 2 દ્વારા દાદરા અને નગર હવેલીના સંબંધમાં નોંધ 4 ઉમેરેલ છે (તારીખ 11–8–1961થી અમલી).

[4] ગોવા, દમણ અને દીવ પુનર્રચના અધિનિયમ, 1987 (1987ના 18)ની કલમ 5 દ્વારા નોંધ 5ને સ્થાને બદલાવેલ છે (તારીખ 30–5–1987થી અમલી).

[5] સંવિધાન (ચૌદમો સુધારો) અધિનિયમ, 1962ની કલમથી આ નોંધ ઉમેરી છે.

[6] પોંડિચેરી (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, 2006 (2006ના 44)ની કલમ 5થી 'પોંડિચેરી" એ શબ્દને સ્થાને આ શબ્દ મૂકયો છે (તારીખ 1–10–2006થી અમલી).

[7] પંજાબ પુનર્રચના અધિનિયમ, 1966 (1966ના 31)ની કલમ 7થી આ નોંધ ઉમેરી છે (તારીખ 1–11–1966થી અમલી).

નામ	*વિસ્તાર*
[1][*	* * * *]
[1][*	* * * *]
[2][8. જમ્મુ અને કાશ્મીર	જમ્મુ અને કાશ્મીર પુનર્રચના અધિનિયમ, 2019ની કલમ 4માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો.
9. લદ્દાખ	જમ્મુ અને કાશ્મીર પુનર્રચના અધિનિયમ 2019ની કલમ 3માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો.]

[1] મિઝોરમ રાજ્ય અધિનિયમ, 1986 (1986ના 34)ની કલમ 4થી નોંધ 8 રદ કરેલ છે અને અરૂણાચલ પ્રદેશને લગતી નોંધ 9ને નોંધ 8 તરીકે પુનઃક્રમાંકિત કરેલ છે (તારીખ 20–2–1987થી અમલી). અરૂણાચલ પ્રદેશ રાજ્ય અધિનિયમ, 1986 (1986ના 69મા)ની કલમ 4થી અરૂણાચલ પ્રદેશને લગતી નોંધ 8 રદ કરેલ છે (તારીખ 15-4–1987થી અમલી).

[2] જમ્મુ અને કાશ્મીર પુનર્રચના અધિનિયમ–2019 (2019ના 34)ની કલમ 6થી ઉમેરેલ છે (તારીખ 31–10–2019થી અમલી).

બીજી અનુસૂચિ
[અનુચ્છેદ 59(3), 65(3), 75(6), 97, 125, 148(3), 158(3), 164(5), 186 અને 221]

ભાગ ક

રાષ્ટ્રપતિ અને [1]*** રાજ્યોના રાજ્યપાલો અંગે જોગવાઈઓ

1. રાષ્ટ્રપતિ અને [1]*** રાજ્યોના રાજ્યપાલોને દર મહિને નીચે પ્રમાણે મળતર આપવામાં આવશે, એટલે:-

રાષ્ટ્રપતિ	......	10,000/– રૂપિયા*.
રાજ્યના રાજ્યપાલ	......	5,500/– રૂપિયા**.

2. આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં અનુક્રમે ઇન્ડિયા ડૉમિનિયનના ગવર્નર જનરલને અને જે તે પ્રાંતોના ગવર્નરને આપવામાં આવતા હતા તે ભથ્થાં રાષ્ટ્રપતિને અને [2]*** રાજ્યોના રાજ્યપાલોને પણ આપવામાં આવશે.

3. આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં અનુક્રમે ગવર્નર જનરલને અને જે તે પ્રાંતોના ગવર્નરોને જે વિશેષાધિકારો હતા તે જ વિશેષાધિકારોનો અધિકાર રાષ્ટ્રપતિને અને [3][રાજ્યોના] રાજ્યપાલને પોતપોતાના હોદ્દાની સમગ્ર મુદત દરમિયાન રહેશે.

4. ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ અથવા બીજી કોઈ વ્યકિત રાષ્ટ્રપતિના કાર્યો બજાવતી હોય અથવા રાષ્ટ્રપતિ તરીકે કામ કરતી હોય અથવા કોઈ વ્યકિત રાજ્યપાલના કાર્યો બજાવતી હોય, ત્યારે જેના કાર્યો તે બજાવતી હોય અથવા જેના વતી તે કામ કરતી હોય તે રાષ્ટ્રપતિ અથવા તે રાજ્યપાલને મળતા હોય તે જ મળતો, ભથ્થાં અને વિશેષાધિકારો મેળવવા તે અધિકારી રહેશે.

[4]* * * * *

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "અનુસૂચિ 1ના ભાગ કમાં સમાવિષ્ટ કરેલ" એ શબ્દો અને અક્ષરો રદ કરેલ છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).

* નાણાં અધિનિયમ 2018 (2018ના 13)ની કલમ 137 દ્વારા હવેથી આ પાંચ લાખ રૂપિયા છે (તારીખ 1–1–2016થી અમલી).

** નાણાં અધિનિયમ 2018 (2018ના 13)ની કલમ 161 દ્વારા હવેથી આ ત્રણ લાખ પચાસ હજાર રૂપિયા છે (તારીખ 1–1–2016થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "તેથી સ્પષ્ટ" રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[3] ઉપર મુજબની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "એવા રાજ્યો" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).

[4] ઉપર મુજબની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી ભાગ ખ રદ કરેલ છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).

ભાગ ગ

લોકસભાના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ તથા રાજ્યસભાના સભાપતિ અને ઉપ-સભાપતિ અને [1]* * * રાજ્યની વિધાનસભાના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ તથા [2]રાજ્યોની વિધાન પરિષદના સભાપતિ અને ઉપ-સભાપતિ અંગે જોગવાઈઓ

7. આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં હિંદ ડોમિનિયનની સંવિધાનસભાના અધ્યક્ષને જે પગાર અને ભથ્થાં અપાતા હતા તે લોકસભાના અધ્યક્ષને અને રાજ્યસભાના સભાપતિને આપવામાં આવશે અને એ આરંભની તરત પહેલાં હિંદ ડોમિનિયનની સંવિધાનસભાના ઉપાધ્યક્ષને અપાતા હતા તે પગાર અને ભથ્થાં લોકસભાના ઉપાધ્યક્ષને અને રાજ્યસભાના ઉપ-સભાપતિને આપવામાં આવશે.

8. [3]*** આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં જે તે પ્રાન્તોની વિધાનસભાના અધ્યક્ષને અને ઉપાધ્યક્ષને તથા વિધાન પરિષદના સભાપતિને અને ઉપસભાપતિને અપાતા હતા તે પગાર અને ભથ્થાં અનુક્રમે [4][રાજ્યોની] વિધાનસભાના અધ્યક્ષને અને ઉપાધ્યક્ષને અને વિધાન પરિષદના સભાપતિને અને ઉપ-સભાપતિને આપવામાં આવશે, અને એ આરંભની તરત પહેલાં જે તે પ્રાન્તને વિધાન પરિષદ ન હોય ત્યાં તે રાજ્યની વિધાન પરિષદના સભાપતિને અને ઉપ-સભાપતિને તે રાજ્યના રાજ્યપાલ ઠરાવે તે પગાર અને ભથ્થાં આપવામાં આવશે.

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "પહેલી અનુસૂચિના ભાગ કમાં નિર્દિષ્ટ કરેલ" એ શબ્દો અને અક્ષરો રદ કરેલ છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).

[2] ઉપર મુજબની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "કોઈપણ આવા રાજ્યો" એ શબ્દો બદલાવેલ છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).

[3] ઉપર મુજબની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "પહેલી અનુસૂચિના ભાગ કમાં નિર્દિષ્ટ કરેલ કોઈ રાજ્યની" એ શબ્દો અને અક્ષરો રદ કરેલ છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).

[4] ઉપર મુજબની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "એવા રાજ્યની" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દ મૂક્યો છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).

ભાગ ઘ

સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય અને [1]* * * ઉચ્ચ ન્યાયાલયોના ન્યાયાધીશો અંગે જોગવાઈઓ.

9. [(1)સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોને તેમણે ખરેખર બજાવેલી સેવામાં ગાળેલ સમય માટે દર મહિને નીચે જણાવેલા દરોએ પગાર આવામાં આવશે:—

મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને	......	[2][10,000 રૂપિયા]*
અન્ય કોઈપણ ન્યાયાધીશને	......	[3][9,000 રૂપિયા:]**

પરંતુ, જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના કોઈ ન્યાયાધીશને તેમની નિમણૂક વખતે ભારત સરકાર કે તેની પુરોગામી કોઈ સરકાર હેઠળની અથવા કોઈ રાજ્યની સરકાર કે તેની પુરોગામી કોઈ સરકાર હેઠળની અગાઉની કોઈ સેવા માટે (અશક્તતા અથવા ઇજા માટેના પેન્શન સિવાયનું) પેન્શન મળતું હોય, તો સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયમાંની સેવા અંગેના તેમના પગારમાંથી —

[4][(ક) તે પેન્શનની રકમ જેટલી, અને

(ખ) એવી નિમણૂક પહેલાં, તેમને એવી અગાઉની સેવા અંગે તેમના લેણા થતા પેન્શનના કોઈ ભાગને બદલે તેની રૂપાંતરિત રકમ મળી હોય તો, તે પેન્શનના તે ભાગની રકમ જેટલી; અને

(ગ) એવી નિમણૂક પહેલાં, તેમને એવી અગાઉની સેવા અંગે નિવૃત્તિ ગ્રેચ્યુઈટી મળી હોય, તો તે ગ્રેચ્યુઈટી બરાબર થતા પેન્શન જેટલી, રકમ બાદ કરવામાં આવશે.]

(2) સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના દરેક ન્યાયાધીશને ભાડું આપ્યા વગર સરકારી રહેઠાણનો ઉપયોગ કરવાનો અધિકાર રહેશે.

(3) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (2)માંનો કોઈપણ ઉલ્લેખ, જે ન્યાયાધીશ, આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં,—

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 25 અને અનુસૂચિથી "પહેલી અનુસૂચિના ભાગ કમાંના રાજ્યોમાં" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).

[2] સંવિધાન (ચોપ્પનમો સુધારો) અધિનિયમ, 1986ની કલમ 4થી મૂળને બદલે "5000 રૂપિયાથી 10,000 રૂપિયા" દાખલ કર્યો છે (તારીખ1–4–1986થી અમલી).

* ઉચ્ચ ન્યાયાલય અને સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોના (પગાર અને સેવાની શરતો) સુધારો અધિનિયમ, 2018 (2018ના 10)ની કલમ 6 પ્રમાણે હાલમાં બે લાખ એંસી હજાર રૂપિયા (તારીખ 1–1–2016થી અમલી).

[3] સંવિધાન (ચોપ્પનમો સુધારો) અધિનિયમ 1986ની કલમ 4 દ્વારા "4,000 રૂપિયા" એ બદલાવેલ છે (તારીખ 1–4 –1986થી અમલી).

** ઉચ્ચ ન્યાયાલય અને સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોના (પગાર અને સેવાની શરતો) સુધારો અધિનિયમ, 2018 (2018ના 10)ની કલમ 8 પ્રમાણે હાલમાં બે લાખ પચાસ હજાર રૂપિયા (તારીખ 1–1–2016થી અમલી).

[4] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 25(ખ)થી પેટા-પરિચ્છેદ (1) ને સ્થાને "તે પેન્શનની રકમ દ્વારા ઘટાડો કરવામાં આવશે" આ પેટા–પરિચ્છેદ મૂક્યો છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી) .

(ક) ફેડરલ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ તરીકે હોદ્દો ધરાવતા હોય અને એ આરંભે અનુચ્છેદ 374ના ખંડ(1)હેઠળ સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ થયા હોય, અથવા

(ખ) ફેડરલ ન્યાયાલયના અન્ય કોઈપણ ન્યાયાધીશ તરીકે હોદ્દો ધરાવતા હોય અને એ આરંભે સદરહુ ખંડ હેઠળ સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના (મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સિવાયના) ન્યાયાધીશ થયા હોય,

તેમને તે એવા મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અથવા બીજા ન્યાયાધીશના હોદા પર રહે તે મુદત દરમિયાન લાગુ પડશે નહિ અને એ રીતે સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અથવા બીજા ન્યાયાધીશ બને તેવા દરેક ન્યાયાધીશને, જે હોય તે, એવા મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ કે બીજા ન્યાયાધીશ તરીકે ખરેખર બજાવેલી સેવામાં ગાળેલા સમય માટે આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (1)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા પગાર ઉપરાંત, એ રીતે નિર્દિષ્ટ કરેલા પગાર, અને તે આરંભની તરત પહેલાં તેમને મળતો હોય તે પગાર એ બે વચ્ચેના તફાવત જેટલી રકમ, ખાસ પગાર તરીકે મેળવવાનો અધિકાર રહેશે.

(4) સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના દરેક ન્યાયાધીશને ભારતના રાજ્યક્ષેત્રની અંદર ફરજ અંગે કરેલી મુસાફરીમાં થયેલું ખર્ચ ભરી આપવા માટે રાષ્ટ્રપતિ વખતોવખત ઠરાવે તેવા વાજબી ભથ્થાં મળશે અને એવી મુસાફરી અંગે તેવી વાજબી સગવડો તેને પૂરી પાડવામાં આવશે.

(5) આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં ફેડરલ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોને લાગુ પડતી હોય તે જોગવાઈઓ, સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોની ગેરહાજરીને કારણે રજા (રજા-ભથ્થાં સહિત) અને પેન્શન અંગેના અધિકારોને લાગુ પડશે.

10. (1) [1][ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોને તેમણે ખરેખર બજાવેલી સેવામાં વિતાવેલા સમય માટે દર મહિને નીચે જણાવેલા દરોએ પગાર આપવામાં આવશે, એટલે:—

મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ	......	[2][9,000 રૂપિયા][*]
અન્ય ન્યાયાધીશ	......	[3][8,000 રૂપિયા]:[**]

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 25 (ગ) (i), પેટા-પરિચ્છેદ (1)થી બદલાવેલ છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).

[2] સંવિધાન (ચોપ્પનમો સુધારો) અધિનિયમ 1986ની કલમ 4 દ્વારા “4,000 રૂપિયા” એ બદલાવેલ છે (તારીખ 1–4–1986થી અમલી).

[*] ઉચ્ચ ન્યાયાલય અને સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશના (પગાર અને સેવાની શરતો) સુધારો અધિનિયમ, 2018(2018ના 10)ની કલમ 2 પ્રમાણે હાલમાં બે લાખ પચાસ હજાર રૂપિયા (તારીખ 1–1–2016થી અમલી).

[3] સંવિધાન (ચોપ્પનમો સુધારો) અધિનિયમ 1986ની કલમ 4 દ્વારા “3,500 રૂપિયા” એ બદલાવેલ છે (તારીખ 1–4–1986થી અમલી).

[**] ઉચ્ચ ન્યાયાલય અને સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયધીશોના (પગાર અને સેવાની શરતો) સુધારો અધિનિયમ, 2018 (2018ના 10)ની કલમ 2 પ્રમાણે હાલમાં બે લાખ પચ્ચીસ હજાર રૂપિયા (તારીખ 1–1–2016થી પાછલી અસરથી અમલી).

પરંતુ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશને તેમની નિમણૂક વખતે ભારત સરકાર કે તેની પુરોગામી કોઈ સરકાર હેઠળની અથવા કોઈ રાજ્ય સરકાર કે તેની પુરોગામી કોઈ સરકાર હેઠળની અગાઉની કોઈ સેવા માટે (અશક્તતા અથવા ઈજા માટેના પેન્શન સિવાયનું) પેન્શન મળતું હોય તો, ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાંની સેવા અંગેના તેમના પગારમાંથી—

(ક) તે પેન્શનની રકમ જેટલી; અને

(ખ) એવી નિમણૂક પહેલાં, તેમને એવી અગાઉની સેવા અંગે લેણા થતા પેન્શનના કોઈ ભાગને બદલે તેની રૂપાંતિરત રકમ મળી હોય, તો તે પેન્શનના તે ભાગની રકમ જેટલી, અને

(ગ) એવી નિમણૂક પહેલાં, તેમને તેવી અગાઉની સેવા અંગે નિવૃત્તિ ગ્રેચ્યુઈટી મળી હોય તો તે ગ્રેચ્યુઈટી બરાબર થતા પેન્શન જેટલી,રકમ બાદ કરવામાં આવશે.]

(2) આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં—

(ક) કોઈ પ્રાન્તમાંના ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિના હોદ્દા પર હોય અને એ આરંભે અનુચ્છેદ 376 ના ખંડ (1) હેઠળ જે તે રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ થયા હોય; અથવા

(ખ) કોઈ પ્રાન્તના ઉચ્ચ ન્યાયાલયના અન્ય ન્યાયાધીશના હોદ્દા પર હોય અને એ આરંભે સદરહુ ખંડ હેઠળ જે તે રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાલયના (મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સિવાયના) ન્યાયાધીશ થયા હોય,

તેવી દરેક વ્યકિત એવા આરંભની તરત પહેલાં આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (1)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા પગાર કરતાં ઊંચા દરે પગાર મેળવતી હોય, તો તેને, જે હોય તે, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ કે બીજા ન્યાયાધીશ તરીકે ખરેખર બજાવેલી સેવામાં ગાળેલા સમય માટે સદરહુ પેટા-પરિચ્છેદમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા પગાર ઉપરાંત, એ પ્રમાણે નિર્દિષ્ટ કરેલા પગાર અને એ આરંભની તરત પહેલાં તેને મળતા પગાર વચ્ચેના તફાવત જેટલી રકમ, ખાસ પગાર તરીકે મેળવવાનો તેને અધિકાર રહેશે.

[1][(3) સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ના આરંભની તરત પહેલાં પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ તરીકે હોદ્દો ધરાવતી હોય અને એ આરંભે સદરહુ અધિનિયમથી સુધાર્યા મુજબની સદરહુ અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા કોઈ રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ થઈ હોય તેવી વ્યકિત એવા આરંભની તરત પહેલાં પોતાના પગાર ઉપરાંત ભથ્થાં તરીકે કોઈ રકમ મેળવતી હોય તો એવા મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ તરીકે ખરેખર બજાવેલી સેવામાં ગાળેલા સમય માટે આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (1)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા પગાર ઉપરાંત ભથ્થાં તરીકે તેટલી રકમ મેળવવાનો તેને અધિકાર રહેશે.]

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 25(ગ), (ii)થી પેટા-પરિચ્છેદો (3) અને (4)ને સ્થાને આ ઉલ્લેખ મૂક્યો છે (તારીખ 1–11–1956થી અમલી).

11. આ ભાગમાં, સંદર્ભથી અન્યથા અપેક્ષિત ન હોય તો, –

(ક) "મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ" એ શબ્દપ્રયોગમાં કાર્યકારી મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિનો અને "ન્યાયાધીશ" એ શબ્દપ્રયોગમાં તદર્થ ન્યાયાધીશનો સમાવેશ થાય છે;

(ખ) "ખરેખર બજાવેલી સેવા"માં–

(i) કોઈ ન્યાયાધીશે, ન્યાયાધીશ તરીકેની ફરજ ઉપર અથવા રાષ્ટ્રપતિની વિનંતીથી જે બજાવવાનું પોતે સ્વીકાર્યું હોય તેવા બીજાં કાર્યોના પાલનમાં ગાળેલા સમયનો;

(ii) જે સમય દરમિયાન ન્યાયાધીશ રજા ઉપર ગેરહાજર હોય તે સમય સિવાયના વેકેશનનો; અને

(iii) કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાંથી સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયમાં અથવા એક ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાંથી બીજા ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં બદલી થયે ફરજ ઉપર જોડાવાનો સમયનો, સમાવેશ થાય છે.

ભાગ ડ

ભારતના નિયંત્રક મહાલેખા પરીક્ષક અંગે જોગવાઈઓ

12. (1) ભારતના નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષકને દર મહિને *ચાર હજાર રૂપિયાના દરે પગાર આપવામાં આવશે.

(2) જે વ્યકિત આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં ભારતના મહાલેખા પરીક્ષક તરીકે હોદ્દો ધરાવતી હોય અને એ આરંભે અનુચ્છેદ 377 હેઠળ ભારતની નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષક થઈ હોય તેને આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (1)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા પગાર ઉપરાંત, એ રીતે નિર્દિષ્ટ કરેલા પગાર અને એ આરંભની તરત પહેલાં ભારતના મહાલેખા-પરીક્ષક તરીકે તે મેળવતી હોય તે પગાર, એ બે વચ્ચેના તફાવત જેટલી રકમ, ખાસ પગાર તરીકે મેળવવાનો અધિકાર રહેશે.

(3) ભારતના નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષકની ગેરહાજરીની રજા અને પેન્શન અને સેવાની બીજી શરતો અંગેના અધિકારોને, આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં ભારતના મહાલેખા-પરીક્ષકને લાગુ પડતી જોગવાઈઓ, જે હોય તે, લાગુ પડશે અથવા લાગુ પડવી ચાલુ રહેશે અને તે જોગવાઈઓમાં ગવર્નર જનરલ અંગેના ઉલ્લેખેલા રાષ્ટ્રપતિ અંગેના ઉલ્લેખો તરીકે કરવામાં આવશે.

* જુઓ ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષકને ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષક (ફરજો, સત્તાઓ અને સેવાની શરતો) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 56)ના અનુચ્છેદ 3 મુજબ સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોના પગારની સમકક્ષ પગાર ચૂકવવામાં આવશે. ઉચ્ચ ન્યાયાલય અને સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશના (પગાર અને સેવાની શરતો) સુધારા અધિનિયમ, 2018 (2018ના 10)ના અનુચ્છેદ 6 દ્વારા સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોનો પગાર દર મહિને અઢી લાખ રૂપિયા સુધી વધારવામાં આવ્યો છે (1-1-2016થી અમલી).

ત્રીજી અનુસૂચિ

[અનુચ્છેદ 75(4), 99, 124(6), 148(2), 164(3), 188 અને 219]*

શપથો અથવા પ્રતિજ્ઞાઓના નમૂના

I

સંઘના મંત્રી માટે હોદ્દાના શપથનો નમૂનો:—

"હું, અ.બ., $\frac{\text{ઈશ્વરના નામે સોગંદ લઉં છું}}{\text{ગંભીરતાપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું}}$ કે કાયદાથી સ્થાપિત ભારતના સંવિધાન પ્રત્યે હું સાચી શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા રાખીને,ગંભીરતા પૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું [1][હું ભારતના સાર્વભૌમત્વનું અને અખંડતાનું સમર્થન કરીશ,] હું સંઘના મંત્રી તરીકેના મારા કર્તવ્યો નિષ્ઠાપૂર્વક અને અંતઃકરણપૂર્વક બજાવીશ અને ભય કે પક્ષપાત, રાગ કે દ્વેષ વિના તમામ લોકો સાથે સંવિધાન અને કાયદા અનુસાર ન્યાયપૂર્વક વર્તીશ."

II

સંઘના મંત્રી માટે ગુપ્તતાના શપથનો નમૂનો:—

"હું, અ.બ., $\frac{\text{ઈશ્વરના નામે સોગંદ લઉં છું}}{\text{ગંભીરતાપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું}}$ કે સંઘના મંત્રી તરીકે મારી વિચારણા માટે લાવવામાં આવે અથવા મારા જાણવામાં આવે તેવી કોઈપણ બાબતની જાણ, એવા મંત્રી તરીકેના મારા કર્તવ્યોના યોગ્ય પાલન માટે આવશ્યક હોય તે સિવાય, પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે કોઈપણ વ્યકિત અથવા વ્યકિતઓને કરીશ નહિ અથવા તેની કે તેમની આગળ તે પ્રગટ કરીશ નહિ."

[2][III

ક

સંસદના ચૂંટણી માટે ઉમેદવારે લેવાના શપથનો અથવા પ્રતિજ્ઞાનો નમૂનો:—

---

* *જુઓ* અનુચ્છેદ 84(ક) અને અનુચ્છેદ 173(ક).

[1] સંવિધાન (સોળમો સુધારો) અધિનિયમ, 1963ની કલમ 5થી આ શબ્દો ઉમેર્યા છે (તારીખ 5-10-1963થી અમલી).

[2] ઉપર મુજબની કલમ 5થી નમૂના IIIને સ્થાને આ નમૂના મૂક્યા છે (તારીખ 5-10-1963થી અમલી).

"હું, અ.બ., રાજ્યસભામાં (અથવા લોકસભામાં) બેઠક માટે ઉમેદવાર તરીકે નિયુકત થવાથી ઈશ્વરના નામે સોગંદ લઉં છું / ગંભીરતાપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે કાયદાથી સ્થાપિત ભારતના સંવિધાન પ્રત્યે હું સાચી શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા ધરાવીશ અને હું ભારતના સાર્વભૌમત્વનું અને અખંડતાનું સમર્થન કરીશ."

ખ

સંસદના સભ્યે લેવાના શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞાનો નમૂનો:—

"હું, અ.બ., રાજ્યસભાનો (અથવા લોકસભાનો) સભ્ય ચૂંટાવાથી (અથવા નિયુકત થવાથી) ઈશ્વરના નામે સોગંદ લઉં છું / ગંભીરતાપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે કાયદાથી સ્થાપિત ભારતના સંવિધાન પ્રત્યે હું સાચી શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા ધરાવીશ, હું ભારતના સાર્વભૌમત્વનું અને અખંડતાનું સમર્થન કરીશ અને જે કર્તવ્ય હું સ્વીકારી રહ્યો છું તે નિષ્ઠાપૂર્વક બજાવીશ."]

IV

સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોએ અને ભારતના નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષકે લેવાના શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞાનો નમૂનો:—

"હું, અ.બ., ભારતના સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયનો મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ (અથવા ન્યાયાધીશ) (અથવા ભારતનો નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષક) નિયુકત થવાથી ઈશ્વરના નામે સોગંદ લઉં છું / ગંભીરતાપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે કાયદાથી સ્થાપિત ભારતના સંવિધાન પ્રત્યે હું સાચી શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા ધરાવીશ, [1][હું ભારતના સાર્વભૌમત્વનું અને અખંડતાનું સમર્થન કરીશ,] હું યોગ્ય રીતે અને નિષ્ઠાપૂર્વક તેમજ મારી પૂરી શકિત, સમજ અને નિર્ણયશકિતથી મારા હોદ્દાનાં કર્તવ્યો, ભય કે પક્ષપાત, રાગ કે દ્વેષ વિના બજાવીશ અને સંવિધાન અને કાયદાઓનું સમર્થન કરીશ."

[1] સંવિધાન (સોળમો સુધારો) અધિનિયમ, 1963ની કલમ 5થી આ શબ્દો ઉમેર્યા છે (તારીખ 5-10-1963થી અમલી).

V

રાજ્યના મંત્રી માટે હોદ્દાના શપથનો નમૂનો:—

"હું, અ.બ., ઈશ્વરના નામે સોગંદ લઉં છું / ગંભીરતાપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે કાયદાથી સ્થાપિત ભારતના સંવિધાન પ્રત્યે હું સાચી શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા ધરાવીશ, [1][હું ભારતના સાર્વભૌમત્વનું અને અખંડતાનું સમર્થન કરીશ,] હું .... રાજ્યના મંત્રી તરીકેના છું મારા કર્તવ્યો નિષ્ઠાપૂર્વક અને અંતઃકરણપૂર્વક બજાવીશ અને ભય કે પક્ષપાત, રાગ કે દ્વેષ વિના તમામ લોકો સાથે સંવિધાન અને કાયદા અનુસાર ન્યાયપૂર્વક વર્તીશ."

VI

રાજ્યના મંત્રી માટે ગુપ્તતાના શપથનો નમૂનો:—

"હું અ.બ. ઈશ્વરના નામે સોગંદ લઉં છું / ગંભીરતાપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે હું... રાજ્યના મંત્રી તરીકે મારી વિચારણા માટે લાવવામાં આવે અથવા મારા જાણવામાં આવે તેવી કોઈપણ બાબતની જાણ એવા મંત્રી તરીકેના મારા કર્તવ્યોના યોગ્ય પાલન માટે આવશ્યક હોય તે સિવાય, પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે કોઈપણ વ્યકિત અથવા વ્યકિતઓને કરીશ નહિ અથવા તેની કે તેમની આગળ તે પ્રગટ કરીશ નહિ.

[2][VII

ક

રાજ્યના વિધાનસભાની ચૂંટણી માટેના ઉમેદવારે લેવાના શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞાનો નમૂનો:—

"હું, અ.બ., વિધાનસભામાં (અથવા વિધાનપરિષદમાં) બેઠક માટે ઉમેદવાર તરીકે નિયુક્ત થવાથી ઈશ્વરના નામે સોગંદ લઉં છું / ગંભીરતાપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે કાયદાથી સ્થાપિત ભારતના સંવિધાન પ્રત્યે સાચી શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા ધરાવીશ અને હું ભારતના સાર્વભૌમત્વનું અને અખંડતાનું સમર્થન કરીશ."

---

[1] સંવિધાન (સોળમો સુધારો) અધિનિયમ, 1963ની કલમ 5થી આ શબ્દો ઉમેર્યા છે (તારીખ 5-10-1963થી અમલી).

[2] ઉપર મુજબ, કલમ 5થી નમૂના VII બદલાવેલ છે (તારીખ 5-10-1963થી અમલી).

ખ

રાજ્યના વિધાનસભાના સભ્યે લેવાના શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞાનો નમૂનો:—

"હું, અ.બ., વિધાનસભાનો (અથવા વિધાનપરિષદનો) સભ્ય ચૂંટાવાથી (અથવા નિયુકત થવાથી) $\frac{\text{ઈશ્વરના નામે સોગંદ લઉં છું}}{\text{ગંભીરતાપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું}}$ કે કાયદાથી સ્થાપિત ભારતના સંવિધાન પ્રત્યે હું સાચી શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા ધરાવીશ, હું ભારતના સાર્વભૌમત્વનું અને અખંડતાનું સમર્થન કરીશ અને જે કર્તવ્ય હું સ્વીકારી રહ્યો છું તે નિષ્ઠાપૂર્વક બજાવીશ."]

VIII

સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોએ લેવાના શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞાનો નમૂનો:—

"હું, અ.બ., ... ઉચ્ચ ન્યાયાલયનો મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ (અથવા ન્યાયાધીશ) નિયુકત થવાથી $\frac{\text{ઈશ્વરના નામે સોગંદ લઉં છું}}{\text{ગંભીરતાપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું}}$ કે કાયદાથી સ્થાપિત ભારતના સંવિધાન પ્રત્યે હું સાચી શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા ધરાવીશ, [1][હું ભારતના સાર્વભૌમત્વ અને અખંડતાનું સમર્થન કરીશ,] હું યોગ્ય રીતે અને નિષ્ઠાપૂર્વક અને મારી પૂરી શકિત, સમજ અને નિર્ણય શકિતથી મારા હોદ્દાનાં કર્તવ્યો, ભય કે પક્ષપાત, રાગ કે દ્વેષ વિના બજાવીશ અને સંવિધાન અને કાયદાઓનું સમર્થન કરીશ."

[1] સંવિધાન (સોળમો સુધારો) અધિનિયમ, 1963ની કલમ 5થી આ શબ્દો ઉમેર્યા છે (તારીખ 5-10-1963થી અમલી).

[1][ચોથી અનુસૂચિ
[અનુચ્છેદ 4(1) અને 80(2)]

રાજ્યસભામાંની બેઠકોની ફાળવણી

નીચેના કોષ્ટકના પહેલાં કોલમમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા દરેક રાજ્ય અથવા સંઘ રાજ્યક્ષેત્રને, તેના બીજા કોલમમાં, જે હોય તે, તે રાજ્ય અથવા તે સંઘ રાજ્યક્ષેત્રની સામે નિર્દિષ્ટ કરેલ સંખ્યામાં બેઠકોની ફાળવણી કરવામાં આવશે:

કોષ્ટક

1.	આંધ્રપ્રદેશ	[2][11]
[3][2.	તેલંગાણા	7]
[4][3.]	આસામ	7
[4][4.]	બિહાર	[5][16]
[6][[4][5.]	ઝારખંડ	6]
[7][[8][[4][6.]	ગોવા	1]]
[9][[8][[4][7.]	ગુજરાત	11]]
[10][[8][[4][8.]	હરિયાણા	5]]
[8][[4][9.]	કેરળ	9

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ 1956ની કલમ 3(2)થી ચોથી અનુસૂચી 'ચોથી અનુસુચિ'થી બદલેલ છે (તારીખ 1-1-1956થી અમલી).

[2] આંધ્રપ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, 2014, કલમ 12 દ્વારા "18" એ શબ્દ બદલાવેલ છે (તારીખ 2-6 -2014થી અમલી).

[3] આંધ્રપ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, 2014, કલમ 12 દ્વારા ઉમેરેલ છે (તારીખ 2-6 -2014થી અમલી).

[4] આંધ્રપ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, 2014, કલમ 12 દ્વારા નોંધ 2થી 30ને 3થી 31 તરીકે પુનઃક્રમ આપેલ છે (તારીખ 2-6 -2014થી અમલી).

[5] બિહાર પુનર્રચના અધિનિયમ, 2000, (2000ના 30) કલમ 7થી "22" ને બદલે આ આંકડા મૂક્યા છે (તારીખ 15-11-2000થી અમલી).

[6] બિહાર પુનર્રચના અધિનિયમ, 2000, (2000ના 30)ની કલમ 7 દ્વારા ઉમેરેલ છે (તારીખ 15-11-2000થી અમલી)

[7] નોંધ 4થી 26ને અનુક્રમે નોંધ 5થી 27 તરીકે પુનઃક્રમાંકિત કરવામાં આવી અને નવી નોંધ "4 ગોવા, દમણ અને દીવ પુનર્રચના અધિનિયમ, 1987 (1987ના 18)ની કલમ 6 (ક) અને (ખ) દ્વારા ઉમેરેલ છે (તારીખ 30-5-1987થી અમલી).

[8] બિહાર પુનર્રચના અધિનિયમ, 2000, (2000ના 30)ની કલમ 7 દ્વારા નોંધ 4થી 29 ને 5થી 30 તરીકે પુનઃક્રમ આપેલ છે (તારીખ 15-11-2000થી અમલી).

[9] બોમ્બે પુનર્રચના અધિનિયમ 1960(1960ના 11)ની કલમ 6થી નોંધ "4"થી બદલાવેલ છે (તારીખ 1-5-1960થી અમલી).

[10] પંજાબ પુનર્રચના અધિનિયમ 1966 (1966ના 31)ની કલમ 9થી ઉમેરો કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 1-11-1966થી અમલી).

(ચોથી અનુસૂચિ)

[1][2][10.]]	મધ્ય પ્રદેશ	[3][11]
[4][1][2][11.]	છત્તીસગઢ	5]]
[5][1][2][12.]	તામિલનાડુ	[6][18]]
[7][1][2][13.]	મહારાષ્ટ્ર	19]]
[8][1][2][14.]	કર્ણાટક	12]]
[1][2][15.]	[9][ઓરિસ્સા]	10]
[1][2][16.]	પંજાબ	[10][7]
[1][2][17.]	રાજસ્થાન	10]
[1][2][18.]	ઉત્તર પ્રદેશ	[11][31]
[12][1][2][19.]	[13][ઉત્તરાખંડ]	3]]
[1][2][20.]	પશ્ચિમ બંગાળ	16]
[14][1][2][**	* * *	*]
[15][16][1][2][21.]	નાગાલેન્ડ	1]]

---

[1] બિહાર પુનર્રચના અધિનિયમ, 2000 (2000ના 30)ની કલમ 7થી નોંધ 4થી 29 ને નોંધ 5થી 30 તરીકે પુનઃક્રમ આપેલ છે (તારીખ 15-11-2000થી અમલી).

[2] આંધ્રપ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, 2014ની કલમ 12 દ્વારા નોંધ 2 થી 30ને નોંધ 3 થી 31 તરીકે પુનઃક્રમ આપેલ છે (તારીખ 2-6 -2004થી અમલી).

[3] મધ્ય પ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, 2000 (2000ના 28)ની કલમ 7 દ્વારા "16 " ને બદલાવેલ છે (તારીખ 1-11-2000થી અમલી).

[4] મધ્ય પ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, 2000 (2000ના 28)ની કલમ 7 દ્વારા ઉમેરેલ છે (તારીખ 1-11-2000થી અમલી).

[5] મદ્રાસ રાજ્ય (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ 1968 (1968ના 53)ની કલમ 5થી '8 મદ્રાસ' બદલાવેલ છે (પુનઃક્રમાંક *11 આપેલ છે.) (તારીખ 14-1-1969થી અમલી).

[6] મદ્રાસ રાજ્ય (સરહદ ફેરફાર) અધિનિયમ 1959 (1959ના 56)ની કલમ 8થી માટે 17 બદલાવેલ છે (તારીખ 1-4-1960થી અમલી).

[7] બોમ્બે પુનર્રચના અધિનિયમ 1960 (1960ના 11)ની કલમ 6થી ઉમેરવામાં આવેલ છે (તારીખ 1-5-1960થી અમલી).

[8] મૈસુર રાજ્ય (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ1973 (1973ના 31)ની કલમ 5થી "10 મૈસુર"ને બદલાવેલ છે (તારીખ 1-11-1973થી અમલી).

[9] ઉરીસા (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, 2011 (2011ના 15)ની કલમ 7 દ્વારા "ઓરીસા" ને બદલાવેલ છે (તારીખ 1-11-2011થી અમલી).

[10] પંજાબ પુનર્રચના અધિનિયમ 1966 (1966ના 31)ની કલમ 9થી માટે 11 બદલાવેલ છે (તારીખ 1-11-1966થી અમલી).

[11] ઉત્તર પ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, 2000 (2000ના 29)ની કલમ 7થી "34" ને બદલાવેલ છે (તારીખ 9-11-2000થી અમલી).

[12] ઉત્તર પ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, 2000 (2000ના 29)ની કલમ 7થી ઉમેરેલ છે (તારીખ 9-11-2000થી અમલી).

[13] ઉત્તરાંચલ (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, 2006 (2006ના 52)ની કલમ 5 દ્વારા "ઉત્તરાંચલ" ને બદલાવેલ છે (તારીખ 1-1-2007થી અમલી).

[14] ** જમ્મુ અને કાશ્મીર પુનર્રચના અધિનિયમ, 2019 (2019ના 34)ની કલમ 8 દ્વારા જમ્મુ અને કાશ્મીરને સંબંધિત નોંધ 21 ને રદ કરેલ છે કરી (તારીખ 31-10-2019થી અમલી).

[15] જમ્મુ અને કાશ્મીર પુનર્રચના અધિનિયમ, 2019 (2019ના 34)ની કલમ 8 દ્વારા નોંધ 22થી 31 ને 21થી 30 તરીકે પુનઃક્રમ આપેલ છે (તારીખ 31-10-2019થી અમલી).

[16] નાગાલેન્ડ રાજ્ય અધિનિયમ 1962 (1962ના 27)ની કલમ 6થી ઉમેરવામાં આવેલ છે (તારીખ 1-12-1963થી અમલી).

[1][[2][[3][[4][22.]	હિમાચલ પ્રદેશ	3]]]
[3][[2][[4][23.]	મણિપુર	1]
[3][[2][[4][24.]	ત્રિપુરા	1]]
[3][[2][[4][25.]	મેઘાલય	1]]
[5][[3][[2][[4][26.]	સિક્કિમ	1]]
[6][[3][[2][[4][27.]	મિઝોરમ	1]]
[7][[3][[2][[4][28.]	અરૂણાચલ પ્રદેશ	1]]
[3][[2][[4][29.]	દિલ્હી	3]
[3][[2][[4][30.]	[8][પુડુચેરી]	1]]
[9][[3][[2][[4][31	જમ્મુ અને કાશ્મીર	4]
	કુલ	[10][233]

[1] હિમાચલપ્રદેશ રાજ્ય અધિનિયમ 1970 (1970ના 53)ની કલમ 5થી ઉમેરવામાં આવેલ છે (તારીખ 25-1-1971થી અમલી).

[2] બિહાર પુનર્રચના અધિનિયમ, 2000 (2000ના 30)ની કલમ 7થી નોંધ 4 થી 29ને નોંધ 5થી 30 તરીકે પુનઃક્રમ આપેલ છે (તારીખ 15-11-2000થી અમલી).

[3] આંધ્રપ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, 2014 (2014ના 6)ની કલમ 12 દ્વારા નોંધ 2થી 30ને નોંધ 3થી 31 તરીકે પુનઃક્રમ આપેલ છે (તારીખ 2-6 -2014થી અમલી).

[4] જમ્મુ અને કાશ્મીર પુનર્રચના અધિનિયમ, 2019 (2019ના 34)ની કલમ 8 દ્વારા નોંધ 22થી 31 ને 21થી 30 તરીકે પુનઃક્રમ આપેલ છે (તારીખ 31-10-2019થી અમલી).

[5] સંવિધાન (છત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ 1975ની કલમ 4થી ઉમેરવામાં આવેલ છે (તારીખ 26 -4-1975થી અમલી).

[6] મિઝોરમ રાજ્ય અધિનિયમ, 1986 (1986ના 34)ની કલમ 5થી આ નોંધ દાખલ કરી છે (તારીખ 20-2-1987થી અમલી).

[7] અરૂણાચલ પ્રદેશ રાજ્ય અધિનિયમ, 1986 (1986ના 69)ની કલમ 5થી આ નોંધ દાખલ કરી છે (તારીખ 20-2-1987થી અમલી).

[8] પોંડિચેરી (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, 2006 (2006ના 44)ની કલમ 4 દ્વારા "પોંડિચેરી" ને બદલાવેલ છે (તારીખ 1-10-2006થી અમલી).

[9] જમ્મુ અને કાશ્મીર પુનર્રચના અધિનિયમ, 2019 (2019ના 34)ની કલમ 8 દ્વારા ઉમેરેલ છે (તારીખ 31-10-2019થી અમલી.

[10] ગોવા, દમણ અને દીવ પુનર્રચના અધિનિયમ, 1987 (1987ના 18)ની કલમ 6થી "232" ને બદલાવેલ છે (તારીખ 30-5-1987થી અમલી).

પાંચમી અનુસૂચિ
[અનુચ્છેદ 244 (1)]

અનુસૂચિત વિસ્તારો અને અનુસૂચિત જનજાતિઓના વહીવટ અને નિયંત્રણ વિશે જોગવાઈઓ

ભાગ ક

સામાન્ય

1. અર્થઘટન—આ અનુસૂચિમાં, સંદર્ભથી અન્યથા અપેક્ષિત ન હોય, તો “રાજ્ય” એ શબ્દપ્રયોગમાં [1]*** [2][આસામ [3][,[4][મેઘાલય, ત્રિપુરા અને મિઝોરમ.]]] રાજ્યોનો સમાવેશ થતો નથી.

2. અનુસૂચિત વિસ્તારોમાં રાજ્યની કારોબારી સત્તા—આ અનુસૂચિની જોગવાઈઓને અધીન, રાજ્યની કારોબારી સત્તા તેમાંના અનુસૂચિત વિસ્તારો સુધી વિસ્તરશે.

3. અનુસૂચિત વિસ્તારોના વહીવટ સંબંધી રાજ્યપાલે [5]* રાષ્ટ્રપતિને અહેવાલ કરવા બાબત**—જ્યાં અનુસૂચિત વિસ્તારો આવેલા હોય તેવા દરેક રાજ્યના રાજ્યપાલ [5]*** દર વર્ષે, અથવા રાષ્ટ્રપતિ ફરમાવે ત્યારે તે રાજ્યમાંના અનુસૂચિત વિસ્તારોના વહીવટ સંબંધમાં રાષ્ટ્રપતિને અહેવાલ કરશે અને સંઘની કારોબારી સત્તા સદરહુ વિસ્તારોના વહીવટ વિશે તે રાજ્યને આદેશો આપવા સુધી વિસ્તરશે.

ભાગ ખ

અનુસૂચિત વિસ્તારો અને અનુસૂચિત જનજાતિઓના વહીવટ અને નિયંત્રણ

4. જનજાતિ સલાહકાર કાઉન્સિલ—(1) જેમાં અનુસૂચિત વિસ્તારો આવેલા હોય તે દરેક રાજ્યમાં અને રાષ્ટ્રપતિ એ પ્રમાણે આદેશ કરે તો, જેમાં અનુસૂચિત જનજાતિઓ હોય પણ અનુસૂચિત વિસ્તારો ન હોય, તેવા રાજ્યમાં વધુમાં વધુ વીસ સભ્યોની બનેલી જનજાતિ સલાહકાર કાઉન્સિલની સ્થાપના કરવામાં આવશે, જેમાંના ત્રણ ચતુર્થાંશની નજીકમાં નજીકની સંખ્યાના સભ્યો તે રાજ્યની વિધાનસભામાંના અનુસૂચિત જનજાતિઓના પ્રતિનિધિઓ હોવા જોઈશે.:

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી “એટલે પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક અથવા ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલ રાજ્ય થાય છે પણ” એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[2] ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 71થી “આસામ રાજ્ય”નો એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 21-1-1972થી અમલી).

[3] સંવિધાન (ઓગણપચાસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1984ની કલમ 3થી સુધાર્યા પ્રમાણે “અને મેઘાલય” મૂળને બદલે આ ઉલ્લેખ મૂક્યો છે (તારીખ 1-4-1985થી અમલી).

[4] મિઝોરમ રાજ્ય અધિનિયમ, 1986 (1986ના 34)ની કલમ 39થી મૂળ ઉલ્લેખ “મેઘાલય અને ત્રિપુરા” ને સ્થાને આ ઉલ્લેખ મૂક્યો છે (તરીખ 20-2-1987થી અમલી).

[5] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી “અથવા રાજપ્રમુખ” એ શબ્દો રદ કરેલ છે. (તરીખ 1-11-1956થી અમલી).

પરંતુ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, રાજ્યની વિધાનસભામાં અનુસૂચિત જનજાતિના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા, જનજાતિ સલાહકાર કાઉન્સિલમાં એવા પ્રતિનિધિઓથી ભરવાની બેઠકોની સંખ્યા કરતાં ઓછી હોય, તો બાકીની બેઠકો તે જનજાતિના બીજા સભ્યોથી ભરવામાં આવશે.

(2) તે રાજ્યમાંની અનુસૂચિત જનજાતિનાં કલ્યાણ અને પ્રગતિને લગતી જે બાબતો રાજ્યપાલ [1]*** જનજાતિ સલાહકાર કાઉન્સિલને વિચારણા માટે મોકલે તે વિશે સલાહ આપવાની તેને ફરજ રહેશે.

(3) રાજ્યપાલ [2]***

(ક) કાઉન્સિલના સભ્યોની સંખ્યા, તેમની નિમણૂક અને કાઉન્સિલના અધ્યક્ષ અને તેના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓની નિમણૂકની રીત;

(ખ) તેની બેઠકોનું સંચાલન અને તેની સામાન્ય કાર્યરીતિ; અને

(ગ) અન્ય તમામ આનુષંગિક બાબતો,

ઠરાવવા અથવા તેના નિયમન માટે નિયમો કરી શકશે.

5. અનુસૂચિત વિસ્તારોને લાગુ પડતો કાયદો—(1) આ સંવિધાનમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં, રાજ્યપાલ [1]*** રાજપત્રિત જાહેરનામા દ્વારા આદેશ કરી શકશે કે સંસદનો અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળનો કોઈ ખાસ અધિનિયમ તે રાજ્યમાંના અનુસૂચિત વિસ્તારોને કે તેના કોઈ ભાગને લાગુ પડશે નહિ અથવા તે રાજ્યમાંના અનુસૂચિત વિસ્તારોને અથવા તેના કોઈ ભાગને તે જાહેરનામામાં તેઓ નિર્દિષ્ટ કરે તેવા અપવાદો અને સુધારાને અધીન, તે લાગુ પડશે અને આ પેટા-પરિચ્છેદ હેઠળ આપવાનો કોઈ આદેશ તેની પાછલી અસર થાય તે રીતે આપી શકાશે.

(2) રાજ્યમાંનો જે કોઈ વિસ્તાર તે સમયે અનુસૂચિત વિસ્તાર હોય તેનાં શાંતિ અને સુશાસન માટે રાજ્યપાલ વિનિયમો કરશે.

ખાસ કરીને અને ઉપર જણાવેલી સત્તાની વ્યાપકતાને બાધ આવ્યા સિવાય, એવા વિનિયમોથી-

(ક) એવા વિસ્તારમાં અનુસૂચિત જનજાતિઓના સભ્યો વડે અથવા તેમની અંદરોઅંદર જમીનની તબદીલી ઉપર પ્રતિબંધ અથવા નિયંત્રણ મૂકી શકાશે;

(ખ) એવા વિસ્તારોમાં અનુસૂચિત જનજાતિઓના સભ્યોને જમીનની ફાળવણીનું નિયમન કરી શકાશે;

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "અથવા જે હોય તે રાજપ્રમુખ' એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[2] ઉપર મુજબની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "અથવા રાજપ્રમુખ" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

(ગ) એવા વિસ્તારમાં અનુસૂચિત જનજાતિઓના સભ્યોને નાણાં ધીરનારાઓના ધીરધારના ધંધાનું નિયમન કરી શકાશે.

(3) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (2)માં ઉલ્લેખિત હોય એવો કોઈ વિનિયમ કરતી વખતે સંસદ અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળનો કોઈ અધિનિયમ અથવા તે સમયે પ્રસ્તુત વિસ્તારને લાગુ પડતો કોઈ વિદ્યમાન અધિનિયમ રાજ્યપાલ [1]*** રદ કરી શકશે અથવા તેમાં સુધારો કરી શકશે.

(4) આ પરિચ્છેદ હેઠળ કરેલા તમામ વિનિયમો રાષ્ટ્રપતિને તરત સાદર કરવા જોઈશે અને તેમની અનુમતિ ન મળે ત્યાં સુધી તે અમલમાં આવશે નહિ.

(5) જ્યાં રાજ્ય માટે જનજાતિ સલાહકાર કાઉન્સિલ હોય ત્યાં વિનિયમ કરનાર રાજ્યપાલે [1]*** એવી કાઉન્સિલ સાથે પરામર્શ કર્યા સિવાય, આ પરિચ્છેદ હેઠળ કોઇ વિનિયમ કરી શકાશે નહિ.

ભાગ ગ

અનુસૂચિત વિસ્તારો

6. અનુસૂચિત વિસ્તારો—(1) આ સંવિધાનમાં "અનુસૂચિત વિસ્તારો" એ શબ્દ પ્રયોગ એટલે રાષ્ટ્રપતિ *હુકમ કરીને અનુસૂચિત વિસ્તારો તરીકે જાહેર કરે તે વિસ્તારો.

(2) રાષ્ટ્રપતિ કોઈપણ સમયે **હુકમ કરીને, —

(ક) આદેશ કરી શકશે કે સમગ્ર અનુસૂચિત વિસ્તાર અથવા તેનો કોઈ નિર્દિષ્ટ કરેલો ભાગ અનુસૂચિત વિસ્તાર અથવા એવા વિસ્તારનો ભાગ રહેશે નહિ;

[2][(કક) રાજ્યના રાજ્યપાલ સાથે પરામર્શ કર્યા પછી તે રાજ્યના કોઈપણ અનુસૂચિત વિસ્તારનું ક્ષેત્ર વધારી શકશે;]

(ખ) કોઈ અનુસૂચિત વિસ્તારમાં ફેરફાર કરી શકશે, પણ તે સીમાઓ સરખી કરવા પૂરતો જ;

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી "અથવા જે હોય તે રાજપ્રમુખ" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

"અથવા રાજપ્રમુખ" શબ્દોને કલમ 29 દ્વારા રદ કરવામાં આવ્યા છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

* જુઓ, અનુસૂચિત વિસ્તારો (ભાગ ક રાજ્યો) આદેશ, 1950 (સંવિધાન આદેશ 9), અનુસૂચિત વિસ્તારો (ભાગ ખ રાજ્યો) આદેશ, 1950 (સંવિધાન આદેશ 26), અનુસૂચિત વિસ્તારો (હિમાચલ પ્રદેશ) આદેશ, 1975 (સંવિધાન આદેશ 102) અને અનુસૂચિત વિસ્તારો (બિહાર, ગુજરાત, મધ્ય પ્રદેશ અને ઓરિસ્સા રાજ્યો) આદેશ, 1977 (સંવિધાન આદેશ 109).

** જુઓ, મદ્રાસ અનુસૂચિત વિસ્તારો (સમાપ્તિ) આદેશ, 1950 (સંવિધાન આદેશ 30) અને આંધ્ર અનુસૂચિત વિસ્તારો (સમાપ્તિ) આદેશ, 1955 (સંવિધાન આદેશ 50).

[2] સંવિધાન પાંચમી અનુસૂચિ (સુધારો) અધિનિયમ, 1976 (1976ના 101)ની કલમ 2થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 7-9-1976થી અમલી).

(ગ) કોઈ રાજ્યની સીમાઓમાં ફેરફાર થતા અથવા કોઈ નવું રાજ્ય સંઘમાં દાખલ થતા કે તેની સ્થાપના થતા, કોઈ રાજ્યમાં અગાઉ સમાવિષ્ટ ન હોય તેવા રાજ્યક્ષેત્રને અનુસૂચિત વિસ્તાર તરીકે અથવા તેના ભાગ તરીકે જાહેર કરી શકશે;

[1][(ઘ) કોઈપણ રાજ્ય એવા રાજ્યોના સંબંધમાં આ પરિચ્છેદ હેઠળ કરેલા કોઈપણ હુકમ કે હુકમો રદ કરી શકશે અને સંબંધિત રાજ્યના રાજ્યપાલ સાથે પરામર્શ કરીને જે વિસ્તારો અનુસૂચિત વિસ્તારો તરીકે હોય તે વિસ્તારો ફરી નિશ્ચિત કરતાં નવેસરથી હુકમો કરી શકશે;]

અને એવા કોઈ હુકમમાં રાષ્ટ્રપતિને જરૂરી અને યોગ્ય લાગે તેવી આનુષંગિક અને પારિણામિક જોગવાઈઓ કરી શકાશે, પરંતુ, ઉપર જણાવ્યા મુજબ હોય તે સિવાય, આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (1) હેઠળ કરેલા હુકમમાં પછીના કોઈ હુકમથી ફેરફાર કરી શકાશે નહિ.

ભાગ ઘ

અનુસૂચિમાં સુધારો કરવા બાબત

7. અનુસૂચિમાં સુધારો કરવા બાબત—(1) સંસદ, વખતોવખત કાયદાથી ઉમેરો કરીને, તેમાં ફેરફાર કરીને અથવા તે રદ કરીને, આ અનુસૂચિની કોઈપણ જોગવાઈમાં સુધારો કરી શકશે અને એ રીતે અનુસૂચિ સુધારી હોય, ત્યારે આ સંવિધાનમાં આ અનુસૂચિ અંગેના કોઈ ઉલ્લેખનો અર્થ, એ રીતે સુધારેલી અનુસૂચિ અંગેના ઉલ્લેખ તરીકે કરવામાં આવશે.

(2) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (1)માં જણાવ્યા મુજબનો કોઈ કાયદો, અનુચ્છેદ 368ના હેતુઓ માટે આ સંવિધાનનો સુધારો ગણાશે નહિ.

---

[1] સંવિધાન પાંચમી અનુસૂચિ (સુધારો) અધિનિયમ, 1976 (1976ના 101)ની કલમ 2થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 7-9-1976થી અમલી).

છઠ્ઠી અનુસૂચિ
[અનુચ્છેદ 244(2) અને 275(1)]

[1][આસામ, મેઘાલય, ત્રિપુરા અને મિઝોરમ રાજ્યના] આદિજાતિ વિસ્તારોના વહીવટ વિશે જોગવાઈઓ

[2]1. **સ્વાયત્ત જિલ્લાઓ અને સ્વાયત્ત પ્રદેશો**—(1) આ પરિચ્છેદની જોગવાઈઓને અધીન, આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 20 સાથે જોડેલા કોઠાના [3][[4][ભાગ I, II અને IIક] અને ભાગ IIIમાં]ની દરેક બાબતમાં દર્શાવેલા આદિજાતિ વિસ્તારો સ્વાયત્ત જિલ્લા બનશે.

(2) કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લામાં જુદી જુદી અનુસૂચિત આદિજાતિઓ હોય, તો જેમાં એ જાતિઓ વસતી હોય એવા વિસ્તાર કે વિસ્તારોનું રાજ્યપાલ, રાજ્યત્રિત જાહેરનામાથી સ્વાયત્ત પ્રદેશોમાં વિભાજન કરી શકશે.

(3) રાજ્યપાલ, રાજપત્રિત જાહેરનામાથી,-

(ક) સદરહુ કોઠાના [3][કોઈપણ ભાગમાં] કોઈ વિસ્તારનો સમાવેશ કરી શકશે;

(ખ) સદરહુ કોઠાના [3][કોઈપણ ભાગમાંથી] કોઈ વિસ્તારને કાઢી નાખી શકશે;

(ગ) કોઈ નવો સ્વાયત્ત જિલ્લો રચી શકશે;

(ઘ) કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લાનો વિસ્તાર વધારી શકશે;

(ઙ) કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લાનો વિસ્તાર ઘટાડી શકશે;

(ચ) એક સ્વાયત્ત જિલ્લો બને એ રીતે બે કે વધુ સ્વાયત્ત જિલ્લાઓને અથવા તેના ભાગને જોડી શકશે;

[5][(ચચ) કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લાના નામમાં ફેરફાર કરી શકશે];

(છ) કોઈપણ સ્વાયત્ત જિલ્લાની સીમાઓ નિશ્ચિત કરી શકશે;

---

[1] મિઝોરમ રાજ્ય અધિનિયમ, 1986 (1986ના 34)ની કલમ 39થી મૂળ ઉલ્લેખને સ્થાને આ ઉલ્લેખ મૂક્યો છે (તારીખ 20-2-1987થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સુધારો) અધિનિયમ 2003 (2003ના 44)ની કલમ 2થી છઠી અનુસૂચીથી પરિચ્છેદ (1)નો આસામ રાજ્યમાં અમલીમાં સુધારો કરેલ છે. પેટા-પરિચ્છેદ (2)ના:-

પરંતુકમાં નીચે મુજબ ઉમેરવામાં આવેલ છે, "બોડોલેન્ડ પ્રાદેશિક વિસ્તાર જિલ્લાને પેટા પરિચ્છેદનું કંઈ પણ લાગુ પડશે નહિ" (તારીખ 7-9-2003થી અમલી).

[3] ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 71 (i) અને આઠમી અનુસૂચિથી "ભાગ ક" એ શબ્દ અને અક્ષરને સ્થાને આ શબ્દો અને આંકડા મૂક્યા છે (તારીખ 21-1-1972થી અમલી).

[4] સંવિધાન (ઓગણપચાસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1984ની કલમ 4થી "ભાગ I અને II" માટે દાખલ કર્યો છે (તારીખ 1-4-1985થી અમલી).

[5] આસામ પુનર્રચના (મેઘાલય) અધિનિયમ, 1969 (1969ના 55)ની કલમ 74 અને ચોથી અનુસૂચિથી આ ઉલ્લેખ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 2-4-1970થી અમલી).

પરંતુ, જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 14ના પેટા-પરિચ્છેદ (1) હેઠળ નિમાયેલા કમિશનનો રિપોર્ટ વિચારણામાં લીધા સિવાય, આ પેટા-પરિચ્છેદના ખંડો (ગ), (ઘ), (ઙ) અને (ચ) હેઠળ રાજ્યપાલ કોઈ હુકમ કરી શકશે નહિ:

[1][વધુમાં આ પેટા-પરિચ્છેદ હેઠળ રાજ્યપાલે કરેલ કોઈ હુકમમાં, તે હુકમની જોગવાઈઓને અમલમાં લાવવા માટે જરૂરી હોવાનું તેમને જણાય તેવી (પરિચ્છેદ 20ના અને સદરહુ કોઠાના કોઈ ભાગમાં કોઈ બાબતના સુધારા સહિતની) આનુષંગિક અને પારિણામિક જોગવાઈઓનો સમાવેશ કરી શકાશે.]

[2]**2. જિલ્લા કાઉન્સિલો અને પ્રાદેશિક કાઉન્સિલોની રચના**–[3][(1) દરેક સ્વાયત્ત જિલ્લા માટે વધુમાં વધુ ત્રીસ સભ્યોની બનેલી એક જિલ્લા કાઉન્સિલ રહેશે. જેમાંની વધુમાં વધુ ચાર વ્યક્તિઓને રાજ્યપાલ નિયુક્ત કરશે અને બાકીનાની ચૂંટણી પુખ્ત મતાધિકારના ધોરણે કરવી જોઇશે.]

---

[1] ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 71(i) અને આઠમી અનુસૂચિથી આ પરંતુક ઉમેર્યો છે (તારીખ 21-1- 1972થી અમલી).

[2] આસામ રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, 2003 (2003ના 44)ની કલમ 2થી , પરિચ્છેદ (2)ના પેટા-પરિચ્છેદ (1) પછી,નીચેનો પરંતુક દાખલ કર્યો છેઃ-

'પરંતુ બોડોલેન્ડ પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ વધુમાં વધુ છેંતાળીસ સભ્યોની બનેલી હોવી જોઈશે, જેમાંના ચાળીસ સભ્યોની ચૂંટણી પુખ્ત મતાધિકારના આધારે કરવી જોઈશે, જેમાંની ત્રીસ (બેઠક) અનુસૂચિત આદિજાતિ માટે અનામત રાખવી જોઈશે, પાંચ (બેઠક) બિન-આદિજાતિ (આદિજાતિના ન હોય તેવા) સમુદાયો માટે અનામત રાખવી જોઈશે, પાંચ (બેઠક) તમામ સમુદાયો માટે ખુલ્લી રાખવી જોઈશે અને બાકીની છ બેઠકો પર રાજ્યપાલ, બોડોલેન્ડ -પ્રાદેશિક વિસ્તાર જિલ્લાનું પ્રતિનિધિત્વ નહિ પામેલા સમુદાયોમાંથી, મતાધિકાર સહિતના બીજા સભ્યો જેવા જ અધિકારો અને વિશેષાધિકાર ધરાવતા સભ્યોનામનિયુક્ત કરશે, જેમાં ઓછામાં ઓછા બે મહિલા સભ્યો હોવા જોઈશે."

આસામ રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, 1995 (1995ના 42)ની કલમ 2થી , પરિચ્છેદ (2)ના પેટા-પરિચ્છેદ (3) પછી,નીચેનો પરંતુક દાખલ કર્યો છેઃ-

"પરંતુ ઉત્તર કછાર પહાડી જિલ્લા માટે રચાયેલી જિલ્લા કાઉન્સિલ, ઉત્તરી કછાર પહાડી સ્વાયત્ત કાઉન્સિલ કહેવાશે અને કાર્બી એંગલોંગ જિલ્લા માટે રચાયેલી જિલ્લા કાઉન્સિલ, કાર્બી એંગલોંગ સ્વાયત્ત કાઉન્સિલ કહેવાશે."

આસામ રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, 2003 (2003ના 44)ની કલમ 2થી , પરિચ્છેદ (2)ના પેટા-પરિચ્છેદ (3)ના પરંતુક પછી,નીચેનો પરંતુક દાખલ કર્યો છેઃ-

"વધુમાં, બોડોલેન્ડ – પ્રાદેશિક વિસ્તાર જિલ્લા માટે રચાયેલી જિલ્લા કાઉન્સિલ, બોડોલેન્ડ - પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ કહેવાશે."

[3] આસામ પુનર્રચના (મેઘાલય) અધિનિયમ, 1969 (1969ના 55)ની કલમ 74 અને ચોથી અનુસૂચિથી આ ઉલ્લેખ મૂકયો છે (તારીખ 2-4-1970થી અમલી).

(2) આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 1ના પેટા-પરિચ્છેદ (2) હેઠળ સ્વાયત્ત પ્રદેશ તરીકે રચાયેલા દરેક વિસ્તાર માટે એક અલગ પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ રહેશે.

(3) દરેક જિલ્લા કાઉન્સિલ અને દરેક પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ અનુક્રમે "(*જિલ્લાનું નામ*)ની જિલ્લા કાઉન્સિલ" અને "(*પ્રદેશનું નામ*)ની પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ" એ નામનું સંસ્થાપિત મંડળ બનશે અને તેને શાશ્વત ઉત્તરાધિકાર અને એક પોતાનો સિક્કો રહેશે અને સદરહુ નામથી તે દાવો માંડી શકશે અને તેના ઉપર દાવો માંડી શકશે.

(4) આ અનુસૂચિની જોગવાઇઓને અધીન, કોઇ સ્વાયત્ત જિલ્લાનો વહીવટ, આ અનુસૂચિ હેઠળ તે જિલ્લાની અંદરની કોઇ પ્રાદેશિક કાઉન્સિલમાં નિહિત થયો ન હોય તેટલે અંશે તે જિલ્લા માટેની જિલ્લા કાઉન્સિલમાં નિહિત થશે અને કોઇ સ્વાયત્ત પ્રદેશનો વહીવટ એવા પ્રદેશ માટેની પ્રાદેશિક કાઉન્સિલમાં નિહિત થશે.

(5) પ્રાદેશિક કાઉન્સિલોવાળા સ્વાયત્ત જિલ્લામાં, જિલ્લા કાઉન્સિલને પ્રાદેશિક કાઉન્સિલના અધિકાર હેઠળના વિસ્તારો અંગે આ અનુસૂચિથી તેને અપાયેલી સત્તા ઉપરાંત એવા વિસ્તારો અંગે પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ તેને સોંપે તેવી જ સત્તા રહેશે.

(6) જિલ્લા કાઉન્સિલો અને પ્રાદેશિક કાઉન્સિલો પહેલીવાર રચવા માટે, સબંધિત સ્વાયત્ત જિલ્લાઓ અથવા પ્રદેશોની અંદરની વિદ્યમાન આદિજાતિ કાઉન્સિલો અથવા પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી બીજી આદિજાતિ સંસ્થાઓ સાથે વિચારવિનિમય કરીને, રાજ્યપાલ નિયમો કરશે અને તે નિયમોમાં નીચેની બાબતો માટે જોગવાઇ કરવામાં આવશે —

(ક) જિલ્લા કાઉન્સિલો અને પ્રાદેશિક કાઉન્સિલોની રચના અને તેમાં બેઠકોની ફાળવણી;

(ખ) તે કાઉન્સિલો માટેની ચૂંટણીઓના હેતુ માટે પ્રાદેશિક મતદારમંડળોનું સીમાંકન;

(ગ) એવી ચૂંટણીઓમાં મત આપવા માટેની લાયકાતો અને તે અંગે મતદાર યાદીઓ તૈયાર કરવા બાબત;

(ઘ) એવી ચૂંટણીઓમાં તે કાઉન્સિલના સભ્યો તરીકે ચૂંટાવા માટેની લાયકાતો;

(ઙ) [1][પ્રાદેશિક કાઉન્સિલો]ના સભ્યોના હોદ્દાની મુદત;

---

[1] આસામ પુનર્રચના (મેઘાલય) અધિનિયમ, 1969 (1969ના 55)ની કલમ 74 અને ચોથી અનુસૂચિથી "તે કાઉન્સિલો" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે (તારીખ 2-4-1970થી અમલી).

(ચ) એવી કાઉન્સિલોની ચૂંટણીઓ અથવા નિયુક્તિઓ સંબંધી અથવા તેની સાથે સંકળાયેલી અન્ય કોઇ બાબત;

(છ) જિલ્લા અને પ્રાદેશિક કાઉન્સિલોમાં [1][(કોઇ ખાલી જગ્યા હોવા છતાં કાર્ય કરવાની સત્તા સહિતની)] તેની કાર્યરીતિ અને તેના કામકાજનું સંચાલન;

(જ) જિલ્લા અને પ્રાદેશિક કાઉન્સિલોના અધિકારીઓ અને કર્મચારીગણની નિમણૂક.

[1][(6ક) જિલ્લા કાઉન્સિલના ચૂંટાયેલા સભ્યો પરિચ્છેદ 16 હેઠળ જિલ્લા કાઉન્સિલનું વહેલું વિસર્જન ન થાય તો કાઉન્સિલની સામાન્ય ચૂંટણીઓ થયા પછી તેની પહેલી બેઠક માટે નક્કી કરેલી તારીખથી પાંચ વર્ષની મુદત સુધી હોદ્દો ધરાવશે અને નિયુક્ત થયેલો સભ્ય રાજ્યપાલની મરજી હોય ત્યાં સુધી હોદ્દો ધરાવશે:

પરંતુ, જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, કટોકટીની ઉદઘોષણા અમલમાં હોય તે દરમિયાન અથવા રાજ્યપાલને એમ લાગે કે ચૂંટણીઓ કરવાનું અશક્ય બનાવે તેવા સંજોગો પ્રવર્તે છે, તો રાજ્યપાલ સદરહુ પાંચ વર્ષની મુદતને એકસાથે વધુમાં વધુ એક વર્ષ સુધી, પણ ઉદ્ઘોષણાનો અમલ બંધ થયા પછી કોઇપણ સંજોગોમાં છ મહિનાની વધુ ન હોય તેટલી મુદત સુધી, લંબાવી શકશે:

વધુમાં પ્રસંગોપાત ખાલી પડતી જગા ભરવા માટે ચૂંટાયેલ સભ્ય પોતે જે સભ્યની જગાએ આવેલ હોય તે સભ્યના હોદ્દાની બાકીની મુદત સુધી જ હોદ્દો ધરાવશે.]

(7) જિલ્લા અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ તેની પહેલીવારની રચના પછી [1][રાજ્યપાલની મંજૂરી લઇને] આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (6)માં નિર્દિષ્ટ કરેલી બાબતો અંગે નિયમો કરી શકશે અને નીચેની બાબતોના નિયમન માટે પણ [1][એ પ્રમાણે મંજૂરી લઇને] નિયમો કરી શકશે—

(ક) તાબાની સ્થાનિક કાઉન્સિલો અથવા બોર્ડની રચના અને તેની કાર્યરીતિ અને તેના કામકાજનું સંચાલન; અને

(ખ) જે હોય તે, તે જિલ્લાના અથવા પ્રદેશના વહીવટને લગતા કામકાજના સંચાલન સંબંધી સામાન્ય રીતે તમામ બાબતો:

---

[1] આસામ પુનર્રચના (મેઘાલય) અધિનિયમ, 1969 (1969ના 55)ની કલમ 74 અને ચોથી અનુસૂચિથી આ ઉલ્લેખ મૂકયો યોં છે (તારીખ 2-4-1970થી અમલી).

પરંતુ, જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, જિલ્લા અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ, આ પેટા-પરિચ્છેદ હેઠળ નિયમો ન કરે ત્યાં સુધી, આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (6) હેઠળ રાજ્યપાલે કરેલા નિયમો, એવી દરેક કાઉન્સિલ માટેની ચૂંટણીઓ અંગે, તેના અધિકારીઓ અને સ્ટાફ અંગે અને તેમાંની કાર્યરીતિ અને કામકાજના સંચાલન અંગે અમલી રહેશે.

[1]* * * *

[2]**3. જિલ્લા કાઉન્સિલો અને પ્રાદેશિક કાઉન્સિલોની કાયદા ઘડવાની સત્તા**—(1) કોઈ સ્વાયત્ત

---

[1] આસામ પુનર્રચના (મેઘાલય) અધિનિયમ, 1969 (1969ના 55)ની કલમ 74 અને ચોથી અનુસૂચિથી બીજો પરંતુક રદ કરેલ છે (તારીખ 2-4-1970થી અમલી).

[2] આસામ રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, 2003 (2003ના 44)ની કલમ 2થી, નીચે પ્રમાણે પરિચ્છેદ 3 સુધાર્યો છે (તારીખ 7-9-2003થી અમલી),—

"(3) પરિચ્છેદ 3કના પેટા-પરિચ્છેદ (2) અથવા પરિચ્છેદ 3ખના પેટા-પરિચ્છેદ (2)માં અન્યથા જોગવાઇ કરેલી હોય તે સિવાય, આ પરિચ્છેદ અથવા પરિચ્છેદ 3કના પેટા-પરિચ્છેદ (1) અથવા પરિચ્છેદ 3ખના પેટા-પરિચ્છેદ (1) હેઠળ કરેલા તમામ કાયદાઓને તરત જ રાજ્યપાલ સમક્ષ રજૂ કરવા જોઇશે અને તેઓ સંમતિ ન આપે ત્યાં સુધી તે અમલી થશે નહિ."

આસામ રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, પરિચ્છેદ 3 પછી, સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, 1995 (1995ના 42)ની કલમ 2થી,નીચેનો પરિચ્છેદ દાખલ કરવામાં આવે છે (તારીખ 12-9-1995થી અમલી), જેમ કે -

"3ક. **ઉત્તર કછાર પહાડી સ્વાયત્ત કાઉન્સિલ અને કાર્બી ઍંગલોંગ સ્વાયત્તત્ત્વ કાઉન્સિલની કાયદા ઘડવાની વધારાની સત્તા**—(1) પરિચ્છેદ 3ની જોગવાઇઓને બાધ આવ્યા સિવાય, ઉત્તર કછાર પહાડી સ્વાયત્ત કાઉન્સિલ અને કાર્બી ઍંગલોંગ સ્વાયત્ત કાઉન્સિલને તેમના સંબંધિત જિલ્લાઓમાં નીચેના સંબંધમાં કાયદા ઘડવાની સત્તા રહેશે—

(ક) સાતમી અનુસૂચિની યાદી Iની નોંધ 7 અને 52ની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, ઉદ્યોગો;

(ખ) માર્ગવ્યવહાર એટલે કે રસ્તા, પુલો, નૌકાઘાટો (ફેરીઝ) અને સાતમી અનુસૂચિની યાદી I માં નિર્દિષ્ટ ન કરેલા માર્ગવ્યવહારના અન્ય સાધનો; મ્યુનિસિપલ ટ્રામવે, રોપવે અને આંતરિક જળમાર્ગો અને એવા જળમાર્ગો સંબંધી સાતમી અનુસૂચિની યાદી I અને યાદી IIIની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, તેના ઉપરનો ટ્રાફિક; યાંત્રિક શકિતથી ચાલતા વાહનો સિવાયના વાહનો;

(ગ) પશુઓની ઓલાદની જાળવણી, રક્ષણ અને સુધારણા અને પશુરોગોનું નિવારણ, પશુચિકિત્સા તાલીમ અને વ્યવસાય, ઢોર પૂરવાના ડબ્બા;

(ઘ) પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ;

(ઙ) ખેતી, જેમાં ખેતીવિષયક શિક્ષણ અને સંશોધન, ઉપદ્રવી જીવાત સામે રક્ષણ અને વનસ્પતિ રોગોના નિવારણનો સમાવેશ થાય છે;

(ચ) મત્સ્યક્ષેત્રો;

(છ) પાણી, એટલે કે સાતમી અનુસૂચિની યાદી I ની નોંધ પદની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, પાણીનો પુરવઠો, સિંચાઇ અને નહેરો, ગટર-વ્યવસ્થા અને પાળા, પાણીનો સંગ્રહ અને જળશક્તિ;

(જ) સામાજિક સુરક્ષા અને સામાજિક વીમો, રોજગારી અને બેરોજગારી;

(ઝ) ડાંગરના ખેતરો, બજારો, નગરો વગેરે (ટેકનિકલ પ્રકારના ન હોય તેવા) ગામના રક્ષણ માટેની પૂર નિયંત્રણ યોજનાઓ;

(ઞ) નાટયગૃહો અનેનાટય-યોગો, સાતમી અનુસૂચિની યાદી Iની નોંધ 60ની જોગવાઇને અધીન રહીને, સિનેમા; રમતગમત, મનોરંજન, આનંદ-પ્રમોદ;

(ટ) જાહેર આરોગ્ય અને સફાઇ, હોસ્પિટલો અને દવાખાનાં;

(ઠ) નાની સિંચાઇ;

(ડ) ખાદ્ય પદાર્થો, ઘાસચારો, કાચું કપાસ અને કાચા શણનો વ્યાપાર અને વાણિજ્ય અને ઉત્પાદન, પુરવઠો અને વિતરણ;

(ઢ) રાજ્ય જેનું નિયંત્રણ કરતું હોય અને જેનું ખર્ચ ભોગવતું હોય તેવા પુસ્તકાલયો, સંગ્રહાલયો અને તેના જેવી બીજી સંસ્થાઓ; સંસદે કરેલા કોઇ કાયદાથી અથવા તે હેઠળ રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વના હોવાનું જાહેર કરેલ હોય તે સિવાયના – પ્રાચીન અને ઐતિહાસિક સ્મારકો અને રેકર્ડ; અને

(ણ) જમીનનું સ્વત્વાર્પણ.

(2) પરિચ્છેદ 3 હેઠળ અથવા આ પરિચ્છેદ હેઠળ ઉત્તર કછાર પહાડી સ્વાયત્ત કાઉન્સિલ અને કાર્બી એંગલોંગ સ્વાયત્ત કાઉન્સિલે કરેલા તમામ કાયદાઓ, સાતમી અનુસૂચિની યાદી IIIમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી બાબતો સાથે સંબધિત હોય તેટલે સુધી, તરત જ રાજ્યપાલને રજૂ કરવા જોઇશે, જે રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે તેને (કાયદાઓને) અનામત રાખી શકશે.

(3) રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે કોઇ કાયદો અનામત રાખવામાં આવ્યો હોય ત્યારે, રાષ્ટ્રપતિએ જાહેર કરવું જોઇશે કે તેઓ સદરહુ કાયદાને સંમતિ આપે છે અથવા તેમાંથી સંમતિ આપવાનું અટકાવે છે:

પરંતુ રાષ્ટ્રપતિ, રાજ્યપાલને તે કાયદો, ઉત્તર કછાર પહાડી કાઉન્સિલ અથવા, યથા-સંગ, કાર્બી એંગલોંગ સ્વાયત્ત કાઉન્સિલને, કાયદા અથવા તેની કોઇ નિર્દિષ્ટ જોગવાઇઓની પુનર્વિચારણા કરે તેવી વિનંતી કરતા સંદેશ સહિત અને ખાસ કરીને તેમણે તેમના સંદેશમાં ભલામણ કરેલ એવા કોઇ સુધારા દાખલ કરવાની ઈચ્છા અંગે વિચારણા કરે તે માટે સદરહુ કાઉન્સિલને પરત કરવા આદેશ કરી શકશે અને તે કાયદો એવી રીતે પરત કરવામાં આવ્યો હોય ત્યારે, સદરહુ કાઉન્સિલે, આવો સંદેશો મળ્યાની તારીખથી છ મહિનાની મુદતની અંદર, તદ્નુસાર કાયદાની વિચારણા કરવી જોઇશે અને સદરહુ કાઉન્સિલ સુધારા સાથે અથવા સુધારા વગર તે કાયદાને ફરીથી પસાર કરે તો, તેને રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે ફરીથી રજૂ કરવો જોઇશે.”

આસામ રાજ્યને તે લાગુ પડે ત્યારે, સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, 2003 (2003ના 44)ની કલમ 2થી, પરિચ્છેદ 3ક પછી,નીચેનો પરિચ્છેદ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 7-9-2003થી અમલી), જેમ કે :-

3ખ. કાયદા કરવાની બોડોલેન્ડ પ્રાદેશિક કાઉન્સિલની વધારાની સત્તા—(1) પરિચ્છેદ 3ની જોગવાઇઓને બાધ આવ્યા સિવાય, બોડોલેન્ડ પ્રાદેશિક કાઉન્સિલને પોતાના વિસ્તારોની અંદર:—

(i) ખેતીવિષયક શિક્ષણ અને સંશોધન, ઉપદ્રવી જીવાત સામે રક્ષણ અને વનસ્પતિ રોગોના નિવારણ સહિત ખેતી; (ii) પશુપાલન અને પશુચિકિત્સા, એટલે કે, પશુધનની જાળવણી, રક્ષણ અને સુધારણા અને પશુ રોગોનીનાબૂદી, પશુચિકિત્સાની તાલીમ અને વ્યવસાય, ઢોર પુરવાના ડબ્બા; (iii) સહકાર; (iv) સાંસ્કૃતિક બાબતો; (v) શિક્ષણ, એટલે કે, પ્રાથમિક શિક્ષણ, વ્યાવસાયિક તાલીમ સહિત ઉચ્ચતર માધ્યમિક, પ્રૌઢ શિક્ષણ, કોલેજ શિક્ષણ (સામાન્ય); (vi) મત્સ્યોદ્યોગ; (vii) ગામ, ડાંગરના ખેતરો, બજારો અને શહેરો (ટેકનિકલ સ્વરૂપના નહિ)ના રક્ષણ માટે પૂર નિયંત્રણ; (viii) અન્ન અનેનાગરિક પુરવઠો; (ix) વન (અનામત વન સિવાયના); (x) હાથશાળ અને કાપડ

ઉદ્યોગ; (xi) આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ; (xii) સાતમી અનુસૂચિની યાદી Iની નોંધ 84ની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, નશાકારક દારૂ, અફીણ અને આડ પેદાશો; (xiii) સિંચાઇ; (xiv) શ્રમ અને રોજગાર; (xv) જમીન અને મહેસૂલ; (xvi) ગ્રંથાલય સેવા (રાજ્ય સરકારનાંનાણાથી ચાલતી અને તેના દ્વારા નિયંત્રિત); (xvii) લોટરી (સાતમી અનુસૂચિની યાદી Iની નોંધ 40ની જોગવાઇઓને અધીન);નાટ્યગૃહો અનેનાટય-યોગો અને સિનેમા (સાતમી અનુસૂચિની યાદી Iની નોંધ 60ની જોગવાઇઓને અધીન); (xviii) બજારો અને પ્રદર્શનો મેળા; (xix) મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન, સુધારણા ટ્રસ્ટ, જિલ્લા મંડળો અને બીજા સ્થાનિક સત્તામંડળો; (xx) રાજય દ્વારા નિયંત્રણ અનેનાણા મેળવતા સંગ્રહાલય અને પુરાતત્વ સંસ્થાઓ, સંસદે કરેલા કોઇ કાયદાથી અથવા તે હેઠળ રાષ્ટ્રીય મહત્વના હોવાનું જાહેર કરેલ હોય તે સિવાયના પ્રાચીન અને ઐતિહાસિક સ્મારકો અને રેકર્ડ; (xxi) પંચાયત અને ગ્રામ વિકાસ; (xxii) આયોજન અને વિકાસ; (xxiii) મુદ્રણ અને લેખન સામગ્રી; (xxiv) જાહેર આરોગ્ય ઇજનેરી; (xxv) જાહેર બાંધકામ વિભાગ; (xxvi) પ્રચાર અને લોકસંપર્ક; (xxvii) જન્મ અને મરણની નોંધણી; (xxviii) રાહત અને પુર્નવસવાટ; (xxix) રેશમ ઉત્પાદન; (xxx) સાતમી અનુસૂચિની યાદી Iની નોંધ 7 અને પરની જોગવાઇઓને અધીન રહીને લઘુઉદ્યોગ, કુટિર ઉદ્યોગ અને ગ્રામીણ ઉદ્યોગ; (xxxi) સમાજ કલ્યાણ; (xxxii) ભૂમિ-સંરક્ષણ; (xxxiii) રમત-ગમત અને યુવા કલ્યાણ; (xxxiv) આંકડાશાસ્ત્ર; (xxxv) પ્રવાસન; (xxxvi) વાહન વ્યવહાર (રસ્તાઓ, પુલો, નૌકાઘાટો અને સાતમી અનુસૂચિની યાદી Iમાં નિર્દિષ્ટ ન કરેલા વાહન અન્ય સાધનો, મ્યુનિસિપલ ટ્રામ વે, રોપ-વે, આંતર્દેશીય જળમાર્ગો, અને એવા જળમાર્ગો, યંત્રચાલિત વાહનો સિવાયના વાહનોના સંદર્ભમાં સાતમી અનુસૂચિની યાદી I અને યાદી IIIની જોગવાઇને અધીન રહીને તેના ઉપરનો ટ્રાફિક); (xxxvii) રાજય સરકાર દ્વારા નિયંત્રિત અને નાણાંકીય સહાય મેળવતી આદિજાતિ સંશોધન સંસ્થા; (xxxviii) શહેરી વિકાસ- શહેર અને ગ્રામ્ય આયોજન; (xxxix) સાતમી અનુસૂચિની યાદી Iની નોંધ 50ની જોગવાઇઓને અધીન રહીને તોલ અને માપ; અને (xl) મેદાની પ્રદેશની આદિજાતિઓ અને પછાત વર્ગોનું કલ્યાણના સંબંધમાં કાયદા કરવાની સત્તા રહેશે:

પરંતુ આવા કાયદામાંના કોઇ ઉલ્લેખથી-

(ક) આ અધિનિયમના આરંભની તારીખે કોઇપણનાગરિકની જમીનના સંબંધમાં, તેના વિદ્યમાન હકો અને વિશેષાધિકારોનો અંત આવશે નહિ અથવા તેમાં ફેરફાર થશે નહિ; અને

(ખ) અન્યથા એવોનાગરિક બોડોલેન્ડ પ્રાદેશિક વિસ્તારોના જિલ્લાની અંદર એવી જમીનના સંપાદન માટે લાયક હોય તો, કોઇપણનાગરિકને વારસાઇ ફાળવણી, પતાવટ દ્વારા અથવા તબદીલીની અન્ય કોઇ રીતે જમીન મેળવતા અટકાવી શકાશે નહિ.

(2) પરિચ્છેદ 3 અથવા આ પરિચ્છેદ હેઠળ કરેલા તમામ કાયદાઓ, સાતમી અનુસૂચિની યાદી IIIમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી બાબતો સાથે સંબંધિત હોય તેટલે સુધી, તરત જ રાજ્યપાલને રજૂ કરવા જોઇશે, જે રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે તેને અનામત રાખી શકશે.

(3) રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે કોઇ કાયદાને અનામત રાખવામાં આવ્યો હોય ત્યારે, રાષ્ટ્રપતિએ એવું જાહેર કરવું જોઇશે કે તેઓ સદરહુ કાયદાને સંમતિ આપે છે અથવા તેને સંમતિ આપવાનું અટકાવે છે:

પરંતુ રાષ્ટ્રપતિ, રાજ્યપાલને તે કાયદો, બોડોલેન્ડ પ્રાદેશિક કાઉન્સિલને, કાયદા અથવા તેની કોઇ નિર્દિષ્ટ જોગવાઇઓની પુનર્વિચારણા કરે તેવી વિનંતી કરતા સંદેશ સહિત અને ખાસ કરીને તેમણે તેમના સંદેશમાં ભલામણ કરેલ એવા કોઇ સુધારા દાખલ કરવાની ઇચ્છનીયતા અંગે વિચારણા કરે તે માટે સદરહુ કાઉન્સિલને પરત કરવા આદેશ કરી શકશે અને તે કાયદો એવી રીતે પરત કરવામાં આવ્યો હોય ત્યારે, સદરહુ કાઉન્સિલે, આવો સંદેશો મળ્યાની તારીખથી છ મહિનાની મુદતની અંદર, તદ્નુસાર કાયદાની વિચારણા કરવી જોઇશે અને સદરહુ કાઉન્સિલ સુધારા સાથે અથવા સુધારા વગર તે કાયદાને ફરીથી પસાર કરે તો, તેને રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે ફરીથી રજૂ કરવો જોઇશે.”

પ્રદેશ માટેની પ્રાદેશિક કાઉન્સિલને એ પ્રદેશની અંદરના તમામ વિસ્તારો માટે અને કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લાની જિલ્લા કાઉન્સિલને તે જિલ્લાની અંદર પ્રાદેશિક કાઉન્સિલોના અધિકાર હેઠળ હોય તે સિવાયના તે જિલ્લાની અંદરના તમામ વિસ્તારો માટે નીચે જણાવેલ બાબતો અંગે કાયદા ઘડવાની સત્તા રહેશે-

(ક) ખેતી અથવા ચરાણના હેતુ માટે અથવા રહેઠાણના અથવા બીજા બિન-ખેતીવિષયક હેતુ માટે અથવા કોઈ ગામ અથવા નગરના રહેવાસીઓના હિત જેનાથી સાધી શકાય તેમ હોય તેવા બીજા કોઈ હેતુ માટે અનામત જંગલની જમીન સિવાયની જમીનની ફાળવણી, તેનો ભોગવટો અથવા ઉપયોગ અથવા તેને અલગ રાખવા બાબત:

પરંતુ, જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, ભોગવટામાં હોય કે ન હોય તેવી જમીનના જાહેર હેતુઓ માટે ફરજિયાત સંપાદનને અધિકૃત કરતા તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કાયદા અનુસાર [1][સંબંધિત રાજ્યની સરકારે] કરેલા એવા સંપાદનને એ કાયદાના કોઈપણ ઉલ્લેખથી બાધ આવશે નહિ;

(ખ) અનામત ન હોય તેવા જંગલનો વહીવટ;

(ગ) કોઈ નહેર અથવા કાંસનો ખેતીના હેતુ માટે ઉપયોગ;

(ઘ) ઝૂમ પદ્ધતિની અથવા ફરતી ખેતીના બીજા પ્રકારોની પ્રથાનું નિયમન;

(ઙ) ગ્રામ કે નગર સમિતિઓ અથવા કાઉન્સિલોની સ્થાપના અને તેમની સત્તાઓ;

(ચ) ગ્રામ અથવા નગરના વહીવટ સંબંધી બીજી કોઈ બાબત જેમાં ગ્રામ કે નગર પોલીસનો અને જાહેર આરોગ્ય અને સફાઈનો સમાવેશ થાય છે;

(છ) મુખીઓ કે વહીવટદારોની નિમણૂક અથવા તેમનો ઉત્તરાધિકાર;

(જ) મિલકતનો વારસો;

[2][(ઝ) લગ્ન અને છૂટાછેડા;]

(ઞ) સામાજિક રૂઢિઓ.

(2) આ પરિચ્છેદમાં "અનામત જંગલ" એટલે આસામ જંગલ રેગ્યુલેશન, 1891, હેઠળ પ્રસ્તુત વિસ્તારમાં તે સમયે અમલમાં હોય તેવા બીજા કોઇ કાયદા હેઠળ અનામત રાખેલ જંગલ.

---

[1] ઉત્તર પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 71 (ઝ) અને આઠમી અનુસૂચિથી મૂળને બદલે આ મજકુર દાખલ કર્યો છે (તારીખ 21-1-1972થી અમલી).

[2] આસામ પુનર્રચના (મેઘાલય) અધિનિયમ, 1969 (1969ના 55)ની કલમ 74 અને ચોથી અનુસૂચિથી આ ઉલ્લેખ મૂકયો છે (તારીખ 2-4-1970થી અમલી).

(3) આ પરિચ્છેદ હેઠળ કરેલા તમામ કાયદા, રાજ્યપાલ સમક્ષ તરત રજૂ કરવા જોઇશે અને તેમની અનુમતિ ન મળે ત્યાં સુધી તે અમલી થશે નહિ.

[1]**4. સ્વાયત્ત જિલ્લાઓ અને સ્વાયત્ત પ્રદેશોમાં ન્યાયનો વહીવટ**—(1) સ્વાયત્ત પ્રદેશ માટેની પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ એ પ્રદેશની અંદરના વિસ્તારો અંગે અને સ્વાયત્ત જિલ્લાઓ માટેની જિલ્લા કાઉન્સિલ તે જિલ્લાની અંદર પ્રાદેશિક કાઉન્સિલો હોય તો તેના અધિકાર હેઠળ હોય તે સિવાયના તે જિલ્લાની અંદરના બીજા વિસ્તારો અંગે, જેમાં બધા પક્ષકારો એ વિસ્તારોની અંદરની અનુસૂચિત જાતિના હોય તેવા, આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 5ના પેટા-પરિચ્છેદ (1)ની જોગવાઈઓ જેને લાગુ પડતી હોય તે દાવા અને મુકદ્દમા સિવાયના દાવા અને મુકદ્દમા ચલાવવા માટે, રાજ્યમાંના કોઈ ન્યાયાલયને બાકાત રાખીને ગ્રામ કાઉન્સિલો અથવા ન્યાયાલયો રચી શકશે અને યોગ્ય વ્યક્તિઓને એવી ગ્રામ કાઉન્સિલના સભ્યો તરીકે અથવા એવા ન્યાયાલયોના પ્રમુખ અધિકારીઓ તરીકે નીમી શકશે અને આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 3 હેઠળ ઘડેલા કાયદાના અમલ માટે જરૂરી હોય તેટલાં અધિકારીઓ પણ નીમી શકશે.

(2) આ સંવિધાનમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં, કોઈ સ્વાયત્ત પ્રદેશ માટેની પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ અથવા તે પ્રાદેશિક કાઉન્સિલે તે અર્થે રચેલું કોઈ ન્યાયાલય અથવા જો કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લાની અંદરના કોઈ વિસ્તાર માટે પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ ન હોય તો એવા જિલ્લા માટેની જિલ્લા કાઉન્સિલ અથવા તે જિલ્લા કાઉન્સિલે તે અર્થે રચેલું કોઈ ન્યાયાલય આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (1) હેઠળ, જે હોય તે, એવા પ્રદેશ અથવા વિસ્તારની અંદર રચાયેલી ગ્રામ કાઉન્સિલ કે ન્યાયાલય ચલાવી શકે તેવા આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 5ના પેટા-પરિચ્છેદ (1)ની જોગવાઈઓ જેને લાગુ પડતી હોય તે સિવાયના તમામ દાવા અને મુકદ્દમા અંગે અપીલ ન્યાયાલયમાં સત્તાઓ વાપરશે, અને ઉચ્ચ ન્યાયાલય અને ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય સિવાયના બીજા કોઈ ન્યાયાલયને એવા દાવા અને મુકદ્દમા અંગે હકૂમત રહેશે નહિ.

(3) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (2)ની જોગવાઈઓ જેને લાગુ પડતી હોય તેવા દાવા અને મુકદ્દમા ઉપર રાજ્યપાલ વખતોવખત હુકમ કરીને નિર્દિષ્ટ કરે તેવી હકૂમત [2]* * * ઉચ્ચ ન્યાયાલયને રહેશે અને તે વાપરશે.

---

[1] સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, 2003 (2003ના 44)ની કલમ 2થી આસામ રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, પરિચ્છેદ 4ને સુધારવામાં આવેલ છે, જેથી કરીને પેટા-પરિચ્છેદ (5) પછી, (તારીખ 7-9-2003થી અમલી) નીચેનો પેટા-પરિચ્છેદ દાખલ કરી શકાયઃ—

"(6) આ પરિચ્છેદમાંનો કોઇપણ ઉલ્લેખ, આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 2ના પેટા-પરિચ્છેદ (3)ના પરંતુક હેઠળ રચાયેલી બોડોલેન્ડ પ્રાદેશિક કાઉન્સિલને લાગુ પડશે નહિ."

[2] ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 71(ઝ) અને આઠમી અનુસૂચિથી "આસામની" એ શબ્દ રદ કરેલ છે (તારીખ 21-1-1972થી અમલી).

(4) જે હોય તે, પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ અથવા જિલ્લા કાઉન્સિલ રાજ્યપાલની પૂર્વમંજૂરીથી—

(ક) ગ્રામ કાઉન્સિલો અને ન્યાયાલયોની રચનાનું અને આ પરિચ્છેદ હેઠળ તેમણે વાપરવાની સત્તાનું;

(ખ) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (1) હેઠળના દાવા અને મુકદ્દમા ચલાવવામાં ગ્રામ કાઉન્સિલોએ અથવા ન્યાયાલયોએ અનુસરવાની કાર્યરીતિનું;

(ગ) પ્રાદેશિક અથવા જિલ્લા કાઉન્સિલે અથવા એવી કાઉન્સિલે રચેલા કોઈ ન્યાયાલયે આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (2) હેઠળ અપીલોમાં અને બીજી કાર્યવાહીમાં અનુસરવાની કાર્યરીતિનું;

(ઘ) એવી કાઉન્સિલો અને ન્યાયાલયોના નિર્ણયો અને હુકમોના અમલનું;

(ઙ) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદો (1) અને (2)ની જોગવાઈઓના અમલ માટે બીજી તમામ સહાયક બાબતોનું નિયમન કરતા નિયમો કરી શકશે.

[1][(5) [2][સંબંધિત રાજ્યની સરકાર સાથે વિચારવિનિમય કર્યા પછી], રાષ્ટ્રપતિ આ અર્થે જાહેરનામાથી નક્કી કરે તે તારીખે અને તે તારીખથી આ પરિચ્છેદનો જાહેરનામામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તે સ્વાયત્ત જિલ્લા અથવા પ્રદેશના સંબંધમાં જાણે કે—

(i) પેટા-પરિચ્છેદ (1)માં "જેમાં બધા પક્ષકારો એવા વિસ્તારોની અંદરની અનુસૂચિત આદિજાતિઓના હોય તેવા આ અનુસૂચિમાં પરિચ્છેદ 5ના પેટા-પરિચ્છેદ (1)ની જોગવાઈઓ, જેને લાગુ પડતી હોય તે દાવા અને મુકદ્દમા સિવાયના દાવા અને મુકદ્દમા" એ શબ્દોને સ્થાને, "આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 5ના પેટા-પરિચ્છેદ (1)માં ઉલ્લેખેલ પ્રકારના ન હોય તેવા અને રાજ્યપાલ નિર્દિષ્ટ કરે તેવા દાવા અને મુકદ્દમા" એ શબ્દો મૂકવામાં આવ્યા હોય તે પ્રમાણે;

(ii) પેટા-પરિચ્છેદ (2) અને (3) રદ કરવામાં આવ્યા હોય તે પ્રમાણે;

(iii) પેટા-પરિચ્છેદ (4)માં—

(ક) "જે હોય તે, પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ અથવા જિલ્લા કાઉન્સિલ રાજ્યપાલની પૂર્વ મંજૂરીથી'' એ શબ્દોને સ્થાને, 'રાજ્યપાલ''' એ શબ્દ મૂકવામાં આવ્યો હોય તે પ્રમાણે; અને

(ખ) ખંડ (ક)ને સ્થાને નીચેનો ખંડ મૂકવામાં આવ્યો હોય તે પ્રમાણે-

---

[1] આસામ પુનર્રચના (મેઘાલય) અધિનિયમ, 1969 (1969ના 55)ની કલમ 74 અને ચોથી અનુસૂચિથી દાખલ કર્યો છે (તારીખ 2-4-1970થી અમલી).

[2] ઉત્તર-પુર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 71(ઝ) અને આઠમી અનુસૂચિથી અમુક શબ્દોને સ્થાને આ ઉલ્લેખ મૂક્યો છે (તારીખ 21-1-1972થી અમલી).

"(ક) ગ્રામ કાઉન્સિલો અને ન્યાયાલયોની રચનાનું, આ પરિચ્છેદ હેઠળ તેમણે વાપરવાની સત્તાનું અને ગ્રામ કાઉન્સિલ અને ન્યાયાલયોના નિર્ણય ઉપરથી જે ન્યાયાલયને અપીલ કરવામાં આવે તે ન્યાયાલયોનું;";

(ગ) ખંડ (ગ)ને સ્થાને નીચેનો ખંડ મૂકવામાં આવ્યો હોય તે પ્રમાણે,-

"(ગ) પ્રાદેશિક અથવા જિલ્લા કાઉન્સિલ એવી કાઉન્સિલે રચેલા કોઈ ન્યાયાલય સમક્ષ પેટા-પરિચ્છેદ (5) હેઠળ રાષ્ટ્રપતિએ નક્કી કરેલી તારીખની તરત પહેલાં નિકાલ-બાકી અપીલો અથવા બીજી કાર્યવાહી બીજાને સોંપવા બાબતનું;"; અને

(ઘ) ખંડ (ઙ)માં "પેટા-પરિચ્છેદો (1) અને (2)ની" એ શબ્દો, કૌંસ અને આંકડાને સ્થાને, "પેટા-પરિચ્છેદ (1)ની" એ શબ્દો, કૌંસ અને આંકડો મૂકવામાં આવ્યા હોય તે પ્રમાણે, અમલ થશે.]

5. દીવાની કાર્યરીતિ અધિનિયમ, 1908 અને ફોજદારી કાર્યરીતિ અધિનિયમ, 1898[1] હેઠળ અમુક દાવા, મુકદ્દમા અને ગુનાની ઈન્સાફી કાર્યવાહી માટે પ્રાદેશિક અને જિલ્લા કાઉન્સિલોને અને અમુક ન્યાયાલયો અને અધિકારીઓને સત્તાઓ આપવા બાબત—(1) કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લા કે પ્રદેશમાં અમલમાં હોય તેવા રાજ્યપાલે તે અર્થે નિર્દિષ્ટ ઘડેલા કાયદામાંથી ઊભા થતા દાવા અથવા મુકદ્દમાની ઈન્સાફી કાર્યવાહી માટે, અથવા ભારતના ફોજદારી અધિનિયમ હેઠળ અથવા એવા જિલ્લા અથવા પ્રદેશને તે સમયે લાગુ પડતા બીજા કાયદા હેઠળ, મૃત્યુદંડની, આજીવન દેશનિકાલની અથવા ઓછામાં ઓછી પાંચ વર્ષની મુદત માટે કેદની સજાને પાત્ર ગુનાની ઈન્સાફી કાર્યવાહી માટે, એવા જિલ્લા અથવા પ્રદેશ ઉપર અધિકાર ધરાવતી જિલ્લા કાઉન્સિલને અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલને અથવા એવી જિલ્લા કાઉન્સિલે રચેલા ન્યાયાલયોને અથવા રાજ્યપાલે તે અર્થે નીમેલા કોઈ અધિકારીને રાજ્યપાલ પોતે યોગ્ય ગણે તેવી, જે હોય તે, દીવાની કાર્યરીતિ અધિનિયમ, 1908 હેઠળની અથવા ફોજદારી કાર્યરીતિ અધિનિયમ, 1898[1] હેઠળની સત્તા આપી શકશે અને તેમ થયે સદરહુ કાઉન્સિલ, ન્યાયાલય અથવા અધિકારીએ એ રીતે અપાયેલી સત્તાઓ વાપરીને તે દાવા, મુકદ્દમા અથવા ગુનાની ઈન્સાફી કાર્યવાહી કરવી જોઈશે.

(2) રાજ્યપાલ, આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (1) હેઠળ કોઈ જિલ્લા કાઉન્સિલ, પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ, ન્યાયાલય અથવા અધિકારીને અપાયેલી કોઈપણ સત્તા પાછી ખેંચી શકશે અથવા તેમાં સુધારાવધારા કરી શકશે.

(3) આ પરિચ્છેદમાં સ્પષ્ટ રીતે જોગવાઈ કરી હોય તે સિવાય, આ પરિચ્છેદની જોગવાઈઓ જેને લાગુ પડતી હોય તેવા કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લામાં અથવા સ્વાયત્ત પ્રદેશમાં કોઈ દાવા, મુકદ્દમા અથવા ગુનાની ઈન્સાફી કાર્યવાહીને દીવાની કાર્યરીતિ અધિનિયમ, 1908 અને ફોજદારી કાર્યરીતિ અધિનિયમ, 1898[1] લાગુ પડશે નહિ.

---

[1] *જુઓ* ફોજદારી કાર્યરીતિ અધિનિયમ, 1973 (1974ના 2).

[1][(4) કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લા અથવા સ્વાયત્ત પ્રદેશના સંબંધમાં પરિચ્છેદ 4ના પેટા-પરિચ્છેદ (5) હેઠળ રાષ્ટ્રપતિ નક્કી કરે તે તારીખે અને તે તારીખથી આ પરિચ્છેદનો કોઈપણ ઉલ્લેખ તે જિલ્લા અથવા પ્રદેશને લાગુ પડતો હોય તેટલાં પૂરતો તે ઉલ્લેખથી જિલ્લા કાઉન્સિલને અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ અથવા જિલ્લા કાઉન્સિલે રચેલા ન્યાયાલયોને આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (1)માં ઉલ્લેખેલ કોઈ સત્તા આપવા માટે રાજ્યપાલને અધિકાર મળે છે એમ ગણાશે નહિ.]

[2]**[6. પ્રાથમિક શાળાઓ, વગેરેની સ્થાપના કરવા માટે જિલ્લા કાઉન્સિલની સત્તા**—(1) સ્વાયત્ત જિલ્લાની જિલ્લા કાઉન્સિલ, જિલ્લામાં પ્રાથમિક શાળાઓ, દવાખાના, બજારો, [3][ઢોર પૂરવાના ડબ્બા], નૌકાઘાટો, મત્સ્યક્ષેત્રો, રસ્તાઓ, વાહન-વ્યવહાર અને જળમાર્ગોની સ્થાપના કરી શકશે અને રાજ્યપાલની પૂર્વમંજૂરીથી તેના નિયમન અને નિયંત્રણ માટે વિનિયમો કરી શકશે અને ખાસ કરીને જિલ્લામાંની પ્રાથમિક શાળાઓમાં કઈ ભાષામાં અને કઈ રીતે પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવું તે ઠરાવી શકશે.

(2) રાજ્યપાલ કોઈપણજિલ્લા કાઉન્સિલની સંમતિથી તે કાઉન્સિલને અથવા તેના અધિકારીઓને ખેતી, પશુસંવર્ધન, સામૂહિક યોજના, કોઈપણ સહકારી મંડળીઓ, સમાજ કલ્યાણ, ગ્રામ આયોજન અથવા બીજી જે બાબત સુધી [4]*** રાજ્યની કારોબારી સત્તા વિસ્તરતી હોય તે બાબત સંબંધી કાર્યો શરતી અથવા બિન-શરતી સોંપી શકશે.

7. જિલ્લા અને પ્રાદેશિક ફંડ—(1) દરેક સ્વાયત્ત જિલ્લા માટે એક જિલ્લા ફંડ અને દરેક સ્વાયત્ત પ્રદેશ માટે એક પ્રાદેશિક ફંડ રચવામાં આવશે, જેમાં આ સંવિધાનની જોગવાઈઓ અનુસાર, જે હોય તે, આવા જિલ્લા કે પ્રદેશના વહીવટ દરમિયાન અનુક્રમે તે જિલ્લા માટે જિલ્લા કાઉન્સિલે અને તે પ્રદેશ માટે પ્રાદેશિક કાઉન્સિલે મેળવેલા તમામ નાણાં જમા કરવામાં આવશે.

[1] આસામ પુનર્રચના (મેઘાલય) અધિનિયમ, 1969 (1969ના 55)ની કલમ 74 અને ચોથી અનુસૂચિથી આ પરિચ્છેદ ઉમેર્યો છે (તારીખ 2-4-1970થી અમલી).

[2] ઉપર મુજબની કલમ 74 અને ચોથી અનુસૂચિથી "પરિચ્છેદ 6"ને સ્થાને આ પરિચ્છેદ મૂક્યો છે (તારીખ 2-4-1970થી અમલી).

[3] નિરસન અને સુધારા અધિનિયમ, 1974 (1974ના 56)ની કલમ 4 દ્વારા, ગૌચર તળાવોના બદલે પ્રતિસ્થાપિત (તારીખ 20-12-1974 થી અમલી).

[4] ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 71(ઝ) અને આઠમી અનુસૂચિથી "આસામ અથવા મેઘાલય, જે હોય તે" એ શબ્દો રદ કર્યા છે (તારીખ 21-1-1972થી અમલી).

[1][(2) રાજ્યપાલ જે હોય તે જિલ્લા ફંડ અથવા પ્રાદેશિક ફંડની વ્યવસ્થા માટે અને સદરહુ ફંડમાં નાણાંનું ભરણું, તેમાંથી નાણાંનો ઉપાડ, તેમાંનાં નાણાનો હવાલો અને ઉપર જણાવેલી બાબતો સાથે સંબંધ ધરાવતી અથવા તેને સહાયક બીજી કોઈ બાબત અંગે અનુસરવાની કાર્યરીતિ માટે નિયમો કરી શકશે.

(3) જિલ્લા કાઉન્સિલ અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલના હિસાબો, ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષક રાષ્ટ્રપતિની મંજૂરીથી ઠરાવે તેવા નમૂનામાં રાખવા જોઈશે.

(4) નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષકે પોતાને યોગ્ય લાગે તેવી રીતે જિલ્લા અને પ્રાદેશિક કાઉન્સિલના હિસાબો ઓડિટ કરાવવા જોઈશે અને એ હિસાબો સંબંધી નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષકના અહેવાલ રાજ્યપાલને સાદર કરવા જોઈશે, જેઓ તેને કાઉન્સિલ સમક્ષ મૂકાવશે.]

8. જમીન મહેસૂલ આકારવાની અને વસૂલ કરવાની અને કર નાખવાની સત્તા—(1) સ્વાયત્ત પ્રદેશ માટેની પ્રાદેશિક કાઉન્સિલને એવા પ્રદેશની અંદરની તમામ જમીનો અંગે અને સ્વાયત્ત જિલ્લા માટેની જિલ્લા કાઉન્સિલને તે જિલ્લાની અંદરની પ્રાદેશિક કાઉન્સિલો હોય તો તેના અધિકાર હેઠળના વિસ્તારમાં હોય તે સિવાયની તે જિલ્લાની અંદરની તમામ જમીનો અંગે [2][રાજ્યમાં સામાન્યતઃ જમીન મહેસૂલના હેતુ માટે જમીનની આકારણી કરવામાં રાજ્ય સરકાર તે સમયે અનુસરતી હોય તેવા સિદ્ધાંતો અનુસાર] જમીન મહેસૂલ આકારવાની અને તે વસૂલ કરવાની સત્તા રહેશે.]

(2) સ્વાયત્ત પ્રદેશ માટેની પ્રાદેશિક કાઉન્સિલને એ પ્રદેશની અંદરના વિસ્તારો અંગે અને સ્વાયત્ત જિલ્લા કાઉન્સિલને તે જિલ્લાની અંદરની પ્રાદેશિક કાઉન્સિલો હોય તો તેના અધિકાર હેઠળના વિસ્તારો સિવાયના તે જિલ્લાની અંદરના તમામ વિસ્તારો અંગે જમીનો અને મકાનો ઉપર કર અને એવા વિસ્તારોની અંદર નિવાસ કરતી વ્યક્તિઓ ઉપર નાકા વેરો નાખવાની અને તે વસૂલ કરવાની સત્તા રહેશે.

(3) કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લા માટેની જિલ્લા કાઉન્સિલને તે જિલ્લાની અંદર નીચે જણાવેલ તમામ અથવા તેમાંના કોઈ કર નાખવાની અને વસૂલ કરવાની સત્તા રહેશે—

(ક) વ્યવસાયો, વ્યાપારો, ધંધા અને રોજગાર ઉપરના કરો;

(ખ) પશુઓ, વાહનો અને હોડી ઉપરના કરો;

---

[1] આસામ પુનર્રચના (મેઘાલય) અધિનિયમ, 1969 (1969ના 55)ની કલમ 74 અને ચોથી અનુસૂચિથી પેટા-પરિચ્છેદ (2)ને સ્થાને આ પેટા-પરિચ્છેદો મૂક્યા છે (તારીખ 2-4-1970થી અમલી).

[2] ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 71(ઝ) અને આઠમી અનુસૂચિથી અમુક શબ્દોને સ્થાને આ ઉલ્લેખ મૂક્યો છે (તારીખ 21-1-1972થી અમલી).

(ગ) વેચાણ માટે બજારમાં આવતા માલ ઉપરના કર અને નૌકા દ્વારા લઈ જવાતા ઉતારુઓ અને માલ ઉપરનો નૌકા વેર; [1]***

(ઘ) શાળાઓ, દવાખાના અથવા રસ્તાઓના નિભાવ માટેના કર;

[2][અને]

[3][(ઙ) મનોરંજન અને આનંદ-પ્રમોદ પરના કર.]

(4) જે હોય તે, પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ અથવા જિલ્લા કાઉન્સિલ આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદો (2) અને (3)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા કોઈપણ કર નાખવા અને વસૂલ કરવાની જોગવાઈ કરતા વિનિયમો કરી શકશે [4][અને એવો દરેક વિનિયમ તરત રાજ્યપાલને સાદર કરવો જોઈશે અને તેમની અનુમતિ ન મળે ત્યાં સુધી તેનો અમલ થશે નહિ].

[5]**9. ખનિજોની અજમાયશી તપાસ અથવા ખોદકામના હેતુ માટેના લાઈસન્સ અથવા પટ્ટા**—(1) કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લાની અંદરના કોઈ વિસ્તાર અંગે ખનિજોની અજમાયશી તપાસ અથવા તેના ખોદકામના હેતુ માટે [6][રાજ્યની સરકારે] આપેલાં લાઈસન્સ અથવા પટ્ટામાંથી દર વર્ષે મળતી રોયલ્ટીનો [6][રાજ્યની સરકારે] અને એવા જિલ્લાની જિલ્લા કાઉન્સિલ વચ્ચે સમજૂતી થાય તે પ્રમાણેનો હિસ્સો તે જિલ્લા કાઉન્સિલને આપી દેવામાં આવશે.

(2) કોઈ જિલ્લા કાઉન્સિલને આપવાની એવી રોયલ્ટીના હિસ્સા બાબત તકરાર ઊભી થાય, તો તે રાજ્યપાલને નિર્ણય માટે સોંપવામાં આવશે અને રાજ્યપાલ પોતાની વિવેકબુદ્ધિ અનુસાર નક્કી કરેલી આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (1) હેઠળ તે જિલ્લા કાઉન્સિલને આપવાની રકમ ગણશે અને રાજ્યપાલનો નિર્ણય છેવટનો ગણાશે.

---

[1] સંવિધાન (એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ, 2016ની કલમ 16 (i) દ્વારા "અને" શબ્દને રદ કરેલ છે (તારીખ 16 -9-2016થી અમલી).

[2] સંવિધાન (એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ, 2016ની કલમ 16 (ii) દ્વારા નોંધ ઉમેરવામાં આવી. (તારીખ 16 -9-2016થી અમલી).

[3] સંવિધાન (એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ, 2016ની કલમ 16 (iii) દ્વારા નોંધ ઉમેરવામાં આવી. (તારીખ 16 -9-2016થી અમલી).

[4] આસામ પુનર્રચના (મેઘાલય) અધિનિયમ, 1969 (1969ના 55મા)ની કલમ 74 અને ચોથી અનુસૂચિથી પેટા-પરિચ્છેદ (2)ને સ્થાને આ પેટા-પરિચ્છેદો મૂક્યા છે (તારીખ 2-4-1970થી અમલી).

[5] સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, 1988 (1988ના 67)ની કલમ 2થી (તારીખ 16-12-1988થી અમલી). ત્રિપુરા અને મિઝોરમ રાજ્યોને લાગુ પડે ત્યારે, પરિચ્છેદ 9ને સુધારવામાં આવ્યો છે, જેથી કરીને પેટા-પરિચ્છેદ (2) પછી,નીચેનો પેટા-પરિચ્છેદ દાખલ કરી શકાયઃ-

"(3) રાજ્યપાલ, આદેશ કરીને, આદેશ કરી શક્શે કે આ પરિચ્છેદ હેઠળ, જિલ્લા કાઉન્સિલને આપવાનો રોયલ્ટીનો હિસ્સો, પેટા-પરિચ્છેદ (1) હેઠળની કોઇ કબૂલાતની અથવા જે હોય તે, પેટા-પરિચ્છેદ (2) ના કોઇ નિર્ણયની તારીખથી, એક વર્ષની મુદતની અંદર તે કાઉન્સિલને આપવો પડશે."

[6] ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 71(ઝ) અને આઠમી અનુસૂચિથી "આસામ સરકારે" એ શબ્દોને સ્થાને આ ઉલ્લેખ મૂક્યો છે (તારીખ 21-1-1972થી અમલી).

[1]10. બિન-આદિજાતિની વ્યક્તિઓ દ્વારા થતી નાણાંની ધીરધાર અને થતા વ્યાપારના નિયંત્રણ માટે વિનિયમો કરવાની જિલ્લા કાઉન્સિલની સત્તા—(1) કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લાની જિલ્લા કાઉન્સિલ, તે જિલ્લામાં રહેતી અનુસૂચિત આદિજાતિની વ્યક્તિઓ સિવાયની વ્યક્તિઓ દ્વારા તે જિલ્લાની અંદર થતી નાણાંની ધીરધાર કે થતા વ્યાપારનાં નિયમન અને નિયંત્રણ માટે વિનિયમો કરી શકશે.

(2) ખાસ કરીને અને પૂર્વવર્તી સત્તાની વ્યાપક્તાને બાધ આવ્યા સિવાય, એવા વિનિયમોથી-

(ક) તે અર્થે આપેલા લાઈસન્સ ધરાવનાર સિવાય બીજી કોઈ વ્યક્તિ નાણાં ધીરધારનો ધંધો કરી શકશે નહિ એમ ઠરાવી શકાશે;

(ખ) નાણાંની ધીરધાર કરનારથી વ્યાજનો વધુમાં વધુ કેટલો દર રાખી કે લઈ શકાય તે ઠરાવી શકાશે;

(ગ) નાણાંની ધીરધાર કરનારે હિસાબો રાખવા માટે અને જિલ્લા કાઉન્સિલે તે અર્થે નીમેલા અધિકારીઓ દ્વારા એવા હિસાબોની તપાસણી માટે જોગવાઈ કરી શકાશે;

(ઘ) તે જિલ્લામાં રહેતી હોય તેવી અનુસૂચિત આદિજાતિની સભ્ય ન હોય તેવી કોઈપણ વ્યક્તિથી, જિલ્લા કાઉન્સિલે તે અર્થે આપેલા લાઈસન્સ વિના, કોઇ ચીજવસ્તુનો કોઈ વ્યાપાર પછી તે જથ્થાબંધ હોય કે છૂટક હોય તે કરી શકાશે નહિ એમ ઠરાવી શકાશે:

---

[1] ત્રિપુરા અને મિઝોરમ રાજ્યોને લાગુ પડે ત્યારે, સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, 1988 (1988ના 67)ની કલમ 2થી, (તારીખ 16 -12-1988થી અમલી). પરિચ્છેદ 10 નીચે પ્રમાણે સુધાર્યો છેઃ-

(ક) શીર્ષકમાંથી, "બિન-આદિજાતિની વ્યકિતઓ દ્વારા થતી" એ શબ્દો રદ કરેલ છે;

(ખ) પેટા-પરિચ્છેદ (1)માંથી, "અનુસૂચિત આદિજાતિ સિવાયની" એ શબ્દો રદ કરેલ છે;

(ગ) પેટા-પરિચ્છેદ (2)માં, ખંડ(ઘ)ને બદલે,નીચેનો ખંડ મૂકવોઃ-

"(ઘ) તે જિલ્લામાં રહેતી હોય તેવી કોઇ પણ વ્યક્તિથી, જિલ્લા કાઉન્સિલે તે અર્થે આપેલા પરવાના વિના, કોઇ વ્યાપાર પછી તે જથ્થાબંધ હોય કે છૂટક હોય કરી શકાશે નહિ એમ ઠરાવી શકાશે:".

પરંતુ, જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, જિલ્લા કાઉન્સિલની કુલ સભ્યસંખ્યાની ઓછામાં ઓછી ત્રણ ચતુર્થાંશની બહુમતીથી તે પસાર થયા ન હોય, તો આ પરિચ્છેદ હેઠળ કોઈ વિનિયમો કરી શકાશે નહિ:

વધુમાં એવા વિનિયમો કરવામાં આવે તે પહેલાં તે જિલ્લાની અંદર ધંધો કરતા આવ્યા હોય તેવા નાણાંની ધીરધાર કરનાર કે વેપારીને એવા કોઈ વિનિયમો હેઠળ લાઈસન્સ આપવાની ના પાડી શકાશે નહિ.

(3) આ પરિચ્છેદ હેઠળ કરેલા તમામ વિનિયમો, રાજ્યપાલ સમક્ષ તરત રજૂ કરવા જોઈશે અને તેમની અનુમતિ ન મળે ત્યાં સુધી અમલી થશે નહિ.

* * * *

11. આ અનુસૂચિ હેઠળ ઘડેલા કાયદા, નિયમો અને વિનિયમોની પ્રસિદ્ધિ—આ અનુસૂચિ હેઠળ કોઈ જિલ્લા કાઉન્સિલે અથવા કોઈ પ્રાદેશિક કાઉન્સિલે કરેલા તમામ કાયદા, નિયમો અને વિનિયમો રાજ્યના રાજપત્રમાં તરત પ્રસિદ્ધ કરવા જોઈશે અને એ રીતે પ્રસિદ્ધ થયે તેમને કાયદાનો પ્રભાવ રહેશે.

[**-***]**12.** [1]**[આસામ રાજ્યમાં સ્વાયત્ત જિલ્લાઓ અને સ્વાયત્ત પ્રદેશોને સંસદના અને આસામ રાજ્યના વિધાનમંડળના અધિનિયમો લાગુ પાડવા બાબત**]—(1) આ સંવિધાનમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં, —

---

* આસામ રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, 2003 (2003ના 44)ની કલમ 2થી, (તારીખ 7-9-2003થી અમલી). પેટા-પરિચ્છેદ (3) પછી,નીચેનો પેટા-પરિચ્છેદ દાખલ કરવોઃ—

"(4) આ પરિચ્છેદનો કોઇપણ ઉલ્લેખ, આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 2ના પેટા-પરિચ્છેદ (3)ના પરંતુક હેઠળ રચાયેલા બોડોલેન્ડ પ્રાદેશિક કાઉન્સિલને લાગુ પડશે નહિ.".

** સંવિધાન (સુધારો) 1995 (1995ના 42)ની કલમ 2થી પરિચ્છેદ 12ને આસામ રાજ્યના અમલીને બદલાવેલ છે (તારીખ 12-9-1995થી અમલી)નીચે મુજબ છે,—

'પરિચ્છેદ 12ના પેટા પરિચ્છેદ (1) ના શબ્દો અને આંકડાઓ "આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 3માં દર્શાવેલ બાબતો, શબ્દો, આંકડાઓ અને અક્ષરને પરિચ્છેદ 3 અને પરિચ્છેદ 3કમાં દર્શાવેલ બાબતથી બદલાવેલ છે.'

*** આસામ રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, 2003 (2003ના 44) કલમ 2થી, (તારીખ 7-9-2003થી અમલી).

'પરિચ્છેદ 12 નીચે પ્રમાણે સુધાર્યો છેઃ- પરિચ્છેદ 12માં, પેટા-પરિચ્છેદ (1)માં, ખંડ (ક)માં, "આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 3 અથવા પરિચ્છેદ 3કમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈપણ બાબત" એ શબ્દો, આંકડા અને અક્ષરને બદલે, "આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 3 અથવા પરિચ્છેદ 3ક અથવા 3ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈપણ બાબત" એ શબ્દો, આંકડા અને અક્ષર મૂકવા'.

[1] ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 71(ઝ) અને આઠમી અનુસૂચિથી શીર્ષક બદલેલ છે (તારીખ 21-1-1972થી અમલી).

(ક) કોઈ જિલ્લા કાઉન્સિલ અથવા કોઈ પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ કાયદા કરી શકે તેવી બાબતો તરીકે આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ-3માં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈપણ બાબત અંગે [1][આસામ રાજ્યના વિધાનમંડળનો] કોઈપણ અધિનિયમ, અને ગાળ્યા વિનાના આલ્કોહોલવાળા દારૂના વપરાશનો પ્રતિબંધ કરતો અથવા તેને મર્યાદિત કરતો [1][આસામ રાજ્યના વિધાનમંડળનો] કોઈપણ અધિનિયમ, [2][તે રાજ્યમાં] કોઈ સ્વાયત્ત પ્રદેશને અથવા સ્વાયત્ત જિલ્લાને લાગુ પડશે નહિ, સિવાય કે બેમાંથી કોઈપણ દાખલામાંથી એ જિલ્લા માટેની અથવા એ પ્રદેશ પર હકૂમત ધરાવતી જિલ્લા કાઉન્સિલ રાજપત્રિત જાહેરનામાથી એ પ્રમાણે આદેશ આપે અને કોઈ અધિનિયમ અંગે એવા આદેશ આપતી વખતે જિલ્લા કાઉન્સિલ આદેશ કરી શકશે કે તે અધિનિયમ એ જિલ્લા કે પ્રદેશ અથવા તેના કોઈ ભાગને લાગુ પડતો હોય ત્યાં પોતાને યોગ્ય લાગે તેવા અપવાદો અથવા સુધારા સાથે અમલી થશે;

(ખ) રાજ્યપાલ રાજપત્રિત જાહેરનામાથી આદેશ કરી શકશે કે સંસદનો કોઈ અધિનિયમ અથવા આ પેટા-પરિચ્છેદના ખંડ (ક)ની જોગવાઈઓ જેને લાગુ પડતી ન હોય એવો [1][આસામ રાજ્યના વિધાનમંડળનો] કોઈ અધિનિયમ, કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લાને અથવા કોઈ સ્વાયત્ત પ્રદેશને [2][તે રાજ્યમાં] લાગુ પડશે નહિ અથવા એવા જિલ્લા કે પ્રદેશ કે તેના કોઈ ભાગને પોતે જાહેરનામાથી નિર્દિષ્ટ કરે તેવા અપવાદો અને સુધારા સાથે લાગુ પડશે.

(2) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (1) હેઠળ આપેલો કોઈ આદેશ પાછલી અસરથી થાય એ રીતે આપી શકાશે.

[3]**[12ક. મેઘાલય રાજ્યમાં સ્વાયત્ત જિલ્લાઓને અને સ્વાયત્ત પ્રદેશોને સંસદના અને મેઘાલય રાજ્યના વિધાનમંડળના અધિનિયમો લાગુ પાડવા બાબત**— આ સંવિધાનમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં, —

---

[1] ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 71(ઝ) અને આઠમી અનુસૂચિથી "રાજ્યના વિધાનમંડળનો" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 21-1-1972થી અમલી).

[2] ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 71(ઝ) અને આઠમી અનુસૂચિથી મૂળને સ્થાને આ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 21-1-1972થી અમલી).

[3] ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 71(ઝ) અને આઠમી અનુસૂચિથી અગાઉના પરિચ્છેદ 12-કને સ્થાને આ પરિચ્છેદ મૂક્યો છે (તારીખ 21-1-1972થી અમલી).

(ક) આ અનુસૂચિમાં પરિચ્છેદ 3ના પેટા-પરિચ્છેદ (1)માં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈ બાબત અંગે મેઘાલય રાજ્યમાં કોઈ જિલ્લા કાઉન્સિલે અથવા કોઈ પ્રાદેશિક કાઉન્સિલે કરેલા કોઈ કાયદાની કોઈપણ જોગવાઈ અથવા આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 8 અથવા પરિચ્છેદ 10 હેઠળ તે રાજ્યમાં જિલ્લા કાઉન્સિલે અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલે કરેલા કોઈ વિનિયમની કોઈપણ જોગવાઈ, તે બાબત અંગે મેઘાલય રાજ્યના વિધાનમંડળે કરેલા કોઈ કાયદાની કોઈપણ જોગવાઈની વિરૂદ્ધ હોય ત્યારે, જે હોય તે, જિલ્લા કાઉન્સિલે અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલે કરેલો કોઈ કાયદો અથવા વિનિયમ, પછી તે જેટલે સુધી વિધાનમંડળે ઘડેલા કાયદાની પહેલાં અથવા તે પછી કરેલો હોય તો પણ, તે જેટલે સુધી વિધાનમંડળના કાયદાની જોગવાઈની વિરૂદ્ધ હોય તેટલે સુધી, ફોક ગણાશે અને મેઘાલય રાજ્યના વિધાનમંડળે ઘડેલો કાયદો પ્રવર્તશે;

(ખ) રાષ્ટ્રપતિ, સંસદના કોઈ અધિનિયમ અંગે જાહેરનામા દ્વારા આદેશ કરી શકશે કે તે અધિનિયમ, મેઘાલય રાજ્યમાં સ્વાયત્ત જિલ્લાને અથવા સ્વાયત્ત પ્રદેશને લાગુ પડશે નહિ અથવા તે જાહેરનામામાં પોતે નિર્દિષ્ટ કરે તે અપવાદો અથવા સુધારાવધારાને અધીન, એ જિલ્લા કે પ્રદેશને કે તેના કોઈ ભાગને લાગુ પડશે અને એવો કોઈ આદેશ પાછલી અસરથી આપી શકાશે.]

[1][**12કક. ત્રિપુરા રાજ્યમાં સ્વાયત્ત જિલ્લા અને સ્વાયત્ત પ્રદેશોને સંસદના અને ત્રિપુરા રાજ્યના વિધાનમંડળના અધિનિયમો લાગુ પાડવા બાબત**—આ સંવિધાનમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં, —

(ક) કોઈ જિલ્લા કાઉન્સિલ અથવા કોઈ પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ કાયદા કરી શકે તેવી બાબતો તરીકે, આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 3માં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈપણ બાબત અંગે ત્રિપુરા રાજ્યના વિધાનમંડળનો કોઈપણ અધિનિયમ અને ગાળ્યા વિનાના માદક પદાર્થોવાળા દારૂની વપરાશનો પ્રતિબંધ કરતો અથવા તેને મર્યાદિત કરતો ત્રિપુરા રાજ્યનો કોઈપણ અધિનિયમ, કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લાને અથવા સ્વાયત્ત પ્રદેશને લાગુ પડશે નહિ, સિવાય કે બેમાંથી કોઈપણ કિસ્સામાં એ જિલ્લા માટેની અથવા એ પ્રદેશ પર હકૂમત ધરાવતી જિલ્લા કાઉન્સિલ, રાજપત્રિત જાહેરનામાથી એ પ્રમાણે આદેશ આપે અને કોઈ અધિનિયમ અંગે એવા આદેશ આપતી વખતે, જિલ્લા કાઉન્સિલ એવો આદેશ કરી શકશે કે તે અધિનિયમ એ જિલ્લા કે આવા પ્રદેશ અથવા તેના કોઈ ભાગને લાગુ પડતો હોય ત્યાં, પોતાને યોગ્ય લાગે તેવા અપવાદો અથવા સુધારા-વધારા સાથે અમલી થશે;

---

[1] સંવિધાન (ઓગણપચાસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1984ની કલમ 4થી પરિચ્છેદ 12કક દાખલ કરેલો (તારીખ 1-4-1985થી અમલી); સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારો) અધિનિયમ, 1988 (1988ના 67)ની કલમ 2થી આ પરિચ્છેદ મૂક્યો છે (તારીખ 16 -12-1988થી અમલી).

(ખ) રાજ્યપાલ, રાજપત્રિત જાહેરનામાથી આદેશ કરી શકશે કે જેને આ પેટા-પરિચ્છેદના ખંડ (ક)ની જોગવાઈઓ લાગુ પડતી ન હોય તેવો ત્રિપુરા રાજ્યના વિધાનમંડળનો કોઈ અધિનિયમ તે રાજ્યમાંના કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લામાં અથવા સ્વાયત્ત પ્રદેશને લાગુ પડશે નહિ અથવા એવા જિલ્લા કે આવા પ્રદેશ કે તેના કોઈ ભાગને, પોતે જાહેરનામાથી નિર્દિષ્ટ કરે તેવા અપવાદો અને સુધારા સાથે લાગુ પડશે.

(ગ) રાષ્ટ્રપતિ, સંસદના કોઈ અધિનિયમ અંગે જાહેરનામા દ્વારા આદેશ કરી શકશે કે તે અધિનિયમ ત્રિપુરા રાજ્યમાં સ્વાયત્ત જિલ્લાને અથવા સ્વાયત્ત પ્રદેશને લાગુ પડશે નહિ અથવા તે જાહેરનામામાં પોતે નિર્દિષ્ટ કરે તે અપવાદો અથવા સુધારાવધારાને અધીન, એ જિલ્લા કે પ્રદેશને કે તેના કોઈ ભાગને લાગુ પડશે અને એવો કોઈ આદેશ ભૂતલક્ષી અસર થાય તે રીતે આપી શકાશે.

12ખ. મિઝોરમ રાજ્યના સ્વાયત્ત જિલ્લાઓ અને સ્વાયત્ત પ્રદેશોને સંસદના અને મિઝોરમ રાજ્યના વિધાનમંડળના અધિનિયમો લાગુ પાડવા બાબત—આ સંવિધાનમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં, —

(ક) કોઈ જિલ્લા કાઉન્સિલ અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ કાયદા કરી શકે તેવી બાબતો તરીકે આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 3માં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈપણ બાબત અંગે મિઝોરમ રાજ્યના વિધાનમંડળનો કોઈપણ અધિનિયમ અને ગાળ્યા વિનાના આલ્કોહોલવાળા દારૂની વપરાશનો પ્રતિબંધ કરતો અથવા તેને મર્યાદિત કરતો મિઝોરમ રાજ્યનો કોઈપણ અધિનિયમ, તેના કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લાને અથવા સ્વાયત્ત પ્રદેશને લાગુ પડશે નહિ, સિવાય કે બેમાંથી કોઈપણ કિસ્સામાં આવા જિલ્લા માટેની અથવા એ પ્રદેશ પર હકૂમત ધરાવતી જિલ્લા કાઉન્સિલ, રાજપત્રિત જાહેરનામાથી એ પ્રમાણે આદેશ આપે અને કોઈ અધિનિયમ અંગે એવા આદેશ આપતી વખતે, જિલ્લા કાઉન્સિલ એવો આદેશ કરી શકશે કે તે અધિનિયમ આવા જિલ્લા કે પ્રદેશ અથવા તેના કોઈ ભાગને લાગુ પડતો હોય ત્યાં, પોતાને યોગ્ય લાગે તેવા અપવાદો અથવા સુધારાવધારા સાથે અમલી થશે;

(ખ) રાજ્યપાલ, રાજપત્રિત જાહેરનામાથી આદેશ કરી શકશે કે જેને આ પેટા-પરિચ્છેદના ખંડ (ક)ની જોગવાઈઓ લાગુ પડતી ન હોય તેવો મિઝોરમ રાજ્યના વિધાનમંડળનો કોઈ અધિનિયમ, તે રાજ્યના કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લામાં અથવા કોઈ સ્વાયત્ત પ્રદેશને, લાગુ પડશે નહિ અથવા એવા જિલ્લા કે પ્રદેશ કે તેના કોઈ ભાગને, પોતે જાહેરનામાથી નિર્દિષ્ટ કરે તેવા અપવાદો અને સુધારા સાથે લાગુ પડશે;

(ગ) રાષ્ટ્રપતિ, સંસદના કોઈપણ અધિનિયમ અંગે જાહેરનામાથી આદેશ કરી શકશે કે તે અધિનિયમ મિઝોરમ રાજ્યમાં કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લા અથવા કોઈ સ્વાયત્ત પ્રદેશને લાગુ પડશે નહિ અથવા તે જાહેરનામામાં પોતે નિર્દિષ્ટ કરે તેવા અપવાદો અથવા સુધારાને અધીન, એવા જિલ્લા કે પ્રદેશ કે તેના કોઈ ભાગને લાગુ પડશે અને એવો કોઈ આદેશ પાછલી અસરથી થાય તેવી રીતે આપી શકાશે.]]

13. વાર્ષિક નાણાકીય પત્રકમાં સ્વાયત્ત જિલ્લાઓને લગતાં અંદાજી આવક અને ખર્ચ અલગ દર્શાવવા બાબત— [1]***રાજ્યની સંચિત નિધિ ખાતે જમા કરવાના હોય અથવા તે ફંડમાંથી કરવાનાં હોય તેવા સ્વાયત્ત જિલ્લાને લગતાં અંદાજી આવક અને ખર્ચ જિલ્લા કાઉન્સિલ સમક્ષ પ્રથમ ચર્ચા માટે મૂકવાં જોઈશે અને એવી ચર્ચા પછી, અનુચ્છેદ 202 હેઠળ રાજ્યના વિધાનમંડળ સમક્ષ મૂકવાના રાજ્યના વાર્ષિક નાણાકીય પત્રકમાં અલગ દર્શાવવાં જોઈશે.

[2]**14. સ્વાયત્ત જિલ્લાઓના અને સ્વાયત્ત પ્રદેશોના વહીવટ અંગે તપાસ કરવા માટે અને તે વિશે રિપોર્ટ કરવા માટે કમિશનની નિમણૂક**—(1) રાજ્યપાલ, કોઈપણ સમયે રાજ્યમાંના સ્વાયત્ત જિલ્લાઓના અને સ્વાયત્ત પ્રદેશોના વહીવટ સંબંધી તેમણે નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈ બાબત તેમજ આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 1ના પેટા-પરિચ્છેદ (3) ના ખંડો (ગ), (ઘ), (ङ) અને (ચ)માં નિર્દિષ્ટ કરેલી બાબતો તપાસી તે વિશે અહેવાલ કરવા માટે કમિશન નીમી શકશે અથવા રાજ્યમાંના સ્વાયત્ત જિલ્લાઓના અને સ્વાયત્ત પ્રદેશોના વહીવટની સામાન્ય રીતે અને ખાસ કરીને, —

(ક) એવા જિલ્લાઓ અને પ્રદેશોમાં, શૈક્ષણિક અને તબીબી સગવડોની અને સંપર્ક વ્યવહારની જોગવાઈની;

(ખ) એવા જિલ્લાઓ અને પ્રદેશો અંગે કોઈ નવા અથવા ખાસ કાયદા ઘડવાની જરૂરિયાતની; અને

(ગ) જિલ્લા અને પ્રાદેશિક કાઉન્સિલોએ ઘડેલા કાયદાઓ, નિયમો અને વિનિયમોના વહીવટની, તપાસ કરવા અને તે વિશે વખતોવખત રિપોર્ટ કરવા કમિશન નીમી શકશે;

અને એવા કમિશને અનુસરવાની કાર્યરીતિ નિશ્ચિત કરી શકશે.

---

[1] ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 71(ઝ) અને આઠમી અનુસૂચિથી "આસામ" એ શબ્દ રદ કરેલ છે (તારીખ 21-1-1972થી અમલી).

[2] આસામ રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારો) અધિનિયમ,1995 (1995ના 42)ની કલમ 2થી, (12-9-1995થી અમલી)નીચે પ્રમાણે પરિચ્છેદ 14 સુધાર્યો છેઃ—

પરિચ્છેદ 14માં, પેટા-પરિચ્છેદ (2)માં, "તે અંગે રાજ્યપાલની ભલામણો સહિત" એ શબ્દો રદ કરેલ છે'.

(2) એવા દરેક કમિશનનો અહેવાલ તે અંગે રાજ્યપાલની ભલામણો સહિત સંબંધિત મંત્રીએ, [1][રાજ્યની સરકારે] તેના ઉપર લેવા ધારેલાં પગલાં સંબંધી સમજૂતી-યાદીની સાથે રાજ્યના વિધાનમંડળ સમક્ષ મૂકવો જોઈશે.]

(3) પોતાના મંત્રીઓ વચ્ચે રાજ્યની સરકારના કામકાજની ફાળવણી કરતી વખતે રાજ્યપાલ પોતાના મંત્રીઓ પૈકી એકને, ખાસ કરીને, રાજ્યમાંના સ્વાયત્ત જિલ્લાઓ અને સ્વાયત્ત પ્રદેશોના કલ્યાણનું ખાતું સોંપી શકશે.

[2]**15.જિલ્લા અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલોનાં કાર્યો અને ઠરાવો રદ કરવા અથવા મોકૂફ રાખવા બાબત**—(1) રાજ્યપાલને કોઈ સમયે એવી ખાતરી થાય કે કોઈ જિલ્લા અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલનું કોઈ કાર્ય અથવા ઠરાવ ભારતની સલામતીને જોખમમાં મૂકે તેવો [3][અથવા જાહેર વ્યવસ્થાને પ્રતિકૂળ અસર કરે તેવો] સંભવ છે, તો તેઓ એવું કાર્ય અથવા ઠરાવ રદ કરી શકશે અથવા મોકૂફ રાખી શકશે અને એવું કાર્ય થતું અથવા તે ચાલુ રહેતું અથવા એવો ઠરાવ અમલમાં મૂકાતો રોકવા પોતે જરૂરી ગણે તેવા (તે કાઉન્સિલને મોકૂફ રાખવા અને તે કાઉન્સિલમાં નિહિત થયેલી અથવા તેણે વાપરવાની તમામ અથવા તેમાંની કોઈ સત્તાને પોતાને હસ્તક લેવા સહિતનાં) પગલાં લઈ શકશે.

(2) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (1) હેઠળ રાજ્યપાલે કરેલો હુકમ તેમ કરવા માટેનાં કારણો સાથે, તે રાજ્યના વિધાનમંડળ સમક્ષ, બને તેટલો જલદી મૂકવો જોઈશે અને રાજ્ય વિધાનમંડળ તેને રદ ન કરે, તો તે હુકમ કરવામાં આવ્યો હોય તે તારીખથી બાર મહિનાની મુદત સુધી તે અમલમાં ચાલુ રહેશેઃ

પરંતુ રાજ્ય વિધાનમંડળ દ્વારા એવા હુકમનો અમલ ચાલુ રાખવાની મંજૂરી આપતો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હોય તો રાજ્યપાલ તે હુકમને રદ ન કરે તે સિવાય, આ પરિચ્છેદ હેઠળ જે તારીખે અન્યથા તે અમલમાં રહેતો બંધ થાત તે તારીખથી બાર મહિનાની વધુ મુદત સુધી અમલમાં રહેશે.

---

[1] ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની ક્લમ 71(ઝ) અને આઠમી અનુસૂચિથી "આસામ સરકાર" શબ્દને સ્થાને આ શબ્દ મૂક્યો છે (તારીખ 21-1-1972થી અમલી).

[2] સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારો) અધિનિયમ, 1988 (1988ના 67)ની કલમ 2થી, પરિચ્છેદ 15 ત્રિપુરા અને મિઝોરમ રાજ્યોને લાગુ પડે તેમ સુધારવામાં આવ્યો, (તારીખ 16 -12-1988થી અમલી),—

નીચે પ્રમાણે પરિચ્છેદ 15નો પેટા-પરિચ્છેદ (2) સુધાર્યો છે, —

(ક) "રાજ્ય વિધાનમંડળ દ્વારા" એ શબ્દોને બદલે, "રાજ્યપાલ દ્વારા" એ શબ્દો મૂકવા;

(ખ) પરંતુક કમી કરવો.'

[3] આસામ પુનર્રચના (મેઘાલય) અધિનિયમ, 1969 (1969ના 55)ની કલમ 74 અને ચોથી અનુસૂચિથી, આ શબ્દો દાખલ કર્યા છે (તારીખ 2-4-1970થી અમલી).

[1]**16. જિલ્લા અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલનું વિસર્જન**—[2][(1)] આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 14 હેઠળ નિમાયેલા કોઈ કમિશનની ભલામણ ઉપરથી રાજ્યપાલ, રાજપત્રિત જાહેરનામાથી કોઈ જિલ્લા અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલના વિસર્જનનો હુકમ કરી શકશે, અને—

(ક) તે કાઉન્સિલની પુનર્રચના કરવા માટે નવી સામાન્ય ચૂંટણી તરત હાથ ધરવામાં આવે તેવો આદેશ આપી શકશે; અથવા

(ખ) રાજ્ય વિધાનમંડળની પૂર્વ-મંજૂરીને અધીન તે કાઉન્સિલના અધિકાર હેઠળના વિસ્તારનો વહીવટ, વધુમાં વધુ બાર મહિનાની મુદત સુધી પોતાને હસ્તક લઈ શકશે અથવા સદરહુ પરિચ્છેદ હેઠળ નિમાયેલા કમિશન હેઠળ અથવા પોતે યોગ્ય ગણે તેવા કોઈ બીજા મંડળ હેઠળ મૂકી શકશે:

પરંતુ આ પરિચ્છેદના ખંડ (ક) હેઠળ કોઈ હુકમ કરવામાં આવ્યો હોય ત્યારે નવી સામાન્ય ચૂંટણીથી તે કાઉન્સિલની પુનર્રચના ન થાય ત્યાં સુધી રાજ્યપાલ તે વિસ્તારના વહીવટ અંગે આ પરિચ્છેદના ખંડ (ખ)માં ઉલ્લેખેલાં પગલાં લઈ શકશે:

વધુમાં જિલ્લા અથવા જે હોય તે, પ્રાદેશિક કાઉન્સિલને, રાજ્યના વિધાનમંડળ સમક્ષ પોતાનો મત રજૂ કરવાની તક આપ્યા સિવાય, આ પરિચ્છેદના ખંડ (ખ) હેઠળ કોઇ પગલું લેવું જોઇશે નહિ.

---

[1] સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારો) અધિનિયમ, 1988 (1988ના 67)ની કલમ 2થી ત્રિપુરા અને મિઝોરમ રાજ્યોને લાગુ પડે ત્યારે, નીચે પ્રમાણે પરિચ્છેદ 16 સુધાર્યો છે (તારીખ 16 -12-1988થી અમલી),—

'(ક) પેટા-પરિચ્છેદ (1)માં, ખંડ (ખ)માં આવતા "રાજ્ય વિધાનમંડળની પૂર્વમંજૂરીને અધીન રહીને" એ શબ્દો અને બીજો પરંતુક કમી કરવા;

(ખ) પેટા-પરિચ્છેદ (3)ને બદલે,નીચેનો પેટા-પરિચ્છેદ મૂકવો:—

"(3) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (1) અથવા (2) હેઠળ કરેલો દરેક આદેશ, તે માટેના કારણો સહિત રાજ્ય વિધાનમંડળ સમક્ષ મૂકવો જોઇશે.".'.

[2] આસામ પુનર્રચના (મેઘાલય) અધિનિયમ, 1969 (1969ના 55)ની કલમ 74 અને ચોથી અનુસૂચિથી, પરિચ્છેદ 16ને, 16(1) તરીકે પુનઃક્રમાંકિત કર્યો છે (તારીખ 2-4-1970થી અમલી).

[1][(2) કોઈપણ સમયે રાજ્યપાલને એવી ખાતરી થાય કે સ્વાયત્ત જિલ્લા અથવા પ્રદેશનો વહીવટ આ અનુસૂચિની જોગવાઈઓ અનુસાર ચલાવી ન શકાય તેવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે, તો તેઓ રાજપત્રિત જાહેરનામાથી જે હોય તે જિલ્લા કાઉન્સિલ અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલને પ્રાપ્ત થયેલા તમામ અથવા કોઈ કાર્યો અથવા તે વાપરી શકે તેવી તમામ અથવા કોઈ સત્તા પોતાને હસ્તક લઈ શકશે અને એવું જાહેર કરી શકશે કે આ અર્થે નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તે વ્યક્તિ અથવા સત્તાધિકારી વધુમાં વધુ છ મહિનાની મુદત સુધી એવાં કાર્ય બજાવી શકશે અથવા એવી સત્તા-વાપરી શકશે:

પરંતુ રાજ્યપાલ વધુ હુકમ અથવા હુકમો કરીને મૂળ હુકમનો અમલ દરેક પ્રસંગે વધુમાં વધુ છ મહિનાની મુદત સુધી લંબાવી શકશે.

(3) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (2) હેઠળ કરેલો દરેક હુકમ, તે માટેના કારણો સહિત, રાજ્યના વિધાનમંડળ સમક્ષ મૂકવો જોઇશે અને હુકમ કાઢ્યા પછી, રાજ્ય વિધાનમંડળની પ્રથમ બેઠક મળે તે તારીખથી ત્રીસ દિવસ પૂરા થયે લાગુ પડતો બંધ થશે, સિવાય કે, તે મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં રાજ્ય વિધાનમંડળ દ્વારા તે હુકમને મંજૂરી આપવામાં આવી હોય.]

[2]**17. સ્વાયત્ત જિલ્લાઓમાં મતદાર વિસ્તારોની રચના કરતી વખતે એવા જિલ્લાઓમાંથી વિસ્તારો બાકાત રાખવા બાબત**—[3][આસામ અથવા મેઘાલય [4][અથવા ત્રિપુરા] [5][અથવા મિઝોરમની] વિધાનસભાની] ચૂંટણીઓના હેતુઓ માટે રાજ્યપાલ હુકમ કરીને જાહેર કરી શકશે કે [6][જે હોય તે, આસામ અથવા મેઘાલય [4][અથવા ત્રિપુરા] [5][અથવા મિઝોરમ] રાજ્યમાં] કોઈ સ્વાયત જિલ્લાની અંદરનો કોઈ વિસ્તાર એવા જિલ્લા માટે તે સભામાંની અનામત બેઠક કે બેઠકો પુરવા માટેના, તે હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા મતદાર વિસ્તારનો ભાગ બનશે.

[7][**18.*** * * * *]

---

[1] આસામ પુનર્રચના (મેઘાલય) અધિનિયમ, 1969 (1969ના 55)ની કલમ 74 અને ચોથી અનુસૂચિથી, આ શબ્દો દાખલ કર્યા છે (તારીખ 2-4-1970થી અમલી).

[2] સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારો) અધિનિયમ, 2003 (2003ના 44)ની કલમ 2થી, આસામ રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, પરિચ્છેદ 17 ને સુધાર્યો છે (તારીખ 7-9-2003થી અમલી). જેથી કરીને નીચેનો પરંતુક દાખલ કરી શકાયઃ—
"પરંતુ આ પરિચ્છેદમાંનો કોઈપણ ઉલ્લેખ, બોડોલેન્ડ પ્રાદેશિક વિસ્તાર જિલ્લાને લાગુ પડશે નહિ."

[3] ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 71(i) અને આઠમી અનુસૂચિથી આ ઉલ્લેખ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 21-1- 1972થી અમલી).

[4] સંવિધાન (ઓગણપચાસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1984ના 4થી આ ઉલ્લેખ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 1-4-1985થી અમલી).

[5] મિઝોરમ રાજ્ય અધિનિયમ, 1986 (34ના 1986)ની કલમ 34થી આ ઉલ્લેખ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 20-2-1987થી અમલી).

[6] ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 71(i) અને આઠમી અનુસૂચિથી મૂળને બદલે ઉલ્લેખ દાખલ કર્યો છે.(તારીખ 21-1-1972થી અમલી).

[7] ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 71(i) અને આઠમી અનુસૂચિથી પરિચ્છેદ 18 રદ કરેલ છે (તારીખ 21-1-1972થી અમલી).

[1]**19. વચગાળાની જોગવાઈઓ**—(1) આ અનુસૂચિ હેઠળ રાજ્યમાંના દરેક સ્વાયત્ત જિલ્લા માટે જિલ્લા કાઉન્સિલની રચના કરવા રાજ્યપાલે આ સંવિધાનના આરંભ પછી બનતી ત્વરાએ પગલાં લેવાં જોઈશે, અને તે જિલ્લા કાઉન્સિલની સ્વાયત્ત જિલ્લા માટે એ રીતે રચના ન થાય ત્યાં સુધી, તે જિલ્લાનો વહીવટ રાજ્યપાલમાં નિહિત થશે અને તે જિલ્લાની અંદરના વિસ્તારના વહીવટને, આ અનુસૂચિની પૂર્વવર્તી જોગવાઈઓને સ્થાને નીચેની જોગવાઈઓ લાગુ પડશે:—

(ક) સંસદના અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળનો કોઈપણ અધિનિયમ, રાજ્યપાલ રાજપત્રિત જાહેરનામાથી એવો આદેશ ન કરે, તો એ વિસ્તારને લાગુ પડશે નહિ; અને કોઈ અધિનિયમ, અંગે એવો કોઈ આદેશ આપતી વખતે રાજ્યપાલ આદેશ કરી શકશે કે તે અધિનિયમ, તે વિસ્તારને અથવા તેના કોઈ નિર્દિષ્ટ કરેલા ભાગને લાગુ પડતો હોય ત્યાં પોતાને યોગ્ય લાગે તે અપવાદો અને સુધારાવધારાને અધીન, અમલમાં આવશે;

(ખ) રાજ્યપાલ એવા વિસ્તારમાં શાંતિ અને સુશાસન માટે વિનિયમો કરી શકશે અને એ રીતે કરેલા વિનિયમો સંસદના અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળના કોઈ અધિનિયમને અથવા એ વિસ્તારમાં તે સમયે લાગુ પડતા કોઈ વિદ્યમાન કાયદાને રદ કરી શકશે અથવા તેમાં સુધારો કરી શકશે.

(2) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (1) ના ખંડ (ક) હેઠળ રાજ્યપાલે આપેલા કોઈપણ આદેશ તેની પાછલી અસરથી થાય એ રીતે આપી શકાશે.

---

[1] સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારો) અધિનિયમ, 2003 (2003ના 44)ની કલમ 2થી, આસામ રાજ્યને લાગુ પડતો હોય તેટલે સુધી, પરિચ્છેદ 19ને સુધારવામાં આવેલ છે, જેથી કરીને પેટા-પરિચ્છેદ (3) પછી, (તારીખ 7-9-2003થી અમલી)નીચેનો પેટા-પરિચ્છેદ પેટા-પરિચ્છેદ (3) બાદ દાખલ કરી શકાયઃ-

'(4) રાજ્યપાલે, આ અધિનિયમના આરંભ પછી, બનતી ત્વરાએ, આસામમાં બોડોલેન્ડ પ્રાદેશિક વિસ્તાર જિલ્લા માટેની વચગાળાની કારોબારી કાઉન્સિલની રચના, સમજૂતી યાદીના સહી કરનારા સહિત બોડો ચળવળના નેતાઓમાંથી કરવી જોઇશે અને તેમાં તે વિસ્તારમાંના બિન-આદિજાતિ સમુદાયોને પૂરતું પ્રતિનિધિત્વ આપવું જોઇશે:

પરંતુ વચગાળાની કાઉન્સિલ, છ મહિનાની મુદત સુધી રહેશે જે દરમિયાન કાઉન્સિલની ચૂંટણી યોજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇશે.

સ્પષ્ટીકરણ- આ પેટા-પરિચ્છેદના હેતુ માટે, "સમજૂતી યાદી" એટલે "ભારત સરકાર, આસામ સરકાર અને બોડો લિબરેશન ટાઇગર્સની વચ્ચે સન 2003ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની 10મી તારીખે સહી કરેલી સમજૂતી.'

(3) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (1)ના ખંડ (ખ) હેઠળ કરેલા તમામ વિનિયમો રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ તરત રજૂ કરવા જોઇશે અને તેમની અનુમતિ ન મળે ત્યાં સુધી તે અમલમાં આવશે નહિ.

[1]**[20. આદિજાતિ વિસ્તારો**—(1)નીચેના કોઠાના ભાગો I, II [2][IIક] અને IIIમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા વિસ્તારો અનુક્રમે આસામ રાજ્ય, મેઘાલય રાજ્ય, [2][ત્રિપુરા રાજ્ય] અને મિઝોરમ [3][રાજ્યની] અંદરના આદિજાતિ વિસ્તારો ગણાશે.

(2) [4][નીચેના કોઠાના ભાગ I, ભાગ II અથવા ભાગ IIIમાં] કોઇ જિલ્લાના ઉલ્લેખનો અર્થ, ઉત્તર –પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971ની કલમ 2ના ખંડ (ખ) હેઠળ નક્કી કરેલા દિવસની તરત પહેલાં અસ્તિત્વમાં હોય તેવા તે નામના સ્વાયત્ત જિલ્લામાં આવેલા રાજ્યક્ષેત્રના ઉલ્લેખ તરીકે કરવામાં આવશે:

પરંતુ આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 3ના પેટા-પરિચ્છેદ (1)ના ખંડો (ङ) અને (ચ), પરિચ્છેદ 4, પરિચ્છેદ 5, પરિચ્છેદ 6, પરિચ્છેદ 8ના પેટા-પરિચ્છેદ (2), પેટા-પરિચ્છેદ (3)ના ખંડો (ક), (ખ) અને (ઘ) અને પેટા-પરિચ્છેદ (4) અને પરિચ્છેદ 10ના પેટા-પરિચ્છેદ (2)ના ખંડ (ઘ)ના હેતુઓ માટે, શિલોંગ નગરપાલિકાની અંદર આવેલા વિસ્તારોનો કોઇ ભાગ [5][ખાસી પહાડી જિલ્લામાં] છે એમ ગણાશે નહિ.

[2][(3)નીચેના કોઠામાં ભાગ IIકમાં, "ત્રિપુરા જનજાતિ વિસ્તાર જિલ્લા"ના ઉલ્લેખનો અર્થ, ત્રિપુરા જનજાતિ વિસ્તાર સ્વાયત્ત જિલ્લા કાઉન્સિલ અધિનિયમ, 1979ની પહેલી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા જનજાતિ વિસ્તારોના બનેલ રાજ્યક્ષેત્રના ઉલ્લેખ તરીકે કરવામાં આવશે.]

---

[1] ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 71(i) અને આઠમી અનુસૂચિથી પરિચ્છેદ 20 અને 20ક ને સ્થાને આ પરિચ્છેદ મૂક્યા છે (તારીખ 21-1-1972થી અમલી) અને વધુમાં પરિચ્છેદ 20A ને સ્થાને કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ વહીવટ (સુધારો) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 83) કલમ 13 મૂકવામાં આવ્યા છે (તારીખ 29-4-1972થી અમલી).

[2] સંવિધાન (ઓગણપચાસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1984ની કલમ 4થી આ ઉલ્લેખ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 1-4-1985થી અમલી).

[3] મિઝોરમ રાજ્ય અધિનિયમ, 1986 (1986ના 34)ની કલમ 39થી આ ઉલ્લેખ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 20-2-1987થી અમલી).

[4] સંવિધાન (ઓગણપચાસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1984ની કલમ 4થી આ ઉલ્લેખ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 1-4-1985થી અમલી).

[5] મેઘાલય સરકારના જાહેરનામા નં. ડી.સી.એ.-31/72/11/તારીખ 14મી જૂન, 1973 મેઘાલય રાજપત્ર ભાગ Vક તારીખ 23-6 -1973, પાના 200થી આ શબ્દો મૂક્યા છે.

કોષ્ટક

ભાગ I

1. ઉત્તર કછાર પહાડી જિલ્લો.
2. [1][કાર્બી એંગલોંગ જિલ્લો.]
[2][3. બોડોલેન્ડ પ્રાદેશિક વિસ્તાર જિલ્લો.]

ભાગ II

[3][1. ખાસી પહાડી જિલ્લો.
2. જેન્તિયા પહાડી જિલ્લો.]
3. ગારો પહાડી જિલ્લો.

[4][ભાગ IIક]

ત્રિપુરા આદિજાતિ વિસ્તાર જિલ્લો.]

ભાગ III

[5]* * *

[6][1. ચકમા જિલ્લો.
[7][2. મારા જિલ્લો.
3. લઇ જિલ્લો]]

[8][**20ક. મિઝો જિલ્લા કાઉન્સિલનું વિસર્જન**—(1) આ અનુસૂચિમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં, ઠરાવેલી તારીખની તરત પહેલાં અસ્તિત્વમાં હોય તેવી મિઝો જિલ્લાની જિલ્લા કાઉન્સિલ (જેનો આમાં હવે પછી "મિઝો જિલ્લા કાઉન્સિલ" તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેનું વિસર્જન થયું ગણાશે અને તેનું અસ્તિત્વ રહેશે નહિ.

---

[1] તારીખ 14-10-1976ના આસામ સરકારના જાહેરનામા ક્રમાંક: ટી.એ.ડી.આર/115/74/47થી "મિકિર પહાડી જિલ્લો" એ ઉલ્લેખને બદલે આ ઉલ્લેખ મૂક્યો છે.

[2] સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારો) અધિનિયમ, 2003 (2003ના 44)ની કલમ 2થી, આ ઉલ્લેખ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 7-9-2003થી અમલી).

[3] મેઘાલય સરકારના જાહેરનામા નં. ડી.સી.એ.-31/72/11/તારીખ 14મી જૂન 1973 મેઘાલય રાજપત્ર ભાગ Vક (તારીખ 23-6 -1973, પાના 200થી આ શબ્દો મૂક્યા છે.

[4] સંવિધાન (ઓગણપચાસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1984થી આ ઉલ્લેખ દાખલ કર્યો છે. (તારીખ 1-4-1985થી અમલી).

[5] કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ વહીવટ (સુધારો) અધિનિયમ,1971(1971ના 83)ની ક્લમ 13થી "મિઝો જિલ્લો" એ શબ્દો રદ કરેલ છે (તારીખ 16-2-1972થી અમલી).

[6] તારીખ 5મી મે, 1972ના મિઝોરમ રાજપત્ર 1972, ગ્રંથ I, ભાગ II પાના 17 ઉપર પ્રસિદ્ધ થયેલ મિઝોરમ જિલ્લા કાઉન્સિલ (પ્રકીર્ણ જોગવાઈ) આદેશ 1972થી આ શબ્દો ઉમેર્યા છે (તારીખ 29-4-1972થી અમલી).

[7] સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારો) અધિનિયમ,1988 (1988ના 67)ની કલમ 2માં, અનુક્રમાંક 2 અને 3 અને તેને લગતી નોંધને બદલે આ ઉલ્લેખ મૂક્યો છે (તારીખ 16 -12-1988થી અમલી).

[8] ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 81)ની કલમ 71(i) અને આઠમી અનુસૂચિથી પરિચ્છેદ 20 અને 20કને સ્થાને આ પરિચ્છેદ મૂક્યા છે (તારીખ 21-1-1972થી અમલી.) ત્યારબાદ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ વહીવટ (સુધારો) અધિનિયમ,1971 (1971ના 83)ની ક્લમ 13થી પરિચ્છેદ 20ક ને સ્થાને આ પરિચ્છેદ મૂક્યો છે (તારીખ 16-2-1972થી અમલી).

(2) મિઝોરમ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશના વહીવટકર્તા એક અથવા વધુ હુકમો દ્વારા નીચેની તમામ અથવા કોઈપણ બાબત માટે જોગવાઈ કરી શકશે:—

(ક) સંઘને અથવા બીજા કોઈ સત્તામંડળને મિઝો જિલ્લા કાઉન્સિલનાં (તેણે કરેલા કોઈ કરાર હેઠળના હકો અને જવાબદારીઓ સહિતના) અસ્કયામતો, હકો અને જવાબદારીઓની પૂરેપૂરી અથવા અંશતઃ તબદીલી બાબત;

(ખ) મિઝો જિલ્લા કાઉન્સિલ પક્ષકાર હોય તેવી કોઈ કાનૂની કાર્યવાહીમાં મિઝો જિલ્લા કાઉન્સિલને બદલે કોઈ સંઘ અથવા બીજા કોઈ સત્તામંડળને પક્ષકાર તરીકે મૂકવા અથવા સંઘ અથવા બીજા કોઈ સત્તામંડળને પક્ષકાર તરીકે ઉમેરવા બાબત;

(ગ) સંઘ અથવા બીજા કોઈ સત્તામંડળમાં અથવા તેઓ દ્વારા મિઝો જિલ્લા કાઉન્સિલના કોઈ કર્મચારીઓની બદલી કે પુનઃનિમણૂક કરવા બાબત અને એવી બદલી કે પુનઃનિમણૂક પછી એવા કર્મચારીઓને લાગુ પડવા જોગ સેવાની શરતો; અને

(ઘ) સત્તા ધરાવતું વિધાનમંડળ અથવા બીજા સત્તા ધરાવતા અધિકારી એવા કાયદામાં ફેરફારો ન કરે, તે રદબાતલ ન કરે અથવા તેમાં સુધારા ન કરે ત્યાં સુધી આ અર્થે વહીવટકર્તા રદબાતલ કરીને અથવા સુધારાથી કરે તેવા અનુકૂલનો અને ફેરફારોને અધીન, મિઝો જિલ્લા કાઉન્સિલે કરેલા અને તેના વિસર્જનની તરત પહેલાં અમલમાં હોય તેવા કોઈ કાયદા ચાલુ રાખવા બાબત;

(ઙ) વહીવટકર્તા જરૂરી ગણે તેવી આનુષંગિક, પારિણામિક અને પૂરક બાબતો.

સ્પષ્ટીકરણ—આ અનસૂચિના આ પરિચ્છેદમાં અને પરિચ્છેદ 20-ખમાં ઠરાવેલી તારીખ એ શબ્દપ્રયોગનો અર્થ, કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ વહીવટ અધિનિયમ, 1963ની જોગવાઈઓ હેઠળ અને તે અનુસાર મિઝોરમ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશની વિધાનસભાની જે તારીખે વિધિસર રચના કરવામાં આવે તે તારીખ.

[1][**20ખ. મિઝોરમ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશમાંના સ્વાયત્ત પ્રદેશોને જિલ્લાઓ ગણવા અને તેને આનુષંગિક હોય તેવી વચગાળાની જોગવાઈઓ બાબત**—(1) આ અનુસૂચિમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં, —

(ક) મિઝોરમ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશમાં ઠરાવેલી તારીખની તરત પહેલાં અસ્તિત્વમાં હોય તેવો દરેક સ્વાયત્ત પ્રદેશ, તે તારીખે અને તે તારીખથી તે કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશમાં સ્વાયત્ત જિલ્લો (જેનો હવે પછી તત્સમાન નવા જિલ્લા તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે) ગણાશે અને તેના વહીવટકર્તા એક અથવા વધુ હુકમો દ્વારા આદેશ આપી શકશે કે આ ખંડની જોગવાઈઓને અમલમાં લાવવા માટે જરૂરી હોય તેવા પારિણામિક સુધારા (તે પરિચ્છેદની સાથે જોડેલા કોઠાના ભાગ III સહિત) આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 20માં કરવા જોઈશે અને તેમ થયે સદરહુ પરિચ્છેદ ભાગ III તદનુસાર સુધાર્યો હોવાનું ગણાશે;

[1] કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ વહીવટ (સુધારો) અધિનિયમ, 1971 (1971ના 83)ની ક્લમ 13થી પરિચ્છેદ 20કને સ્થાને આ પરિચ્છેદ મૂક્યો છે (તારીખ 16-2-1972થી અમલી).

(ખ) ઠરાવેલી તારીખની તરત પહેલાં અસ્તિત્વમાં હોય તેવી મિઝોરમ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશમાંના કોઈ સ્વાયત્ત પ્રદેશની હોય તે દરેક પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ (જેનો આમાં હવે પછી વિદ્યમાન પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે) તે તારીખે અને તે તારીખથી અને તત્સમાન નવા જિલ્લા માટે જિલ્લા કાઉન્સિલની વિધિસર રચના કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે જિલ્લાની જિલ્લા કાઉન્સિલ (જેનો આમાં હવે પછી "તત્સમાન નવી જિલ્લા કાઉન્સિલ" તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે) ગણાશે.

(2) વિદ્યમાન પ્રાદેશિક કાઉન્સિલનો ચૂંટાયેલો અથવા નિયુક્ત કરાયેલો દરેક સભ્ય, જે હોય તે, તત્સમાન નવી જિલ્લા કાઉન્સિલનો ચૂંટાયેલો અથવા નિયુક્ત સભ્ય ગણાશે અને આ અનુસૂચિ હેઠળ તત્સમાન નવા જિલ્લા માટે જિલ્લા કાઉન્સિલની વિધિસર રચના કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી હોદ્દો ધરાવશે.

(3) તત્સમાન નવી જિલ્લા કાઉન્સિલ દ્વારા આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 2ના પેટા-પરિચ્છેદ (7) અને પરિચ્છેદ 4ના પેટા-પરિચ્છેદ (4) હેઠળ નિયમો કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, વિદ્યમાન પ્રાદેશિક કાઉન્સિલે સદરહુ જોગવાઈ હેઠળ કરેલા અને ઠરાવેલી તારીખની તરત પહેલાં અમલમાં હોય તે નિયમો, મિઝોરમ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશના વહીવટકર્તા તેમાં કરે તેવા અનુકૂલનો અને ફેરફારોને અધીન, તત્સમાન નવી જિલ્લા કાઉન્સિલના સંબંધમાં અમલમાં આવશે.

(4) મિઝોરમ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશના વહીવટકર્તા એક અથવા વધુ હુકમો દ્વારા, નીચેની તમામ અથવા કોઈ બાબત માટે જોગવાઈ કરી શકશે: —

(ક) તત્સમાન નવી જિલ્લા કાઉન્સિલને વિદ્યમાન પ્રાદેશિક કાઉન્સિલનાં (તેણે કરેલા કોઈ કરાર હેઠળનાં હકો અને જવાબદારીઓ સહિતનાં) અસ્કયામતો, હકો અને જવાબદારીઓની પૂરેપૂરી અથવા અંશતઃ તબદીલી બાબત;

(ખ) જેમાં વિદ્યમાન પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ પક્ષકાર હોય તે કાનૂની કાર્યવાહીના પક્ષકાર તરીકે વિદ્યમાન પ્રાદેશિક કાઉન્સિલને સ્થાને તત્સમાન નવી જિલ્લા કાઉન્સિલને મૂકવા બાબત;

(ગ) તત્સમાન નવી જિલ્લા કાઉન્સિલમાં અથવા તેના દ્વારા વિદ્યમાન પ્રાદેશિક કાઉન્સિલના કોઈ કર્મચારીઓની બદલી કે પુનઃનિમણૂક કરવા બાબત, એવી બદલી અથવા પુનઃનિમણૂક પછી એ કર્મચારીઓને લાગુ પડવા જોગ સેવાની શરતો બાબત;

(ઘ) સત્તા ધરાવતું વિધાનમંડળ અથવા બીજા સત્તા ધરાવતા અધિકારી તે કાયદામાં ફેરફારો ન કરે, તે રદબાતલ ન કરે અથવા તેમાં સુધારા ન કરે ત્યાં સુધી, આ અર્થે વહીવટકર્તા રદબાતલ કરીને અથવા સુધારાથી કરે એવાં અનુકૂલનો અને ફેરફારોને અધીન, વિદ્યમાન પ્રાદેશિક કાઉન્સિલે કરેલા અને ઠરાવેલી તારીખની તરત પહેલાં અમલમાં હોય તેવા કાયદા ચાલુ રાખવા બાબત;

(ઙ) વહીવટકર્તા જરૂરી ગણે તેવી આનુષંગિક, પારિણામિક અને પૂરક બાબતો.]

[1][**20ખક. રાજ્યપાલે, તેમના કાર્યો બજાવવામાં વિવેકાધીન સત્તા વાપરવા બાબત**— રાજ્યપાલ, આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 1ના પેટા-પરિચ્છેદો (2) અને (3), પરિચ્છેદ 2ના પેટા-પરિચ્છેદો (1),(6), પ્રથમ પરંતુક સિવાયનો પેટા-પરિચ્છેદ (6ક) અને પેટા-પરિચ્છેદ (7), પરિચ્છેદ 3ના પેટા-પરિચ્છેદ (3), પરિચ્છેદ 4ના પેટા-પરિચ્છેદ (4), પરિચ્છેદ 5, પરિચ્છેદ 6ના પેટા-પરિચ્છેદ (1), પરિચ્છેદ 7ના પેટા-પરિચ્છેદ (2), પરિચ્છેદ 8ના પેટા-પરિચ્છેદ (4), પરિચ્છેદ 9ના પેટા-પરિચ્છેદ (3), પરિચ્છેદ 10ના પેટા-પરિચ્છેદ (3), પરિચ્છેદ 14ના પેટા-પરિચ્છેદ (1), પરિચ્છેદ 15ના પેટા-પરિચ્છેદ (1) અને પરિચ્છેદ 16ના પેટા-પરિચ્છેદો (1) અને (2) હેઠળ, તેમના કાર્યો બજાવવા માટે, મંત્રીમંડળ સાથે અને ઉત્તરી કછાર પહાડી સ્વાયત્ત કાઉન્સિલ અથવા જે હોય તે, કાર્બી એંગલોંગ સ્વાયત્ત કાઉન્સિલ સાથે વિચાર વિનિમય કર્યા પછી, તેમની વિવેકબુદ્ધિ અનુસાર, જરૂરી લાગે તેવા પગલાં લેશે.]

[2][**20ખખ. રાજ્યપાલે તેમના કાર્યો બજાવવા વિવેકાધીન સત્તા વાપરવા બાબત**— રાજ્યપાલ, આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ 1ના પેટા-પરિચ્છેદો (2) અને (3), પરિચ્છેદ 2ના પેટાપરિચ્છેદો (1) અને (7), પરિચ્છેદ 3ના પેટા-પરિચ્છેદ (3), પરિચ્છેદ 4ના પેટા-પરિચ્છેદ (4), પરિચ્છેદ 5, પરિચ્છેદ 6ના પેટા-પરિચ્છેદ (1), પરિચ્છેદ 7ના પેટા-પરિચ્છેદ (2) પરિચ્છેદ 9ના પેટા-પરિચ્છેદ (3), પરિચ્છેદ 14ના પેટા-પરિચ્છેદ (1), પરિચ્છેદ 15ના પેટા-પરિચ્છેદ (1) અને પરિચ્છેદ 16ના પેટા-પરિચ્છેદ (1) અને (2) હેઠળ, તેમના કાર્યો બજાવવા માટે, મંત્રીમંડળ સાથે અને જો તેમને જરૂરી જણાય તો, જિલ્લા કાઉન્સિલ અથવા સંબંધિત પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ સાથે વિચાર વિનિમય કર્યા પછી, તેમના સ્વવિવેકાનુસાર, જરૂરી લાગે, તેવા પગલાં લેશે.]

---

[1] આસામ રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારો) અધિનિયમ, 1995 (1995ના 42)ની કલમ 2થી, પરિચ્છેદ 20ખક પછી આ પરિચ્છેદ દાખલ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 12-9-1995થી અમલી).

[2] ત્રિપુરા અને મિઝોરમ રાજ્યોને લાગુ પડે ત્યારે સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારો) અધિનિયમ, 1988 (1988ના 67)ની કલમ 2થી, પરિચ્છેદ 20ખખ પછી આ પરિચ્છેદ દાખલ કરવામાં આવેલ છે (તારીખ 16 -12-1988થી અમલી).

[1][**20ગ. અર્થઘટન**—આ અર્થે કરેલી જોગવાઈઓને અધીન, આ અનુસૂચિની જોગવાઈઓ, મિઝોરમ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશને લાગુ પડતી હોય તેટલાં પૂરતી—

(1) તે રાજ્યના રાજ્યપાલ અને રાજ્ય સરકાર વિશેના ઉલ્લેખો અનુચ્છેદ 239 હેઠળ નિમાયેલા કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશના વહીવટકર્તા વિશેના ઉલ્લેખો હોય, ("રાજ્ય સરકાર" એ શબ્દપ્રયોગમાં હોય તે સિવાયના) રાજ્ય વિશેના ઉલ્લેખો મિઝોરમ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ વિશેના ઉલ્લેખો હોય અને રાજ્ય વિધાનમંડળ વિશેના ઉલ્લેખો [1]મિઝોરમ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશની વિધાનસભા વિશેના ઉલ્લેખો હોય તેમ અમલમાં આવશે;

(2) (ક) પરિચ્છેદ 4ના પેટા-પરિચ્છેદ (5)માં, સંબંધિત રાજ્યની સરકાર સાથે વિચાર વિનિમય માટેની જોગવાઈ કમી કરી હોય તેમ અમલમાં આવશે;

(ખ) પરિચ્છેદ 6ના પેટા-પરિચ્છેદ (2)માં "રાજ્યની વહીવટી સત્તા વિસ્તરતી હોય તે બાબત" એ શબ્દોને સ્થાને જેના સંબંધમાં મિઝોરમ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશની વિધાનસભાને કાયદા ઘડવાની સત્તા હોય એ શબ્દો મૂક્યા હોય તેમ અમલમાં આવશે.

(ગ) પરિચ્છેદ 13માં "અનુચ્છેદ 202 હેઠળ" એ શબ્દો અને આંકડા કમી કર્યા હોય તેમ અમલમાં આવશે.]

21. અનુસૂચિમાં સુધારો કરવા બાબત—(1) સંસદ વખતોવખત કાયદાથી આ અનુસૂચિની કોઈપણ જોગવાઈમાં ઉમેરો કરીને, તેમાં ફેરફાર કરીને અથવા તેને રદ કરીને, તેને સુધારી શકશે અને અનુસૂચિ એ રીતે સુધારવામાં આવે ત્યારે આ સંવિધાનમાં આ અનુસૂચિ અંગેના કોઈ ઉલ્લેખનો અર્થ, એ રીતે સુધારેલી અનુસૂચિ અંગેના ઉલ્લેખ તરીકે કરવામાં આવશે.

(2) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (1) માં જણાવ્યા મુજબનો કોઈ કાયદો, અનુચ્છેદ 368ના હેતુઓ માટે આ સંવિધાનનો સુધારો ગણાશે નહિ.

---

[1] કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ વહીવટ (સુધારો) અધિનિયમ,1971 (1971ના 83)ની કલમ 13થી પરિચ્છેદ 20કને સ્થાને આ પરિચ્છેદ મૂક્યો છે (તારીખ 16-2-1972થી અમલી).

સાતમી અનુસૂચિ
[અનુચ્છેદ-246]

યાદી I-સંઘ યાદી

1. ભારતનું અને તેના દરેક ભાગનું સંરક્ષણ, જેમાં સંરક્ષણ માટેની તૈયારી અને યુદ્ધના સમયમાં તેના સંચાલનમાં અને તેની સમાપ્તિ પછી અસરકારક રીતે સૈન્યને બૅરેકમાં પરત મોકલવામાં સહાયકારક થાય તેવા તમામ કાર્યોનો સમાવેશ થાય છે.

2. નૌકાદળ, ભૂમિદળ અને હવાઇદળ; સંઘના બીજા કોઈ સશસ્ત્ર દળો.

[1][2ક. મુલકી સત્તાની સહાયમાં, કોઈપણ રાજ્યમાં સંઘના નિયંત્રણને અધીન, સંઘનું કોઈ સશસ્ત્ર દળ અથવા બીજું કોઈ દળ અથવા તેની કોઈ ટુકડી કે એકમ તૈનાત કરવા, તે એવી રીતે ગોઠવવામાં આવે ત્યારે, એવાં દળોના સભ્યોનાં સત્તા, અધિકારક્ષેત્ર, વિશેષાધિકારો અને જવાબદારીઓ.]

3. કેન્ટોનમેન્ટ વિસ્તારોનું સીમાંકન, તે વિસ્તારોમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, તે વિસ્તારોની અંદર કેન્ટોનમેન્ટ સત્તામંડળોની રચના અને તેમની સત્તા, અને તે વિસ્તારોમાં રહેઠાણનું (ભાડાના નિયંત્રણ સહિત નિયમન).

4. નૌકાદળ, ભૂમિદળ અને હવાઈદળનાં કાર્યો.

5. શસ્ત્રો, અગ્નિશસ્ત્રો, દારૂગોળો અને સ્ફોટક પદાર્થો.

6. અણુશક્તિ અને તેના ઉત્પાદન માટે જરૂરી ખનિજ સંપત્તિ.

7. સંરક્ષણના હેતુ માટે અથવા યુદ્ધના સંચાલન માટે જરૂરી હોવાનું સંસદે કાયદાથી જાહેર કર્યું હોય તેવા ઉદ્યોગો.

8. કેન્દ્રીય ગુપ્તચર અને તપાસ-બ્યુરો.

9. ભારતના સંરક્ષણ, વિદેશને લગતી બાબતો અથવા સલામતી સાથે સંબંધ ધરાવતાં કારણોસર નિવારક-અટકાયત; આવી અટકાયતમાં લીધેલી વ્યક્તિઓ.

10. વિદેશને લગતી બાબતો; સંઘને જેનાથી કોઈ પરદેશ સાથે સંબંધમાં આવવું પડે તેવી તમામ બાબતો.

11. કૂટનીતિ, કોન્સ્યુલર અને વ્યાપારી પ્રતિનિધિત્વ.

12. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ.

13. આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનો, સંસ્થાઓ અને અન્ય મંડળોમાં ભાગ લેવા બાબત અને તેમાં લેવાયેલ નિર્ણયોના અમલ બાબત.

14. પરદેશો સાથે સંધિઓ અને કરાર કરવા બાબત અને પરદેશો સાથેનાં સંધિઓ, કબૂલાતનામાં અને કરારનો અમલ કરવા બાબત.

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 57થી આ નોંધ દાખલ કરી છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

15. યુદ્ધ અને શાંતિ.

16. વિદેશી અધિકારક્ષેત્ર.

17. નાગરિકતા, નાગરિકીકરણ અને વિદેશીઓ.

18. પ્રત્યાર્પણ.

19. ભારતમાં પ્રવેશ અને ભારતમાંથી નિર્ગમન અને હદપારી, પાસપોર્ટ અને વીસા.

20. ભારત બાહરનાં સ્થળોએ તીર્થયાત્રાઓ.

21. મધદરિયે અથવા હવામાં થતા ચાંચિયાગીરી અને ગુનાઓ; જમીન ઉપર અથવા મધદરિયે અથવા હવામાં કરેલા રાષ્ટ્રોના કાયદા વિરુદ્ધના ગુના.

22. રેલવે.

23. સંસદે અથવા સંસદે ઘડેલા કાયદા હેઠળ રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગો તરીકે જાહેર કરેલા ધોરી માર્ગો.

24. યંત્રચાલિત જહાજો સંબંધમાં સંસદે કાયદાથી રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગો તરીકે જાહેર કરેલા દેશના આંતરિક જળમાર્ગો ઉપરનું વહાણવટું અને નૌકાવ્યવહાર; એવા જળમાર્ગો ઉપરના માર્ગ-નિયમન.

25. દરિયાઈ વહાણવટું અને નૌકાવ્યવહાર, જેમાં ભરતીજળમાં વહાણવટા અને દરિયાઈ વ્યવહારનો સમાવેશ થાય છે; વેપારી નૌકાકાફલા માટે શિક્ષણ અને તાલીમની જોગવાઈ અને રાજ્યો અને બીજી સંસ્થાઓ દ્વારા અપાતા શિક્ષણનું અને તાલીમનું નિયમન.

26. દીવાદાંડીઓ, જેમાં દીપ-જહાજો, માર્ગસૂચક ચિન્હો અને વહાણો અને વિમાનોની સલામતી માટેની બીજી જોગવાઈઓનો સમાવેશ થાય છે.

27. સંસદે અથવા તેણે ઘડેલા કાયદા હેઠળ અથવા વિદ્યમાન કાયદા હેઠળ મોટાં બંદરો તરીકે જાહેર કરેલા બંદરો, જેમાં તેમનું સીમાંકન અને તેમાંના બંદર સત્તામંડળોની રચના અને તેમની સત્તાઓનો સમાવેશ થાય છે.

28. બંદર-કવોરન્ટાઈન, જેમાં તેની સાથે સંબંધિત હોસ્પિટલોનો સમાવેશ થાય છે; ખલાસીઓ અને મરીન માટેની હોસ્પિટલો.

29. હવાઈમાર્ગો; વિમાનો અને હવાઈ ઉડ્ડયન; વિમાનમથકોની જોગવાઈ; હવાઈ માર્ગવ્યવહાર અને વિમાન મથકોનાં નિયમન અને વ્યવસ્થા; વિમાનવિદ્યાનાં શિક્ષણ અને તાલીમની જોગવાઈ અને રાજ્યો અને બીજી સંસ્થાઓ દ્વારા અપાતા તેવા શિક્ષણ અને તાલીમનું નિયમન.

30. રેલવે, દરિયાઇ અથવા હવાઈ માર્ગે અથવા રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગો દ્વારા યંત્રચાલિત જહાજોમાં ઉતારૂઓ અને માલનું વહન.

31. ટપાલ અને તાર; ટેલીફોન, વાયરલેસ, રેડિયો, પ્રસારણ અને તેવા પ્રકારના બીજા સંદેશાવ્યવહારો.

32. સંઘની મિલકત અને તેમાંથી થતી આવક, પરંતુ [1]*** જ્યાં સુધી સંસદે કાયદાથી અન્યથા જોગવાઈ કરી ન હોય ત્યાં સુધી, કોઈ રાજ્યમાં આવેલી મિલકત પૂરતું તે મિલકત તે રાજ્યના કાયદાને અધીન રહેશે.

[2][33.* * * * *]

34. દેશી રાજ્યોના રાજવીઓની અસ્કયામતો માટે કોર્ટ ઓફ વોર્ડ્ઝ.

35. સંઘનું જાહેર દેવું.

36. ચલણી નાણુ, ચલણનું નિર્માણ અને કાયદેસરનું ચલણ; વિદેશી હૂંડીયામણ.

37. વિદેશી દેણું.

38. ભારતની રિઝર્વ બેંક.

39. પોસ્ટ ઓફિસ સેવિંગ્સ બેંક.

40. ભારત સરકાર અથવા કોઈ રાજ્ય સરકાર દ્વારા આયોજિત લોટરીઓ.

41. વિદેશી દેશો સાથે વ્યાપાર અને વાણિજ્ય, સીમાશુલ્ક સરહદો પાર કરીને થતી આયાત અને નિકાસ; સીમાશુલ્ક સરહદો મુક્કર કરવા બાબત.

42. આંતર-રાજ્ય વ્યાપાર અને વાણિજ્ય.

43. સહકારી મંડળીઓ સિવાયના વેપારી કોર્પોરેશનોનું નિગમીકરણ, નિયમન અને સમાપન, જેમાં બેન્કિંગ, વીમા અને નાણાકીય કોર્પોરેશનોનો સમાવેશ થાય છે.

44. જેમના ઉદ્દેશો એક જ રાજ્ય પૂરતા મર્યાદિત ન હોય તેવા કોર્પોરેશનોનું સંસ્થાપન, નિયમન અને તેમનું સમાપન, પછી ભલે તે વ્યાપાર કરતાં હોય કે નહિ; પણ તેમાં યુનિવર્સિટીઓનો સમાવેશ થતો નથી.

45. બેન્કિંગ.

46. વિનિમયપત્રો,ચેક, વચનચિઠ્ઠીઓ અને એવાં બીજાં ખત.

47. વીમો.

48. શેર-બજારો અને વાયદા બજારો.

49. પેટન્ટો, આવિષ્કારો અને ડિઝાઈનો; કોપીરાઈટ, ટ્રેડમાર્ક અને વેપારી માલ-ચિન્હો.

---

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી પહેલી અનુસૂચિના "ભાગ ક અથવા ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા" એ શબ્દો અને અક્ષર રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[2] ઉપર મુજબની કલમ 26થી નોંધ 33 રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

50. વજન અને માપનાં ધોરણો સ્થાપવા બાબત.

51. ભારત બાહર નિકાસ કરવાના અથવા એક રાજ્યમાંથી બીજા રાજ્યમાં લઈ જવાના માલની ગુણવત્તાનાં ધોરણો સ્થાપવા બાબત.

52. સંઘ દ્વારા જેમનું નિયંત્રણ જાહેર હિતમાં ઈષ્ટ હોવાનું સંસદે કાયદાથી જાહરે કર્યું હોય તેવા ઉદ્યોગો.

53. તેલ-ક્ષેત્રો અને ખનિજ તેલ-સંપત્તિનાં નિયમન અને નિકાસ; પેટ્રોલિયમ અને પેટ્રોલિયમની બનાવટો; સળગી ઊઠે તેવા જોખમી હોવાનું સંસદે કાયદાથી જાહેર કર્યું હોય તેવા અન્ય પ્રવાહી અને પદાર્થો.

54. સંઘના નિયંત્રણ હેઠળ જાહેર હિતમાં ઈષ્ટ હોવાનું સંસદે કાયદાથી જાહેર કર્યુ હોય તેટલે અંશે ખાણોનું નિયમન અને ખનિજોનો વિકાસ.

55. ખાણોમાં અને તેલક્ષેત્રોમાં કામદારો અને સલામતીનું નિયમન.

56. આંતર-રાજ્ય નદીઓ અને નદીખીણોનું નિયંત્રણ સંઘ હેઠળ જાહેર હિતમાં ઈષ્ટ હોવાનું સંસદે કાયદાથી જાહેર કર્યું હોય તેટલે અંશે તેમનાં નિયમન અને વિકાસ.

57. પ્રાદેશિક જળવિસ્તારની બાહર માછીમારી અને મત્સ્યક્ષેત્રો.

58. સંઘ એજન્સીઓ દ્વારા મીઠું ઉત્પાદન બાબત, તેનો પુરવઠો અને તેની વહેંચણી; અને અન્ય એજન્સીઓ દ્વારા મીઠું ઉત્પાદન બાબત, તેનો પુરવઠો અને તેની વહેંચણીનું નિયમન અને નિયંત્રણ.

59. અફીણનું વાવેતર, તેનું ઉત્પાદન અને નિકાસ માટે તેનું વેચાણ.

60. સિનેમા - ચલચિત્રો દેખાડવાની મંજૂરી.

61. સંઘના કર્મચારીઓને લગતી ઔદ્યોગિક વિવાદો.

62. આ સંવિધાનના આરંભે નેશનલ લાઈબ્રેરી, ઈન્ડિયન મ્યુઝિયમ, ઈમ્પીરિયલ વોર મ્યુઝિયમ, વિકટોરિયા મેમોરિયલ અને ઈન્ડિયન વોર મેમોરિયલને નામે ઓળખાતી સંસ્થાઓ અને ભારત સરકાર જેનો પૂરો કે આંશિક ખર્ચ ભોગવતી હોય અને જેને સંસદે કાયદાથી રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વની સંસ્થા તરીકે જાહેર કરી હોય તેવી તેના જેવી બીજી સંસ્થા.

63. આ સંવિધાનના આરંભે બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી, અલિગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી અને [1][દિલ્હી યુનિવર્સિટી તરીકે ઓળખાતી સંસ્થાઓ; અનુચ્છેદ 371ઙ અનુસાર સ્થપાયેલી યુનિવર્સિટી;] સંસદે કાયદાથી રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વની સંસ્થા તરીકે જાહેર કરેલી બીજી કોઈ સંસ્થા.

[1] સંવિધાન (બત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1973ની કલમ 4થી "દિલ્હી યુનિવર્સટી અને" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે (તારીખ 1-7-1974થી અમલી).

64. ભારત સરકાર જેનો પૂરો અથવા આંશિક ખર્ચ ભોગવતી હોય અને સંસદે જેને કાયદાથી રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વની સંસ્થા તરીકે જાહેર કરી હોય તેવી વૈજ્ઞાનિક અથવા ટેકનિકલ શિક્ષણ માટેની સંસ્થાઓ.

65. સંઘ એજન્સીઓ અને સંસ્થાઓ—

(ક) પોલીસ અધિકારીઓની તાલીમ સહિત વ્યાવસાયિક, ધંધાકીય અથવા ટેકનિકલ તાલીમ માટેની; અથવા

(ખ) ખાસ અભ્યાસ અથવા સંશોધનની અભિવૃદ્ધિ માટેની; અથવા

(ગ) ગુનાની તપાસ કરવામાં કે તે પકડી પાડવામાં વૈજ્ઞાનિક અથવા ટેકનિકલ સહાય માટેની.

66. ઉચ્ચ શિક્ષણ અથવા સંશોધન માટેની સંસ્થાઓ અને વૈજ્ઞાનિક અને પ્રૌદ્યોગિક સંસ્થાઓમાં સંકલન અને ધોરણો નક્કી કરવા બાબત.

67. [1][સંસદે કાયદાથી અથવા તે હેઠળ] રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વનાં હોવાનું જાહેર કરેલા પ્રાચીન અને ઐતિહાસિક સ્મારકો અને રૅકર્ડ અને પુરાતત્ત્વીય સ્થળો અને અવશેષો.

68. ભારતની સર્વેક્ષણ, ભારતની ભૂસ્તર, વનસ્પતિ, પ્રાણી અને માનવશાસ્ત્ર સર્વેક્ષણ; અને હવામાન સંસ્થાઓ.

69. વસ્તી ગણતરી.

70. કેન્દ્રીય જાહેરસેવા; ઓલ-ઇન્ડિયા સર્વિસીસ; કેન્દ્રીય લોકસેવા આયોગ

71. સંઘ પેન્શનો, એટલે કે ભારત સરકારે અથવા ભારતની સંચિત નિધિમાંથી આપવાનાં થતા પેન્શનો.

72. સંસદની, રાજ્યોનાં વિધાનસભાઓની અને રાષ્ટ્રપતિના અને ઉપ-રાષ્ટ્રપતિના હોદ્દા માટેની ચૂંટણીઓ; ચૂંટણી કમિશન.

73. સંસદના સભ્યોનાં રાજ્ય સભાના સભાપતિ અને ઉપ-સભાપતિનાં અને લોકસભાના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યાક્ષનાં પગાર અને ભથ્થાં.

74. સંસદના દરેક ગૃહનાં અને દરેક ગૃહના સભ્યો અને સમિતિઓની સત્તા, વિશેષાધિકારો અને ઉન્મુક્તિઓ; સંસદની સમિતિઓ અથવા સંસદે નીમેલાં પંચો સમક્ષ જુબાની આપવા અથવા દસ્તાવેજો રજૂ કરવા માટે વ્યક્તિઓને હાજર રહેવાની ફરજ પાડવા બાબત.

75. રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્યપાલોનાં મળતર, ભથ્થાં, વિશેષાધિકારો અને ગેરહાજરી રજા અંગેના અધિકારો; સંઘના મંત્રીઓનાં પગાર અને ભથ્થાં;ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષકના પગાર, ભથ્થાં અને ગેરહાજરી દરમિયાન રજા અંગેના અધિકારો અને સેવાની અન્ય શરતો.

[1] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 27થી "સંસદે કાયદાથી જાહેર કરેલા" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

76. સંઘ અને રાજ્યોના હિસાબો ઓડિટ કરવા બાબત.

77. ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયની રચના, વ્યવસ્થાપન, અધિકારક્ષેત્ર અને સત્તા (એવા ન્યાયાલયના અવમાન સહિત) અને તેમાં લેવાતી ફી; ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય સમક્ષ વકીલાત કરવાનો અધિકાર ધરાવતી વ્યક્તિઓ.

78. ઉચ્ચ ન્યાયાલયના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓ વિશેની જોગવાઈઓ સિવાય, ઉચ્ચ ન્યાયાલયની રચના અને વ્યવસ્થાપન [1][(વેકેશન સહિત)]; ઉચ્ચ ન્યાયાલય સમક્ષ વકીલાત કરવાનો અધિકાર ધરાવતી વ્યક્તિઓ.

[2][79. કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના અધિકારક્ષેત્રને કોઈ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ સુધી વિસ્તારવા અને કોઈ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશમાંથી કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના અધિકારક્ષેત્રને બાકાત રાખવા બાબત.]

80. કોઈ રાજ્યના પોલીસ દળના સભ્યોની સત્તા અને અધિકારક્ષેત્ર તે રાજ્યના બાહરના કોઈ વિસ્તાર સુધી વિસ્તારવા બાબત, પણ જે રાજ્યમાં આવો વિસ્તાર આવેલો હોય તે રાજ્યની સરકારની સંમતિ વિના એક રાજ્યની પોલીસ તે રાજ્ય બાહરના કોઈ વિસ્તારમાં સત્તા અને અધિકારક્ષેત્ર ભોગવી શકે નહિ તે રીતે; રાજ્ય બાહરના રેલવે વિસ્તારોમાં કોઈ રાજ્યના પોલીસ દળના સભ્યોની સત્તા અને અધિકારક્ષેત્ર વિસ્તારવા બાબત.

81. આંતરરાજ્ય સ્થાનાન્તર; આંતરરાજ્ય કવોરન્ટાઈન.

82. ખેતીની આવક સિવાયની આવક ઉપરના કર.

83. આયાત જકાત, નિકાસ જકાત સહિત.

[3][84. ભારતમાં નિર્માણ પામેલી કે ઉત્પાદિત નિમ્નલિખિત માલ પર ઉત્પાદન શુલ્ક:—

(ક) પેટ્રોલિયમ ક્રુડ;

(ખ) હાઈસ્પીડ ડીઝલ;

(ગ) મોટર સ્પિરિટ (પેટ્રોલ)

(ધ) કુદરતી ગેસ;

(ઙ) વિમાનમાં વપરાતું ઈંધણ; અને

(ચ) તમાકુ અને તમાકુના ઉત્પાદનો.]

85. કોર્પોરેશન કર.

---

[1] સંવિધાન (પંદરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1963ની કલમ 12થી આ શબ્દો દાખલ કર્યા છે (પાછલી અસરથી).

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 29 અને અનુસૂચિથી નોંધ 79ને સ્થાને આ નોંધ મૂકી છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[3] સંવિધાન (એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ, 2016ની કલમ 17 (ક)(i) દ્વારા 84મી નોંધ ફેરફાર (તારીખ 16 -9-2016થી અમલી).

86. વ્યક્તિઓની અને કંપનીઓની ખેતીની જમીન સિવાયની અસ્કયામતોની મૂડી કિંમત ઉપરના કર; કંપનીઓની મૂડી ઉપરના કર.

87. ખેતીની જમીન સિવાયની મિલકત અંગેની એસ્ટેટ ડયૂટી.

88. ખેતીની જમીન સિવાયની મિલકતના ઉત્તરાધિકાર અંગેની ડયૂટી.

89. રેલવે, દરિયાઈ અથવા હવાઈ માર્ગે લઈ જવાતા માલ અથવા ઉતારૂઓ ઉપરના સીમા કર; રેલવે ભાડાં અને માલભાડું ઉપરના કર.

90. શેર બજારોમાંના અને વાયદા બજારોમાંના સોદા ઉપર સ્ટેમ્પ ડયૂટી સિવાયના કર.

91. વિનિમયપત્રો, ચેકો, પ્રોમિસરીનોટો, સતમીઓ, શાખપત્રો, વીમાની પોલિસીઓ, શેરોની તબદીલી, ડિબેન્ચરો, મુખત્યારનામાં અને પાવતીઓ અંગે સ્ટેમ્પ ડયૂટીના દરો.

[1][92. * * * * * *]

[2][92ક. અખબારો સિવાયના માલસામાનની ખરીદી અથવા વેચાણ પર કર જ્યાં આંતર-રાજ્ય વ્યાપાર અથવા વાણિજ્ય દરમિયાન આવી ખરીદી અથવા વેચાણ થાય છે.]

[3][92ખ. માલસામાનના કન્સાઈનમેન્ટ પર કર (પછી ભલે તે કન્સાઈનમેન્ટ કરનાર વ્યક્તિ માટે હોય કે અન્ય કોઈ વ્યક્તિને), જ્યાં આવા કન્સાઈનમેન્ટ આંતર-રાજ્ય વ્યાપાર અથવા વાણિજ્ય દરમિયાન થાય છે.]

[4][92ગ. * * * * * *]

93. આ યાદીમાંની કોઈપણ બાબત અંગે કાયદા વિરુદ્ધના ગુના.

94. આ યાદીમાં કોઈપણ બાબતના હેતુ માટે તપાસ, મોજણીઓ અને આંકડા.

95. આ યાદીમાં કોઈપણ બાબત અંગે ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય સિવાયના તમામ ન્યાયાલયોની અધિકારક્ષેત્ર અને સત્તા; દરિયાઈ ન્યાયાલયની અધિકારક્ષેત્ર.

96. આ યાદીમાંની કોઈપણ બાબાત અંગેની ફી, પણ તેમાં કોઈ ન્યાયાલયમાં લેવાતી ફીનો સમાવેશ થતો નથી.

97. યાદી II અને યાદી IIIમાં નહિ ગણાવેલી કોઈ બાબત, જેમાં બે યાદીઓ પૈકી કોઈ યાદીમાં નહિ જણાવેલ કોઈ કરનો સમાવેશ થાય છે.

---

[1] સંવિધાન (એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ, 2016ની કલમ 17 (ક)(ii) દ્વારા 92મી નોંધ રદ કરેલ છે (તારીખ 16-9-2016થી અમલી).

[2] સંવિધાન (છઠ્ઠો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 2થી આ નોંધ દાખલ કરી છે (તારીખ 11-9-1956થી અમલી).

[3] સંવિધાન (છેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1982ની કલમ 5થી આ નોંધ દાખલ કરી છે (તારીખ 2-2-1983થી અમલી).

[4] પ્રવિષ્ટિ 92ગ સંવિધાન (અઠ્યાસીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2003 (તારીખ નથી)ની કલમ 4 દ્વારા દાખલ કરવામાં આવી હતી અને સંવિધાન (એકસોમો અને પહેલો સુધારો) અધિનિયમ, 2016 (એકસો એકમો સુધારો)ની કલમ 17(ક)(ii) દ્વારા સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો (તારીખ 16 -9-2016થી અમલી).

યાદી II—રાજ્ય યાદી

1. જાહેર વ્યવસ્થા (પણ તેમાં મુલકી સત્તાની સહાયમાં [1][સંઘના નિયંત્રણને અધીન, સંઘના નૌકાદળ, ભૂમિદળ અથવા હવાઈદળ અથવા બીજા કોઈ સશસ્ત્ર દળના અથવા બીજા કોઈ દળના અથવા તેની કોઈ ટુકડી કે એકમના ઉપયોગનો] સમાવેશ થતો નથી.)

[2][2. યાદી Iની નોંધ 2કની જોગવાઈઓને અધીન, (રેલવે અને ગ્રામ પોલીસ સહિતની) પોલીસ.]

3. [3]*** ઉચ્ચ ન્યાયાલયના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓ; ભાડાં અને મહેસૂલ ન્યાયાલયમાંની કાર્યરીતિ; ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય સિવાયના તમામ ન્યાયાલયોમાં લેવાતી ફી.

4. જેલો, સુધારગૃહો, બાળ સુધાર સંસ્થાઓ અને તેવી બીજી સંસ્થાઓ અને તેમાં અટકમાં રાખેલી વ્યક્તિઓ; જેલો અને બીજી સંસ્થાઓના ઉપયોગ માટે અન્ય રાજ્યો સાથે ગોઠવણો.

5. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય એટલે કે મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનો, ઈમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટો, જિલ્લા બોર્ડો, ખાણ, ઉદ્યોગ-વસાહતોનાં સત્તામંડળો અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની અથવા ગ્રામ વહીવટના હેતુ માટે બીજાં સ્થાનિક સત્તામંડળોની રચના અને સત્તા.

6. જાહેર આરોગ્ય અને સફાઈ, હોસ્પિટલો અને દવાખાના.

7. ભારત બાહરનાં સ્થળોની તીર્થયાત્રાઓ સિવાયની તીર્થયાત્રાઓ.

8. નશાકારક દારૂ, એટલે કે નશાકારક દારૂનાં ઉત્પાદન, બનાવટ, કબજો, હેરફેર, ખરીદી અને વેચાણ.

9. અશક્ત થયેલા અને કામ ઉપર ન લઇ શકાય તેવાઓને રાહત.

10. દફન અને કબ્રસ્તાનો; અગ્નિદાહ અને સ્મશાનો.

[4][11.* * * * *]

12. રાજ્ય જેનું નિયંત્રણ કરતું હોય અથવા જેનો ખર્ચ ભોગવતું હોય તેવા પુસ્તકાલયો, સંગ્રહાલયો, અને તેના જેવી બીજી સંસ્થાઓ; [5][સંસદે ઘડેલા કાયદાથી અથવા તે હેઠળ] રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વનાં હોવાનું જાહેર કરેલા હોય તે સિવાયના પ્રાચીન અને ઐતિહાસિક સ્મારકો અને રેકર્ડ.

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 57થી મૂળને સ્થાને આ ઉલ્લેખ દાખલ કર્યો છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

[2] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 57ની નોંધ 2થી મૂળ નોંધને સ્થાને આ નોંધ મૂકી છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

[3] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 57થી આ ઉલ્લેખ રદ કરેલ છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

[4] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 57થી 11મી નોંધ રદ કરેલ છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

[5] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 27થી "સંસદે કાયદાથી જાહેર કરેલા" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

13. માર્ગવ્યવહાર, એટલે કે રસ્તાઓ, પુલો, નૌકાઘાટો અને યાદી Iમાં નિર્દિષ્ટ ન કરેલા માર્ગ વ્યવહારનાં અન્ય સાધનો; મ્યુનિસિપલ ટ્રામવે, રોપવે અને આંતરિક જળમાર્ગો અને એવા જળમાર્ગો સંબંધી યાદી I અને યાદી IIIની જોગવાઈઓને અધીન, તેના ઉપરનો ટ્રાફિક, યંત્ર ચાલિત વાહનો સિવાયના વાહનો.

14. ખેતી, જેમાં ખેતી વિષયક શિક્ષણ અને સંશોધન, ઉપદ્રવી જીવાત સામે રક્ષણ અને વનસ્પતિ રોગોના નિવારણનો સમાવેશ થાય છે.

15. પશુઓની ઓલાદની જાળવણી, રક્ષણ અને સુધારણા અને પશુરોગોનું નિવારણ, પશુચિકિત્સા તાલીમ અને વ્યવસાય.

16. ઢોર પૂરવાના ડબા અને ઢોર-અતિક્રમણનું નિવારણ.

17. પાણી, એટલે કે યાદી Iની નોંધ 56ની જોગવાઈઓને અધીન, પાણીનો પુરવઠો, સિંચાઇ અને નહેરો, પાણીનો સંગ્રહ અને પાળા, પાણીનો સંગ્રહ અને જળશક્તિ.

18. જમીન, એટલે કે જમીનમાંના અથવા તે ઉપરના અધિકારો, જમીનદાર અને ગણોતિયા વચ્ચેના સંબંધો સહિત જમીનના સત્તાપ્રકારો અને ગણોતની વસુલાત ખેતીની જમીનની તબદીલી અને સ્વત્વાર્પણ; જમીન સુધારણા અને ખેતી વિષયક લોન; વસાહતો ઊભી કરવા બાબત.

[1][19. * * * * *

20.* * * * *]

21. મત્સ્યક્ષેત્રો.

22. યાદી Iની નોંધ 34ની જોગવાઈઓને અધીન, વાલી ન્યાયાલયો; બોજાવાળી અને જપ્ત કરેલી એસ્ટેટો.

23. સંઘના નિયંત્રણ હેઠળનાં નિયમન અને વિકાસ અંગે યાદી Iની જોગવાઈઓને અધીન, ખાણોનું નિયમન અને ખનિજોનો વિકાસ.

24. યાદી Iની [2][નોંધો 7 અને 52]ની જોગવાઈઓને અધીન, ઉદ્યોગો.

25. ગેસ અને ગેસ-કારખાનાં.

26. યાદી IIIની નોંધ 33ની જોગવાઈઓને અધીન, રાજ્યની અંદરનાં વ્યાપાર અને વાણિજ્ય.

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 57થી નોંધ 19 અને 20 રદ કરેલ છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 28થી નોંધ 52 એ ઉલ્લેખને સ્થાને આ ઉલ્લેખ મૂકયો છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

27. યાદી IIIની નોંધ 33ની જોગવાઈઓને અધીન, માલનાં ઉત્પાદન, પુરવઠો અને વહેંચણી.

28. બજારો અને મેળા.

[1][29.* * * * *]

30. ધીરધાર અને ધીરધાર કરનારાઓ; ખેતીવિષયક ઋણ-રાહત.

31. મુસાફરખાનાં અને તેમના સંચાલકો.

32. યાદી Iમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા હોય તે સિવાયના કોર્પોરેશનો અને યુનિવર્સિટીઓનાં સંસ્થાપન, નિયમન અને સંસ્થાપિત નહિ થયેલા વેપારી, સાહિત્યિક, વૈજ્ઞાનિક, ધાર્મિક અને અન્ય મંડળીઓ અને એસોસિયેશનો, સહકારી મંડળીઓ.

33. નાટ્યગૃહો અને નાટ્ય પ્રયોગો; યાદી Iની નોંધ 60ની જોગવાઈઓને અધીન, સિનેમા; રમતગમતો, મનોરંજન અને આનંદપ્રમોદ.

34. શરતબાજી અને જુગાર.

35. રાજ્યમાં નિહિત થયેલા અથવા તો કબજામાંનાં બાંધકામો, જમીનો અને મકાનો.

[2][36.* * * * *]

37. સંસદે કરેલા કોઈ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન, રાજ્યના વિધાનસભાની ચૂંટણીઓ.

38. રાજ્યના વિધાનસભાના સભ્યોનાં, વિધાનસભાના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષના અને વિધાનપરિષદ હોય તો તેના સભાપતિ અને ઉપ-સભાપતિનાં પગારો અને ભથ્થાં.

39. વિધાનસભાનાં અને તેના સભ્યોનાં, અને તેની સમિતિઓનાં અને વિધાનપરિષદ હોય તો તે પરિષદનાં અને તેના સભ્યોનાં અને તેની સમિતિઓનાં સત્તા, વિશેષાધિકારો અને મુક્તિઓ, રાજ્યના વિધાનસભાની સમિતિઓ સમક્ષ જુબાની આપવા અથવા દસ્તાવેજો રજૂ કરવા માટે વ્યક્તિઓને હાજર રહેવાની ફરજ પાડવા બાબત.

40. રાજ્યના મંત્રીઓનાં પગાર અને ભથ્થાં.

41. રાજ્યની જાહેર સેવાઓ; રાજ્ય લોકસેવા આયોગ.

42. રાજ્ય પેન્શનો, એટલે કે રાજ્ય અથવા રાજ્યની સંચિત નિધિમાંથી આપવાનાં પેન્શનો.

43. રાજ્યનું જાહેર દેવું.

44. જમીનમાંથી મળી આવેલો ખજાનો.

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 57થી નોંધ 29 રદ કરેલ છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 26થી નોંધ 36 રદ કરેલ છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

45. જમીન મહેસૂલ, જેમાં મહેસૂલની આકારણી અને વસૂલાત, જમીન દફતરની જાળવણી, મહેસૂલના હેતુઓ માટે મોજણી અને અધિકારપત્રકો અને મહેસૂલના સ્વત્વાર્પણનો સમાવેશ થાય છે.

46. ખેતીની આવક ઉપરના કર.

47. ખેતીની જમીનના ઉત્તરાધિકાર અંગેની ડ્યૂટી.

48. ખેતીની જમીન અંગે એસ્ટેટ ડ્યૂટી.

49. જમીન અને મકાનો ઉપરના કર.

50. ખનિજ વિકાસ સંબંધી સંસદે કાયદાથી મૂકેલી મર્યાદાઓને અધીન, ખનિજ અધિકારો ઉપરના કર.

51. રાજ્યમાં બનતા અથવા ઉત્પાદિત થતા નીચે જણાવેલા માલ ઉપર આબકારી જકાત અને ભારતમાં અન્ય સ્થળોએ બનતા અથવા ઉત્પાદિત થતા તેવા માલ ઉપર તે જ દરે અથવા તેનાથી નીચા દરે સમકારી જકાતો:—

(ક) માનવ ઉપયોગ માટે માદક પદાર્થવાળો દારૂ.

(ખ) અફીણ, ભાંગ અને બીજાં ઘેન લાવનારાં ઔષધો અને કેફી પદાર્થો, પણ તેમાં માદક પદાર્થો અથવા આ નોંધના પેટા-પરિચ્છેદ (ખ)માં સમાવિષ્ટ કરેલ કોઈપણ પદાર્થવાળી દવા અને પ્રસાધનની બનાવટનો સમાવેશ થતો નથી.

[1][52. * * * * * *]

53. વીજળીના વપરાશ કે વિક્રય પરના કર.

[2][54. પેટ્રોલિયમ ક્રૂડ, હાઇસ્પીડ ડીઝલ, મોટર સ્પિરિટ (પેટ્રોલ), કુદરતી ગેસ, એવિયેશન ટર્બાઈન ફ્યુઅલ અને માનવીય ઉપયોગ માટેના માદક પીણાંના વેચાણ પરના કર, પરંતુ તેમાં એવા માલના આંતરરાજ્ય વ્યાપાર અથવા વાણિજ્ય દરમિયાનના વેચાણ અથવા આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર અથવા વાણિજ્ય દરમિયાનના વેચાણ પરના વેરાનો સમાવેશ થશે નહિ.]

[3][55.* * * * * *]

56. રસ્તા દ્વારા અથવા આંતરિક જળમાર્ગો દ્વારા લઈ જવાતા માલ અને ઉતારુઓ ઉપરના કર.

---

[1] સંવિધાન (એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ, 2016ની કલમ 17 (ખ)(i) દ્વારા 52મી નોંધ રદ કરેલ છે (તારીખ 16-9-2016થી અમલી).

[2] સંવિધાન (છઠ્ઠો સુધારો) અધિનિયમ 1956ની કલમ 2થી બદલેલ (11-9-1956થી અમલી) તથા સંવિધાન (એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ, 2016ની કલમ 17 (ખ)(ii)થી પુનઃ બદલેલ છે (તારીખ 16-9-2016થી અમલી).

[3] સંવિધાન (એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ 2016ની કલમ 17 (ખ)(iii) દ્વારા નોંધ 55 રદ કરેલ છે (તારીખ 16-9-2016થી અમલી).

57. યાદી IIIની નોંધ 35ની જોગવાઈઓને અધીન, રસ્તાઓ ઉપર ઉપયોગમાં લેવા લાયક યંત્રચાલિત હોય કે ન હોય, તેવા ટ્રામગાડીઓ સહિતનાં વાહનો ઉપરના કર.

58. પશુઓ અને હોડીઓ ઉપરના કર.

59. નાકાવેરો.

60. વ્યવસાયો, વ્યાપારો, ધંધા અને રોજગાર ઉપરના કર.

61. માથાવેરો.

[1][62. કોઈ પંચાયત અથવા નગરપાલિકા અથવા પ્રાદેશિક પરિષદ અથવા જિલ્લા પરિષદ દ્વારા નાખવામાં અને વસૂલ કરવામાં આવે તેટલે અંશે, મનોરંજન અને આમોદ-પ્રમોદ પરના કર.]

63. સ્ટેમ્પ ડ્યૂટીના દરો સંબંધી યાદી 1ની જોગવાઈઓમાં નિર્દિષ્ટ કર્યા હોય તે સિવાયના દસ્તાવેજો અંગે સ્ટેમ્પ ડ્યૂટીના દરો.

64. આ યાદીમાંની કોઈપણ બાબત અંગેના કાયદા વિરુદ્ધના ગુના.

65. આ યાદીમાંની કોઈપણ બાબત અંગે ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય સિવાયના તમામ ન્યાયાલયોની અધિકારક્ષેત્ર અને સત્તા.

66. આ યાદીમાંની કોઈપણ બાબત અંગેની ફી પણ તેમાં કોઈ ન્યાયાલયમાં લેવાતી ફીનો સમાવેશ થતો નથી.

યાદી III—સમવર્તી યાદી

1. ફોજદારી કાયદો, જેમાં આ સંવિધાનના આરંભે ભારતીય દંડ સંહિતા સમાવિષ્ટ થતી હતી તે તમામ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે, પણ યાદી 1 અને યાદી 2માં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈપણ બાબત અંગેના કાયદા વિરુદ્ધના ગુનાનો અને મુલકી સત્તાની સહાયમાં સંઘના નૌકાદળ, ભૂમિદળ અથવા હવાઇદળ અથવા બીજા કોઈ સશસ્ત્ર દળના ઉપયોગનો સમાવેશ થતો નથી.

2. ફોજદારી કાર્યરીતિ, જેમાં આ સંવિધાનના આરંભે ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતામાં સમાવિષ્ટ થતી હતી તે તમામ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

3. કોઈ રાજ્યની સલામતી સાથે જાહેર વ્યવસ્થાની જાળવણી સાથે અથવા જનસમૂહ માટે આવશ્યક પુરવઠો અને સેવાઓની જાળવણી સાથે સંબંધ ધરાવતાં કારણો માટે નિવારક અટકાયત; આવી અટકાયતમાં લીધેલી વ્યક્તિઓ.

4. કેદીઓને, આરોપીઓને અને આ યાદીની નોંધ 3માં નિર્દિષ્ટ કરેલા કારણો માટે નિવારક અટકાયતમાં લીધેલી વ્યક્તિઓને એક રાજ્યમાંથી બીજા રાજ્યમાં લઈ જવા બાબત.

---

[1] સંવિધાન (એકસો એકમો સુધારો) અધિનિયમ, 2016ની કલમ 17 (ખ)(iv) દ્વારા 62મી નોંધના સ્થાને બદલેલ છે (તારીખ 16-9-2016થી અમલી).

5. લગ્ન અને છૂટાછેડા; બાળકો અને સગીરો; દત્તક; વસિયતનામું, બિન-વસિયતીપણું અને ઉત્તરાધિકાર; સંયુક્ત કુટુંબ અને વિભાજન, ન્યાયિક કાર્યવાહીમાં પક્ષકારો જે બાબતો અંગે આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં પક્ષકારો પોતાના અંગત કાયદાને અધીન હતા તે તમામ બાબતો.

6. ખેતીની જમીન સિવાયની મિલકતની તબદીલી, ખત અને દસ્તાવેજોની નોંધણી.

7. કરાર, જેમાં ભાગીદારી, [1]એજન્સી, હેરફેરના કરાર અને બીજા ખાસ પ્રકારના કરારનો સમાવેશ થાય છે, પણ તેમાં ખેતીની જમીન સંબંધી કરારનો સમાવેશ થતો નથી.

8. દાવા માંડવાપાત્ર અપકૃત્યો.

9. દેવાળું અને નાદારી.

10. ટ્રસ્ટ અને ટ્રસ્ટીઓ.

11. એડમિનિસ્ટ્રેટર જનરલ અને સરકારી ટ્રસ્ટીઓ.

[1][11ક. ન્યાય વહીવટ; ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય અને ઉચ્ચ ન્યાયાલયો સિવાયના તમામ ન્યાયાલયોની રચના અને વ્યવસ્થા.]

12. પુરાવો અને સોગંદ, કાયદા, જાહેર કાર્યો, દફ્તર અને ન્યાયિક કાર્યવાહી માન્ય કરવા બાબત.

13. દીવાની કાર્યરીતિ, જેમાં દીવાની કાર્યરીતિ અધિનિયમમાં આ સંવિધાનના આરંભે સમાવિષ્ટ થતી હતી તે તમામ બાબતો, મુદત-મર્યાદા અને લવાદીનો સમાવેશ થાય છે.

14. ન્યાયાલયનો તિરસ્કાર, પણ તેમાં ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના તિરસ્કારનો સમાવેશ થતો નથી.

15. વિચરણ; વિચરતી અને સ્થાનાંતર કરતી જાતિઓ.

16. પાગલપણું અને માનસિક ખામી, તેમાં પાગલો અને માનસિક ખામીવાળાને રાખવા માટેનાં અથવા તેમની સારવાર માટેનાં સ્થળોનો સમાવેશ થાય છે.

17. પશુઓ પ્રત્યેની ક્રૂરતાનું નિવારણ.

[1] [17ક. જંગલો.

17ખ. વન્ય પશુપક્ષીઓનું સંરક્ષણ.]

18. ખાદ્ય પદાર્થો અને બીજા માલમાં ભેળસેળ.

19. યાદી Iની અફીણ અંગેની નોંધ 59ની જોગવાઈઓને અધીન, ઔષધો અને ઝેરી પદાર્થો.

20. આર્થિક અને સામાજિક આયોજન.

[1][20ક. વસ્તી નિયંત્રણ અને કુટુંબ નિયોજન.]

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 57થી નોંધ 11ક, 17ક, 17ખ અને 20કને દાખલ કરવામાં આવ્યા છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

21. વાણિજ્યિક અને ઔદ્યોગિક ઈજારા, જોડાણો અને ટ્રસ્ટો.

22. મજૂર સંઘો; ઔદ્યોગિક અને મજૂર તકરાર.

23. સામાજિક સલામતી અને સામાજિક વીમો; રોજગારી અને બેકારી.

24. મજૂરોનું કલ્યાણ, જેમાં કામની શરતો, પ્રોવિડન્ટ ફંડ, માલિકોની જવાબદારી; કામદારોને વળતર, અશકતતા અને વૃદ્ધાવસ્થા પેન્શનો અને પ્રસૂતિ લાભોનો સમાવેશ થાય છે.

[1][25. યાદી Iની નોંધો 63, 64, 65 અને 66ની જોગવાઈઓને અધીન, ટેકનિકલ શિક્ષણ, તબીબી શિક્ષણ અને યુનિવર્સિટીઓ સહિત શિક્ષણ; મજૂરોની વ્યાવસાયિક અને ટેકનિકલ તાલીમ.]

26. વકીલાત, દાકતરી અને બીજા વ્યવસાયો.

27. હિંદ અને પાકિસ્તાન સ્વયંશાસિત થવાથી પોતાના મૂળ વતનની જગ્યાએથી નિર્વાસિત થયેલ વ્યક્તિઓને રાહત અને તેમનો પુનર્વસવાટ.

28. સખાવતો અને સખાવતી સંસ્થાઓ, સખાવતી અને ધાર્મિક દેણગીઓ અને ધાર્મિક સંસ્થાઓ.

29. મનુષ્યો, પશુઓ અને વનસ્પતિને અસરકર્તા ચેપી અથવા સંસર્ગજન્ય રોગોને અથવા ઉપદ્રવી જીવાતને એક રાજ્યમાંથી બીજા રાજ્યમાં ફેલાતી અટકાવવા બાબત.

30. જીવનવિષયક આંકડા, જેમાં જન્મ અને મરણની નોંધણીનો સમાવેશ થાય છે.

31. સંસદે ઘડેલા કાયદાથી અથવા વિદ્યમાન કાયદાથી અથવા તે હેઠળ મોટાં બંદરો તરીકે જાહેર કરેલા હોય તે સિવાયના બંદરો.

32. યાદી Iની રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગો અંગેની જોગવાઈઓને અધીન, આંતરિક જળમાર્ગો ખેડતા યંત્રચાલિત જહાજોને લગતું વહાણવટું અને નૌકાવ્યવહાર અને એવા જળમાર્ગો ઉપરના માર્ગ-નિયમ અને રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગો ઉપર ઉતારુઓ અને માલ લઈ જવા બાબત.

[2][33.નીચેની વસ્તુઓનાં વ્યાપાર, વાણિજ્ય અને તેમનું ઉત્પાદન, તેમનો પુરવઠો અને તેમની વહેંચણી,—

(ક) કોઈપણ ઉદ્યોગનું સંઘ દ્વારા નિયંત્રણ કરવું તે જાહેર હિતમાં ઈષ્ટ હોવાનું સંસદે કાયદાથી જાહેર કર્યું હોય ત્યારે, તેવા ઉદ્યોગની બનાવટો અને તેવી બનાવટ તરીકે તેવા પ્રકારનો આયાત કરેલો માલ;

(ખ) ખાદ્ય પદાર્થો, જેમાં ખાદ્ય તેલીબીયાં અને તેલનો સમાવેશ થાય છે;

(ગ) ઢોરોનું ખાણ, તેમાં ખોળ અને બીજા સત્ત્વયુક્ત ચારાનો સમાવેશ થાય છે;

(ઘ) કપાસ, લોઢેલો અથવા લોઢ્યા વિનાનો અને કપાસિયા; અને

(ઙ) કાચું શણ.]

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 57થી મૂળ નોંધને સ્થાને આ નોંધ મૂકી છે (3-1-1977થી અમલી).

[2] સંવિધાન (ત્રીજો સુધારો) અધિનિયમ, 1954ની કલમ 2થી નોંધ 33ને સ્થાને આ નોંધ મૂકી છે (તારીખ 22-2-1955થી અમલી).

[1][33ક. ધોરણ સંસ્થાપન ઠરાવ્યા સિવાય વજન તથા માપ.]

34. ભાવ નિયંત્રણ.

35. યંત્રચાલિત વાહનો, જેમાં એવાં વાહનો ઉપર જે સિદ્ધાંતો મુજબ કરો નાખવામાં આવતા હોય તે સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ થાય છે.

36. કારખાનાં.

37. બોઈલરો.

38. વીજળી.

39. વર્તમાનપત્રો, પુસ્તકો અને છાપખાનાં.

40. [2][સંસદે ઘડેલા કાયદાથી અથવા તે હેઠળ] રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વના હોવાના જાહેર કર્યાં હોય તે સિવાયના પુરાતત્ત્વને લગતાં સ્થળો અને અવશેષો.

41. કાયદાથી હિજરતી મિલકત તરીકે જાહેર કરેલી (ખેતીની જમીન સહિત) મિલકતના હવાલા, વ્યવસ્થા અને નિકાલ.

[3][42. મિલકતનું સંપાદન અને તેનું હંગામી સંપાદન.]

43. કરો અથવા બીજાં જાહેર લેણાં, જેમાં જમીન મહેસૂલની બાકી અને જમીન મહેસૂલની બાકી તરીકે વસૂલ કરવાપાત્ર રકમનો સમાવેશ થાય છે. તે અંગે કોઈ રાજ્ય બાહર ઉપસ્થિત થતા લેણાંની તે રાજ્યમાં વસૂલાત.

44. જ્યુડિશિયલ સ્ટેમ્પ દ્વારા વસૂલ કરાતી ડ્યૂટી અથવા ફી સિવાયની સ્ટેમ્પ ડ્યૂટી, પણ તેમાં સ્ટેમ્પ ડ્યૂટીના દરોનો સમાવેશ થતો નથી.

45. યાદી II અથવા યાદી IIIમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈપણ બાબતના હેતુ માટે તપાસ અને આંકડા.

46. આ યાદીમાં કોઈપણ બાબત અંગે ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય સિવાયના તમામ ન્યાયાલયોની અધિકારક્ષેત્ર અને સત્તા.

47. આ યાદીમાંની કોઈપણ બાબત અંગે ફી, પણ તેમાં કોઈ ન્યાયાલયોમાં લેવાતી ફીનો સમાવેશ થતો નથી.

---

[1] સંવિધાન (બેતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 57થી આ નોંધ દાખલ કરી છે (તારીખ 3-1-1977થી અમલી).

[2] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 27થી "સંસદે ઘડેલા કાયદા દ્વારા અથવા તેને અધીન જાહેર કરેલ" એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

[3] સંવિધાન (સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1956ની કલમ 26થી મૂળ નોંધ 42ને સ્થાને આ નોંધ મૂકી છે (તારીખ 1-11-1956થી અમલી).

આઠમી અનુસૂચિ
[અનુચ્છેદ 344(1) અને 351]

ભાષાઓ

1. આસામી.

2. બંગાળી.

[1][3. બોડો.

4. ડોગરી.]

[2][5.] ગુજરાતી.

[3][6.] હિન્દી.

[3][7.] કન્નડ.

[3][8.] કાશ્મીરી.

[4][[3][9.] કોંકણી.]

[1][10. મૈથિલી.]

[5][11.] મલયાલમ.

[4][[6][12.] મણિપુરી.]

[6][13.] મરાઠી.

[4][[6][14.] નેપાળી.]

[6][15.] [7][ઓડિયા].

[6][16.] પંજાબી.

[6][17.] સંસ્કૃત

---

[1] સંવિધાન (બાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2003ની કલમ 2થી આ નોંધ દાખલ કરી છે (તારીખ 7-1-2004થી અમલી).

[2] ઉપર મુજબની કલમ 2થી નોંધ 3ને નોંધ 5 તરીકે પુનઃક્રમાંકિત કરેલ છે (તારીખ 7-1-2004થી અમલી).

[3] ઉપર મુજબની કલમ 2થી નોંધ 4થી 7ને નોંધ 6 થી 9 તરીકે પુનઃક્રમાંકિત કરેલ છે (તારીખ 7-1-2004થી અમલી).

[4] સંવિધાન (એકોતેરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1992ની કલમ 2થી આ નોંધ દાખલ કરી છે (તારીખ 31-8-1992થી અમલી).

[5] સંવિધાન (બાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2003ની કલમ 2થી આ નોંધ 8ને નોંધ 11 તરીકે પુનઃક્રમાંકિત કરેલ છે (તારીખ 7-1-2004થી અમલી).

[6] ઉપર મુજબથી આ નોંધ 9 થી 14ને નોંધ 12 થી 17 તરીકે પુનઃક્રમાંકિત કરેલ છે (તારીખ 7-1-2004થી અમલી).

[7] સંવિધાનમાં (છન્નુંમો સુધારો) અધિનિયમને બદલે કલમ 2, "ઓડિયા" માટે (તારીખ 23-9-2011થી અમલી).

[1][18. સંથાલી.]

[2][[3][19.] સિંધી.]

[4][20.] તમિલ.

[4][21.] તેલુગુ.

[4][22.] ઉર્દુ.

---

[1] સંવિધાન (બાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2003ની કલમ 2થી આ નોંધ દાખલ કરી છે (તારીખ 7-1-2004થી અમલી).

[2] સંવિધાન (એકવીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1967ની કલમ 2થી આ નોંધ ઉમેરી છે (તારીખ 10-4-1967થી અમલી).

[3] સંવિધાન (બાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2003ની કલમ 2થી નોંધ 15ને નોંધ 19 તરીકે પુનઃક્રમાંકિત કરેલ છે (તારીખ 7-1-2004થી અમલી).

[4] સંવિધાન (બાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2003ની કલમ 2થી નોંધ 16થી 18ની નોંધને 20થી 22 તરીકે પુનઃક્રમાંકિત કરેલ છે (તારીખ 7-1-2004થી અમલી).

[1][નવમી અનુસૂચિ
(અનુચ્છેદ 31ખ)

1. બિહાર જમીન સુધારણા અધિનિયમ, 1950 (1950નો બિહાર અધિનિયમ XXX).

2. બોમ્બે ગણોતવહીવટ અને ખેતજમીન અધિનિયમ, 1948 (1948નો બોમ્બે અધિનિયમ LXVII).

3. બોમ્બે માલિકી સત્તાપ્રકાર નાબૂદી અધિનિયમ, 1949 (1949નો બોમ્બે અધિનિયમ LXI).

4. બોમ્બે તાલુકદારી સત્તાપ્રકાર નાબૂદી અધિનિયમ, 1949 (1949નો બોમ્બે અધિનિયમ LXII).

5. પંચમહાલ મેવાસી સત્તાપ્રકાર નાબૂદી અધિનિયમ, 1949 (1949નો બોમ્બે અધિનિયમ LXIII).

6. બોમ્બે ખોતી નાબૂદી અધિનિયમ, 1950 (1950નો બોમ્બે અધિનિયમ VI).

7. બોમ્બે પરગણા અને કુલકર્ણી વતન નાબૂદી અધિનિયમ, 1950 (1950નો બોમ્બે અધિનિયમ LX).

8. મધ્ય પ્રદેશ માલિકીઅધિકાર (અસ્કયામતો, મહાલ, દુમાલા જમીન) નાબૂદી અધિનિયમ, 1950 (1951નો મધ્ય પ્રદેશ અધિનિયમ I).

9. મદ્રાસ અસ્કયામતો (નાબૂદી અને રૈયતવારીમાં રૂપાંતર) અધિનિયમ, 1948 (1948નો મદ્રાસ અધિનિયમ XXVI).

10. મદ્રાસ અસ્કયામતો (નાબૂદી અને રૈયતવારીમાં રૂપાંતર) સુધારો અધિનિયમ, 1950 (1950નો મદ્રાસ અધિનિયમ I).

11. ઉત્તરપ્રદેશ જમીનદારી નાબૂદી અને જમીન સુધારણા અધિનિયમ, 1950 (1951નો ઉત્તરપ્રદેશ અધિનિયમ I).

12. હૈદરાબાદ (જાગીર નાબૂદી) રેગ્યુલેશન, 1358એફ (ફસલી 1358નો નંબર LXIX).

13. હૈદરાબાદ જાગીર (રૂપાંતર) રેગ્યુલેશન, 1359એફ (ફસલી 1359નો નંબર XXV).]

[2][14. બિહાર નિર્વાસિત વ્યક્તિ પુનર્વસવાટ (જમીન સંપાદન) અધિનિયમ, 1950 (1950નો બિહાર અધિનિયમ XXXVIII).

15. સંયુક્ત પ્રાંત જમીન સંપાદન (શરણાર્થી પુનર્વસવાટ) અધિનિયમ, 1948 (1948નો ઉત્તરપ્રદેશ અધિનિયમ XXVI).

16. નિર્વાસિત વ્યક્તિ પુનર્વસવાટ (જમીન સંપાદન) અધિનિયમ, 1948 (1948નો અધિનિયમ LX).

17. વીમા (સુધારો) અધિનિયમ, 1950 (1950 ના XLVII મા અધિનિયમ)ની કલમ 42થી દાખલ કર્યા પ્રમાણે વીમા અધિનિયમ, 1938 (1938 ના અધિનિયમ IV)ની કલમો 52ક થી 52જ.

18. રેલવે કંપની (તાકીદની જોગવાઈ) અધિનિયમ, 1951 (1951નો અધિનિયમ LI).

---

[1] સંવિધાન (પહેલો સુધારો) અધિનિયમ, 1951ની કલમ 14થી નવમી અનુસૂચિ (નોંધ 1 થી 13) ઉમેરી છે (તારીખ 18-6 - 1951થી અમલી).

[2] સંવિધાન (ચોથો સુધારો) અધિનિયમ, 1955ની કલમ 5થી (નોંધ 14 થી 20) ઉમેરી છે (તારીખ 27-4-1955થી અમલી).

19. ઉદ્યોગ (વિકાસ અને નિયમન) સુધારો અધિનિયમ, 1953 (1953ના XXVIમા અધિનિયમ)ની કલમ 13થી દાખલ કર્યા પ્રમાણે ઉદ્યોગ (વિકાસ અને નિયમન) અધિનિયમ, 1951 (1951ના અધિનિયમ LXV) નું પ્રકરણ III-ક.

20. પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ, સન 1951 ના XXIXમાંથી સુધાર્યા પ્રમાણે પશ્ચિમ બંગાળ જમીન વિકાસ અને આયોજન અધિનિયમ, 1948 (1948નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ XXI).]

[1][21. આંધ્રપ્રદેશ ખેતજમીન ટોચમર્યાદા અધિનિયમ, 1961 (1961નો આંધ્રપ્રદેશ અધિનિયમ X).

22. આંધ્રપ્રદેશ (તેલંગણા વિસ્તાર) ગણોત અધિકાર અને ખેતજમીન (કાયદામાન્યતા) અધિનિયમ, 1961 (સન-1961નો આંધ્રપ્રદેશ અધિનિયમ XXI).

23. આંધ્રપ્રદેશ (તેલંગણા વિસ્તાર) ઇજારા અને કોવલી જમીન અનિયમિત પટા રદ કરવા અને રાહત આકારણી નાબૂદી અધિનિયમ, 1961 (1961નો આંધ્રપ્રદેશ અધિનિયમ XXXVI).

24. આસામ રાજ્ય સાર્વજનિક સ્વરૂપની ધાર્મિક અથવા સખાવતી સંસ્થા જમીન સંપાદન અધિનિયમ, 1959 (1961નો આસામ અધિનિયમ IX).

25. બિહાર જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1953 (1954નો બિહાર અધિનિયમ XX).

26. બિહાર જમીન સુધારણા (ટોચમર્યાદા વિસ્તાર નક્કી કરવા અને વધારાની જમીન સંપાદિત કરવા બાબત) અધિનિયમ, 1961 (1962નો બિહાર અધિનિયમ XII) (આ અધિનિયમની કલમ 28 સિવાય).

27. બોમ્બે તાલુકદારી સત્તાપ્રકાર નાબૂદી (સુધારો) અધિનિયમ, 1954 (1955નો બોમ્બે અધિનિયમ I).

28. બોમ્બે તાલુકદારી સત્તાપ્રકાર નાબૂદી (સુધારો) અધિનિયમ, 1957 (1958નો બોમ્બે અધિનિયમ XVIII).

29. બોમ્બે ઇનામ (કચ્છ વિસ્તાર) નાબૂદી અધિનિયમ, 1958 (1958નો બોમ્બે અધિનિયમ XCVIII).

30. બોમ્બે ગણોત વહીવટ અને ખેતજમીન (ગુજરાત સુધારો) અધિનિયમ, 1960 (1960નો ગુજરાત અધિનિયમ XVI).

31. ગુજરાત ખેતજમીન ટોચમર્યાદા અધિનિયમ, 1960 (1961નો ગુજરાત અધિનિયમ XXVI).

32. સાગબારા અને મેવાસી અસ્કયામતો (માલિકી અધિકાર નાબૂદી, વગેરે) રેગ્યુલેશન, 1962 (1962નો ગુજરાત રેગ્યુલેશન I).

---

[1] સંવિધાન (સત્તરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1964ની કલમ 3થી નોંધ 21 થી 64 અને *સ્પષ્ટીકરણ* ઉમેરવામાં આવ્યા છે (તારીખ 20-6 -1964થી અમલી).

33. ગુજરાત શેષ સ્વત્વાર્પણ નાબૂદી અધિનિયમ, 1963 (1963નો ગુજરાત અધિનિયમ XXXIII) તેની કલમ 2ના ખંડ (3) ના પેટા-ખંડ (ઘ)માં ઉલ્લેખેલ સ્વત્વાર્પણને આ અધિનિયમ લાગુ પડતો હોય તેટલે સુધી હોય તે સિવાય.

34. મહારાષ્ટ્ર ખેતજમીન (ધારણ કરવા ઉપર ટોચમર્યાદા) અધિનિયમ, 1961 (1961નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ XXVII).

35. હૈદરાબાદ ગણોતઅધિકાર અને ખેતજમીન (ફરી અધિનિયમિત કરવા, કાયદા માન્યતા અને વધુ સુધારો) અધિનિયમ, 1961 (1961નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ XLV).

36. હૈદરાબાદ ગણોત અધિકાર અને ખેતજમીન અધિનિયમ, 1950 (1950નો હૈદરાબાદ અધિનિયમ XXI).

37. જન્મીકરમ ચુકવણી (નાબૂદી) અધિનિયમ, 1960 (1961નો કેરળ અધિનિયમ III).

38. કેરળ જમીન વેરા અધિનિયમ, 1961 (1961નો કેરળ અધિનિયમ XIII).

39. કેરળ જમીન સુધારણા અધિનિયમ, 1963 (1964નો કેરળ અધિનિયમ I).

40. મધ્ય પ્રદેશ જમીન મહેસૂલ અધિનિયમ, 1959 (1959નો મધ્ય પ્રદેશ અધિનિયમ XX).

41. મધ્ય પ્રદેશ ખેતજમીન ટોચમર્યાદા અધિનિયમ, 1960 (1960નો મધ્ય પ્રદેશ અધિનિયમ XX).

42. મદ્રાસ ખેત ગણોતિયા સંરક્ષણ અધિનિયમ, 1955 (1955નો મદ્રાસ અધિનિયમ XXV).

43. મદ્રાસ ખેત ગણોતિયા (ઉચિત ગણોત ચુકવણી) અધિનિયમ, 1956 (1956નો મદ્રાસ અધિનિયમ XXIV).

44. મદ્રાસ કુદ ઇરૂપ્પુના કબજેદારો (બે-દખલીથી રક્ષણ) અધિનિયમ, 1961 (1961નો મદ્રાસ અધિનિયમ XXXVIII)

45. મદ્રાસ જાહેર ટ્રસ્ટ (ખેતજમીન વહીવટ નિયમન) અધિનિયમ, 1961 (1961નો મદ્રાસ અધિનિયમ LVII).

46. મદ્રાસ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) અધિનિયમ, 1961 (1961નો મદ્રાસ અધિનિયમ LVIII).

47. મૈસૂર ગણોતઅધિકાર અધિનિયમ, 1952 (1952નો મૈસૂર અધિનિયમ XIII).

48. કુર્ગ ગણોતિયા અધિનિયમ, 1957 (1957નો મૈસૂર અધિનિયમ XIV).

49. મૈસૂર ગ્રામ હોદ્દા નાબૂદી અધિનિયમ, 1961 (1961નો મૈસૂર અધિનિયમ XIV).

50. હૈદરાબાદ ગણોત અધિકાર અને ખેતજમીન (કાયદામાન્યતા) અધિનિયમ, 1961 (1961નો મૈસૂર અધિનિયમ XXXVI).

51. મૈસૂર જમીન સુધારણા અધિનિયમ, 1961 (1962નો મૈસૂર અધિનિયમ X).

52. ઓરિસ્સા જમીન સુધારણા અધિનિયમ, 1960 (1960નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ XVI).

53. ઓરિસ્સા વિલીન પ્રદેશ (ગ્રામ હોદ્દા નાબૂદી) અધિનિયમ, 1963 (1963નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ X).

54. પંજાબ જમીન સત્તાપ્રકાર સંરક્ષણ અધિનિયમ, 1953 (1953નો પંજાબ અધિનિયમ X).

55. રાજસ્થાન ગણોત અધિનિયમ, 1955 (1955નો રાજસ્થાન અધિનિયમ III).

56. રાજસ્થાન જમીનદારી અને બીસ્વેદારી નાબૂદી અધિનિયમ, 1959 (1959નો રાજસ્થાન અધિનિયમ VIII).

57. કુમાઉ અને ઉત્તરાખંડ જમીનદારી નાબૂદી અને જમીન સુધારણા અધિનિયમ, 1960 (1960નો ઉત્તરપ્રદેશ અધિનિયમ XVII).

58. ઉત્તરપ્રદેશ જમીન ધરાવવા ઉપર ટોચમર્યાદા મૂકવા બાબત અધિનિયમ, 1960 (1961નો ઉત્તરપ્રદેશ અધિનિયમ I).

59. પશ્ચિમ બંગાળ અસ્કયામતો સંપાદન અધિનિયમ, 1953 (1954નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ I).

60. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા અધિનિયમ, 1955 (1956નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ X).

61. દિલ્હી જમીન સુધારણા અધિનિયમ, 1954 (1954નો દિલ્હી અધિનિયમ VIII).

62. દિલ્હી જમીન ધારણ (ટોચમર્યાદા) અધિનિયમ, 1960 (1960નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ XXIV).

63. મણિપુર જમીન મહેસૂલ અને જમીન સુધારણા અધિનિયમ, 1960 (1960નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ XXXIII).

64. ત્રિપુરા જમીન મહેસૂલ અને જમીન સુધારણા અધિનિયમ, 1960 (1960નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ XLIII).

[1][65. કેરળ જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1969 (1969નો કેરળ અધિનિયમ XXXV).

66. કેરળ જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1971 (1971નો કેરળ અધિનિયમ XXV).]

[2][67. આંધ્રપ્રદેશ જમીન સુધારણા (ખેતજમીન ટોચમર્યાદા) અધિનિયમ, 1973 (1973નો આંધ્રપ્રદેશ અધિનિયમ I).

68. બિહાર જમીન સુધારણા (ટોચમર્યાદા વિસ્તાર નક્કી કરવા અને વધારાની જમીન સંપાદિત કરવા બાબત) (સુધારો) અધિનિયમ, 1972 (1973નો બિહાર અધિનિયમ i).

---

[1] સંવિધાન (ઓગણત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1972ની કલમ 2થી નોંધ 65 અને 66 દાખલ કરી છે (તારીખ 9-6 -1972થી અમલી).

[2] સંવિધાન (ચોત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1974ની કલમ 2થી નોંધ 67 અને 86 દાખલ કરી છે (તારીખ 7-9-1974થી અમલી).

69. બિહાર જમીન સુધારણા (ટોચમર્યાદા વિસ્તાર નક્કી કરવા અને વધારાની જમીન સંપાદિત કરવા બાબત) (સુધારો) અધિનિયમ, 1973 (1973નો બિહાર અધિનિયમ IX).

70. બિહાર જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1972 (1972નો બિહાર અધિનિયમ V).

71. ગુજરાત ખેતજમીન ટોચમર્યાદા (સુધારો) અધિનિયમ, 1972 (1974નો ગુજરાત અધિનિયમ II).

72. હરિયાણા જમીન ટોચમર્યાદા અધિનિયમ, 1972 (1972નો હરિયાણા અધિનિયમ XXVI).

73. હિમાચલ પ્રદેશ જમીન ટોચમર્યાદા અધિનિયમ, 1972 (1973નો હિમાચલ પ્રદેશ અધિનિયમ XIX).

74. કેરળ જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1972 (1972નો કેરળ અધિનિયમ XVII).

75. મધ્ય પ્રદેશ ખેતજમીન ટોચમર્યાદા (સુધારો) અધિનિયમ, 1972 (1974નો મધ્ય પ્રદેશ અધિનિયમ XII).

76. મધ્ય પ્રદેશ ખેતજમીન ટોચમર્યાદા (બીજો સુધારો) અધિનિયમ, 1972 (1974નો મધ્ય પ્રદેશ અધિનિયમ XIII).

77. મૈસૂર જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1973 (1974નો કર્ણાટક અધિનિયમ I).

78. પંજાબ જમીન સુધારણા અધિનિયમ, 1972 (1973નો પંજાબ અધિનિયમ X).

79. રાજસ્થાન ખેતજમીન ધરાવવા ઉપર ટોચમર્યાદા મૂકવા બાબત અધિનિયમ, 1973 (1973નો રાજસ્થાન અધિનિયમ XI).

80. ગુડાલુર જન્મમ અસ્કયામતો (નાબૂદી અને રૈયતવારી રૂપાંતર) અધિનિયમ, 1969 (1969નો તામિલનાડુ અધિનિયમ XXIV).

81. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1972 (1972નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ XII).

82. પશ્ચિમ બંગાળ અસ્કયામતો સંપાદન (સુધારો) અધિનિયમ, 1964 (1964નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ XXII).

83. પશ્ચિમ બંગાળ અસ્કયામતો સંપાદન (બીજો સુધારો) અધિનિયમ, 1973 (1973નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ XXXIII).

84. બોમ્બે ગણોત અને ખેતજમીન (ગુજરાત સુધારો) અધિનિયમ, 1972 (1973નો ગુજરાત અધિનિયમ V).

85. ઓરિસ્સા જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1974 (1974નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ IX).

86. ત્રિપુરા જમીન મહેસૂલ અને જમીન સુધારણા (બીજો સુધારો) અધિનિયમ, 1974 (1974નો ત્રિપુરા અધિનિયમ VII).]

[1][[2]87* * * * *]

88. ઔદ્યોગિક (વિકાસ અને નિયમન) અધિનિયમ, 1951 (1951નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ LXV).

89. સ્થાવર મિલકત હંગામી સંપાદન અને સંપાદન અધિનિયમ, 1952 (1952નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ XXX).

90. ખાણ અને ખનિજ (નિયમન અને વિકાસ) અધિનિયમ, 1957 (1957નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ LXVII).

[*]91. ઇજારા અને અવરોધક વ્યાપાર રીતિ અધિનિયમ, 1969 (1969નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ LIV).

[2][92* * * * *]

93. કોકિંગ કોલ ખાણ (કટોકટીની જોગવાઈ) અધિનિયમ, 1971 (1971નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ LXIV).

94. કોકિંગ કોલ ખાણ (રાષ્ટ્રીયકરણ) અધિનિયમ, 1972 (1972નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ XXXVI).

95. સામાન્ય વીમા કામકાજ (રાષ્ટ્રીયકરણ) અધિનિયમ, 1972 (1972નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ LVII).

96. ભારતીય તાંબા કોર્પોરેશન (સંપાદન) અધિનિયમ, 1972 (1972નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ LVIII).

97. કાપડ ઉદ્યોગમાં 'માંદુ સાહસ' (વહીવટ લેવા બાબત) અધિનિયમ, 1972 (1972નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ LXXII).

98. કોલસા ખાણ (વહીવટ લઇ લેવા બાબત) અધિનિયમ, 1973 (1973નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ XV).

99. કોલસા ખાણ (રાષ્ટ્રીયકરણ) અધિનિયમ, 1973 (1973નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ XXVI).

[**]100. વિદેશી હૂંડિયામણ નિયમન અધિનિયમ, 1973 (1973નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ XLVI).

101. આલકોક એશડાઉન કંપની લિમિટેડ (સંપાદન કરી લેવા બાબત) અધિનિયમ, 1973 (1973નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ LVI).

---

[1] સંવિધાન (ઓગણચાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1975ની કલમ 5થી નોંધ 87થી 124 દાખલ કરી છે (તારીખ 10-8-1975થી અમલી).

[2] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 44થી નોંધ 87 અને 92 રદ કરેલ છે (તારીખ 20-6 -1979થી અમલી).

[*] પ્રતિસ્પર્ધા અધિનિયમ, 2002 (2003ના 12)ની કલમ 49 દ્વારા રદ કરેલ છે (તારીખ 1-6-2009થી અમલી).

[**] પ્રતિસ્પર્ધા અધિનિયમ, 1999 (1999ના 42)ની કલમ 49 દ્વારા રદ કરેલ છે (તારીખ 1-6-2000થી અમલી).

102. કોલસા ખાણ (સંરક્ષણ અને વિકાસ) અધિનિયમ, 1974 (1974નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ XXVIII).

103. વધારાનું મળતર (ફરજિયાત ડિપોઝિટ) અધિનિયમ, 1974 (1974નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ XXXVII).

104. વિદેશી હૂંડિયામણ સંરક્ષણ અને દાણચોરીની પ્રવૃત્તિઓ અટકાવવા બાબતનો અધિનિયમ, 1974 (1974નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ LII).

105. માંદા કાપડ ઉદ્યોગ (રાષ્ટ્રીયકરણ) અધિનિયમ, 1974 (1974નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ LVII).

106. મહારાષ્ટ્ર ખેતજમીન (ટોચમર્યાદા) (સુધારો) અધિનિયમ, 1964 (1965નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ XVI).

107. મહારાષ્ટ્ર ખેતજમીન (ટોચમર્યાદા) (સુધારો) અધિનિયમ, 1965 (1965નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ XXXII).

108. મહારાષ્ટ્ર ખેતજમીન (ટોચમર્યાદા) (સુધારો) અધિનિયમ, 1968 (1968નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ XVI).

109. મહારાષ્ટ્ર ખેતજમીન (ટોચમર્યાદા) (બીજો સુધારો) અધિનિયમ, 1968 (1968નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ XXXIII).

110. મહારાષ્ટ્ર ખેતજમીન (ટોચમર્યાદા) (સુધારો) અધિનિયમ, 1969 (1969નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ XXXVII).

111. મહારાષ્ટ્ર ખેતજમીન (ટોચમર્યાદા) (બીજો સુધારો) અધિનિયમ, 1969 (1969નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ XXXVIII).

112. મહારાષ્ટ્ર ખેતજમીન (ટોચમર્યાદા) (સુધારો) અધિનિયમ, 1970 (1970નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ XXVII).

113. મહારાષ્ટ્ર ખેતજમીન (ટોચમર્યાદા) (સુધારો) અધિનિયમ, 1972 (1972નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ 13).

114. મહારાષ્ટ્ર ખેતજમીન (ટોચમર્યાદા) (સુધારો) અધિનિયમ, 1973 (1973નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ V).

115. ઓરિસ્સા જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1965 (1965નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ XIII).

116. ઓરિસ્સા જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1966 (1967નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ VIII).

117. ઓરિસ્સા જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1967 (1967નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ XIII).

118. ઓરિસ્સા જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1969 (1969નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ XIII).

119. ઓરિસ્સા જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1970 (1970નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ XVIII).

120. ઉત્તરપ્રદેશ ખેતજમીન ઉપર ટોચમર્યાદા મૂકવા બાબત (સુધારો) અધિનિયમ, 1972 (1973નો ઉત્તરપ્રદેશ અધિનિયમ XVIII).

121. ઉત્તરપ્રદેશ ખેતજમીન ઉપર ટોચમર્યાદા મૂકવા બાબત (સુધારો) અધિનિયમ, 1974 (1975નો ઉત્તરપ્રદેશ અધિનિયમ II).

122. ત્રિપુરા જમીન મહેસૂલ અને જમીન સુધારણા (ત્રીજો સુધારો) અધિનિયમ, 1975 (1975નો ત્રિપુરા અધિનિયમ III).

123. દાદરા અને નગર હવેલી જમીન સુધારણા રેગ્યુલેશન, 1971 (1971નો III).

124. દાદરા અને નગર હવેલી જમીન સુધારણા (સુધારો) રેગ્યુલેશન, 1973 (1973નો V).]

[1][125. મોટરવાહન અધિનિયમ, 1939*ની કલમ 66-ક અને પ્રકરણ 4-ક (1939નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ IV).

126. આવશ્યક ચીજવસ્તુ અધિનિયમ, 1955 (1955નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ X).

127. દાણચોર અને વિદેશી હૂંડિયામણ તરકટી (મિલકત જપ્તી) અધિનિયમ, 1976 (1976નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ XIII).

128. વેઠ પ્રથા (નાબૂદી) અધિનિયમ, 1976 (1976નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ XIX).

129. વિદેશી હૂંડિયામણ સંરક્ષણ અને દાણચોરીની પ્રવૃત્તિઓ અટકાવવા બાબતનો (સુધારો) અધિનિયમ, 1976 (1976નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ XX).

[2]130 * * * * *

131. લેવી ખાંડ કિંમત સમકારી ફંડ અધિનિયમ, 1976 (1976નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ XXXI).

132. શહેરી જમીન (ટોચમર્યાદા અને નિયમન) અધિનિયમ, 1976 (1976નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ XXXIII).

---

[1] સંવિધાન (ચાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976ની કલમ 3થી નોંધ 125 થી 188 દાખલ કરી છે (તારીખ 27-5-1976થી અમલી).

* *જુઓ* હવે મોટર વાહન અધિનિયમ, 1988 (1988ના 59)ની સુસંગત જોગવાઈઓ.

[2] સંવિધાન (ચુંમાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1978ની કલમ 44થી નોંધ 130 રદ કરેલ છે (તારીખ 20-6 -1979થી અમલી).

133. સંઘ હિસાબ વિભાગીકરણ (કર્મચારીઓની બદલી) અધિનિયમ, 1976 (1976નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ VIX).

134. આસામ જમીન ધારણ ટોચમર્યાદા ઠરાવણી અધિનિયમ, 1956 (1957નો આસામ અધિનિયમ I).

135. બોમ્બે ગણોત વહીવટ અને ખેતજમીન (વિદર્ભ પ્રદેશ) અધિનિયમ, 1958 (1958નો બોમ્બે અધિનિયમ XCIX).

136. ગુજરાત ખાનગી વન (સંપાદન) અધિનિયમ, 1972 (1973નો ગુજરાત અધિનિયમ XIV).

137. હરિયાણા જમીન ધારણ ટોચમર્યાદા (સુધારો) અધિનિયમ, 1976 (1976નો હરિયાણા અધિનિયમ XVII).

138. હિમાચલ પ્રદેશ ગણોત વહીવટ અને જમીન સુધારણા અધિનિયમ, 1972 (1974નો હિમાચલ પ્રદેશ અધિનિયમ VIII).

139. હિમાચલ પ્રદેશ સહિયારી ગ્રામજમીન નિહિત થવા અને ઉપયોગ બાબત અધિનિયમ, 1974 (1974નો હિમાચલ પ્રદેશ અધિનિયમ XVIII).

140. કર્ણાટક જમીન સુધારણા (બીજો સુધારો અને પ્રકીર્ણ જોગવાઈઓ) અધિનિયમ, 1974 (1974નો કર્ણાટક અધિનિયમ XXXI).

141. કર્ણાટક જમીન સુધારણા (બીજો સુધારો) અધિનિયમ, 1976 (1976નો કર્ણાટક અધિનિયમ XXVII).

142. કેરળ નિષ્કાસન નિવારણ અધિનિયમ, 1966 (1966નો કેરળ અધિનિયમ XII).

143. થીરુપ્પવરમ ચુકવણી (નાબૂદી) અધિનિયમ, 1969 (1969નો કેરળ અધિનિયમ XIX).

144. શ્રી પદમ જમીન બંધનમુક્ત અધિનિયમ, 1969 (1969નો કેરળ અધિનિયમ XX).

145. શ્રી પંડારાવાક જમીન (નિહિત થવા અને બંધનમુક્ત બાબત) અધિનિયમ, 1971 (1971નો કેરળ અધિનિયમ XX).

146. કેરળ ખાનગી વન (નિહિત થવા અને નામફેર બાબત) અધિનિયમ, 1971 (1971નો કેરળ અધિનિયમ XXVI).

147. કેરળ ખેતમજૂર અધિનિયમ, 1974 (1974નો કેરળ અધિનિયમ XVIII).

148. કેરળ કાજુ કારખાના (સંપાદન) અધિનિયમ, 1974 (1974નો કેરળ અધિનિયમ XXIX).

149. કેરળ ચીટ્ટી અધિનિયમ, 1975 (1975નો કેરળ અધિનિયમ XXIII).

150. કેરળ અનુસૂચિત આદિજાતિ (જમીન તબદીલી નિયંત્રણ અને દુમાલા જમીન પુનઃ સોંપણી) અધિનિયમ, 1975 (1975નો કેરળ અધિનિયમ XXXI).

151. કેરળ જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1976 (1976નો કેરળ અધિનિયમ XV).

152.કાનમ ગણોતહક નાબૂદી અધિનિયમ, 1976 (1976નો કેરળ અધિનિયમ XVI).

153. મધ્ય પ્રદેશ ખેત જમીન ટોચમર્યાદા (સુધારો) અધિનિયમ, 1974 (1974નો મધ્ય પ્રદેશ અધિનિયમ XX).

154. મધ્ય પ્રદેશ ખેત જમીન ટોચમર્યાદા (સુધારો) અધિનિયમ, 1975 (1976નો મધ્ય પ્રદેશ અધિનિયમ II).

155. પશ્ચિમ ખાનદેશ મેહવાસી અસ્કયામતો (માલિકીહક નાબૂદી, વગેરે) રેગ્યુલેશન,1961 (1962નો મહારાષ્ટ્ર રેગ્યુલેશન-I).

156. મહારાષ્ટ્ર અનુસૂચિત આદિજાતિ જમીન પુનઃ સોંપણી અધિનિયમ, 1974 (1975નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ XIV).

157. મહારાષ્ટ્ર ખેત જમીન (ધારણ ટોચમર્યાદા ઘટાડવા) અને (સુધારો) અધિનિયમ, 1972 (1975નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ XXI).

158. મહારાષ્ટ્ર ખાનગી વન (સંપાદન) અધિનિયમ, 1975 (1975 મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ XXIX).

159. મહારાષ્ટ્ર ખેતજમીન (ધારણ ટોચમર્યાદા ઘટાડવા) અને (સુધારવા બાબત) સુધારો અધિનિયમ, 1975 (1975નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ XLVII).

160. મહારાષ્ટ્ર ખેતજમીન (ધારણ ટોચમર્યાદા) (સુધારો) અધિનિયમ, 1975 (1976નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ II).

161. ઓરિસ્સા અસ્કયામતો નાબૂદી અધિનિયમ, 1951 (1952નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ I).

162. રાજસ્થાન વસાહતીકરણ અધિનિયમ, 1954 (1954નો રાજસ્થાન અધિનિયમ XXVII).

163. રાજસ્થાન જમીન સુધારણા અને જમીનદાર અસ્કયામતો સંપાદન અધિનિયમ, 1963 (1964નો રાજસ્થાન અધિનિયમ XI).

164. રાજસ્થાન ખેતજમીન ધારણ ટોચમર્યાદા મૂકવા બાબત (સુધારો) અધિનિયમ, 1976 (1976નો રાજસ્થાન અધિનિયમ VIII).

165. રાજસ્થાન ગણોતહક (સુધારો) અધિનિયમ, 1976 (1976નો રાજસ્થાન અધિનિયમ XII).

166. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઘટાડવા બાબત) અધિનિયમ, 1970 (1970નો તામિલનાડુ અધિનિયમ XXVII).

167. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) સુધારો અધિનિયમ, 1971 (1971નો તામિલનાડુ અધિનિયમ XLI).

168. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) સુધારો અધિનિયમ, 1972 (1972નો તામિલનાડુ અધિનિયમ X).

169. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) બીજો સુધારો અધિનિયમ, 1972 (1972નો તામિલનાડુ અધિનિયમ XX).

170. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) ત્રીજો સુધારો અધિનિયમ, 1972 (1972નો તામિલનાડુ અધિનિયમ XXXVII).

171. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) ચોથો સુધારો અધિનિયમ, 1972 (1972નો તામિલનાડુ અધિનિયમ XXXIX).

172. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) છઠ્ઠો સુધારો અધિનિયમ, 1972 (1974નો તામિલનાડુ અધિનિયમ VII).

173. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) પાંચમો સુધારો અધિનિયમ, 1972 (1974નો તામિલનાડુ અધિનિયમ X).

174. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) સુધારો અધિનિયમ, 1974 (1974નો તામિલનાડુ અધિનિયમ XV).

175. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) ત્રીજો સુધારો અધિનિયમ, 1974 (1974નો તામિલનાડુ અધિનિયમ XXX).

176. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) બીજો સુધારો અધિનિયમ, 1974 (1974નો તામિલનાડુ અધિનિયમ XXXII).

177. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) સુધારો અધિનિયમ, 1975 (1975નો તામિલનાડુ અધિનિયમ XI).

178. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) બીજો સુધારો અધિનિયમ, 1975 (1975નો તામિલનાડુ અધિનિયમ XXI).

179. ઉત્તરપ્રદેશ જમીન કાયદા (સુધારો) અધિનિયમ, 1971 (1971 ઉત્તરપ્રદેશ અધિનિયમ 21) અને ઉત્તરપ્રદેશ જમીન (કાયદા સુધારો) અધિનિયમ, 1974 (1974 ઉત્તરપ્રદેશ અધિનિયમ 34)થી ઉત્તરપ્રદેશ જમીનદારી નાબૂદી અને જમીન સુધારણા અધિનિયમ, 1950 (1951 ઉત્તરપ્રદેશ અધિનિયમ I)માં કરાયેલા સુધારો.

180. ઉત્તરપ્રદેશ જમીન ધારણ ટોચમર્યાદા મૂકવા બાબત (સુધારો) અધિનિયમ, 1976 (1976નો ઉત્તરપ્રદેશ અધિનિયમ XX).

181. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (બીજો સુધારો) અધિનિયમ, 1972 (1972નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ XXVIII).

182. પશ્ચિમ બંગાળ દુમાલા જમીન પુનઃસોંપણી અધિનિયમ, 1973 (1973નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ XXIII).

183. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1974 (1974નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ XXXIII).

184. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1975 (1975નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ XXIII).

185. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1976 (1976નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ XII).

186. દિલ્હી જમીન ધારણ (ટોચમર્યાદા) સુધારો અધિનિયમ, 1976 (1976નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ XV).

187. ગોવા, દમણ અને દીવ મુંડકાર (નિષ્કાસન રક્ષણ) અધિનિયમ, 1975 (1976નો ગોવા, દમણ અને દીવ અધિનિયમ I).

188. પોંડીચેરી જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) અધિનિયમ, 1973 (1974નો પોંડીચેરી અધિનિયમ IX).]

[1][189. આસામ (કામચલાઉ વસવાટ વિસ્તાર) ગણોતહક અધિનિયમ, 1971 (1971નો આસામ અધિનિયમ XXIII).

190. આસામ (કામચલાઉ વસવાટ વિસ્તાર) ગણોતહક (સુધારો) અધિનિયમ, 1974 (1974નો આસામ અધિનિયમ XVIII).

191. બિહાર જમીન સુધારણા (ટોચમર્યાદા વિસ્તાર નક્કી કરવા અને વધારાની જમીન સંપાદિત કરવા બાબત) (સુધારો કરતો સુધારો) અધિનિયમ, 1974 (1975નો બિહાર અધિનિયમ XIII).

192. બિહાર જમીન સુધારણા (ટોચમર્યાદા વિસ્તાર નક્કી કરવા અને વધારાની જમીન સંપાદિત કરવા બાબત) (સુધારો) અધિનિયમ, 1976 (1976નો બિહાર અધિનિયમ XXII).

193. બિહાર જમીન સુધારણા (ટોચમર્યાદા વિસ્તાર નક્કી કરવા અને વધારાની જમીન સંપાદિત કરવા બાબત) (સુધારો) અધિનિયમ, 1978 (1978નો બિહાર અધિનિયમ VII).

194. જમીન સંપાદન (બિહાર સુધારો) અધિનિયમ, 1979 (1980નો બિહાર અધિનિયમ II).

195. હરિયાણા જમીનધારણ ટોચમર્યાદા (સુધારો) અધિનિયમ, 1977 (1977નો હરિયાણા અધિનિયમ XIV).

196. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવવા બાબત) સુધારો અધિનિયમ, 1978 (1978નો તામિલનાડુ અધિનિયમ XXV).

197. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવવા બાબત) સુધારો અધિનિયમ, 1979 (1979નો તામિલનાડુ અધિનિયમ XI).

---

[1] સંવિધાન (સુડતાળીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1984ની કલમ 2થી નોંધ 189 થી 202 દાખલ કરી છે (તારીખ 26-8-1984થી અમલી).

198. ઉત્તરપ્રદેશ જમીનદારી નાબૂદી કાયદા (સુધારો) અધિનિયમ, 1978 (1978નો ઉત્તરપ્રદેશ અધિનિયમ XV).

199. પશ્ચિમ બંગાળ દુમાલા જમીન પુનઃ સ્થાપન (સુધારો) અધિનિયમ, 1978 (1978નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ XXIV).

200. પશ્ચિમ બંગાળ દુમાલા જમીન પુનઃ સ્થાપન (સુધારો) અધિનિયમ, 1980 (1980નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ LVI).

201. ગોવા, દમણ અને દીવ ખેત ગણોતહક અધિનિયમ, 1964 (1964નો ગોવા, દમણ અને દીવ અધિનિયમ VII).

202. ગોવા, દમણ અને દીવ ગણોતહક (પાંચમો સુધારો) અધિનિયમ, 1976 (1976નો ગોવા, દમણ અને દીવ અધિનિયમ XVII).]

[1][203. આંધ્રપ્રદેશ અનુસૂચિત વિસ્તાર જમીન તબદીલી વિનિયમ, 1959 (1959નો આંધ્રપ્રદેશ વિનિયમ-I).

204. આંધ્રપ્રદેશ અનુસૂચિત વિસ્તાર કાયદા (લાગુ પાડવા અને સુધારો બાબત) વિનિયમ, 1963 (1963નો આંધ્રપ્રદેશ વિનિયમ-II).

205. આંધ્રપ્રદેશ અનુસૂચિત વિસ્તાર (જમીન તબદીલી સુધારો) વિનિયમ, 1970 (1970નો આંધ્રપ્રદેશ વિનિયમ-I).

206. આંધ્રપ્રદેશ અનુસૂચિત વિસ્તાર જમીન તબદીલી (સુધારો) વિનિયમ, 1971 (1971નો આંધ્રપ્રદેશ વિનિયમ-I).

207. આંધ્રપ્રદેશ અનુસૂચિત વિસ્તાર જમીન તબદીલી (સુધારો) વિનિયમ, 1978 (1978નો આંધ્રપ્રદેશ વિનિયમ-I).

208. બિહાર ગણોત હક અધિનિયમ, 1885 (1885નો બિહાર અધિનિયમ VIII).

209. છોટા નાગપુર ગણોતહક અધિનિયમ, 1908 (1908નો બંગાળ અધિનિયમ VI). (પ્રકરણ VIII- કલમો 46, 47, 48, 48ક અને 49; પ્રકરણ X- કલમો 71, 71ક અને 71ખ; અને પ્રકરણ XVIII- કલમો 240, 241 અને 242).

210. સંથાલ પરગણા ગણોતહક (પૂરક જોગવાઈઓ) અધિનિયમ, 1949 (1949નો બિહાર અધિનિયમ XIV) (કલમ 53 સિવાય)

211. બિહાર અનુસૂચિત વિસ્તાર વિનિયમ, 1969 (1969નો બિહાર વિનિયમ I).

212. બિહાર જમીન સુધારો (ટોચમર્યાદા વિસ્તાર ઠરાવવા અને વધારાની જમીન સંપાદિત કરવા બાબત) (સુધારો) અધિનિયમ, 1982 (1982નો બિહાર અધિનિયમ LV).

---

[1] સંવિધાન (છાસઠમો સુધારો) અધિનિયમ, 1990ની કલમ 2થી નોંધ 203 થી 257 દાખલ કરી છે (તારીખ 7-6-1990થી અમલી).

213. ગુજરાત દેવસ્થાન ઇનામ નાબૂદી અધિનિયમ, 1969 (1969નો ગુજરાત અધિનિયમ XVI).

214. ગુજરાત ગણોતહક કાયદા (સુધારો) અધિનિયમ, 1976 (1976નો ગુજરાત અધિનિયમ XXXVII).

215. ગુજરાત ખેત જમીન ટોચમર્યાદા (સુધારો) અધિનિયમ, 1976 (1976નો રાષ્ટ્રપતિ અધિનિયમ XLIII).

216. ગુજરાત દેવસ્થાન ઇનામ નાબૂદી (સુધારો) અધિનિયમ, 1977 (1977નો ગુજરાત અધિનિયમ XXVII).

217. ગુજરાત ગણોતહક કાયદા (સુધારો) અધિનિયમ, 1977 (1977નો ગુજરાત અધિનિયમ XXX).

218. બોમ્બે જમીન મહેસૂલ (ગુજરાત દ્વિતીય સુધારો) અધિનિયમ, 1980 (1980નો ગુજરાત અધિનિયમ XXXVII).

219. બોમ્બે જમીન મહેસૂલ અધિનિયમ અને જમીન સત્તા પ્રકાર નાબૂદી કાયદા (ગુજરાત સુધારો) અધિનિયમ, 1982 (1982નો ગુજરાત અધિનિયમ VIII).

220. હિમાચલ પ્રદેશ જમીન તબદીલી (નિયમન) અધિનિયમ, 1968 (1969નો હિમાચલ પ્રદેશ અધિનિયમ XV).

221. હિમાચલ પ્રદેશ જમીન તબદીલી (નિયમન) (સુધારો) અધિનિયમ, 1986 (1986નો હિમાચલ પ્રદેશ અધિનિયમ XVI).

222. કર્ણાટક અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ (અમુક જમીનની તબદીલીના પ્રતિબંધ બાબત) અધિનિયમ, 1978 (1979નો કર્ણાટક અધિનિયમ II).

223. કેરળ જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1978 (1978નો કેરળ અધિનિયમ XIII).

224. કેરળ જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1981 (1981નો કેરળ અધિનિયમ XIX).

225. મધ્ય પ્રદેશ જમીન મહેસૂલ અધિનિયમ (ત્રીજો સુધારો) અધિનિયમ, 1976 (1976નો મધ્ય પ્રદેશ અધિનિયમ LXI).

226. મધ્ય પ્રદેશ જમીન મહેસૂલ (સુધારો) અધિનિયમ, 1980 (1980નો મધ્ય પ્રદેશ અધિનિયમ XV).

227. મધ્ય પ્રદેશ અકૃષિક જોત ઉચ્ચતમ સીમા અધિનિયમ, 1981 (1981નો મધ્ય પ્રદેશ અધિનિયમ XI).

228. મધ્ય પ્રદેશ ખેત જમીન ટોચમર્યાદા (દ્વિતીય સુધારો) અધિનિયમ, 1976 (1984નો મધ્ય પ્રદેશ અધિનિયમ I).

229. મધ્ય પ્રદેશ ખેત જમીન ટોચમર્યાદા (સુધારો) અધિનિયમ, 1984 (1984નો મધ્ય પ્રદેશ અધિનિયમ XIV).

230. મધ્ય પ્રદેશ ખેત જમીન ટોચમર્યાદા (સુધારો) અધિનિયમ, 1989 (1989નો મધ્ય પ્રદેશ અધિનિયમ VIII).

231. મહારાષ્ટ્ર જમીન મહેસૂલ અધિનિયમ, 1966 (1966નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ XLI- કલમો 36, 36ક અને 36ખ).

232. મહારાષ્ટ્ર જમીન મહેસૂલ અધિનિયમ અને મહારાષ્ટ્ર અનુસૂચિત જનજાતિની જમીનો નવસાધ્ય કરવા બાબત (દ્વિતીય સુધારો) અધિનિયમ, 1976 (1977નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ XXX).

233. મહારાષ્ટ્રનો અમુક જમીનોમાં ખાણ અને ખનીજના વિદ્યમાન માલિકી હકો નાબૂદ કરવા બાબતનો અધિનિયમ, 1985 (1985નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ XVI).

234. ઓરિસ્સા અનુસૂચિત વિસ્તાર (અનુસૂચિત જનજાતિ દ્વારા) સ્થાવર મિલકત તબદીલી વિનિયમ, 1956 (1956નો ઓરિસ્સા વિનિયમ II).

235. ઓરિસ્સા જમીન સુધારણા (દ્વિતીય સુધારો) અધિનિયમ, 1975 (1976નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ XXIX).

236. ઓરિસ્સા જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1976 (1976નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ XXX).

237. ઓરિસ્સા જમીન સુધારણા (દ્વિતીય સુધારો) અધિનિયમ, 1976 (1976નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ XLIV).

238. રાજસ્થાન વસાહતીકરણ (સુધારો) અધિનિયમ, 1984 (1984નો રાજસ્થાન અધિનિયમ XII).

239. રાજસ્થાન ગણોતહક (સુધારો) અધિનિયમ, 1984 (1984નો રાજસ્થાન અધિનિયમ XIII).

240. રાજસ્થાન ગણોતહક (સુધારો) અધિનિયમ, 1987 (1987નો રાજસ્થાન અધિનિયમ XXI).

241. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવવા બાબત) દ્વિતીય સુધારો અધિનિયમ, 1979 (1980નો તામિલનાડુ અધિનિયમ VIII).

242. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવવા બાબત) સુધારો અધિનિયમ, 1980 (1980નો તામિલનાડુ અધિનિયમ XXI).

243. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવવા બાબત) સુધારો અધિનિયમ, 1981 (1981નો તામિલનાડુ અધિનિયમ LIX).

244. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવવા બાબત) દ્વિતીય સુધારો અધિનિયમ, 1983 (1984નો તામિલનાડુ અધિનિયમ II).

245. ઉત્તરપ્રદેશ જમીન કાયદા (સુધારો) અધિનિયમ, 1982 (1982નો ઉત્તરપ્રદેશ અધિનિયમ XX)

246. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1965 (1965નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ XVIII).

247. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1966 (1966નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ XI).

248. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (દ્વિતીય સુધારો) અધિનિયમ, 1969 (1969નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ XXIII).

249. પશ્ચિમ બંગાળ અસ્કયામતો સંપાદન (સુધારો) અધિનિયમ, 1977 (1977નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ XXXVI).

250 પશ્ચિમ બંગાળ જમીન ધારણ મહેસૂલ અધિનિયમ, 1979 (1979નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ XLIV).

251. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1980 (1980નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ XLI).

252. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન ધારણ મહેસૂલ (સુધારો) અધિનિયમ, 1981 (1981નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ XXXIII).

253. કલકત્તા ઠિક્કા ગણોતહક (સંપાદન અને નિયમન) અધિનિયમ, 1981 (1981નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ XXXVII).

254. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન ધારણ મહેસૂલ (સુધારો) અધિનિયમ, 1982 (1982નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ XXIII).

255. કલકત્તા ઠિક્કા ગણોતહક (સંપાદન અને નિયમન) (સુધારો) અધિનિયમ, 1984 (1984નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ XLI).

256. માહે જમીન સુધારણા અધિનિયમ, 1968 (1968નો પોંડીચેરી અધિનિયમ I)

257. માહે જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1980 (1981નો પોંડીચેરી અધિનિયમ I)]

[1][257ક. તામિલનાડુ પછાત વર્ગો, અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત આદિજાતિઓ (શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં બેઠકો અને રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં નિમણૂકો અથવા જગ્યાઓ અનામત રાખવા બાબત) અધિનિયમ, 1993 (1994નો તામિલનાડુ અધિનિયમ XLV).]

[1] સંવિધાન (છોંતેરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1994ની કલમ 2થી નોંધ 257ક દાખલ કરી છે (તારીખ 31-8-1994થી અમલી).

[1][258. બિહાર વિશેષાધિકારવાળી વ્યક્તિઓના નિવાસ ગણોતહક અધિનિયમ, 1947 (1948નો બિહાર અધિનિયમ IV).

259. બિહાર જમીન એકત્રીકરણ અને ટુકડા પડતા અટકાવવા બાબત અધિનિયમ, 1956 (1956નો બિહાર અધિનિયમ XXII).

260. બિહાર જમીન એકત્રીકરણ અને ટુકડા પડતા અટકાવવા (સુધારો) અધિનિયમ, 1970 (1970નો બિહાર અધિનિયમ VII).

261. બિહાર વિશેષાધિકારવાળી વ્યક્તિઓના નિવાસ ગણોતહક (સુધારો) અધિનિયમ, 1970 (1970નો બિહાર અધિનિયમ IX).

262. બિહાર જમીન એકત્રીકરણ અને ટુકડા પડતા અટકાવવા (સુધારો) અધિનિયમ, 1973 (1975નો બિહાર અધિનિયમ XXVII).

263. બિહાર જમીન એકત્રીકરણ અને ટુકડા પડતા અટકાવવા (સુધારો) અધિનિયમ, 1981 (1982નો બિહાર અધિનિયમ XXXV).

264. બિહાર જમીન સુધારણા (ટોચ મર્યાદા વિસ્તાર નક્કી કરવા અને વધારાની જમીન સંપાદિત કરવા બાબત) (સુધારો) અધિનિયમ, 1987 (1987નો બિહાર અધિનિયમ XXI).

265. બિહાર વિશેષાધિકારવાળી વ્યક્તિઓના નિવાસ ગણોતહક (સુધારો) અધિનિયમ, 1989 (1989નો બિહાર અધિનિયમ XI).

266. બિહાર જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1989 (1990નો બિહાર અધિનિયમ XI).

267. કર્ણાટક અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત આદિજાતિઓ (અમુક જમીનની તબદીલીના પ્રતિબંધ) (સુધારો) બાબત અધિનિયમ, 1984 (1984નો કર્ણાટક અધિનિયમ III).

268. કેરળ જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1989 (1989નો કેરળ અધિનિયમ XVI).

269. કેરળ જમીન સુધારણા (દ્વિતીય સુધારો) અધિનિયમ, 1989 (1990નો કેરળ અધિનિયમ II).

270. ઓરિસ્સા જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1989 (1990નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ IX).

271. રાજસ્થાન ગણોતહક (સુધારો) અધિનિયમ, 1979 (1979નો રાજસ્થાન અધિનિયમ XVI).

272. રાજસ્થાન વસાહતીકરણ (સુધારો) અધિનિયમ, 1987 (1987નો રાજસ્થાન અધિનિયમ II).

273. રાજસ્થાન વસાહતીકરણ (સુધારો) અધિનિયમ, 1989 (1989નો રાજસ્થાન અધિનિયમ XII).

---

[1] સંવિધાન (ઈઠ્યોતેરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1995ની કલમ 2થી નોંધ 258 થી 284 દાખલ કરી છે (તારીખ 30-8-1995થી અમલી).

274. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા નક્કી કરવા બાબત) સુધારો અધિનિયમ, 1983 (1984નો તામિલનાડુ અધિનિયમ III).

275. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા નક્કી કરવા બાબત) સુધારો અધિનિયમ, 1986 (1986નો તામિલનાડુ અધિનિયમ LVII).

276. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા નક્કી કરવા બાબત) દ્વિતીય સુધારો અધિનિયમ, 1987 (1988નો તામિલનાડુ અધિનિયમ IV).

277. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા નક્કી કરવા બાબત) સુધારો (સુધારવા બાબત) અધિનિયમ, 1989 (1989નો તામિલનાડુ અધિનિયમ XXX).

278. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1981 (1981નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ L).

279. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1986 (1986નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ 5).

280. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (દ્વિતીય સુધારો) અધિનિયમ, 1986 (1986નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ XIX).

281. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (તૃતીય સુધારો) અધિનિયમ, 1986 (1986નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ XXXV).

282. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1989 (1989નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ XXIII).

283. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (સુધારો) અધિનિયમ, 1990 (1990નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ XXIV).

284. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા ન્યાયપંચ અધિનિયમ, 1991 (1991નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ XII).]

સ્પષ્ટીકરણ—અનુચ્છેદ 31કના ખંડ (1)ના બીજા પરંતુકનું ઉલ્લંઘન કરીને રાજસ્થાન ગણોતહક અધિનિયમ, 1955 (1955ના રાજસ્થાન અધિનિયમ III) હેઠળ કરેલ કોઇ સંપાદન, ઉલ્લંઘનના પ્રમાણમાં રદ ગણાશે.]

[1][દસમી અનુસૂચિ
[અનુચ્છેદો 102(2) અને 191(2)]

પક્ષપલટાના કારણે ગેરલાયકાત અંગેની જોગવાઈઓ

1. અર્થઘટન—આ અનુસૂચિમાં, સંદર્ભથી અન્યથા અપેક્ષિત ન હોય તો,—

(ક) "ગૃહ" એટલે સંસદ અથવા રાજ્યની વિધાનસભાનું બેમાંથી કોઈપણ ગૃહ અથવા, જે હોય તે, રાજ્યના વિધાનમંડળનું બેમાંથી કોઈપણ ગૃહ;

(ખ) પરિચ્છેદ 2 અથવા [2]*** પરિચ્છેદ 4ની જોગવાઈઓ અનુસાર, કોઈપણ રાજકીય ગૃહના સભ્યના સબંધમાં, "વિધાનમંડળ પક્ષ" એટલે સદરહુ જોગવાઈઓ અનુસાર તે રાજકીય પક્ષના તે સમયે તે ગૃહના તમામ સભ્યોનું બનેલું જૂથ;

(ગ) ગૃહના સભ્યના સબંધમાં, "મૂળ રાજકીય પક્ષ" એટલે પરિચ્છેદ 2ના પેટા-પરિચ્છેદ (1) ના હેતુઓ માટે તે જે રાજકીય પક્ષનો હોય તે રાજકીય પક્ષ;

(ઘ) "પરિચ્છેદ" એટલે આ અનુસૂચિનો પરિચ્છેદ.

2. પક્ષપલટાના કારણે ગેરલાયકાત—(1) [3][પરિચ્છેદો 4 અને 5ની] જોગવાઈઓને અધીન, કોઈપણ રાજકીયપક્ષના ગૃહનો સભ્ય, નીચેના સંજોગોમાં ગૃહનો સભ્ય થવા માટે ગેરલાયક ગણાશે,-

(ક) તેણે તેવા રાજકીય પક્ષનું પોતાનું સભ્યપદ સ્વેચ્છાએ છોડી દીધું હોય તો; અથવા

(ખ) જો તે, જેનો તે સભ્ય હોય તેવા રાજકીય પક્ષ તરફથી અથવા તેવા રાજકીય પક્ષે આ અર્થે અધિકૃત કરેલ કોઈપણ વ્યક્તિ કે સત્તાધિકારી તરફથી અપાયેલા કોઈપણ આદેશથી વિરૂદ્ધ તેવા ગૃહમાં, બેમાંથી કોઈપણ કિસ્સામાં તેવા રાજકીય પક્ષ, વ્યક્તિ અથવા સત્તાધિકારીની પૂર્વ-પરવાનગી મેળવ્યા વિના, મતદાન કરે અથવા મતદાન કરવાથી દૂર રહે અને એ રીતે મતદાન કર્યાની અથવા મતદાન કરવાથી દૂર રેહવાની તારીખથી પંદર દિવસની અંદર તેવા રાજકીય પક્ષે, વ્યક્તિએ અથવા સત્તાધિકારીએ, એ રીતે કરેલું મતદાન અથવા મતદાન કરવાથી દૂર રહ્યાનું પગલું માફ કર્યું ન હોય તો.

સ્પષ્ટીકરણ—આ પેટા-પરિચ્છેદના હેતુઓ માટે,—

(ક) ગૃહનો ચૂંટાયેલો સભ્ય, જે રાજકીય પક્ષે તેને તેવા સભ્ય તરીકેની ચૂંટણી માટેના ઉમેદવાર તરીકે ઊભો રાખ્યો હોય તે રાજકીય પક્ષ કોઇ હોય તો તેનો સભ્ય હોવાનું ગણાશે;

(ખ) ગૃહનો નિયુક્ત કરાયેલો સભ્ય,—

---

[1] સંવિધાન (બાવનમો સુધારો) અધિનિયમ, 1985ની કલમ 6થી દસમી અનુસૂચિ દાખલ કરવામાં આવી (તારીખ 1-3-1985થી અમલી).

[2] સંવિધાન (એક્કાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2003ની કલમ 5થી અમુક શબ્દોની રદ કરેલ છે (તારીખ 1-1-2004થી અમલી).

[3] સંવિધાન (એક્કાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2003ની કલમ 5થી "પરિચ્છેદો 3, 4 અને 5" ફરીથી મૂકવામાં આવ્યા (તારીખ 1-1-2004થી અમલી).

(i) તેવા સભ્ય તરીકેની તેની નિયુક્તિની તારીખે કોઈપણ રાજકીય પક્ષનો સભ્ય હોય ત્યારે તેવા રાજકીય પક્ષનો સભ્ય હોવાનું ગણાશે;

(ii) બીજા કોઇ પ્રસંગે, અનુચ્છેદ 99 અથવા જે હોય તે, અનુચ્છેદ 188ની જરૂરિયાતોનું પાલન કર્યા પછી જે તારીખે પોતાની બેઠક સંભાળે તે તારીખથી છ મહિના પૂરા થાય તે પહેલાં, જે રાજકીય પક્ષનો સભ્ય બને અથવા, જે હોય તે, સૌથી પહેલાં સભ્ય બને તે રાજકીય પક્ષનો સભ્ય હોવાનું ગણાશે.

(2) કોઈપણ રાજકીય પક્ષે ઊભા રાખેલા ઉમેદવાર તરીકે હોય તે સિવાય બીજી રીતે સભ્ય તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યો હોય તેવો ગૃહનો ચૂંટાયેલો સભ્ય, એવી ચૂંટણી પછી કોઈપણ રાજકીય પક્ષમાં જોડાય તો તે ગૃહના સભ્ય તરીકે રહેવા માટે ગેરલાયક ગણાશે.

(3) ગૃહનો નિયુક્ત કરાયેલો સભ્ય, અનુચ્છેદ 99 અથવા જે હોય તે, અનુચ્છેદ 188ની જરૂરિયાતોનું પાલન કર્યા પછી, જે તારીખે પોતાની બેઠક સંભાળે તે તારીખથી છ મહિના પૂરા થયા પછી તે કોઈપણ રાજકીય પક્ષમાં જોડાય તો તે ગૃહના સભ્ય તરીકે રહેવા માટે ગેરલાયક ગણાશે.

(4) આ પરિચ્છેદની અગાઉની જોગવાઈઓમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં, જે વ્યક્તિ સંવિધાન (બાવનમો સુધારો) અધિનિયમ 1985ના આરંભે ગૃહના (એવા સભ્ય તરીકે ચૂંટાયેલ કે નિયુકત કરાયેલ) સભ્ય હોય તે,—

(i) જો તે એવા આરંભની તરત જ પહેલાં કોઇ રાજકીય પક્ષના સભ્ય હોય તે પ્રસંગે આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (1)ના હેતુઓ માટે, એવા રાજકીય પક્ષે ઊભા રાખેલા ઉમેદવાર તરીકે એવા ગૃહની સભ્ય તરીકે ચૂંટાયેલા હોવાનું ગણાશે;

(ii) બીજા કોઇ પ્રસંગે, આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (2)ના હેતુઓ માટે, કોઈપણ રાજકીય પક્ષે ઊભા રાખેલા ઉમેદવાર તરીકે હોય તે સિવાય બીજી રીતે જેને ચૂંટવામાં આવ્યો હોય તેવી ગૃહની ચૂંટાયેલ સભ્ય હોવાનું ગણાશે અથવા, જે હોય તે, આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (3)ના હેતુઓ માટે ગૃહના નિયુકત સભ્ય હોવાનું ગણાશે.

[1]* * * *

4. પક્ષપલટાના કારણ અંગેની ગેરલાયકાત જોડાણની બાબતમાં લાગુ નહિ પડવા બાબત— (1) ગૃહનો સભ્ય, જો તેનો મૂળ રાજકીય પક્ષ બીજા રાજકીય પક્ષ સાથે જોડાય અને તે એવો દાવો કરે કે તે અને તેના મૂળ રાજકીય પક્ષના બીજા કોઇ સભ્યો—

(ક) તેવા બીજા રાજકીય પક્ષના, અથવા જે હોય તે, એવા જોડાણ દ્વારા રચાયેલા નવા રાજકીય પક્ષના સભ્યો બન્યા છે; અથવા

(ખ) તેણે અને તેના મૂળ રાજકીય પક્ષના બીજા કોઇ સભ્યોએ જોડાણ સ્વીકાર્યું નથી અને એક અલગ જૂથ તરીકે કામ કરવાનું પસંદ કર્યું છે;

[1] સંવિધાનના (એક્કાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2003ની કલમ 5થી પરિચ્છેદ 3 રદ કરેલ છે (તારીખ 1-1-2004થી અમલી).

તો ગૃહનો તેવો સભ્ય, પરિચ્છેદ 2 ના પેટા-પરિચ્છેદ (1) હેઠળ ગેરલાયક ઠેરવાશે નહિ; અને એવું જોડાણ થયાના સમયથી, યથા પ્રસંગ, એવો બીજો રાજકીય પક્ષ કે જૂથ, પરિચ્છેદ 2 ના પેટા-પરિચ્છેદ (1)ના હેતુઓ માટે, તે જે રાજકીય પક્ષનો હોય તે રાજકીય પક્ષ હોવાનું ગણાશે અને આ પેટા-પરિચ્છેદના હેતુઓ માટે, તેનો મૂળ રાજકીય પક્ષ હોવાનું ગણાશે.

(2) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (1)ના હેતુઓ માટે, ગૃહના સભ્યના મૂળ રાજકીય પક્ષનું જોડાણ સંબંધિત વિધાનમંડળ પક્ષના સભ્યોના બે તૃતીયાંશ કરતાં ઓછા ન હોય તેટલાં સભ્યો એવા જોડાણ માટે કબૂલ થયા હોય તો અને ત્યારે જ થયું હોવાનું ગણાશે.

5. મુક્તિ—આ અનુસૂચિમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં જે વ્યક્તિને લોકસભાના અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યક્ષના અથવા રાજ્યસભાના ઉપસભાપતિના અથવા રાજ્યની વિધાન પરિષદના સભાપતિ અથવા ઉપસભાપતિના અથવા રાજ્યની વિધાનસભાના અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યાક્ષના હોદ્દા પર ચૂંટવામાં આવી હોય તે વ્યક્તિ,—

(ક) જો તે, તેવા હોદ્દા પર પોતે ચૂંટાઇ હોવાના કારણે એવી ચૂંટણીની તરત પહેલાં પોતે જે રાજકીય પક્ષની હોય તે રાજકીય પક્ષના સભ્યપદનો સ્વેચ્છાએ ત્યાગ કરે અને ત્યાર પછી પોતે એવો હોદ્દો ધરાવવાનું ચાલુ રાખે ત્યાં સુધી તે રાજકીય પક્ષમાં ફરીથી ન જોડાય અથવા બીજા કોઇ રાજકીય પક્ષની સભ્ય ન બને; અથવા

(ખ) જો તે, એવા હોદ્દા ઉપર પોતે ચૂંટાઇ હોવાને કારણે, એવી ચૂંટણીની તરત જ પહેલાં પોતે જે રાજકીય પક્ષની હોય તે રાજકીય પક્ષના પોતાના સભ્યપદનો ત્યાગ કરીને એવો હોદ્દો ધરાવતી પોતે બંધ થાય ત્યાર પછી એવા રાજકીય પક્ષમાં ફરીથી જોડાય, તો આ અનુસૂચિ હેઠળ ગેરલાયક ગણાશે નહિ.

6. પક્ષપલટાને કારણે ગેરલાયકાત સંબંધી પ્રશ્નો અંગે નિર્ણય—(1) ગૃહનો કોઇ સભ્ય આ અનુસૂચિ હેઠળ ગેરલાયકાતને પાત્ર બને છે કે કેમ તે સંબંધી કોઇ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય તો તે પ્રશ્ન તેવા ગૃહના સભાપતિ અથવા જે હોય તે, અધ્યક્ષને નિર્ણયાર્થે લખી મોકલવામાં આવશે અને તેમનો નિર્ણય આખરી ગણાશે:

પરંતુ જો ગૃહના સભાપતિ અથવા અધ્યક્ષ એવી ગેરલાયકાતને પાત્ર બન્યા છે કે કેમ એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હોય તો તે પ્રશ્ન, ગૃહ આ અર્થે ચૂંટે તેવા ગૃહના સભ્યને નિર્ણયાર્થે લખી મોક્લવામાં આવશે અને તેનો નિર્ણય આખરી ગણાશે.

(2) આ અનુસૂચિ હેઠળ ગૃહના સભ્યની ગેરલાયકાત સંબંધી કોઈપણ પ્રશ્નના સંબંધમાં આ પરિચ્છેદ (1) હેઠળની તમામ કાર્યવાહી, અનુચ્છેદ 122ના અર્થ મુજબ સંસદની કાર્યવાહી [2][અથવા, જે હોય તે, અનુચ્છેદ 212ના અર્થ મુજબ રાજ્યના વિધાન મંડળની કાર્યવાહી હોવાનું ગણાશે.

[*]**7. ન્યાયાલયોની હકૂમતને બાધ**—આ સંવિધાનમાં ગમે તે ઉલ્લેખ હોય તે છતાં, આ અનુસૂચિ હેઠળ ગૃહના સભ્યના ગેરલાયકાત સાથે સંકળાયેલી કોઈપણ બાબતના સંબંધમાં ન્યાયાલયને કોઈપણ હકૂમત રહેશે નહિ.

8. નિયમો—(1) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (2)ની જોગવાઈઓને અધીન, ગૃહના સભાપતિ અથવા અધ્યક્ષ આ અનુસૂચિની જોગવાઈઓ અમલમાં મૂકવા માટે નિયમો કરી શકશે અને ખાસ કરીને અને પૂર્વવર્તી સત્તાની વ્યાપકતાને બાધ આવ્યા વિના, એવા નિયમોથી નીચેની બાબતો માટે જોગવાઈ કરી શકાશે:—

(ક) ગૃહના વિવિધ સભ્યો કયા રાજકીય પક્ષોના છે (જો હોય તો), તે અંગેના રજિસ્ટર અથવા અન્ય રેકોર્ડની જાળવણી બાબત;

(ખ) કોઇ ગૃહના સભ્યનાં સંબંધમાં વિધાનમંડળ પક્ષના નેતા, પરિચ્છેદ 2ના પેટા-પરિચ્છેદ (1)ના ખંડ (ખ)માં ઉલ્લેખેલા સ્વરૂપની કોઈપણ માફી અંગે જે અહેવાલ આપે તે બાબત તેવો અહેવાલ જે સમયની અંદર અને જે સત્તાધિકારીને મોકલવાનો હોય તે સમય અને તે સત્તાધિકારી બાબત;

(ગ) કોઇ રાજકીય પક્ષે, ગૃહના કોઇ સભ્યોના એવા રાજકીય પક્ષમાં પ્રવેશ અંગે આપવાનો અહેવાલ અને એવા અહેવાલ જેને આપવાના હોય તે ગૃહના અધિકારી બાબત; અને

(ઘ) પરિચ્છેદ 6ના પેટા-પરિચ્છેદ (1)માં ઉલ્લેખેલા કોઈપણ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા માટેની કાર્યરીતિ અને એવા પ્રશ્નનોના નિર્ણય કરવાના હેતુ માટે કરી શકાય તેવી કોઈપણ તપાસ માટેની કાર્યરીતિ બાબત.

(2) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (1) હેઠળ ગૃહના સભાપતિ અથવા અધ્યક્ષે કરેલા નિયમો તે કરવામાં આવે તે પછી બનતી ત્વરાએ એક જ સત્રમાં અથવા સતત બે કે વધુ સત્રોમાં મળીને કુલ ત્રીસ દિવસની મુદત સુધી ગૃહ સમક્ષ મૂકવા જોઇશે, અને ફેરફાર સાથે કે ફેરફાર વગર ગૃહે તે બનતી ત્વરાએ મંજૂર કર્યા હોય કે નામંજૂર કર્યા હોય તે સિવાય, સદરહુ ત્રીસ દિવસની મુદત પૂરી થયે અમલમાં આવશે અને તે નિયમો એ રીતે મંજૂર કર્યા હોય તો જે સ્વરૂપે તે એવી રીતે ગૃહ સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યા હોય તે સ્વરૂપે મંજૂર થયે, અથવા જે હોય તે, તેવા ફેરફાર કરાયેલા સ્વરૂપે જ અમલમાં આવશે અને જો તે નિયમો તેવી રીતે નામંજૂર કર્યા હોય તો તે અમલમાં આવશે જ નહિ.

(3) ગૃહના સભાપતિ અથવા અધ્યક્ષ, અનુચ્છેદ 105ની અથવા જે હોય તે, અનુચ્છેદ 194ની જોગવાઈઓને અને આ સંવિધાન હેઠળ તેમને હોય તેવી બીજી કોઈપણ સત્તાને બાધ આવ્યા વિના, એવો આદેશ આપી શકશે કે કોઈપણ વ્યક્તિ આ પરિચ્છેદ હેઠળ કરેલા નિયમોનું જાણતા કોઈપણ પ્રકારે ઉલ્લંઘન કરે તો તેવી વ્યક્તિ સામે ગૃહના વિશેષાધિકારના ભંગ તરીકે હોય તેવી જ રીતે કામ ચલાવી શકાશે.]

---

[*] પરિચ્છેદ 7 *કિહોતો હોલોહન વિ. જેચિલ્હુ અને અન્ય* એ.આઈ.આર. 1993 એસ.સી. 412ના બહુમતી અભિપ્રાય અનુસાર, કલમ 368ના ખંડ (2)ના પરંતુક મુજબ સમર્થનના અભાવમાં તેને ગેરકાયદેસર જાહેર કરવામાં આવેલ છે.

[1][અગિયારમી અનુસૂચિ
(અનુચ્છેદ 243છ)

1. કૃષિલક્ષી વિસ્તરણ સહિત કૃષિ.
2. જમીન સુધારણા, જમીન સુધારણાનું અમલીકરણ, જમીનનું એકત્રિકરણ અને ભૂમિ સંરક્ષણ.
3. લઘુ સિંચાઇ, પાણીવ્યવસ્થા અને વોટર શેડ વિકાસ.
4. પશુપાલન, ડેરી ઉદ્યોગ અને મરઘાં-બતકાં ઉછેર.
5. મત્સ્યોદ્યોગ.
6. સામાજિક વનીકરણ અને ખેત વનીકરણ.
7. ગૌણ વનપેદાશ.
8. ખાદ્ય પ્રક્રિયા સહિતના લઘુ ઉદ્યોગો.
9. ખાદી, ગ્રામ અને કુટીર ઉદ્યોગો.
10. ગ્રામ ગૃહ નિર્માણ.
11. પીવાનું પાણી.
12. બળતણ અને ઘાસચારો.
13. રસ્તા, ગરનાળાં, પુલો, નૌકા-ઘાટ, જલમાર્ગો અને વાહન વ્યવહારનાં બીજા સાધનો.
14. વીજળી વિસ્તરણ સહિત ગ્રામ વીજળીકરણ.
15. બિનપરંપરાગત ઊર્જા સાધનો.
16. ગરીબી નાબૂદી કાર્યક્રમ.
17. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ સહિતનું શિક્ષણ.
18. પ્રૌદ્યોગિક તાલીમ અને વ્યવસાયિક શિક્ષણ.
19. પ્રૌઢ અને અનૌપચારિક શિક્ષણ.
20. ગ્રંથાલયો.
21. સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ.
22. બજારો અને મેળા.
23. હોસ્પિટલો, પ્રાથમિક સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્રો અને દવાખાનાં સહિત, આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા.
24. પરિવાર કલ્યાણ.
25. મહિલા અને બાળ વિકાસ.
26. વિકલાંગ અને મંદ બુદ્ધિવાળી વ્યક્તિઓના કલ્યાણ સહિત, સમાજકલ્યાણ.
27. નબળા વર્ગોના અને ખાસ કરીને, અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓનું કલ્યાણ.
28. જાહેર વિતરણ પદ્ધતિ.
29. સામુદાયિક મિલકતની જાળવણી.]

---

[1] સંવિધાન (તોંતેરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1992ની કલમ 4થી, અગિયારમી અનુસૂચિ ઉમેરી છે (તારીખ 24-4-1993થી અમલી).

[1][બારમી અનુસૂચિ
(અનુચ્છેદ 243બ)

1. નગર આયોજન સહિત શહેરી આયોજન.
2. જમીન વપરાશના અને મકાનોના બાંધકામના વિનિયમો.
3. આર્થિક અને સામાજિક વિકાસ માટેની યોજના.
4. માર્ગ અને પુલો.
5. ઘરગથ્થું, ઔદ્યોગિક અને વાણિજ્યિક હેતુઓ માટે પાણી પુરવઠો.
6. જાહેર આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, સફાઈ અને ગંદા-પદાર્થોની વ્યવસ્થા.
7. અગ્નિશામક સેવા.
8. શહેરી, જંગલ, પર્યાવરણ, સંરક્ષણ અને પરિસ્થિતિ વિષયક બાબતોની અભિવૃદ્ધિ.
9. વિકલાંગ અને મંદબુદ્ધિવાળી વ્યક્તિઓ સહિત સમાજના નબળા વર્ગોના હિતોનું રક્ષણ.
10. ગંદા વસવાટોની સુધારણા અને ઉન્નતિ.
11. શહેરી ગરીબી નિવારણ.
12. શહેરી સુખ-સુવિધા અને સગવડો જેવી કે બાગ, બગીચા, રમતનાં મેદાનોની જોગવાઈ.
13. સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક અને સૌંદર્યલક્ષી પાસાઓની અભિવૃદ્ધિ.
14. કબ્રસ્તાન અને સ્મશાનગૃહો, અગ્નિદાહ, સ્મશાન અને વિદ્યુત સ્મશાનગૃહો.
15. ઢોર પૂરવાના ડબા, પશુઓની ક્રૂરતા અટકાવવી.
16. જન્મ અને મરણની નોંધણી સહિત જન્મ-મરણ આંકડા.
17. શેરી દીવાબત્તીઓ, પાર્કીંગ-સ્થળો, બસ સ્ટોપ અને જાહેર સુવિધાઓ.
18. કતલખાનાં અને ચર્મ ઉદ્યોગનું નિયમન.]

[1] સંવિધાન (ચુંમોતેરમો સુધારો) અધિનિયમ, 1992ની કલમ 4થી બારમી અનુસૂચિ ઉમેરી છે (તારીખ 1-6-1993થી અમલી).

પરિશિષ્ટ I

સંવિધાન (એકસોમો સુધારો) અધિનિયમ, 2015

[28*મી મે*, 2015]

ભારત અને બાંગ્લાદેશની સરકાર વચ્ચે થયેલી સમજૂતી અને તે પ્રત્યે પાળવાના શિષ્ટાચારને અનુસરીને ભારત દ્વારા રાજ્યક્ષેત્રો સંપાદન કરવા અને બાંગ્લાદેશના ચોક્કસ રાજ્યક્ષેત્રોનાં હસ્તાંતરણને અમલી બનાવવા માટે ભારતના સંવિધાનમાં વધુ સુધારો કરવા અર્થેનો એક અધિનિયમ.

પ્રજાસત્તાક ભારતના છાસઠમા વર્ષમાં સંસદ દ્વારા જે અમલમાં મૂકવામાં આવેલો તે નીચે મુજબ છે:—

1. ટૂંકું શીર્ષક—આ અધિનિયમનુંનામ સંવિધાન (એકસોમો સુધારો) અધિનિયમ, 2015થી ઓળખાશે.

2. વ્યાખ્યાઓ—આ અધિનિયમમાં,—

(ક) "સંપાદિત રાજ્યક્ષેત્રો"નો અર્થ એ થાય છે કે ભારત-બાંગ્લાદેશ સમજૂતી અને તે પ્રત્યે પાળવાના શિષ્ટાચારમાં સમાવિષ્ટ રાજ્યક્ષેત્રો જે પહેલી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ થયેલ છે તેવા રાજ્યક્ષેત્રો કે જે ખંડ (ગ)માં ઉલ્લેખિત સમજૂતી અને તેના શિષ્ટાચારના અનુસંધાને, ભારત દ્વારા બાંગ્લાદેશ પાસેથી સંપાદિત કરવાના હેતુસર સીમાંકન કરવામાં આવ્યા હોય;

(ખ) * "નિયત દિવસ" એટલે એવી તારીખ જે કેન્દ્ર સરકાર, સત્તાવાર રાજપત્રમાં અધિસૂચના દ્વારા, પહેલી અનુસૂચિ અને બીજી અનુસૂચિમાં ઉલ્લેખિત કર્યા મુજબ અને તે હેતુ માટે સીમાંકિત કર્યા મુજબના રાજ્યક્ષેત્રોના સંપાદન અને સ્થાનાંતરણ માટે, ભારત-બાંગ્લાદેશ સમજૂતી અને તે પ્રત્યેના શિષ્ટાચાર અનુસાર બાંગ્લાદેશના રાજ્યક્ષેત્રોના સંપાદન અને હસ્તાંતરણની જે તારીખ નિયુક્ત કરે, તે તારીખ;

(ગ) "ભારત-બાંગ્લાદેશ સમજૂતી"નો અર્થ થાય છે પ્રજાસત્તાક ભારતની સરકાર અને બાંગ્લાદેશની સરકાર વચ્ચે કરવામાં આવેલ, ભારત અને બાંગ્લાદેશ વચ્ચેની જમીનસીમાનાં સીમાંકન અને તેને સંબંધિત સમજૂતી તથા સંબંધિત અન્ય બાબતો અંગેનો તારીખ 16 મે, 1974નો કરાર, તારીખ 26 ડીસેમ્બર, 1974, 30 ડિસેમ્બર, 1974, 7 ઓક્ટોબર, 1982 અને 26 માર્ચ, 1992ના રોજ થયેલ પત્રોની આપ-લે તથા તારીખ 6 સપ્ટેમ્બર, 2011ની ઉક્ત સમજૂતીનો શિષ્ટાચાર, જેના સુસંગત અંશો ત્રીજી અનુસૂચિમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે;

---

* 31 જુલાઈ, 2015ના દિવસે, જાહેરનામા નં. એસ.ઓ. 2094(ઈ), તારીખ 31 જુલાઈ, 2015.

(ઘ) "તબદીલ કરાયેલો પ્રદેશ", એટલે કે ભારત-બાંગ્લાદેશ સમજૂતી અને તેના શિષ્ટાચારમાં સમાવિષ્ટ ઘણા બધાં રાજ્યક્ષેત્રો જે બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે, જેમનો ખંડ (ગ)માં સમજૂતી અને તેના શિષ્ટાચારના અનુસંધાનમાં ભારત દ્વારા બાંગ્લાદેશને હસ્તાંતરિત કરવાના હેતુસર સીમાંકિત કરેલ છે.

3. સંવિધાનમાં પહેલી અનુસૂચિમાં સુધારો—નિયત દિવસથી સંવિધાનની પહેલી અનુસૂચિમાં,—

(ક) આસામ રાજ્યના રાજ્યક્ષેત્રોને લગતા ફકરામાં, "અને સંવિધાન (નવમો સુધારો) અધિનિયમ, 1960ની કલમ 3ના ખંડ (ક)માં ગમે તે હોય તેમ છતાં, જ્યાં સુધી તે સંવિધાન (એકસોમો સુધારો) અધિનિયમ, 2015ની બીજી અનુસૂચિના ભાગ Iમાં નિર્દિષ્ટ રાજ્યક્ષેત્રોને સંબંધિત છે ત્યાં સુધી, તે રાજ્યક્ષેત્રો" એ શબ્દ, કૌંસ અને આંકડા અંતમાં ઉમેરવામાં આવશે;

(ખ) પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્યના રાજ્યક્ષેત્રોને લગતા ફકરામાં, "અને પહેલી અનુસૂચિના ભાગ IIIમાં નિર્દિષ્ટ રાજ્યક્ષેત્રો પણ, પરંતુ સંવિધાન (એકસોમો સુધારો) અધિનિયમ, 2015ની બીજી અનુસૂચિના ભાગ IIIમાં નિર્દિષ્ટ રાજ્યક્ષેત્રો સિવાયના, સંવિધાન (નવમો સુધારો) અધિનિયમ, 1960ની કલમ 3ના ખંડ (ગ)માં ગમે તે હોય તેમ છતાં, જ્યાં સુધી તે પહેલી અનુસૂચિના ભાગ IIIમાં નિર્દિષ્ટ રાજ્યક્ષેત્રો અને સંવિધાન (એક્સોમો સુધારો) અધિનિયમ, 2015ની બીજી અનુસૂચિના ભાગ IIIમાં નિર્દિષ્ટ રાજ્યક્ષેત્રોને સંબંધિત છે ત્યાં સુધી,' એ શબ્દો, કૌંસ અને આંકડા અંતમાં ઉમેરવામાં આવશે;

(ગ) મેઘાલય રાજ્યના રાજ્યક્ષેત્રોને લગતા ફકરામાં, "અને પહેલી અનુસૂચિના ભાગ Iમાં નિર્દિષ્ટ રાજ્યક્ષેત્રો, પરંતુ સંવિધાન (એક્સોમો સુધારો) અધિનિયમ, 2015ની બીજી અનુસૂચિના ભાગ IIમાં નિર્દિષ્ટ રાજ્યક્ષેત્રો સિવાયના" એ શબ્દો, કૌંસ અને આંકડા અંતમાં ઉમેરવામાં આવશે;

(ઘ) ત્રિપુરા રાજ્યના રાજ્યક્ષેત્રોને લગતા ફકરામાં "અને સંવિધાન (નવમો સુધારો) અધિનિયમ, 1960ની કલમ 3ના ખંડ (ઘ)માં ગમે તે હોય તેમ છતાં, જ્યાં સુધી તે સંવિધાન (એકસોમો સુધારો) અધિનિયમ, 2015ની પહેલી અનુસૂચિના ભાગ IIમાં નિર્દિષ્ટ રાજ્યક્ષેત્રોને સંબંધિત છે ત્યાં સુધી, તે રાજ્યક્ષેત્રો" એ શબ્દો, કૌંસ અને આંકડા અંતમાં ઉમેરવામાં આવશે.

પેહલી અનુસૂચી

[વિભાગ 2(ક), 2(ખ) અને 3 *જુઓ*]

ભાગ I

મે, 1974ના 16મા દિવસે સમજૂતીની અનુચ્છેદ 2 અને સપ્ટેમ્બર, 2011ના 6ઠ્ઠા દિવસે પ્રોટોકોલના અનુચ્છેદ 3 (I) (ખ) (ii) (iii) (iv) (v)ના સંબંધમાં સંપાદન કરવામાં આવેલ પ્રદેશ.

ભાગ II

મે, 1974ના 16મા દિવસે સમજૂતીની અનુચ્છેદ 3 અને સપ્ટેમ્બર, 2011ના 6ઠ્ઠા દિવસે પ્રોટોકોલના અનુચ્છેદ 3 (I) (ગ) (i)ના સંબંધમાં સંપાદન કરવામાં આવેલ પ્રદેશ.

ભાગ III

મે, 1974ના 16મા દિવસે સમજૂતીની અનુચ્છેદ 1 (12) અને 2 અને સપ્ટેમ્બર, 2011ના 6ઠ્ઠા દિવસે પ્રોટોકોલના અનુચ્છેદ 2 (II), 3 (I) (a) (iii) (iv) (v) (vi)ના સંબંધમાં સંપાદન કરવામાં આવેલ પ્રદેશ

બીજી અનુસૂચી

[વિભાગ 2(ખ), 2(ઘ) અને 3 *જુઓ*]

ભાગ I

મે, 1974ના 16મા દિવસે સમજૂતીની અનુચ્છેદ 2 અને સપ્ટેમ્બર, 2011ના 6ઠ્ઠા દિવસે પ્રોટોકોલના અનુચ્છેદ 3 (I) (ઘ) (i) (ii)ના સંબંધમાં તબદીલ કરવામાં આવેલ પ્રદેશ.

ભાગ II

સમજૂતીની અનુચ્છેદ 2ના સંબંધમાં તબદીલ કરવામાં આવેલ પ્રદેશ મે, 1974ના 16મા દિવસ અને સપ્ટેમ્બર, 2011ના 6ઠ્ઠા દિવસના પ્રોટોકોલના અનુચ્છેદ 3 (I) (ખ) (i)ના સંબંધમાં તબદીલ કરવામાં આવ્યો હતો.

ભાગ III

અનુચ્છેદ 1(12) અને 2ના સંબંધમાં સ્થાનાંતરિત પ્રદેશ 16મી મે, 1974ના દિવસે સમજૂતી અને અનુચ્છેદ 2 (II), 3 (I) (ક) (i) (ii) (vi) પ્રોટોકોલની તારીખ 6ઠ્ઠી સપ્ટેમ્બર, 2011ના દિવસે.

ત્રીજી અનુસૂચી

[વિભાગ 2(ગ) *જુઓ*]

I. ભારત અને બાંગ્લાદેશ વચ્ચેની જમીન સરહદના સીમાંકન સાથે સંબંધિત પ્રજાસત્તાક ભારતની સરકાર અને પીપલ્સ રિપબ્લિક ઓફ બાંગ્લાદેશની સરકાર વચ્ચે થયેલી સમજૂતીનો અર્ક અને સંબંધિત બાબતો મે, 1974ના 16મા દિવસની છે

અનુચ્છેદ 1 (12): **સીમાક્ષેત્રો**

બાંગ્લાદેશમાં ભારતીય સીમાક્ષેત્રો અને ભારતમાંના બાંગ્લાદેશી સીમાક્ષેત્રોની ઝડપથી આપ-લે થવી જોઈએ, સિવાય કે ફકરા 14માં નિર્દિષ્ટ સીમાક્ષેત્રોને બાદ કરતા, જેમાં બાંગ્લાદેશ જતા વધારાના વિસ્તાર માટે વળતરનો દાવો કરવામાં આવ્યો ન હતો.

અનુચ્છેદ 2:

ભારત અને બાંગ્લાદેશની સરકાર એ બાબતે સંમત છે કે જે વિસ્તારોમાં સરહદની પટ્ટીના નકશા તૈયાર થઈ ચૂક્યા છે તેના સંદર્ભમાં પહેલેથી જ સીમારેખાંકિત કરવામાં આવેલા વિસ્તારોમાં પ્રતિકૂળ કબજો ધરાવતાં રાજ્યક્ષેત્રોની આપ-લે સંપૂર્ણ સત્તાવાળાઓ દ્વારા સીમાપટ્ટીના નકશા પર હસ્તાક્ષર થયાના છ મહિનાની અંદર કરવામાં આવશે. તેઓ સંબંધિત નકશા પર શક્ય તેટલી વહેલી તકે હસ્તાક્ષર કરી શકે છે અને કોઈપણ સંજોગોમાં 31 ડિસેમ્બર, 1974ના રોજ હસ્તાક્ષર કરી શકે છે. જ્યાં સીમાંકન થઈ ચૂક્યું છે તેવા અન્ય વિસ્તારોના સંદર્ભમાં નકશા છાપવા માટે પ્રારંભિક પગલાં લેવામાં આવી શકે છે. તેને 31 મે, 1975 સુધીમાં છાપવા જોઈએ અને ત્યાર પછી સત્તાવાળાઓ દ્વારા હસ્તાક્ષર કરવા જોઈએ, જેથી આ વિસ્તારોમાં પ્રતિકૂળ રીતે રાખવામાં આવેલી સંપત્તિની આપ-લે 31 ડિસેમ્બર, 1975 સુધીમાં થઈ શકે. જે ક્ષેત્રોનું સીમાંકન કરવાનું બાકી છે, તેમાં પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્રનું હસ્તાંતરણ સંબંધિત સીમાપટ્ટી નકશા પર પૂર્ણસત્તાધિકારીઓ (પ્લેનિપોટેંશીયરીઝ) દ્વારા હસ્તાક્ષર કર્યાના છ મહિનાની અંદર થઈ શકે છે.

II. પ્રજાસત્તાક ભારતની સરકાર અને પીપલ્સ રિપબ્લિક ઓફ બાંગ્લાદેશની સરકાર વચ્ચે જમીનની સરહદના સીમાંકન સાથે સંબંધિત સમજૂતીના શિષ્ટાચારમાંથી તરવામાં આવેલ અર્ક. અને 6 સપ્ટેમ્બર, 2011ના રોજ ભારત અને બાંગ્લાદેશ વચ્ચે અને તેની સાથે સંબંધિત બાબતો વિશે

અનુચ્છેદ 2:

(II) 1974 સમજૂતીની અનુચ્છેદ 1 ખંડ 12નો અમલ નીચે મુજબ કરવામાં આવશેઃ—

સીમાક્ષેત્રો

એપ્રિલ, 1997માં બાંગ્લાદેશના ડી.જી.એલ.આર.&એસ. (ડાયરેક્ટર જનરલ ઓફ લેન્ડ રેકોર્ડ્ર્સ એન્ડ સર્વે) અને પશ્ચિમ બંગાળ (ભારત)ના ડી.એલ.આર.&એસ. (ડાયરેક્ટર ઓફ લેન્ડ રેકોર્ડ્ર્સ એન્ડ સર્વે)ના સ્તરે હસ્તાક્ષર કરાયેલા અને સંયુક્ત રીતે ચકાસવામાં આવેલા કેડેસ્ટ્રલ એન્ક્લેવ નકશાઓ (જમીન માપણી નકશાઓ) મુજબ, બાંગ્લાદેશમાં આવેલા 111 ભારતીય અંત:ક્ષેત્રો અને ભારતમાં આવેલા 51 બાંગ્લાદેશી અંત:ક્ષેત્રોની અદલાબદલી કરવામાં આવશે; અને બાંગ્લાદેશના ફાળે જતી વધારાની જમીન માટે વળતરના કોઈપણ દાવા વગર આ અદલાબદલી કરવામાં આવશે.

અનુચ્છેદ 3:

(I) 1974 સમજૂતીની કલમ 2નો અમલ નીચે મુજબ કરવામાં આવશે:—

ભારત સરકાર અને બાંગ્લાદેશની સરકાર સંમત થયા છે કે, સંયુક્ત સર્વેક્ષણ મારફતે નિર્ધારિત કર્યા મુજબ અને ડિસેમ્બર વચ્ચે બન્ને દેશોના જમીન રેકોર્ડ્ર્સ અને સર્વે વિભાગો દ્વારા નક્કી કરવામાં આવેલા સંબંધિત પ્રતિકૂળ માલિકી ધરાવતા જમીન વિસ્તાર સૂચકાંક નકશા (એ.પી.એલ. નકશો)માં સંપૂર્ણપણે દર્શાવવામાં આવ્યા મુજબ પ્રતિકૂળ કબજામાં રહેલા રાજ્યક્ષેત્રો માટે આ સરહદને નિશ્ચિત સરહદ તરીકે ખેંચવામાં આવશે. 2010 અને ઓગસ્ટ, 2011, જે નીચેની કલમ (ક) થી (ઘ)માં સંપૂર્ણપણે વર્ણવવામાં આવી છે.

સુસંગત સ્ટ્રિપ મેપ્સ (સીમાપટ્ટી નકશાઓ) છાપવામાં આવશે અને પૂર્ણસત્તાધિકારીઓ (પ્લેનિપોટેંશીયરીઝ) દ્વારા તેના પર હસ્તાક્ષર કરવામાં આવશે, અને રાજ્યક્ષેત્રીય હકૂમતની તબદીલી અંત:ક્ષેત્રોની અદલાબદલીની સાથે જ (એકસાથે) પૂર્ણ કરવામાં આવશે. ઉપરોક્ત નિર્દિષ્ટ ઇન્ડેક્સ મેપ્સમાં દર્શાવ્યા મુજબ સીમાનું સીમાંકન નીચે મુજબ રહેશે:—

(ક) પશ્ચિમ બંગાળનો વિભાગ (સેક્ટર)

(i) બૌસમારી – મધુગરી (કુશ્તિયા- નાડિયા) વિસ્તાર

આ સીમા વર્તમાન સીમાસ્તંભ નંબર 154/5–એસથી લઈને 157/1-એસ સુધી લઈ જવામાં આવશે. જે 1962ના એકત્રીકરણ નકશામાં દર્શાવ્યા મુજબ, માથાબાંગા નદીના જૂના પ્રવાહના કેન્દ્રને અનુસરવા માટે હશે, જેનો સર્વે સંયુક્ત રીતે કરવામાં આવ્યો હતો અને જૂન, 2011માં સંમતિ સધાઈ હતી.

(ii) અંધારકોટા (કુશ્તિયા-નાડિયા) વિસ્તાર

આ સીમા વર્તમાન સીમાસ્તંભ નંબર 152/5- એસથી સીમાસ્તંભ નંબર 153/1-એસથી લઈને વર્તમાન મથાબાંગા નદીના કિનારાને અનુસરવા માટે ખેંચવામાં આવશે, જેનો સંયુક્ત રીતે સર્વે કરવામાં આવ્યો હતો અને જૂન, 2011માં તેના પર સહમતિ સધાઈ હતી.

(iii) પકુરિયા (કુશ્તિયા-નાડિયા) વિસ્તાર

આ સીમા હાલના સીમાસ્તંભ નંબર 151/1-એસથી સીમાસ્તંભ નંબર 152/2-એસથી લઈને માથાબાંગા નદીના કિનારાને અનુસરવા માટે ખેંચવામાં આવશે, જેનું સંયુક્ત રીતે સર્વેક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું અને જૂન, 2011માં સંમતિ સધાઈ હતી.

(iv) ચાર મહિષ્કુંડી (કુશ્તિયા-નાડિયા) વિસ્તાર

આ સીમા વર્તમાન સીમાસ્તંભ નંબર 153/1-એસથી લઈને સીમાસ્તંભ નંબર 153/9-એસ સુધી માથાબાંગા નદીના કિનારાને અનુસરવા માટે ખેંચવામાં આવશે, જેનું સંયુક્ત રીતે સર્વેક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું અને જૂન, 2011માં તેના પર સહમતિ સધાઈ હતી.

(v) હરિપાલ/ખુટદાહ/બટોલી/સાપમેરી/એલ.એન.પુર (પાટરી) (નાઓગાંવ-માલદા) વિસ્તાર

આ સીમાને વર્તમાન સીમાસ્તંભ નંબર 242/એસ/13થી લઈને સીમાસ્તંભ નંબર 243/7-એસ/5 સુધી જોડતી રેખાના રૂપમાં દોરવામાં આવશે. આ માટે જૂન, 2011માં સંયુક્ત પણે સર્વે કરવામાં આવશે અને તેના પર સહમતિ સધાઈ હતી.

(vi) બેરુબારી (પંચગઢ – જલપાઈગુડી) વિસ્તાર

આ વિસ્તારની સીમામાં બેરુબારી (પંચગઢ-જલપાઈગુડી) બાંગ્લાદેશ દ્વારા પ્રતિકૂળ રીતે કબજામાં રાખેલ સીમા અને ભારત દ્વારા પ્રતિકૂળ રીતે કબજામાં રાખેલ સિંગપુરા-ખુદીપરા (પંચગઢ-જલપાઈગુડી)ની સીમાનું સીમાંકન 1996-1998 દરમિયાન સંયુક્ત રીતે થયેલ છે તેમ રાખવું.

(ખ) મેઘાલય વિભાગ (સેક્ટર)

(i) લોબાચેરા-નૂનચેરા

હાલના સીમાસ્તંભ નં. 1315/4-એસથી લાઇલોંગ - બાલીચેરામાં સીમાસ્તંભ નંબર 1315/15-એસ સુધીની સીમાસ્તંભ નંબર 1316/1-એસથી લઈને સીમાસ્તંભ નંબર 1316/1-એસ સુધીની સીમા લાઇલોંગ-નૂનચેરામાં સીમાસ્તંભ નંબર 1316/11-એસ, સીમાસ્તંભ નં. 1317થી લાઇલોંગમાં સીમાસ્તંભ નંબર 1317/13-એસ સુધી- લાહિલિંગ અને સીમાસ્તંભ લાઇલોંગ-લોભાચેરામાં નંબર 1318/1-એસથી સીમાસ્તંભ નંબર 1318/2-એસને ચાના બગીચાઓની ધારને અનુસરવા માટે દોરવામાં આવશે, જેનું સંયુક્ત રીતે સર્વેક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું અને ડિસેમ્બર, 2010માં સંમતિ સધાઈ હતી.

(ii) પિર્દીવાહ/ પડુઆ વિસ્તાર

આ સીમા વર્તમાન સીમાસ્તંભ નંબર 1270/1-એસથી સંયુક્ત પણે કરવામાં આવેલા સર્વેક્ષણ મુજબ અને સીમાસ્તંભ નંબર 1271/1-ટી સુધી પારસ્પરિક રીતે સંમત રેખા પર આધારિત હશે. બન્ને પક્ષો સંમત થયા હતા કે પિર્દીવાહ ગામના ભારતીય નાગરિકોને સંમત નકશાના પોઇન્ટ નંબર 6 નજીક પિયાંગ નદીમાંથી પાણી ખેંચવાની મંજૂરી આપવામાં આવશે.

(iii) લિંગખાટ વિસ્તાર

(કક) લિંગખાટ-I/કુલુમચેરા અને લિંગખત-II/ કુલમચેરા

આ સીમા વર્તમાન સીમાસ્તંભ નંબર 1264/4–એસથી લઈને સીમાસ્તંભ નંબર 1265 અને સીમાસ્તંભ નંબર 1265/6-એસ.થી 1265/9-એસથી સંયુક્તપણે કરવામાં આવેલ સર્વેક્ષણ મુજબ અને પારસ્પરિક રીતે સંમત રેખા મુજબ લેવામાં આવશે.

(કખ) લિંગખાટ-III/સોનારહાટ

આ સીમા નાળાની સાથે દક્ષિણ તરફના હાલના સીમાસ્તંભ નંબર 1266/13-એસથી પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશામાં બીજા નાળાને મળે ત્યાં સુધી ખેંચવામાં આવશે, ત્યારબાદ તે પૂર્વમાં નાળાની ઉત્તરીય ધાર પર ત્યાં સુધી ચાલશે જ્યાં સુધી તે સંદર્ભ સ્તંભની ઉત્તરે હાલની આંતરરાષ્ટ્રીય સીમાને મળે નહીં નં.1267/4-આર-બી અને 1267/3-આર-આઈ.

(iv) દાવકી/તામાબીલ વિસ્તાર

આ સીમાને સીધી રેખા દ્વારા ખેંચવામાં આવશે, જે હાલની સરહદના સ્તંભ નંબર 1275/1-એસથી લઈને સરહદના સ્તંભ નંબર 1275/7–એસને જોડતી હશે. પક્ષો આ વિસ્તારમાં ‘ઝીરો લાઇન' પર વાડ કરવા સંમત થાય છે.

(v) નલજુરી/શ્રીપુર વિસ્તાર

(કક) નલજુરી I

આ સીમા દક્ષિણ દિશામાં હાલના સીમાસ્તંભ નંબર 1277/2-એસથી દક્ષિણ દિશામાંથી ત્રણ પ્લોટ સુધીની લાઇન હશે, જે સ્ટ્રીપ મેપ નંબર 166માં દર્શાવવામાં આવી છે, જ્યાં સુધી તે સીમાસ્તંભ નંબર 1277/5-ટીથી વહેતા નાળાને મળે ત્યાં સુધી, ત્યારબાદ તે દક્ષિણ દિશામાં નાળાની પશ્ચિમ ધાર સાથે બાંગ્લાદેશ તરફના 2 પ્લોટ સુધી ચાલશે. ત્યાર પછી તે પૂર્વ તરફ ત્યાં સુધી દોડશે જ્યાં સુધી તે સીમાસ્તંભ નંબર 1277/4–એસથી દક્ષિણ દિશામાં દોરેલી રેખાને મળશે નહીં.

(કખ) નલજુરી III

આ સીમાને વર્તમાન સીમાસ્તંભ નંબર 1278/2-એસથી સીધી રેખા દ્વારા ખેંચવામાં આવશે. તે સીમાસ્તંભ નંબર 1279/3- એસ સુધી લઈ જવામાં આવશે.

(vi) મુક્તાપુર/ દિબીર હાવર વિસ્તાર

બન્ને પક્ષો સંમત થયા હતા કે, ભારતીય નાગરિકોને કાલી મંદિરની મુલાકાત લેવાની મંજૂરી આપવામાં આવશે અને તેમને મુક્તપુર/દિબીર હવાર વિસ્તારમાં મુક્તપુર જળાશયનાં વિસ્તારમાં મુક્તપુર બાજુથી પાણી મેળવવા અને જળાશયમાંથી માછીમારીની પરવાનગી આપવામાં આવશે.

(ગ) ત્રિપુરા વિભાગ (સેક્ટર)

ત્રિપુરા/મૌલવી બજાર સેક્ટરમાંનો *ચંદનનગર-ચંપારાઈ ટી ગાર્ડન વિસ્તાર*

આ સીમાને સોનારાઇચિરા નદી સાથે *વર્તમાન* સીમાસ્તંભ નંબર 1904થી લઈને સીમાસ્તંભ નંબર 1905 સુધી ખેંચવામાં આવશે, જેનો સર્વે સંયુક્ત રીતે કરવામાં આવ્યો હતો અને જુલાઈ, 2011માં સંમતિ સધાઈ હતી.

(ઘ) આસામ વિભાગ (સેક્ટર)

(i) આસામ સેક્ટરમાં કાલાબારી (બોરોઈબારી) વિસ્તાર

આ સીમા વર્તમાન સીમાસ્તંભ નંબર 1066/24-ટીથી લઈને સીમાસ્તંભ નંબર 1067/16-ટી સુધી સંયુક્ત રીતે પરીક્ષણ કર્યા મુજબ લેવામાં આવશે અને ઓગસ્ટ, 2011માં સંમતિ સધાઈ હતી.

(ii) પલાથલ વિસ્તાર આસામ સેક્ટરમાં

આ સીમા વર્તમાન સીમાસ્તંભ નંબર 1370/3-એસથી લઈને 1371/6-એસ સુધી ચાના બગીચાની બાહરની ધારને અનુસરવા માટે અને સીમાસ્તંભ નંબર 1372થી 1373/2-એસ સુધી પાનના વાવેતરની બાહ્ય ધાર પર ખેંચવામાં આવશે.

III. તારીખ 16 મે, 1974ના કરારની કલમ 1 (12) અને તે કરારના તારીખ 6 સપ્ટેમ્બર, 2011ના શિષ્ટાચારના અનુસંધાને ભારત અને બાંગ્લાદેશ વચ્ચેના અંત:ક્ષેત્રોની અદલાબદલીની યાદી

ક. બાંગ્લાદેશમાં વિસ્તાર સાથે વિનિમયક્ષમ ભારતીય સીમાક્ષેત્રો સાથે

ક્રમ	છીટનું નામ	છીટનો નં.	બાંગ્લાદેશ પોલીસ સ્ટેશનની હદમાં	પશ્ચિમબંગાળ પોલીસ સ્ટેશનની હદમાં	ક્ષેત્રફળ એકરમાં
1	2	3	4	5	6
			ક. સ્વતંત્ર છીટ સાથે સીમાક્ષેત્રો		
1.	ગરાટી	75	પોચાગઢ	હલ્દીબારી	58.23
2.	ગરાટી	76	પોચાગઢ	હલ્દીબારી	0.79
3.	ગરાટી	77	પોચાગઢ	હલ્દીબારી	18
4.	ગરાટી	78	પોચાગઢ	હલ્દીબારી	958.66
5.	ગરાટી	79	પોચાગઢ	હલ્દીબારી	1.74
6.	ગરાટી	80	પોચાગઢ	હલ્દીબારી	73.75
7.	બિંગીમારી ભાગ I	73	પોચાગઢ	હલ્દીબારી	6.07

(પરિશિષ્ટ I)

1	2	3	4	5	6
8.	નઝીરગંજ	41	બોડા	હલ્દીબારી	58.32
9.	નઝીરગંજ	42	બોડા	હલ્દીબારી	434.29
10.	નઝીરગંજ	44	બોડા	હલ્દીબારી	53.47
11.	નઝીરગંજ	45	બોડા	હલ્દીબારી	1.07
12.	નઝીરગંજ	46	બોડા	હલ્દીબારી	17.95
13.	નઝીરગંજ	47	બોડા	હલ્દીબારી	3.89
14.	નઝીરગંજ	48	બોડા	હલ્દીબારી	73.27
15.	નઝીરગંજ	49	બોડા	હલ્દીબારી	49.05
16.	નઝીરગંજ	50	બોડા	હલ્દીબારી	5.05
17.	નઝીરગંજ	51	બોડા	હલ્દીબારી	0.77
18.	નઝીરગંજ	52	બોડા	હલ્દીબારી	1.04
19.	નઝીરગંજ	53	બોડા	હલ્દીબારી	1.02
20.	નઝીરગંજ	54	બોડા	હલ્દીબારી	3.87
21.	નઝીરગંજ	55	બોડા	હલ્દીબારી	12.18
22.	નઝીરગંજ	56	બોડા	હલ્દીબારી	54.04
23.	નઝીરગંજ	57	બોડા	હલ્દીબારી	8.27
24.	નઝીરગંજ	58	બોડા	હલ્દીબારી	14.22
25.	નઝીરગંજ	60	બોડા	હલ્દીબારી	0.52
26.	પુતિમારી	59	બોડા	હલ્દીબારી	122.8
27.	દૈખાત છટ	38	બોડા	હલ્દીબારી	499.21
28.	સાલબારી	37	બોડા	હલ્દીબારી	1188.93
29.	કાજલ દિઘી	36	બોડા	હલ્દીબારી	771.44
30.	નટકટોકા	32	બોડા	હલ્દીબારી	162.26
31.	નટકટોકા	33	બોડા	હલ્દીબારી	0.26
32.	બેઉલાદંગા છટ	35	બોડા	હલ્દીબારી	0.83
33.	બાલાપરા ઇયાગ્રાબાર	3	દેબીગંજ	હલ્દીબારી	1752.44
34.	બારા ખાંકીખરીજા સિતલદહા	30	ડિમ્લા	હલ્દીબારી	7.71

1	2	3	4	5	6
35.	બારા ખાંકીખરીજા સિતલદહા	29	ડિમ્લા	હલ્દીબારી	36.83
36.	બરાખાન્ગીર	28	ડિમ્લા	હલ્દીબારી	30.53
37.	નગરજીકોબારી	31	ડિમ્લા	હલ્દીબારી	33.41
38.	કુચલીબારી	26	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	5.78
39.	કુચલીબારી	27	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	2.04
40.	બારા કુછલીબારી	પી. એસ. મેકલીગંજના જે. એલ. 107નો ટુકડો	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	4.35
41.	જમાલદાહા-બાલાપુખારી	6	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	5.24
42.	ઉપનચૌકી કુચલીબારી	115/2	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	0.32
43.	ઉપનચૌકી કુચલીબારી	7	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	44.04
44.	ભોથનરી	11	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	36.83
45.	બાલાપુખારી	5	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	55.91
46.	બારા ખાનગીર	4	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	50.51
47.	બારા ખાનગીર	9	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	87.42
48.	છટ બાગડોકરા	10	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	41.7
49.	રતનપુર	11	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	58.91
50.	બાગડોકરા	12	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	25.49
51.	ફ્લ્કર ડાબરી	પી.એસ.ના જે.એલ.107ની મેકલીગંજનો ટુકડો	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	0.88

1	2	3	4	5	6
52.	ખરખરિયા	15	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	60.74
53.	ખરખરિયા	13	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	51.62
54.	લોટમારી	14	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	110.92
55.	ભોટબારી	16	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	205.46
56.	કોમટ ચાંગ્રાબંધા	16A	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	42.8
57.	કોમટ ચાંગ્રાબંધા	17A	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	16.01
58.	પનીસાલા	17	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	137.66
59.	દ્વારીકામારી ખાસબાશ	18	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	36.5
60.	પનીસાલા	153/પી	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	0.27
61.	પનીસાલા	153/ઓ	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	18.01
62.	પનીસાલા	19	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	64.63
63.	પનીસાલા	21	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	51.4
64.	લોટામારી	20	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	283.53
65.	લોટામારી	22	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	98.85
66.	દ્વારીકામારી	23	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	39.52
67.	દ્વારીકામારી	25	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	45.73
68.	છટ ભોઠટ	24	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	56.11
69.	બાકાટા	131	પટગ્રામ	હથભંગા	22.35
70.	બાકાટા	132	પટગ્રામ	હથભંગા	11.96
71.	બાકાટા	130	પટગ્રામ	હાથીભંગા	20.48
72.	ભોગ્રામગુરી	133	પટગ્રામ	હાથીભંગા	1.44
73.	ચેનાકાટા	134	પટગ્રામ	મેકલીગંજ	7.81
74.	બાંસકાટા	119	પટગ્રામ	મથબંગા	413.81
75.	બાંસકાટા	120	પટગ્રામ	મથબંગા	30.75
76.	બાંસકાટા	121	પટગ્રામ	મથબંગા	12.15
77.	બાંસકાટા	113	પટગ્રામ	મથબંગા	57.86
78.	બાંસકાટા	112	પટગ્રામ	મથબંગા	315.04
79.	બાંસકાટા	114	પટગ્રામ	મથબંગા	0.77

1	2	3	4	5	6
80.	બાંસકાટા	115	પટગ્રામ	મથબંગા	29.2
81.	બાંસકાટા	122	પટગ્રામ	મથબંગા	33.22
82.	બાંસકાટા	127	પટગ્રામ	મથબંગા	12.72
83.	બાંસકાટા	128	પટગ્રામ	મથબંગા	2.33
84.	બાંસકાટા	117	પટગ્રામ	મથબંગા	2.55
85.	બાંસકાટા	118	પટગ્રામ	મથબંગા	30.98
86.	બાંસકાટા	125	પટગ્રામ	મથબંગા	0.64
87.	બાંસકાટા	126	પટગ્રામ	મથબંગા	1.39
88.	બાંસકાટા	129	પટગ્રામ	મથબંગા	1.37
89.	બાંસકાટા	116	પટગ્રામ	મથબંગા	16.96
90.	બાંસકાટા	123	પટગ્રામ	મથબંગા	24.37
91.	બાંસકાટા	124	પટગ્રામ	મથબંગા	0.28
92.	ગોટામારી છીટ	135	હાતિબંધા	સીતલકુચી	126.59
93.	ગોટામારી છીટ	136	હાતિબંધા	સીતલકુચી	20.02
94.	બનાપચાઈ	151	લાલમોનીરહાટ	દીનહાટા	217.29
95.	બનાપચાઇ ભીતરકુથી	152	લાલમોનીરહાટ	દીનહાટા	81.71
96.	દસિયાર છારા	150	ફુલબારી	દીનહાટા	1643.44
97.	દકુરહાટ-દકીનીરકુથી	156	ફુલબારી	દીનહાટા	14.27
98.	કલામાતી	141	ભુંરુંગામારી	દીનહાટા	21.21
99.	ભાહોબગંજ	153	ભુંરુંગામારી	દીનહાટા	31.58
100.	બાઓટીકુર્સા	142	ભુંરુંગામારી	દીનહાટા	45.63
101.	બરા કોઆચુલ્કા	143	ભુંરુંગામારી	દીનહાટા	39.99
102.	ગાવચુલ્કા II	147	ભુંરુંગામારી	દીનહાટા	0.9
103.	ગાવચુલ્કા I	146	ભુંરુંગામારી	દીનહાટા	8.92
104.	દિધાલતરી II	145	ભુંરુંગામારી	દીનહાટા	8.81
105.	દિધાલતરી I	144	ભુંરુંગામારી	દીનહાટા	12.31
106.	છોટુ ગરલઝોરા II	149	ભુંરુંગામારી	દીનહાટા	17.85

1	2	3	4	5	6
107.	છોટુ ગરલઝોરા I	148	ભુંરુંગામારી	દીનહાટા	35.74
108.	જે. એલ. સંખ્યા 38ના દક્ષિણ કિનારે અને જે. એલ. સંખ્યા 39ના દક્ષિણ કિનારા પરનામ વગર અને જે. એલ. સંખ્યાના 1 છીટ* વગર (સ્થાનિક રીતે જાણીતું અશોકબરી તરીકે**)		પટગ્રામ	મથભંગા	3.5
	ખ. ખંડિત છીટ સાથે સીમાક્ષેત્રો				
109.	(i) બેવલાડાંગા	34	હલ્દીબારી	બોડા	862.46
	(ii) બેવલાડાંગા	ખંડિત	હલ્દીબારી	દેબીગંજ	
110.	(i) કોટભાજની	2	હલ્દીબારી	દેબીગંજ	2012.27
	(ii) કોટભાજની	ખંડિત	હલ્દીબારી	દેબીગંજ	
	(iii) કોટભાજની	ખંડિત	હલ્દીબારી	દેબીગંજ	
	(iv) કોટભજની	ખંડિત	હલ્દીબારી	દેબીગંજ	
111.	(1) દહાલા	ખાગરા બારી	હલ્દીબારી	દેબીગંજ	2650 .35
	(ii) દહાલા	ખંડિત	હલ્દીબારી	દેબીગંજ	
	(iii) દહાલા	ખંડિત	હલ્દીબારી	દેબીગંજ	
	(iv) દહાલા	ખંડિત	હલ્દીબારી	દેબીગંજ	

* 29મી સપ્ટેમ્બરથી 2 ઓક્ટોબર, 2002 દરમિયાન કોલકાતામાં યોજાયેલી 150મી (54મી) ભારત-બાંગ્લાદેશ સીમા પરિષદ દ્વારા સુધારવામાં આવી હતી.

** 18 થી 20 સપ્ટેમ્બર, 2003 દરમિયાન ભારતના કોચબિહાર ખાતે યોજાયેલી 152મી (56મી) ભારત-બાંગ્લાદેશ સીમા પરિષદ દ્વારા તેને સુધારવામાં આવી હતી.

1	2	3	4	5	6
	(v) દહાલા	ખંડિત	હલ્દીબારી	દેબીગંજ	
	(vi) દહાલા	ખંડિત	હલ્દીબારી	દેબીગંજ	
					17160.63

ઉપરોક્ત આપેલી વિગતોની સંયુક્તપણે સરખામણી કરવામાં આવી છે અને 9-12 ઓક્ટોબર, 1996 દરમિયાન કલકત્તા ખાતે યોજાયેલી ઇન્ડો-બંગલદેશ પરિષદ દરમિયાન તેમજ જલપાઈગુડી (પશ્ચિમ બંગાળ) પંચગઢ (બાંગ્લાદેશ) ક્ષેત્રમાં 21-24 નવેમ્બર, 1996 દરમિયાન સંયુક્ત ક્ષેત્ર નિરીક્ષણ દરમિયાન ભારત અને બાંગ્લાદેશે રાખેલા રેકોર્ડ સાથે સંયુક્ત રીતે તુલના કરવામાં આવી છે અને તેનું સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે.

નોંધ: ઉપરોક્ત 108 ક્રમના સીમાક્ષેત્રોના નામને 1996-97 દરમિયાન સંયુક્ત ગ્રાઉન્ડ વેરિફિકેશન દ્વારા અશોકબારી તરીકે ઓળખવામાં આવ્યું છે.

બ્રિગેડિયર જે.આર.પીટર
ડિરેક્ટર લેન્ડ રેકોર્ડ્ઝ એન્ડ સર્વે
(*હોદ્દાની રૂએ*) પશ્ચિમ બંગાળ, ભારત અને
ડિરેક્ટર, ઇસ્ટર્ન સર્કલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા,
કલકત્તા.

મો. શફી ઉદ્દીન
ડાયરેક્ટર જનરલ, લેન્ડ રેકોર્ડ્ઝ
એન્ડ સર્વેઝ, બાંગ્લાદેશ.

ખ. ક્ષેત્રફળ સાથે ભારતમાં વિનિમયક્ષમ બાંગ્લાદેશ સીમાક્ષેત્રો

ક્રમ	**છીટનું નામ**	**પ. બંગાળ પોલીસ સ્ટેશન હદમાં**	**બાંગ્લાદેશ પોલીસ સ્ટેશનની હદમાં**	**જે. એલ. નં.**	**વિસ્તાર એકરમાં**
1	2	3	4	5	6
		ક. સ્વતંત્ર છીટ સાથે સીમાક્ષેત્રો			
1	છીટ કુચલીબારી	મેકલીગંજ	પટગ્રામ	22	370.64
2	કુચલીબારીનો છીટ ભૂમિ વિસ્તાર	મેકલીગંજ	પટગ્રામ	24	1.83
3	બાલાપુખારી મેકલીગંજ	મેકલીગંજ	પટગ્રામ	21	331.64
4	પાનબારી મેકલીગંજ નંબર 2ની છીટ ભૂમિ	મેકલીગંજ	પટગ્રામ	20	1.13

(પરિશિષ્ટ I)

1	2	3	4	5	6
5	છીટ પનબારી	મેકલીગંજ	પટગ્રામ	18	108.59
6	ધાબલસાટી મિર્ગીપુર	મેકલીગંજ	પટગ્રામ	15	173.88
7	બામંડલ	મેકલીગંજ	પટગ્રામ	11	2.24
8	છીટ ધાબલસાટી	મેકલીગંજ	પટગ્રામ	14	66.58
9	ધાબાલસટી	મેકલીગંજ	પટગ્રામ	13	60.45
10	શ્રીરામપુર	મેકલીગંજ	પટગ્રામ	8	1.05
11	જોતે નિજજમા	મેકલીગંજ	પટગ્રામ	3	87.54
12	જગતબેર નં. 3ની છીટ ભૂમિ	મથભંગા	પટગ્રામ	37	69.84
13	જગતબે ર નં. 1ની છીટ ભૂમિ	મથભંગા	પટગ્રામ	35	30.66
14	જગતબેર નં. 2ની છીટ ભૂમિ	મથભંગા	પટગ્રામ	36	27.09
15	છીટ કોકોઆબારી	મથભંગા	પટગ્રામ	47	29.49
16	છીટ ભંડારદાહા	મથભંગા	પટગ્રામ	67	39.96
17	ધાબલગુરી	મથભંગા	પટગ્રામ	52	12.5
18	છીટ ધાબલગુરી	મથભંગા	પટગ્રામ	53	22.31
19	ધાબલગુરી નં. 3ની છીટ ભૂમિ	મથભંગા	પટગ્રામ	70	1.33
20	ધાબલગુરી નં. 4ની છીટ ભૂમિ	મથભંગા	પટગ્રામ	71	4.55
21	ધાબલગુરી નં. 5ની છીટ ભૂમિ	મથભંગા	પટગ્રામ	72	4.12
22	ધાબલગુરી નં. 1ની છીટ ભૂમિ	મથભંગા	પટગ્રામ	68	26.83
23	ધાબલગુરી નં. 2ની છીટ ભૂમિ	મથભંગા	પટગ્રામ	69	13.95
24	મહિશમારી	સીતલકુચી	પટગ્રામ	54	122.77
25	બુરા સારાડુબી	સીતલકુચી	હાતિબંધા	13	34.96

1	2	3	4	5	6
26	ફલનાપુર	સીતલકુચી	પટગ્રામ	64	505.56
27	અમઝોલ	સીતલકુચી	હાતિબંધ	57	1.25
28	કિસ્મત બાટ્રીગાચ	દિનહાટા	કાલીગંજ	82	209.95
29	દુર્ગાપુર	દિનહાટા	કાલીગંજ	83	20.96
30	બંસૂઆ ખામર ગીતાલદાહા	દિનહાટા	લાલ્મોનીરહાટ	1	24.54
31	પોઆતુરકુથી	દિનહાટા	લાલ્મોનીરહાટ	37	589.94
32	પશ્ચિમ બકાલીર છરા	દિનહાટા	ભુંરુંગામારી	38	151.98
33	મધ્ય બકાલીર છરા	દિનહાટા	ભુંરુંગામારી	39	32.72
34	પૂરબા બકાલીર છરા	દિનહાટા	ભુંરુંગામારી	40	12.23
35	મધ્ય મસાલડાંગા	દિનહાટા	ભુંરુંગામારી	3	136.66
36	મધ્ય છીટ મસાલડાંગા	દિનહાટા	ભુંરુંગામારી	8	11.87
37	પશ્ચિમ છીટ મસાલડાંગા	દિનહાટા	ભુંરુંગામારી	7	7.6
38	ઉત્તર મસાલડાંગા	દિનહાટા	ભુંરુંગામારી	2	27.29
39	કચુઆ	દિનહાટા	ભુંરુંગામારી	5	119.74
40	ઉત્તર બંસજાની	તુફાનગંજ	ભુંરુંગામારી	1	47.17
41	છીટ તિલાઈ	તુફાનગંજ	ભુંરુંગામારી	17	81.56
	ખ. ખંડિત છીટ સાથે સીમાક્ષેત્રો				
42	(i) નલગ્રામ	સિતલકુચી	પટગ્રામ	65	1397.34
	(ii) નલગ્રામ (ખંડિત)	સિતલકુચી	પટગ્રામ	65	
	(iii) નલગ્રામ (ખંડિત)	સિતલકુચી	પટગ્રામ	65	

1	2	3	4	5	6
43	(i) છીટ નલગ્રામ	સિતલકુચી	પટગ્રામ	66	49.5
	(ii) છીટ નલગ્રામ (ખંડિત)	સિતલકુચી	પટગ્રામ	66	
44	(i) બતરીગાછ	દિનહાટા	કાલીગંજ	81	577.37
	(ii) બતરીગાછ (ખંડિત)	દિનહાટા	કાલીગંજ	81	
	(iii) બતરીગાછ (ખંડિત)	દિનહાટા	ફૂલબારી	9	
45	(i) કરાલા	દિનહાટા	ફૂલબારી	9	269.91
	(ii) કરાલા (ખંડિત)	દિનહાટા	ફૂલબારી	9	
	(iii) કરાલા (ખંડિત)	દિનહાટા	ફૂલબારી	8	
46	(i) સિપપ્રસાદ મુસ્તતી	દિનહાટા	ફૂલબારી	8	373.2
	(ii) સિપપ્રસાદ મુસ્તતી (ખંડિત)	દિનહાટા	ફૂલબારી	6	
47	દક્ષિણ મસાલડાંગા	દિનહાટા	ભુંરુંગામારી	6	571 .38
	(ii) દક્ષિણ મસાલડાંગા (ખંડિત)	દિનહાટા	ભુંરુંગામારી	6	
	(iii) દક્ષિણ મસાલડાંગા (ખંડિત)	દિનહાટા	ભુંરુંગામારી	6	
	(iv) દક્ષિણ મસાલડાંગા (ખંડિત)	દિનહાટા	ભુંરુંગામારી	6	
	(v) દક્ષિણ મસાલડાંગા (ખંડિત)	દિનહાટા	ભુંરુંગામારી	6	
	(vi) દક્ષિણ મસાલડાંગા (ખંડિત)	દિનહાટા	ભુંરુંગામારી	6	

1	2	3	4	5	6
48	(i) પશ્ચિમ મસાલડાંગા	દિનહાટા	ભુંરુંગામારી	4	29.49
	(ii) પશ્ચિમ માસાલડાંગા (ખંડિત)	દિનહાટા	ભુંરુંગામારી	4	
49	(i) પૂરબા છીટ માસાલડાંગા	દિનહાટા	ભુંરુંગામારી	10	35.01
	(ii) પૂરબા છીટ માસાલડાંગા	દિનહાટા	ભુંરુંગામારી	10	
50	(i) પૂરબા માસાલડાંગા	દિનહાટા	ભુંરુંગામારી	11	153.89
	(ii) પૂરબા માસાલડાંગા (ખંડિત)	દિનહાટા	ભુંરુંગામારી	11	
51	(i) ઉત્તર ધાલડાંગા	તુફાનગંજ	ભુંરુંગામારી	14	24.98
	(ii) ઉત્તર ધાલડાંગા (ખંડિત)	તુફાનગંજ	ભુંરુંગામારી	14	
	(iii) ઉત્તર ધાલડાંગા (ખંડિત)	તુફાનગંજ	ભુંરુંગામારી	14	
	કુલ વિસ્તાર				7,110.02

ઉપરોક્ત આપેલી વિગતોની સંયુક્ત રીતે તુલના કરવામાં આવી છે અને 9-12 ઓક્ટોબર, 1996 દરમિયાન કલકત્તા ખાતે યોજાયેલી ઇન્ડો-બંગલદેશ પરિષદ દરમિયાન તેમજ 21-24 નવેમ્બર, 1996 દરમિયાન જલપાઇગુડી (પશ્ચિમ બંગાળ) – પંચગઢ (બાંગ્લાદેશ) ક્ષેત્રમાં સંયુક્ત ક્ષેત્ર નિરીક્ષણ દરમિયાન ભારત અને બાંગ્લાદેશ દ્વારા રાખવામાં આવેલા રેકોર્ડ સાથે સંયુક્ત રીતે તુલના કરવામાં આવી છે અને તેનું સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે.

બ્રિગેડિયર જે.આર.પીટર
ડિરેક્ટર લેન્ડ રેકોર્ડ્ર્સ એન્ડ સર્વે
(*હોદ્દાની રૂએ*) પશ્ચિમ બંગાળ, ભારત અને
ડિરેક્ટર, ઇસ્ટર્ન સર્કલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા,
કલકત્તા.

મો. શફી ઉદ્દીન
ડાયરેક્ટર જનરલ, લેન્ડ રેકોર્ડ્ર્સ
એન્ડ સર્વેઝ, બાંગ્લાદેશ.

પરિશિષ્ટ II

[1]સંવિધાન (જમ્મુ અને કાશ્મીરને લાગુ) આદેશ, 2019

સંવિધાન આદેશ 272

સંવિધાનના અનુચ્છેદ 370ના ખંડ (1) દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલી સત્તાનો ઉપયોગ કરીને, રાષ્ટ્રપતિ, જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યની સરકારની સંમતિ સાથે, નીચેનો આદેશ આપતા આનંદ અનુભવે છે:—

1. (1) આ હુકમને સંવિધાન (જમ્મુ અને કાશ્મીર સંદર્ભે અમલ) આદેશ, 2019 કહી શકાય.

(2) તે તરત જ અમલમાં આવશે અને ત્યાર પછી સમયાંતરે સુધારેલા સંવિધાન (જમ્મુ અને કાશ્મીરને લાગુ) આદેશ, 1954નું સ્થાન લેશે.

2. સંવિધાનની તમામ જોગવાઈઓ, જેમાં સમયાંતરે સુધારો કરવામાં આવે છે, તે જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના સંબંધમાં લાગુ પડશે અને તે અપવાદો અને ફેરફારો કે જેના અધીન તે લાગુ પડશે તે નીચે મુજબ રહેશે:—

અનુચ્છેદ 367માં નીચેનો ખંડ ઉમેરવામાં આવશે, એટલે કે:—

"(4) આ સંવિધાનના હેતુઓ માટે, જે જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના સંબંધમાં લાગુ પડે છે તે–

(ક) આ સંવિધાનના સંદર્ભો અથવા તેની જોગવાઈઓને સંવિધાનના સંદર્ભો અથવા તેની જોગવાઈઓ ઉપરોક્ત રાજ્યના સંબંધમાં લાગુ પાડવામાં આવેલી જોગવાઈઓના સંદર્ભો તરીકે ગણવામાં આવશે;

(ખ) જમ્મુ-કાશ્મીરની સદર-એ-રિયાસત તરીકે રાજ્યની ધારાસભાની ભલામણ પર રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા હાલ પૂરતી માન્યતા પ્રાપ્ત વ્યક્તિના સંદર્ભો, જે તે સમય માટે રાજ્યના મંત્રીપરિષદની સલાહ પર કાર્ય કરે છે, તેને જમ્મુ-કાશ્મીરના રાજ્યપાલના સંદર્ભ તરીકે ગણવામાં આવશે;

(ગ) ઉપરોક્ત રાજ્યની સરકારના સંદર્ભોને જમ્મુ અને કાશ્મીરના રાજ્યપાલના તેમના મંત્રીમંડળની સલાહ મુજબના સંદર્ભો સહિત ગણવામાં આવશે; અને

(ઘ) આ સંવિધાનની કલમ 370ના ખંડ (3)ના પરંતુકમાં, "ખંડ (2)માં નિર્દિષ્ટ રાજ્યની સંવિધાન સભા" એ શબ્દપ્રયોગ "રાજ્યની વિધાનસભા"નું વાંચન કરવામાં આવશે."

[1] વિધિ અને ન્યાય મંત્રાલય સાથે પ્રકાશિત, (વૈધાનિક વિભાગ) નોટિફિકેશન નં. જી.એસ.આર. 551(ઈ), તારીખ 5 ઓગસ્ટ, 2019, રાજપત્ર ઓફ ઇન્ડિયા, અસાધારણ, ભાગ II, કલમ 3, પેટા-વિભાગ (i)થી પ્રકાશિત.

પરિશિષ્ટ III

[1]સંવિધાનના અનુચ્છેદ 370(3) હેઠળ નિર્ણય

સંવિધાન આદેશ 273

ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ 370ના ખંડ (1)ની સાથે વાંચવામાં આવતા અનુચ્છેદ 370ના ખંડ (3) દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલી સત્તાઓનો ઉપયોગ કરીને, રાષ્ટ્રપતિ, સંસદની ભલામણ પર, એવું જાહેર કરતા આનંદ અનુભવે છે કે, 6 ઓગસ્ટ, 2019થી ઉપરોક્ત અનુચ્છેદ 370ના તમામ ખંડો નિષ્ક્રિય થઇ જશે, સિવાય કે નીચે મુજબનો ખંડ, જે હવે આ પ્રમાણે વંચાશે, એટલે કે:—

"370. આ સંવિધાનની તમામ જોગવાઈ, જેમાં સમયાંતરે સુધારા કરવામાં આવ્યા છે, તેમાંના કોઈપણ ફેરફાર કે અપવાદ વિના, જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે, પછી ભલે અનુચ્છેદ 152 અથવા અનુચ્છેદ 308 કે પછી આ સંવિધાનના બીજા કોઈપણ અનુચ્છેદ હોય કે પછી જમ્મુ અને કાશ્મીરના સંવિધાનની અન્ય કોઈપણ જોગવાઈ હોય અથવા કોઈપણ કાયદો, દસ્તાવેજ, ચુકાદો, વટહુકમ, હુકમ, પેટા-કાયદો, નિયમ, ધારાધોરણ, જાહેરનામું, પરંપરા અથવા ભારતીય પ્રદેશમાં કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રથા હોય કે પછી અનુચ્છેદ 363 હેઠળ અથવા અન્ય રીતે અન્ય કોઈ સંધિ અથવા કરાર, જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે".

[1] વિધિ અને ન્યાય મંત્રાલય સાથે પ્રકાશિત, (વૈધાનિક વિભાગ) નોટિફિકેશન નં. જી.એસ.આર. 562(ઈ), તારીખ 6 ઓગસ્ટ, 2019, ભારતનો રાજપત્ર, અસાધારણ, ભાગ II, કલમ 3, પેટા-વિભાગ (i)થી પ્રકાશિત.

N T M

Language consultancy and translation facilitated by
National Translation Mission
Central Institute of Indian Languages, Mysore